

1976 50 101

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

1876—1976

1976

1-2

AKADEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

92. ÉVF. 1976/1-2. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14-16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215-11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-612.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1976
XCII. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN,
TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLITOTTA

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Botka Ferenc</i> : A Korunk-kutatás problémái	358
<i>Borsa Gedeon</i> : XVI. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban	42
<i>Buday György</i> : Újabb jegyzetek Kis Miklósról, a „Janson”-betűk megalkotójáról ...	61
<i>F. Csanak Dóra</i> : Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása	333
<i>Fenyő István</i> : A Tudományos Gyűjtemény indulása (1817—1818)	211
<i>Fülöp Géza</i> : Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznépművelésre a felvilágosodás idején és a reformkorban	94
<i>Havasi Zoltán</i> : A százéves Magyar Könyvszemle megindulása	3
<i>Kindlovits Kálmán</i> : A szerb Matica Letopis-ának első évtizede	227
<i>Kókay György</i> : Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével	76
<i>Lang, Helmut W.</i> : Der „Cursor Ordinarius”, eine neuaufgefundene Wiener lateinische Zeitung	201
<i>Mátrai László</i> : A második évszázad elé	1
<i>Mezey László</i> : Egy korai karoling kódextöredék. (Ticonius in Apocalypsin?)	15
<i>Rejtő István</i> : A Vajda kritikai kiadás első kötetéről	110
<i>Soltész Zoltánné</i> : Magyar vonatkozású rólapok eddig ismeretlen nyomdászai	321
<i>Soltész Zoltánné</i> : Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi	25
<i>Steiner, Gerhard</i> : Das Ungarnbild des deutschen Verlegers Joseph Meyer	350
<i>Turczel Lajos</i> : A Magyar Nap szerepe a népfront-korszak progresszív Petőfi-kultuszában	103
<i>Varga László</i> : A sajtó, a könyvtár és az olvasás szerepe a Heves megyei munkásmozgalomban	244

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Egy XVI. századi olasz tudósítás Erdélyről	265
<i>Bendefy László</i> : Sabaria Anonymus „Gesta”-jában	120
<i>Bugyi Balázs</i> : Az iskolázottak betegségeiről	397
<i>Csapláros István</i> : Jókai útja a lengyelországi átlagolvasóhoz	137
<i>Csapodi Csaba</i> : Az Academia Istropolitana egy fennmaradt könyve	262
<i>Csapodi Csaba</i> : Magyar nyelvű babonás imádságsszöveg egy XV. századi kódexben ...	126
<i>Fabó Irma</i> : A Hét krajcár Balázs Béla fordításában	144
<i>Fallenbühl Zoltán</i> : Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója	128
<i>Fodor Adrienne</i> : Az Egyetemi Könyvtár karolingkori Deuteronomium töredéke ...	373
<i>B. Juhász Erzsébet</i> : Elek Artur könyvtárának sorsa	145
<i>Kovács Magda</i> : Adalék a Kelet Népe vitájának történetéhez	401
<i>Madas Edít</i> : „Ad terrorem omnium” (Középkori vágánsének magyarországi változata?)	380
<i>Mezey László</i> : II. Lajos „atramentarium”-a	385
<i>Miklóssy János</i> : Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról	272
<i>Miklóssy János</i> : Vita a „néplapok”-ról, a népi ismeretterjesztésről	404
<i>Móra László</i> : Az első magyar kémiai folyóirat, a „Vegyteni Lapok”	133
<i>Scheiber Sándor</i> : Héber könyvek a pesti vásáron 1772-ben	396
<i>Szelestei N. László</i> : Tersztyánszky Dániel iskolai újság-tervezete	390
<i>Szelestei N. László</i> : VIII. századi antiphonarium-töredék Sárospatakon	256
<i>Tasi József</i> : József Attila és az Európai Költők Antológiája	149

<i>Turányi Kornél</i> : Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdetei	270
<i>Ugrin Aranka</i> : „Álom egy könyvtárról”. Áprily Lajos beszéde könyveiről, könyvélményeiről	277
<i>Voit Krisztina</i> : A magyar munkásmozgalmi sajtó kezdeteihez	409

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez III.	281
<i>Holl Béla</i> : Ozorai Imre vitairatának kiadásairól	156
<i>Soltész Zoltánné</i> : Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezehung nyomdása	170

FIGYELŐ

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe. 1572–1627.	187
<i>Berlász Jenő</i> : A kéziratkat alogizálás kérdései Ausztriában	424
<i>P. Brestyánszky Ilona</i> : Erdélyi János könyvművész-tipográfus kiállítása	308
<i>Fekete Csaba</i> : Apáczai Csere János emlékezete. (Kiállítás a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában)	179
<i>Fried István</i> : A Matica srpska százötven éve (Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása)	300
<i>Haiman György</i> : Harry Carter életművéhez	181
<i>Hopp Lajos</i> : 500 éves a lengyelországi könyvnyomtatás	183
<i>Hopp Lajos</i> : Rákóczi-kori hungarica az Ossolineumban	296
<i>Katona Ágnes</i> : A II. Olasz – Magyar Tudományos Kongresszus előadásai	421
<i>Kindlovits Kálmán</i> : A Studia o Książce IV. kötete	185
[<i>Kókay György</i>] (<i>k. gy.</i>): Dersi Tamás (1929–1975)	175
<i>Kosáry Domokos</i> : Irodalomtörténeti bibliográfiánk folytatása	176
<i>Kovács Zoltán</i> : Pázmány első latin munkájának hasonmás kiadása	429
<i>V. Kovács Sándor</i> : Magyar nyelvemlékek	416
<i>V. Kovács Sándor</i> : Régi könyvek és kéziratok	307
[<i>Pajkossy György</i>] <i>P. Gy.</i> : Sebestyén Géza. (1912–1976)	295
<i>D. Szemző Piroška</i> : Az Osztrák Nemzeti Könyvtár története	302
<i>Újszászy Kálmán</i> : Rákóczi-emlékkiállítás Sárospatakon	427
<i>Vízkelety András</i> : Wissenschaft im Mittelalter. (Kézirat- és ősnymtatványkiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtárban)	186

S Z E M L E

<i>Berlász Jenő</i> : A történettudományi tájékoztatás segédkönyvei. Bp. 1975. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	311
Bibliographie juridique roumaine 1968–1973. (<i>Nagy Lajos</i>)	320
Documenta artis Paulinorum I. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	313
English Literature 1660–1800. A Bibliography of Modern Studies. Vol. V–VI. Princeton, 1972. (<i>Kókay György</i>)	317
Fuhs, L.–Fuhs-Mansfeld, R. G.: Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. II. Leiden, 1975. (<i>Scheiber Sándor</i>)	197
Grönroos, Henrik: Suomen bibliografisen kirjallisuuden opas. Helsinki, 1965. — uő.: Finland bibliografiska litteratur. Helsinki, 1975. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	439
Hiller István: Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása. Sopron, 1975. (<i>Fülöp Géza</i>)	431
Hubay Ilona: Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. Wiesbaden, 1974. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	197
Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. (<i>Kulcsár Péter</i>)	191

Korzon, Krystyna: Ludvik Bernacki, bibliolog i editor. Wrocław, 1974. (<i>Kindlovits Kálmán</i>)	198
Kunze, Horst: Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert. Leipzig, 1975. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	314
Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke. I—II. Bp. 1972—1974. (<i>Miklóssy János</i>)	312
Lapinski, H.: U początków działalności wydawniczej Ossolineum 1817—1834. Wrocław, 1973. (<i>Kindlovits Kálmán</i>)	198
Lukáts János: A magyar irodalom története. (Bibliográfia) Bp. 1973—1975. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	432
A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája. Bp. 1975. (<i>Korompai Gáborné</i>) ..	436
Mazal, Otto: Buchkunst der Gotik. Graz, 1975. (<i>Vizkelety András</i>)	437
Mazal, Otto: Katalog der abendländischen Handschriften der ÖNB. IV. Wien, 1975. (<i>Vizkelety András</i>)	195
Metzger, M.: La Haggada enluminée I. Leiden, 1973. (<i>Scheiber Sándor</i>)	316
Mikes Kelemen összes művei. IV. Az Ifjak Kalauza. Bp. 1974. [<i>Kókay György</i>] (<i>k. gy.</i>)	310
Nägler, Doina: Catalogul Transilvanicelor. Vol. I. (Sec. XVI—XVII). Sibiu, 1974. (<i>Borsa Gedeon</i>)	193
Nova Posoniensia 1721—1722. Martin, 1973. (<i>Fried István</i>)	192
Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv 1774—1974. Pécs, 1974. (<i>F. Csanak Dóra</i>)	434
Reguli Ernő: József Attila bibliográfia. Bp. 1975. (<i>Korompai Gáborné</i>)	436
Rosenstrauch-Königsberg, Edith: Freimaurerei im josephinischen Wien. Wien, 1975. (<i>Kókay György</i>)	313
Seidel, G.: Bibliographie Bertolt Brecht. Bd. 1. Berlin—Weimar, 1975. (<i>Botka Ferenc</i>)	318
Shumani, S.: Bibliography of Jewish Bibliographies. Suppl. Jerusalem, 1975. (<i>Scheiber Sándor</i>)	438
Szczepaniecz, Józef: Drukarze Jego Królewskiej Mości w życiu literackiej polskiego Oświeceni. Wrocław, 1975. (<i>Hopp Lajos</i>)	438

NÉVMUTATO

- Ábel Jenő 264, 311
 Absolon Dániel 63
 Ackermann, F. Chr. 399
 Ady Endre 105, 110, 111, 147, 250, 278,
 301, 428, 435
 Aesopus 167, 235
 Agárdi Ferenc 369
 Ágoston, Szent 22, 378, 389
 Albert, Szent 127
 Alberti de Praga, Hieronymus 379
 Albeus 122
 III. Albrecht (herceg) 303
 Alcuin 374
 Aldobrandini-család 268, 269
 Aldus-család 187
 Alegambe, Philippus 429
 Alloni F. Artur 414
 Alloni J. Artur 413
 Almási Balogh Pál 96, 97
 Almássy Ádám 131
 Alsted, Johann Henrik 180
 Althusius, Johannes 180
 Ambrosius Autpertus 21
 Amelung, Waltherr 42
 Amesius, Vilhelmus 180
 Amphilochius 195
 Anakreón 235
 Andler, Charles 347
 Andreus, Robert 68
 Androvics 248
 Andrysowic, Lazarz 164, 168–170, 282
 Angelo, Constantini 130
 Anonymus I. P. mester
 Antal János 369
 Antonius Gratia Dei 196
 Apácai Csere János 179, 180
 Apafi Mihály 63, 65, 66, 69, 70, 347
 Apáti Miklós 180
 Apianus, Peter 124
 Apponyi Sándor 25, 321, 322, 325, 326,
 328–330
 Áprily Lajos 277–280
 Apringius 21
 Apt Antal 136
 Aragóniai Beatrix 422
 Aranka György 333–342, 345–347
 Arany János 101, 110, 111, 277, 301, 406,
 407, 409
 Arany Tamás 423
 Arató Endre 227
 Archipoeta 381
 Argenta 268
 Argentanak, G. 268
 Arisztotelész 39, 190, 198
 Arnim, Ludwig Achim von 145
 Árva Vince 313
 Asnyk, Adam 141
 Athias 71
 Aubri, Jean 188–190
 Avenarius, Johannes 291
 Babits Mihály 147, 153, 154, 370
 Baboss R. Ernő 418
 Babus József 248
 Bacon, Roger 180
 Bacsikády Péter 128, 129
 Bacsikai Kálmánné, özv. 244
 Baer, Leo 29
 Bahatcova, M. 184
 Bajza Jenő 273, 276
 Bajza József 155, 273
 Bakyth Pál 125
 Balás-Piri Aladár 227
 Balassa (gróf) 80
 Balassa Ferenc 391
 Balassi Bálint 110, 278, 417, 424
 Balázs Béla 144, 145
 Balázs Éva, H. 88
 Balázs János 423
 Bálint Aladárné 149
 Bálint György 152, 154, 435
 Balla Ignác 149
 Balogh Edgár 108, 359, 361, 362
 Balogh Jolán 31, 33, 38
 Balogh József 98
 Balogh Pál 98
 Balozic, Mihajlo 293, 294
 Bán Imre 64, 179, 180
 Bánfi Florio 268, 418
 Bánffy-család 339
 Bánffy (gubernátor) 64
 Bánffy György 333, 335, 339, 340, 342,
 343, 348
 Bányai László 360
 Baranyai Decsi János 191
 Barc (fejedelem) 125
 Bárcei Géza 312
 Bardenhewer, O. 21
 Barker, Nicolaus 69
 Barla Gyula 110, 112–114
 Barlay Ö. Szabolcs 190, 268, 270
 Baross R. Ernő 418
 Barsuk, A. I. 185
 Barta János 110, 111
 Barta Lajos 149
 Bártfay László 225
 Bartha Katalin, D. 419
 Bartholomeides, Johannes Ladislaus 164

- Bartholomeus Anglicus de Glanvilla 126, 127
 Bartholomeus de Pisa 265
 Bartos Rozália 114
 Bartsch, Conrad 76–93
 Bascape, G. 268
 Basch Lóránd 146
 Bata Imre 366
 Bathó János 428
 Báthory-család 189, 265, 269, 300
 Báthory András 265
 Báthory István 267, 301
 Báthory Kristóf 267
 Báthory Zsigmond 265, 266, 268–270
 Batizi András 49, 168, 169
 Battelli, G. 256, 259, 437
 Batthyány-család 291
 Batthyány Boldizsár 189, 191, 416, 417
 Batthyány Ferenc 125, 417, 419
 Batthyány Ignác 339, 340
 Batthyány József 346
 Batthyány Orbán 155
 Baumgarten Ferenc 146, 147, 149
 Baviera, Alessandro 265
 Baviera, Francesco 265, 268–270
 Baviera, Giuseppe 270
 Bamler 315
 Beatus a Liebana 21
 Bebel, August 246, 322
 Becker, Felix 35
 Becket, Thomas 381
 Becsky Andor 359
 Bécsy Tamás 369
 Beer, Rudolf 195
 Beham, Andreas 196
 Beham, Sebald 330
 Bél Károly András 344
 Bél Mátyás 120, 193, 239, 336, 342, 344, 345, 433
 II. Béla 125
 IV. Béla 122, 125
 Belia György 368
 Bellarmino, Roberto 429, 430
 Benzur József 346
 Benda Kálmán 46, 76, 92, 298, 299, 343
 Bendefy László 123, 124, 126
 Benedek, Szent 17
 Benedek Marcell 144
 Benjacob, A. 396
 Benkő András 361
 Benkő József 338, 346, 348
 Benkő Samu 100
 Benyák Bernát 179
 Benzing, József 36, 174, 323, 330, 331
 Bercsenyi Miklós 297
 Bérczy Károly 301
 Berda Mária 279
 Beregi Oszkár 250
 Beregszászi Nagy Pál 179, 222
 Bergl, J. N. 304
 Berkovits Ilona 126, 264
 Berlász Jenő 195, 302, 307, 311, 312, 426
 Berlász, M. 439
 Bernacki, Ludwik 198, 199
 Bernolák, Anton 178
 Bertalan József 249
 Bertits Ferenc 96
 Berzeviczy Gergely 95, 219
 Berzsenyi Dániel 224, 225, 277
 Bessenyei György 78, 94, 95, 176, 177, 333, 337
 Bethlen-család 339
 Bethlen Gábor 17, 180, 279
 Bethlen Gergely 340
 Bethlen Miklós 63, 70, 73, 180, 274, 275
 Beville, Sainte Claire 136
 Beyer 194
 Beythe István 55, 191, 288, 291
 Béza, Théodore de 44, 191
 Bick, Josef 304, 305
 Birnbaum, Marianna D. 145, 147, 148
 Bischoff, Bernard 18, 259, 373, 374, 437
 Bisterfeld, Johann Heinrich 180
 Bisztray Gyula 101, 396
 Bjenkowska, Barbara 184, 185
 Blaeu, Jan 64
 Blagojevic, A. T. 320
 Blandrata György 43, 44, 423, 425
 Bleyer György 361
 Bleyer Jakab 170, 171
 Blotius, Hugo 303
 Blumauer, Alois 78, 313, 314
 Bocatius, Johannes 42, 347
 Bod Péter 43, 64, 71, 72, 156, 167, 433
 Boda Miklós 434
 Boda Miklósné 434
 Bogel, Else 206
 Boguslawski, L. 438
 Bohomolec, Franciszek 438
 Bohuszewiczówna, Maria 143
 Bóka László 111, 435
 Boldogréti Vig László I. Versegly Ferenc
 Bolgár Agnes 128
 Bolnai I. Bethlen Miklós
 Bombergus 71
 Bonfini, Antonio 42, 188, 266
 Bongarsius, Jacobus 188
 Bónis György 76, 77, 88, 89, 81
 Bonyhádi Jolán 360
 Bonyhai Benjámín 98
 Bordács Elek 408
 Borógető Miklós 292
 Borhy György 254
 Born, Ignaz 78, 314
 Bornemisza Pál 342, 345, 347
 Bornemisza Péter 52, 55, 57, 58, 344, 417, 418
 Boros Dezső 110, 112–114
 Boros Tibor 419
 Boross Mihály 408
 Borraro, P. 439
 Borsa Gedeon 42, 44, 46, 48, 50, 52, 54, 55, 58, 60, 195, 206, 294, 307
 Botka Ferenc 319, 358, 360, 362, 364, 366, 368, 370, 372
 Botta István 53

- Bottoni, Hannibal Franz 207
 Botzer, Quirin 174
 Boyer, Jean-Baptista 132
 Bozítovac, Gavril 232
 Bölöni Farkas Sándor 100, 225
 Brandis, Lucas 26
 Brant, Sebastian 316
 Braumüller, W. 313
 Brawn, Virginia 259
 Brecht, Bert 318, 319
 Bredár Gyula 157
 Breidenbach, Bernhard 316
 Brenner Domokos 297–300
 Brenner Frigyes 430
 Brenner Márton 430
 Brestyánszky Ilona, P. 309
 Breu, Jörg 33, 36, 37, 39, 40
 Brodarics István 266
 Brunner, S. 17
 Brunschwig 316
 Brutus János Mihály 189
 Buchberger, M. 21
 Bucic, Mihajlo 294
 Bucsay Mihály 178
 Budai Ezsaiás 156, 167
 Buday György 61, 62, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 182, 183
 Buffon, George Louis Leclerc 78
 Bugát Pál 399
 Bugyi Balázs 400, 401
 Buharin, Nyikolaj Ivanovics 246
 Bullinger, Heinrich 44, 46, 52, 191
 Bullough, Donald 18, 373
 Bunyan, John 70
 Burdach, Konrad 378
 Burger, Johann 329
 Burgundiai Mária 303
 Busbeque, O. G. 188
 Butsch, A. F. 322
 Buzás, L. 302
 Byron, George Gordon Lord 280
- Caesius, Georgius 288
 Calvin János 58, 189, 190
 Callier, Aleksandra 138, 139
 Camesina, Albert 207
 Campe, Heinrich 130, 131
 Capella, Martianus 187
 Čaplovič, Ján 193
 Cappelli, Adriano 259
 Cárfati, Jozsef 198
 Caraffa, Antonio 67
 Camojevic 227
 Carter, Harry 61, 62, 68, 69, 181–183
 Carter, Matthew 183
 Carter, Nick 244
 Cassuto, M. 198
 Castelletti, Cristoforo 424
 Castle, E. 76, 78
 Celtis, Konrad 303, 316
 Cervantes, Miquel de Saavedra 246
 Chapelle, Jean de la 300
 Chasee Miklós 49
- Chatillon, Gautier de 381–383
 Ceausescu, Nicolae 362
 Chmel, Rudolf 238
 Chmielowski, Piotr 139, 141
 Chojecka, Eva 25, 184
 Chorzewska, K. 184
 Chretien 189
 Cicero, Marcus Tullius 95, 235, 386
 Cohen, B. 397
 Colasanti, Franco Mario 424
 Colerus, T. 188
 Collimitius-Tanstetter, Georgius 124
 Comenius, Jan Amos 193
 Concha Győző 179
 Copinger 197
 Cornides Dániel 88, 334, 346
 Corvin János 416, 417, 419
 Corvin Mátyás I. Hunyadi Mátyás
 Cosbuc, George 152
 Cosmerovius Máté 206
 Cotrus, Aron 153
 Craster, E. 302
 Cratander, Andreas 322, 323
 Crato, Johann 189
 Craue, Ronald S. 317
 Creutzer, Peter 26
 Cravelius, A. 188
 Croesus I. Kroiszosz
 Cromer, L. 53
 Cromwell, O. 180
 Crous, E. 437
 Crozet, René 316
 Cukrowski, Stanislaw 139
 Curio, Valentin 322–324
 Curipeschitz 326
 Curtius, Ernst Robert 186
 Cuspinianus. Spiesshammer, Johannes 124, 303
 Cybulsky, Radoslav 186
 Cyrillus 378
 Czebe Gyula 418
 Czech János 417
 Czegei Vass György 73
 Czerniatowicz, J. 184
 Czine Mihály 362
 Czvitinger Dávid 433
- Csanak Dóra, F. 333, 334, 336, 338, 340, 342, 344, 346, 348, 390, 391, 434
 Csanda Sándor 362
 Csaplár Ferenc 366
 Csapláros István 143
 Csaplovics János 220, 221
 Csapodi Csaba 121, 128, 264, 265, 417
 Császár Elemér 418
 Császár Ferenc 407, 408
 Császár Mihály 263
 Csatári Dániel 364, 365 369
 Csatári Ottó 101
 Csécsi János 427
 Csehi Gyula 359
 Csengery Antal 85, 301, 404, 406
 Cserei Mihály 339

- Cserépfalvi Imre 149 –154
 Cseresnyés 275
 Csernátoni Gyula 72
 Csernisevskij, Nyikolaj Gavrilovics 246
 Csillag Imre 148
 Csóka J. Lajos 120, 336, 390
 Csokonai Vitéz Mihály 110, 224, 278, 432, 433
 Csomor István 104
 Csontos János 12, 13, 264
 Csorba Csaba 312
 Csuka Zoltán 227, 230, 301
 Csutak Levente 180
 Csürös Ferenc 46
 Csürös Miklós 361
 Csüry Bálint 348
- Damasus 378
 Damjanich János 271
 Dán Róbert 419, 439
 Dancza János 246, 251 –254
 Dankó Imre 436
 Dante Alighieri 147, 379
 D'Argens (márki) 132
 Darwin, Charles 246
 Dávid (próféta) 293
 Dávid Ferenc 43, 164, 433
 Dávid Gyula 362
 Davidovic, Dimitrije 228
 Davidson, Peter 181
 Davis, Herbert 183
 Deák Farkas 417
 Deák Ferenc 401
 Debicki, Zdislav 143
 Debreceni Ember Pál 156, 157
 Debrecenyi Bárány Péter 221
 Decius, Jodocus Ludovicus 283
 Decsi Gáspár 191
 Décsy Gyula 419
 Defoe, Daniel 130, 131
 Dégh Linda 100
 Deme László 418
 Denis, Michael 178
 Dersi Tamás 175
 Déry Tibor 435
 Descartes, René 180
 Dési Huber István 369
 Dési Márton 63
 Dessewffy Aurél 401, 402
 Dessewffy József 219, 225
 Dévai Bíró Mátyás 49, 169
 Dezsényi Béla 95, 100, 193, 302, 390
 Dézsi András 49
 Dézsi Lajos 71 –73, 283
 Dician, Amelia 296
 Dickens, Charles 246
 Diderot, Denis 318
 Dienes László 358, 360, 362
 Di Francesco, Amedeo 424
 Dobai Székely Sámuel 128 –133
 Dobrovsky 236
 Dóczi Lajos 141
 Domokos Péter 440
- Donatus, Aelius 196
 Donnay, Maurice 95
 D'Orleans, Hugues 381
 Dorothea von Rastenföld 378
 Dosztojevskij, Fjodor Mihajlovics 144, 279
 Döbrentei Gábor 224, 225, 348
 Drágfy-család 156
 Drágfy Tamás 39
 Dragollovej, L. 185
 Dragosljević, Adam 240
 Dragulin, W. 74
 Draveczy Imre 129
 Dressler, Fridolin 197
 Dreves, G. M. 16, 383
 Dreyfus, John 181, 183
 Du Cange, Charles Dufresne 387
 Dudás József 247
 Dudith András 189, 423
 Dufour, Pierre 438
 Dugonics András 211, 238
 Duka Zólyomi Norbert 398, 401
 Dumas, Alexandre 246
 Dusan István 237
 Dutka Ákos 149
 Dürer Albert 315, 316, 330
- Eckhardt Sándor 95, 417
 Eder József Károly 339, 347, 348
 Eger, Heinrich 379
 Egyed Antal 225
 Elek Andrea 146
 Elek Artúr 145 –149
 Elek István 149
 Eleonóra (császárnő) 427
 Elisabeth von Mähren 378
 Elzevir-család 64, 71
 Emich Gusztáv 274
 Emmel, Samuel 326
 II. Endre 125
 Engels Frigyes 152, 246, 250
 Enyedi György 71
 Eötvös József 9, 98, 141, 142, 401, 402
 Ephorinus, Anselmus 283
 Epiktétosz 95
 Erasmus Roterodamus, Desiderius 131, 188
 Ercsei Dániel 220
 Erdélyi Ferenc 154
 Erdélyi János 308, 309, 427
 Erdélyi László 122
 Erdélyi Zsuzsa 128
 Erdődy Péter 125
 Erg Ágoston 369
 Eri István 436
 Ernst Lajos 430
 Érsekújvári K. Orbán 180
 Erzsébet (királynő) 381
 Estreicher, Karl 170, 299
 Esze Tamás 297, 343, 428
 Esze Tamás (történész) 165
 Eszéki Szigeti Imre 191

- Eszterházy János 339
 Eusebius 378
 Evans, R. J. W. 187—190
 Evelyn, John 66, 67, 69
 Fábíán Pál 116
 Fabinyi Rudolf 133, 134, 136, 137
 Fabó Irma 145
 Fabricius, A. 208
 Fábry Zoltán 104, 107, 359, 360, 362, 368
 Faigel Pál 96
 Fallenbüchl Ferenc 133, 387
 Faludy György 150, 151, 153, 154
 Fándly 178
 Farkas A. 275
 Farkas Gyula 136
 Farkaš, Ljudevit Vulectinarić 242
 Farkas Vilmos 419
 Fastnachl, Adam 296
 Fava, Domenico 33, 36
 Fáy András 97, 98, 225, 401
 Fazakas József 307
 Fazekas 253
 Fedor János 369
 Fehér Erzsébet 151, 152
 Fehér Pál, E. 359, 364
 Fejér György 211—219, 224, 225
 Fejtő Ferenc 369, 435
 Fekete Csaba 180
 Fekete István 348
 Fekete János (gróf) 314, 348
 Félegyházi Tamás 157, 164
 Fényes Elek 98, 100, 311
 Fényes Miklós 434
 Fenyő István 211, 212, 214, 216, 218, 220, 222, 224, 226
 I. Ferdinánd 303, 325—327
 Ferenc, Assisi (Szent) 381
 I. Ferenc 231, 232, 241, 242, 314
 Fero I. Dancza János
 Ferrari Zsigmond 419
 Ferrari, Giorgio E. 424
 Festetich-család 239
 Festetich György 88, 346, 420
 Fétich Nándor 123
 Feuchtwanger, Lion 108
 Fichte, Johann Gottlieb 218
 Fiedler, Rudolf 303, 304
 Filarete 237
 Filipecz János 39
 Fill, Hauke 426
 Finály Henrik 420
 Fischer Manó 249
 Fischer, Bonifacio 376
 Fischer Miklós 249
 Fischer von Erlach, J. B. 304
 Fitz József 6, 434
 Fleury, Claude 95
 Flór 399
 Florenius, Paulus 192
 Fodor Adrienne 15, 380
 Fodor József 359
 Foerstemann, Carolus Eduardus 156
 Fogarasy Mihály 99
 Fokos-Fuchs Dávid 439
 Folnesics Lajos 217, 218
 Forbáth Imre 107, 359
 Forgách Miklós 77, 88—90
 Forgó György 212, 213
 Formica Máté 206
 Forstner, Karl 425
 Fortius 180
 Fourier, François Marie Charles 246
 Fournier, P. S. 181
 Fraknói Vilmos 6, 9, 11, 12, 85, 269
 France, Anatole 144
 Francke, Hermann August 193
 Franckh, Tobias Johann 206
 Francus, Jacobus 173, 174
 Frangepán-család 157, 164, 166, 169
 Frangepán Katalin 169
 Frankel Leó 415
 Frankel, Marcus 66
 Frankovics Gergely 287
 Friebeisz István 409
 Fried István 193, 302
 III. Frigyes (császár) 26, 28, 196, 303
 Friml 179
 Frisius, Gemma 133
 Froben 71, 187
 Fuchs, Hermann 373
 Fuks, L. 197
 Fuks-Mansfeld, R. G. 197
 Fuxhofer, Damján 166
 Fülöp Ernő 435
 Fülöp Géza 6, 8, 94, 96, 98, 100, 102, 432
 Füredi Vida I. Kisfaludy Sándor
 Füst Milán 149
 Gaál Anna 361
 Gaál Gábor 358—360, 362, 364, 366—368
 Gaal Jenő 95
 Gabelmann Miklós 287
 Gábor Ignác 149
 Gabriel Venetus 385, 387, 389
 Gaj, Ljudevit 241
 Galambos Ferenc 312
 Gáldi László 418
 Galeotto Marzio 421, 422
 Gáll Ernő 359
 Gallinius, Martinus 284
 Gálos Rezső 345
 Gálszécsi István 49, 54
 Gams, Bonifacius 311
 Gárdonyi Klára, Cs. 264, 307, 423
 Garibaldi, Giuseppe 274
 Gáspár János 134, 136
 Gavigan, J. J. 389
 Gebauer Miklós 380
 Gebethner 138
 Géfin Gyula 120, 124
 Gelbhaar, Gregor 201
 Gelei József 130
 Gellért (püspök), Szent 433
 Gelléri Andor Endre 149
 Gellert, Christian 95, 96, 235

- Gellért Oszkár 148, 149
 Georgius de Hungaria 196
 Gervasius von Tilbury 124
 Geissler, Valentin 328, 329, 331
 Gessner, Salomon 235
 Geszti Mihály 284
 Géza (fejedelem) 420
 Ghelen, Johann Peter van 80, 81, 207, 208
 Gilbofer 322
 Glavina, Venatus 293, 294
 Glombowski, Karol 185
 Gobinet, Charles 310
 Goebel, Matthaeus 129
 Goethe, Johann Wolfgang von 155, 280, 301
 Goffe, Frederick R. 26, 31
 Goffeaux, F. J. 130
 Goldschmid, Marcus Israel 396
 Goldziher Ignác 198
 Gorkij, Makszim 144, 369
 Gottlieb, Theodor 373, 379
 Gottlob, Heineccius Johann 132
 Göllner, Carl 321, 322, 326, 327
 Gömöri Jenő Tamás 149
 Gönczi György 156, 157, 164
 Grabowski, Edward 141
 Graciotti, Sante 421
 Graesse 311
 Gran, Daniel 304
 Grassalkovich Antal 90
 Graver, Albert 58
 Gregorius Turonensis 374
 Grezsa Ferenc 366
 Gribomont, Johanne 376
 Grimme, Ferdinand 201
 Grimmelshausen, Johann Jakob Christoph von 130
 Gromo (kapitány) 268
 Grosjean, G. 124
 Gross, W. Reinhard 219
 Grossinger 78
 Grotius, Hugo 180, 298–300
 Gröbl, Antoni 438
 Gröll, Michal 438
 Grönroos, Henrik 439, 440
 Grünbach, Johannes I. Lichtenberger, Johannes
 Grünpeck, Joseph 26
 Grzeszczuk, S. 185
 Guarino da Verona 421, 422
 Gunryniewicz (kereskedő) 138
 Gugelweit János 420
 Guitérrez, D. 389
 Gulyás József 433
 Gulyás Pál 46, 52, 265
 Gutenberg, Johann 62, 68, 182, 196, 306, 315, 427
 Gutjanszki, S. K. 184
 Gülfferich, Hermann 36, 40
 Gyalui Farkas 52, 64, 71–73
 Gyarmathi Sámuel 179
 Gyéressy Béla 313
 Gyöngyösi Gergely 313
 Györffy György 123, 125
 V. György (király) 430
 Gyulai-család 339
 Gyulai Pál 113, 116, 272, 275, 277, 407
 Hablicsek András 253
 Habsburg-uralkodóház 28, 189, 195, 216, 227, 231, 233, 300, 303
 Hacque, Johann Baptist 206, 207
 Hadik András 346
 Hadrovics László 293, 294, 302
 Hadzic, Jovan 229, 232–234, 237, 240–242
 Haiman György 73–75, 183
 Hain, Ludwig 31, 196
 Hajdu Ráfis 366
 Hajdukiewicz, L. 184
 Hajnik Károly 408
 Hajnóczy József 76–93
 Halme, Ewa 440
 Halter, Kurt 425
 Hamann, Günther 123
 Hammarskjöld, Dag 306
 Hammer 166
 Haner János Jeremiás 348
 Hankó Vilmos 136
 Haraszthy Zoltán 248
 Haraszi Sándor 360, 369
 Harmos Károly 145
 Harris 70
 Harsányi István 156, 418, 433
 Harsányi Kálmán 149
 Harsányi Zolt 148, 280
 Hart, Horace 68, 181
 Hartyáni Imre 49
 Hatfaludy-család 72
 Hatvani János 418
 Hatvany Lajos 152
 Havasi Zoltán 3, 4, 6, 8, 10, 12–14
 Havlicek-Borovsky 108
 Hayer, Gerold 425
 Hazay Gábor 401
 Házi Jenő 439
 Hazucha Ferenc I. Kelmenfy László
 Häusle, Hugo 305
 Hearn, L. 144
 Heckenast Gusztáv 119, 273, 274, 276
 Heer, Friedrich 437
 Hegedüs Zoltán 147, 151
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 211
 Hegedorff, Christoph 283
 Heigl, Paul 304, 305
 Heilig, Konrad 126
 Heine, Heinrich 108
 Heinrich Gusztáv 417
 Hell Miksa 337
 Hellebrant Árpád 430
 Heller Bernát 317
 Helm, P. J. 67, 70
 Heltai Gáspár 42, 43, 54, 57, 285, 417–420
 II. Henrik (király) 381
 Herczeg Ferenc 140
 Herder, Johann Gottfried 235

- Herepei Gergely 72
 Herepei János 65
 Hérodotosz 292
 Hervay Ferenc 307, 313
 Hesbert, R. J. 259
 Hesse, Hans 29
 Héthy Zoltán 436
 Hevenesi Gábor 346
 Heyd, Uriel 439
 Heyden, Sebald 168, 281–284
 Hieronymus I. Jeromos, Szent
 Hiller István 431, 432
 Hintz György 134, 136
 Hittendorfi Miklós 263
 Hoeflake, Netty 183
 Hoffgreff György 54–57, 285
 Hoffhalter Rafael 56
 Hoffmann 90
 Holbein, Hans 322, 324
 Holik Flóris I. Bánfi Florio
 Holl Béla 128, 170, 281, 297, 307
 Hollstein, F. W. H. 33
 Holter, Kurt 208
 Homann 132
 Homolya I. 439
 Honter János 194, 316
 Honorius (pápa) 381
 Hoóz Istvánné 434
 Hopp Lajos 185, 298, 300, 310, 438
 Horányi Elek 301
 Horatius Flaccus, Quintus 235, 323, 334, 386
 Hormayr, Josef 220
 Horn, Georg 180
 Horninger, H. 426
 Horovitz 156
 Horthi István 63
 Horthy Miklós 250, 364
 Horvát Endre 222, 225
 Horvát István 211–213, 215, 217, 218, 224
 Horvát János 218
 Horváth Béla 150, 153
 Horváth Cyrill 420
 Horváth Ildikó, T. 436
 Horváth János 157
 Horváth János (orvos) 399
 Horváth János, ifj. 120, 126, 400, 419
 Horváth Kálmán 140
 Horváth Károly 116
 Horváth Kázmér 269
 Horváth T. A. 120
 Hrenkó Pál 123
 Hubay Ilona 39, 196, 197, 321, 322, 324–331
 Hugo, Victor 151, 152, 155
 Hunyadi-család 264
 Hunyadi János 219, 322
 Hunyadi Mátyás 25–42, 123, 196, 263–265, 300, 326, 421, 422
 Huszár Dávid 57
 Huszár Gál 48, 49, 51–58
 Huszár Károly 220
 Huszár Tibor 364–366
 Hutz, Ferdinand 383
 Hübner, Joseph Alexander 95
 Ignjatovic, Jakov 301
 Ignotus Pál 151
 Irlinger Antal 410, 412–415
 Ilbrich, Eva 424, 425, 426
 Ilkus Márton 26
 Illés Endre 147
 Illés László 366, 368
 Ilona, Szent 128
 Ilsvay Lajos 136
 Illyés Gyula 103, 105–107, 147, 155, 361, 367
 Imreh Sándor 73
 Ionasco, T. 320
 Institoris-Mossóczy Mihály 193
 Irblich, Eva 187
 Irinyi Károly 46
 Irinyi József 402–404
 Ising, Erika 419
 Isnard 403
 István (deák) 49
 I. István (király), Szent 125, 166, 293, 420, 421
 Istvánffy Miklós 124
 Iustinianus 180
 Iványi Béla 191
 Iványi-Grünwald Béla 216
 Izabella (királyné) 67, 267
 Izsák József 359
 Jacob, L. H. 217
 Jáhn Károly 136
 Jakab (prépost) 418
 Jakab Antal, K. 369
 Jakab Elek 337, 339–341, 346, 348
 Jakobäer-család 90
 Jakubovich Emil 126, 416
 James, John 68, 182, 183
 Jancsik Pál 361
 Jancsó Adrienne 277
 Jancsó Elemér 333, 335–338, 340–343, 346, 348
 Jankovich-család 239
 Jankovich Miklós 156, 166, 167, 212, 213, 217, 218, 346
 János (apostol) 159, 162
 II. János (király) 43, 46, 48, 267, 347
 XXII. János (pápa) 381
 Janson, Anton 61, 62, 69, 182
 Jansonius, A. 61, 71
 Janus Pannonius 239, 420–422
 Járai Rezső 359
 Jarzebowski, L. 184
 Jarzyna, Stanislaw 142
 Jászay-Horváth Elemér 149
 Jávori Jenő 440
 Jeffreys (bíró) 67, 70
 Jékely Zoltán 278
 Jermolo, Viviana 374
 Jeremiás (próféta) 293

- Jeromos, Szent 373, 378, 379, 385–387
 Jetting Károly 130, 131
 Jób Dániel 149
 Johann von Neumarkt 378, 379
 Johannes de Indagine 26
 Johannes de Novo Foro 1. Johann von Neumarkt
 Johnson, I. A. F. 183
 Johnston 405, 406
 Jókai Mór 116, 137–143, 176, 246, 251, 273, 274, 280, 406, 419
 Jones, Leslie Webber 374
 Jordáky Lajos 312, 361
 Jordán Tamás 189
 Jordánszky Elek 417
 Jordens, J. H. 399
 Josch 78
 Jósika Miklós 98, 141, 246
 József nádor 231
 II. József 79–82, 85, 88, 90, 91, 314, 337
 József Attila 111, 149–155, 254, 361, 366, 434, 435
 Jugareanu, Veturia 193
 Juhász Erzsébet, B. 149
 Juhász Gyula 111
 Juhász József 252, 253
 Jurgini, J. 184
- Kachelofen, Konrad 39
 Kacziány Géza 311
 Kádár Zoltán 120
 Kahla, Martti 440
 Kállai Ernő 369
 Kallós Miklós 360
 Kálmáncsehi Márton 48, 51
 Kant, Immanuel 218, 220
 Kántor Lajos 360, 361
 Kaprinay István 346
 Karácsonyi Béla 433
 Karácsonyi János 125
 Karadzic, Vuk Stefanovic 228–230, 232–235, 240, 242
 Karajan 326
 Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics 236
 Karas, Mieczyslav 183
 Kardos Tibor 421, 422
 Kármán József 235, 239
 Károli Gáspár 61, 418
 Károly (császár) 344
 IV. Károly 379
 V. Károly 330
 VIII. Károly 39
 Károlyi A. 120
 Károlyi Péter 292
 Karsai Géza 125, 126
 Kassák Lajos 254, 363, 366
 Kátay-Horner Miklós 369
 Kathona Géza 165, 191, 192, 418
 Katona Ágnes 424
 Katona György 238
 Katona István 178
 Katona Lajos 418
 Kaufmann Dávid 317
- Kaulici, Konstantin 229, 232
 Kaunitz, Wenzel Anton 78
 Kautsky, Karl 246
 Kawecka-Gryszowa, Aloyda 183
 Kazinczy Ferenc 212, 213, 215, 218, 219, 222, 223–225, 239, 301, 322, 340, 341, 417, 428
 Kazinczy Gábor 407
 IV. Kázmér 39
 Kelecsényi Ákos 56
 V. Kelemen (pápa) 381
 VIII. Kelemen (pápa) 269
 Kelemen Lajos 72
 Keller, Gottfried 76, 78
 Kelmenfy László 98, 101
 Kemény-család 339
 Kemény Alfréd 369
 Kemény G. Gábor 312, 313, 361
 Kemény Gábor 367, 369
 Kemény József 166–169
 Kemény Lajos, ifj. 52
 Kemény Simon 339
 Kemény Zsigmond 85, 176, 272, 275, 277, 404
 Kempelen Béla 311, 430
 Kempelen Győző 271, 274
 Kempf 276
 Kempis Tamás 279
 Kenéz Győző 390
 Kensperger 125
 „Kerekotzki Ferenc” 169
 Keresztúri Pál 180
 Keresztúry József 84, 85
 Kertbeny Károly 25, 321, 322, 324–326
 Kertész János 440
 Kertész Magda 361
 Khan, Eustachius 201
 Kiehel Ferdinánd 410–413
 Kinauer, R. 124
 Kindlovits Kálmán 186, 198, 199, 227, 228, 230, 232, 234, 236, 238, 240, 242
 Kinizsi Pál 123
 Kinkins, Erasme 299
 Király László 179
 Királyi Pál 275
 Kirchner, Joachimus 374, 437
 Kirjakovic, Djordje 242
 Kis János 212, 224, 225
 Kisfaludy Károly 212
 Kisfaludy Sándor 214, 217, 224, 225
 Kiss Áron 44
 Kistler, Bartholomaeus 32, 33, 39
 Klaniczay Tibor 192, 298, 417, 421
 Klimó György 434
 Kner Imre 72, 181
 Kniezsa István 127
 Knoblochtzer, Heinrich 31, 32
 Knoll Károly 3, 5
 Knorr, Johann 331
 Knorr, Nicolaus 331
 Koberger, Anton 315
 Koch Antal 136
 Koch Ferenc 134, 136

- Koch Sámuel 396
 Kochanowski, Jan 438
 Kocsis Elemér 179
 Kodolányi János 361
 Koháry István 132
 Kohn H. 359
 Kohut 150
 Kókay György 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90,
 92, 95, 175, 176, 307, 311, 314, 318
 Kolacskovszky Lajos 245–247, 249, 253
 Kolinovics 345
 Kollár Ádám 346, 390, 396
 Kollár, Ján 235, 241
 Kollitz, Johann 174
 Komáromi Csipkés György 180
 Komáromi János 428
 Komáromy András 270
 Komjáti Benedek 168, 416, 420
 Komjáthy Jenő 149
 Komjáthy Miklós 307, 419
 Komjáthy Vidor 149
 Komlós Aladár 46, 111
 Konez József 72
 Kont Ignác 297
 Koppi Károly 346
 Kormanova, Zanna 143
 Kormos 275
 Koroda Miklós 95
 Korompai Bertalan 212
 Korompai Gáborné 436
 Korotajova, K. 184
 Korvin János I. Corvin
 Korzon, Krystina 198
 Kós András 180
 Kosáry Domokos 179, 265, 268, 311,
 312
 Kościuszko, Tadeusz 143, 438
 Kossuth Lajos 98, 118, 178, 246, 401,
 402
 Kosztolányi Dezső 147, 148, 277, 278
 Kothnaky Fülöp 313
 Kovách Zoltán 307, 430
 Kovachich Márton György 178, 345, 346
 Kovács Ferenc 95, 96
 Kovács János 252, 362
 Kovács Magda 404
 V. Kovács Sándor 120, 307, 308, 312, 313,
 421, 433
 Kovásznai Péter (püspök) 70
 Kováts Mihály 211
 Kozma István 180
 Kozocsa Sándor 111, 440
 Kölcsény Ferenc 224, 225, 338, 428
 Köleséri Sámuel 180
 Köpeczi Béla 297–300
 Körner, Alfred 76, 80
 Kötő József 361
 Král, Janko 105
 Kramár 108
 Krasicki, Ignacy 198, 438
 Kravcsik 246
 Krcelic, Adam Balthasar 293, 294
 Krimpen 69
 Kristó Gyula 419
 Kristóf (generális) 389
 Krizsó Kálmán 73
 Kroiszosz 292
 Kromer, Martin 170
 Krompecher Bertalan I. Korompai
 Kronek 95
 Krynicka, M. 184
 Krzywicki, Ludwik 141
 Kubinyi András 419
 Kubinyi András 419
 Kukucova, Dagmar 157
 Kulai Sándor 440
 Kulcsár Péter 192, 302
 Kultsár István 211–213
 Kun Béla 175
 Kunits Mihály 241
 Kurze, Dietrich 25, 26, 29, 32, 33
 Kunze, Horst 314–316
 Kusevic, Josif 239
 Kuthy Lajos 402–404
 Kutschmann, Theodor 314
 Külföldi Viktor 409, 415
 Labriolle, P. 21
 Lachower, S. 197
 Lackner, Franz 426
 Lackner Kristóf 316
 Lackó Miklós 365, 366
 Laczkovich-család 430
 Laczkovits Pál 430
 Ladányi-család 156, 157
 Ladányi (nemes) 164
 Ladányi Sándor 341
 Lájér Dezső 249
 I. Lajos 381
 II. Lajos 385, 387, 389
 XIV. Lajos 63
 Lakatos Éva 435
 Lambeck 263
 Láng Gusztáv 361
 Lang, Helmut W. 201, 206, 208, 210
 Lange, Antoni 143
 Languet, Hubert 189
 Lapiński, Henryk 198
 La Rochefoucauld, François 235
 Laskai Csókás Péter 190
 Laskai Osvát 196
 I. László, Szent 122
 László Gyula 122
 Latomus (nyomda) 173
 Latomus, Anna Katharina 174
 Latomus, Sigmund 174
 Lauka Gusztáv 275
 Lázár deák I. Lazarus Rosetus
 Lázár István 340
 Lázár Kálmán 272
 Lázár Szini Karola 419
 Lazarus Rosetus 123–125, 397
 Lazarus Secretarius I. Lazarus Rosetus
 Lazius, Wolfgang 188
 Légrády (Testvérek) 144
 Lehmann, Paul 23, 379

- Lemaire (hadmérnök) 298
 Lemberger, Georg 33, 34, 39, 40, 326
 Lencsés György 416, 418, 419
 Lengenfeld Zsigmond 263, 264
 Lengyel Béla 136, 137
 Lenin, Vladimir Iljics 246
 Leskovac, M. 227
 Leusden, J. 71
 Lewenklaui, J. 188
 Lewiczka-Kamińska, Anna 184
 Lichtenberger, Johannes 25–41, 326
 Lieftinck, G. J. 437
 Ligurius, Pyrrhus 124
 Linné, Carolus 78
 I. Lipót (császár) 67, 206, 299, 427
 II. Lipót 314
 Lipszky, Joannes 121
 Liptai János 252
 Livius, Titus 235, 326
 Loret-Heintsch, Janina 296
 Losonczy Zoltán 418
 Lotharingiai Ferenc 132
 Lovas Elemér 122
 Lowe, E. A. 256, 374
 Lőrinc, Szent 263
 Löw Immanuel 439
 Löwe 90
 Lufft, Hans 29, 33, 34, 36, 322, 327
 Lukács György 249, 361, 369
 Lukáts János 432, 433
 Lukinich Imréné 131
 Luther, Martin 16, 29, 33, 156, 293, 326, 327
 Luyk, A. L. van 385

 Madách Imre 110, 252, 275
 Madas Edit 15, 20, 385
 Maehrl Jeromos 398–400
 Magarašević, Djordje 229–236, 238, 240
 Magyar Mihály 100
 Magyar István 180, 429
 Magyar Zoltán 6
 Magyarországi Fábrián 381
 Mahrburg, Adam 141
 Maigráber Ágoston 271, 272
 Maior Péter 178
 Maiold, Maria 426
 Majer István 408
 Majláth Antal 399
 Májmoni, Ábrahám 197
 Makkai László 67, 423, 427
 Maksay Ferenc 298
 Maleczyńska, Kazimiera 184
 Maletin, M. 227
 Malik 318
 Manlius János 281, 286–288, 291, 292, 294
 Mann, Thomas 144
 Manselli, Raoul 422
 Manutius-család 71
 Marchetti, Valerio 423
 Mária Béla 360
 Mária Terézia 78, 79, 87, 88, 99, 336, 390
 Marichal, Robert 18, 374

 Márki Sándor 9, 299
 Marmontel, Jean-François 96
 Marne, Claude de 188
 Maróth Miklós 307
 Marsiglio, Lorenzo 27
 Martialis, Marcus Valerius 127
 Martini 78, 79
 Martinovics Ignác 96, 314
 Martinus, Jacobus 15
 Martinuzzi György 67
 Márton, Szent 120–126
 Márton István 218
 Martonfalvi 180
 Marx, Karl 246, 250
 Massai-család 156, 157, 164
 Masséna, Victor 36
 Máté (apostol) 159, 162, 262
 Matiaszewski, Antoni 438
 Matolsy Sándor 277
 Mátrai László 1
 Mattheus de Cracovia 379
 Matuszewski, Ignacy 139
 Maupassant, Guy de 144
 May, Frank 399
 Mayer, Anton 207
 Mayer, Friedrich 130
 Mayerhöfer, Josef 304
 Mazal, Otto 186, 187, 195, 423–425, 437
 Medgyesi Pál 180, 428
 Medici, Cosimo del 64, 65
 Meissner, August Gottlieb 235
 Melanchton, Philipp 156, 191
 Melezer Jakab 221
 Melegdi János I. Melich János
 Melich János 419
 Melius Juhász Péter 42–44, 46, 48, 49, 53, 67, 191
 Méliusz József 360
 Mészáros István 417
 Meszlényi Ignác 219
 Mészöly Gedeon 418
 Metzger, M. 316, 317
 Meurer, Theodor 173, 174
 Meydenbach, Jakob 32
 Mezey László 15, 16, 18, 20, 22, 24, 128, 262, 373, 374, 378, 379, 387, 389, 419, 423
 Michael de Hungaria 196
 Mickiewicz, Adam 198, 199, 301
 Middelburg, Paul von 27
 Miglio, Tullio 207
 Migne, Jacques-Paul 20, 21
 Migoń, Krzysztof 185
 Mikes Kelemen 310, 345, 428
 VI. Miklós 430
 Miklóssy János 110, 118, 119, 273, 277, 313, 409
 Mikó Imre 279, 348, 361
 Mikoviny Sámuel 336
 Miksa (főherceg) 124
 I. Miksa 196, 303
 Mikszáth Kálmán 111, 113, 116, 141, 251
 Miletic, Svetozar 301
 Milig, Jan 379

- Milisavac, Ž. 227
 Millot 95
 Milovuk, Josif 232 – 234
 Milton, John 95
 Milutinović Sarajlija, Sima 235
 Minutelli, Stefania Rossi 424
 Mirabeau, Octave 91
 Mišianik, Ján 417
 Mitzler de Kolof, Wawrzyniec 438
 Modrzewski, Andrej Frycz 438
 Moholy Nagy László 369
 Mohorai Vidfy Ambrus (alispán) 39
 Mokry Benjámín 212, 213, 220
 Mollay Károly 418, 420
 Molnár Ferenc 140, 144
 Molnár Ferenc, A. 440
 Molnár József 53, 63, 416, 421
 Montesquieu 95, 132
 Montezinos, David 197
 Mónus Illés 154
 Moór Elemér 121
 Móra László 137, 302, 431
 Mores, Edward Rowe 68, 181, 182
 Mörzecz Zsigmond 144, 145, 148, 250, 370, 435
 Morison, Stanley 69, 181 – 183
 Morlinus, H. D. Joachimus 16
 Morris, William 181
 Morteira, Saul Levi 197
 Mosel, Franz I. von 303
 Mossóczy Zakariás 434
 Moyses, Samuel 397
 Moxon 181
 Mózes (próféta) 159, 162, 293
 Mrázek-Schwab, Edith 304
 Murer de Brunn, Stephanus 263
 Musculus 191
 Mušicki, Lukian 229, 232, 235, 239, 241
 Muszyński, M. 184
 Muther, Richard 28, 31, 32
 Mühlböck, Annamarie 426
 Müller Gyula 409

 Nadasdy-család 291
 Nadasdy Tamás 55
 Nádass József 145, 360
 Nádasy Ferenc 434
 Nagl, J. W. 76, 78
 Nagy Barna 44
 Nagy Borbála 146
 Nagy G. 67
 Nagy György 361
 Nagy István 156
 Nagy Iván 430
 Nagy József 244, 245
 Nagy Józsefné 247
 Nagy Károly (uralkodó) 373
 Nagy Lajos 320, 435
 Nagy Magda, K. 366
 Nagy Miklós (XIX. sz.) 275, 276
 Nagy Sándor, E. 361, 366
 Nagy Zoltán 421, 422
 Nagy Zilievits János 411

 I. Napóleon 404
 Naruszewicz, Adam 438
 Naumann, Robert 8
 Nägler, Doina 193 – 195
 Nelson 279
 I. Nemanja István 237
 Nemes György 100, 153
 Nemes Klára 124
 Nemeskürty István 157, 417, 419
 Németh János 313
 Németh Andor 151, 153, 435
 Németh, Anton 76
 Németh István 187
 Németh László 366, 435
 Németh Mária 312
 Nepos, Cornelius 235
 Néro 82
 Nesdanov Pál 279
 Neuhauser, Walter 425, 426
 Neupart János 128
 Nicolai, Henricus 15
 Nicolaus de Ausmo 264
 Nikolaus von Prachatitz 379
 Nikolić, Atanasije 240
 Nordström 317
 Novák Sándor 428
 Novaković, Stefan 228
 Novomesky, Laco 104, 105
 Nowak, Z. 184
 Nowicki, Andrzej 185
 Nyemirovski, E. L. 184

 Oates 197
 Obadja (fejedelem) 439
 Obradović, Dositej Dimitrije 233, 235
 Obrenović, Jevrem 233
 Obrenović, Miloš 233
 Oertel, Gottfried Honorius 397 – 400
 Okos Miklós 253, 254
 Opel, Otto Julius 201
 Opitz, Martin 235
 Oporinus 71
 Orlay Bertalan 313
 Ormosi László 436
 Orosz Pál 427
 Oroszy Véghelyi Georgina 113
 Országh László 70, 312
 Ortvy Tivadar 263
 Ossikowsky József 136
 Ossoliński, Józef Maksymilian 198
 Ozorai Imre 156 – 170
 Óri Miklós 428 – 430

 P. mester 120 – 126, 433
 Pacassi 304
 Pačić, Jovan 235, 239
 Paintner 90
 Pais Dezső 123, 125, 128, 416, 418
 Pajkossy György 296
 Pákh Albert 405, 407, 408
 Paksi Cormaeus Mihály 191
 Pál (apostol) 168
 Palacký, Frantisek 193, 241

- Páldi Székely István 180
 Pálfalvi Etelka 419
 Pálóczy Horváth Ádám 225
 Panyák Ede 311
 Pap Gábor 154
 Pápai Ernő 153
 Pápai Páriz Ferenc 63, 64, 71, 72
 Pápai Sámuel 225
 Papp Ivánné 307
 Parker, Mike 183
 Parschitius, Christophorus 342, 345
 Pascher, Erhard 426
 Passaeri Cinthius I. Passari, Cinzio
 Passari, Cinzio 269
 II. Paszkál (pápa) 122
 Pászthory 86
 Pásztó András 419
 Patacsics Ádám 238
 Pataki István 63, 70
 Pataki János Vidor 123
 Patavinus-Marsilius 324
 Patzkó Ferenc 395, 396
 Patyi Sándor 312
 Pavlović, Teodor 241, 242, 301
 Pavlovna, Alexandra 231
 Pázmány Péter 428—430
 Péczeli József 95, 96, 156, 211, 214, 270
 Pécsi Balázs 385, 387—389
 Peinlich 429
 Pelcowa, Paulina 184
 Perczel Mór 118
 Perczel Sándor 225
 Peregriny Elek 97
 Perényi János 156, 169
 Perkins 180
 Pesante, Sauro 290
 Pestalozzi, Johann Heinrich 217, 218
 Pesti Gábor 168, 419, 420
 Pestvármegyei József 129
 Pethe Ferenc 212, 213
 Petőfi Sándor 94, 101, 103—111, 140, 141,
 176, 254, 278, 280, 301, 406, 407, 429
 Petrarca, Francesco 379
 Petri, Johann 28
 Petrovic, M. 227
 Petrus Lombardus 264
 Petrus Martyr 191
 Pétsei (kanonok) 344
 Petzhold, Julius 8
 Peutinger, Konrad 196
 Pflugk, Julius 127
 Phaedrus 235
 Piller-család 438
 Pintér Márta 197, 307, 439
 Pirnát Antal 413, 433
 Piscator, Ludovicus Philippus 180
 II. Pius (pápa) 28
 Pizigano testvérek 124
 Plantin, Christoph 187
 Platinus 71
 Platón 155, 235
 Pleydenwuff 315
 Plutarchos 334
 Podjebrad György 27, 29, 39
 Poe, Edgar Allan 144, 148
 Pogonowski, Jerzy 137
 Polgár 429
 Politzer Zsigmond 409
 Pollák Miksa 439
 Polzer, Victor 144, 145
 Pomogáts Béla 362, 365
 Poniatowski, Stanislaw August 438
 Poničan, Ján 103
 Pontanus, G. B. 188
 Porcsalmi András 180
 Porto, Emilio 188
 Portus, Aemilius I. Porto, Emilio
 Possevino, Antonio 268
 Pray György 346
 Pretner, Jovan 242
 Primasius 22, 23
 Prokopp Gyula 120
 Prónay Dezső 164
 Prónay Sándor 342, 346
 Prus, Boleslav 143
 Przyweczka-Samecka, Maria 186
 Pseudo-Augustinus 21, 22
 Ptolemaios 26, 39
 Pucz Antal 220
 Puky Károly 100
 Pulszky Ferenc 9
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 280, 301
 Putnoky Áfra 417, 419
 Püspöki Szilágyi János 180
 Quentell, Peter 33
 Rába György 148
 Raby, F. J. E. 381
 Rabutin 67
 Rác Győző 362
 Radán Balázs 49
 Ráday Gedeon 278, 340—345, 347
 Ráday Pál 297, 298, 343, 345, 347
 Radnóti Miklós 153—155, 361, 366
 Radó György 440
 Radó Polikárp 128
 Radwan-Wińska, Tereza 186
 Rajeczky Benjámín 307
 Rákóczi-család 156
 II. Rákóczi Ferenc 131, 133, 296—300, 310,
 343—345, 347, 427—429
 Rákóczy György 133
 Ramus, Petrus 180, 190
 Rand, Edward Kennard 374
 Ranke, Leopold von 241
 Ranschburg 322
 Rapacka-Cuisiner, L. 185
 Rát Mátyás 396
 Ratdolt, Erhard 31, 196, 315
 Ráth György 52
 Rautenstrauch 90
 Regiomontanus, Johannes 26
 Reguli Ernő 434, 543,
 Rehberger, Robert 304
 Reichling 917

- Rejtő István 110, 112, 114, 118
 Reményik Sándor 279
 Remenyik Zsigmond 361, 366
 Remete László 302, 360
 Remsey György 149
 Renato, Camillo 422, 423
 Réti Endre 398, 401
 Reubén, Jákób b. 197
 Reuleaux, F. 130
 Reusner, Nicolaus 188
 Révai testvérek 144
 Révai Imre 129
 Révai Miklós 178, 333, 337
 Révay-család 129
 Révay Miklós 340
 Révész Béla 149
 Révész Imre 157, 165, 418
 Reviczky Gyula 278, 279
 Ribel, Josias 326
 Ribini János 90
 Richelieu 310
 Richter, Joseph 78
 Ricks, Christopher 68, 182, 183
 Riedel, Friedrich Justus 78
 Riedl Szende 275
 Rienzo, Cola di 379
 Riha György 246
 Rimely Gusztáv 263
 Ritoók Zsigmond 165
 Ritoók Zsigmondné 53, 166
 Rivet André 132
 Robespierre 403
 Roch, Paul 57
 Roche, De la 133
 Rodecki 194
 Rodt, Stephan 33
 Roermond, Salamon von 328
 Rolla Margit 149
 Rollin, Charles 95
 Romanelli, Samuel 198
 Rónay Mária 154
 Rosenstrauch-Königsberg, Edith 76, 80,
 313, 314
 Rosenthal, J. 197
 Rosnák Márton 387
 Rousseau, Jean-Jacques 235
 Róz, Jerzy 300
 Rozgonyi József 218
 Rózycki, E. 184
 Rožványi Vilmos 147, 149
 Rózsa György 302
 Rössl, Joachim 426
 Rössler Mária Irén 419
 Röttinger, Heinrich 330, 331
 Rudolf (császár) 344
 Ruffy Péter 360, 362
 Rummy Károly György 219
 Rusu, Dragos 320
 Ruszek József 225
 Rutebeuf 152
 Rye-család 67
 Rynman, Johann 196
 Rzepka, W. R. 184
 Sabatier, Paul 381
 Sabowski 141
 Safarik, Jozef 229–231, 233, 236, 238
 Sajnovics János 179
 Sajó Géza 28, 439
 Salamon Ferenc 275, 406, 407
 Salla, Johann Maximilian 207
 Sallai István 296
 Sallai Pál 101
 Sallustius Crispus, Caius 235
 Salm Miklós 324
 Samaran, Charles 18, 374
 Sambucus, Johannes I. Zsámboky János
 Sander, Max 31, 36
 I. Sándor (cár) 236
 Sándor István 166, 167
 Sándor László 360, 361, 364, 369
 Sára, Szent 293
 Saravlija 241
 Sárközi György 149
 Sayrar (kapitány) 125
 Scaramuzza, Fiorilli Tiberi 130
 Schedel, Hartmann 38, 316
 Schedius Lajos 211–213, 216, 217, 222
 Scheiber Ignác 198
 Scheiber Sándor 197, 198, 307, 317, 397,
 418, 439
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von
 218
 Schesaeus, Christian 339
 Schier, Xystus 387
 Schilgen, Johann Baptist 208
 Schiller, Friedrich 197, 235, 241
 Schirmann, Ch. 198
 Schlegel, Karl Wilhelm Friedrich 96
 Schlözer, August Ludwig 87, 90
 Schmelzer, I. 439
 Schmidt (könyvkereskedő) 138
 Schmidt, Johann Georg 129
 Schneider János 414
 Schoeller, Ida 25, 33
 Schottenloher, Karl 323
 Schön, Erhard 330, 331
 Schöpfung, Báruch 197
 Schönherr, Karl 144, 145
 Schönsperger, Hans 315
 Schönwetter, Johann Baptist 207
 Schramm, Albert 29–32
 Schrauf Károly 164
 Schreibeir, W. L. 31
 Schreiner, Martin 439
 Schulek Tibor 52
 Schulze, Gottlob Ernst 218
 Schumann, Gottlieb 210
 Schwartner Márton 216, 218
 Ściebora, M. 184
 Sebald, Heyden 169
 Sebestyén Géza 295
 Seget, T. 189
 Seidel, Gerhard 318
 Seilern (gróf) 345
 Seneca, Lucius Annaeus 71, 95
 Seres József 110, 113, 115, 117, 118

- Seripando, Girolano 389
 Sermage Petar 241
 Servatius Márton 288
 Servet Mihály 44
 Sforza, Bianca Maria 303
 Shelley, Percy Bysshe 155
 Shunami, S. 438, 439
 Siarczyński, Franciszek 198
 Siekierski, Stanislav 183
 Sienkiewicz, Henryk 140, 143, 144, 199
 Siniarska-Czaplicka, J. 184
 Sinkai, Gheorghe 178
 Simeon, Uri ben 188
 Simon Györgyi 416, 421
 Simondel Lajos 412, 413
 Simonyi Zsigmond 116, 117
 Sinai Miklós 156, 162, 170
 Sinkó Ervin 361
 Sipaylo, M. 184
 Sipos József 222
 Siró Zsuzsanna 293
 Sirola, Francesco 149
 IV. Sixtus (pápa) 264, 265
 Skaricza Máté 191
 Ślaski, Jan 137
 Slotwinski, Konstanty 198
 Słowacki 198, 199
 Smázor Béla 248
 Smith, Francis 70
 Sobieski János 299
 Solarić, Pavel 235
 Solohov, Mihail Alekszandrovics 369
 Solorić, Pavel 234
 Soltész Zoltánné 25, 26, 28, 30, 32, 34, 36-38, 40, 46, 55, 74, 174, 197, 316, 321, 322, 324, 326, 328, 330, 332, 439
 Sólyom Jenő 157, 165
 Somfai János 248
 Somsich-család 239
 Sonnenfels, Josef 78, 79, 82
 Soračić 236
 Sozzini, Fausto 423
 Sozzini, Leilo 423
 Sóni Pál 361
 Spaiser Domonkos Ferenc 128
 Speiser Krisztián 391
 Spielmann, J. 419
 Stamatović, Pavel 235, 240
 Stankiewicz, Witold 183
 Steffens, F. 256, 259
 Stegena Lajos 124
 Steiner, Gerhard 350, 352, 354, 356
 Steiner, Heinrich 33, 325, 326
 Stempel, D. 74
 Stendhal 146
 Stephanus, Henricus 71
 Stern Sámuel Miklós 439
 Stillwell, Margaret Bingham 31
 Stoll Béla 42, 417
 Storz, Werner 210
 Stöckel, Leonhard 57
 Strasser, Kurt 78
 Stratimirović, Stefan 230, 232
 Straubing 329, 331
 Strebl, Laurenz 304
 Strecker, K. 382, 383
 Štřibný 108
 Stromp László 164
 Studt János 252
 Stuller Ferenc 98
 Stummvoll, Josef 303–306
 Štunda, Štefan 104
 Subotić, Jovan 242
 Sugár Erzsébet 360–362
 Sulpicius Severus 123
 Summer, Andreas 329–331
 Surkamp 319
 Surovecki 236
 Svetić, Jovan 234, 235
 Svetić, Milos 229
 Swieten Gottfried von 78, 304
 Sydney, Philip 189
 Sylvester János 55, 284, 416, 419
 Symmachus 386
 Szabadvány Ferenc 137
 Szabó András 390, 391
 Szabó Béla, Gy. 180
 Szabó Dénes 416–420
 Szabó Ervin 6
 Szabó Ignác 276
 Szabó Imre 369
 Szabó Károly 12, 13, 43, 156, 168, 170–172, 194
 Szabó László, Cs. 149, 153, 154
 Szabó Márton 159, 165, 170
 Szabó Richárd 274
 Szabó T. Attila 417
 Szabolcsi Bence 439
 Szabolcsi Miklós 317, 363, 369, 370
 Szafran, P. 184
 Szajko, U. 184
 Szalatnai Rezső 106
 Szalay László 297
 Szamosközy István 188, 269, 270
 Szántó Judit 154
 Szántó Imre 253, 254
 Szántó Tibor 175, 264
 Száray V. 381
 Szarvas Gábor 116
 Szász Béla 277
 Szász János 360, 362
 Szász Levente 440
 Szathmári Papp Mihály 346
 Szathmáry Király György 427
 Szathmáry László 27
 Szczebaniec, Józef 184, 296, 438
 Szczeni, L. 184
 Széchenyi Ferenc 76–93, 198, 346
 Széchenyi István 178, 216, 219, 232, 301, 401, 402, 404
 Széchenyi Pál 299
 Széchi Károly 342
 Szegedi Gergely 46, 49
 Szegedi Kis István 49, 51, 190–192

- Szegedi Lajos 49
 Székács József 302
 Székely György 120
 Székely István 164, 168, 169, 417, 418, 419
 Székely Sámuel 346
 Széki Tibor 137
 Szelestei N. László 262, 396
 Szelínska, W. 184
 Szemere Gyula 116—118
 Szemere Pál 212, 213, 223, 225, 301
 Szemere Samu 439
 Szemián Mihály 178
 Szemző Pirooska, D. 274, 307
 Szenci Molnár Albert 190, 278
 Szendrey Júlia 276
 Szenes Erzsi 149
 Szentersébeti Valintz Márton 159, 162, 164, 165
 Szentjóni Sándor I. Szentpétery Imre
 Szentkuty Pál 72, 73
 Szentlélek Tivadar 120
 Szentmiklóssy Alajos 222, 223, 225
 Szentpétery Imre 419
 Szigeti József 318
 Sziklay László 301
 Szikszai Fabricius Balázs 156, 157
 Szilágyi Géza 149
 Szilágyi Júlia 361
 Szilágyi Sándor 11, 53, 269
 Szilágyi Virgil 405, 406
 Szilasi Jakab 136
 Szily Kálmán 116
 Szimonidesz Lajos 288
 Szini Károly 275
 Szinnyei József 3, 131, 312, 398, 430
 Szirmay Antal 346
 Szirmay István 297
 Szirmay Tamás 129
 Szkhárosi Horvát András 49
 Szklenár György 178
 Szlabey György 15
 Szlichtyn-család 438
 Szokoly Viktor 246
 II. Szolimán (szultán) 330
 Szombathelyi Tamás 313
 Szophoklész 278
 Szókefalvi Nagy Zoltán 137
 Szöllösy 276
 Sztrai Mihály 42, 49, 165, 169, 191, 192, 194
 Sztropszky Hiaor 194
 Tagányi Károly 168
 Tagore, Rabindranath 144
 Takáts Gyula 277, 278
 Takáts Sándor 179
 Talar, Grazyna 184, 186
 Tančić 236
 Tánics Mihály 100, 101, 246, 406, 408, 409
 Tarczay Lajos 98
 Tarnóc Márton 56
 Taschler Károly 271
 Tasi József 155, 366
 Taurinus István 347
 Taylor, W. 130
 Tekeliye, Sava I. Thököly Száva
 Telegdi Kovách László I. Csatári Ottó
 Telegdy Pál 419
 Telekes Béla 149
 Teleki-család 339, 344
 Teleki Domokos 348
 Teleki Johanna 342
 Teleki József 213, 223, 334, 342, 346, 347
 Teleki László 212, 340, 342, 343, 345
 Teleki Mihály 71
 Temesvári Pelbárt 196
 Terhes Gyula 73
 Terlajić, Gligorije 231, 235
 Tersztyánszky Dániel 390, 391, 395, 396
 Tesini Imre 49
 Teslér László 225
 Tessedik Sámuel 178
 Teuppenbach, Christoff von 329
 Thaisz András 213, 219, 222, 224, 225
 Thaly Kálmán 297, 299, 428
 Than Károly 134, 136
 Than Mór 301
 Thann, Christianus 15
 Theodolphus (püspök) 373, 374
 Thiboust, C. L. 131
 Thieme, Ulrich 35
 Thiers, Louis-Adolphe 403
 Thomas Edit, B. 120
 Thompson, E. M. 374
 Thordai Benedek 49
 Thököly Imre 70
 Thököly Péter 242
 Thököly Popovics Száva I. Thököly Száva
 Thököly Száva 242, 301
 Thury Farkas Pál 191
 Thuróczy János 31, 38, 196, 239
 Tibenský, J. 178
 Tibullus, Albius 155, 235
 Ticonius 21—23
 Tilkovszky Loránt 99
 Tinódi Sebestyén 57, 285
 Tirol, Dimitrije 234
 Tissot, Sim. Andreas 398, 399, 401
 Tisza Kálmán 273
 Tófeus Mihály 63, 71
 Tokody Gyula 113
 Toldy Ferenc 9, 61, 156, 166, 167, 176, 311, 407
 Tolhoff János 27
 Tolnai Dali János 180
 Tolnai Fabricius Bálint 191
 Tolnai Gábor 61, 64, 366
 Tolnai Máté 17
 Tolsztoj, Lev 144, 246
 Tompa László 279

- Tordai Zádor 64, 364
 Tótfalusi Kis Miklós 61–75, 181, 182, 308
 Tóth András 302
 Tóth Árpád 111, 148, 278
 Tóth Dezső 433
 Tóth Endre 120–122, 126
 Tóth István 245
 Tóth Kálmán 114
 Tóth Lőrinc 409
 Tóth Sándor 359, 361, 364, 365
 Török Imre 419, 420
 Török János 405
 Török Sophie 147
 Trattner János Tamás 211–213
 Traube, L. 256, 259
 Trenkler, Ernst 303, 305–307
 Trockij, Lev Davidovics 246
 Troppau, Johannes von 303
 Trypućko, J. 185
 Tubero, Ludovico 188
 Turányi Kornél 272
 Turczel Lajos 103, 104, 106, 108
 Turgenyev, Iván Szergejevics 279

 Udvardy János 98
 Ugrin Árnika 280
 Uila, A. 386
 Újfalussy-család 129
 Újlaki János 389
 Újlaki Pál 129
 Újszászy Kálmán 307, 429
 Újvári László 367, 369
 Újváry Miklós 131
 Ulewicz, T. 184
 Ungler (műhely) 168, 169
 Ungvárnémeti Tóth László 220, 223
 Unterkircher, Franz 195, 304
 Updike, John 69
 Urbankovej, E. 185
 Uros (apát) 121
 Ustrnul, Geralt 304

 Váczy János 340
 Váczy Péter 120–123, 125, 126
 Vadas József 369
 Vadnai Károly 274, 275
 Vahot Imre 98
 Vajda Imre 136
 Vajda János 110–119, 272–278, 405–407
 Valvassore, A. 124
 Vályi György 245
 Van Der Muelen, Willen 300
 Van Switen 78 304
 Várdai Béla 149
 Várday Kata 417
 Varga László 244, 246–248, 250–252, 254
 Varga Rózsa 103, 312
 Vargha Kálmán 176
 Vargyasi Daniel Gábor, id. 297

 Varjas Béla 54, 57, 157, 168–170, 416
 Varjú Elemér 38
 Vas Gereben 407, 408
 Vasoli, Cesare 423
 Vass József 339, 346
 Vass László 73, 103, 105, 213
 Vay Ádám 297, 298
 Vazul, Szent 293
 Velkurió 156
 Vendelinus de Spira 264
 Venetus, Gabriel 385
 Veracius Constantius 297
 Verancsics Faustus 423, 424
 Veres Péter 362, 366, 367
 Veress Endre 194, 268
 Veresmarti Mihály 191
 Vergilius Maro, Publius 334
 Verhaeren, Emile 149, 151, 152
 Verseghy Ferenc 217
 Vértés Edit 419, 439
 Vértesy Miklós 302, 307
 Vervliet, H. D. L. 182, 183
 Vicenza, Agostino da 387
 Vidaković, Milovan 229, 233
 Vietor, Hieronymus 156, 157, 167–169, 282, 283
 Victoris, Hieronymus 78
 Vildud 95
 Vincenza, Agostino da 423
 Vincenzo, S. 21
 Vischer, M. 130
 Viszota Gyula 402
 Vitéz János 13, 26, 239, 421, 422
 Vitković, Jovan 242
 Vitkovics Mihály 213, 223, 225, 235, 239, 241, 242, 301
 Vízkelety András 187, 196, 307, 378, 438
 Voet, L. 182
 Voetius 180
 Voit Krisztina 415
 Volfius 95
 Voltaire 132, 133, 235
 Voskens, Dirk 64
 Voulliéme, Ernst 31, 32
 Voytlender, Crispinus 201
 Vörösmarty Mihály 111, 225, 277, 301, 401, 428, 433
 Vrány 108
 Vujić, Joakim 242
 Vujcsics D. Sztoján 302

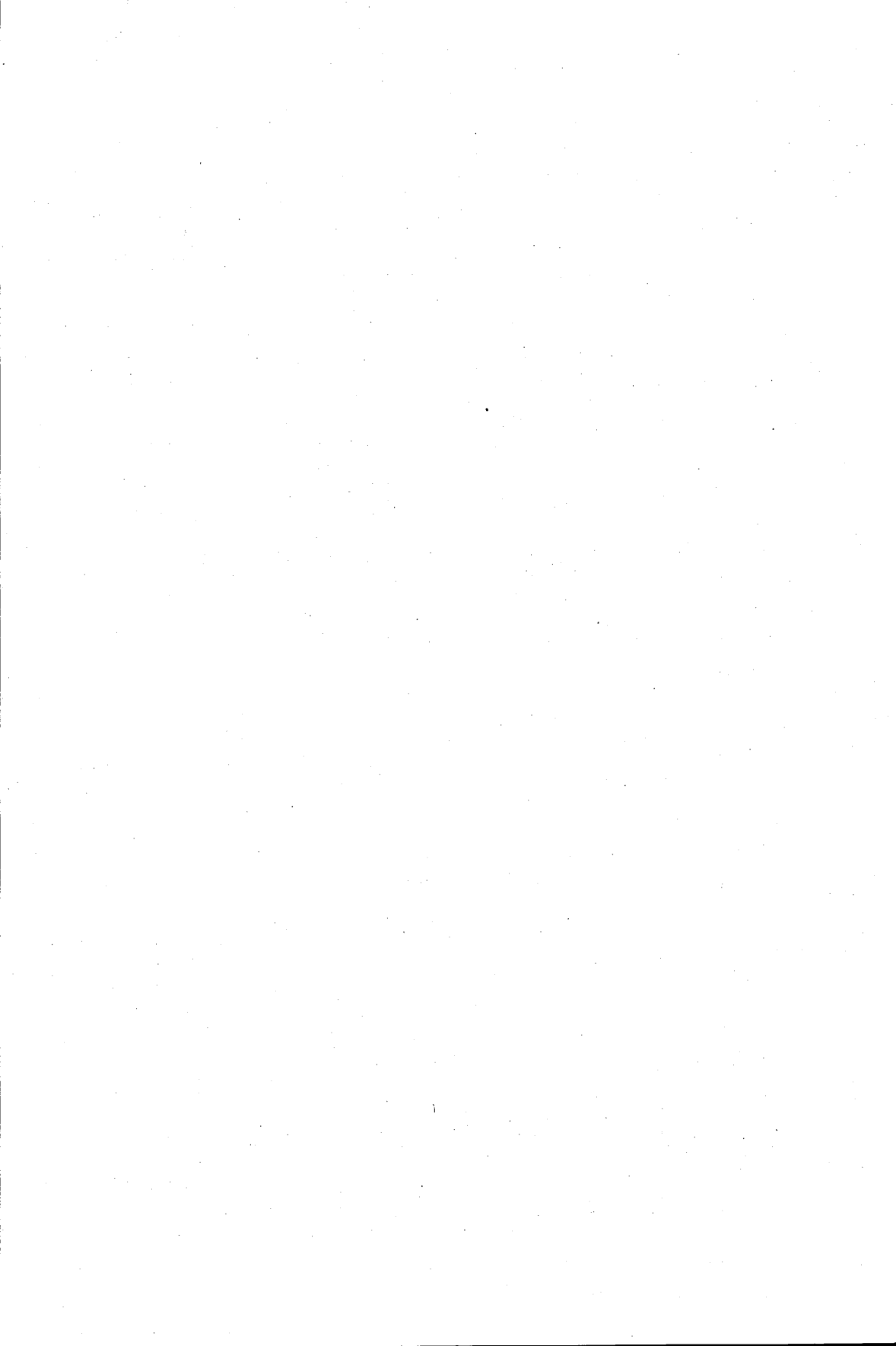
 Wachtel David 271
 Wachter, George 328
 Wagner, Michael 201, 346
 Waldapfel József 212, 417, 419, 433
 Walner Tibor 247
 Warner, G. F. 374
 Wartha Vince 133, 136
 Wattenbach, Wilhelm 386, 387
 Wawrychowska-Wierciochowa, D. 143
 Weber, Robertus 376
 Wechel-család 187

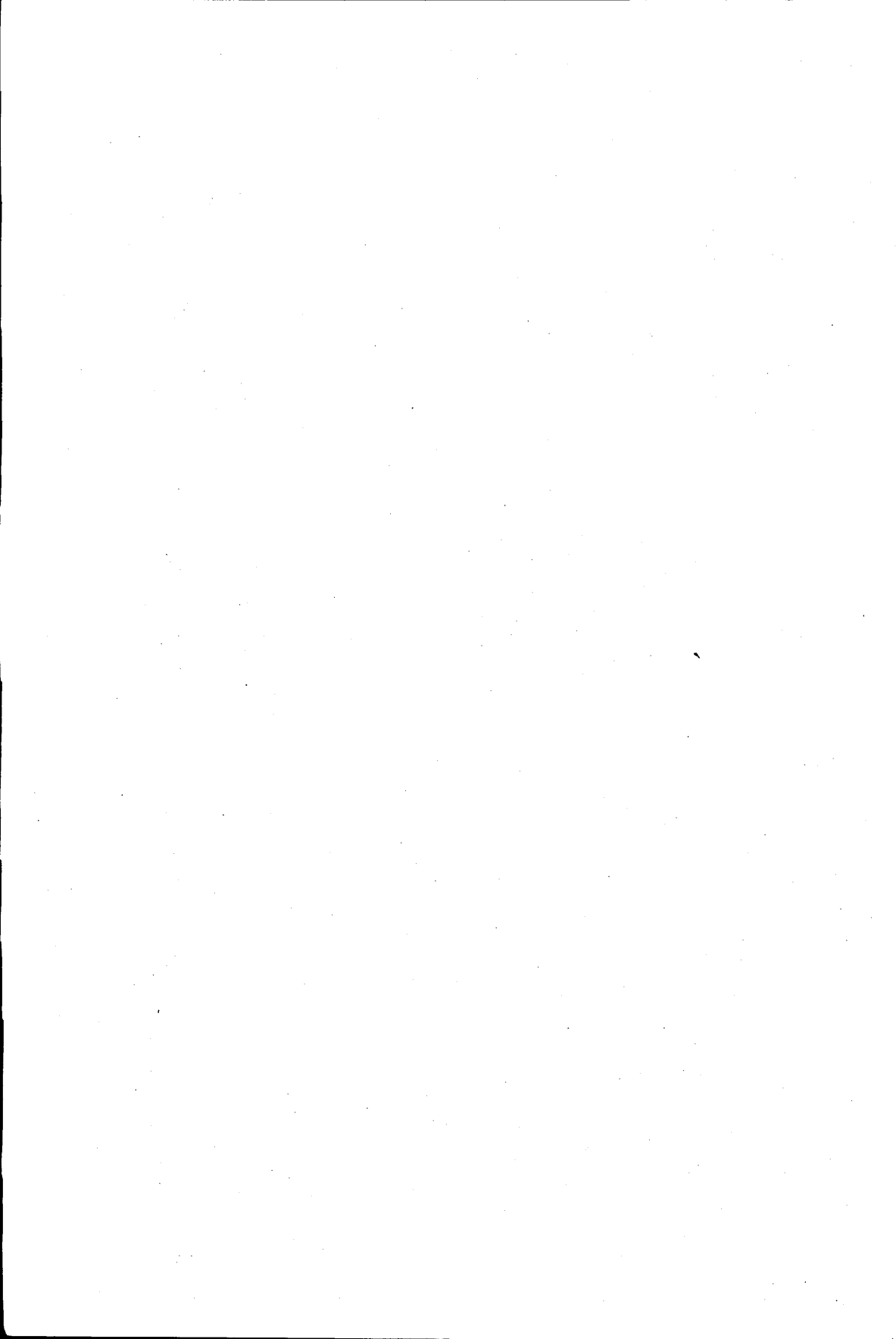
- Wechel András 188–190
 Wechel, Chrétien 188
 Wechel, Johann 188
 Weispriacher (főispán) 125
 Weiszmann (nyomdász) 3, 5
 Weller Emil 172, 173
 Wende, Edward 139
 Weöres Gyula 440
 Weöres Sándor 278
 Wesselényi Miklós 401
 Widmanstadius, Georgius 429
 Wiegler, Paul 144
 Wieland, Christoph von 95
 Wieser, Walter G. 304
 Wiesner, Adolph 206
 Wiesiolowski, J. 184
 Wiesiolowski, Ksawery 198
 Wigluszowa, Maria 186
 Wilde, Oscar 145
 Willibald, Szent 122
 Winckler, Johann 206
 Windisch Éva, V. 176
 Windisch, Karl Gottlieb 82, 88, 89
 Winter, Eduard 379
 Withaker Vilmos 429, 430
 Wix Györgyné 308
 Wohlfarth József 413, 414
 Wojnar, K. 140
 Wolff, Sigismundus 138
 Wolgemut 315
 Wydra, W. 184
 Wyrwicz, Karol 438

 Xantus János 272

 Záborszky Alajos 401
 Zainer, Johann 31, 315
 Žak, A. 17
 Zaluski, Józef Andrzej 438
 Zathej, J. 184
 Závodszy Károly I. Széchy Károly
 Zawadzki, Piotr 438
 Zayugróci Névtelen 49
 Zbikowska-Migoń, A. 184
 Zeidler, J. 76, 78
 Zeillern 344
 Zell, Christoff 330
 Zemán (kántor) 100
 Zerich Tivadar 99
 Żeromski 140, 143
 Zerralewicz, J. 184
 Zeyk Dániel 339
 Zilahy Károly 112, 272–277
 Zimmermann, Hildegard 39
 Zinner, Ernst 27
 Zola, Émile 144, 246, 251, 252
 Zolnai Gyula 415, 416
 Zoltai Dénes 368, 369
 Zoványi Jenő 164
 Zrínyi-család 301, 430
 Zrínyi Miklós 347
 Zrínyi Péter 430
 Zukerkandel, Wilhelm 139
 Żurkowa, Renata 184, 186

 Zsámboky János 124, 188, 304
 Zsidi János 212
 Zsigmond Ágost (király) 284
 Zsófia (királynő) 199

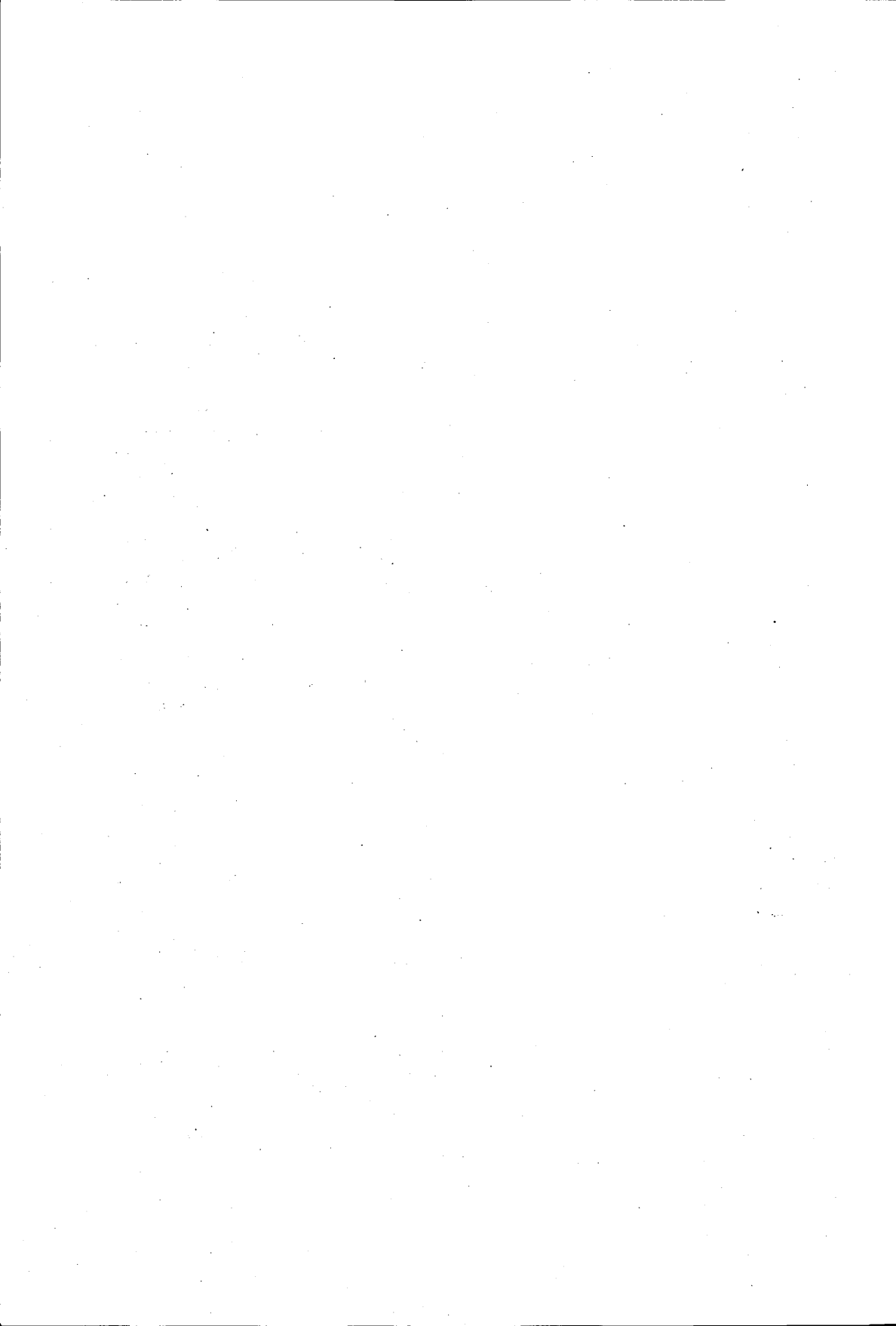

A második évszázad elé

Száz esztendő a könyv, az olvasás, a műveltség szolgálatában: ez volt a lapunk szerény címe mögött meghízódó kulturális és tudományos hivatás lényege. Ezt a hivatást hol jobban, hol gyengébben, de mindig tudományos igényességgel, a hű és megbízható közlések hosszú során át igyekezett betölteni. E hivatás betöltésének tartalmi és módszertani elemei változtak a 100 év során aszerint, hogy miképpen változtak azok az igények, melyeket társadalmunk fejlődése támasztott a könyv és műveltség történetének kutatóival — lapunk szerzőivel — szemben. Egy valami azonban mindvégig megnyilvánult közleményeinkben: az a komoly meggyőződés, hogy az írás, a könyv az emberi műveltség nélkülözhetetlen hordozója s ezért méltó módon, tudományos kutatásra méltón képviseli azt a történelmi folytonosságot, mely jelen műveltségünket az egyetemes és hazai művelődéssel szervesen és termékeny módon összeköti.

Aligha vonható kétségbe, hogy lapunk társadalmi, kulturális szerepe az újabb 100 esztendőn át növekedni fog: nem az elméleti divatok mondatják ezt (hiszen ezek jönnek és mennek), hanem a társadalom fejlődésének máris világosan megfigyelhető tendenciái. Különösen vonatkozik ez a szocialista országok „futurum”-ára, ahol nem csupán a tudományos-technikai forradalom által megkívánt új dokumentációs szükségletek dörömbölnek könyvtáraink kapuján, de még inkább a társadalmi forradalomnak azok a kulturális igényei, melyek olyan örvendetes módon jelentkeznek a könyvkiadói, olvasói vagy múzeumi statisztikák ugrásszerű növekedésében. Az olvasás elválaszthatatlan a műveltségtől, a műveltség elválaszthatatlan a történetiségtől: lapunk jövőjét így bizvást láthatjuk optimista módon. Feladataink nagyok és megtisztelők: művelődés- és tudománytörténeti feladataink egyre inkább kilépnek egy szűk olvasótábor köréből és a szocialista kultúra társadalmi feladatainak sorában kapnak helyet.

MÁTRAI LÁSZLÓ

A százéves Magyar Könyvszemle megindulása

1. *A keletkezés időpontja. A tudományos élet és az akadémiai könyvkiadási törekvések.* Folyóiratunk: a *Magyar Könyvszemle* száz évvel ezelőtt indult. Keletkezésének az 1876. éven belüli időpontjáról is számot ad az első számban a lapról közölt adatsor, amely a *Hírlapirodalmunk 1876-ban* c. rovatban (SZINNYEI József összállítása) található: „Magyar Könyv-Szemle. Közrebocsátja a M. Nemzeti Múzeum könyvtára. Előfizethetni Knoll Károly akad. könyv-árusnál. Nyom. Weizsmann testvéreknél. Megjelenik kéthavi 2–3 íves füzetekben. Ára 2 frt 40 kr. (Keletkezett 1876. márcz. 1.)”¹ (Kiemelés: H. Z.)

A magyar tudományos világ nemrégiben ünnepelte a Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázados fennállását. A kutatások eredményeit tükröző tanulmányokból és kötetekből kiolvasható, hogy a *Magyar Könyvszemle* keletkezési időszakában, a dualizmus kezdeti évtizedeiben, a társadalomtudományok alakulására kettős feszültség hatott: a társadalmi rend konzerválására irányuló törekvések az egyik, a polgári haladás követelményeinek jelentkezése a másik oldalon.² Vizsgált korszakunkban fel-felszökken a társadalmi haladás elleni nacionalizmus, de a dualizmus kora a gyarapodás és a fejlődés kora is, a kapitalizmus viszonylag gyors kibontakozásáé is. E feszültségekkel, ellentmondásokkal terhes korban, a gyorsan mozgó szellemi frontvonalak térképén nem rajzolódnak ki domináns, átfogó szemléleti módok; a keresés, a külön utak, a részletek vizsgálata, a pozitívabb kutatási eljárások, a tudományos apparátusok bővítését célzó gyűjtögetés nyomvonalai fedhetők fel inkább. Végképp lejárt a régi típusú polihisztorok kora, a specialisták lépnek előtérbe. A szakosodás, külön tudományágak kísérletezése, önálló tudományági folyóiratok létrehozása jellemzi a kort. Már a hatvanas években indulnak olyan szaktudományos orgánumok, mint például a *Századok*. (Keletkezett 1867 júliusában). Egyáltalán a kiegyezés után az irodalmi társaságok alakulása, az olvasótábor növekedése, a könyvkiadók számának gyarapodása következtében új helyzet teremtődött. Az Akadémia könyvkiadó tevékenysége is fellendült. A rendszeres és időszaki kiadványokon kívül az Akadémia saját költségén adta ki vagy segítette a tagjai által írt nagyobb terjedelmű tudományos munkákat. Gondoskodott a bizottságai által megindított nagyobb szabású irodalomtörténeti és történelmi források kiadásáról is. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázadát felölelő kötet a dualizmus évtizedeivel foglalkozó fejezetében a tudományos munka és anyagi feltételeiről szólva közli, hogy „a *Magyar Nyelvőr*, az *Irodalomtörténeti Közlemények*, a *Nemzetgazdasági Szemle*, a *Had-*

¹ *Magyar Könyv-Szemle* 1876. I. füzet 48.

² *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Bp. 1975. 186.

Első évfolyam. I. füzet.

1876.

Január-Február.

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE.

KÖZREBOCSÁTJA

A M. NEMZETI MÚZEUM
KÖNYVTÁRA.

BUDAPEST,**A MAGYAR TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.**

1876.

Magyar Könyv-Szemle. Közrebocsátja a M. Nemzeti Múzeum könyvtára. Előfizetheti Knoll Károly akad. könyvtárosnál. Nyom. Weizmann testvéreknél. Megjelenik kéthavi 2–3 íves füzetekben. Ára 2 frt 40 kr. (Keletkezett 1876. márcz. 1.)

2. ábra

történeti Szemle és a Budapesti Szemle mellett, melyek az Akadémia megbízásából és költségén jelentek meg, kisebb-nagyobb összegekkel támogatta az *Egyetemes Philologiai Közöny*, a *Magyar Könyvszemle*, a *Philosophiai Szemle*, a *Történelmi Tár*, továbbá az *Ungarische Revue* és a *Naturwissenschaftliche Berichte* kiadását.”³

2. *A kutatás és a tudományos könyvtárak.* A társadalomtudományok művelőinek egy része már a hatvanas évek elején egzaktabb módszereket követelt. A múlt igaz ismeretét, a társadalom egész történetét, a gazdálkodási viszonyok feltárását, a művelődés folyamatának bemutatását kívánnák a szaktudományok. Mindehhez azonban a kútfők, a források felderítése és kritikai értelmezése kell. Kell továbbá a kor követelményeinek színvonalára emelt könyvészeti tájékoztatás, bibliográfiai figyelőszolgálat az új szakirodalmi terméstről. Az Akadémia maga nem boldogulhatott a tagjai által felismert kutatási feladatok hatalmas tömegének megvalósításával. Több nemzedékre szóló tudományos programot adott, örködni kívánt a tudományos munka szakszerűségén, osztályainak keretei között vállalta az elméleti iránymutatás feladatát. Könyvkiadói Bizottságot is hozott létre, de a hatvanas években nem oldotta meg az akadémiai könyvkiadás gondjait. A könyvészeti figyelmet a könyvkereskedők teljesítették. A tudományos könyvtárak pedig állományaik szakszerű rendezésének, feltárásának feladatát, ezzel kapcsolatos felelősségüket felismerték ugyan, de apparátusaik elégtelensége folytán még nem álltak készen a kutatás magasabbrendű szolgálatára.

A hetvenes évekre érett meg a helyzet arra, hogy könyvtáraink és a kutatás között létrejöjjön a nélkülözhetetlen kapcsolat.

³ U. o. 171.

„A modern magyar bibliográfia jelentőségre... csak a hetvenes években ébred. A bibliográfia s a könyvtárügy iránt általános érdeklődés támad. Röpiratok és cikkek foglalkoznak vele, szakcímjegyzékek jelennek meg, a bibliográfiai címgyűjtés, mint Európaszerte, megszerveződik, bizonyos mértékben természetes munkamegosztás fejlődik, sőt bibliográfiai szervek alakulnak. 1876-ban Fraknói Vilmos szerkesztésében megindult a magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának folyóirata, a Magyar Könyvszemle, melyben a magyar tudományos bibliográfia végre hazát lelt. A bibliográfiai s a könyvtörténeti tanulmányok mellett figyelemmel kísérte a hazai és külföldi könyvészeti tevékenységet s évi repertóriumot közölt a hazai s a Magyarországot érdeklő külföldi nyomtatványokról.”⁴

Kettős feszültség, kettős szorítás érlelte a tudományos könyvtári munkát. A polgári tudományosság követelte a kurrens könyvészeti tájékoztatást, de a szaktudományok még hagyományos vagy éppen konzervatív igényei is új megoldásokat követeltek. A klasszika-filológiából ágazott ki vizsgált korszakunkban az a külön kutatási irányzat, amely a magyarországi humanizmusra vonatkozó irodalmi emlékek feltárásával foglalkozott. Az irodalmi emlékek felkutatása tudományos könyvtári feladatnak is ígérkezett. Természetesnek, magától értetődőnek tarthatjuk, hogy tudományos könyvtáraink közül a történetileg megalapozottak abban az időben a történeti kutatásnak jobban szolgálatára álltak, mint a valóságfeltáró társadalomtudományi kutatásoknak. SZABÓ ERVIN még évtizedek múlva is, már a huszadik század első évtizedeiben írta:

„A tudományok fejlődése okozza, hogy a régi könyvtárak inkább a régi, humanisztikus tudományok irodalmával vannak fölszerelve és hajlandóságuk is inkább ezek irányába vonzza őket; a sokkal fiatalabb, de mind nagyobb szerepet játszó társadalmi tudományokkal nehezen tudnak megbarátkozni.”⁵

3. *A Magyar Könyvszemle keletkezése és helye a hazai szakfolyóiratok és a nemzetközi könyvtári szakajtó közegeiben.* Nem arra vállalkozunk, hogy jelen korunk igényeit vetítsük vissza egy száz évvel ezelőtt indult könyvtári kutatásokat tükröző folyóirattal szemben, hanem a keletkezés okait, motivációit és körülményeit vizsgáljuk. Erre azért kell szót vesztegetni, mert sokan ahelyett, hogy a tudományos élet fejlettségi állapotát tekintenék kiindulási alapnak, továbbá a kutatás és könyvtári munka termékeny kapcsolatát helyeznék előtérbe, hajlamosak a *Magyar Könyvszemlét* leszűkítetten mint könyvtári szakmai kérdést kezelni és ezzel eleve téves megítélésnek vetik alá a máig élő folyóirat hivatásának, történeti alakulásának, tudomány- és művelődéstörténeti jelentőségének mérlegelését.

Kétségtelenül megvan a lapnak a legszűkebb értelemben vett könyvtári szakmai érdekű szerepe, funkciója. Vizsgálható sajtótörténeti aspektusból is keletkezése és évszázados folyamata. Igaza van FÜLÖP Gézának, aki az egyik helyeselhető nézőpontot alkalmazza lengyelül megjelent⁶ (magyarul csak kéziratban olvasható) tanulmányában, amikor a *Magyar Könyvszemlének* a magyar tudományos folyóiratok közötti történeti és szakmai helyét jelöli meg.

⁴ FITZ József: *A bibliográfia.* = A magyar tudánypolitika alapvetése. Szerk. MAGYARI Zoltán. Bp. 1927. 357.

⁵ SZABÓ ERVIN magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye 1900–1918. Bp. 1959. 237.

⁶ FÜLÖP, Géza: „*Magyar Könyvszemle*” („*Węgierski Przegląd Księgoznawczy*”) 1876–1970. — *Studia o Książce* 1971. T. 2. 241–274.

AZ ELSŐ FÜZET TARTALMA:

Rómer Flóris: Corvin-Codexek Thornban, Königsbergben és Szent-Pétervárt	1—8
Fraknói Vilmos: A mohácsi csatáról szóló egykorú ujságlapok a Magy. Nemz. Múzeum könyvtárában	8—14
Szabó Károly: XVI. századbéli magyar kalendáriumok	14—21
Id. Szinnyei József: Az egyetemi könyvtár rendezéséről	21—25
A magyar irodalom 1876-ban	25—37
1876-ra szóló naptárak	38—39
Hazai nem-magyar irodalom.	39—41
Hazánkat érdeklő külföldi munkák	41—42
Hirlapirodalmunk 1876-ban.	43—52
Vegyes közlemények	52—54
A M. Tud. Akadémia legújabb könyvkiadványai	55—56

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE.

A *Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára* ezen cím alatt folyóiratot indít meg, mely a magyarországi könyvészet és a hazai könyvtárak közlönye óhajt lenni.

Közölni fog a régibb magyarországi bibliographia körébe tartozó értekezéseket és az újabb felfedezésekről szóló értesítéseket. Ismertetni fogja a hazai könyvtáraknak történetét, szervezetét, nevezetesebb tudományos kincseit és szerzeményeit. Továbbá összeállítandja a magyarországi sajtó irodalmi érdekű termékeinek és a hazánkat érdeklő külföldi munkáknak lehetőleg teljes és pontos jegyzékét.

Készséggel megnyitva hasábjait a könyvtárnokok és könyvgyűjtők felszólásainak, javaslatainak és kérdéseinek; számít mindazoknak szíves közreműködésére, kiket hivatalos állásuk és irodalmi foglalkozásuk ezen térre vezet.

A „Könyv-Szemle“ megjelenik évenként 20 lnyvi terjedelemben, két-havi füzetekben, diszes kiállításban.

Előfizetési ára egész évre bérmentes szétküldéssel együtt 2 frt 40 kr.

Az előfizetési pénzek Knoll Károly urhoz a M. Tud. Akadémia könyvkiadó hivatalába, egyéb küldemények és irodalmi közlemények a M. Nemzeti Múzeum könyvtárába címezendők.

Fraknói Vilmos,

a M. Nemzeti Múzeum könyvtári őre.

„A különböző tudományágak magyarországi szaksajtója nagyobbreszt . . . az 1867-i kiegyezés után alakul ki. A Magyar Könyvszemle megindulása előtt napvilágot látnak már olyan enciklopédikus tartalmú tudományos folyóiratok, mint a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1841 óta megjelenő Akadémiai Értesítő és az 1873 óta megjelenő Budapesti Szemle, továbbá a magyar nyelvtudományok és mellette 1872-től a Magyar Nyelvőr, továbbá a Magyar Történelmi Társulat is kiadja 1867 óta Századok címen a történettudomány szakfolyóiratát, de például az irodalomtudományi szaklapok később indulnak: 1877-ben az Egyetemes Philológiai Közlöny, mely elsősorban a klasszikus-filológia és a modern külföldi irodalmak filológiai problémáival foglalkozik, s csak jóval később az a két irodalomtörténeti lap, amelyeknek fő profilja a magyar irodalomtörténeti problémák kutatása: 1891-ben az Irodalomtörténeti Közlemények és 1912-ben az Irodalomtörténet; ugyancsak későbbi időre esik a művészettörténeti szaksajtó kezdete is. Hosszabb időn keresztül tehát a Magyar Könyvszemle a magyar irodalomtörténeti kutatás és a könyvművészet egyik fő orgánuma, de hatékonyan segíti mindvégig az összes történeti vonatkozású studiumok szakembereit. A könyvtárak állományában levő forrásanyagoknak mindvégig elsődleges ismertetője és publikálója, s munkatársi gárdájához olyan kiemelkedő szakemberek tartoznak, akiknek egyéb közleményei és tanulmányai iránt is nagy az érdeklődés szakkörökben.”⁷

Tény az is, hogy világviszonylatban az elsők közé számít a *Magyar Könyvszemle*nek mint könyvtári kutatásokat közlő orgánumnak az időbeli keletkezése.

„A Magyar Könyvszemle indulását . . . jelentékenyen megelőzi két német szaklap, a Robert NAUMANN szerkesztésében megjelenő *Serapeum* (teljes címén: *Serapeum, Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Litteratur*) és a Julius PERZHOLD szerkesztésében induló *Anzeiger für Litteratur der Bibliothekswissenschaft*. Közülük a *Serapeum* jelentékenyebb, hatása a Magyar Könyvszemle cikkein is megmutatkozik . . . 5 évvel a Magyar Könyvszemle megjelenése előtt indult a »Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos« című spanyol szakfolyóirat, amely azonban — ahogy a címből is kitűnik — nemcsak a könyvtárak, hanem a könyvtárakhoz hasonló gyűjtemény-szerű intézmények, a levéltárak és múzeumok ügyeivel is foglalkozik. S végül: a Magyar Könyvszemlével azonos évben, 1876-ban indul az Amerikai Egyesült Államokban az első könyvtártudományi folyóirat, *The Library Journal*.”⁸

Nem lehet azonban megválaszolni, tehát nem is érdemes felvetni azt a kérdést, amit FÜLÖP Géza megfogalmaz: mivel magyarázható, hogy a polgárosultabb államokhoz képest elmaradott Magyarországon az elsők között indult könyvtártani szakfolyóirat.

Ha a folyóirat keletkezésének mozgató rugóit felkutatjuk, másként fest a kérdés — és a válasz is.

4. *A M. Nemzeti Múzeum Könyvtára és a Magyar Könyvszemle alapítása.* A Széchényi Könyvtárnak, akkori nevén a Nemzeti Múzeum Könyvtárának is a nemzeti közműveltségnek a polgári igényekhez igazodó fejlesztéséhez kellett kapcsolódnia. A kiegyezés után, a polgári társadalmi rendre történő berendezkedés kezdetén, a könyvtár munkatársai előtt ott állt a feladat: pótolni a feudális idők és az abszolutizmus korának súlyos mulasztásait. A könyvek és egyéb dokumentumok részben hozzáférhetetlen, használhatatlan állományából rendezett, működőképes nemzeti könyvtárat kellett teremteni. A polgári tudományosság és közművelődés igényei szorították az intézményt arra, hogy 1875-től kezdve, a könyvtári reformmunkálatok mintegy hatéves periódusa után, a teljes állománnyal rendelkezésére álljon az olvasóközönségnek.

⁷ FÜLÖP Géza: *A Magyar Könyvszemle, a magyar könyvtártudomány nagymúltú szakfolyóirata (1876–1971)*. [Kézirat] 9–10.

⁸ U. o. 4–5.

Az intézmény munkájának megújítását, a fellendülést segítette, hogy 1875-ben ambiciózus, gyorsan felívelő tudományos pályát befutó egyéniség került a könyvtár élére FRAKNÓI Vilmos (1843–1924) személyében. Egész életére érvényes az a megítélés, hogy munkabírása, szorgalma, érvényesülési vágya, szervezőképessége erős volt. Pesti teológiai és bölcsészeti tanulmányok után a nagyszombati gimnáziumban, majd az esztergomi papnevelőben tanított. A katolikus pap-tanár már fiatalon jelentős tudományos megbecsülést is kivívott magának. FRAKNÓI Vilmos 1870-től 1892-ig, alig több mint húsz év alatt nem mindennapi teljesítményt produkált. Papi pályáján a c. püspöki rangig vitte, konzervatív-katolikus szemléletű történetírói munkásságával az Akadémia levelező tagságát, majd rendes tagságát nyerte el, korszerű és mozgókéony tudományszervező tevékenysége révén pedig az N. Múzeum könyvtári óre, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, majd másodelnöke posztokat töltötte be; közben a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelői teendőit is ellátta.

Az egész életére jellemző aktivitással kezdi meg 1875-ben könyvtár-őri működését. Kiemelkedő ügybuzgalmára vall, hogy könyvtárnoki hivatalát április 10-én foglalja el és április 16-án már összefoglaló előterjesztést tesz PULSZKY Ferencnek, a Nemzeti Múzeum igazgatójának a könyvtár állapotáról és a teendő intézkedésekről. Figyelmét hat pontra irányozza, „melyek a könyvtárnak a) feladatára b) rendezésére c) kiegészítésére d) használatára e) tisztviselőire és szolgálira f) helyiségeire és bútorzatára vonatkoznak.”⁹ Nem pusztán páratlan ügybuzgalommal lát munkához, hanem a kor igényeihez mért tájékozottsággal is. Ismeri az akadémiai körökben felmerülő igényeket. 1870-ben választották levelező taggá. 1871-től él Pesten, de ismereteseek előtte azok a felfogások, amelyek szerint a tudományok terjesztése háttérbe szorul az Akadémia munkájában a tudomány művelésével szemben. Tudja, hogy TOLDY Ferenc kezdeményezéséhez érdemes kapcsolódnia. A tudomány művelése mellett a tudomány magyar nyelven terjesztésére is figyelmet kell fordítani. Kellően tájékozott arról, hogy EÖRVÖS felkarolta az új kezdeményezéseket. Megalakítják az Akadémia Könyvkiadó Bizottságát, amelynek feladatát kizárólag kézikönyvek kiadásában jelölik meg. 1875 elején pedig létrejön az Akadémia könyvkiadó vállalata.

FRAKNÓI előtt nem ismeretlen a szerkesztői munka sem, 1872 óta szerkeszti az *MTA Értekezések a történettudomány köréből* c. kiadványt. Így azután nem meglepő, hogy könyvtár-őri tevékenysége legkezdetén, az imént már említett első felterjesztésében felveti egy könyvtári időszak kiadvány létesítésének gondolatát.

„Nézeteim szerint ezen könyvtár nem külön csak arra van hivatva, hogy megőrzője legyen a hazai irodalom termékeinek, hanem egyúttal arra is, hogy ezen irodalom ismeretét terjessze és felhasználását megkönnyítse. Miként főleg ezen könyvtár személyzete van leginkább képesítve, úgy elsősorban rendeltetése is: a régibb magyarországi irodalomnak chronologiai- vagy szak-catalogusok közreboocsátása és egy oly »Irodalmi Értesítő« kiadása által — minőt jelenleg Márki Sándor — szerkeszt, a hazai tudományos közművelődés ügyének szolgálni.”¹⁰

⁹ M. Nemz. Múzeum Országos Széchényi Könyvtára irattára, 30/1875. sz.

¹⁰ U. o.

A Múzeum könyvtárába
 feladatait, az előadásokat,
 úgy vélem, még nem meríttem
 ki.
 Eddig csak mint egy könyv-
 társ nem csak arra van kíváncsi,
 az, hogy megőrzője legyen
 a hazai irodalom, hanem
 nek, hanem egyáltalán az irodalom
 ismerését kerjénne és felkelti
 nálatát megkönyvöltés. Mi-
 ként foglalkoztam könyvtári fe-
 legyetek van leginkább ké-
 pzetem, úgy első sorban van
 dolga is ezekben: a régi
 magyarországi irodalommal
 chronologiai vagy szat-cara,
 leginkább költészetével és
 egy egy, Tordai László
 híradása által — mind a fent-
 leltaként, Sándor — szerkesztés,
 a hazai tudományosság körüli
 velőket ügyesen kezeltem.
 Aztán nem titkolom el
 magam előtt, hogy munkássá-
 gomat ezen új körre csak akkor
 szerteszéjjel ki, ha a szög-
 sőt kezdők közzé sorolatom
 állásint.

[arra is, hogy
 ezen irodalom]

4. ábra

Itt mindjárt érdemes leszögezni: a gondolat felvetője nem elsősorban könyvtári szakember, hanem történész, akinek a hazai tudományosság és a hazai tudományos közművelődés ügye nem pusztán program, hanem olyan kutató, aki munkássága kezdetén már több művelődéstörténeti témájú tanulmányt tett közzé (pl. *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában* . . . Pest 1861.; *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Pest, 1873).

Felterjesztésében, közvetlenül az idézett elgondolás szövegét követően, jónak gondolja megemlíteni (nehogy a soronlevő könyvtári munkák lebecsülésének vádjával illessék): „Azonban nem titkolom el magam előtt, hogy munkássá-

gunkat ezen új térre csak akkor terjeszthetjük ki, ha a sürgősebb teendők hosszú sorozatán átesünk.”¹¹

Törekvéseiben azonban következetesnek és mozgékonyak bizonyul, mert a terv megvalósítását nem odázza el hosszabb időre. Egy éven belül megkezdí működését a *Magyar Könyv-Szemle*. Még ma is példátlanul gyorsnak minősíthetjük a terv megvalósítását, igen rövidnek tekinthetjük az elgondolástól a teljesülésig eltelt időt. 1876. július 10-én kelt *Jelentésben*, amelyet a M. N. Múzeum könyvtárának állapotáról és gyarapodásáról, az 1874–1876-os időszakról adott, a könyvtári személyzet irodalmi munkásságának eredményeit felsoroló fejezetben — mintegy kiegészítésként — az alábbiakat jelenti:

„Ezzel kapcsolatban kell megemlítenem, hogy a f. év elején megindítottam egy ily című folyóiratot: *Magyar Könyv-Szemle*”. Közrebocsátja a »M. N. Múzeum könyvtára« Ez a magyarországi könyvészet és hazai könyvtárak közlönye ohajt lenni.

Közölni fog a régibb magyarországi bibliographia körébe tartozó értekezéseket és az újabb felfedezésekről értesítéseket. Ismertetni fogja a hazai könyvtáraknak történetét, szervezetét, nevezetesebb tudományos kincseit és szerzeményeit. Továbbá összeállítandja a magyarországi sajtó irodalmi érdekü termékeinek és a hazánkat érdeklő külföldi munkáknak lehetőleg teljes és pontos jegyzékét.

A »Könyvszemle« megjelenik évenként 20. ivnyi terjedelemben, kéthavi füzetekben, díszes kiállításban.

Ezen folyóirat megindításánál nem csak a magyar könyvészet általános érdeke, hanem intézetünk sulyának emelése is lebegett szemeim előtt.”¹²

A jelentés e részének az iratanyagból történő idézését fontosnak tartottuk azért, mert egyértelműen utal arra is, hogy FRAKNÓI miben látta a tudományos könyvtár hivatását, miben látta tekintélyének növelését és azért is, mert az említett *Jelentés* a *Magyar Könyv-Szemle* 1876. évi 5. füzetében megjelent ugyan, de nem teljes terjedelemben, így az idézett rész csak az iratanyagban található.

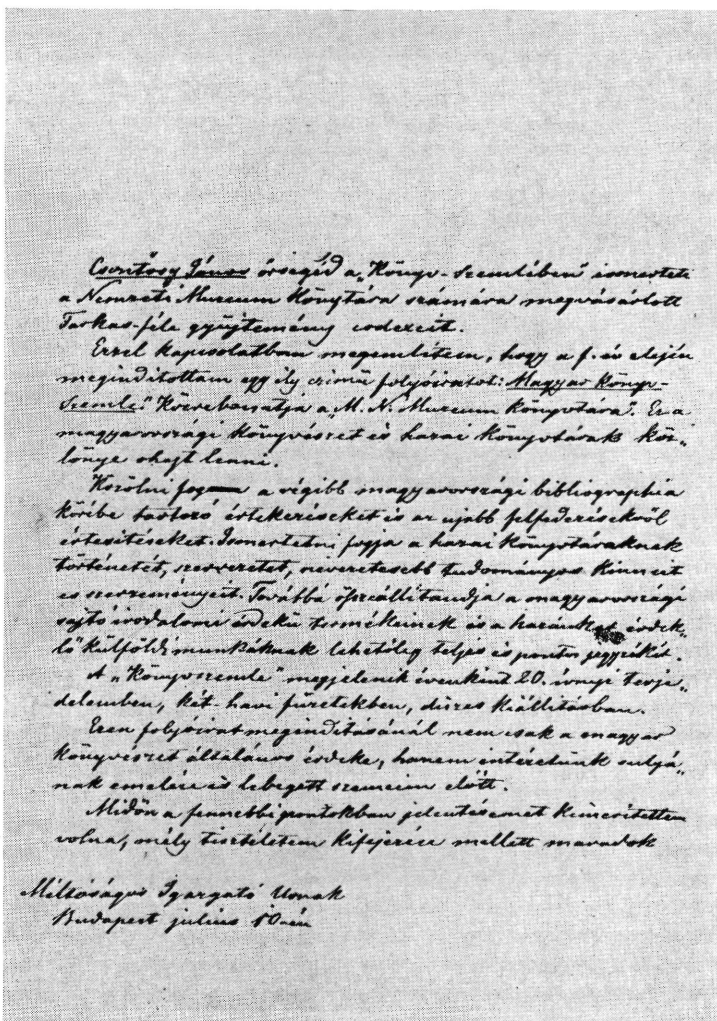
5. *A százéves Magyar Könyvszemle megindulásának jelentősége.* A *Magyar Könyvszemle* 1876-ban történő megindulását és száz éves fennállását a magyar művelődés- és tudománytörténet szemszögéből nézve és a magyarországi művelődési folyamatba ágyazva tartjuk jelentősnek. Az elmúlt száz év folyamán nyújtott teljesítménye méltán válthatja ki a könyvtári kutatásokat végzők és a könyvtári kutatások eredményeit felhasználók megbecsülését. Indulásakor pótolhatatlan funkciót teljesített a magyar időszak szaksajtóban, a történeti tudományok művelésében, a szakkutatás támogatásában. Egyik legrégebb ma is élő folyóiratunkként tartjuk számon.

A *Magyar Könyvszemle* nemzetközi rangot is kivívott magának. Alapításának időpontja, hagyományt teremtő ereje folytán a könyvtári és bibliográfiai szaksajtóban is tekintélyes orgánumként ismerik. Tanulmányai, közleményei, bibliográfiai közlései és adatai nem ritkán az egyetemes művelődéstörténet számára is értékes hozzájárulást jelentettek.

Keletkezésének okai, alapításának körülményei, első évfolyamainak eredményei, száz éves fennállásának ténye meggyőzően bizonyítják kutatásszervező szerepét, sajtósági műhely-jellegét. SZILÁGYI Sándor neves történészünk, az egyetemi könyvtár egykori igazgatója 1888-ban a *Magyarország Bibliographiája 1712–1860*. I. kötetének bevezetésében, folvóiratunk első évtizedének eredményei láttán már ezt írhatta:

¹¹ U. o.

¹² M. Nemz. Múzeum Országos Széchényi Könyvtára irattára, 75/1876. sz.

5. ábra

„Szabó Károly »Régi magyar könyvtárának« megjelenése (1872.) bibliographiai irodalmunkban fordulópontot képez . . . Az öröndetes mozgalomnak, mely e téren beállott, legpraegnansabb kifejezése volt a »Könyvszemlének« megindulása 1876-ban, mely azóta állandó találkozási helye mind azoknak, kik bibliographiai irodalmunkkal foglalkoznak, s fennállása óta tartalomában és magyasságban folytonosan nevedve, állandóan sikerrel szolgálja az ügyet, melynek apostolává szegődött.”

CSONTOSI JÁNOS, FRAKNÓI után a folyóirat második szerkesztője, amikor a *Magyar Könyv-Szemle* első „decenniuma” kikerekedett, ezt írhatta:

„Folyóiratunk a jelen folyamattal tízéves pályáját futja meg. 1876-ban *Fraknói Vilmos*, akkori muzeumi könyvtár-őr által a muzeumi könyvtár kiadásában, az osztály rendezett

anyagának feldolgozására, a magyar bibliographia művelésére s könyvtártani és bibliographiai ismeretek terjesztésére alapítva, tízéves pályafutása alatt oda törekedett, hogy a három czélt lehetőleg megvalósítsa, s mint hézagpótló folyóirat betöltse helyét az irodalomban . . . Ezen eredményekből kiemeljük azokat, melyek ismeretlen voltuknál fogva hazánk művelődéstörténetének több fejezetét egészen új világitásba helyezik, eddigi ismereteinket újakkal gyarapítják s a folyóirat létjogosultságát igazolják.”¹³

Ezek után felsorolhatta, hogy a tízéves működés alatt hány ismeretlen adalékot közölt SZABÓ Károly „*Régi magyar könyvtár*”-hoz, mi módon segítette a *Corvina*-kutatást, hogyan ismertette VITÉZ János könyvtárát, amely a reneszánsz-kori művelődési viszonyokhoz egészen új adalékot nyújtott. Szólt a kódexek felderítésével és ismertetésével összefüggő munkákról, az írástörténeti eredményekről, a sajtótörténeti kutatások felfedezéseiről. Elmondhatta, hogy a lap központja volt a hazai bibliográfiai és könyvtártani mozgalmaknak, lendületet adott a hazai könyvtárügynek. Majd így folytatta:

„S midőn ma az első decenniumot lezárjuk s a második decenniumot megkezdjük, ezt azon öntudatban tesszük, hogy a »Könyvszemle«, mint úttörő vállalat egy ismeretlen tudományt honosított meg nálunk az irodalomban s jó szolgálatot tett a hazai kulturtörténetnek.”¹⁴

Az alapítás okairól valló források feltárása után érdemes volt talán bemutatni: miként értékelte maga a lap a kitűzött célok teljesítését.

Ma a centenárium alkalmából megállapíthatjuk, hogy az első szerkesztők száz évre mindenesetre programot adtak. Buktatókon át, sok tekintetben konzervatív tehertételekkel is, a történettudományi „pozitivizmus” ismérveit is magán hordozva, az átfogó szintézisekről való lemondás és helyenként a leg-haladóbb társadalmi törekvésektől való elmaradás jegyeivel ugyan, de máig ért el a folyóiratnak az a folyama, amelynek fő vonalában mégis a művelődéstörténeti érdemeket látjuk, továbbá azt, hogy a *Magyar Könyvszemle* a könyvtári kutatásoknak szervező műhelyévé vált és az éppen napjainkban magasabb szinten kibontakozó művelődéstörténeti kutatások nélkülözhetetlen forrása marad.

ZOLTÁN HAVASI

Le début de la Magyar Könyvszemle centenaire

Notre revue, la *Magyar Könyvszemle* (Revue de Livre Hongrois) a débuté il y a cent ans, le premier mars 1876. À cette époque, elle a accompli une tâche irremplaçable dans la presse périodique hongroise en cultivant les sciences historiques et en soutenant les recherches spéciales. Des le commencement, elle fait connaître la première les matériaux de source qui se trouvent dans le stock des bibliothèques hongroises. Durant une période plus longue — jusqu’à la création des revues spéciales d’histoire littéraire — elle était l’un des organes principaux de la recherche d’histoire littéraire hongroise et celui de l’art du livre, mais jusqu’aujourd’hui elle aide considérablement les spécialistes de toutes les disciplines historiques.

Aux années soixante du siècle passé, une tension double s’est exercée à la formation des sciences humaines en Hongrie: les efforts en vue de la conservation de l’ordre social d’une part, l’apparition des exigences du progrès bourgeois de l’autre. La science bourgeoise a exigé une orientation bibliographique courante. Les représentants encore traditionnels ou

¹³ (CSONTOSI János): *A Magyar Könyv-Szemle első decenniuma*. = Magyar Könyvszemle. 1885. 10. évf. 1–6. sz. 291.

¹⁴ U. o. 292.

conservateurs des sciences spéciales attendaient, eux aussi, des solutions nouvelles dans la découverte des sources et dans leur interprétation critique.

Le travail de bibliothèque scientifique s'est développé, lui aussi, sous une pression double. La Bibliothèque Széchényi (nommée à cette époque Bibliothèque du Musée National) devait se joindre au travail de ceux qui voulaient développer la culture nationale d'après les exigences bourgeoises.

La *Magyar Könyvszemle*, publiée par la Bibliothèque du Musée National Hongrois, est devenue l'atelier de la bibliographie scientifique hongroise. Elle a publié des études du domaine de la bibliographie de Hongrie, elle a informé sur les découvertes nouvelles. Elle a composé la liste des produits d'intérêt littéraire de la presse de Hongrie et des publications se rapportant à notre patrie.

Cette revue a acquis un rang international aussi. Par suite de la date de sa fondation et de sa force de créer une tradition, elle est connue, dans la presse spéciale de bibliographie aussi, comme un organe considérable. Ses études, ses articles, ses communications et ses données bibliographiques représentent bien des fois une contribution précieuse pour l'histoire de la culture universelle aussi.

MEZEY LÁSZLÓ

Egy korai karoling kódextöredék¹

(*Ticonius in Apocalypsin?*)

A már harmadik évébe lépő kódextöredék kutatás eddig ismert és már feldolgozott² legrégebb darabját szeretném ez alkalommal ismertetni. Hogy ezzel a vélhetőleg majd igen értékesnek bizonyuló koraközépkori fragmentumunkkal és az egykori kódexnek sorsával jobban megismerkedhessünk, a következőkről fogok szólni. 1° az őrző könyv possesszor és proveniencia-kérdései; 2° a kísérő anyag; 3° a későbbi fedéltöredék; 4° a kódextöredék külső bemutatása és írása; 5° a szöveg; 6° szövegazonosítási kísérlet.

1. *Töredékünk* egy másik középkori liturgikus töredéssel és a tömörítésre használt 1600 körüli német papír kéziratlapokkal együtt a budapesti Központi Papnevelő Intézet könyvtára egy kolligátumának (BBd 17) kötésére szolgált. A kolligátum tizenkilenc tagból áll és ezek evangélikus (wittenbergi vagy hallei) promóciós tételek. Közülük az első 1623-ban Christianus THANN nyomdájában készült és Jacobus MARTINUS elnöklete alatt Henricus NICOLAI respondens *Diaskesis philosophica* címmel védett tételeit tartalmazza. Ez az aprónyomtatvány köteg több társával együtt, a Központi Papnevelde könyvtárába az Egyetemi Könyvtár fölüspéldányaként a XIX. sz. első felében került. Mielőtt az Egyetemi Könyvtárba került volna, néhány más, hasonló jellegű kolligátummal együtt a pozsonyi, Szent Üdvözítőről nevezett jezsuita kollégium könyve volt. Oda viszont minden bizonnyal a pozsonyi evangélikusok viszontagságos történetének folyamányaként jutott.³ A kolligátum első tagjának, az említett *Diaskesis*nek címlapja rongált, a könyv elejéről pedig három lap hiányzik is. Ez a tény megfelelően csak úgy magyarázható, hogy korábban a kolligátum egésze vagy legalább annak első tagja éppen *kötés nélkül*, vagy *nem a jelenlegi* kötésben hanyódott. Később azután vagy a kolligátumot létrehozó pozsonyi evangélikus, vagy — ami valószínűbb — jezsuita könyvtáros,

¹ (S. Fr. I. m. I. — Ticonius in Apocalypsin?) — A töredékek leírásánál használatos jelzet első betűje az őrző intézmény szíglája: S(eminarium centrale cleri Hungarie Budapestini), ezután következik Fr(agmentum) l(atinum) m(embranaceum, ha pergamen) ch(artaceum, ha papír) l (a sorszám). Töredékünk tehát a Központi Papnevelő Intézet tulajdona; az Egyetemi Könyvtár töredékei U(niversitas Budapestinen.) betűjellel szerepelnek gyűjtésünkben.

² A feldolgozó munkában (méretek, az őrző könyv kérdéseinek tisztázása), az azonosításhoz szükséges szövegek keresésében FODOR Adrienne és MADAS Edit tanítványaim és most már munkatársaim, nagy hálára kötelező segítséget nyújtottak. A töredék restaurálása SZLABEY Györgyi (Egyetemi Könyvtár) kitűnő munkája.

³ A könyv (kolligátum) sorsa úgy alakulhatott, ahogyan azt az Egyetemi Könyvtár Béda-töredékéről írtam (Magyar Könyvszemle, 1962, 1—7)

korok felfogása szerint, a legolcsóbb kötéssel, kódextörökkel látta el.⁴ A jezsuiták által történt bekötést, vagy újrakötést azért tartom valószínűbbnek, mert a kis téziszfüzet erős rongálódását, amit kötetlen, vagy éppen csak papírral borított volta okozhatott, a pozsonyi evangélikusok konfiskált könyveinek hányatott sorsa érthetővé teszi. A „*membrana scripta*” a „*beirt*”, tehát kódextörök pergament felhasználó jezsuita könyvtáros, egyforma érdektelenséggel vette igénybe a liturgikus kódexlapot, a német lutheránus kéziratot és jelenlegi vizsgálódásunk főtárgyát, a már akkor is nyolcszázéves töredéket, vagy — talán — kódexmaradványt. Mielőtt tehát a voltaképpeni fragmentum-témára térnék, a kíséző anyagról és az együtt felhasznált töredékről számolok be.

2. A kíséző anyag hét beirt és egy üres papírlapból áll. A német nyelven író szerző a *Lutheri kátéval* foglalkozik. A lapszéli hivatkozásokkal ellátott, gondos írású szöveg, füzetbe kötve, úgy látszik, nyomtatásra volt előkészítve. A vélhetően előszó, vagy ajánlás, a címet már csak sejtető erősen rongált felső margó alatt így kezdődik: „Ihr geliebte und ausserwehlete im Herrn Christo Jesu! Was für ein herliches nützliches und heilsames büchlein der *Catechismus des hern D. Lutherj sey . . .*” Hivatkozás történik még „H. D. Joachimus Morlinus weiland P[farh]er zu Braunschwaig”(?)-ra is.⁵ A kíséző kézirat anyaga, mert a kötésnél történt felhasználáskor már maga is roncs volt, közvetlenül a kolligátum darabjait egykor magába foglaló állomány történetéhez szolgáltat adatot, de nem magának a töredéknek a sorsához. Ezt figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy a kíséző anyag eszmei elértéktelenedése, részben megsemmisítése, a kolligátumnak a jezsuiták által történt bekötése mellett szól.

3. A fedéltörök másik darabja egy nagy formátumú pergamen levél. A kolligátum nagyobbik részéhez, fedélként ez szolgált. A gerincrészt kikopott, erősen szennyezett, feketés darabján, a XVII. századi téves címadás olvasható: *Miscellanea Hierarchia Barth[olomaei] Shaereit*. Könyvkötőnk bizonyosan már szétesett kódexet, vagy kódextöröket használt, mely fűzésétől már megfosztva, szétterjesztett kettős fóliókkal feküdt a compactor műhelyében. Ezt bizonyítja a kódextörökünk felhasználásának módja. Ugyanis a könyvkötő két, a fűzéssel összefogott fóliót vágott ketté úgy, hogy az egyik fóliót a beirt tükör külső széléin vágta le, a másik fólió belső margójából vélhetőleg a levágott margónak megfelelő részt is levágta. E töredék egyelőre D műfajcsoportunk (liturgica sine cantu) 99. számú darabja természetesen S betűjellel ellátva.

Írása gothica textualis formata, németes jelleggel;⁶ iniciáléi pirosak és kékek, egyes rubricator dolgozott rajta. Az írás kora a XV. század első fele, vagy inkább a közepe (1430—60). Műfaji meghatározása: *psalterium chori monasticum consuet. francoromanae*. E megszorítás azért szükséges, mert foliónkon a szerdai vecsernye zsoltárainak befejezését (Ps. 137) találjuk a rection, a megfelelő himnusszal (*Celi deus sanctissime . . .*)⁷, majd közvetlenül a csütörtöki vecsernye

⁴ Középkori kódextörök könyvkötésre felhasználásának körülményeiről részletebben írtam: *Fragmenta codicum 1974—75. Egy forrásterület feltárása* címmel az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Közleményeinek 1975. évi kötetében.

⁵ A helynév második fele — Braunsch után — csak bizonytalanul olvasható.

⁶ A „németes” jelleg a betűvonalak formálásának és illesztésének erősen gót jellegét értem. Ez a jelleg a hazai kissé szélesebb, nyugodtabb, nem annyira szögletes, gót ductustól megkülönböztethető.

⁷ DREVES, G. M., *Analecta Hymnica Medii Aevi*, 51, 36: *Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung II*. Leipzig, 1909, 401. (Megtaláljuk — a ciszterci és kartauzi kivételével — a breviáriumban is.)

(Feria Va ad vespas) következik első zsoltáraival: Ps. 138, a bencés regula szerint „cum divisione” és a Ps. 139. Mint könyvfedél, a recto került belülré, a verso kívülre, ez tehát a kopottabb. A kóruspsalterium ordója sem karthauzi, sem ciszterci nem lehetett, mivel ezek egyike sem ír elő a hétköznapi vecsernyékre külön himnuszt, hanem rendszeren — per annum — a *Deus Creator omniumot* énekelte.⁸ Töredékünk ordója az előbb említettektől azért is eltér, mivel a Magnificat-antifonát nem közli. Az tehát Mária énekének egy verse nem lehetett, mint általában, hanem *frank szokás* szerint a vasárnapi evangéliumból kellett kikerülnie. (Így volt ez az *esztergomi uzusban* is!) Azt a *monasztikus szokást*, amit töredékünk kódexének keletkezési helyén követtek, segíthet meghatározni még a vecsernye oratioja: „Gratias tibi agimus...”,⁹ mely külön e *hétköznapra* volt szánva. Általában ugyanis a vasárnapi oratiót mondták. Így volt ez a cisztercieknél és a karthauziaknál is, így volt a kuriális formát alkalmazó subiacci és ezt követő melki bencés szokásban és következésképpen a rubrica patrum Mellicensiumot átvevő, TOLNAI Máté-féle breviáriumban is.¹⁰ Viszont külön oratiót tartalmaz a salzburgi breviárium is, bár az töredékünkével nem egyezik. És bár scriptorunkat német iskolázottságúnak¹¹ kell tartanunk, ez magában még a magyarországi bencés eredetnek ellene nem mond;¹² hiszen középkori bencéseink belső életét és természetesen liturgiáját még nagyjából sem ismerjük. Azt viszont tudjuk, hogy TOLNAI Máté reformja előtt egyik-másik kolostorban használták a Santa Giustina (Cassinese)-kongregáció, sőt a ciszterci ritus éppen nem római-monasztikus (Melk-Tolnai Máté) könyveit.¹³ Használhattak akár egy osztrák, vagy morva apátságából átkerült liturgikus könyvet is. A töredék kötésre felhasználása helyének, Pozsonynak határváros volta, mindenesetre további megfontolást ajánl.

4. A pozsonyi kompaktor, mivel látnia kellett, hogy a kötéstáblára szánt pergamentlap valamikéivel kisebb a kelleténél, egy másik kódex maradványait vette elő. A könyv eredetileg nagy formátumú, nem kisebb mint a psalterium.

⁸ Ehhez l. a hivatkozott rendi breviáriumokat.

⁹ „Gratias tibi agimus domine custoditi per diem, grates tibi ex soluimus custodiendi per noctem; representa nos, quesumus, matutinis horis incolumes, ut nos omni tempore habeas laudatores. Per [Dominum].” Ez oratiót a dél-német monasztikus uzus egyik reprezentánsa, a rheinai Sacramentarium nem tartalmazza (Hänggi, A., — Schönherr, A., Sacramentarium Rhenaugense. — Spicilegium Friburgense 15, Freiburg Schw. 1970.) Mindazonáltal az ősi imádság anyagához tartozik, amint ezt a prekaroling, un. Sacramentarium Gelasianum bizonyítja (Orationes ad Vesperum, The Gelasian Sacramentary, Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae, ed. H. A. Wilson, Oxford 1894, 293); ugyanez az oratio a Migne által kiadott Liber sacramentariumban az „Orationes ad Completorium” sorában olvasható: PL 78, 201.

¹⁰ Breviariium Salisburgense: „In euangelio antiphona dominicalis cum oratione de eadem [de dominica] *vel dicitur ista oratio*: „Omnipotens sempiterna deus vespere et mane et meridie maiestatem tuam suppliciter deprecamur...” Migne, PL 78, 201: „Orationes aliae vespertinales”. (Megjegyzendő, hogy a salzburgi érseki káptalan tagjai 1508-ig ágostonrendi kanonokok voltak Zak, A., Österreichisches Klosterbuch, Wien 1912, 107).

¹¹ L. 6. j.

¹² Pozsonyhoz legközelebb eső bencés kolostor, a morva határ túlsó oldalán levő rajhradi (Raigern) bencés, akkor még prépostság volt. A prépostságot BETHLEN Gábor csapatai 1623-ban feldúlták és kifosztották, ugyanígy tettek azonban 1624-ben a császáriak is, majd 1645-ben a svédék (BRUNNER, S., *Ein Benediktinerbuch*, Würzburg, é. n. [1880] 77—81.) Azonban a Pozsonyhoz közelebb eső magyarországi kolostorok (Lébény, Ludány, Kolos, sőt talán maga a TOLNAI Máté reformja előtti Pannonhalma) sem zárhatók ki.

¹³ A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története, III.

Ha töredékünk méreteit (230 × kb. 160 mm) kétszer vesszük, nagyjából megkapjuk az eredeti hosszúságot, tehát mintegy 460 mm-t. A könyvkötő ezt a hosszúkás fóliót négybe vágta. De, mert többre nem volt szüksége, csak egy-egyedét szánta a kolligátum kötésének pergamen fedeléhez már felhasznált kiegészítésére. Végül is azt kell hinnünk, hogy az egész kódexből csak ez, a 230 × 100 mm-es darabon 205 × 90 mm tükörrel kétszer húsz sornyi szöveg maradt meg.

Az írás korai karoling minuszkula.¹⁴ A betűsor jellege, mert bizonyos kurzív elemeket még megőrzött, a reform központi területétől távolabb eső scriptoriumra mutat. Olyan írásvidékre kell gondolnunk, ahol a teljes karoling *littera* sort még nem vették át. Római kurzívából ered az *ic* formájú nyitott *a* betű, a régebbi római kurzívra visszavezethető maiuscula *U* (*V*) és az ugyanilyen származásra mutató, de már az unciális fejlődésen átment *D* nagybetű. A *ductus* a kellemes karoling kiegyensúlyozottságot érzékelteti. A *tractatio* arányos és a betűszárak alakításában is túljut, a prekaroling írásoknak nem egy írásvidéken, a IX. században is tovább élő buzogány-szerű elvastagodásán; scriptorunk előtt ez már nem követendő példa. A betűsor *pondusa* egyenletes és bár a betűk vonalai nem nagyon vékonyak, súlyosnak nem mondható. Mindazonáltal a hártya külső oldalán (Haarseite) — most verso — valamivel vaskosabbak a betűtestek, mint a belső oldalon (Fleischseite), a jelenlegi recton. Azonban a kikészítés módjának megállapítását a kitűnő restaurátor munka ellenére is visszamaradt ragasztóanyag részek zavarják. Az *angulus* az alapvonalhoz képest kissé (70°), jobbról dől. A rövidítések az egy, függőleges vonallal jelölt násálisra korlátozódnak. (Egy esetben még ez is elmarad.) *Ligatura* három szerepel: *et*, *ec*, és *ri*. Ez az írásvidékre jellemző sajátság, hiszen a központi, Aachen—Köln-i provinciában csak az *et* volt engedélyezve. *Interpunctiós* jel kettő van. A pausa mediát a sor közepére helyezett pont, a finálist pontosvessző jelzi. Idézőjel már a középkorban végig használatos \llcorner forma. *Helyesírási* szokatlanság kevés van. Ilyen a gyakran előforduló: israhelita, azután reliqui (relique) describit (describit). Ez utóbbiak esetleg olyan hagyományozási előzményre (másolandó szövegre) utalnak, melyben az *i* és *e* összetéveszthető volt.

5. A pergamen, az írás, felsorolt sajátosságai a karoling betűkánonhoz tartozó, lotharingiai, vagy északfrancia,¹⁵ e korabeli keltezett írásmintákkal való egybevetés után, és miután a rhaetiai minusculával rokonságot tartó délnémet¹⁶ gyakorlat emlékeit is bevontuk vizsgálatunkba, arra a következtetésre juttattak, hogy *töredékünk itáliai, közelebről, északitáliai*. Valamennyi sajátosságával a *nonantolai* apátsági scriptorium termékeihez áll legközelebb.¹⁷

¹⁴ A karoling írásreformról legújabbán: BULLOUGH, D., *Le siècle de Charlemagne*, Paris 1967, 118—131 (B. BISCHOFF eredményeit fejleszti tovább. L.: *Nomenclature des écritures livresques*, Paris 1954, 7—14, összefoglalóan).

¹⁵ Paris, Bibl. nat. lat. 10837, 18048, 11710, 13519, 9579, 13729, 18926, 7227, 12296 (Samaran, Ch., — MARICHAL, R., *Catalogue des manuscrits en écriture latine, portant des indications de date de lieu ou de copiste* III., Paris 1974, Pl. II., IV., V., VII., VIII., IX. 13909, 12294, (im. Pl. X.).

¹⁶ BISCHOFF, B., *Sie Südostdeutschen Schreibschulen im Frühmittelalter*, Wiesbaden 1938.

¹⁷ *Catalogo dei manoscritti datati o databili I*. Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, Torino 1971. Tav. I. II., III.

recto

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10
- 11
- 12
- 13
- 14
- 15
- 16
- 17
- 18
- 19
- 20

unicum in seipso
 neminem in seipso
 & hunc in seipsum
 dixit sine inimico
 murmur sine in se
 positus sine in se
 est et in se
 brum in se
 in unum perfectum
 & in se
 infans in se
 bus in se
 scorum in se
 tionem in se
 certum in se
 dicitur in se
 Evangelium in se
 in se
 doctrinam se mo

&
 er
 ha
 p
 q
 t
 r
 f
 t
 cl
 p
 &
 s
 f
 l
 d
 &
 r
 q
 n
 l

A szöveg eredetileg két oszlopban íródott; a másodikból a recton többnyire két betű maradt meg soronként, a verson csak egy. Ez abból következik, hogy a kompaktor a pontatlanul négyzetbe hajtott fóliót nem egyenesen vágta négy darabra.

recto

A

1. un c
2. nem dominus?[in] tritico[ait?]
3. et h[o]rd[e]um ecclesiam
4. dixi[t] si[u]e in mag[n]is et
5. min[i]mi[s] siue in prae
6. posi[t]is et [pop]ulis; et[ñ]on
7. est [. . . minu]s una bili
8. libri[s] e . . . quia et
9. in unione perfecta est
10. et in trinitate; Sic enim
11. in fa[ri]ne mensuris tri
12. bus [f]ini[tivu]m (?) diem ab
13. scon[d]itum. Quod si ra
14. tion[is] non esset suffi
15. cer[et] in [farin]a abscon
16. ditum. . . . per alium
17. eua[n]gel[ista]m farine
18. men[suris] dicere.
19. [osten]d[ens]
20. [d]octrinam ex mo
21.

B

et ...
 es ...
 h ?...
 p...
 qu?...
 te...
 r...
 fe...
 ti...
 cl?...
 pr?...
 et?...
 qu?...
 si...
 li...
 d...
 et...
 r...
 q...
 r...
 li?...

verso

A

1. ... a
2. ... s
3. ... e
4. ... r
5. ... le
6. ... co?
7. ... e
8. ... ?
9. ... es
10. ... ?
11. ... s
12. ... c
13. ... ?
14. ... s
15. ... ?
16. ... em
17. ... ri
18. ... e
19. ... ?
20. ... un

B

fuerunt nobis magis
 proficiet aliena curio —
 sitas quamque ma —
 teriam unam proba —
 re; ut sicut in hor —
 deo ostendit duodecim
 apostolos ita et in tri
 tico etiam septiformes
 populos Ubique enim
 septinarius numerus
 plenitudo est eius rei
 [de] qua agitur; sicut
 in figuram ecclesie
 sub israhelita persecu
 tore dictum est Re
 lique mihi septe[m] milia
 uirorum; Discribit
 et hypocrisin reuela
 tam
 et cum aperu[isset]

6. A szövegről azonnal megállapítható, hogy nem liturgikus, nem is bibliai, de bibliát magyaráz. Tehát vagy homília, mely morális, lelkipásztori cél érdeké-

ben foglalkozik a szöveggel, *vagy* egyszerűen a szövegmagyarázat *exegezis*. Homilétikus vagy exegetikus szöveggel van-e dolgunk, a *műfajjal* kapcsolatos kérdés. A töredék szövege annyira kicsiny — kétszer húsz sor — és még csak nem is összefüggő részletekben, hogy olvasása nem szüntetheti meg azonnal a műfaji bizonytalanságot. De járjuk végig először ezt a körülményesebb utat. A töredék szövegének mai rectója, két hasábnyi távolságban a verso B columna felső felében olvasható folytatásból és ott, ahogy látszik, befejeződik. Azonban a téma azonosságát két szó teszi világossá: *triticum* és *hordeum*. A rectón ez az összefüggés: „in tritico (2. sor) et hordeum ecclesiam dixit” (3. sor); a verson: „ut sicut in hordeo ostendit duodecim apostolos, ita et in tritico etiam septiformes populos.” A tiszta búza (*triticum*) és az árpa (*hordeum*) jelentenek valamit, allegorikus teológiai értelmezésük van. Az árpa az egyházat, de különösen a tizenkét apostolt jelenti. *Hosszasan* kifejtett, szerzőnk által jól hasznosított allegorizálás, hiszen a két idézett összefüggést az eredetiben mintegy száz sornyi szöveg választotta el egymástól. Honnét merülhet fel a *hordeum*, mint az allegoresis alapja? Bizonyára a csodálatos kenyérszaporításnak János apostolnál található leírásából (Jo. 6,9–10), ahol öt *árpakenyér*ről és két halról olvasunk. Az, hogy az öt kenyér árpából volt sütvé, *csak Jánosnál* található, Máté (14, 1–17), Márk (6, 1–38) és Lukács (9, 6–13) említik ugyan az öt kenyeret, de nem mondják, hogy árpakenyerek voltak. Az is igaz, hogy a Jánostól említett árpakenyerekből maradt *tizenkét kosárnyi* morzsa, a tizenkét apostolra jól volt alkalmazható. Szerzőnk ezt alkalmazza is. A színoptikusok előadása ezt nem tette volna lehetővé — ahol csak búzakenyérrel van szó — marad tehát az a lehetőség, hogy szerzőnk *800 előtt*, a János evangéliumot kommentálta. Az első teendő az lett volna, hogy a 800 (töredékünk datálása) előtti *János-kommentárok* közt nézzünk körül. *Körülményes és eredménytelen munka volt.*¹⁸ A célhoz rövidebb út vezetett.

A könyvkötő — nagy szerencsére — úgy vágta el a pergament, hogy versóján a szövegrész befejezése után még majdnem három szó megmaradt. E szavak az *idézéj* figyelmeztetése szerint, a következő bibliai lemmát vezetik be: „Et cum aperu [isset] . . .”¹⁹ E szavakkal azonban csak az *Apokalipszis*, azaz a Jelenések könyvéből vett szöveg kezdődhet. A Jelenések hatodik fejezetében, a látnok előtt feltörik a hét pecséttel ellátott könyv pecséteit. A negyedik pecsét feltörése után jelent meg a fekete lovas, aki kezében mérleget tart, és ez ige hallatszott: „Két font búza egy dénárért és háromszor két font árpa egy dénárért . . .” *Töredékünk triticum és hordeum magyarázata tehát, ehhez a bibliai helyhez fűződik.* Ez következik a szöveg más helyével kapcsolatos megfontolásból is. E rész kifejtését követi ugyanis a negyedik pecsét feltörésekor megjelenő fakó lovon ülő lovassal kapcsolatos magyarázat, de ebből töredékünk már semmit nem őrzött meg. Mindebből világosan kitűnik, hogy töredékünk szövege nem más mint egy *Apokalipszis kommentár, a hatodik fejezet 5–6. verséhez. Műfaj és tárgy* így már pontosan körülhatárolva lévén, feltehető a következő kérdés: ki az a szerző, aki 800 előtt az Apokalipszist magyarázta és akinek a *művéből* való töredékünk?

¹⁸ A MIGNE, PL. 30–100 kötetében található János-kommentárok kerültek átnézésre.

¹⁹ Ezt a nagyon jelentős és igen apró jelet MADAS Edit vette észre.

MIGNE Patrológiája és a patrisztikával foglalkozó irodalom, LABRIOLLE,²⁰ BARDENHEWER,²¹ Dictionnaire de Théologie Catholique, Realenzyklopedie der theol. Wiss. és a Lexikon für Theologie und Kirche²² segítségével a 800 előtti szerzők így tűntek fel: Ticonius (†400 k.)²³ Ps.-Augustinus (V. sz.);²⁴ Primasius Hadrumetanus (†522 u.);³⁵ Apringius (530 k.);³⁶ Ambrosius Autpertus (768);³⁷ Beatus a Liebana (†798).³⁸ Ezek közül a legutóbb említett Beatus a Liebanát formai okból — kommentárja katénaformájú — töredék-szövegünk két hasábos elrendezése, és a lemmák szövegbe illesztése (nem a fólió közepére helyezett textus) kizárja. Az első kommentátor, *Ticonius* munkája, *teljes szövegében nem maradt ránk*. Töredékesen ismert csupán, *Ps.-Augustinus, Primasius és Beatus* későbbi kommentárjaiból. E három közül ismét kiesik — problémánk megoldását illetően — Beatus, marad tehát a *Ps.-Augustinus és Primasius*. A szöveg azonosításából e két szerző Apokalipszis-magyarázata volt hasznosítható a következő eredménnyel. Az Ap. 6, 5–6 verséhez írt rövid magyarázatban a *Ps.-Augustinus* csak a recto 4–6 soraihoz szolgáltat hasonló részletet:

*Fragmentum:**Ps.-Augustinus:*

(recto 2–6) ... in tritico

PL. 35, 2432,

et hordeum ecclesiam
dixit, siue in magnis et
minimis, siue in pre
positis et populis; non
est ...

In tritico vel hordeo,
tota ecclesia
siue in magnis, sive in
minimis, aut certe in
prepositis et in populis ...

További párhuzam nincs. De nem is lehet, mert a mi *fragmentumunk* szövege az Apokalipszis illető versének a Ps.-Augustinusénál jóval *terjedelmesebb* magyarázatából maradt meg.

Most nézzük meg, milyen lehetőséget nyújt Primasius?

²⁰ LABRIOLLE, P., *Histoire de la littérature latine chrétienne I–II*, Paris 1947.

²¹ BARDENHEWER, O., *Geschichte der altchristlichen Literatur, I–V*, Freiburg Brg. 1912–1932.

²² M. BUCHBERGER által vezetett kiadást (1929–1937) használtam.

²³ TICONIUS 400 k. halt meg, teológiával foglalkozó világi ember volt, aki a donatisták szektájához tartozott. (A donatistákról, akik az egyházfogalomban nem értettek a katolikusokkal egyet, Diction. de Théol. Cath. IV. 1687–1692, 1701–1728); Lexikon f. Theol. u. Kirche, X. 157–158; Bardenhewer, im. III. 495–98, IV. 59 kk. V. 332 kk.; Real. Encycl. XX. 851–855; Labriolle, im. I. 425–427, (az Apokalipszis kommentáról nagyon röviden). Kommentárját 380 k. írta (Bardenhewer im. III. 477)

²⁴ PRIMASIUS idézi, tehát előtte élt. Kommentárja rövid homiliákba volt osztva, töredéktől tehát formailag is különbözött.

³⁵ Lexikon für Theol. u. Kirche, VIII, 475.

²⁶ Béjai (Portugália) püspök (531–538); kommentárja 1892-ben, Koppenhágában került elő töredékben, mely csak a 1–5 és 18–22 fejezetet tartalmazza; a minket érdeklő 6. fejezetet nem. Lexikon für Theol. u. Kirche, I. 576 (A. Seider)

²⁷ S. VINCENZO Volturno apátja. Lexikon, I, 487. Kiadás: PL. 17, 763–970. TICONIUSZAL kapcsolatban az irodalom sem említi.

²⁸ Másiként „a Lebana” asturiai (Spanyolország) szerzetes. Lexikon, II., 74); ő használta legbővebben Ticoniust.

Fragmentum:
(recto 3–20)

... in tritico
et hordeum ecclesiam
dixit, siue in magnis et
minimis siue in pre
positis et populis; non
est [autem minus] una bili
bris ... quia et
in unione perfecta est
et in trinitate; Sic enim
in farinae mensuris tri
bus finitivum diem ab
sconditum. Quod si ra
tionis non esset, suffi
ceret in farina abscon
ditum per alium
euangelistam farinae
mensuris dicere

...
doctrinam ex mo

Primasius
(PL. 68, 837)

In tritico et
hordeo ecclesia[m] dixit sive
in magnis et minimis sive
in prepositis et populis non
est autem minus una bili
bris a tribus. Eadem quippe
et in singularitate et in trin
tate perfectio. Sic Dominus
in farinae mensuris tribus fer
mentum dicit absconditum
[Mt. 13. Lc.13.]

ostendens sapientiae et
doctrinae ex modico
(omnem populum mystico indi
viduae Trinitatis numero
consecravit ...)

Pseudo-Augustinus és *Primasius* szövegeinek *töredékünkkel* történt *összehasonlításából* eddig ezek a megállapítások következnek:

1° *fragmentumunk* és *Pseudo-Augustinus* között a kapcsolat nem jelentős, de egy *közös forrás* használatára mutat;

2° ugyanez a kapcsolat a *fragmentum* és *Primasius* szövegének terjedelmes szöveghasonlóságot, sőt szó és kifejezés egyezéseit mutatja, de a mi *szövegünk* *Primasiusnál* *bővebben tárgyalja a témát*, a *közös forrás* használata mégis joggal feltételezhető.

Ezek után feltehető két kérdés. Melyek voltak *Primasius forrásai*? Hogyan használta forrásait? Művének prologusában Primasius mindkét kérdésre maga ad választ. Először is megmondja, hogy két szerzőt használt, *Ágostont* [*Ps.-Augustinust*] és a donatista *Ticoniust* „... non meis solis tantum fuerim contentus inventis, sed quamquam numero pauca, si qua tamen a sancto quoque Augustino sposita forte reperi *indubitanter* adiunxi, sed etiam a *Ticonio Donatista* quondam certa quae sano congruunt sensui defloravi...” (PL. 68, 793). Az *Ágostonnak* tulajdonított művet Primasius kétely nélkül használta; a donatista eretnek magyarázatát pedig annyiban, amennyiben az az egészséges felfogásnak megfelel, tehát kritikával. Ticonius ennyiben legalább is megérdemelte a hadrumetumi püspök bizalmát. A donátistát *Ágoston*, „a katolikus doktorok fénye” is mind éles szelleme, mind bőven folyó ékesszólása miatt becsülte (*homo et acri ingenio praeditus et uberi eloquio!*)²⁹, Ticonius hét szabályát mint a bibliai magyarázatnál követendőket, a *Doctrina Christiana* ba is felvette. *Primasius* arról is tájékoztat, hogy *Ticoniust* *miként használta fel*. Válogatott és stilizált, összevont, elhagyott, csiszolt: „ex eis quae eligenda fuerant exundantia reprimens, importuna resecans et impolita componens catholico moderamine temperavi” (i. h.). Ticonius Apokalipszis-kommentárjainak felhasználása tekintetében ezek lettek volna Primasius alapelvei.

Töredékünk szövege *mintha* igazolná, mind a megmaradt szövegrésznek

²⁹ De doctrina christiana, 3, 30–37.

Ticoniustól származását, mind Primasius említett kritikai elveinek alkalmazását. Az első elv a szöveg terjedelmének *csökkentését* célozza: „exundantia reprimens”. Fentebb már szó volt arról, hogy kódexünk eredetileg mily hosszú magyarázatot adott az Apoc. 6, 5–6-hoz. Talán 110 sorra lehet tenni (két hasámban) az eredeti magyarázat szövegét. *Primasius* magyarázata az összehasonlításhoz felhasznált szövegnél még egyszer nagyobb, vagy nem sokkal több; de semmiképpen nem érheti el a töredékünk kódexében egykor megvolt teljes szöveget. A terjedelem-különbség azt mutatja, hogy töredékünk nem az „exundantia reprimens”-féle elv hatását érezteti. A második elv, amire nincs szükség, *elhagyható* („importuna resecans”). Töredékünk verzőján arról van szó, hogy az árpa (mely a recton az egyház jelképe, a csodálatosan szaporított árpakenyér révén a tizenkét apostol jelképévé lesz (5–7. sor): „ut sicut in hordeo ostendit duodecim apostolos . . .”. Ez a rész Primasiusnál már teljesen hiányzik, de hiányzik a hét búzakenyérnek a keresztény nép teljességére értelmezése (10–15. sor): „ita [ostendit] et in tritico septiformes populos. Ubique enim septinarius numerus plenitudo est eius rei [de] qua agitur; Sicut in figuram ecclesiae sub israhelita persecutore dictum est . . .” *Primasius* a hét búzakenyér allegóriáját talán ezért találta fölöslegesnek, mert ugyanezt a gondolatot az öt árpakenyér és a fekete lovas mérlegére helyezett két font árpakenyér is kifejezte. Tehát: „importuna resecans.” A *stilizálási* kedv a fentebbi szövegösszehasonlítás néhány mondatából is kitűnik: *Fragm.*: „. . . quia et in unione perfecta est et in trinitate . . .” *Primasius*: „Eadem quippe et in singularitate et in trinitate perfectio . . .” *Fragm.*: „Sic enim in farine mensuris tribus fermentum dicit absconditum . . .” *Primasius*: „Sic Dominus in farinae mensuris tribus fermentum dicit absconditum . . .” *Primasius* — amint látszik — *pontosabbá* igyekszik tenni a töredékünkön levő textust, azután pedig elhagyja a „Quod si rationis non esset, sufficeret in farina absconditum . . .” kezdetű szövegrészét.

Úgy látszik tehát, hogy töredékünkön, PRIMASIUSNAK TICONIUS kommentárja felhasználásában követett elveinek alkalmazása figyelhető meg. *Ez esetben Ticonius lenne* a szerző, s az elveszett Apokalipszis-kommentárból származó idézetek számát töredékünk is gyarapítja. De az is még mindig *lehetséges*, hogy egy *ismeretlen* szerző elveszett vagy legalább eddig ismeretlen kommentárjában, Primasiustól függetlenül, Ticoniust szintén felhasználta.³⁰ *És bár az első feltevés sokkal elfogadhatóbbnak látszik, a szerzőség továbbra is kérdéses marad.*

Az *Apokalipszis-kommentár* előkerülésének körülményei, a pozsonyi jezsuiták könyvének kötetfedeléről, emlékeztetnek egy másik karoling-töredék, *Beda Venerabilis Vita Cuthberti rhythmicaja* sorsának alakulására. Ez utóbbinál arra a következtetésre kellett jutnom, hogy *Esztergomból*, az érseki egyház könyveinek néhányával került Pozsonyba, és ott a viszontagságoktól, a nem-törődömségtől megviselt, szétesett állapotban, vagy inkább rongcsokban a könyvkötő műhelyébe. *Ugyanezt* kell mondanom a most megtárgyalt töredékről is. Ily módon tehát *talán* már az első király idejében az országba került, *legrégibb könyvek egyikének* kicsiny maradványát mutathattam most be.

³⁰ TICONIUST A IX. századi St. Gallenben — a könyvtárkatalógus szerint — ismerték: „Expositio Tichonii Donatiste in apocalipsim, vol. I. vetus; utána Primasius Expositiója következik „in apocal. 11. V.” Lehmann, P., Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschland und der Schweiz I. München 1918, 77; sőt a XV. sz. végén Salvatorberg Erfurt, karthausi könyvtárának katalógusa is említi „Tyconius Affricanus”-t, Lehmann im. II, München 1928, 542.

LÁSZLÓ MEZEY

Un fragment de codex de l'époque Carolingienne

(Ticonius in Apocalypsin?)

Au cours des travaux récemment (dès 1974) organisés aux fins de découvrir et de dresser un catalogue des fragments retrouvables dans les archives et bibliothèques de Hongrie, nous avons rencontré ce fragment carolingien dont la description avec une tentative d'identification sont données sur ces pages.

Le débris d'une feuille de parchemin servit pour couvertele d'un colligatum de la bibliothèque de Séminaire Centrale Catholique à Budapest. Ce parchemin a partagé son rôle de couvertele avec un autre plus grand, reste d'un psautier de cursus monasticus de la première moitié de 15e siècle, tandis que l'autre est bien datable de premier tiers de 9e s. Par conséquent il s'agit d'un fragment carolingien, d'une écriture belle et claire d'allure plutôt italienne (Véronne?). Une vingtaine de lignes de recto et autant de verso, sont pour la plupart lisibles. Elles donnent deux parties d'un commentaire sur *l'Apocalypse* (Apoc. 5,6) d'un auteur inconnu.

Pour les recherches d'identification le *terminus ante quem* est fourni par la datation paléographique. Celui *post quem* avec une grande probabilité dès le 4e siècle. Or dans cette époque on ne peut trouver que les commentateurs de *l'Apocalypse* suivants: *Ticonius* (c. 400); *Ps.-Augustinus* (c. 450—500); *Primasius* (c. 500) (Les autres sont exclus de par la disposition des textes.)

De ceux qui restent, *Ticonius* le Donatiste n'est pas connu que des citations (outre les mentions à trouver dans les catalogues des bibliothèques médiévales). L'auteur, après une comparaison faite à l'oeuvre de Primasius, parvint à la conclusion que le fragment de Budapest pouvait conserver quelques lignes de commentaire de Ticonius.

Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi

A pfalzi Grünbachból származó asztrológus, Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*ját 1488-tól kezdve Európa-szerte sokan olvasták. A gazdagon illusztrált népkönyvként terjesztett mű a XV-XVI. században közel félszáz kiadásban került a közönség elé.¹ Hatása, közvéleményformáló szerepe tehát aligha vitatható. Magyar szempontból mindez azért figyelemre méltó, mert e munka egyik fejezete igen pozitív értékelést nyújt MÁTYÁS király uralkodásáról s utal az ország sorsának várható alakulására. Johannes LICHTENBERGER nem járt Magyarországon s nem tartozott a MÁTYÁS által foglalkoztatott asztrológusokhoz. Nem volt tehát elkötelezve a magyar királynak. A külföldi szakirodalomban dicsőhimnusznak (Lobeshymnus) minősített,² MÁTYÁSra vonatkozó jóvendőlése alapján sem vádolható elfogultsággal. Johannes LICHTENBERGER ugyanis MÁTYÁS király érdemeinek elismerése és méltatása után nem további sikerekben gazdag, hosszú uralkodást jóslott a magyar királynak, hanem tényként állította, hogy halála után országa német uralkodó hatalma alá kerül, elveszti nemzeti függetlenségét.

Mint általában az aktuális hírközlő nyomtatványokból, vagy a sokat használt, olvasott népkönyvekből, Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*ijából is kevés példány maradt fenn Magyarországon. Nyilván ez a tény jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az egykor oly népszerű, magyar vonatkozású munkát a hazai szakirodalom ritkán említi.³ Kétségtelen, hogy Johannes LICHTENBERGER jóvendőlései nem sorolhatók a MÁTYÁSra vonatkozó kortárs-irodalom kiemelkedő emlékeihez. De az 1488-tól kezdve olykor évenként több kiadást megért — latin, német, olasz és francia nyelven közreadott — jóvendőléseket

¹ KURZE, Dietrich: *Johannes Lichtenberger*. (Historische Studien Heft 379.) Lübeck-Hamburg 1960. 47.

² U. o. 23.

³ KERTBENY Károly Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454-1600 (Budapest 1880.) című bibliográfiája, valamint a magyar vonatkozású, régi nyomtatványokról tájékoztató egyik legfontosabb munka, APPONYI Sándor *Hungarica-könyvtárának katalógusa* (APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. 1-4. München, 1903-1927.) Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának egyetlen kiadását sem említi. — Feltehetően a korai kiadások ritkaságával magyarázható, hogy számos külföldi munka, tanulmány a meglehetősen késői, 1527. évi wittenbergi kiadás illusztrációira hivatkozik, a korábbi kiadások azonos tárgyú metszeteit nem említve. V. ö. SCHOELLER, Ida: *Die Kunst im deutschen Buchdruck*. Weimar 1915. 27. 1. Nr. 164. — CHOJECKA, Ewa: *Astronomische und astrologische Darstellungen und Deutungen bei kunsthistorischen Betrachtungen alter wissenschaftlicher Illustrationen des XV. bis XVIII. Jahrhunderts*. (Veröffentlichungen des Staatlichen Mathematisch-Physikalischen Salons. Bd. 4.) Berlin 1967. 56. 1. és 25. kép.

Európa-szerte olyan néprétegek olvasták, amelyek más forrásokból, a kortárs történetírók és a humanisták értékesebb műveiből nem tájékozódhattak. Elsősorban ezért — népkönyvként kifejtett közvéleményformáló hatása, művelődéstörténeti szerepe miatt — érdemel figyelmet Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*ja.

Magáról a szerzőről, életéről kevés hiteles adat ismert. Eredeti neve Johannes GRÜNBACH lehetett, mert az 1470-es évekből származó műveiben ilyen néven, illetve Johannes GRÜNBACH alias LICHTENBERGERként említette magát. Születési évét mindeddig nem sikerült megállapítani; első munkáját 1468-ban Speyerben írta. Asztrológusi tevékenységének fő korszaka az 1470-es évekre esett, amikor különböző hercegekhez intézett műveivel nemcsak hírnevet szerzett magának, hanem III. FRIGYES császártól elnyerte az udvari asztrológus címet.⁴ Ezután több művében „astrorum iudex sacri imperii”-nek nevezte magát. Korai sikerei után számos kudarcot, megpróbáltatást, csalódást kellett elviselnie. Elvesztette udvari állását s a fejedelmeket bíráló asztrológusnak senki nem biztosított hasonló pozíciót. Azt is csupán pártfogói jóindulatának köszönhette, hogy 1503-ban bekövetkezett haláláig a félreeső a bremeni brambachi plébánia vezetőjeként nyugodtan folytathatta asztrológusi, ill. irodalmi tevékenységét. 1488-ban Brambachban készült történeti szempontból legérdekesebb munkája, a népszerűségét hosszú ideig fenntartó *Pronosticatio*.

A visszavonultan dolgozó Johannes LICHTENBERGER műveit asztrológustársai nemcsak számon tartották, hanem a mai értékelés szerint túlbecsülték. Tanítványai, követői szinte történelemformáló jelentőséget tulajdonítottak neki s kora Ptolemaioszaként emlegették.⁵ A XV. századi asztrológusok az ilyen túlzó megállapításokkal nyilván nemcsak Johannes LICHTENBERGER érdemét, hanem magának az asztrológusi hivatásnak a fontosságát is tudatosítani akarták. Pedig erre aligha volt szükség. Az asztrológiát ekkor Európa számos egyetemén tudományként oktatták, a neves csillagvizsgálókat pedig művelt uralkodók, fejedelmek állandó tanácsadóként, megbecsült tudósként alkalmazták. Számos uralkodó — köztük MÁTYÁS király — minden jelentősebb döntése, diplomáciai-politikai lépése előtt kikérte asztrológusai véleményét. MÁTYÁS érdeklődését a csillagászat iránt még ifjúkorában VITÉZ JÁNOS keltette fel, később pedig Prágában fejlesztette tovább asztrológiai ismereteit. VITÉZ JÁNOS után ő volt Magyarországon a csillagászat és csillagjósolás legfőbb pártfogója és szorgalmazója. A pozsonyi egyetemre meghívott REGIOMONTANUSnak évi 200 arany fizetést biztosított s bőkezűen támogatta ILKUS Mártont,

⁴ KURZE i. m. 8-12. A Dietrich KURZE által részletesen ismertetett korai művei közül itt csak a legfontosabbakat említjük. Johannes LICHTENBERGERnek az 1468. szeptember 22-én feltűnt üstökösről Speyerben írt, első munkája kéziratban sem ismert. 1471-ben összeállított Horoskopia a heidelbergi Codex P. germ. 12. jelzetű kéziratban maradt fenn. 1472-ből való Köln városa számára készített Judicioluma. A Coniunctio Saturni et Martis in anno 1473. című művének, valamint a Neuss 1474. július 28-i megszállása alkalmából készített Horoskopiának ösnyomatvány-kiadása Lübeckben, Lucas BRANDISnál jelent meg, 1474 december 3. után. (V. ö. Goff, Frederick R.: *Incunabula in American Libraries*. New York 1973. L-203.) Az 1476-ban Köln városához intézett „Ad honorem ac consolacionem graciousissimorum dominorum meorum gubernatorum inclite urbis Coloniensis”, valamint a bécsi Sortilegium szövegét közli: Kurze i. m. 75-79.

⁵ Peter CREUTZER az egyetelen, aki tanítványának nevezte magát, de hatást gyakorolt Joseph GRÜNPECKRE és Johannes de INDAGINERE is, akik nagy elismeréssel hivatkoztak műveire. Kurze i. m. 11., 48-49.

TOLHOFF Jánost és az asztrológiához is értő sokoldalú tudóst, Lorenzo MARSIGLIOT.⁶

De nemcsak művelt uralkodók és fejedelmek vártak útbaigazítást a bolygók járásából levonható következtetésekből, hanem az egyszerű nép is babonás hittel fogadta az asztrológusoknak az aktuális politikai, vallási kérdésekben tett nyilatkozatait, valamint a várható elemi csapásokra, háborúkra, járványokra vonatkozó jóvendőléseit. Oly mélyen gyökerezett a kor köztudatában a csillagjóslásba vetett hit, hogy több be nem teljesült, balsikerű jóslása ellenére Johannes LICHTENBERGER sem vesztette el tekintélyét, hitelét. A bukott, félrevonulva dolgozó asztrológus *Pronosticatio*ját 1488-ban Európa-szerte általános érdeklődéssel fogadták.

A mű eléggé hosszadalmas előszavában Johannes LICHTENBERGER kifejtette, hogy munkáját az 1484. november végi napfogyatkozás hatására írta. A baljós csillagászati jelenség széles körben keltett visszhangot; sokan várható egyházi reformokat, mások a szifiliszt tulajdonították e konstellációnak. Paul von MIDDELBURG ekkor írta húsz évre szóló jóvendőléseit, amely nemcsak forrásul, hanem szinte alapul szolgált Johannes LICHTENBERGERnek a *Pronosticatio* megírásakor.⁷ Ő azonban a konstellációból levont jóvendőléseket 1576-ig fejlesztette tovább. Paul von MIDDELBURG munkáján kívül felhasználta korábbi asztrológiai sémákat, műveket s így *Pronosticatio*ja lényegében világos kompozíciót nélkülöző kompiláció.

Bár ez alkalommal a mű magyar vonatkozású fejezetét és hozzáférhető illusztrációit kívánjuk ismertetni, annyit mégis meg kell említenünk, hogy Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának gerincét nem a történeti személyiségekre vonatkozó jóslatok alkotják. Sokkal behatóbban tárgyalja az egyházzal kapcsolatos problémákat, várható eseményeket, üldöztetéseket, valamint a népeket általában fenyegető elemi csapásokat, betegségeket s a török veszedelmet. Nem is foglalkozik valamennyi korabeli európai uralkodóval. Önálló fejezetben csupán a francia, a cseh és a magyar király uralkodását, valamint a szerző által nagyrabecsült rajnai választófejedelem érdemeit és várható sorsát ismerteti. A *Pronosticatio* valamennyi uralkodót a szerző politikai-vallási elveiből, érzelmi elkötelezettségéből adódó szubjektivitással jellemez. A francia király a német sas alárendeltje, illő, hogy kellő tisztelettel adózzék a német császárnak. Sokkal szigorúbb intés szól a cseh királyhoz. PODJEBRAD György az egyház és az egész kereszténység ellensége, aki még sok ember romlását okozhatja. A rá vonatkozó fejezet valóban azt a benyomást kelti, hogy Johannes LICHTENBERGER az asztrológiának s önmagának történelemformáló erőt és jogot tulajdonított. Csak ilyen elképzeléssel magyarázható a huszitizmus híveként kíméletlenül bíralt cseh királyra vonatkozó jóslat, mely szerint útja szegyeinteljes véghez vezet, alattvalói olyan emberként tartják majd számon, „der da mechtig war ynn seiner Untugend.”⁸

Egészen más hangvétel jellemzi a magyar királyra vonatkozó fejezetet. A féltés és aggodalom nevében figyelmezteti a szerző MÁTYÁS királyt arra, hány uralkodó sorsát megrontotta már az irigység és a becsvágy. Az előjelek nem

⁶ SZATHMÁRY László: *Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában*. (Különlenyomat a „Mátyás Király Emlékkönyv”-ből.) Budapest [1940] 426.

⁷ ZINNER, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. Leipzig 1941. 19.

⁸ XX. fejezet. A *Die Weissagungen* című 1527. évi wittenbergi kiadásban (Országos Széchényi Könyvtár, App. H. 2533a) K 3 verzó levél.

kedveznek a magyar királynak sem, pedig érdemei oly számosak, hogy azok méltatásához megfelelőbb tollra volna szükség. MÁTYÁS a keresztény hit egyetlen védelmezője a török ellen. Nemcsak a vad népeket hajtja uralma alá, hanem a bécsieket, a büszke osztrákokat is megtöri. Igazságos és jámbor uralkodó, mértékletes a haragban és a győzelemben s azt is tudja, hogy tisztelettel és engedelmisséggel tartozik a német császárnak. De az idő megront minden emberi művet. MÁTYÁS hatalma hanyatlik s nem saját vére követi majd az országlásban, hanem „von dem Felsen des deutschen Landes . . . ein recht-schaffener König”.⁹

III. FRIGYES császár egykori udvari asztrológusa nyilván nem a kedvezőtlen konstellációból jósolta meg a független magyar állam bukását. Tudomása lehetett a császár és MÁTYÁS által 1463-ban kötött örökösödési szerződésről, amely kimondta, hogy Magyarország a Habsburg-házra száll, ha MÁTYÁS fiúörökös nélkül hal meg. E szerződés szövege csak MÁTYÁS halála (1490. ápr. 6.) után jelent meg nyomtatásban, éppen a Habsburg-ház magyar trónörökösödési jogának dokumentálására.¹⁰ A MÁTYÁS halálát mintegy két évvel megelőző jóslatot tehát Európa-szerte érdeklődéssel fogadhatták. A későbbi kiadásokból pedig azt a következtetést lehetett levonni a magyar király sorsából is, hogy a csillagjósolás helyesen jelzi az elkövetkező politikai változásokat.

A *Pronosticatiot* első kiadója 44 nagyméretű és többnyire színezett fametszettel hozta forgalomba.¹¹ A nem tehetségtelen művésztől származó illusztrációk fontos szerepet töltenek be Johannes LICHTENBERGER munkájában. Egyrészt felhívják a figyelmet a mű fontosabb témáira, másrészt elősegítik a homályos fogalmazású szövegrészek értelmezését. Bemutatják a szerzőt, a jóslások alapjául szolgáló jelenséget — a skorpió jegyében Saturnus és Jupiter konstellációját — az egyház jelképét, sorsa alakulását, képviselőit, a népek törvényt adó királyt, a sokak által várt új prófétát, a dolgozó ember jelképeként a hónapábrázolások szokásos magvető-alakját, a szöveg számos állatallegóriáját, szimbólumát. E kiragadott példák közül is érzékelhető, hogy a szöveghez hasonlóan az illusztrációk sorrendjében sincs logikai rend. Ilyen igényt azonban a mű olvasói bizonyára nem is támasztottak. Ikonográfiai szempontból is meglehetősen különbözőek e metszetek. Van közöttük a XV. században általánosan ismert jelkép, amilyen az imbolygó csónakban ábrázolt templom — az egyház sorsának szimbóluma —, számos ugyancsak széles körben elterjedt állatallegória, s nem egy olyan ikonográfiai típus, illetve kompozíció, amely a XVI. századi művekben vált általánosan ismertté. Ilyen a vállán ördöggel ábrázolt anti-

⁹ XXI. fejezet. Fenti kiadásban L 1 rektó levél.

¹⁰ A szerződés latin és német nyelven, II. PIUS pápa szerzőségének feltüntetése nélkül, az alábbi címmel jelent meg: *Capitula concordiae inter Fridericum III. imperatorem Romanum et Matthiam Hungariae regem super successione in eodem regno conclusa*. — Capitel der bericht oder vertrags vorlangst zwischen Friderichen Romischen Kaiser und Matthias Kunnig zu Hungern beschlossen. Mindkét kiadást Johann PETRI passai nyomdája adta közre Mátyás halála és az 1491. november 7-i pozsonyi országgyűlés közti időben. V. ö. SOLTÉSZ, Elisabeth: *Die Ausgaben des zwischen Kaiser Friedrich III. und König Matthias Corvinus 1463 geschlossenen Erbvertrags*. Gutenberg-Jahrbuch, 1972. 105.

¹¹ MÜTHER, Richard: *Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance 1460-1530*. München-Leipzig 1884. 820. számon e latin kiadás metszeteinek feliratait közölve ismerteti a mű illusztrációit. A kiadás Magyarországon egyetlen csonka példányban van meg az Országos Széchényi Könyvtárban. Jelzete: Inc. 466. V. ö. SAJÓ, Géza — SOLTÉSZ, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I-II*. Budapest 1970. Nr. 2069.

krisztus,¹² valamint a gyermekeket mészárló harcosok, katonák motívuma, amely számos változatban ismétlődik néhány évtizeddel később a Magyarországon, illetve Bécs török megszállásáról tudósító röplapokban.¹³

A feliratokkal ellátott, változatos kompozíciójú illusztrációk Johannes Lichtenberger művének a szöveggel egyenértékű komponensei. A könnyű olvasmánynak nem nevezhető *Pronosticatio* nélkülük aligha vált volna ilyen sok kiadást megért népkönyvvé. A mű 1527. évi wittenbergi kiadásához előszót író LUTHER is kiemelte már e metszetek közvéleményformáló jelentőségét, bár magáról a műről s az asztrológiáról általában nem volt ilyen pozitív a véleménye.¹⁴ A történeti személyiségeket ábrázoló néhány metszet művelődéstörténeti jelentősége e képmások kettős funkciójából adódik. Ezek nem értelmezik a szöveget, hanem felkeltik a figyelmet a tárgyalt uralkodók iránt s tudatosítják azt a pozitív, vagy negatív értékelést, amelyet a szöveg részletesen kifejt. Magyar szempontból ez mindenesetre annyit jelent, hogy Johannes Lichtenberger sok kiadást megért műve és illusztrációi Európa számos területén és különböző társadalmi rétegeiben tartották ébren az érdeklődést MÁTYÁS király és országa iránt.

A *Pronosticatio* első ízben latin nyelven jelent meg, így a magyar vonatkozású 21. fejezet előtt „Hic debet stare Hungaro[...] rex” felirat alatt látható a 135 × 150 mm nagyságú királykép. A szabad tájban, balra kilépve ábrázolt koronás magyar király ugyanolyan páncélt visel, mint PODJEBRAD György az előző metszeten. Jobb oldalán hosszú kard, páncélkesztyűs baljában a kettős keresztel és a magyar vágásokkal osztott, magyar címeres zászló. Haja a korona alól vállára omlik, markáns arcéle, vonásai semmi kapcsolatot nem mutatnak a hiteles MÁTYÁS-portrékkal. A kompozíció tervezője sem az arcvonások, sem a viselet ábrázolásában nem törekedett hitelességre. Határozott és energikus benyomást keltő figurája reprezentatív királytípus, amely a kor felfogása szerint méltóképpen szemlélteti a hadi tetteiről híres MÁTYÁS magyar királyt. A Széchényi Könyvtár példányában egykorú színezés fokozza a metszet esztétikai hatását: a ruha halványkék, a páncél világos sárga, a föld és a zászlóbojt zöld, a címerben a magyar vágások vörösek.

Leo BAER szerint a *Pronosticatio* első illusztráció-sorozatát Hans HESSE tervezte s egy kevésbé tehetséges fametsző vitte át a dúcra.¹⁵ Ez utóbbi nem

¹² A Széchényi Könyvtárban meglevő első kiadásban E 5 verzó levél. — Ugyanezt a metszetet az 1492. évi mainzi kiadásból közli SCHRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*. Bd. XV. Leipzig 1932. 1133. kép.

¹³ Azonos témájú címlapmetszettel került forgalomba a mohácsi csatáról tudósító, hely és nyomdanév nélkül kiadott következő röplap: *Hernach volgt des Blutthundts der sich nennet eyn Türkischen Keyser gethaten, so er und die seinen nach eroberung der schlacht, auff den XXVIII. tag Augusti nechstvergangen geschehen, an unsern Mitbrüdern der Ungrischen Landtschafften gantz unmenschlich getryben hat, und noch teglichs thut*. Apponyi i. m. 188. sz.

A Bécs 1529. évi megszállásáról tudósító „Des Turcken erschreckliche Belagerung und Abschiedt der Stat Wien” című röplap (Apponyi i. m. 211. sz.) címlapmetszete pontosan megegyezik a Lichtenberger-mű 1527. évi wittenbergi kiadásának a gyermekek legyilkolását ábrázoló illusztrációjával. Mindkét kiadványban a metszet kerete ugyanazon helyen sérült, tehát a lenyomatok azonos dúcra készültek. Az ismételten felhasznált illusztráció alapján a szakirodalomban eddig hely és nyomdamegjelölés nélkül regisztrált röplap megjelenési körülményei tisztázhatók. Ezt is Hans LUFFT wittenbergi nyomdája hozta forgalomba.

¹⁴ KURZE i. m. 32. és 60.

¹⁵ BAER, Leo: *Der Heidelberger Totentanz und die mittelhheinische Buchillustration des fünfzehnten Jahrhunderts*. Gutenberg-Festschrift 1925. 274.

Quid tu gloriaris de doctoribus tuis exercitiis Rex est tu colligis conuentu cū straminibus arcam cū lapidibus arduam cū cinere de quibus nullū maz cōstrues Tu pelles mortuus vis consilere. doctos hereticos q̄ nesciunt qd̄ dicūt. Sequere paulū q̄ nō est missus ad legē sed ad anamā si non hunc vade ad herodē q̄ clam dicit a magis vbi x̄ps nascere tur. Videas ne dependens volēs colligere an̄z .auriscalcū in manu tua innemas tū dñi abris sed cito adimplebit tempus regimini tui Cū enī in etate tenera fuisti sicut a p̄nibus ducens sic feasti Im̄ vbi ratio sensui cepit dñari exarere queso q̄ sunt p̄nū. Quale q̄stōez cū lupis et corruptis babes. Virus insanabile tua pompa vt rex eccliam dampnat. sp̄m sanctū blasphematur aiam cū subdins cruciat. Doleo v̄e et itez doieo. Nā q̄ viderit te pl̄nget et laquebit sup̄ te vix dolens et dicit ecce hō q̄ p̄ualuit in v̄itate sua. Si enī coram malis dicitur est eo q̄ v̄erēd̄ p̄is sui nō operuit mlt̄a q̄ phore p̄dēpnatione dignis existis q̄ patri bus legatōz dei sine genub⁹ p̄ta neliā inferis agnosce tū stellaz influx⁹ sic radiū solare descedere sup̄ an̄z et steris. Vere turpiter subibis Corrige emenda vitā tuā et idolū tuū exēdicatum. anathemā insatū. a p̄n̄ et expulsum vt viperā fuge into acabit aiam tuā sine fallo et p̄ te v̄ict q̄ eccliaz Pragēsem adducēs adm̄ez fidelis et erit nona reformatio in Bobēta h̄ic debet stare Hungaroz rex armatis.

1. Mátyás királyt ábrázoló metszet Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának 1488-ban megjelent, első kiadásából.

volt képes a színvonalas kompozíciók részletszépségeit maradéktalanul érzékeltetni. A tematikát maga a szerző határozta meg a metszetek felett olvasható feliratokkal. Johannes LICHTENBERGER 1488. április 1-én fejezte be munkáját, az első illusztráció-sorozat tehát nem sokkal ezután készülhetett.

Vajon milyen MÁTYÁS-képmásokat követhetett volna az illusztrátor, ha egyáltalában felmerült volna a *Pronosticatio*val kapcsolatban akár a szerzőben, akár a kiadóban a történeti személyiségek hiteles ábrázolásának igénye? 1488 márciusában került a közönség elé a *Thuróczy-krónika* brünni kiadásának MÁTYÁS-képe, majd ugyanezen év júniusában a RATDOLT-féle augsburgi kiadás magyar királyokat bemutató illusztráció-sorozata. Ha a fametsző a *Thuróczy-krónika* brünni, vagy augsburgi metszeteit nem ismerte, vagy a trónoló királyalakokat mintaképül nem használhatta, úgy legfeljebb a monumentális bautzeni MÁTYÁS-szobrot választhatta volna előképül az arc megformálásához. Az 1488 előtt készült, többi hiteles MÁTYÁS-képmásról ugyanis aligha szerezhetett másolatot, akár a magyar király arcképével, alakjával díszített, illuminált kódexekre, akár a MÁTYÁST ábrázoló festményekre, vagy itáliai, budai, bécsújhelyi szobrokra, domborművekre gondolunk.¹⁶ A valóságghú előképek felkutatása azonban nem tartozott a népkönyveket illusztráló, XV. századi fametszők alkotói gyakorlatához. A népszerű művek illusztrációi többnyire csupán figyelemkeltő, vagy didaktikai célokat szolgáltak.

Johannes LICHTENBERGER uralkodókat bíráló s így nem egészen veszélytelen *Pronosticatio*jának közreadását a XV. századi nyomdászok eleinte csak nevük feltüntetésére nélkül vállalták.¹⁷ Ezért nem alakult ki egységes állásfoglalás abban a kérdésben, hogy a mű első ízben hol jelent meg. A latin nyelvű, első kiadást a British Museum ősnymtatványkatalógusa az ulmi Johann ZAINER kiadványaként publikálta.¹⁸ Ernst VOULLIÉME viszont ugyanezt a kiadást Heinrich KNOBLOCHTZER heidelbergi sajtójának tulajdonította.¹⁹ Általános elfogadásra ez a nézet sem talált, mert VOULLIÉME meghatározása után több ősnymtatványkatalógus hely- és nyomdamegjelölés nélkül regisztrálta a mű első kiadását.²⁰

Nem jutott egységes állásfoglalásra a fametszeteket tárgyaló szakirodalom sem. SCHREIBER ulmi ZAINER-kiadványként írta le a művet, Albert SCHRAMM viszont az ulmi nyomdák illusztrációit publikáló kötetében nem szerepeltette a *Pronosticatio* fametszeteit.²¹ MUTHER nem foglalt állást a korai kiadások megjelenésének kérdésében, csupán HAIN *Repertorium bibliographicum*ának tétel-számaira hivatkozva sorolta fel a német nyomdákban készült, általa ismert

¹⁶ BALOGH Jolán: *Mátyás király ikonográfiája*. (Különlenyomat a „Mátyás király Emlékkönyv”-ből.) Budapest [1940.] 542-543. — Ua.: *A művészet Mátyás király udvarában I-II*. Budapest 1966. I. 705-716.

¹⁷ MUTHER i. m. 291. — Az Itáliában megjelent korai kiadások közül hét nyomtatványban nem szerepel a nyomdász neve. V. ö. SANDER, Max: *Le livre à figures italien, depuis 1467 jusq' à 1530*. Essai de sa bibliographie et de son histoire. 1-6. Milano 1942. 3965, 3967-3972. szám.

¹⁸ *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. II*. London 1912. 532.

¹⁹ VOULLIÉME, Ernst: *Zur Bibliographie Heinrich Knoblochters in Heidelberg*. Collijn-Festschrift, Uppsala 1925. 144., 147.

²⁰ STILLWELL, Margaret Bingham: *Incunabula in American Libraries*. New York 1940. L-178. — GOFF i. m. L-204.

²¹ SCHREIBER, W. L.: *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle*. Leipzig 1910-1911. Nr. 4499. — SCHRAMM i. m. Bd. V. Leipzig 1923.

2. A Lichtenberger-mű 1497. évi strassburgi kiadásának Mátyás-képe.

kiadásokat.²² Dietrich KURZE nemrég megjelent Johannes LICHTENBERGER-monográfiája — VOULLIÉME meghatározására hivatkozva — Heidelbergből, Heinrich KNOBLOCHTZER nyomdájából származtatja a *Pronosticatio* első kiadását és illusztrációit, amelynek dúcai 1492-ben Mainzban voltak.²³ Ez évben ugyanis Jakob MEYDENBACH mainzi nyomdász azonos metszetekkel adta ki a mű eredeti latin szövegét, majd a német fordítását. Albert SCHRAMM e kiadás alapján — tehát a *Der Bilderschmuck der Frühdrucke* című sorozata mainzi kötetében — mutatja be a *Pronosticatio* első illusztrációit.²⁴

MUTHER szerint Johannes LICHTENBERGER művének német nyelvterületen készült összes XV. századi kiadásában azonosak az illusztrációk.²⁵ Ez a megállapítása azonban téves, mert a század utolsó éveiben ugyancsak német fametsző egy újabb illusztráció-sorozatot készített a műhöz. A lényegesen kisebb méretű, de az eredeti kompozíciókat általában követő fametszetek a strassburgi Bartholomaeus KISTLER-nyomda tulajdonában voltak. 1497-ben, majd három éven belül további két kiadásban jelent meg a *Pronosticatio* KISTLER sajtóján ezekkel az újabb illusztrációkkal.²⁶

²² MUTHER i. m. Nr. 820-823.

²³ KURZE i. m. 81.

²⁴ SCHRAMM i. m. Bd. XV. Leipzig, 1932. 1099-1141. kép.

²⁵ MUTHER i. m. 291. és Nr. 524., 525., 585.

²⁶ SCHRAMM i. m. Bd. XX. Leipzig 1937. 1754-1801. kép. — A magyar királyt ábrázoló metszetet ld. ugyanitt 1783. kép.

A strassburgi fametszet-sorozat MÁTYÁS-képe lényegesen eltér az első kiadás azonos tárgyú illusztrációjától. Fákkal, sziklával részletesebben jelzett domboldalon, a nézővel szemben állva ábrázolja a páncélt viselő királyt, amint baljában a kettős keresztrel és magyar vágásokkal osztott, magyar címeres zászlót tartja. A hosszú hajú és szakállú fej kissé balra tekint; semmi kapcsolatot nem mutat CORVIN MÁTYÁS hiteles képmásaival. Maga a metsző sem szánhatta hiteles portrénak, mert ugyanezt az arctípusát több illusztrációján ismételt alkalmazta. Mint a sorozat egyéb királyképeinél, itt sem az egyéni vonások megörökítése, hanem reprezentatív uralkodótípusok kialakítása volt csupán a célja. Ezt a hatást fokozzák a dekoratív elemek, a horizontális képmezőben egyedül álló alak körül a lobogó szalagok.

A KISTLER-féle kiadások után negyedszázadig olasz sajtók nemzeti nyelven adták közre Johannes LICHTENBERGER művét.²⁷ Az eredeti latin szöveget német nyelvterületen 1526-ban a kölni Peter QUENTELL hozta ismét forgalomba. A német fordítás viszont két — hely- és nyomdanév nélkül megjelent — 1526-os kiadás után Hans LUFFT wittenbergi nyomdájában látott napvilágot 1527-ben.²⁸ E nyolcadrétű kötet MÁTYÁS-metszetét BALOGH Jolán 1940-ben ismertette.²⁹

A Koenig Matthias feliratú (90 × 50 mm) LUFFT-illusztráció páncélos királyképe a mű első kiadásának nagyméretű, korai fametszetére vezethető vissza. Hasonló a csupán néhány motívummal jelzett tájháttér, sőt a figura beállítása is. Csakhogy a wittenbergi metszeten ellentétes irányba fordulva tartja maga elé MÁTYÁS a kettős keresztrel és magyar vágásokkal osztott, magyar címeres zászlót, baljában pedig szablyát tart. A XV. századi illusztráció lendületesen kilépő, karesú királyfigurája helyett a wittenbergi metszet zömökebb, idősebb férfit ábrázol, amint elgondolkodva maga elé tekint. Ez esetben sem valószínű, hogy a fametsző — Georg LEMBERGER³⁰ — tudatosan történeti hitelességre törekedett, de MÁTYÁS-képén a korona alól a homlokba hulló fürtök elrendezése, a kissé domborúan ívelő orr s a száj mellett húzódó két mély ránc a bautzeni MÁTYÁS-szobor oldalnézetére emlékeztet.

A LUFFT-kiadás illusztrációjától beállításban, ruházatban, arctípusban egyaránt eltérő metszet szemlélteti a magyar királyt az augsburgi STEINER-nyomda feltehetően 1530-ban megjelent „Dyse Practica und Prenostication” című nyomtatványában.³¹ A pár évvel korábbi, Volksbuch-jellegű kiadások után Heinrich STEINER ismét reprezentatív könyvalakban adta közre Johannes LICHTENBERGER népszerű művét. A nagyobb szedéstükörrel szedett, német szöveg szemléltetéséhez a nevesebb grafikus művészekhez tartozó id. Jörg BREU készítette a metszeteket.³² A korábban főleg liturgikus könyveket és fontosabb kiadványokat illusztráló művész ebben a korszakában már szerényebb megbízatásokat is vállalt. Oeuvre-jében így a korábbi vallásos és törté-

²⁷ FAVA, Domenico: *La Fortuna del Pronostico di Giovanni Lichtenberger in Italia nel quattrocento et nel cinquecento*. Gutenberg-Jahrbuch 1930. 126-148.

²⁸ KÜRZE i. m. 82-83. A Stephan RODT fordításában, LUTHER előszavával közreadott, 1527. évi wittenbergi kiadás megvan az Országos Széchényi Könyvtárban. Jelzete: App. H. 2533a.

²⁹ BALOGH: *Mátyás király ikonográfiája* i. m. 85. szám.

³⁰ SCHOELLER i. m. Nr. 164.

³¹ Az Országos Széchényi Könyvtárban levő példány jelzete: Ant. 1403 (2).

³² HOLLSTEIN, F. W. H.: *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400—1700*. IV. Amsterdam [1960] 178. lapon az augsburgi, Heinrich Steiner-féle 1524., 1525. és 1526. évi kiadást említi.

nicht zudecke/ so bistu viel einer grossen vermaledeyung würdig/ der du die heben veter/ wilche Gottes botschafft furen/ schmach vnd schande anlegest / Erkenne doch den einfluss der sterne/ vnd sihe wie sie herunter steigen beide auff gold vnd kot wie die somen glentze/ Warlich du wirst schendlich vntergehē/ Straffe vnd besser dein leben/ vnd hüte dich für deinem verbanten Abgott/ der da verflucht vnd aus deinem vaterland vertrieben ist/ fleuch für yhm als für einer schlangen / Denn er wird deine seele vergifften/ triege ich anders nicht. Vnd nach dir wird komen einer der die Pragische kirche zu der mutter der gleybigen furen wird/ Vnd es wird eine newe Reformation yn Behemen angericht werden.

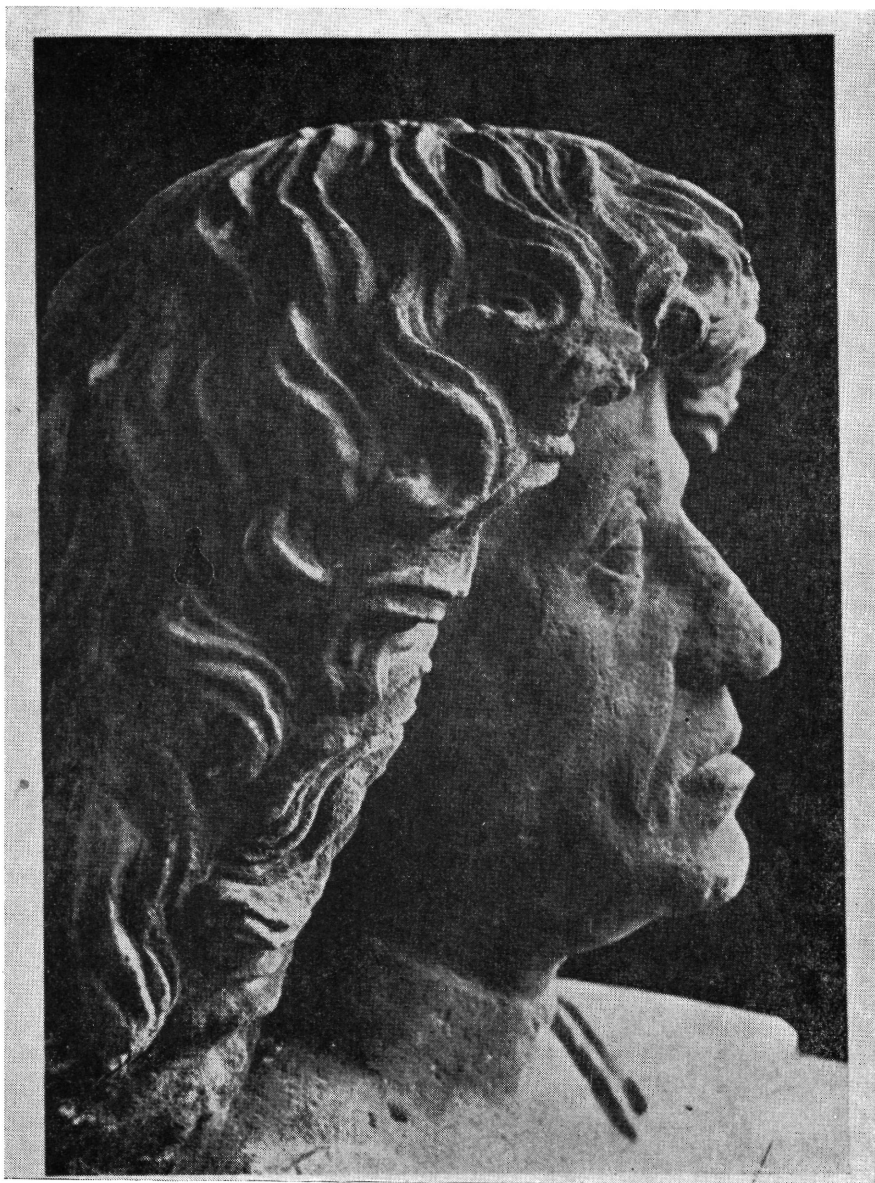
Sie stehet der Vngerische König gewappent.

König Matthias.

Das. xxi. Capitel.

Ach leider / neid vnd alleine geiz der fürsten vnd Regenten haben yhr viel toricht vnd vnſynnig gemacht / hat yhr auch viel verſuret. vnd ſeer viel vmb den hals bracht/ Viel haben all yhr gut vnd yhren eigen leib auch der vnterthanen vmbſ glaubens willen/ zu einem ewigen gedechtnis hin gegeben. Dis gedechtnis wird ausgetilget/ durch die gifft des neides. Der eckſtein der einigkeit wird zurriffen. Der grosmechtige König zu Vngern etce. wird mittelmeffig ſtehen / Denn er wird

4. Mátyás király hiteles portréja. A bautzeni ülőszobor részlete.

neti témákat háttérbe szorították a kevesebb előtanulmánnyal és kompozíciós problémával kivitelezhető népszerű illusztrációk.³³ Több olyan alkotása készült ebben a korszakban, amelynek témája s gyakran előképe is adott volt. Ilyen

³³ THIEME, Ulrich-BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Bd. IV.* Leipzig 1910. 595.

jellegű grafikáihoz sorolhatók a LICHTENBERGER-műben közreadott illusztrációi. Id. Jörg BREU azonban nem a közvetlen elődök metszeteit, hanem a nagyobb méretű illusztrációk tervezésénél előnyösebben követhető, első fametszet-sorozatot használta mintaképpül. Számos témánál szinte változatlanul átvette a kompozíciót. Csupán a részletesebb előadásmód, az életteljesebb gesztusok s az eltérő arctípusok miatt keltenek azonos tárgyú metszetei merőben más — de nem minden esetben kedvezőbb — hatást.

Id. Jörg BREU MÁTYÁS-metszete az augsburgi *Pronosticatio*-kiadás önállóbb kompozícióihoz tartozik. Itt is szerényen jelzett tájháttér előtt magasodik fel a balra kilépő királyi alak, de a hatalmas termetű figura a *Pronosticatio* általunk ismert valamennyi MÁTYÁS-illusztrációjától eltér. Id. Jörg BREU sem törekedett hiteles képmás kialakítására; a szakállt soha nem viselő MÁTYÁST hosszú szakállal és ugyanolyan öltözetben ábrázolta, mint a sorozat más királyalakjait. Egyedül a bal kézzel tartott, magyar címeres lobogó jelzi, hogy a művész ezt a metszetét a kötet „*Der König von Ungern*” című fejezete illusztrációjának szánta.

A *Pronosticatio* számunkra hozzáférhető utolsó MÁTYÁS-képe húsz évvel később készült: a *Die Weissagung* című német fordításban jelent meg 1551-ben Frankfurt am Mainban.³⁴ Ebben a Hermann GÜLFFERICH-féle, nyolcadretű kiadásban egy felirat nélküli, 53 × 35 mm nagyságú kép szemlélteti a mű magyar vonatkozású fejezetét. Mint a kötet valamennyi fametszete, úgy ez a MÁTYÁS-képmás is az 1527. évi LUFFT-kiadás illusztrációjának jellegtelen másolata. A kisebb képmezőben ugyanolyan beállításban és öltözetben ábrázolja a magyar királyt, de a tájra utaló motívum elmaradt, az arc kifejezéstelen. Egyetlen dekoratív elem nyert hangsúlyt: a magyar címeres zászló, amelynek hosszan aláhulló selyme mintegy keretbe foglalja a páncélos királyalakit.

Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának közel félszáz XV-XVI. századi kiadásából csupán öt MÁTYÁS-illusztrációt ismertethetünk. Valamennyi német fametsző alkotása. Hogy milyen MÁTYÁS-képekkel jelenhettek meg az Itáliában annyira népszerű *Pronosticatio* olasz nyelvű kiadásai, azt csupán a szakirodalom alapján nem lehet megállapítani. A korai velencei könyvgrafikákat és az 1540 előtt megjelent, illusztrált olasz nyomtatványokat szisztematikusan tárgyaló két alapvető mű Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának kiadásait is felsorolja, sőt több fametszettel be is mutatja.³⁵ E képek között azonban nincs MÁTYÁST ábrázoló metszet, vagy más uralkodói képmás. Hasonlóképpen a *Pronosticatio* illusztrációit méltató tanulmányokban is a sorozat más metszetei nyertek bemutatást.³⁶

A német nyelvterületen készült kiadások MÁTYÁS-illusztrációi azt a benyomást keltik, hogy a népkönyvként terjesztett *Pronosticatio* illusztrátorai nem törekedtek a történeti személyiségek hiteles ábrázolására. Sem a kiadók, sem a

³⁴ A *Die Weissagung* című kiadásnak az Országos Széchényi Könyvtárban levő példánya: Ant. 7471. — Feltehetően azonos metszetekkel került forgalomba a GÜLFFERICH-nyomda 1550. és 1555. évi *Pronosticatio*-kiadása. V. ö. BENZING, Josef: *Hermann Gülfferrich zu Frankfurt/M. und sein populärwissenschaftlicher Verlag (von 1542 bis 1554 bzw. 1556.)* Das Antiquariat (Wien) 1956. XII. Jhrg. Nr. 9/12. Nr. 63., 82. és 136.

³⁵ MASSÉNA, Victor, prince d'Essling: *Les livres à figures vénitiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe. I-III.* Florence 1907-1914. Nr. 1249-1255. — SANDER i. m. 3961-3972.

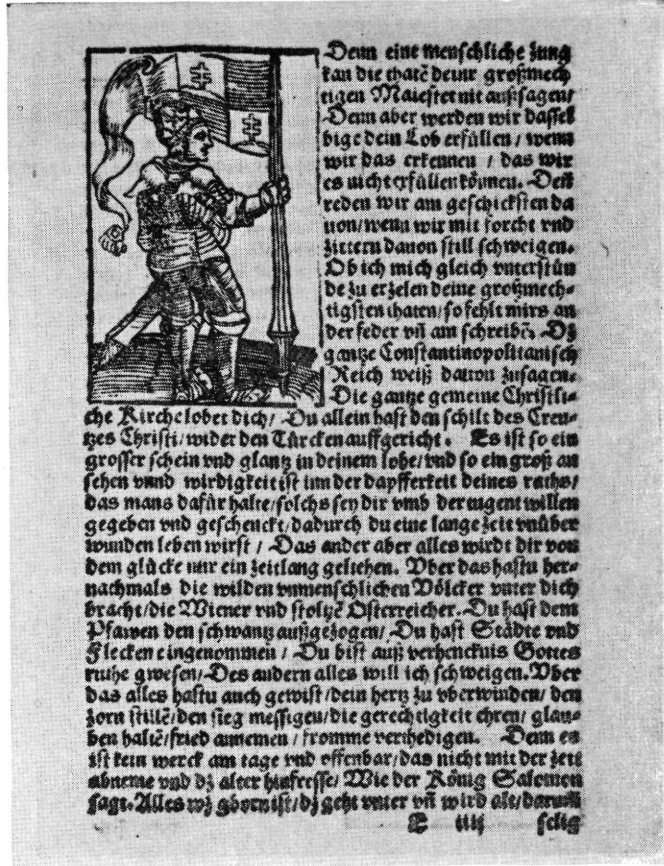
³⁶ FAVA i. m. — Ua.: *Sulla tipografia Modenese del quattrocento specialmente sulle edizioni silografiche.* Gutenberg-Jahrbuch 1929. 164-185.

¶ Der Künig von Vngern gewapnet
mitte spyeß vnnnd Banner.

¶ Das XXIII. Capitel:

Obasse vnd girigkeit der Fürsten vnd regierer hat vil zünarien gemacht vnnnd
verfüret / auch erwann vil zünneodebracht / auch die ir substantien vnd aigen leich
nam vnd ire vnderthan vmb des hailigen glauben willen gegeben hand züm ewi
gen gedechtnus. wirt sollich gedechtnus durch vergiffte des nutz vnd hasse der gy
rigkeit außgetilgte der ackstein der eyntkeit wirt gespaltent. Der großmechtig kün
ig von vngern. wirt mittelmessig gestalt / dann er wirt ein Retrogradation ley
den Mathia werden wir etwas zu deinem lob ertrachten / dz wirt als es mag
dann die hoche Achebarkeit deiner größe mag kein flayßlich zunge aussprechen /
Aber dann wirt dein lob warlich ermessen / so wir erkennen das nie gmüglichen er
füllen mügen. vnd dan reden wir am zierlichsten. wann wir des ganz stille schry
gem.

6. A Die Weissagung című, 1551. évi frankfurti kiadás Mátyás-illusztrációja.

közönség nem várta ezt tőlük. A XV-XVI. században jelentősebb művek illusztrációi sem készültek minden esetben autopszia, vagy megbízható előképek alapján, amint ezt Hartmann SCHEDEL sok kiadást megért és gazdagon díszített világhronikájának ismétlődő városképei és arcképei tanúsítják. Az 1493. évi latin kiadás MÁTYÁST jelképező metszete (CCLII. levél) ugyanebben a kötetben még hétszer fordul elő s minden alkalommal más személyt reprezentál.³⁷ Hasonlóképpen az augsburgi *Thuróczy-krónika* kitűnő illusztrátora sem készített minden magyar király bemutatásához új fametszetet. Nagy leleményességgel úgy módosította a dúcon a dekoratív motívumokat, hogy ugyanazzal a metszettel több uralkodót szemléltethessen a fontos történeti munkában.³⁸ A *Thuróczy-krónika* mindkét kiadásának MÁTYÁS-metszetét hiteles kép-

³⁷ BALOGH: *Mátyás király ikonográfiája* i. m. 83. sz.

³⁸ VARJÚ Elemér: *A Turóczi-krónika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzött példányai*. Magyar Könyvszemle 1902. 369-372.

másként tartja nyilván a szakirodalom, de ezek sem az 1488-ban valós állapotban, hanem jóval fiatalabb korában ábrázolják a magyar királyt.

Az egyik legjelentősebb XV. századi magyar tárgyú könyv, MÁTYÁS *Decretum maius* néven ismert törvénykönyvének második kiadása sem hiteles MÁTYÁS-képmással került forgalomba. Pedig a kézirat másolatokban már nyomtatása előtt elterjedt törvénykönyvet MOHORAI VIDFY Ambrus nógrádi alispán rendezte sajtó alá, közreadását pedig a *Decretum maius* előkészítésében részt vevő DRÁGFY Tamás perszonális és FİLÍPECZ János királyi kancellár is szorgalmazta.³⁹ A lipcei Konrad KACHELOFEN-nyomdában megjelent második kiadás címlapmetszete tehát nem készülhetett nevezettek javaslata, vagy jóváhagyása nélkül. Annyira nem élt a XV. századi köztudatban a hiteles ábrázolás igénye, hogy a lipcei KACHELOFEN-nyomda a magyar törvénykönyvben MÁTYÁST ábrázoló címlapmetszetet a *Constitutiones regni Poloniae* 1490. évi kiadásában IV. KÁZMÉR lengyel királyra értelmezve ismételtelen felhasználta.⁴⁰

A *Constitutiones incliti regni Hungariae* címmel közreadott *Decretum maius* illusztrált kiadása közvetlenül MÁTYÁS halála (1490. ápr. 6.) után jelent meg.⁴¹ Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának első illusztráció-sorozata viszont 1488-ban került a közönség elé. Magyar vonatkozású metszete tehát egyike a MÁTYÁS királlyal kapcsolatba hozott, legkorábbi grafikáknak. Nem hiteles MÁTYÁS-képmás, de grafikai értékei miatt sem jelentéktelen, karakterisztikus királyalak. Nem azonos a művész váltakozva alkalmazott férfitípusaival, mert alakjai általában alacsonyabbak, zömökebbek, akár a szerzőt jelképező térdelő férfivel, akár az első metszet Ptolemaiosz, vagy Arisztotelesz-figurájával hasonlítjuk is össze. Ilyen karcsú, a gótika szellemében fogant alakot csupán az uralkodókat bemutató metszetein alkalmazott a művész, de VIII. KÁROLYT szakállas, idős férfiként homloknézetben, PODJEBRAD Györgyöt pedig ugyancsak a nézővel szemben állva, merev fejedelmi pózban ábrázolta. Egyedül a rajnai választófejedelem beállítása hasonlít MÁTYÁSéhoz, csakhogy a magyar király alakja lendületesebb, jobban megfelel a határozott és céltudatos uralkodóként ismert MÁTYÁS reprezentálására. A strassburgi KISTLER-kiadások MÁTYÁS-illusztrációja jellegtelenebb alkotás, külsőségeitől eltekintve egy a sorozat metszőjének gyakran ismételt uralkodó-, ill. próféta-típusai közül.

Az első ízben 1524-ben megjelent id. Jörg BREU-féle MÁTYÁS-illusztráció kétségkívül egyéni s MÁTYÁSSal kapcsolatban szokatlan királyalakat ábrázol. VIII. KÁROLY megjelenítése hagyományosabb, a keményen bírált PODJEBRAD Györgyről viszont id. Jörg BREU nem készített képmást. Míg a *Pronosticatio* első illusztrátora karcsú, gótikus figurákkal, id. Jörg BREU túlzott méretű, az átlagosnál nagyobb alakokkal ábrázolta a képmezőben egyedül álló uralkodókat. Így lett illusztrációján az 1488-ban már beteges, megviselt magyar király erőtől duzzadó hódítótípus.

ZIMMERMANN szerint az 1527. évi wittenbergi kiadást illusztráló Georg LEMBERGER a Jörg BREU-féle metszetek nyomán készítette fametszet-sorozatát.⁴² Id. Jörg BREU hatása azonban sem az azonos témájú kompozíciókon,

³⁹ SOLTÉSZ Zoltánné: *Incunabula Hungarica. III. Constitutiones incliti regni Hungariae*. Magyar Könyvszemle 1971. 277.

⁴⁰ HUBAY Ilona: *Mátyás király törvénykönyve*. Magyar Könyvszemle 1939. 239.

⁴¹ U. o. 237.

⁴² ZIMMERMANN, Hildegard: *Beiträge zur Bibelillustration des 16. Jahrhunderts*. (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, Heft 226.) Strassburg 1924. 34.

sem az uralkodókat ábrázoló képeken nem észlelhető. Emellett a wittenbergi kiadásban az id. Jörg BREU által képben be nem mutatott cseh királyt is illusztráció szemlélteti. A „Carolus Gibbosus” és a „Koenig Georg zu Behem” feliratú két metszet fejedelmi palástot viselő, hosszú hajú és szakállú, reprezentatív beállítású — kissé szemlélődve, illetve nyugodtan maga elé tekintő — királyi alakokat ábrázol. A rajnai választófejedelem viszont kihúzott karddal jelenik meg, mint seregét rohamra vezető hadvezér; legfeljebb fejdíszre és hosszú bajusza emlékeztet id. Jörg BREU azonos témájú metszetére. Ugyanígy nincs kapcsolat Jörg BREU és Georg LEMBERGER MÁTYÁS-illusztrációi között sem, de ez utóbbi a wittenbergi kiadás egyéb uralkodóképeitől is eltér. Elképzelhető, hogy a művész csupán változatos királytípusokat kívánt ábrázolni, de MÁTYÁS-illusztrációjának arcvonásai a kötet egyetlen metszetén, egyetlen figuráján sem ismétlődnek. Pedig a kis, kerek fej általában jellemző a művészre s bár nem azonos jellegű, de fürtökbe rendezett hajábrázolás is előfordul néhány szerzetes-alakjánál. Ezért nem zárható ki annak a lehetőség, hogy a Wittenbergben és Lipcsében dolgozó művész ismerhette a Drezdától nem messze fekvő Bautzen egyik nevezetességét, a MÁTYÁS által 1486-ban újjáépített Ortenburg-kastélyt s a magyar király emlékét hirdető monumentális szoboralkotást. A wittenbergi MÁTYÁS-illusztráció keserűséget, aggodalmat tükröző portréjához ugyanis leginkább a bautzeni szobor oldalnézete adhatta az ihletet.

Utolsó bemutatott metszetünk, a frankfurti Gülfferich-kiadásban megjelent másolat, már jellegtelebber királytípus. A népkönyvillusztrációk funkciójának azonban a nem hiteles, csupán a külföldi művészekben élő MÁTYÁS-fogalmat megtestesítő ábrázolások is megfelelnek. Hosszú ideig és széles körben emlékeztették Európa népeit arra a magyar uralkodóra, akinek hadjáratait, diplomáciai és politikai akcióit ugyan a kortársak különbözőképpen értékelték, de számon tartották. Ezért Johannes LICHTENBERGER *Pronosticatio*jának magyar vonatkozású illusztrációi nem mint MÁTYÁS király alkatát és jellemvonásait híven megörökítő, ikonográfiai jelentőségű ábrázolások, hanem mint a magyar király hírnevét fenntartó, művelődéstörténeti értékű dokumentumok érdemelnek figyelmet.

ELISABETH SOLTÉSZ

König Matthias betreffende Prophezeiung und Illustrationen in Johannes Lichtenberger's Pronosticatio

Johannes LICHTENBERGER (alias Johannes GRÜNBACH) gehört zu den namhaften Astrologen des 15. Jahrhunderts. Die Hauptperiode seiner Tätigkeit fiel in die 1470-er Jahre, als er vom Kaiser FRIEDRICH III. zum Hofastrologen ernannt wurde. Nachdem er seine Stellung am kaiserlichen Hof verloren hatte, lebte er bis zu seinem Tode (1503) zurückgezogen in Brambach. Hier schrieb er 1488 sein berühmtes Werk *Pronosticatio*, das in den 15-16. Jahrhunderten in fast 50 Ausgaben lateinisch, deutsch, italienisch usw. herausgegeben wurde. Eben deshalb ist es beachtenswert, daß dieses — als beliebtes Volksbuch bekannte — Werk auch eine Prophezeiung über König *Matthias Corvinus* enthält, die in der ausländischen Fachliteratur als Lobeshymnus erwähnt wird.

Johannes LICHTENBERGER wurde von König MATTHIAS weder beschäftigt, noch unterstützt, trotzdem würdigte die *Pronosticatio* mit Anerkennung die Herrschaft des ungarischen Königs. Der ehemalige Astrologe des Kaisers FRIEDRICH III. dürfte aber auch von dem Erbvertrag Kenntnis gehabt haben, der 1463 zwischen Kaiser FRIEDRICH III. und König MATTHIAS geschlossen wurde. In diesem Pakt wird Kaiser FRIEDRICH'S Recht anerkannt, den Titel des ungarischen Königs zu führen; und wenn König MATTHIAS ohne männlichen Nachfolger stirbt, so sollte das ungarische Königreich entweder dem

Kaiser selbst oder seinem von ihm genannten Sohn zufallen. LICHTENBERGER's Wahrsagung über das Schicksal des ungarischen Königs ist im Sinne dieses Pakts verfaßt. Die *Pronosticatio* prophezeit nämlich dem König von Ungarn kein langes und erfolgreiches Leben und betrachtet es als Tatsache, daß nach MATTHIAS' Tode in Ungarn „von dem Felsen des deutschen Landes . . . ein rechtschaffener König“ herrschen werde. Diese für König MATTHIAS ungünstige Prophezeiung erschien zwei Jahre früher als der Text des zwischen Kaiser FRIEDRICH III. und König MATTHIAS 1463 geschlossenen Erbvertrages und hatte demgemäß ziemlich großes Interesse erweckt.

Die Erstausgabe der *Pronosticatio* erschien mit 44 vorwiegend kolorierten Holzschnitten. Der Ungarn betreffende Abschnitt (21) ist mit einem Königsbild in gotischem Stil illustriert. Auch die späteren Ausgaben der *Pronosticatio* wurden mit Illustrationen veröffentlicht, von denen wir hier nur die Holzschnitte von Georg LEMBERGER, Jörg BREU d. Ä. und einiger unbekannter, deutscher Meister darlegen konnten.

Die MATTHIAS-Bilder der *Pronosticatio* sind meistens keine authentischen Porträts, als Volksbuch-Illustrationen erfüllten sie aber keine unbedeutende Funktion. LICHTENBERGER's Prophezeiung und die MATTHIAS-Bilder der *Pronosticatio* erinnerten nämlich jahrhundertlang die Völker Europas an den großen ungarischen König, MATTHIAS CORVINUS.

16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban

Régi magyarországi nyomtatványok utáni kutatás során 1975 nyarán felkerestem a Német Szövetségi Köztársaságnak mind a hat regionális, központi könyvkatalógusát, amelyet Münchenben, Stuttgartban, Frankfurtban, Kölnben és Hamburgban vezetnek. Ezek közül a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban levő, mintegy tízmillió cédulával, a legnagyobb. A könyvtár saját állománya, amely a második világháború során rendkívül súlyos veszteséget szenvedett, mind ebben a központi, mind saját katalógusában áttekinthető.

Dr. Peter AMELUNG, a könyvtár régi nyomtatványainak kezelője már korábban, az RMNy első kötetének szerkesztése során igen értékes adatokat szolgáltatott rendkívül szívélyes, kollegiális támogatásként. Így vált ismertté, hogy ebben a különben is kimagasló könyvértékeket őrző délnémet gyűjteményben nemcsak három, meglehetősen elterjedt 16. századi hazai nyomtatványt,¹ hanem egybekötve a magyar irodalomtörténet szempontjából is két rendkívüli ritkaságot őriznek.² Az egyik HELTAI Gáspár műve *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*,³ a másik SZTÁRAI Mihály *Comedia . . . az igaz papság tüköre . . .*⁴ Az elsőből eddig csupán a gyulafehérvári Batthyanaeum teljes és a kolozsvári Egyetemi Könyvtár erősen hiányos példánya volt ismeretes.⁵ A második műből a korábban ismert egyetlen példányt az MTA könyvtára őrzi.⁶

Így némi várakozással láttam hozzá a stuttgarti Landesbibliothekban a régi magyarországi nyomtatványok utáni keresgélésnek. A városban rendelkezésemre álló mindössze 48 óra ugyanis nem adott lehetőséget rendszeres kutatásnak nevezhető munkához. Nehezítette ezt a hétvége és a könyvtár nyári szünete is. Mindezek után az eredmény minden reális várakozást messze felülmúlt. Az RMNy első kötetének névmutatójából kivonatolt jegyzékemen jó száz név szerepelt, ezeket kerestem elsősorban a Landesbibliothek említett katalógusában, mintegy szűrőpróbaként. Ilyen módszerrel kíséreltem meg képet kapni

¹ RMNy 205: MELIUS JUHÁSZ Péter: *A két Sámuel könyvének . . . fordítása*. Debrecen 1565. Jelezte: Bibl. Hung. fol. 1565. — RMNy 209: BONFINI, Antonio: *Historia inclityi Matthiae Hunyadiis*. Claudiopoli 1565. Jelezte: HBb 321. — RMNy 846: BOCATIUS, Joannes: *Hungaridos libri poematum V. Bartphae* (1599). Jelezte: fr. D. oct. 5564.

² HB 8° 1890 jelzet alatt.

³ Kolozsvár 1552 — RMNy 98.

⁴ [Óvár 1559] — RMNy 158.

⁵ Az előbbiekről készült STOLL Béla gondozásában az 1951-ben megjelent hasonmás-kiadás.

⁶ Erről készült a szövegkiadás 1960-ban: *Régi Magyar Drámai Emlékek I. köt.* 589 — 614.

arról, hogy vajon érdemes-e a jövőben hosszabb és rendszeres kutatások keretében az itteni könyvállományt régi hazai nyomtatványok végett „végigrostálni”.

A katalógusban kikeresett első név HELTAI Gáspár volt. Ez alatt csupán megerősítve láttam a korábbiól már ismert adatokat. Annál eredményesebbnek bizonyult a második név, MELIUS Péter. Az itt talált címleírás valóban értékes, új adathoz vezetett. Eszerint *Az igaz hitnek és keresztyénségnek minden ágairól való igaz vallás* című munkája, amely 1569-ben jelent meg Debrecenben, a stuttgarti könyvtár HB 4002 jelzetű kötetében megtalálható (1. ábra). Ismert volt ez a kiadvány a hazai bibliográfiai irodalomban BOD Pétertől⁷ kezdve SZABÓ Károlyon⁸ át a legutóbb megjelent *Régi Magyarországi Nyomtatványok*-ig.⁹ Példány hiányában azonban mind a mai napig az egyetlen forrás BOD 18. századi tudósítása¹⁰ volt. Eszerint MELIUS *Az igaz keresztyénségnek rövid fundamentoma*. Nyomatattattott Debretz. 1569. 4r. Vagyon ajánlva János királynak, akit alkalmas festékekkel lefest, mert tántorog vallásában”.

MELIUS és JÁNOS ZSIGMOND fejedelem, tehát e kor két jelentős személyiségének kapcsolatára vethet fényt ez az eddig ismeretlenségben maradt ajánlás. Ezért a negyedréte alakú kötetnek a címlevelet követő kilenc lapján álló MELIUS-féle írás egy részét érdemes itt közreadni:

„Serenissimo principi ac domino domino Joanni Secundo, electo regi Ungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. Domino suo elementissimo gratiam et pacem a Deo Patre et Jehova Filio Dei ab aeterno a Patre genito precatur.

Miért hogy kiáltó szó vagyok, az Istennek az ő parancsolatja, azután sok akadémiáknak és bölcs embereknek intési, a te feleséged hozzám való kegyelmessége is intet engemet erre, hogy én te felségedet intsem és a sötétség országából a világosságra, a tévelygő Antikrisztusok és eretneknek töréből és szín alatt való tettetés hamis tévelygésekből az igaz Isten ismeretére, az igaz útra és életre az Isten lelke segítségével vezetnem: mást is azért ugyanazon indulatot és szándékot gerjesztve fel bennem az Istennek kegyelmének világosító és örök életre foglaló lelke.

Nagy örömmünk vala ezen, hogy Isten te felségedet a római Antikrisztus és parázna Babylon országából kihozá: de felülhaladá a bánat és siralom mindnyájunknak örömet te felséged felől, hogy a pápa eretnekségénél nagyobb veszedelmes eretnekségbe ejte Blandrata és Dávid Ferenc. Igen kérkedik vala Blandrata, hogy ő leleknek a testnek is orvosa. De nam méreg volt e szó alatt, és mást kell volt érteni az ő szaván, hogy a léleknek és testnek vesztője volt, mint a Szent Péter, Szent Pál és az apostolok mondják: 1. Timoth. 4. — 2. Timoth. 3,4. — 2. Pet. 2,3. — Jud. 1. — Joan. 2,4,5. — 2. Joan. 1. Mert nam ők voltak amaz veszedelmes eretnekség behozó Antikrisztusok és hittől elszakadtak, akikről az egész Szentírás szól. Ezt pedig rájuk bizonyítom ilyen módon, hogy Antikrisztusok.”

Itt most hat lap terjedelemben előbb nyolc, majd 13 további pontban foglalja össze érveit az unitáriusokkal szemben, majd így folytatja:

„Több, sok, számtalan tévelygések vagyon, kiket ezután te felséged meghall, és jegyek látván te felséged távozta el őket, mert religione mutata, regnum et potentia mutatur et transfertur. Sok jámbor keresztyén vitéz urak, hadnagyok, akadémiák, tanítók, megidegenedtenek mind e világ szerint, sőt semmi jót te felséged felől nem tudnak reményleni. Ezelőtt a felföldön bedugtam szájukat, de hogy husvét napjától fogva te felséged egynéhány hitető szavára képest pártját fogá az Antikrisztusoknak, immár semmit nem fog szóm. Hígyje felséged, hogy valót mondok, nem álmod, mert él a Jehova Isten, hogy te felséged-

⁷ *Magyar Athenas*. [Szeben] 1766, 173.

⁸ RMK. I. 72.

⁹ RMNy 266.

¹⁰ 7. jegyzet.

nek minden tanácsával, országával, testébe, lelkébe épületét kívánom. Oltalmaztam te felségedet a tudományban és a religióban, kiért te felséged mellett fogságot is szenvedtem. Ha az Isten te felségedet e Blandrata tőréből kihozza, az Úrnak lelkével mondom, hogy lelkében, testében, urasságában felséged növekedik. Ha az nem leszen, hanem megmarad felséged az Antikrisztus hitében, veszedelem következik az egész országra, mint Béza, Bullinger és az akadémia írkák. De mindezeketől felségedet Isten megszabadítsa.

E kicsiny könyvet felséged vegye jónéven. Én sokat nem nyomtathatok, mert nincsen költségem. Isten Szentlelkével lakjék felségedben. Az oroszánt, a sárkányt, a bűnt, eretnekségeket rontsa el Isten és te felségedet növelje. Debrecini 10. Junii anno Domini 1569.

A te feséged szegény pásztora, Melius vagy Ihász Péter de Horhi.”

A nyomtatvány ismerete alapján a RMNy 266 alatti leírás helyére az alábbiak kell lépnie:

S 266

MELIUS JUHÁSZ Péter: Az igaz hitnek es köröztienességnek minden agairól valo igaz vallas az Zent Irasnak sommaiból, kiben a Christus ellen tamat Antichristusok hamis tudomania megmutattatot es meg hamissittatot. Az Horhi Melivs vag Ihaz Peter által . . . Debreczenbe MDLXIX Komlos.

[1] [2], $A^4 - M^4 N^2 = [56]$ fol. — 4⁰ — Orn., init.

Református katekizmus. — A címlevelet követi *Melius vagy Ihaz Peter de Horhi* Debreczenben 1569 június 10-én kelt magyar nyelvű ajánlása *Serenissimo principi ac domino Joanni Secundo, electo regi Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc.* Utána *Az igaz keresztyénségnek rövid fundamentuma* címmel a főresz következik, amely a *Kérdés és Felelés* párbeszédében adja elő a református hit- és erkölcsani tanítást igen polemizáló hangnemben.

E kiadványnak a hazai protestantizmus története szempontjából történő kiértékelése és az eddig teljesen ismeretlen Melius-szöveg teljes közlése külön tanulmányt igényel.

A MELIUS neve alatt így előkerült 1569. évi katekizmus¹¹ korabeli kötésében még két további debreceni kiadvány is található. Ezek közül az első ugyancsak közvetlenül MELIUS nevéhez fűződik: *A Debreczenben összegyűlt keresztyén prédikátornak igaz és szent írás szerint való vallásuk.* Ez a kiadvány 1567-ben Debreczenben készült, és eddig összesen négy példánya volt ismeretes.¹² Érdekes módon azonban valamennyiből hiányzik az utolsó, „G” jelű füzet két levele, amint ezt már KISS Áron, aki e református hitvallás szövegét sajtó alá rendezte, megállapította.¹³ A most napfényre került stuttgarti példány állapota tökéletes: így fény derült a hiányzó levelekre és azok pontos szövegére (2–5. ábra). Ezek szerint az utolsó füzet összesen hat levélből állott: a nyomtatvány összerjedelme tehát nem 32, hanem 34 számozatlan levél. Az eddig hiányzott két levél a G₂ és az ezzel levélpárt alkotó G₅.

MELIUS e szövegrészekben a lehető legkeményebb szavakkal („Amaz átkozott Antikrisztus, a Servetus Mihály . . . Hát átkozottak vagytok Servetus ebei . . .”) ítélte el az antitrinitáriusok anabaptista álláspontját.¹⁴ Talán ez volt az oka, hogy az eddig ismert valamennyi példányból ez a levélpár hiányzik.

¹¹ Jelzete HB 4002.

¹² RMNy 229.

¹³ *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp. 1882. 556–560.

¹⁴ Az unitáriusoknak a gyermekek megkeresztelése elleni határozott álláspontjára már NAGY Barna felhívta a figyelmet: *Studia et Acta Ecclesiastica* 2. Bp. 1967. 237.

Monasterij Wemsartensis . Anno 1644

Az Igaz Hitnek Es KÖRŐSTIENSEGNEK MINDEN

AGAIROL VALO IGAZ VALLAS. AZ

Sent Irahnak Sommaiaabol, kibena Christus
ellen tamat Antichristusok hamistudo-
mania megmutattator, es meg
hamisittator.

AZ HORHI MELIVS VAG IHAZ PETER ALTAL:

Antichristus az, valaki tagaggia hogy a Iesus né
Isten Fia, nem valóságos Attiához egienlő nag fel-
seges egedül valo es imadando Isten: 1 Ioan: 2, 4, 5.
2 Petr 2. Iud: 1. 1 Timot: 1, 4, 6.

Ne legyen Sár, né az Attia Isten hypostasissabol es
Attia Ichouasagabol tamat Istenek: Es ne imag El
Nekar vyonnan formalt kezdetet Isten, akki az eget,
földet ne.n teremtetten, örökke nem volt: Psa: 81.
Hier. 10. Esa. 41, 44, 43, 44, 45. Exo. 20 Deu. 5, 6.

DEBRECZENBE

Nyomatattator Komlos Andras Alial. AN. D. M. D. LXIX.

Az említett stuttgarti gyűjtőkötet a fentiekben már ismertetett két MELIUS-féle műhöz kötve még egy harmadik debreceni kiadványt is tartalmaz. Ez ugyan nem nyújt egészében, de még csak részben sem eddig ismeretlen szöveget, mégis fontos és ritka nyomtatvány: a SZEGEDI Gergely által összállított és Debrecenben 1569-ben megjelent *Énekeskönyv*.¹⁵ Ez ugyanis az első, magyar nyelvű, szorosabb értelemben vett református énekeskönyv, amelyből eddig mindössze egyetlen példány volt ismeretes, amelyet a sziléziai Boroszlóban őriznek. A stuttgarti példány — a gyűjtőkötetben levő másik két, debreceni kiadványhoz hasonlóan — tökéletesen ép. Sőt megtalálható benne az ívjelekkel ellátott füzetek elé kötött címlevéllel összefüggő üres papírlap is. A nyilván utólag készült címlevelet tehát egy befűzhető levélpár egyik lapjára nyomtatták.

A stuttgarti kötet első és harmadik tagját azonos évben, vagyis 1569-ben állították elő Debrecenben. Mindkettőben megtalálható az az 53 × 97 mm. méretű, mintalaphoz hasonló, ornamentális fametszet, amelyet a nyomdász, KOMLÓS András több más kiadványában is szívesen használt.¹⁶ Míg a most előkerült és 1569. június 10-i ajánlást tartalmazó MELIUS-féle katekizmus utolsó-előtti lapján¹⁷ a keret csak egy helyen szakad meg, addig az énekeskönyvben már két jelentősebb folytonossági hiány észlelhető. Ezek szerint ez utóbbi kiadvány az 1569. esztendő második felében láthatott napvilágot.

A stuttgarti gyűjtőkötetben levő két, 1569. évi, debreceni nyomtatvány a KOMLÓS-műhely eddig ismert teljes, datált termése, működésének első esztendejéből. A fentiekben megállapított megjelenési sorrend megerősítette GULYÁS Pál feltételezését, amely szerint ezzel a korábban példányból nem ismert a MELIUS-féle kátéval „kezdette meg Komlós tipográfiai munkásságát”.¹⁸ BENDA Kálmán a műhely indulását 1569 őszére helyezte.¹⁹ Valóban, MELIUS ez év április 27-én munkája külföldön történő megjelentetése ügyében fordult Heinrich BULLINGERhez Zürichben, „mivel a mi környékünkön hiányoznak a tanult és megbízható nyomdászok”.²⁰ Ez az állapot azonban nem tarthatott sokáig, mert MELIUS most előkerült kátéjához írt és a fentiekben kivonatossan ismertetett előszavának kelte 1569. június 10. A hat levél terjedelmű bevezető részt (címlevél és ajánlás) az ívjelek tanúsága szerint utólag nyomtatták. Így KOMLÓS műhelyének megindulása, ha nem is sokkal, de még ez elé az időpont elé helyezhető.

Érdekes MELIUS egyik mondata az említett és JÁNOS ZSIGMOND fejedelemhez írt és a fentiekben idézett ajánlásának végén: „Én sokat nem nyomtathatok, mert nincsen költségem”. Tehát KOMLÓS a kátét nem saját vállalkozásaként, hanem MELIUS megrendelésére és „költségére” készíthette. Persze meg lehetőségen nehéz megítélni, hogy vajon mi rejlik valójában e mondat mögött. Talán csak egyszerű kifogás arra, hogy a nyilván gyorsan írt ajánlást befejezze? KOMLÓS valóban igen borsosan szabta meg a nyomtatás árát? MELIUS anyagi helyzete igazán nem tette lehetővé a kedvére való terjedelemben történő

¹⁵ RMNY 264.

¹⁶ SOLTÉSZ Zoltánné: *Magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 91, 141. és XLII. tábla 2. sz.

¹⁷ N₃a.

¹⁸ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 153.

¹⁹ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négy százéves debreceni nyomda*. Bp. 1961. 23.

²⁰ CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen 1911. 49.

Harod: Az ítéletkor a férfi el marad, feleségét fel vére-
tic foknac: A paráznac, fertelmes alföny állatoc ackie
meg térnec, elől vélnec ticsöket Sidoc a mennyországba.

Heted: A mennyországba nem nőlnec, férnec lem
adnac: Mindenec, mint hogy fiaiát hiti vagion, ig fiaiát
telté lelke itt, a más világón: Férfiuua nem változnac
azert, mert az Adám helyet a honnan ki vötte ötet, be
czenalta, hogy femmi heya ne legyen Adámnac, Gen. 2.

Mikent itt é földön, nem az férfiba igazul, nem lesfen
férfiuua az első lelec fel tamastrába az alföny állar: Így
az vtoló fel tamastrába, külön lesfen a férfiu az alföny
állatol: kiki mind fiaiát testbe, rendiben. S. Iob mongya va
Cap. 19. Ezen testem lelkét láttya az vrt: Hát nem válto-
zic a férfi alfönyá, sem az alföny férfiuua: Hazud hát acki
az hazuggya, hogy az alföny állatoc férfiuua változnac.

A KIS GYERMEKEK MEG

keresételeferöl.

A Maz átkozot Antichristus a Seruetus Mihál meg
tagaduan a sient haromfogot, az Christusnac valo isten-
feget, es ő magaba valo hulagát, es tulajdon isteni sze-
melyet: Tagaduan az S. lelec isteni valofagos állatvát,
semelyet, s magaba leteleget, hog mit az Atya Iehona, Jité,
magaba vagion, tagaduan ezt, hog a Fiu, a S. lelec nem
Iehoua, nem Isten, nintfen magaba valofaga es semelye,
kiról oda fel ísoltam: Ez etrenkefleggel torlotta meg, hog
az kis gyermekeket nékel meg kerestelni: Az S. iras pe-
nig azt mongya hogy meg kel, kit meg bizonyoc illyen
okockal. G ij Első:

2. ábra

Így vgyan búkleg a kizincet meg kerestelni, mert az
sient igy az kereséte, mint a környül metelés, mint siet
Pal Rom. 2. 4. 6. Col. 2. 3. Gal. 5. Öbuc véti, es öbuc halon-
litzya é kertés, a környül metelés helyet, azert a kereséte g.
Negyed ellen vétés.

A vaczorát czac az nagyoknac kel adni, nem a kizi-
nöknc. Hát a kereséte is czac a nagyoke.

Felelet. Nem küvetkőzic, mert eg czickelbe a vaczo-
ra es az kereséte nem egyez: A kereséte g vya valo
bületésünknc, meg teresünknc, igazulafunknac, az vt
hazaba valo be hozalunknac igy: A bületés pedig ki-
czinke, Ioa. 3. E phe. 5. Tit. 3. Rom. 3. 4. 6. Férdes iel. A lör-
dés mind kizinc, nagyé, Titum. 3.

A vaczora, váltagunknac, életünknc es fel növé-
sünknc iel. Acki pedig ésbic, íbic, válastrál kel annac
tenni, az etel örege, acki meg tuggya probalni ammit
ésbic, íbic: a tey gyermeké, az öreg kemény étéc a nagyé,
Ebr. 5. 6. 1. Corin. 10. 11. Szent Pal igy ísolt: Meg proballya
magát az ember, s vgy egyec, a kizinc probalást nem
tud, hát nem kel ő neki elni a vaczoraua: Hazud hát Ser-
uetus hogy a kereséteget a vaczoraua öbuc vétőtté: Er-
ről malut beuebben ísoltam.

SVMMA A.

A Kereséte meg vyalafnac, az Christushoz valo me-
netelnc, kereséteyne valo lételnc fordíté, es iel. a Chri-
tusfal valo meg halafnac, es fel tamadafnac, Rom. 2. 4. 6.
E phe. 5. Col. 2. Tit. 3. Gal. 3. De Christus a cztet ísopokar,
Görö-

4. ábra

Első: Az sient iegyec, mind az ő es vy testamentom-
ba, a iegzésbe es az idűsleg dolgaba egy: A környül
metelés igy vala, hogy nyoztatnapra meg mellé hie
semrem telté, acki kizinc korba nem ért, pogan volt,
az életet nem tutra, nagy koraban mellé meg. Hát a ke-
reséte is azon siet dolog iegyec, hát vgyan búkleg kizinc
koraba meg kerestélni, mint acki nagy, nagy koraban.

Másic: Christus ig ísolt: Mennyetec el é feles világira,
predikallyatoc, kereséteyletceget öket, tanetlatoc, a nagy o-
kar ő magokat tanitlatoc, a kereséte g iegzesere, a kizinc-
neknc, atyokar, anyyokar, hogy mikor fel nőnec, azoc
meg tanetlatoc fiokat: mint Gen. 17. Exo. 13. 14. A Iehoua pa-
rantolta az Atyáknac: Ha müdeneket meg kel kerestélni
hát a kizincetis.

Harmad: Christus a kizincet hozá hya, a válastrat-
kar meg sietli, gyakorta még annyoc mehebe, es el va-
lastrya, azt mongya hogy a kizincet hílnec: Ha ki hísen,
hal, meg kel kerestélni: A válastrat kizincé az belső lel-
ki oskolaba az ő edes atyoktol halnac, tanulnac, mert az
Atya sient lelkeuel tanittya a kizincöket, hitöt czenál,
Ioa. 5. 6. 12. E. fa. 45. Marth. 18. 19. Mar. 9. Luc. 17.

Negyed: Senki nem lehet kedus Iste élet hit nélkül,
Rom. 14. Ebr. 11. A kizinc válastrat cztet ísopoc keduelec,
Pfalmo. 8. 108. E. fa. 8. Marth. 18. Mar. 9. Hát hitöt vagion,
kit né az külső hallasbol, de az belsőből czenál Isten: Hát
ha keduelec istenec, hílnec, meg sientöltenec, mint Ie-
remias, Samuel, kőrdötölő Ianos, búkleg hog meg keres-
telkögyenc. Ördö:

3. ábra

Görögül hya Szent Lucacz ta brephi, ta pedia, Sidoul,
Matt. 18. Seijrijn et Nearijm, Matt. 19. hozza hya: A ki-
zincet vya bületetnec, kereséteyne lesfen: Ammit ie-
gyez a kereséte el vöbice: Hát az iegyec sem kel meg tilt-
tani tödce, mint az Apolstoc mongyac: Senki nem tilt-
hattya meg az keresétegtől azokat, ackie az sient lelket
vette, Act. 2. 3. 10. Hát átkozottac vatoc Seruetus ebei,
kie meg tiltatoc az kereséteget a kizincetől: Isten az ö-
rökfeget nekic adgya, ti pedig az iegyec nem akariatoc
nekic adni.

Ördö ellen vétés: A kereséte meg térefnec, vya-
lafnac iel. A kizincet meg nétréhenec, meg sem vyal-
hamac: Hát nem kel meg feddeni.

Felelet. Igaz hog meg teres, es vy élet iel. az keresé-
te, Matt. 1. Luc. 3. Ioa. 1. E phe. 5. Tit. 3. De hamis az hogy
az kizincet acki válastratoc, Isten olyan hatalómál
meg nem trédréne, mit az nagyokar: Olyan érös Isten
a kizincbe mint az nagyé: Mert mindenür Isten ércie
forog, mind kizincbe nagyba. Valakit Isten el válastrat,
az vy frigbe be vöte, meg térít, meg igazatya azt, meg
poczatya bünet: A válastrat kizincet be vöte a frig-
be, lelket igerte, es bün boczanatot, áldást, az híueknec,
s meg az hyyó anya sient egy haz maguanakis, E. fa. 54.
Gene. 17. 22. Ro. 8. 9. Így ísolt Ieremiasfal. 31. es S. Ioa. 5. 6.
Meg elmérnc engé kizincetől fogua nag ig: meg emcer-
ni az vrtat mi legyen. Meg térni a bünből, meg igazulni,
meg vyalni, 2. Cor. 3. 4. Hát az kizincet hílnec meg vyal-
nac,

5. ábra

nyomtatást? Írása csak formailag „ajánlás”, hiszen az valójában inkább erkölcsi fenyegetés és nyílt dorgálás a fejedelem számára, aki átállt a MELIUS által olyan ádázan üldözött és részben már elhallgattatott unitáriusokhoz. („Bedugtam szájukat”, amint ajánlásában írja.) Ezek után nyilván nem számíthatott anyagi jutalomra JÁNOS ZSIGMONDTÓL, mint különben ez más, valódi ajánlás esetében abban az időben szinte joggal elvárható lett volna.

Az 1569. évi debreceni *Énekeskönyv* címszava körüli keresgélés során a stuttgarti könyvtár katalógusában mind bibliográfiai, mind irodalomtörténeti szempontból még az előbbieknél is jóval fontosabb dokumentum nyomára bukkantam. A német könyvtárakban alkalmazott címfelvételi szabályzatnak megfelelően az anonym munkákat ugyanis a címben előforduló első alanyesetben álló főnév alatt regisztrálják. Így az „éneklések” szó alatt találtam rá *A keresztyéni gyülekezetben való éneklések, melyeket primának hívnak a Kálmáncsehi Márton mestertől magyarra fordítottatott psalmusokkal egyetemben* című munkára, amelynek megjelenési éveként a katalógus az 1561. esztendő jelölte meg. Ez pedig nem más, mint a magyar irodalomtörténetben már évszázadok óta emlegetett, de bizonyíthatóan 1602 óta senki által nem látott mű.²¹ E kiadvánnyal kapcsolatos minden kérdés (megjelenési helye, ideje, szerkezete, szövege stb.) megválaszolása példány hiányában eddig csak találgatásokra és következtetésekre adott lehetőséget.

Ennek a nevezetes kiadványnak katalóguscéduláján alul megjegyzés olvasható, amely szerint a mű hozzá van kötve a *Cheretec* című munkához. Kikeresve ezt az utóbbi címszót kellett rádöbbenni, hogy a magyarul nemtudó katalógizáló *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretes szövegű* címnek utolsó sorát képező és önmagában értelmetlen szótagok („cséretes”) alatt regisztrálta ezt a könyvet. Ez pedig nem más, mint HUSZÁR Gálnak 1560-ban készült első énekeskönyve, amely eddig csak hagyományok és nem egyszer vitatott következtetések alapján szerepelt a régi magyar nyomtatványok nyilvántartásaiban.²² Ez az őse a mai napig megjelent valamennyi magyar nyelvű, evangélikus és református énekeskönyvnek. Cikkek, tanulmányok, előadások szóltak már erről a kiadásról anélkül, hogy akárcsak egyetlen töredék is került volna elő belőle.

Ennek az írásnak keretei sajnos nem teszik lehetővé, hogy a fenti két műnek zene- és irodalomtörténeti szempontból történő ismertetésére itt most sor kerülhessen, ezért azt más cikkek formájában kell papírra vetni.²³ Így a további vizsgálódás során a *Magyar Könyvszemle* profiljának megfelelően, a bibliográfia és nyomdatörténet területére kell magunkat korlátozni.

A nyomtatvány ismerete alapján a RMNy 160 alatti leírás helyére az alábbiak kell lépnie: (6. és 7. ábra).

S 160 [1.]

(HUSZÁR Gál): A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicheretec. — [2.] (A KERESZTYÉNI gyülekezetben való regveli eneklesec, mellyeket primanac hijnac, az K a l -

²¹ RMNy 70.

²² RMNy 160.

²³ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1976.

manचेhi Marton mestertől magyarrá fordítatot psalmusokkal egyetembe.) (Ouarat) [Kassa és Debrecen] MDLX (MDLXI) (Huszár).

A-Z; a-e = [184 + 40] fol. — 8° — ♪, init.

RMK I 40 — I 364

Protestáns énekeskönyv. — A címelevelet *Huszár Gál, az óvári magyar prédikátor ajánlása* követi *Melios Péternek, a debreceni prédikátornak* Óvár 1560 március 1-i kelettel. A Huszár Gál által szerkesztett énekeskönyv beosztása a kezdőszavak szerint a következő: *A Szentlélek ajándékáért való könyörgések a prédikáció előtt.* A_{4a}: Szegedi Kis István: *Jövel Szentlélek Isten* ♪ — A_{5a}: Batizi András: *Jer, mi kérjük* ♪ — A_{6a}: *Adj Úristen* — A_{6b}: Batizi András: *Jövel Szentlélek Úristen lelkünknek* ♪.

A prédikáció után való könyörgések. A_{5a}: *Atya Isten* ♪ — B_{1a}: *Adj békeséget* — B_{1b}: *Mennynek és földnek nemes teremője és mindeneknek* ♪ — B_{2b}: *Felséges Isten, mennynek földnek Ura és embereknek* ♪ — B_{3b}: *Csak te benned* ♪ — B_{3a}: *Úrnak szolgái* ♪ — B_{5b}: *Zayugróci Névtelen: Hálát adunk tenéked* — B_{6b}: *Adjunk hálát mindnyájan* ♪.

A prédikációnak előtte, avagy utána való könyörgés. B_{8b}: *Hallgass meg minket nagy* — C_{1a}: Szegedi Gergely: *Keresztyének, kik vagytok* — C_{2a}: Szegedi Kis István: *Ó mindenható* ♪ — C_{3b}: *Tekints reánk immár* ♪ — C_{6a}: *Keserves* ♪.

Az Úristennek való hálaadás és könyörgés . . . , kit szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra összegyűlekezik. D_{1a}: Sztárai Mihály: *Hálaadásunkban* ♪ — D_{2b}: *Hallgass meg mostan, felséges* ♪ — D_{5a}: *Emlékezzél meg mennyből* — D_{6a}: *Kérlek* — D_{8b}: *Mindenható Úristen, mi* ♪ — E_{2b}: Radán Balázs: *Buzgó* ♪ — E_{5a}: *Kegyelmezz* ♪ — E_{6b}: *Tanulj* — F_{1a}: *Imádunk* ♪ — F_{2b}: Dévai Bíró Mátyás: *Minden embernek* ♪ — F_{5a}: Batizi András: *Jer dicsérjük az Istennek* — G_{1a}: *Fényesség* — G_{2b}: *Szükség megtudnunk* — G_{5a}: *Mi kegyes Atyánk, kit* — G_{6b}: *Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, Te* ♪ — H_{2b}: *Üdvözlégy örök Ur* ♪ — H_{1b}: *Aki akar* ♪ — H_{6a}: Gálszécsi István: *Mi hiszünk* ♪ — H_{7a}: *Hiszünk* — H_{8a}: *A keresztyénségben.*

Halott temetéskor való éneklés. I_{1b}: *Emlékezzünk mi keresztyén* ♪ — I_{3a}: Dézsi András: *Adj üdvösséges* — I_{4b}: *Jer, temessük* ♪ — I_{6a}: *Az Istennek jóvoltáról* — I_{7b}: *Megszabadultam* — I_{8b}: Batizi András: *Ember emlékezzél a.*

A Krisztus születéséről való dicséret. K_{1b}: *Jer, mi dicsérjük* — K_{6a}: *Nagy örömnep ez nekünk* — K_{6b}: *Dicséretes a gyermek* — K_{7b}: *Gyermek születék Betlehemben* — K_{8b}: *Hálát adjunk* — L_{1a}: Batizi András: *Jer, dicsérjük e mai* — L_{4a}: *Mikor e széles* — L_{5b}: *E nap nekünk* — L_{6b}: *Úristen veletek* — L_{8a}: *Jer, mindnyájan* — M_{1b}: *Krisztus Jézus születék* — M_{3a}: *Úristennek* — M_{3b}: *Nekünk születék mennyei király, kit* — M_{4b}: *Huszár Gál: Könyörögjünk az.*

A Krisztus feltámadásáról való dicséret. M_{6a}: *Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosó ő szent vére hullása* — M_{7b}: Batizi András: *Krisztus feltámad nekünk* — M_{8b}: Batizi András(?): *Krisztus feltámad, ki értünk meghalt vala, bűneinkért kint valla* — N_{2a}: *Krisztust* ♪ — N_{4a}: *Krisztus feltámad a igazságunkra* — N_{7b}: *Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosó, szent vére hullásával* ♪ — N_{7a}: Gálszécsi István: *Krisztus a* ♪ — N_{8b}: *Hálaadásokkal.* *A Krisztus mennybenmenéséről.* O_{3b}: *Krisztus mennybe felméne, nekünk helyet szerezni, ül* — O_{6b}: *Krisztus mennybe felméne, nekünk helyet szereznie Atyjával.*

A psalmusokból való isteni dicséret. O_{7b}: *Boldog az olyan* ♪ — P_{1a}: Szkhárosi Horvát András: *Mind e* — P_{7b}: Szegedi Gergely: *Szent Dávid király* ♪ — Q_{2b}: *Régen ó törvényben Mózesnek* ♪ — Q_{5b}: *Ó Úristen* ♪ — Q_{7a}: *Emlékezzél meg, Úristen* ♪ — R_{1b}: Szegedi Gergely: *Dávid profétának* ♪ — R_{3b}: Thordai Benedek: *Benned* — R_{6b}: Tesini Imre: *Tebenned* ♪ — R_{7b}: Szegedi Gergely: *Boldog az ilyen ember e* — S_{1a}: Szegedi Gergely: *Nagy bánatban Dávid* — S_{3b}: Chasee Miklós: *Mint kívánczik* ♪ — S_{5a}: *Erős* ♪ — S_{6b}: *Minden népek* — S_{7b}: *Hogy panaszkodik* ♪ — T_{2b}: *Úristen, irgalmazz* ♪ — T_{8a}: *Mindenható Úristen, szívünk* ♪ — T_{8a}: Szegedi Lajos: *Légy* ♪ — T_{7b}: Hartyáni Imre: *Háborúsága* ♪ — V_{2a}: István deák: *Irgalmazz* — V_{4b}: *Örök Isten* — V_{5a}: *Felséges Isten, néked* ♪ — V_{7b}: *Keresztyéneknek Istene* ♪ — X_{1a}: *Aki veti* ♪ — X_{3a}: *Aki az Istent* ♪ — X_{4a}: *Boldog a férfiú* ♪ — Y_{1a}: *Keresztyének, kik e* — Y_{2a}: *Unszol* — Y_{3b}: *Jer, emlékezzünk* — Y_{5a}: *Akik* — Y_{7b}: Zayugróci Névtelen: *Mindenek* — Y_{6b}: *Minden hív* — Y_{7a}: *Boldogok* ♪ — Y_{8a}: *Felséges Isten, hozzád* — Z_{1b}: *Mely igen jó legyen* — Z_{2b}: *Hallgass meg, Atya Isten, mi* ♪ — Z_{3a}: *Mikor a* — Z_{6b}: *Valaki.*

A kiadvány második része protestáns, reggeli, istentiszteleti liturgiát tartalmaz. A hét napjainak megfelelő hét rész felépítése azonos: *hymnus, antiphona*, egy vagy két *psalmus, responsorium* és *versiculus* (e kettő az utolsó három részben elmaradt), két prózában írt *imádság*, végül *benedicamus* (ez az utolsó két részben elmaradt). A legvégén még két himnusz és egy ének áll. Pontosabb beosztása a kezdőszavak szerint a következő:

A Keresztyeni Gyülekezetben.
VALO ISTENIDICHERETEC.

PSALMO CXLIX.
 Dicsőretet mondgyatoc az Istenec
 a Szenteknek gyülekezetiben.

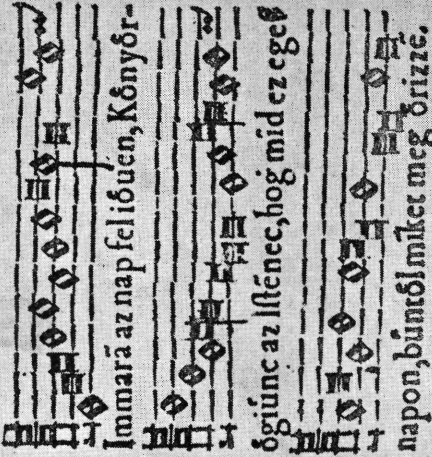
M. D. LX.

6. ábra

**A Keresztyeni Gyülekezetben VA-
 LO R E G V E L I E N E K L E-
 fec, melyeket Primaknac híjnac, az Kal
 manezchi Marton Mestertől Ma-
 gyarrá fordítatot Píalmusoc-
 kal egyetembe.**

Hymnus Lam lucá orro G'e.

Immará az nap feliduen, Kónyör-
 ógiünc az Isténc, hog mid ez cgeß
 napon, bünröl miker meg örízé.

7. ábra

[Vasárnap:] a_{1a}: *Immáron a nap feljövén* ♪ — a_{1b}: *Téged egynek állatban* ♪ — a_{2a}: *Uram a te haragodban* — a_{3a}: *Míglen felejtess el engemet* — a_{4a}: *Jézus Krisztus, élő Istennek szent fia* ♪ — a_{4b}: *Támadj fel Úr Jézus Krisztus* — a_{4b}: *Mindenható és irgalmas Úristen, ki a te mihozzánk való szerelmednek* — a_{5a}: *Örök, mindenható Úristen, kívül vannak* — a_{5b}: *Örüljünk mi áldottak.*

[Hétfő:] a_{5b}: *Immár mostan ó Szentlélek* ♪ — a_{6a}: *Dicséret legyen teneked Szentháromság* ♪ — a_{6b}: *Allj bosszút érettem* — a_{7b}: *Úristen, a te nevedért* — a_{8a}: *Gyógyíts meg minket Úristen* ♪ — a_{8b}: *Mi segítségünk vagy te Úristen* — a_{9b}: *Örök mindenható és irgalmas Úristen* — b_{1a}: *Örök mindenható Úristen, ki nekünk azt hagyád* — b_{1a}: *Igazságszerető Atya* ♪.

[Kedd:] b_{2b}: *Igaz bíró, nagy Úristen* ♪ — b_{3b}: *Dicséret és örök dicsőség legyen* ♪ — b_{4a}: *Könyörüljön mirajtunk az Úristen* — b_{4b}: *Áldjad én lelkem az Úristent* — b_{6b}: *Áldjuk mindnyájan az Úristent* ♪ — b_{7a}: *Könyörülj Úristen mirajtunk* — b_{7a}: *Kegyelmes, mindenható Úristen, ki nagy édes szóval* — b_{7b}: *Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki ebben mutatod* — b_{8a}: *Felmagasztaljuk a felséges, mindenható Úristent* ♪.

[Szerda:] c_{1a}: *Állatoknak megtartója* ♪ — c_{1b}: *Nagy, dicséretes dicsőséget énekeljünk* ♪ — c_{2a}: *Énekeljétek az Úrnak új éneket* — c_{3a}: *Dicsérjétek Istennek szolgálai uratokat* — c_{3b}: *Ó boldog Szentháromság* ♪ — c_{4b}: *Minden tükös bűneinkből* — c_{4b}: *Kegyés és kegyelmes, mindenható Úristen* — c_{5a}: *Úristen, mi mennyei, szerelmes szent Atyánk, könyörgünk* — c_{5a}: *Áldjuk és felmagasztaljuk* ♪.

[Csütörtök:] c_{6b}: *Látod Isten sziveinket* — c_{7b}: *Könyörülj rajtunk nagy Úristen* ♪ — c_{7b}: *Dicsérjed én lelkem az Úristent* — c_{8b}: *Dicsérjétek az Urat, mert öneki énekelnünk igen jó* — d_{1b}: *Kegyelmes, mindenható Úristen, hálákat adunk te szent felségednek* — d_{2b}: *Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki hozzánk való akarotodat* — d_{3a}: *Jézus Krisztus, kit az Atya váltáságunkra elereszte.*

[Péntek:] d_{4b}: *Ó felséges, áldott király* — d_{4b}: *Áldj meg minket Atya Úristen* ♪ — d_{5a}: *Örüljétek igazak az Úristenben* — d_{7a}: *Mindenható és irgalmas Úristen, ki az eget és a földet* — d_{7b}: *Úristen, mi mennyei, szerelmes, szent Atyánk, a te irgalmasságot.*

[Szombat:] d_{8b}: *Ó mennyei mi szent Atyánk* — e_{1b}: *Ha te meg nem tartasz Uram* ♪ — e_{2a}: *Áldom az Úristent minden időben* — e_{3b}: *Hálákat adunk teneked mindenható Úristen* — e_{4b}: *Kegyelmes, mindenható Úristen, hálákat adunk te felségednek.*

[Függlék:] e_{5b}: *Jövel Szentlélek Úristen, ki Atyával* — e_{6b}: *Úrnak végvacsorájára* — e_{8a}: *Szegedi Kis István: Ó mint keseregnek most a keresztyének.*

A nyomtatvány két, egymástól világosan elkülönülő részből áll. Ezek közül az első HUSZÁR Gál szerkesztésében megjelent énekeskönyv, amely az „A—Z” jelölésű 23 íven foglal helyet. Az 1560. évszámot viselő címlap szövege — *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték* — is csak erre vonatkozik. Ehhez csatlakozik „a—e” jelölésű öt íven, külön címlap nélkül, a második rész az alábbi kezdősorokkal: „A keresztyéni gyülekezetben való reggeli éneklések, melyeket primáknak hívnak, a Kálmáncsehi Márton mestertől magyarrá fordítattott psalmusokkal egyetemben”. Tartalmilag tehát két teljesen különálló műről van szó, amelyeket nem fog össze sem közös címlap, sem közös terjedelmegjelölés (levél vagy lapszámozás), sem közös évjelzés. Ráadásul a második rész végén a címlaptól eltérő, 1561. évszám áll.

Ezek után arra lehetne gondolni, hogy két, egymástól független nyomtatványról van szó, amely csupán véletlenül egybekötve maradt fenn. Ennek azonban mégis néhány más körülmény ellene mond. A második rész ugyanis címlap nélkül készült, az első rész pedig a „Z” jelzésű füzet utolsó levelén végződik, míg a második rész az ezt logikusan folytató „a” jelű ív első levelén. Különösen ez az utóbbi körülmény figyelemre méltó és egyben perdöntő. Az első rész ívjelzése tehát verzálisokkal (nagybetűkkel), a másodiké pedig kurrensekkel (kisbetűkkel) történt. Nyilvánvaló tehát a megkülönböztetési szándék, amire a nyomdászok az együttes megjelentetés szándékával készített nyomtatványok esetében törekedtek. Amennyiben a második részt is önálló kiadvánnyként állították volna elő, úgy annak ívjeleit nyilván ugyancsak verzálissal

jelölték volna, ahogy HUSZÁR összes ismert kiadványa 1559—1574 között készült.²⁴ Ha a kiadvány terjedelmesebb volt, mint a nyomdai ívek jelölésére akkoriban nemzetközileg használt 23 betűből futotta, úgy HUSZÁR a további íveket kurrenszekkel jelölte.²⁵ Ugyanez történt tehát az 1560-ban megkezdett énekeskönyv esetében is. Véletlenül éppen a „Z” jelzésű ív volt az utolsó, amelyre az énekeskönyvhöz szüksége volt, de függelékként még hozzá kívánta nyomtatni a *Reggeli énekléseket*. Így ennek íveit tehát kurrenszekkel jelölte. Mire a munka befejeződött — nyilván már Debrecenben — a kalendárium már az 1561. esztendő mutatta, ezért a kötet végén ezt az évszámot is feltüntette. Tehát a kötet egyetlen bibliográfiai egységet képező nyomtatvány, amelyben az 1560-ban elkezdett HUSZÁR-féle énekeskönyvhöz 1561-ben befejezve függelékként hozzányomtatták a *Reggeli énekléseket*.

A kötet legvégén álló 1561. évszám nyilván a nyomtatás befejezésének esztendejét jelöli. Miután az 1560. évszámot viselő címlap és az 1560. március 1-én kelt óvári ajánlás ugyanazon az első, „A” jelű íven található, amelyen az első énekek is állnak, jogos a feltételezés, hogy a nyomtatást 1560. március elsejét követő napokban a mai Mosonmagyaróváron, az akkori Óvárott kezdték meg. Az éven belül ez az időpont korábbi, mint ahogy ezt eddig általában feltételezték. Egyedül GULYÁS Pál volt az, aki felvetette annak lehetőségét, hogy HUSZÁR Gál énekeskönyve „talán Magyaróvárott 1560. március 20 előtt, vagy Kassán március 20 és október eleje között jött ki a sajtóból.”²⁶ Erre vonatkoztatta ugyanis HUSZÁR 1560. január 10-én a kassaiaknak írt levele egy mondatát. Miután megküldte nekik BULLINGER²⁷ kiadásának négy példányát, hozzáfűzte: „Egyházatok népét több ilyen újdonsággal fogom ellátni, ha Isten akaratából eljutok hozzátok.”²⁸

Tehát HUSZÁR 1560 márciusában Óvárott fogott hozzá énekeskönyve kinyomtatásához, de nem dolgozhatott ezen sokáig, hiszen még e hónap 20-án már beiktatták Kassán lelkészi hivatalába.²⁹ Első pillanatban meglepőnek tűnik, hogy miért látott neki Óvárott e munkához, ha Kassára ajánlkozott és készült. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a kassaiak sokáig nem válaszoltak HUSZÁR levelére. Talán éppen a türelmetlen HUSZÁR küldte el BORNEMISZA Pétert 1560. február 1-én Kassára a mielőbbi bizonyosságért.³⁰ Bár Kassa városa február 19-én határozatot hozott, „hogy Gál uramat házanépével, marhájával” Kassára hozassák,³¹ HUSZÁR még erről nem értesülhetett, amikor február 26-án újabb, sürgető levelet írt Kassára.³² Így március elején, amikor énekeskönyve nyomtatásába belefoghatott, még teljes bizonytalanságban volt, hogy marad-e Óvárott, vagy megy Kassára.

Ez utóbbi következett be. A kassaiak említett, február 19-i döntését hamarosan kézhez vehette, majd „házanépével, marhájával” Kassára költözött. A „marha” fogalmába nyilván beletartozott nyomdája is, annak teljes felszerelésével együtt. Majd 1560. március 20-án már be is iktatták Kassa város

²⁴ RMNy 157, 158, 169, 170, 171, 176, 177, 181, 333, 353, továbbá a *Magyar Könyvszemle*ben (1973. 187—190. l.) megjelent három pótlás RMNy 327A, 327B, 327C.

²⁵ Így járt el az 1574. évi nagy kötetének mindkét részénél. — RMNy 353.

²⁶ 18. jegyzet 118.

²⁷ RMNy 157.

²⁸ *Magyar Könyvszemle* 1902. 62. Gyulai Farkas.

²⁹ *Századok* 1895. 31. Ráth György.

³⁰ SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter*. Bp.—Győr—Sopron 1939. 19—20.

³¹ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1911. 487. ifj. KEMÉNY Lajos.

³² *Történelmi Tár* 1894. 189. ifj. KEMÉNY Lajos.

magyar lelkészének tisztébe.³³ Itt nyilván folytatta az Óvárott megkezdett munkáját az énekeskönyve kinyomtatásával. A kötet végén álló 1561. évszám pedig arra utal, hogy ezt Kassán nem is tudta befejezni. Október második hetében ugyanis HUSZÁRT letartóztatták,³⁴ de többek segítségével december 27-én megszökött,³⁵ majd Debrecenbe menekült.

Itt — immáron a harmadik városban — fejezhette be énekeskönyve ki-nyomtatását. Erre valószínűleg az 1561. esztendő első hónapjaiban kerülhetett már sor. MELIUS Péternek *A szent Pál apostol levelének, melyet a Colos-sabelieknek írt, prédikációk szerinti magyarázatja* c. munkájának előszava 1561. május 1-én kelt, a ma hiányzó zárósorokban pedig július állhatott.³⁶ Eddig ezt tekintették az első debreceni nyomtatványnak. A fentiek alapján azonban nyilvánvaló, hogy a HUSZÁR-féle énekeskönyv volt az első, amely sajtóját Debrecenben elhagyta.

Tehát e nyomtatvány HUSZÁR műhelyének eddig 1559/1560 fordulójáig ismert óvári működését néhány hónappal ott meghosszabbítva az eddig csak feltételezett 16. századi hazai nyomdahelyen, Kassán keresztül, a kezdetet több hónappal előbbrehozva folyamatosan összeköti debreceni tevékenységével. Nyomdája kassai tevékenységére RITÓÓK Zsigmondné már meggyőző adatokat sorakoztatott fel. Eszerint 1560 tavaszán vagy nyarán HUSZÁR egy ma sajnos már ismeretlen, bizonyára magyar nyelvű, politikai paszkvillust nyomtatott ki. Az ügy Lenhard CROMER, Kassa város jegyzője feljelentése alapján FERDINÁND király elé került Bécsben augusztus közepén.³⁷

Az egy éven belüli kétszeri költözködés és HUSZÁR több hónapos fogsága önmagában is elegendő magyarázatul szolgál arra, hogy az énekeskönyv elkészítése miért vett nagyjából egy egész esztendőt igénybe. Érdemes azonban a kiadványt megvizsgálni, hogy nyomdailag milyen változásokat árul el viszonzatagságos körülmények között végzett előállításáról.

Az első lapokon jól érzékelhető az az igényesség, amellyel az énekeskönyv nyomdai kiállításán igyekeztek. Így az első két ének egy részénél³⁸ a verssorokat igen jól áttekinthető formában és egyben helyigény módon külön-külön szedték. Ezt követően azonban felhagytak ezzel, és csak a versszakokat kezdték mindig új sorban. Ugyancsak abbamaradt az énekek eleinte megkezdett számozása. A római számokkal történő jelölés ugyanis csak I-től IV-ig tart, tovább nem. Ugyanilyen igényesökkenés érzékelhető a könyvdíszeknél is. Az első ívben három, nagyméretű iniciálé található.³⁹ A harmadik ív elején még egy alkalommal feltűnik egy kisebb iniciálé,⁴⁰ azonban a kötet további részében egyetlen egy könyvdísz sem lehet felfedezni.

De nemcsak a nyomdai kivitelben, hanem a helyesírásban is felismerhető bizonyos változás. MOLNÁR József részletesen foglalkozott HUSZÁR helyes-

³³ 29. jegyzet.

³⁴ Kassa, városi levéltár 2204/1560. X. 13. — vö. BOTTA István *Huszár Gál Kassán* c. kéziratos munkájából vettem a 65. lapról és a 175. jegyzetből. E helyen is köszönetet mondok neki, hogy mind ennek, mind több más kéziratnak rendelkezésemre bocsátásával munkámat olyan készségesen és hatékonyan támogatta.

³⁵ *Történelmi Tár* 1884. 196—197. Sz[ilágyi] S[ándor].

³⁶ RMN_V 171.

³⁷ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1971. 268—269.

³⁸ Az A₁b és A₅a lapokon, vagyis az első ének 2—5. és a másodiknak első versszaka.

³⁹ 29 × 29 mm. „V” — A₂a, „I” — A₄a, „A” — A₃b.

⁴⁰ 21 × 22 mm. „O” — C₂b.

írásával.⁴¹ Ennek során megállapította, hogy nyomtatványaiban viszonylag igen következetes ortográfiát alkalmazott 1558-tól 1574-ig. Csak egy lényeges változás tapasztalható nála: a „cs” jeleként az óvári nyomtatványokban „ch”-t használt, később azután — vagyis Debrecenben és Komjátin — viszont „cz”-t. Ebből a szempontból is tanulságos megvizsgálni az énekeskönyvet. Kiderül, hogy az első két ívben a „cs” jelölésre kizárólag „ch” szolgál. A harmadik ívben azután megjelenik a „cz”, de vele azonos számban (nyolc-nyolc) fordul még elő a „ch”. A negyedik ívben, annak is csak az első felében és mindössze két esetben található még „ch”, miközben a „cz” 11 előfordulással már uralkodóvá válik. A következő négy ívre — „E” — „H” jelzéssel — kizárólag a „cz” jellemző, csupán egyetlen egy „ch” bukkan fel — F₈b lapon — szinte sajtóhibaként. Az ember úgy érzi, hogy a változás visszavonhatatlanul megtörtént: HUSZÁR véglegesen áttért a „cz”-re, amelyhez azután későbbi debreceni és komjáti tevékenysége során végig szorosan tartotta is magát. Azonban az „I” jelű, kilencedik ívben váratlanul újra feltűnik a „ch”, sőt 17 előfordulásával túlsúlyban van az öt „cz”-vel szemben. A „K” ívben kétszer, az „L” ív első felében ugyancsak két alkalommal még utoljára felbukkan a régi „ch” használata, hogy attól kezdve azután végleg eltűnjék.

A „cs” hangok „ch”-val történő jelölése a legrégebb magyar nyelvű nyomtatványokra jellemző. Eleinte kizárólag ilyen módon írták Krakóban (1527—1531), Bécsben (1536—1554) és Kolozsvárott (1550—1553). Később váltakozva, vagy vegyesen használták a „ch”-t és a „cz”-t: Krakó 1533—1552, Bécs 1558—1573 és Kolozsvár 1554—1559. A kizárólagos „cz” jelölés volt az utolsó stádium e fejlődés útján: Krakó 1559-től, Bécs 1574-től, Kolozsvár 1560-tól, míg a sárvári műhely már kezdettől csak ezt (1539—1541) alkalmazta.⁴² HUSZÁR Gál esetében e fejlődés három állomása a most előkerült nyomtatványon belül zajlott le. Úgy tűnik, hogy ez nagyjából igazodott a nyomdahelyekhez. Óvárott végig tartotta magát az ott már korábban használt „ch”-hoz. Kassán áttért a „cz”-re, bár a „ch”-ra még egy ideig, majd később röviden és átmenetileg visszatért, vagyis ebben a szakaszban párhuzamosság figyelhető meg. Végül Debrecenben, majd jóval később Komjátin (1573—1574) már kizárólag a „cz”-t alkalmazta.

Mind a nyomdai kiállítás, mind a helyesírási gyakorlat terén tehát a harmadik, „C” jelzésű ív táján érzékelhető a változás. Talán nem téves az a feltételezés, hogy március első felében az első két ív kinyomatásával végzett HUSZÁR Óvárott. Munkáját Kassán folytatva tovább egyszerűsítette, majd végleg dísztelenné tette énekeskönyve szedését. Ugyanakkor ott fokozatosan áttért a „cs” jeleként addig Óvárott kizárólag alkalmazott „ch”-ról a „cz”-re. Énekeskönyve második, nagyobbik felében, az „L” ív derekától már kizárólag az utóbbi jelölést alkalmazta, akárcsak egész későbbi debreceni működése során.

Időrendben haladva a helyesíráshoz hasonlóan a nyomtatványok formátumában is megfigyelhető bizonyos irányzat a magyar nyelvű vallásos énekeskönyveknél. A legkorábbiak, vagyis GÁLSZÉCSI két krakkói kiadása 1536-ból és 1538-ból,⁴³ valamint a bibliai históriákat tartalmazó kolozsvári HOFFGREFF-

⁴¹ *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között.* Bp. 1963. 320.

⁴² 41. jegyzet 284., 289. és 293. és VARJAS Béla kísérőtanulmánya 28. HELTAI Gáspár *Cancionale*-jének hasonmáskiadásához. Bp. 1962.

⁴³ RMNy 18 és 24.

féle énekeskönyv 1554–1555 tájáról,⁴⁴ nyolcadrét alakúak. Formátumban ezekhez csatlakozik HUSZÁR Gál 1560–1561-ben készült és most ismertetésre kerülő kötete.⁴⁵ Ettől kezdve azonban, vagyis az 1563-ra helyezhető debreceni kiadástól⁴⁶ fogva a többi tíz, példányból ismert, nyomtatott énekeskönyv a 16. században⁴⁷ mind negyedréte alakú. Ez alól csupán egyetlen kivétel akad: a BEYTHE-féle kötet.⁴⁸ Ez 1590 táján újra nyolcadrét formában látott napvilágot, ráadásul haránt alakban.

Ugyanilyen váltás érzékelhető kiadványaink formátumában HUSZÁR Gál nyomdájánál is. Bár 1558-ban az első óvári nyomtatványát negyedréte alakban állította elő,⁴⁹ ezt követően azonban a kiadványai nyolcadrétűek mind Óvárrott,⁵⁰ mind debreceni működése elején.⁵¹ Ebbe a sorba illeszkedik pontosan bele a most előkerült, 1560-ban Óvárrott megkezdett, Kassán folytatott és Debrecenben befejezett énekeskönyve.⁵² 1561 második felében áttért a négyréte alakú kötetek előállítására, amelyeknél azután működése végéig (1574-ig) kitarított.⁵³

A HUSZÁR-féle énekeskönyvből nyomdája felszerelésére vonatkozó ismeretünk a könyvdíszek területén is gyarapíthatók. Igaz, amint erről a fentiekből már szó esett, ilyenekből az énekeskönyvében nagyon kevés található. A C₂b lapon álló „O” iniciálé e téren valamit mégiscsak elárul. A 21 × 22 mm méretű, fekete alapú, puttóval díszített fametszet jól ismert a SYLVESTER-féle sárvár-újszigeti műhelyből.⁵⁴ Tudott volt az is, hogy e dűcot BORNEMISZA Péter is használta Semptén 1575-ben.⁵⁵ BORNEMISZÁHOZ nyilván HUSZÁR közvetítésével kerültek a sárvári nyomda könyvdíszreiből, hiszen HUSZÁR debreceni kiadványai-ban ezekből már több is feltűnt.⁵⁶ Az új azonban az, hogy e sárvári készlet HUSZÁR műhelyében most már debreceni tevékenysége előtt is kimutatható. A dűcot tehát HUSZÁRHOZ a NÁDASDY-féle műhelyből feltehetően már óvári tartózkodása során kerültek.

HUSZÁR nyomdájának felszereléséből különös figyelmet érdemelnek a dallamok nyomtatására használt, matricáról öntött, mozgatható kottajelek. A most előkerült kötetben 67 dallamhoz összesen 258 sornyi kotta található. Ezek közül a 2 két-, 25 három-, 28 négy-, 7 öt-, 3 hat- és 2 hétsoros elhelyezésben található. A kötetben belül azonban ezek meglehetősen egyenetlenül helyezkednek el. Az első rész (HUSZÁR) 184 levelén (beleértve az ajánlást is) 49 dallamnak összesen 180 sora található (2 két-, 18 három-, 23 négy- és 6 ötsoros), vagyis levelenként átlagosan egy kottasor. Még ezen belül is egyenetlen a dallamok elhelyezkedése, mert vannak hosszú részek,⁵⁷ ahol egyetlen sor sincs. Ezzel

⁴⁴ RMNy 108.

⁴⁵ RMNy 160.

⁴⁶ RMNy 178.

⁴⁷ RMNy 222., 264., 276., 353., 357., 429., 513., 582., 640., 713.

⁴⁸ RMNy 648.

⁴⁹ RMNy 151.

⁵⁰ RMNy 157. és 158.

⁵¹ RMNy 171.

⁵² RMNy 160.

⁵³ RMNy 169., 170., 176., 177., 181., S 327A, S 327B, S 327C (*Magyar Könyvszemle* 1973. 187–190.), 333, 353.

⁵⁴ 16. jegyzet IX. tábla 10. sz.

⁵⁵ ooooo_b lapon — *Magyar Könyvszemle* 1955. 204. SOLTÉSZ Zoltánné.

⁵⁶ 16. jegyzet 78–79.

⁵⁷ Pl. I_{5b}–N_{1b}, vagyis egymást követően 57 lapon.

szemben a második rész (*Reggeli éneklések*) 40 levelén 18 melódiának 78 sornyi kottája áll 7 három-, 5 négy-, 1 öt-, 3 hat- és 2 hétsoros beosztásban. Ez levelenként kétsoros átlagnak felel meg, azaz kétszerese az első résznek. Ez természetesen a két rész egymástól eltérő jellegéből (népénekönyv, ill. reggeli istentiszteleti liturgia) is származhat. A részletesebb vizsgálat során mégis kimutatható, hogy az első részen belül is növekszik a kották sorszáma. Így kétsoros dallam csak a két első, még feltehetően Óvárott készült ívében⁵⁸ fordul elő, az összes további melódia sorszáma több ennél.

A HUSZÁR műhelyében készült kiadványok közül eddig nyomtatott kotta csak az 1574-ben készült nagy kötetének⁵⁹ első, graduálét tartalmazó részéből volt ismeretes. Megállapítható, hogy ezt pontosan azzal a felszereléssel állították elő, mint amely az 1560–1561-ben készült könyvben található. Tehát ezek az öntött kottajelek már 1560 elején HUSZÁR Gálnál voltak Óvárott. Készlete nem volt túlságosan nagy: mintegy 35–40 elemet tartalmazott, amelyek azonban mégis viszonylag igényes kivitelű kotta előállításához nyújtottak lehetőséget.

A 16. században hazánkban viszonylag kevés nyomtatvány jelent meg hangjeggyel. Ezek egy része fametszetes technikával készült Brassóban 1548-ban és 1562-ben,⁶⁰ ill. Kolozsvárott 1554-ben és 1574-ben.⁶¹ Szedéssel előállított kottával még ennél is kevesebb kiadvány ismeretes: a már említett 1574. évi HUSZÁR-féle kötetten kívül csupán a kolozsvári HOFFGREFF-énekeskönyv⁶² ilyen, amelynek megjelenési idejét 1554 végére, vagy a következő esztendő elejére helyezik.⁶³ Így a most megtalált és 1560–1561-ben készült kötet a hazai szedett kottanyomtatásnak időrendben második terméke került napvilágra.

HUSZÁR Gál műhelyének kottanyomtatásra szolgáló felszerelése ezek szerint Óvártól Komjátiig, vagyis 1560-tól 1574-ig megvolt, akárcsak a könyvdíszek dúcai, amint erről a fentiekben már szó volt. HUSZÁR Debrecenből történt távozásakor 1562 tavaszán⁶⁴ magával vitte műhelyének könyvdíszzeit, amelyek azután csak az 1573-ban Komjatin újrakezdett nyomdai tevékenysége során bukkantak ismét fel.⁶⁵ Megalapozottnak látszik tehát a feltételezés, hogy e dúcokkal együtt a kottaszedésre szolgáló felszerelést is magával vitte. Erre utal az a körülmény, hogy nem sokkal távozása után Debrecenben nyomtatott énekeskönyv — a fennmaradt néhány levél tanúsága szerint — nem tartalmazott kottát,⁶⁶ akárcsak a HOFFHALTER által készített 1566. évi váradi,⁶⁷ vagy az 1569. évi debreceni énekeskönyv.⁶⁸

Ezek szerint a 16. században hazánkban mindössze két nyomdász rendelkezett dallamok nyomtatására szolgáló, öntött kottajelekkel: Georg HOFFGREFF és HUSZÁR Gál. HOFFGREFF e felszerelése mind méretében, mind formájában

⁵⁸ A₄ és B₅ leveleken.

⁵⁹ RMNy 353.

⁶⁰ RMNy 71B. és 175.

⁶¹ RMNy 109. és 351.

⁶² RMNy 108.

⁶³ TARNÓC Márton kísérőtanulmánya 27. a HOFFGREFF-énekeskönyv hasonmás-kiadásához. Bp. 1966.

⁶⁴ *Magyar Könyvszemle* 1964. 171. KELECSÉNYI ÁKOS.

⁶⁵ 16. jegyzet 79.

⁶⁶ RMNy 178.

⁶⁷ RMNy 222.

⁶⁸ RMNy 264.

eltér HUSZÁRétól, így a kettőnek nincs kapcsolata egymáshoz. HELTAI Gáspárt kolozsvári műhelyében az 1574-ben készült nevezetes *Cancionale*-jához⁶⁹ nem ezeket a mozgatható kottajeleket, hanem az 1554. évi TINÓDI-féle *Cronica*-hoz⁷⁰ használt fametszetet alkalmazta. Jogos a feltételezés,⁷¹ hogy ekkor már Kolozsvárott nem volt meg a hangjegyek nyomására szolgáló speciális felszerelés. HOFFGREFF öntött kottajeleinek 1559. év utáni sorsa, amikor is HELTAIÉ lett a kolozsvári műhely, nem ismeretes. HUSZÁR Gál könyvdíszzeinek egy része BORNEMISZA Péterhez, másik része fiához, HUSZÁR Dávidhoz került,⁷² azonban ezek az öntött kottajelek 1574 után egyetlen hazai műhelyben sem tűntek fel. Így BORNEMISZA énekeskönyve 1582-ben⁷³ hangjegyek nélkül jelent meg.

A HUSZÁR-féle kiadványt tartalmazó kötetet a stuttgarti Württembergische Landesbibliothek eddig a Theol. 8° 6204 jelzet alatt őrizte. Miután értesültek e könyv nagy jelentőségéről, kiemelve a nagy raktárból, a régi nyomtatványok különgyűjteményében helyezték el HBF 3048 jelzet alá. A 17. századi, dísztelen bőrkötésű kötet első szennylevélen belső lapján 18–19. századnak tűnő kézírással két sorba írva a következő szöveg olvasható: „Ein sehr schönes böhmisches Gesangbuch.” Ezt a téves megállapítást azután később áthúzták. A címlap alján a württembergi címer körül „Biblioth. Publ. Reg. Stuttg.” feliratot viselő, feltehetően 19. századi, köralakú bélyegző lenyomata látható. Magyar szempontból érdekesebb az a két kézírásos bejegyzés, amelyek ugyanattól a 16. századi kéztől származnak. Az egyik a M₆a lapon olvasható a lapszélén a szövegtől függetlenül: „Ó kegyes, ó kegyelmes kegyes Krisztus irgalmazz nekünk”. A másik a S₆a lapon az „Erős várunk nekünk az Isten” kezdetű zoltár második versszakába betoldás ugyancsak a lapszélén: „Jézus Krisztus”. Sajnos, a c₄b lap középre beírt egyetlen szó olvashatatlanná vált azáltal, hogy a tinta megszáradása előtt csukták be a könyvet, és az írás ezzel — részben átkenődve a szemközti lapra — elmosódott. A legtöbb kézírásos bejegyzés a hátsó szennylevélen található. A rektón három különböző 16. századi kéztől származó latin nyelvű bejegyzés áll: „Saul Saul cur me persequeris” — „Omnia sunt hominum tenui penden. filo” — „Omnia si perdas famam”. A lap alján három kis tolljegy. A harmadik kéz írta be e levél hátlapjára a legfontosabb bejegyzést: „Paulus Roch Norinbergensis me possidet”. Sajnos, a kötet e 16. századi tulajdonosáról nem sikerült semmi közelebbit sem megtudni. Az említett magyar nyelvű bejegyzések alapján valószínűnek tűnik, hogy mielőtt Paul ROCH-hoz került, ha csak rövid ideig is, hiszen a nyomtatvány állapota kifogástalan, Magyarországon már használták ezt a kötetet. Feltételezhető, hogy e nürnbergi tulajdonossal került azután Németországba, majd — ma már ismeretlen időpontban, módon és közvetítéssel — mostani őrzőhelyére, Stuttgartba.

Az RMNy-ben regisztrált és bevezetőben már említett öt nyomtatványon,⁷⁴ valamint a most ismertetett négy kiadványon⁷⁵ kívül a Württembergische Landesbibliothekban még három további, 16. századi, hazai nyomtatvány is található. Ezek közül Leonhard STÖCKEL *Formulae tractandarum sacrarum*

⁶⁹ RMNy 351.

⁷⁰ RMNy 109.

⁷¹ 42. jegyzet VARJAS kísérőtanulmánya 19.

⁷² 16. jegyzet 79–80.

⁷³ RMNy 513.

⁷⁴ RMNy 98., 158., 205., 209., 846.

⁷⁵ RMNy 160., 229., 264., 266.

*concionum*⁷⁶ eddig négy másik példányból volt ismeretes. BORNEMISZA Péter *Negyedik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak*⁷⁷ öt további példányban szerepel az eddigi nyilvántartásokban, míg Albert GRAWER *Bellum Johannis Calvinii* c. munkája⁷⁸ pedig kilencben.

Eddig ebben a stuttgarti gyűjteményben csupán szűrőpróbaszerű keresgélés eredményeként tehát egy tucat 16. századi hazai nyomtatvány került elő. Ezek után nem indokolatlan annak feltételezése, hogy ebben a könyvtárban még további régi magyarországi nyomtatványok is lappanganak.

Ennek kapcsán szükségszerűen felmerül a kérdés: vajon honnan került ilyen viszonylag sok régi hazai kiadvány ebbe a délnémet városba? Sajnos erre egyértelmű és biztos válasz a jelenlegi ismeretek mellett nem adható. Bizonyos támpontot azonban néhány kötet azért nyújt. Hat, kizárólag magyar nyelvű kiadvány, vagyis fele az eddig ott ismert hazai nyomtatványoknak, található abban a három kötetben,⁷⁹ amelynek első lapján a „Monasterii Weingartensis. Anno 1622”, ill. „Monasterii Weingartensis. Anno 1623” szövegű kéziratok bejegyzés található. Ebből megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy ebben az egykori württembergi bencés kolostorban, amely mintegy húsz kilométerre északra fekszik a Bodeni-tótól, a 17. század húszas éveiben viszonylag nagyobb számú magyar nyelvű könyvet őriznek. Az említett évszámok csak „terminus ante quem”-ként szolgálhatnak, vagyis ebben az időben már bizonyosan a bencések birtokában voltak. Lehetséges, sőt majdnem valószínű, hogy az 1622. és az 1623. év csak a könyvtári tulajdon megjelölésére szolgáló bejegyzés időpontja, de egyáltalában nem biztos, hogy azok már nem ezt megelőzőleg kerültek volna oda. Sőt a könyvek szinte tökéletes használatlan állapotából arra lehet következtetni, hogy a nyomtatványok hamarosan elkészültüket, vagyis a 16. század ötvenes-hatvanas éveit követően már Németországba jutottak. A weingarteni bencés kolostornak 1802-ben bekövetkezett feloszlása után annak rendkívül gazdag könyvtára a stuttgarti királyi könyvtárba, ill. a mai Landesbibliothekba került.⁸⁰

A most Stuttgartból előkerült HUSZÁR-kötet alkalmat ad arra, hogy a legrégibb magyar nyelvű egyházi énekeket tartalmazó könyveket a teljesség és az ismeret példányok lelőhelyei szerint tekintsük át. Ezek alapján megállapítható, hogy az RMNy által nyilvántartott 19 kiadásból⁸¹ példány a mai napig háromból nem ismeretes.⁸² Csupán töredék formájában hat kiadás maradt fenn,⁸³ amelyek közül egy⁸⁴ kivételével a többi mind kötéstáblákból történt kibontás során került elő. Többé-kevésbé megviselt állapotban, vagyis csak hiányosan további hat kiadás maradt meg.⁸⁵ Mindössze négy kiadás az, amely teljesen ép példányból ismeretes ma.⁸⁶ Jól mutatják ezek a számok, hogy mennyire meg-

⁷⁶ Bártfa 1578 — RMNy 406 — Jelzete: Theol. 8° 17325.

⁷⁷ Sempte 1578 — RMNy 431 — Jelzete: Theol. 4^o953.

⁷⁸ Bártfa 1597 — RMNy 790 — Jelzete: Theol. 4^o5435a.

⁷⁹ Bibl. Hung. fol. 1565, HB 4002 és HB 8^o1890.

⁸⁰ Ez különben részben leolvasható a jelzetekről is, hiszen a „HB” megjelölés a „Hofbibliothek”-ot fed.

⁸¹ RMNy 18., 24., 70., 108., 160., 178., 222., 264., 276., 353., 357., 429., 513., 582., 640., 648., 713., 804., 832.

⁸² RMNy 70., 804., 832.

⁸³ RMNy 18., 24., 178., 357., 582., 648.

⁸⁴ RMNy 582.

⁸⁵ RMNy 108., 276., 353., 429., 640., 713.

⁸⁶ RMNy 160., 222., 264., 513.

tépázták a századok ezeket a használatra szánt és valóban sokat forgatott könyveket.

Különösen bizonyítják ezt, ha a teljességet összevetjük az őrzési hellyel. Ekkor kiderül, hogy mind a négy ép kiadás külföldön maradt fenn,⁸⁷ de egyetlen 16. századi egyházi énekeskönyv-kiadás egyetlen példánya sem Magyarországon. A hazánkon kívüli lelőhelyeken az ép példányokon kívül csak kőestáblából kiáztatott töredékek ismeretesek,⁸⁸ míg egyetlen sérült vagy csonka példány sem. Ezzel szemben a történelmi Magyarország területén levő gyűjteményekben tíz különböző kiadás nem kevesebb, mint 24, de többé-kevésbé mind csonka példányát őrzik.⁸⁹

Jól bizonyítják ezek az adatok a használatról, vagy pontosabban az elhasználódásról a fentiekben írottakat. Ezzel szemben, ha a magyar nyelvű nyomtatványok — nyilván nem sokkal megjelenésük után — külföldre kerültek, úgy ott — éppen a nyelv miatti „használatatlanságuk” következtében — teljesen ép állapotban véselték át a több évszázadot. Ezek szerint ilyen jellegű régi nyomtatványok előkerülésével, pontosabban előkerítésével a jövőben is elsősorban, sőt gyakorlatilag kizárólag a Lajtától és a Kárpátoktól nyugatra, ill. északra lehet számolni.

GEDEON BORSA

Ungarische Druckwerke aus dem 16. Jahrhundert in Stuttgart

In der Württembergischen Landesbibliothek war es mir möglich, eine Reihe von auffallend wertvollen Büchern in ungarischer Sprache aus den 60 Jahren des 16. Jahrhunderts aufzufinden. So tauchte der Katechismus von Péter MELIUS auf, der im Jahre 1569 in Debrecen gedruckt wurde. Dieser Vorkämpfer des Calvinismus in Ungarn fasste in diesem Werk seine stufenweise herauskristallisierte Auffassung kurz vor seinem Ableben zusammen. Die Arbeit war bis jetzt allein aus einem Bericht des 18. Jahrhunderts bekannt. Besonders interessant ist dabei die Vorrede, die von MELIUS an den Fürsten von Siebenbürgen gerichtet wurde. Man kann diese Schrift kaum eine Widmung nennen, weil der Calvinist in dieser ganz offen und ziemlich drohend den unitarischen Fürsten ermahnte. Zusammengebunden mit diesem Werk sind noch zwei weitere Frühdrucke aus Debrecen in ungarischer Sprache erhalten geblieben: ein kalvinistisches Glaubensbekenntnis aus dem Jahre 1567 und ein ebenfalls kalvinistisches Gesangbuch aus dem Jahre 1569. Aus dem ersten sind vier, aber laute unvollständige Exemplare erhalten geblieben, dagegen ist das sich in Stuttgart befindliche Exemplar ganz komplett. Das Gesangbuch war bis jetzt allein aus dem Unikat von Wrocław (Breslau) bekannt.

Doch befindet sich auch ein anderer Band in dieser Stuttgarter Bibliothek, der für die ungarische Wissenschaft einen noch grösseren Wert darstellt. Es handelt sich um das protestantische Gesangbuch von Gál HUSZÁR aus dem Jahre 1560, das als Anhang noch ein Primbuch (Gesänge für die Morgenstunden) aus dem Jahre 1561 enthält. Beide Werke waren bis jetzt ausschliesslich durch einen Bericht aus dem Jahre 1602 aus Debrecen bekannt. Das Gesangbuch von HUSZÁR vertritt das erste Druckwerk dieser Gattung in ungarischer Sprache: alle weitere Sammlungen der evangelischen und reformierten

⁸⁷ RMNy 160 — Stuttgart LB, RMNy 222 — Wolfenbüttel, RMNy 264 — Stuttgart LB és Wolfenbüttel, RMNy 513 — Olomouc Univ.

⁸⁸ RMNy 18 — Kraków Univ és Praha Strahov, RMNy 24 — Kraków Univ, RMNy 178 — Wolfenbüttel.

⁸⁹ RMNy 108 — Bp. Acad és Cluj Univ, RMNy 276 — Bp. Acad, RMNy 353 — Bp. Nat. (2 pld.) és Prešov Scient, RMNy 357 — Bp. Nat, RMNy 429 — Cluj Acad II és Cluj Univ, RMNy 513 — Bratislava Acad + Bp. Acad (2 pld.) + Bp. Nat + Univ + Nitra Dioec + Pápa Ref + Tîrgu Mureş, RMNy 582 — Cluj Univ, RMNy 640 — Cluj Acad II., RMNy 648 — Bp. Acad és Bp. Nat, RMNy 713 — Bp. Acad + Bp. Nat + Sárospatak Ref.

Kirchenlieder gehen auf diese Ausgabe zurück. Die Gesangbücher spielten in der ungarischen Literaturgeschichte eine besonders wichtige Rolle: in der Entwicklung der muttersprachlichen Poesie haben die damals enorm grosse Verdienste erworben. Obwohl die 105 Gesänge alle aus den späteren Ausgabe bekannt sind, bedeutet die Auffindung der Urausgabe doch ein Ereignis, nicht nur aus dem Standpunkt der Literatur- und Kirchengeschichte, sondern auch für die Musikgeschichte. Der Band enthält in 258, aus gegossenen Noten gesetzten Zeilen 67 Molodien, die alle für die älteste Notation dieser Lieder gelten.

Die Druckerei von HUSZÁR stand ab 1558 im Dienste der Reformation in der westungarischen Stadt Magyaróvár (Ung. Altenburg). Bis jetzt war die Fröhlichkeit dieser Offizin in dieser Ortschaft aus den Jahren 1558—1559, bzw. in Debrecen ab Mitte 1561 bekannt. Die Widmung des Buches — gerichtet von HUSZÁR an den oben schon erwähnten MELIUS — stammt vom 1. III. 1560 in Óvár. Das Titelblatt trägt die Jahreszahl 1560 und das Kolophon 1561. Man weiss, dass HUSZÁR in der Zeit zwischen 20. III. und 27. XII. 1560. in Kassa (Kachau) als ungarischer Prediger amtierte. Von dort aus musste er wegen seiner religiösen Auffassung in den letzten Tagen des Jahres 1560 nach Debrecen zu MELIUS flüchten. So ist es festzustellen, dass dieses Gesangbuch im Laufe eines Jahres in drei verschiedenen Ortschaften (Óvár, Kassa und Debrecen) gedruckt wurde. Aufgrund typographischer und orthographischer Charakteristika lässt sich auch die Grenze des Druckverfahrens zwischen Óvár und Kassa zu erkennen. So wurde die Kontinuität der Offizin von HUSZÁR bis Debrecen festgestellt, und Kassa als Druckort des 16. Jahrhunderts eindeutig bewiesen.

Auch weitere altungarische Druckwerke befinden sich in der Württembergische Landesbibliothek, die teilweise auch die Provenienzeintragung des im Jahre 1802 aufgehobenen Benediktinerklosters Weingarten aus den Jahren 1622 und 1623 tragen.

Újabb jegyzetek Kis Miklósról, a „Janson”-betűk megalkotójáról

A 17. századi betűmetsző, nyomdász és tudós TÓTFALUSI KIS Miklós életművének váltakozó értékelése jellegzetes példája annak, ami honfitársai között hagyományos osztályrésze azoknak a magyar embereknek, akik egy vagy más téren kitűntették magukat.

Ifjúsága csupa ígéret volt: a jóeszű fiú elnyerte az erdélyi politikai, tudományos és egyházi élet vezető személyiségeinek pártfogását és barátságát csakúgy, mint néhány saját korosztályához tartozó ifjút.

A következő lépcsőfokot életében azok az Amszterdamban töltött évek jelentették, amelyek ifjúságának ígéretét minden szempontból valóra váltották. Tudományos téren a hollandiai egyetemeken tanuló két ifjú honfitársa közreműködésével korrigálta az 1646-ban J. JANSONIUS által Amszterdamban nyomtatott KÁROLI-féle magyar bibliafordításban fellelhető hibákat és tévedéseket és egyúttal, mintegy „mellékesen” bevezette a magyar helyesírás reformját, mely azóta is a magyar írás és nyomdászat fundamentuma.¹

E rendkívül termékeny évek alatt az abban a korban és azon a területen legfejlettebb országban megtanult mindent ami megtanulható volt a betűmetszés, betűöntés és könyvnyomtatás terén, hogy a magyar biblia javított kiadását kinyomathassa Amszterdamban a saját költségén és a saját betűivel. Az erdélyi fejedelemség hivatalos körei szándékoztak ugyan kihozni egy új kiadást, mely régóta esedékes lett volna, és ami egy túlnyomóan protestáns országban, mint Erdély volt akkoriban, nemzeti ügynek számított, de a tervet nem sikerült megvalósítaniok.

Bár eredeti feladatának csupán a magyar nyelvű biblia erdélyi kinyomtatásához szükséges betűanyag produkálását tekintette, Kis Miklós nemzetközi méretekben és szinten is hozzájárult az emberi művelődéshez azzal, hogy megalkotta antikva, kurzív, görög, héber és több keleti betűtípusait, melyek közül számos, különféle nevek alatt él tovább és kiváló nyomdászok és kiadók favorizálják őket a világ legalábbis két kontinensén.

Ezek közül a betűtípusok közül a legutóbbi időig a kiváló holland Anton JANSONNAK tulajdonított és róla elnevezett betűkről Harry CARTER derítette ki 1953-ban, hogy azok valójában Kis Miklós alkotásai voltak.²

¹ TOLDY Ferenc: *Régi Magyar Nyelvészek*, Pest, 1866.

² A Janson—Kis betűk azonosításáról szóló első publikáció: CARTER, Harry—BUDAY György: *The Origin of the Janson types: with a note on Nicholas Kis Liantype Matrix* 18, London, March, 1954; később, sokkal részletesebben, ugyanazon szerzők tollából ld. *Nicholas Kis and the Janson Types*, Gutenberg Jahrbuch, 1957. 207—212. TOLNAI Gábor: *Tótfalusi Kis Miklós világhíre*. Filológiai Közlöny, 1968. 563—575. Kis működésére vonatkozó külföldi kutatásokról szóló tanulmánya végén, TOLNAI mint „minden eddiginél

Az erdélyi magyar mester elismertetése két és fél századdal idő előtti halála után következett be, távol szülőhazájától, ahol kiábrándult, megnyomorított, megalázott emberként temették el 1702-ben.

Amikor hollandiai éveinek optimizmusában és szabadságában, virágzó karrierjének közepén visszaemlékezett eredeti, lelkesen vállalt szándékára, hogy szép könyvek olcsó áron való előállításával szolgálja Istenét és hazáját, hogy a szegény emberek is megvásárolhassák — életének legtragikusabb hibáját követte el. 1690-ben visszatért Magyarországra, pontosabban Erdélybe, ahol olyan állapotokat talált, melyekben nem volt biztosítható a számára az a hely, amelyet korábban élvezett; a hazába, amely nem tudott és nem is kívánt olyan otthont adni a számára, mint amilyen megillette.

KIS távolléte alatt az erdélyi állapotok — a szakadatlan háborúság és a katonai megszállás következtében — rendkívül leromlottak. Ezenkívül régi patrónusai, hívei és barátai legtöbbször vagy még hazatérése előtt, vagy kevéssel azután meghalt. Helyükre rosszindulatú, irigykedő, gyűlölködő emberek kerültek. Ádáz ellenségek raja ármánykodott ellene, coccejanizmusa és cartézianizmusa címén és pl. azért az „irritáló szokásáért”, hogy kézírataiban a nyomtatás megkezdése előtt észrevette és kikorrigálta a hibáikat. Nehezteltek reá a templomban, az istentiszteleteken neki engedélyezett helye miatt és az öltözékért, amelyet fiatal felesége hordott, és amely túl jó volt a „vasmíves” feleségéhez. Amszterdam után mindezek a kicsinyességek és az egész életmód általában a szerencsétlen ember utolsó tíz évét a megpróbáltatások elleni teljesen reménytelen küzdelemmé tették.

A nyolcvan s egynehány kisebb-nagyobb kiadvány, amelyet 1694 és 1702 között Kolozsvárott megjelentetett, a magyar nyomdászat történetének értékes teljesítménye, bár az olvasónak sokszor gondolnia kell azokra a súlyos műszaki nehézségekre, melyeket KISnek az adott körülmények között le kellett győznie. De figyelembe véve azt, hogy jól sikerült munkája valóban milyen kitűnő volt, méltó dolog néhány további adalékot közölni a 17. századvég e kiváló magyar betűmetszőjének fejlődését és munkásságát illetően. Mielőtt erre rátérnék, legyen szabad megemlítenem, hogy milyen öröm a számomra ez a cikk, melyben alkalmam van hangsúlyozni, hogy a JANSON—KIS betűk azonosságának első felismerése teljességgel Harry CARTER érdeme, az én szerény részem a kutatómunkában csak abból állott, hogy segítettem neki annak magyar aspektusaival.

KIS pályája szülőhazájában is elég kedvezően indult. 1650-ben született az Alsó Miszt-Tótfalu nevű községben — a szülőfalujára való utalást gyakran használta részben, vagy teljes alakjában nyomtatványain. Szüleiről semmit sem tudunk, bár KIS temetésén az egyik szónok elmondta, hogy „Jóllehet nem Úri Nemzetből, mindazonáltal tisztességes emlékezetű Szüléktől vévén eredetet.” Bár írásaiban sohasem vindikálta, hogy „kiváló diák” lett volna, az ifjú Miklósnak tanítói véleménye szerint elég jól kellett dolgoznia a szomszédos Nagybányán, mivel tanulmányai következő állomásán a „nagyenyedi kollégium kenyerét ette” — ahogy az ösztöndíjas diákokat e híres erdélyi főiskolán még az én édesapám ottani diákoskodása idején is nevezték. Teológiai tanulmányai során KIS különösen a latin és a héber nyelvben tüntette ki magát

meglepőbb” és „valóságos szenzáció számba menő” felismerésnek minősíti a Janson-Kis betűk azonosítását; a következő évben pedig a *Gutenberg Jahrbuch*-ban megjelent cikket, némileg rövidítve, magyarul is közölte a *Magyar Könyvszemle* 1969. 136–141.

— és mint egyik új életrajzírója, MOLNÁR József felhívta reá a figyelmet —, a később vele kapcsolatban oly gyakran használt „híres” jelzőt először az enyedi időkben alkalmazta rá a kollégium egyik legkitűnőbb diákja, aki fennmaradt naplójában feljegyezte, hogy „kaptunk híres preceptort, úgymint Tótfalusi uramat”.³

Az enyedi professzorok között számos nemzetközileg ismert személyiség is volt és ezekben az években alapozódott meg egész életre szóló barátsága PÁPAI PÁRIZ Ferencsel, aki egy évvel volt idősebb nála. PÁPAI tanácsa döntő fontosságúnak bizonyult az amszterdami évei vonatkozásában. Kis tanulmányai befejezése után mintegy három évet a fogarasi kollégium tanáraként töltött el és elég pénzt tett félre, hogy az erdélyi akadémiái szokásoknak megfelelően induljon a nyugat-európai tanulmányútra — a 17. században ez általában Hollandiát és Angliát jelentette —, hogy az ottani egyetemeken koronázza meg tanulmányait. „... Kegyelmed praeter propria studia, circumspicialna a' Typographiákban, és ott annyira vehetne eszébe, hogy itthon dirigálhatná a' Typographiát (minthogy a' sok tudatlan emberek tractálásokkal igen eltöltek az itt nyomtatott könyvek a' sok errorokkal) és kitisztitaná azokat, igen jól tselekedné. Mert Prédikátoraik Istennek hála elegen vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, a' ki nintsen,” — javasolta PÁPAI. HORTHI István, helybéli lelkész, később püspök, DÉSI Márton és PATAKI István professzorok, akikkel Kis a tervet megbeszélte, teljesen egyetértettek ezzel az elképzeléssel, míg BETHLEN Miklós — mikor Kis már Hollandiában volt — azt írta neki, hogy „Tsak lopd-el Hollandiának mesterségeit és tsináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát” — tréfásan hozzátéve, hogy „míg mind nékem, mind néked egyegy tonna aranyunk lészén.” TÓFEUS püspök szintén azt mondta neki, hogy a biblia korrigálásával több hasznot tehet nemzetének mint a prédikátorsággal.⁴

1680 őszén Kis elindult Hollandiába, 350 tallérral a zsebében, csatlakozva APAFI fejedelemnek a hivatásos diplomata ABSOLON Dániel vezetésével XIV. Lajos francia királyhoz küldött követeihez. Hivatalosan és teológiai tanulmányok mellett mint a magyar biblia új kiadásának korrektora ment Hollandiába, de a szíve mélyén eltökélte, hogy amint csak lehetséges, mindent elsajátít a nyomdászatból. A kutatás mindezekig nem derítette fel, hogy pontosan hogyan és miért utazott ilyen diplomáciai küldöttséggel — lehető következtetések e cikk további részleteiből esetleg levonhatók.

Belgiumba — ahogy Hollandiát vagy a Németalföldet akkor gyakran nevezték — megérkezésükkor Kis elhagyta a követeket és ellátogatott Leydenbe és Utrechtbe, mielőtt döntött volna az Amszterdamban való letelepedésről. Utrechtből 1680. november 12-én kelt és ABSOLONhoz intézett leveléből kiténik, hogy a delegáció már továbbutazott Franciaországba anélkül, hogy elbúcsúzhatót volna tőlük az amszterdami Svéd Király nevű vendégfogadóban, amint azt megbeszéltek volt, és mielőtt ABSOLONTól megtudhatta volna, hogy a megígért „Teleki beneficium”-ra számíthat-e vagy sem. A levélből nem derül ki, hogy Kis hollandiai tanulmányainak finanszírozására — ami a legvalószínűbb — szolgált ez a beneficium, vagy a bibliakiadás előkészítésével kapcsolatos munkálatok kiadásainak fedezésére vagy valami más célra volt fordí-

³ MOLNÁR József: *Tótfalusi Kis Miklós ébresztése*. Új Látóhatár (München) 1971. 5. sz. 465–493. A cikk első fejezete egy KISRől szóló magyar nyelvű kötetnek, mely Münchenben sajtó alatt van.

⁴ *Mentség*, 52. l. és 70–71. l.

tandó. Kis kérte, hogy a választ, ill. leveleket az ELZEVIR nyomda címére küldjék neki.

Kis Miklós *Mentségéből*,⁵ melyet húsz évvel később Kolozsvárott írt és jelentetett meg, tudjuk, hogy a híres BLAEU nyomdász cég tulajdonosa, miután Kis beszámolt neki az erdélyi könyvkiadás állapotáról és szükségleteiről, azt tanácsolta neki, hogy legelőször is tanulja ki a betűmetszés művészetét, annak ellenére, hogy a szokásos inas-évek életkorát már régen túlhaladta. Bár Kis a nevét nem említi meg, az indirekt utalásokból nagyon valószínű, hogy Dirk VOSKENS-szel állapodott meg, hogy az hat hónapon át oktatja őt betűmetszésre 200 forintért.⁶

„Mert az én Mesterem-is azt mondja vala az alkuváskor, hogy ő ugyan fogadja, hogy a' principiumokat hiven communicálja; de kilencz vagy tíz esztendei praxis tézi az embert perfectussá mert én azt kívántam volna, hogy engem perfectussá tegyen.”⁷

Kis erőfeszítését siker koronázta. Rövidesen nemcsak mint a „romana” és „italica”, hanem görög, német és héber betűk, nemkülönb a ritkább keleti, „orientális” betűk, mint a szír, kopt, örmény és grúz betűket metsző és öntő mesterként is igen keresett lett. A *Mentségéből* és néhány fennmaradt és publikált levélből tudjuk, hogy munkáját angol, német, svéd, olasz és lengyel nyomdák is igénybe vették. Egyeseknek inasokat tanított be, másoknak matricát készítet, megint másoknak betűket szállított.⁸

Távoli országok, például Grúzia, ahol azelőtt még nem volt könyvnyomtatás, „hanem — mint a törökök — csak kézzel írtak”, első nyomdai betűiket tőle rendelték meg amszterdami tartózkodása idején. Míg a grúziai megrendelés hollandiai működésének volt az eredménye, talán mint magyar a legbüszkébb — mint TOLNAI Gábor írja⁹ — arra a megrendelésre volt, amely Itáliából érkezett hozzá Amszterdamba, a Toscan nagyhercegtől, Cosimo del MEDICITől, aki „generosus” ember lévén elhatározta, hogy egy jó betűöntő műhelyt állít

⁵ M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedeteinek *Mentsége, Mellyet az Irégyek ellen, kik a' közönséges Jónak ezaránt meggátolói, írni kényszerítetett*. Kolozsvárott, 1698. Esztendőben. — Ez a több mint 100 oldalas önéletrajzi könyv sok adatot és információt tartalmaz a nyomdászatról és általában mind Hollandiában, mind Magyarországon, a 17. század végén. Nem tévesztendő össze Kis *Apologia Bibliorum* c. művével (Kolozsvár, 1697), amely — latinul — megvédi az Amszterdamban 1685-ben kinyomtatott magyar biblia kiadásának szövegkorrekcióit és a magyar helyesírás javításait. A szókimondó Mentség nem hozott igazi védelmet szegény Kisnek. Ellenkezőleg, a fejedelemség vezetőinek többsége még inkább ellene fordult. BÁNFFY gubernátor eklézsia előtti nyilvános megkövetésre kényszerítette, ami a mélységesen vallásos embert igen bánthatta; azonkívül elkobozták és megsemmisítették a *Mentség* minden hozzáférhető példányát és kiereszakolták, hogy Kis mind írásban, mind nyomtatásban visszavonja az abban írottakat. (1698. június 13.) BOD Péter látta a visszavonó nyilatkozatnak, a *Retractio*-nak egy példányát és megállapította, hogy az utókor szemében ez nem Kisre, hanem ellenfeleire hozott szégyent. (*Magyar Athenás* 302. l.) A *Mentség* egyik fennmaradt példánya jelenleg az Országos Széchenyi Könyvtár birtokában van, Budapesten. Újra-kiadták: GYALUI FARKAS, Kolozsvár, 1902; TOLNAI Gábor, a Kner nyomda kiadásában, Gyoma, 1940; BÁN Imre, Budapest, 1952; TORDAI Zádor, Bukarest, 1954.

⁶ *Gutenberg Jahrbuch*, Mainz, 1957. 209. ld. még Kis 1681. január 15. keltezésű levelét Amszterdamból PÁPAI PÁRIZ Ferenchez, melyet idéz BOD Péter: *Erdélyi Féniks* (Nagy-szeben, 1767.), 27. jegyzet.

⁷ *Mentség*, 56. l.

⁸ BOD: *Erdélyi Féniks*, 28. jegyzet.

⁹ TOLNAI Gábor: *A great Transylvanian Printer*. The Hungarian Quarterly 1940—41. 4. sz. 567—577.

fel Itáliában. Emberei alapos tudakozódás után úgy találták, hogy Kis volt „a legjobb betűmetsző Európában”. Következésképp nemcsak hogy nagymennyiségű felszerelést vettek tőle az új öntöde részére, de megpróbálták rábeszélni, hogy — igen előnyös feltételek mellett — vagy egy fél évre menjen el személyesen is Firenzébe, „hogy ott *disciplus*okat tanítanék, és *Fusoria Officinát* erigítván megmutogatnám, miképpen kell élni az eszközökkel, a’ mellyeket tőlem szerzettek volt”, írta.¹⁰

Mindez akkor történt, amikor Kis már készülődött az Erdélybe való hazatérésre s nem ment Firenzébe a bőkezű ajánlat ellenére sem. „Tsak ezt-is nagy *gloriának* tarthatná a’ Magyar nemzet, hogy mi, a’ kik anakelőtte *Itáliából* vöttük a’ Betűket . . . most azt megértük, hogy ők szorúltanak mi reánk Betű végett” — kommentálta az ügyet Kis 1698-ban.¹¹ Az utókor szemszögéből azonban nemcsak Kis személyes életrajza vonatkozásában kell az olasz ajánlattal szembeni negatív elhatározását hibásnak ítélnünk, hanem még inkább a betűalkotás és a könyvművészet egyetemes története szempontjából. A „Janson-betűk” tényleges alkotója számára MEDICI pártfogása minden bizonnyal más, azokkal egyenértékű, de talán még azoknál is szebb további alkotások létrehozását eredményezhette volna a nyomdászat történetében.

Ehelyett Kis folytatta előkészületeit a hazatérésre. Számos ékezetes betűkkel is ellátott betűsorozatot készített: az ékezetes betűket jobban szerette, mint a ligatúrákhoz hasonló betűkombinációkat, melyek abban az időben a magyar nyomdászatban még szélteben használatosak voltak magánhangzók esetében is. Mindez beléilleszkedett azokba a tervekbe, melyeket az egyházi és világi rendek néhány évvel ezelőtt a fejedelem rendelkezésére egybehívott kolozsvári gyűlésen elhatároztak. A gyűlés célja az volt, hogy jó előre tisztázza a biblia nyomtatásával kapcsolatos különféle problémákat. Többek között egy petíciót nyújtottak be APAFI fejedelemhez, amelyben azt javasolták, hogy „az mi kegyelmes urunk eő Nagysága is requirálja az Lengiel királyt arról, hogy eő Nga valami Typographiához való eszközöket és exemplárokat akar hozatni, [itt az „exemplár” könyvet jelent, kötve vagy bekötetlenül] hanem annak mind securitással, mind penig az mi az vámokat s harmincadokat illeti, azok iránt mutassa jó akaratytyát, quod justum et aequum eő nga is praestálja.”¹²

Azonban az otthonról jövő hírek egyre rosszabbodtak és egyre világosabbá vált, hogy a biblia kinyomtatása Erdélyben a fennálló körülmények között nem lesz lehetséges. Viszont sem a fejedelemnek, sem más hatóságnak nem volt módjában, hogy Amszterdamba megfelelő összeget átutaljanak a biblia Hollandiában való nyomtatása költségeinek fedezésére — akár be lesznek kötve a példányok, akár nem. (Történetesen APAFI fejedelem támogatásával jó könyvkészlet fejlődött ki ebben az időben Erdélyben, a kötés tehát helyileg is elkészíthető volt.) Ezen körülmények között jutott Kis arra az elhatározásra, hogy a bibliát nemcsak előkészítse, hanem ki is nyomtassa Amszterdamban, mondván, hogy „Hozzá fogok én egy szegénylegény lévén, és megmutatom, hogy egy szegénylegénynek szíves devotioja többet téssen, mint egy Országnak immel-ámmal való igyekezeti . . .”

¹⁰ *Mentség*, 67. l.

¹¹ U. o., 69. l.

¹² ld. *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. k. Művelődési törekvések a század második felében*, HERÉPEI János cikkei, Budapest—Szeged, 1971. 268. l.

Az 1683 végi kolozsvári gyűlés petíciójában anticipált könyvszállítási problémákkal néhány évvel később, 1690-ben is szembetalálta magát, amikor bibliáit, psalteriumait és Új Testamentumait Lengyelországon keresztül próbálta Erdélybe juttatni. Bár kétféle fokozatú antiqua és kurzív betűket és négy héber betűkészletet átadott a lengyel Marcus FRANKEL megbízottainak, amiért a lengyelországi útvonalon érvényes oltalomlevelet ígértek, egy lengyel főnemes a könyvesládákat mégis lefoglalta. APAFI fejedelem közvetlenül a lengyel királyhoz fordult kérve közbelépését túlbuzgó honfitársánál, hogy a könyveket felszabadítsa. Az azonban hajthatatlan volt s nem engedelmeskedett sem a király, sem a püspök parancsának. A könyveket elküldi Rómába, a pápának, hogy „lássa, mit tsinál vélek” mondotta. Az érvelése az volt, hogy KIS könyvesládának jegyzékére bukkanva feltűnt neki az „Aranyas Biblia” (biblia aranyozott kötésben) megjelölés, amit ő „Ariánus” bibliának értett. Az arianizmust 325-ben a niceai zsinat ítélte még el, de a 17. század végén újjáéledt nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem Angliában is. John EVELYN naplójában is találunk utalást reá.¹³ A *Mentség*ben KIS Isten áldásába ajánlja az elhunyt fejedelem emlékét jó szándékaiért és amiért annyit költött a bibliák visszaszerzése érdekében. De elmeséli, hogy Isten után ténylegesen a nagy hegyi tolvajoknak köszönheti a könyvesládák felszabadítását . . . A véletlen folytán ugyanis éppen akkoriban egy rablóbanda rontott rá a környék kúriáira és kolostoraira, nagy károkat és veszteséget okozva Lengyelországnak azon a részén. A lengyelek valahogyan arra gyanakodtak, hogy az átutazó magyarok küldték rájuk a banditákat, megtorlásként jószágaik lefoglalásáért. Így aztán azzal a feltétellel szabadították fel azokat, hogy többször nem küldjük rájuk a fosztogatókat, írja KIS hozzátéve, hogy „mi pedig azoktól szinte úgy féltünk, nemhogy vélek egyet értettünk volna.”¹⁴

De térjünk vissza a biblia nyomtatására Amszterdamban. Világos volt, hogy a nyomtatás költségeinek fedezésére KISnek mind több és több betűt kellett metszenie olyan megrendelőknek, akik ezért a munkáért hajlandók voltak jól fizetni. Megemlíti, hogy a betűmetszéssel óránként egy tallért keresett, azonban télen gyertyafénynél kellett dolgoznia. Munkája természetével magyarázza hallgató ember voltát és, hogy miért nem vállalt prédikálást: „. . . mert az a mesterség, a’ mellyet én oda-fel üztem tized fél esztendeig, annyira meg kívánnya, hogy az ember reá függessze minden elméjét és szemeit; hogy semmiképen nem lehet ezt jól tractálni, ’s egyszersmind beszélteni. Innét vólt, hogy kívált eleinten, módnélkül el-szoktam vólt a’ beszédről. Hogy haza jövék pedig, azólta a’ sok tribulatio kimondhatatlan sok búba és melancholiában merite.”¹⁵

A helyzet, mely Erdélyben fogadta, egyáltalában nem volt szívderítő. A városok a Habsburg császár német katonái kezében voltak. Felszabadító vagy megszálló csapatok? — a vélemények eredetileg nyilván megoszlottak. A legtöbb

¹³ 1699-ben és 1702-ben EVELYN azt írja, hogy ez a hitvallás most csodálatosan elterjedt. 1699 július 26-án egy prédikátorról ír, aki „a délutáni katekizmus után beszélt az istentelenség, arianizmus, a kvékerek és a libertinusok kárhózasos eltévelyedéseiről . . . ebben a korszakban.” Erdélyben az unitárius egyház határozottan virágzott és KIS, a legjobb erdélyi tradíciónak megfelelően, kolozsvári működése során számos unitárius könyvet is nyomtatott, például egy unitárius püspök és egy lelkész imakönyvét. Természetesen ugyanebben a szellemenben nyomtatott könyveket és egyebeket az Erdélyben újraéledő jezsuita rend számára is az 1690-es évek végén.

¹⁴ *Mentség*, 100. l.

¹⁵ U. o. 16. l.

házba katonaság volt beszállásolva és a generálisok, akik Kis hazatérése idején a hatalmat gyakorolták, kis zsarnokokként viselkedtek, nem hagyva semmi kétséget a tekintetben, hogy ők a fejedelemséget megszállott területnek tekintették és aszerint kezelték.

Bár LIPÓT császár — ebben az időben, amikor az erdélyi fejedelemség függetlensége jóformán teljesen megsemmisült — angol, holland és porosz nyomásnak engedve kiadta a „Diploma Leopoldinum”-ot, mely a vallásszabadságra vonatkozó korábbi törvények érvényben tartását ígérte; és ámbár Angliában a még megmaradt protestáns kápolnáknak, a White-hall templomában és Windsorban — mint valamivel előbb EVELYN feljegyezte — hálaadó istentiszteletek tartását rendelték el a török elleni háború sikerességéért, az erdélyi református egyház számára valójában a megpróbáltatások idejét jelentette.¹⁶

A 17. századvég felfordulásai azonban nem korlátozódtak a Duna és a Kárpátok országaira. A vallási és politikai türelmetlenség Angliát sem kerülte el teljesen, azt az Angliát, amely pedig századok során többnyire jó példát adott arra, hogy történeti fejlődés és változások hogyan valósíthatók meg kevésbé erőszakos és kevésbé kegyetlen eszközökkel, mint ahogy az a legtöbb más országban történik. Az 1680-as években, amikor Kis a Csatorna túlsó oldalán, Hollandiában élt és dolgozott, ilyen kivételes korszak ébredt Angliára. 1683-ban az ún. Rye-házi összesküvést leplezték le és a vádlottakat könyörtelenül büntették. JEFFREYS bíró és a nevéhez kapcsolódó „véres” vésztörvényszék korszaka volt ez Angliában — kevéssel azelőtt, hogy a vérszomjas CARAFFA generálist, az ugyanolyan mértékben gyűlölt RABUTIN elődjét, császári helynököknek nevezték ki Erdélyben. És ez volt az az év, amikor Kis Miklós szép magyar bibliája elhagyta a sajtót.

A hírhedt JEFFREYS egyik életrajzírója nemrégiben a bíró mentségére hangoztatja, hogy személyisége és tettei megítélésében a történeti diszciplínát szükséges alkalmazni, tehát saját korának és nem a mának viszonylatában láttatni őt. A 17. század tory-jai nem egyenlők a modern konzervatív párt tagjaival, és a protestáns „disszidensek” nem azonosak a 20. század methodistáival, írja. De helyeslőleg idézi egy Lancashire-i békebírónak „északi józanságról” tanúskodó szavait, aki „Anglia lakosságát ebben az időszakban három csoportra osztotta fel: gazfickókra, bolondokra és bölcs emberekre; az első csoportban levők összeküvéseket szönek, a másodikban levők hisznek bennük, míg a harmadik csoportba tartoznak azok akik átlátnak mindezekben.”¹⁷

Számolnunk kell e korszak kivételes jellegével, ha megkíséreljük megérteni Kis keserű latin versikéjét, melyet *Mentségében* idézett:

Anglica terra vale: fueras mihi Carcer & Orcus;
Angelicam quo te dicere jure queam?

¹⁶ NAGY G.: *The Reformed Church in Transylvania*. The Hungarian Quarterly (Budapest) 1940. 672—673. A protestantizmus helyzetére nézve ld. MAKKAI, László: *Histoire de Transylvanie*. Paris, 1946. „... Ez az Erdély volt az amelyet Európa 1550-ben úgy ismert meg, mint az első vallási kompromisszum megvalósítóját, amikor az erdélyi országgyűlés proklamációt adott ki a katolikus és protestáns vallásszabadság gyakorlására. Martinuzzi halálával a katolicizmus elveszti fő védnökét és 1556-ban Izabella királyné már egy főként protestáns országba tér vissza. ... Méliusz Juhász Péter hatására a kolozsvári egyház 1559-ben a genfi hittételeket fogadta el, s ezt az irányt akkor a »magyar« vallásnak nevezték, a »német«-nek nevezett lutheránizmussal szemben ... és az ország többsége kálvinista lett.” 164—165.

¹⁷ P. J. HELM: *Jeffreys*. London, 1966. 12. és 16. l.

Keserű versének összefüggése az, hogy saját szülőházáját kárhozzatja hasonló keserűséggel, amiért egész életét haszontalannak érzi, amiért megfosztotta őt korábbi ambícióitól és munkakedvétől. „Nem-is tsuda, ha engem idő előtt el-ér a' vénség: mert Belgiumban (azt merem mondani) 30 esztendeig nem öszültem, és nem vénültem volna annyit, mennyit itt a' 9 esztendőtől fogva”, — és ehhez teszi hozzá: „Úgy hogy igazán mondhatnám Erdély felől, a' mit Anglia felől (mert ott is volt valami bajom) mondottam volt, mikor onnét kijöttem.”¹⁸

Isten hozzád angol föld: számomra börtön és pokol voltál;
Mily joggal mondhatnálak téged Angyalinak?

Csak természetes, hogy e cikk írója, aki maga is Erdélyben született és nőtt fel, és aki mint iskolásfiú virágcsokrot vitt néhány osztálytársával évenként KIS magányos sírjára az öreg házsongárdi temetőbe, és akinek angliai tapasztalatai annyira ellentétesek a kolozsvári kollégium híres nyomdászának sorával, zavarban van a keserű sorok olvastán. Valami olyan kényelmetlen érzés ez, mint amikor az ember meghitt barátai közül az egyik nem szereti a másikat. Mindez évszázadokkal ezelőtt történt, mégis jó lenne kideríteni ennek az érthetetlen haragnak az okait. Amint az 1957. évi *Gutenberg Jahrbuch*-ban megjelent cikkben írtuk volt: angol források eddig nem produkáltak semmi érdemlegeset KIS itteni látogatását illetőleg. Ez a helyzet azóta sem változott.

Ami KIS Angliában is használt matricáit és betűit illeti, Harry CARTER és Christopher RICKS azonosítottak egy dupla ciceronak megfelelő héber betűtípust, amelyről megállapították, hogy egyike a TÓTFALUSI KIS által metsetteknek és amelyet amszterdami mintalapján „Augustin. Hebr.” nek nevez. CARTER és RICKS azt is kimutatták, hogy ezt a betűt használták 1695-ben egy héber Haggadah-kiadásban.¹⁹

Más betűtípusokon kívül CARTER és RICKS a JAMES-féle öntöde betűmintái között talált egy angolul „Two-line English Roman and Italick”-nak nevezett betűtípust (sorszáma: 103), amelyről megállapították, hogy főként, ill. teljes mértékben, azonos KIS „Clein Canon” betűivel. A katalógus szerint JAMES-nek 235 matricája volt ebből a betűtípusból és valószínű, hogy ezek „ugyanazok amelyekből Robert Andrews-nak 255 matricája volt”. Ezekre a „Two-line English” betűkre utalt Harry CARTER Horace HART: *Notes on a century of typography at the University Press, Oxford, 1693 – 1794 c. művének új, fakszimile kiadásához írott jegyzeteiben.* (A HART-kötet eredetileg 1900-ban jelent meg.)²⁰ E két betűtípust úgy látszik 1692-től kezdődőleg használták Londonban és ennek a betűkészletnek a megvásárlását jegyezték fel számadásaikban az oxfordi egyetemi nyomda raktárnokai 1695-ben: „Szept. 13. Mr. Andrews-nak görög »Brevier« (azaz 8 pont méretű) és »2-line English« betűkért.” — csak persze angolul. HART egyik jegyzetében megállapította, hogy annak írásakor, 1899-ben, az Oxford University Pressnél e készletnek sem patricája, sem matricája, sem maguk a betűk nem voltak már meg és a könyvében közölt

¹⁸ *Mentség* 38. l.

¹⁹ Edward Rowe MORES: *A dissertation upon English typographical founders and foundries [1778] with a catalogue and specimen of the typefoundry of John James [1782].* Kiadta, bev. és jegyz. CARTER, Harry és RICKS, Christopher. Oxford University Press, 1961. 105. l.

²⁰ CARTER kiadása a Clarendon Pressnél jelent meg, 1970-ben.

reprodukcioit kliséről nyomják. Megjegyzi azonban, hogy az eredeti betűket a *The Works of Mr. William Shakespeare*, 1770, Royal 4to, Clarendon Press c. kiadványuk belső címoldalain használták; és az, hogy a betűkészlet 1794-ben még megvolt és nyomtattak vele, azt bizonyítja, hogy az említett 1794. évben más szedésmintákon is megtalálhatók a nyomda eredeti betűmintakönyvében.

Aligha van olyan erdélyi betűmetsző, aki ennél, hogy ti. „Mr. Shakespeare” munkáinak nyomtatásához használják a betűit, nagyobb dicsőségre tartana igényt és biztos vagyok benne, hogy Kis Miklós se vindikált volna nagyobbat. Különösen ha megsejthette volna, hogy a 20. században az ő régi szép betűit UPDIKE, van KRIMPEN, Stanley MORISON, és persze Harry CARTER állandó érdeklődésének eredményeként – a világ két legnagyobb betűkészítő vállalata, a Linotype és a Monotype cégek, felújított változatokban – jöllehet „Janson” és „Ehrhardt” néven – újra kihozták a közelmúlt években.

De a 17. században ezek és feltehetően Kis más, még nem azonosított betűtípusai, csak közvetett úton kerültek az angol nyomdászok kezébe, nem közvetlen, személyes vásárlás útján. Így nem vetnek fényt Kis nyilvánvalóan szerencsétlen kimenetelű angliai tartózkodására.

Ez a személyes látogatás nem szükségképpen a magyar biblia, a zsoltórok és az Újszövetség kinyomtatása, vagy az amszterdami betűmintalap kibocsátása – ezt általában 1685–86-ra teszik – után történt. A nyugat-európai kutatás különösen az amszterdami mintalap reprodukálása és még inkább a „titokzatos holland 'Janson' betűk”²¹ azonosítása óta hajlamos arra, hogy Kis Miklósban elsősorban a kitűnő betűmetszőt – ami kétségtelenül volt is – értékelje. Ez volt az a terület, amelyen a nemzetek feletti, egyetemes emberi művelődéshez hozzájárult. Szülőföldjén viszont leginkább mint nyomdászt és kiadót, író, fordítót, sőt mint költőt és filológust értékelték, és ez bizonyos mértékben megkönnyíti annak megértését, hogy az előkerült és Kolozsvárott 1940-ben, majd Budapesten 1942-ben újra reprodukált amszterdami mintalap után is, a történészek és tipográfusok egyike sem tudta meglátni, ill. felismerni a Kis által alkotott betűk és az ún. Janson-betűk azonosságát – noha sokan közülük Kis őszinte nagyrabecsülői voltak.

Nem felejtendő el az sem, hogy amikor Kis útnak indult „Belgium”-ba legfőbb feladatának azt tartották, hogy elvégezze a magyar biblia korrigálását és nyomtatásra való előkészítését, ami mint említettük, nemzeti ügy volt az abban az időben főként protestáns Erdélyben. Nem volt-e lehetséges, hogy a fejedelemség vezetői valami más és hasonló, nemzeti szempontból is hasonló jelentőségű feladattal is megbízták volna?

Az 1680-as években APAFI fejedelem kénytelen volt katonailag összefogni a pogány törökkel a Habsburg császár ellen, hogy annak a „goodly K: dome of Hungarie” – ahogy EVELYN utalt meleg rokonszenvvel Magyarországra – népének szenvedéseit enyhítse és különösképp, hogy a magyar protestánsokat a császári hadak és kegyetlen parancsnokaik elnyomása alól kiszabadítsa. Ennek a lépésnek magyarazatára egy széles körű propagandakampányt indított, hogy a keresztény Európát biztosítsa, hogy távolról sem a keresztény hit cserbenhagyását célozza katonai vállalkozása, hanem éppen ellenkezőleg, a vallás szabad gyakorlatát kívánja biztosítani minden magyar számára.

A kampánnyal egy időben, nyilván annak részeként, egy szép kiállítású tizenhat leveles fólió formátumú pamflet jelent meg, latinul és angolul, a követ-

²¹ BARKER Nicolas: *Stanley Morison*. Macmillan, London, 1972. 175. l.

kező címen: *The Declaration of the War Lately set out by the most Illustrious Michael Apafi, Prince of Transilvania against the Emperour's S. Majesty.* According to the Transylvanian Copy 1682.

A címzettek, akiknek a röpirat dedikálva volt:

A keresztyén világ minden királya, hercege, állama, az egész Szent Római Császárság minden Előkelősége és Rendjei, végül pedig az elnyomás terhe alatt nyögő szerencsétlen Pannonia népéhez, amiről örökkévaló Emlékezetre, Apafi Mihály, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a Magyar királyság csatolt részeinek Ura és a Székelyek grófja, kinyilatkoztatom és bizonyoságot teszek, őszinte Igazsággal és tántoríthatatlan Hittel . . .

Kiadóként „Francis Smith, Sen. at the Elephant and Castle in Cornhill, London” és a megjelenés évszámaként 1682 van feltüntetve.²²

APAFI-nak 1678-tól kezdődően különféle manifesztumai ismeretesek, de a SMITH-féle pamflet azért is érdekes, mert a kiadója az a Francis „Elephant” SMITH (a címében szereplő londoni „Elefánt és Kastély”-ből), aki „Anabaptist” SMITH-ként is ismeretes és John BUNYAN műveinek a kiadója volt. Ellen-ségei nyomtatványaikban mint az anglikán vallástól elszakadó „hitehagyót”, „pimasz csalót”, „okirathamisítót” és liberális „whig pamfletistát” emlegették. JEFFEYS bíró ítélkező karrierje 1680-ban történetesen azzal indult, hogy megbízatást kapott két whig pamfletíró, nevezetesen Francis SMITH és egy HARRIS nevű ember elleni büntető eljárás vezetésére. SMITH-t rágalmozással vádolták amit „Tom Ticklefoot” [„Viszkető Láb Tamás”] és „Tabouer” néven egyik pamfletjében követett volna el. Még ugyanennek az évnek az őszén ismét és hasonló vád alá helyezték. Ez alkalommal Jefferys hízelgően „igen tehetséges” embernek nevezve őt megpróbálta rávenni, hogy ismerje be bűnösségét.²³ SMITH folyóirata: a *Protestant Intelligence* közölt magyar híreket is.²⁴

Nem volt elképzelhetetlen, hogy ellenzéki felfogású emberek, akik a magyar helyzet alakulását az angliai körülményekre is alkalmazták, börtönben találták magukat, mivel a törökkel szövetséget kötőnek a császári haderők elleni küzdelmét Angliában országszerte tárgyalták. (Erről sok fennmaradt vitairat tanúskodik.) Hogy KIS kapcsolatban lehetett ilyen protestáns és „dissenter” körökkel, kiadókkal vagy nyomdászokkal, talán magával Francis SMITH-tel, egyáltalában nem kizárt dolog. Valószínűbb, hogy a megpróbáltatások, amelyeket sorai szerint Angliában elszenvedett, ilyen okokra vezethetők vissza, mintsem betűszállítmányokra, amelyek először 1685 körül jutottak el amszterdami műhelyéből angliai nyomdászokhoz.

De, hogy visszatérjünk APAFI 1682-es kétnyelvű deklarációjára: BETHLEN Miklós önéletrajzában említette, hogy ezt valójában PATAKI István professzor írta KOVÁSZNAI püspökkel együtt.²⁵ PATAKI egyike volt KIS régi és őt nagyra-becsülő barátainak, akivel levelezést Hollandiából is fenntartotta. PATAKI volt az, aki visszatérése után azt tanácsolta KIS-nek, hogy nősüljön meg s így

²² A holland verzió: *Unt 't Latijn vertaald, Na de Copie, Gedrukt in Sevenbergen Anno 1682; 4 r. 12 sztlan lev. (RMK III. 3225. H. n. 1682.)* ld. még: RMK II. 1483. Kolozsvár, 1681. 4 r. 2 ív, 8 sztlan lev. Kezdete: „Universis Orbis Christiani Regibus, Principibus . . .”

²³ HELM, im. 62–69. l.

²⁴ ORSZÁGH László: *Kis és az első magyar könyv Amerikáról.* Magyar Könyvszemle 1958. 22–41.

²⁵ BETHLEN Miklós: *Önéletírás.* Budapest, 1955. 1. köt. 423. l.

tanúsítsa, hogy tényleg Erdélyben kíván letelepedni, ismert külföldi kapcsolatai ellenére is.

A másik körülmény, amely KIS „angol—angyali” szójátéka megetti rossz emlékeit okozhatta az e korszak virágzó vállalkozása — az angol nyelvű bibliák Hollandiából Angliába való rendszeres becsempészése is lehetett. KIS kétszer is említi az ATHIAS—SCHIPPER amszterdami nyomdászceget, melynek ez a könyvcsempészés egyik speciálitása volt annak idején.²⁶

KIS *Mentségében* szembeállítja a magyar nyelvű kiadványok példányszámának korlátolt voltát az angolokéval, aminek az oka a magyarul értők és olvasók viszonylag csekély száma. „*Anglicana* Bibliát pedig tsak Athias Amsterdamban (a' mint nékem *referalták*) ötven ezeret minden esztendőben iktat-bé Angliába: azt pedig tsak lopva; 's hát ottben mennyit nyomtatnak?” írja KIS mindjárt hozzátéve, hogy „Mert ott *curiosusok*, és könyv 's tudomány szeretők az emberek, nem úgy mint itt. Tsak egy közönséges embernek-is derék *Bibliotheca*ja vagyon ott . . .”²⁷ Ezek az eléggé hízelgő mondatok mutatják, hogy KIS szerzett más tapasztalatokat is, mint a börtön és pokol, angliai tartózkodása idején. (Különös, hogy ezek a sorok legtöbb szakíró figyelmét elkerülték.)

Ha KIS-t, aki egy időben közvetlenül kapcsolatban volt az Athias nyomdával, bibliacsempészés miatt állították volna bíróság elé, ezt nem tekintették volna valami szégyellni való dolognak szülőhazájában. Az a tény, hogy míg ő maga nyíltan ír Angliáról, mely börtön volt a számára, erdélyi ellenségei pedig egy szóval sem említik angliai balsikerét különböző gyalázkodásaikban, arra vall, hogy saját személyére nézve bármily sajnálatosan alakult angliai tevékenysége, az nem lehetett olyan jellegű, hogy megszégyenítette volna őt az erdélyi közvélemény szemében.

Ez a rágalmazási kampány KIS ellen olyan intenzív és körültekintő volt, hogy még a halála után is, mind ENYEDI, mind PÁPAI PÁRIZ professzorok megemlékezéseit kiszaggatták a gyászbeszédeket tartalmazó egykori kiadvány minden egyes példányából.²⁸ Szerencsére PÁPAI KIS életét versalakban megéneklő szövegének egy példánya, feltehetően Pápai saját példánya, a 18. századig — talán az enyedi kollégiumban — fennmaradt. Így került az *Erdélyi Féniks* BOD Péter kezébe, aki jegyzetekkel látta el és újra kinyomtatta az *Életnek Könyve* c. kötetben (Nagyszébenben, 1767-ben). BOD a könyvhöz írt bevezetését ezekkel a sorokkal fejezi be:

Olyan volt azért Tótfalusi Miklós a Magyaroknál, mint *Frobénius*, *Oporinus* a' Helvétusoknál, *Henricus Stephanus*, a' Frantziáknál, *Manutius* az Olaszoknál, *Platinus*, *Elsevir*, *Jansonius* a Belgáknál, *Bombergus* a' ,Sidóknak a' Vénétusoknál; hanem ez anynyival volt elébb-való, hogy nem Atyjáról maradtott gazdagsággal folytatta a' Mesterséget; hanem a' maga metszésbéli Mesterségével kereste a' gazdagságot, 's folytatta közhaszonra a' szükséges jó dolgot. Méltán meg-érdemli azért a' Féniks nevezetet; mellyről azt írja Seneka: *Semel quingentesimo anno nascitur*. Öt-száz Esztendők alatt egyszor

²⁶ Az Amszterdamban 1684-ben aug. 15-én kelt levélben, melynek címzettje TELEKI Mihály, „a teljhatalmú kancellár” és TOFEUS Mihály református püspök volt, megjegyzi, hogy holland pártfogója J. LEUSDEN professzor — másokkal együtt — azt tanácsolják, hogy „a' mi Bibliánk nyomtatásának azt a' módját vegyem elő, és kövessem, mellyet itt követnek a' Schipper és Athias műhelyekben az *Anglicana Bibliának* nyomtatásában”. (Közölte DÉZSI KIS-ről szóló könyve függelékében, 195. l.)

²⁷ *Mentség*, 89. l.

²⁸ GYULAI Farkas: *Vita M. Tótfalusi Kis M. ravatala fölött*. Erdélyi Múzeum 1909. 3. sz.

születik. Kivánnám én hogy nem öt-száz hanem öt, vagy bár tsak Ötven Esztendő alatt születnék ilyen Féniks . . .

BOD említi, hogy „mind kéz-írásban 's mind Nyomatásban” kezébe akadván „Medicinae Doctor és a' Nagy Enyedi Kollégiumban a Görög Nyelvnek és a Filozofiának híres Tanítója” PÁPAI PÁRIZ KISRŐL szóló versei, „holmi oda tartozó szükséges és Emlékezetre méltó Jegyzésekkel megvilágosítván, kívántam hogy azokban ez a' Daciae Phoenix meg-elevenedjék”.

Azóta ez a példány és a különböző kéziratok mind elvesztek, de a BOD-féle kiadás és más publikációk, amelyek egy kevésbé destruktív korban születtek, fennmaradtak és segítettek igazságot szolgáltatni KIS-nek, akinek a nevét meg akarta örökíteni. BOD szintén érdemlegesen és elismeréssel írt a KIS-féle bibliakiadásról mind a nyelvi, mind a nyomtatási szempontok ismeretében a *Szent Biblia Históriaja* c. művében (Nagyszében, 1748).

TÓTFALUSI KIS elismertetésében egy másik feléledés a múlt századforduló idején történt. HEREPÉI Gergely kolozsvári lelkész, később főesperes, megtalálta és érdeklődő nyomdászoknak és professzoroknak megmutatta KIS — akkor elhagyott és elfelejtett — sírját és sírkövét a kolozsvári temetőben az 1880-as években.²⁹ Ez a szerény gesztus a közérdeklődés újjáéledésére vezetett. GYALUI Farkas, DÉZSI Lajos, KONCZ József, CSERNÁTONI Gyula és mások tanulmányokat jelentettek meg; DÉZSI professzor megírta KISRŐL máig is forrás-értékű könyvét, GYALUI újra kiadta a *Mentséget* és KIS halálának 190. évfordulójára a *Síralmas Panaszt*. Ez egy „feddő költemény”, amelynek a dallamát KIS komponálta és arról a nagy tűzvészről szól, amely 1697 tavaszán Kolozsvárott pusztított. KIS a nagy égést jól megérdemelt isteni büntetésként értelmezte és az ének végén „megtérésre való intés” és a város egészének nevében mondott „áhitatos könyörgő ének” rekeszti be a verset. A nyomdászok KIS halálának kétszázadik évfordulójára, 1902-ben a temetőben felállították emlékművét. Ezen mint „Európa-hírű nyomdászt és betűmetszőt” és mint a mi (magyar) „helyesírásunk alapítóját” ünnepelték.

Azóta KIS és *Mentsége* elismert részévé vált a magyar és különösen az erdélyi kulturális hagyományoknak, bár kissé szunnyadó hagyomány, amint az már az ilyen relikviákkal lenni szokott. Ha megeleveneztek róla, akkor rendszerint irodalomtörténészek idézték KIS életművét.

Munkásságának elismertetésében a következő, potenciálisan jelentős állomás amszterdami betűmintaalapja egyetlen fennmaradt példányának felfedezése és közlése volt. Ez betűtípusainak gazdag választékát és néhány sornyi kotta-jegyét foglalja magában, amelyeket amszterdami címén vevőinek eladásra ajánlott az 1680-as években.

Felbukkanása a véletlen — vagy sorsszerű — utazásnak köszönhető, amelyet a kiváló KNER nyomda vezetője KNER Imre tett meg Gyomárról Kolozsvárra 1942 nyarán. KELEMEN Lajossal, a kolozsvári korábbi levéltárossal társalogva a beszélgetés során TÓTFALUSI KIS neve is felmerült. KELEMEN — akit az én időmben úgy ismertek, mint „keveset publikáló, de mindentudó embert” — megmondta KNER-nek, hogy KIS betűmintaalapja Budapesten van és egész pontosan megadta a lelőhelyet: az Országos Levéltárban, a HATFALUDY család iratai között. Gyomára visszatérve KNER továbbította a hírt SZENTKUTY Pálnak, Budapestre, akinek 1940-ben megjelent publikációját a régi

²⁹ Adattár i. m. 161. l.

magyar nyomdák betűmintakönyveiről Gyomán nyomták. Kis mintalapját így találta meg és egy cikk keretében reprodukálta SZENTKUTY a *Magyar Könyvszemlében*.³⁰

Londonba azonban a háború után is még sokáig nem jutott el egyetlen példány sem. Különös módon — amint azt csak a közelmúltban HAIMAN György felfedezte — a Kis-féle amszterdami betűmintalapot publikálták a viszonylag közeli Kolozsvárott már 1940-ben, egy GYALUI Farkastól származó régi fényképről.³¹ Erről viszont Budapesten sem tudtak.

Amszterdami betűmintalapja felfedezése és műveinek azonosítása óta — igen helyesen — TÓTFALUSI életművét szakértő tipográfusok és nyomdászat-történészek is egyre gyakrabban választják — odahaza csakúgy mint külföldön — tanulmányaik tárgyául.

Befejezésül szeretnék beszámolni két olyan publikációról, melyek a közelmúltban láttak napvilágot. Mindkettőt HAIMAN György, a Magyar Iparművészeti Főiskola tipográfiai tanszékének professzora írta.

Az első egy hosszabb cikk, címe: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához*.³² Ebben HAIMAN elsőnek publikálja és elemzi Kis felszerelésének nemrég felfedezett leltárát, melyet 1702. április 25-én vettek fel Kolozsváron, közvetlenül Kis halála után. Maga a tény, hogy egy ilyen leltár készült Kis ingóságairól kevéssel halála után, ismeretes volt előzőleg is BETHLEN Miklós önéletrajzának és CZEGEI VASS György naplójának utalásaiból,³³ de a szöveg nem került elő.

HAIMAN beszámol arról, hogy a nagy érdeklődést kiváltó dokumentumot KRIZSÓ Kálmán találta meg, aki az említett 1940-es Grafikai évkönyvet publikálta, és aki 1971-ben a kolozsvári Református Egyházkerület központi gyűjtő-levéltárában találta meg. A leltár 6 levélből áll, melyek mérete egyenként 200 × 315 mm és ugyanazon kéz írása. Az utolsó lap üres. Sajnos, a dokumentum nincs szignálva. KRIZSÓ szórul szóra lemásolta a 11 lapnyi szöveget és HAIMAN a cikkében ennek alapján közölte a szöveget, cikke 205–208. oldalán. A leltár eredeti kéziratának fotókópiája — mint HAIMAN Györgytől értesülők — a közelmúltban eljutott Magyarországra, de Angliában még nem kaptuk meg.

HAIMAN — nagyon helyesen — a most felfedezett 1702-es leltárat összehasonlítja egy 1711. október 21-i dátummal keltezettel, melyet IMREH Sándor „ev.ref. főtanodai nyomdász” másolt le és publikált 1880-ban a *Typographia* c. folyóiratban. Bár ezt a leltárt DÉZSI és mások is ismerték és röviden említették is, a két lista alapos egybevetése most Kis felszerelésének rendkívül tanulságos feltáráshoz ad alkalmat HAIMANNak.

Az 1702-es leltár regisztrálja a Kis amszterdami betűmintalapján szereplő teljes betűkészletet, de például, míg az utóbbiban 37 betűváltozat fordul elő, a leltárban 50 van. A betűtípusok nagyobb száma arra vall, hogy ezekből sokat Hollandiában készített és onnan hozta magával, viszont egy részüket soha

³⁰ M. Tótfalusi Kis Miklós amszterdami betűmintalapja. Magyar Könyvszemle 1942. (Az Egyetemi Nyomda újra-nyomtatta különlenyomatként Budapest, 1943.)

³¹ TERHES Gyula: *Misztótfalusi Kis Miklós, 1650–1702*. Grafikai Évkönyv, Kolozsvár, 1940.

³² HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipográfusi hagyatékához*. Magyar Könyvszemle 1972. 3–4. sz. 193–209.

³³ *Czegei Vass György és Vass László naplói, 1659–1739*. Monumenta Hungariae Historica, Budapest, 1896, XXXV.

nem használta Kolozsváron nyomtatott ismert kiadványainak egyikében sem. A leltár sok érdekes revelációjának egyike a 'contrapensum contrapensurum' nevű komplikált instrumentum, mely — mint HAIMAN írja — kiváltképpen olyan mesternek lehetett hasznos, aki nagy számban gyártott patricákat és matricákat, mint KIS tette volt Amszterdamban.

HAIMAN folytatja a leltárban szereplő betűtípusok és KIS azon betűinek összehasonlítását, amelyeket — mint ismeretes — Lipsésében hagyott 1690-ben, Erdélybe való visszatérésekor, és amelyeket a *Mentségben* és számos levelében is többször megemlített. Ezek, mint ma már tudjuk, részben a lipcsei Drugulin W. nyomda, betűöntőde, részben pedig a Frankfurt a/M.-i Stempel D. cég tulajdonába kerültek. HAIMAN véleménye szerint például a Drugulin utódei, az Andersen Nexö nyomda mai 20 pontos betűje az amszterdami mintalap „Paragon”-jának a megfelelője, míg a frankfurti Stempel cég kb. 1920-as mintalapján levő 36 pontos betű azonos a KIS-féle „Groot Canon” nagyságú betűkkel. „S ami még érdekesebb — írja HAIMAN —, a frankfurti minta kurzív címbetűinek megfelelő grádusaival a KIS Miklós Groot Canon és Paragon kurzívja azonosítható, az ezeket követő két kisebb fokozat azonban más kéztől származik.” Vagyis — amint HAIMAN több példán is kimutatja — az a típus, ill. méret, amely az 1702. évi leltárban, tehát KIS kolozsvári anyagában megvolt, az a Lipsésében hagyott sorozatokból hiányzott, és megfordítva.

Az 1702-es leltár tele van igen érdekes információval, melyek nemcsak a „Janson” betűk, hanem általában a 17. századi tipográfia vonatkozásában is tanulságosak. HAIMAN cikke a jelen sorainknál részletesebb ismertetést érdemel, vagy talán lefordítást angol, vagy valamely más, általánosabban beszélt nyelvre.

A másik publikáció, amelyet meg szeretnék említeni, szintén HAIMANÉ, és egyike azoknak a kiadványoknak, amelyeket a magyar könyvnyomtatás 500. évfordulója alkalmából adtak ki Budapesten.³⁴

Ez egy nagyon gondosan megírt és szép kiállítású könyv, amelyben HAIMAN jó áttekintést ad KIS betűművészi és tipográfusi pályájáról és az erre vonatkozó kutatásokról. A szerzőn kívül gratulálhatunk a Magyar Helikonnak és a Kossuth Nyomdának is, amelyek a kiadványt együttesen jegyezték. Az olvasó mégis sajnálja, hogy a kiadók nem látták el indexszel a kötetet. (Nyilvánvaló, hogy nem a szerző a felelős ezért a mulasztásért: a 106. oldalon dicséri KIS-t, amiért nagy gondot fordított rá, hogy kiadványait tartalmi jegyzékekkel, indexekkel stb. lássa el!)

HAIMAN történeti vonatkozású megjegyzései és véleménye itt-ott vitára adhatnak alkalmat — ez az ilyen széles körű kutatási területre vonatkozó műveknek a természetéből következik. De talán a legnagyobb erénye, hogy ebben a kötetben KIS kolozsvári nyomtatványainak legtöbbszöréről jó reprodukciót ad közre. Ezek a publikációk ma különféle országhatárokon innen és túl, szétszórva találhatók, ahol is a kutatómunkával és a reprodukciókészítéssel kapcsolatos rendelkezések rendkívül eltérőek. E nehézségek ismeretében a kötet ebben a tekintetben is igen kiváló teljesítménynek találok.

Személy szerint igen hálás vagyok KIS nyomtatványainak bibliográfiájáért is, amelyet SOLTÉSZ Zoltánné gondosan és felkészültséggel állított össze a

³⁴ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*. Magyar Helikon 1972. (Megjelent 1973 nyarán.)

kötet végén. (Ez emlékeztet arra a buzgó, de eleve reménytelen erőfeszítésre, mellyel az 1950-es években a British Múzeum olvasótermében megkíséreltem összeállítani Kis könyveinek valamiféle „szükség-megoldás” bibliográfiáját az ott hozzáférhető forrásokból.)

Most mindezek a szükséges adatok megtalálhatók ebben a szép kötetben, jól választott reprodukciókkal, melyekhez egy olyan szerző írt kommentárt, aki a betű, a könyv és a könyvnyomtatás technikai és tipográfiai aspektusait is jól ismeri.

Bár néhány részletkérdésben HAIMAN véleménye eltér a mi Kisről szóló cikkeinkben kifejtett nézetektől, nemcsak korrektül hivatkozik azokra könyve történeti részeiben, hanem az „E kötet célja” c. előszavában hangsúlyozza a Janson-betű 1954-es első azonosításának jelentőségét a szakirodalomban, mint amely Kis Miklós betűmetsző munkásságára irányította a figyelmet, beleértve a külföld érdeklődését és elismerését is. Ez persze igaz, de kell, hogy némi elégtételt adjon annak a tudósnak, aki — sok más kiváló teljesítménye mellett — a „Janson” és Kis-féle betűket először azonosította.

Elismerés nem mindig követi a jól végzett munkát.

GEORGE BUDAY

Some More Notes on Nicholas Kis of the „Janson” Types

(See in English: *The Library*. Transactions of the Bibliographical Society, Publ. Oxford University Press. 1974. pp. 21—35.)

Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével

A magyar jakobinus mozgalom periratai, mint ismeretes, 1919-től váltak a kutatás számára hozzáférhetőkké a bécsi Staatsarchivban. Később, az osztrák — magyar levéltári megegyezés értelmében, az akták egy része Budapestre, az Országos Levéltárba került, de a Vertrauliche Akten egyes csomói Bécsben maradtak. Ezek között található HAJNÓCZY József lefoglalt levelezése is, melynek legnagyobb részét az a 107 levél alkotja, amelyeket bécsi barátja, Conrad Dominik BARTSCH írt hozzá 1776—1792 között.¹

Újabb szakirodalmunkban nem ismeretlen e levélgyűjtemény léte, sőt egyes részleteit már fel is használta, illetve idézte BENDA Kálmán *A magyar jakobinusok irataiban* és az ő nyomán BÓNIS György Hajnóczy-monográfiájában.² Az értékes forrásanyag, amelynek eredetiben való, teljes áttanulmányozására nyílt alkalom a közelmúltban, a már publikált és felhasznált levélrészeken kívül is bővelkedik jelentős és ismeretlen adatokban. Ezekből elsősorban BARTSCH személyére és arra a közvetlen, baráti kapcsolatra derül fény, amely — vitáik és politikai nézeteltéréseik ellenére — mindvégig jellemezte ismeretségüket. A bécsi újságszerkesztő tevékenysége mellett HAJNÓCZY publicisztikai munkásságára nézve is új ismeretekkel gazdagodunk, jóllehet levelezésük másik felét: HAJNÓCZY írásait sajnos nem ismerjük. BARTSCH több mint száz levele alapján új színekkel gazdagíthatjuk azt a képet, amelyet SZÉCHÉNYI Ferenc könyvtárgyarapító törekvéseiről a kutatás eddig felvázolt: pontosabban meg tudhatjuk, mi szerepe volt ebben titkárának és BARTSCHnak. Fény deríthető a felvilágosult főnemes közéleti szereplésének néhány, eddig kevésbé ismert mozzanatára is. Hármuk kapcsolatának alakulása pedig mélyebb betekintést enged az egész korszak publicisztikai és sajtóviszonyaiba, a kézíratos tájékoz-

¹ BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai. II.* Bp. 1952. 16., 108. — Ezúton is köszönetet mondok dr. Anton NÉMETH igazgató úrnak a bécsi Haus-Hof- und Staatsarchivban folytatott kutatómunkámhoz nyújtott szíves segítségéért, valamint BENDA Kálmánnak a Bartsch-levelezéssel kapcsolatban adott tájékoztatásáért.

² BÓNIS György: *Hajnóczy József.* Bp. 1954. 296 l.

³ Neve nem szerepel sem a „Wurzbach”-ban, sem pedig az újabb osztrák életrajzi lexikonban. A J. W. NAGL—J. ZEIDLER—E. CASTLE: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte* (Wien, 1914. Bd. II. 863—864.) röviden, néhány sorban megemlékezik róla. — A korszaknak az osztrák kutatás részéről történt háttérbeszorulására nézve ld.: Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG: *Freimaurerei in Josephinischen Wien.* Wien—Stuttgart 1975. 1. és Alfred KÖRNER: *Die Wiener Jakobiner.* Stuttgart, 1972. 16.

⁴ „Du und Konrad Bartsch seid meine älteste biedere Freunde. Euch schreibe ich also, und zwar zu letzt, zusammen. Morgen soll ich hingerichtet werden . . .” — HAJNÓCZY József búcsúlevele KÉLER Gottfriedhoz, 1795. máj. 19. *A magyar jakobinusok iratai II.* Bp. 1952. 780.

tatás gyakorlatától kezdve, a sajtóról és sajtószabadságról vallott véleményeken át egészen azokig az ismert felvilágosodáskori, külföldi sajtóorgánumokkal való kapcsolatokig, amelyeket HAJNÓCZY — BARTSCH közvetítésével, vagy esetleg éppen bécsi barátja ellenében — kiépített. Ezek az utalások és tények önmagukban is beszédesek, de indítékokat és fogódzókát is nyújtanak a további kutatások számára, amelyek HAJNÓCZY politikai publicisztikájának korai, ismeretlen dokumentumaihoz vezethetnek el. A több mint másfél évtizeden keresztül folyt levelezés gazdag anyagából értékes szempontokat is kapunk a terézianus korszak végétől kezdve, a jozefinista évtizeden keresztül egészen a nemesi mozgalom győzelméig terjedő időszak pontosabb megismeréséhez. A következőkben nem vállalkozhatunk a fenti forrásanyag teljes feldolgozására, hanem főként csak BARTSCH, HAJNÓCZY és SZÉCHÉNYI publicisztikai vonatkozású kapcsolatait szeretnénk megvilágítani.

Conrad Dominik BARTSCH személyével és munkásságával az osztrák kutatás sem nagyon foglalkozott, mint ahogy e korszak kutatása is meglehetősen háttérbe szorult Ausztriában. Számunkra pedig BARTSCH úgy is mint HAJNÓCZY egyik legjobb barátja, akit kivégzés előtt írt búcsúlevelében ő maga nevezett legrégebb és legderékabb barátjának, de úgy is mint a *Wiener Zeitung* jól tájékozott és a magyarországi viszonyok iránt meleg érdeklődést — olykor azonban értetlenséget is — tanúsító szerkesztője, mindenképpen figyelmet érdemel. Hatása — ha ezen nem csak nézetazonosságot, hanem sokszor éppen viták provokálását értjük — alig vitatható HAJNÓCZYRA, sőt SZÉCHÉNYIRE is. Hiszen ő volt az aktualitások és a publicisztika iránt már kora ifjúságától kezdve fogékony HAJNÓCZY számára az a jól informált bécsi barát, akitől sokszor kapott — nemritkán bizalmas jellegű — híreket, kommentárokat és nyomtatott újságokat, és akivel vitát kezdetett a legkényesebb kérdésekről is.

Barátságuk alapjait bizonyára elsősorban a francia felvilágosodás eszméi iránti kölcsönös lelkesedésükben kereshetjük, még akkor is, ha ezeket nem mindig egyformán értelmezték, különösen ami az adott viszonyok közötti megvalósítási lehetőségeiket illette. Mindvégig szívélyes kapcsolataik legmélyén azonban az a hasonlóság rejlett, amely a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveinek a társadalom alsó, jogfosztott rétegeiből kiemelkedni vágyó értelmiségi fiataljait jellemezte. Egyéni kiemelkedésükkel párhuzamosan gondoltak mindazon rétegeknek a polgári jogokban való részesítésére, amelyek a Habsburg-birodalomban ezeket nélkülözték. Ide vezethető vissza a publicisztika iránti kölcsönös érdeklődésük is. Mindketten szabadkőművesek voltak.

Levelezésük 1776-tal indult meg; azt követően, hogy HAJNÓCZY, FORGÁCH Miklós gróf titkáráként, az év első felében hosszabb időt töltött Bécsben.⁵ A két, nagyjából egyidős fiatalember ekkor köthetett barátságot. BARTSCHNAK HAJNÓCZYHOZ írt első leveleiből már érződik az a feszültség, ami a bécsi ifjában megvolt egyrészt a születéséből eredő korlátok („Mein Geburt hat mich unter die kleinen Menschen gesezt...”), másrészt tervei és ambíciói között.⁶ Sikertelenségei ugyan világgýűlölettel töltik el, de sorai elszántságról és energiáról tanúskodnak. Arról tájékoztatja új barátját, hogy irodalmi stúdiumokkal foglalkozott korábban, de tervei sorra meghiúsultak. MARTINI professzor-

⁵ BÓNIS: I. m. 19.

⁶ BARTSCH levele HAJNÓCZYHOZ. 1776. júl. 25. Haus- Hof- und Staatsarchiv (Wien) Vertrauliche Akten 48. (régén: 71.) fasc. 7. sz. 12. f. (A továbbiakban csak a levelek dátumát és a folio-számot közöljük.)

nak, a felvilágosult abszolutizmus egyik főideológusának ígéretében bizva, aki a bécsi egyetemi könyvtárban ígért számára állást, szorgalmasan tanult irodalomtörténetet és bibliográfiai ismereteket. Baráti körével szinte szervezetten képezték magukat: olvasmányaik, melyeknek tárgya a természettörténetre, metafizikára, erkölcsstanra, matematikára, természettanra, politikára, logikára és filozófiára terjedt ki, rendszeresen cserélgették egymás között. LINNÉ, BUFFON és a többi, divatos szerző műveit a könyvtárakban tanulmányozták. A korszak enciklopedikus irányú érdeklődési körébe még a nyelvtudományt is belevonták. Felkészülési idejüket öt-hat évre tervezték, ezután azonban ki akartak lépni a nyilvánosság elé. Igaz, már 1776-ban is gondoltak arra, hogy bekapcsolódnak a *Realzeitung* szerkesztésébe: BARTSCH fel is kérte HAJNÓCZYT, legyen levelezője a lapnak. Főleg a Magyarország viszonyaival kapcsolatos cikkek érdekelték, ezekre nézve kérdéseket ígért és bízott abban, hogy barátja válaszai nagyon érdekesek és politikuskak lesznek.⁷

A *Realzeitung* 1771-ben indult, bécsi irodalmi-tudományos jellegű hetilap volt, amelynek szerkesztői között olyan neves bécsi szabadkőműves aufkleristák voltak, mint Friedrich Justus RIEDEL, és Alois BLUMAUER, munkatársai sorában pedig van SWIETEN, Ignaz BORN, és Joseph RICHTER.⁸ A hetvenes évek végétől kezdve BARTSCH is a munkatársak közé számítható.⁹ 1781-ben arra hívta fel HAJNÓCZY figyelmét, hogy a folyóirat 12. darabjában megjelent a császár és a KAUNITZ közötti levélváltás. Küldött is a számból egy példányt Sopronba, VIETORIS barátjának, azzal, hogy tőle HAJNÓCZY is kölcsönkaphatja.¹⁰ Arra nézve, hogy HAJNÓCZY végül is írt-e a lapba, a levelezésben nem találtunk utalást: ezt csak a *Realzeitung* tartalmának elemzése döntheti el. Ez annál inkább érdekes lehet, hiszen ebben a lapban jelent meg, éppen 1781-ben, az a BESSENYEIRŐL szóló kritika is, amelyre ő maga ugyanitt válaszolt.¹¹ De nem lehetnek érdektelenek számunkra a későbbi évfolyamok sem, mert pl. 1786-ban BARTSCH arról tájékoztatta HAJNÓCZYT, hogy közös barátjuk, KELER Gottfried, GROSSINGER *Jus publicum* című művéről éles hangú recenziót készült a *Realzeitungban* megjelentetni, bár ő azt tanácsolta neki, hogy terjedelmesebb formában, önállóan adassa ki.¹²

A HAJNÓCZYHOZ küldött első leveleinek életrajzi vonatkozásaiból is nyilvánvaló, hogy BARTSCH a bécsi felvilágosultaknak azon köréhez tartozott, akik SONNENFELS és MARTINI irányításával, már a teréziánus korszak végén reformokért lelkesedtek és készültek a jövőre. Egzisztenciájának bizonytalansága azonban csakúgy, mint MÁRIA TERÉZIA uralma ismételten pesszimista hangulattal töltötte el. Mindenekelőtt az a BESSENYEI által is emlegetett jelenség keserítette el, hogy az uralkodónót ostobák és gonoszok irányítják. Attól tartott, hogy MÁRIA TERÉZIA száz évvel későbbi életrajzírója, akit már nem az a cél vezet, hogy hízelgése által nemességet szerezzen magának, sokkal szigorúbban ítéli majd meg, mint az életében megjelenő életrajzok írói. De keserűséggel töltötte el az a kudarc is, hogy barátjával, JOSCH-sal közösen készített feltevéseiket, amelyet MARTINI útján a történelem tanításának reformjáról

⁷ 1776. szept. 4. 13–14. f.

⁸ STRASSER, Kurt: *Die Wiener Presse in der josephinischen Zeit*. Wien, 1962. 73.

⁹ J. W. NAGL—J. ZEIDLER—E. CASTLE: *I. m. II.* 863.

¹⁰ 1781. márc. 22. 20. f.

¹¹ KÓKAY György: *Bessenyei György levele a Realzeitung szerkesztőjéhez*. MKSz 1967. 164–167.

¹² 1786. márc. 10. 147. f.

nyújtottak be a Studienhofkommissionhoz, bár többen jónak tartották, mégsem méltatták figyelemre. — „Lasst die Dummköpfe machen, was sie wollen!” — fakadt ki magyar barátjának, akinek sorsát, boldogulását, vágyait élénk figyelemmel kísérte.¹³

Első levelétől kezdve — amellyel HAJNÓCZY „antimonarchista” levelére válaszolt — ismételten hangoztatja hozzá fűződő barátságát és kéri, értesítse rendszeresen életéről, munkásságáról és arról, hogy a magyar tudósok min dolgoznak. Sikert kívánt neki tervei megvalósulásához és azt a vágyát fejezte ki, hogy mindenki nyerhesse el az őt megillető helyet. HAJNÓCZY bizonyára tájékoztatta barátját közpályára való vágyódásáról, aki el is járt érdekében. 1776 végén azzal biztatta, hogy nemes szelleméhez méltó helyre fog kerülni rövidesen. Azt kívánta neki, hogy mindazt érje el, amit megérdemel, mert csak kevés olyan egyenes szívű, becsületes, felvilágosult és béklyóktól mentes emberhez volt eddig szerencséje, mint ő.¹⁴

Levelezésük a nyolcanas évektől kezdve kapcsolatuk új szakaszával ismert meg. Anélkül, hogy barátságuk csökkenne, a II. JÓZSEF által bevezetett reformok — a sok mindennel való egyetértés mellett — számos ellentétet is támasztottak köztük. Ezekről leveleikben nem egyszer élénk vitákat folytattak, melyeknek egyelőre csak egyik részét ismerjük, de némileg ebből is következtethetünk HAJNÓCZY állásfoglalásaira is. E viták részletes nyomon követése alkalmat ad mind BARTSCH, mind pedig HAJNÓCZY fejlődésének árnyaltabb, sémáktól mentesebb értékelésére.

Kiderül például az, hogy noha BARTSCH mint az osztrák felvilágosult abszolutizmus főideológusainak, SONNENFELSnek és MARTININEK a tanítványa, lelkes híve volt II. JÓZSEFnek és a jozefinista rendszernek, mégis — magánlevelezésében — több alkalommal is bírálta az uralkodó egyes intézkedéseit. Természetesen sokkal többet és élesebben bírálta a magyar nemesség magatartását és politikáját. HAJNÓCZY „patriotizmusát”-t kezdettől fogva értetlenül nézte, és e kérdésekben — HAJNÓCZYhoz és hazájához fűződő meleg érzelmei ellenére — nem tudott kiszabadulni az összbirodalomban való gondolkodás béklyóiból.

HAJNÓCZY csakúgy, mint bécsi barátja, hamar tisztába jöhetett például a II. JÓZSEF által bevezetett ún. „sajtószabadság” valódi jellegével. Pedig ők is, mint a polgári felvilágosodás eszméiben járatos többi fiatal jozefinista, nagy reményeket fűztek e rendelkezéshez. Ez világlik ki BARTSCH 1781. február 13-i leveléből is, amelyben HAJNÓCZY talán legelső közjogi munkájával, a *Corpus Juris P. H.*-nak nevezett (és a későbbiek során még érintendő) művének hírére — bizonyára HAJNÓCZY aggodalmait eloszlatására — megnyugtatta barátját:

„Schreiben Sie immerhin Ihr Corpus J. P. H., von der Censur ist nicht mehr viel zu fürchten, sie liegt in Zügen und ist schon so gut als gestorben. Der Kaiser hatte kaum den Thron bestiegen, so begehrt er von jedem Censor ein besonderes Votum über das, was mit der Censur fernerhin zu verfügen sei. Unsere Censoren sind meist aufgeklärte, einsichtsvolle Leute, denen ihr Handwerk eben so lästig war, als den Autoren, die sie operiren mussten; sie gaben ihre Vota nach Hofe, die fast alle dehinausgingen: die Censur abzuschaffen, oder doch sehr einzuschränken; ihre Vota kamen an die Staatskanzley; diese machte darüber ihr Gutachten, wovon man wissen will, dass es eben so laute und gab's wieder an den Kaiser, von dem man nun täglich einen Ausspruch erwartet.”¹⁵

¹³ 1776. szept. 4. 13. f. — MÁRIA TERÉZIÁRÓL: 1776. okt. 24. 16. f.

¹⁴ 1776. júl. 25. 11. f.; 1776. szept. 4. 13. f.; 1776. okt. 24. 15. f. — 1781. febr. 13. 17. f.

¹⁵ 1781. febr. 13. 18. f.

De a március 22-i levelében már csalódottan ír BARTSCH az új cenzúra-rendeletéről:

„Ich muss Ihre Freude wegen der Censur ein wenig stören; sie ist zwar viel gemildert; aber das deswegen erlassene Dekret ist so unbestimmt, so wenig deutlich, dass alle Gutgesinnten damit unzufrieden sind, und die Censoren nur errathen müssen, was sie daraus abzunehmen haben.”¹⁶

BARTSCH a fiatal, radikálisabb jozefinisták véleményét fejezte ki, akik elégedetlenek voltak a cenzúra-reformmal és bírálták II. JÓZSEF rendeletének a határozatlanságát.¹⁷ A jozefinista és a polgári sajtószabadság közti nagy különbség lehetett a fő oka annak, hogy BARTSCH, noha 1782-ben a felhivatalosnak számító *Wiener Zeitung* szerkesztője lett, kedvező fizetést kapott, mégis elvagyódott az újság szerkesztésétől. Hamarosan tisztába lett azzal, hogy a GHELEN-féle újságvállalat hagyományos, véleményt alig nyilvánító, referáló lapjának profilját lényegesen nem változtathatja meg, noha bizonyos korszerűsítéseket — főként ami a bécsi hírek és értesülések előtérbe helyezését illeti — végrehajtott.¹⁸ Jellemző az a javaslata, amelyet az 1785. március 25-i levelében HAJNÓCZY közvetítésével, SZÉCHÉNYI Ferencnek tett. Ebben felajánlotta, hogy a levélhez mellékelte mintához hasonlóan, amennyiben a gróf igényli, szívesen küld számára hetenként, vagy más időszakossággal olyan újságjelentéseket, amelyek hozzá eljutnak és amikhez saját szerény véleményét is hozzáfűzi, hogy ezáltal kiegészítse a gyatra *Wiener Zeitungot*.¹⁹ Mint a későbbiekből kitűnik, SZÉCHÉNYI igényelte BARTSCH e tájékoztatását és ő ezeket rendszeresen el is juttatta HAJNÓCZY-n keresztül hozzá. Vagyis kétirányú információ-áramlás jött létre köztük: egyrészt HAJNÓCZY mint felkért levelező, tájékoztatta BARTSCH-ot saját környezetének híreiről, másrészt pedig a bécsi újság-szerkesztő küldött rendszeres beszámolót és „helyzetjelentés”-t a bécsi fejleményekről, a politikai élet kulisszatitkairól, valamint a hozzá nagy számban érkező külföldi újságok alapján, a külpolitika fontosabb eseményeiről. Mindezt az általa szerkesztett és „gyatrá”-nak nevezett *Wiener Zeitung* kiegészítése céljából . . .

Könnyen érthető, hogy ez az újságírói munka nem elégítette ki BARTSCH becsvágyát, aki a terézianus korszak végén — mint láttuk — hatékonyabb publicisztikai szerepre készült. Miután alaposan megismerte HAJNÓCZY felvilágosult gondolkodású főnökét, egyre többet kezdte hangoztatni SZÉCHÉNYI iránti tiszteletét és szeretetét. Az 1785. október 7-i levelében pedig azt írta, hogy ha alkalma nyílna a gróf mellett magántitkárként működni, nyomban felbontaná az újságkiadóhoz fűződő szerződését, pedig évi ezer forint a jövedelme, édesapjánál lakhat, tehát lakásra és kosztra nincs külön szüksége.²⁰ Pár hónappal korábban, amikor BALASSA gróf táplálta őt azzal a reménnyel, hogy alkalmazni fogja, szintén vállalkozott volna addigi foglalkozása felcserélésére. Pedig újságírói működésének előnyei között ekkor még azt a bizonyos szabadságot is megemlítette, hogy tulajdonképpen nem kell senkinek sem engedelmessé válnia. Ugyanakkor sohasem tudhatja, hogy a csak 1788-ig szóló szerző-

¹⁶ 1781. márc. 22. 19—20. f.

¹⁷ BARTSCH fenti levelét idézi és belőle hasonló következtetéseket von le Edith ROSEN-
STRAUCH-KÖNIGSBERG: *I. m.* 39—40.

¹⁸ A. KÖRNER: *I. m.* 30.

¹⁹ „ . . . in complementum der leidigen Wienerzeitung . . . ” 1785. márc. 25. 49. f.

²⁰ 95. f.

dését GHELENÉK meg fogják-e hosszabbítani. Egyébként sem érezte az újságírói címet ambíciói szempontjából elég hízelgőnek.²¹

Leírja barátjának azt is, hogy korábban az egyetemen egy tanszék elnyerésére törekedett, de miután látta, hogy az uralkodó nem eléggé szereti és értékeli a tudományokat és a tudósokat, ezért elment ettől a kedve.²² Most már inkább állami hivatalnok szeretne lenni, még akkor is, ha ott a jövedelme a jelenleginél sokkal szerényebb lenne. Ezt vállalná is, de nem kíván Bécsben maradni, hanem az egyik provincián — lehetőleg Magyarországon, s annak is a zágrábi vagy a bécsi kerületében, barátja és a gróf közelében — szeretne alkalmazást nyerni.²³

Az 1786. február 10-i levelében ismételten erről a témáról írt barátjának. Azt állította ekkor, hogy nem akar az év végénél tovább a kényelmes újságíró-mesterség mellett megmaradni, hanem HAJNÓCZY közelébe szeretne kerülni.²⁴ BARTSCH pályájának, ambícióinak alakulása jellemző a II. JÓZSEF alatti viszonyokra: a tudományos és az újságírói, tehát az értelmiségi pálya megbecsülése hiányára éppen úgy, mint a hivatalnoki eszmény presztízisének kifejlődésére. És bár a későbbiek során újabb ostromokat intézett leveleiben, barátján keresztül, annak érdekében, hogy a gróf közelébe kerüljön, e vágya végül is nem teljesült. Amikor HAJNÓCZY SZÉCHÉNYI Ferenc nemleges választát megírta neki, úgy érezte magát, mint akit álmából ébresztettek fel. Csak azzal vigasztalja magát, hogy levelezésük azért nem szakad meg. Vallomása, amely a HAJNÓCZY-val folytatott vitái és a magyar nemesség iránt táplált teljesen negatív érzelmei ismeretében, különösen figyelemre méltó, éppen reményeiben való csalódásakor fogalmazódik meg:

„... Und Ungarn, das mit mir so übel umgegangen ist, bleibt num — ich weiss nicht warum — meinen Herzen die liebste Provinz, die einzige in der ich leben und sterben möchte.”²⁵

SZÉCHÉNYI elutasításának okai nem derülnek ki a levelekből, de összefüggtek az éppen akkoriban ellene megindított támadásokkal, amelyek azután a közéleti szerepléstől való visszavonulására készítették, amit betegsége is siettetett. (Ezekről még a későbbiekben lesz szó.) Nehezebben magyarázható BARTSCH ily mérvű ragaszkodása ahhoz, hogy SZÉCHÉNYI alkalmazásába kerüljön. Az ő és a HAJNÓCZY személye iránti nagy vonzalom létrejöttében azonban biztos hogy egyrészt az a radikálisabb, a francia polgári felvilágosodáshoz közelebb álló világnézet játszhatott szerepet, amely őt is, barátját is jellemezte, másrészt pedig az a körülmény, hogy a nyolcvanas bécsi politikában sok szempontból csalódott. Igaz, hogy jozefinista felfogása nagyon sok kérdésben változatlan maradt: nemcsak a rendi törekvésekkel nem értett soha egyet, hanem

²¹ „... zudem schmeichle der Titel eines Zeitungsschreibers sehr wenig meiner Ambition . . .” 1785. jún. 7. 51. f.

²² „... Eheren war ich zum gelehrten Fache geneigt und hatte die Absicht um einen Lehrstuhl an der Universität zu suchen; aber ich sehe, der Kaiser liebt und schätzt die Wissenschaften und Gelehrten nicht genug — und ich habe diese Lust verlohren und glaube in einer Staatsamte nützlicher sein zu kommen . . .” 1875. okt. 7. 95. f.

²³ „... Unter allen Provinzen aber die ich kenne, wäre mir keine lieber als Ungarn, und unter allen Gegenden keine lieber als die Agramer oder Fünfkirchner-District, der letzte noch mehr als die erste, denn ich kenne diese Gegenden und liebe sie; es sind allda mehrere Menschen, die ich schäze . . .” — 93. f.

²⁴ „... Aber gerne, sehr gerne wäre ich in der Nähe meines Hainóczy.” — 134. f.

²⁵ 1786. márc. 24. 153. f.

értetlen maradt a jogos nemzeti sérelmek iránt is. Így pl. nem tudta megérteni, miért ragaszkodnak a magyarok az anyanyelvükhöz, ehhez a „tatárhagyaték”-hoz ahelyett, hogy a német és a magyar nemzet egyre gyorsabb egymásba ötvöződését szorgalmaznák . . .²⁶ Ellentmondásai a helyzetéből is adódtak, teljesen azonban mai ismereteinkkel csak részben magyarázhatók meg.

A sajtóról való véleménye szintén jellegzetes keveréke a jozefinista és a polgáribb, demokratikusabb nézeteknek. Abban a levelében például, amelyben HAJNÓCZYNak a korona elszállításával kapcsolatos ellenvetéseire válaszolt, többek között — bizonyára magyar barátja aggodalmaira és vádjaira — arra hivatkozott, hogy nálunk az uralkodó sohasem válhat Néróvá, mert ebben — többek között — a sajtó által gyakorolt bírálat is megakadályozná:

„... Jeder ist überzeugt, wenn er etwas schlichtes thäte, dass seine That der Welt nicht verbergen bleibe; es gibt Druckereien, Journale und Zeitungen, die ein Nero nicht zu fürchten hatte . . .”²⁷

Pedig bizonyára ismerte BARTSCH SONNENFELSnek az írásait, amelyekben a felvilágosult abszolútizmusnak sem engedélyezte az uralkodó bírálatát. De — az első, rövid időszakban tett némely engedmény ellenére — II. JÓZSEF és cenzúra-gyakorlata sem tette lehetővé ezt. A rendszer a sajtónak annyi engedményt tett, és ezt el is várta tőle — hogy leplezze le a hivatalnokok visszaéléseit és mulasztásait. Azt tehát joggal írhatta HAJNÓCZYNak 1785-ben: meg van győződve — barátjához hasonlóan — arról, hogy az újságoknak és a folyóiratoknak is az Adminisztráció eszközeivé kellene válniuk, mert kellően alkalmazva, még sokkal hatékonyabbak lehetnének, mint az államigazgatás más eszközei. WINDISCH Károly Gottliebnek ezért tanácsolta azt, hogy folyóirata, az *Ungrisches Magazin* helyett adjon ki Magyarországnak számára egy politikai-statisztikai újságot, ahol pellengérré lehetne állítani mindenféle visszásságot és a derék embereket pedig meg lehetne dicsérni:

„Ich bin wie Sie überzeugt, dass Zeitungen und Journale Instrumenta Administrationis sein könnten, die zur rechten Zeit angewandt, weit wirksamer wären, als viele andere Staatskunstgriffe. In dieser Betrachtung habe ich vor kurzem dem Windisch gerathen, statt des Magazins, ein politisch-statistisch Journal für Ungarn herauszugeben, wo man alle Widerspenstigen an den Franger stellen und den Braven ihr gehörings Lob zollen sollte . . .”²⁸

Egyébként ezt a WINDISCH-sel kapcsolatos javaslatát máskor is megismételte, de a válaszra nézve nem kaptunk tájékoztatást. BARTSCH különben, mint látni fogjuk, munkatársa volt WINDISCH *Ungrisches Magazinjának* is.

A jozefinista sajtóviszonyokkal kapcsolatban az volt az igazság, hogy a gyakorlatban még a tisztviselők bírálatának a lehetősége sem válhatott általánossá; ehhez a szerkesztő részéről továbbra is bátorságra, a cenzor elnézését illetően pedig szerencsére volt szükség. Ezért mellékelte BARTSCH HAJNÓCZY számára, egyik levelében a *Wiener Blättchen* című újság egyik kis cikkét, melyről azt írta:

²⁶ 1786. febr. 21. 139—140. f.; 1970. jan. 29. 202. f.

²⁷ 1784. ápr. 22. 32. f.

²⁸ 1785. szept. 6. 77. f.

„... uns aufmuntern muss die Schurken an den Pranger der öffentlich' Blätter zu stellen.”²⁹

A bécsi lap arról számolt be, hogy valahol, egy vidéki újság hírt adott arról a visszaélésről, mely szerint az uraság elnyomta az alattvalóit. A hír közlésének megtorlása végett arra vették rá az érintettek a hatóságokat, hogy tartóztassák le a „tiszteletlen” levelezőt, az újságíróval pedig vonassák vissza a cikk állításait. A fejedelem azonban közbelépett, és úgy határozott: nem az újságírónak, hanem a valódi bűnösnek kell megjavulnia.

A *Wiener Zeitung* szerkesztőjéhez, mint a kor többi újságszerkesztőjéhez is, számos újság járt különböző országokból; hiszen ezek voltak az újságszerkesztés legfontosabb forrásai. Ezekre a lapokra — köztük jelentős orgánumokra is — gyakran utalt leveleiben: felhívta rájuk HAJNÓCZY és SZÉCHÉNYI Ferenc figyelmét, idézte őket vagy éppen e lapokban való publikálásra biztatta barátját.

A már említett *Realzeitung* mellett, leghamarább a *Brünner Zeitung* munkatársául és levelezőjéül hívta meg BARTSCH HAJNÓCZYT. Igaz, hogy ez 1781-ben történt, tehát akkor, amikor még nem volt a *Wiener Zeitung* szerkesztője, de érdekes, hogy a bécsi lap szerkesztésének átvétele után is kölcsönösen kapcsolatban maradtak a brünni újsággal. Azt írta barátjának, hogy ha a lap számára híreket és tudósításokat kíván küldeni, ezeket öneki, mint az újság szerkesztésében résztvevő munkatársnak küldje el. Ő továbbítja a cikkeket, és ebből a „meglehetősen jó újság”-ból portó nélküli, tiszteletpéldányokat tud küldetni a kiadóval.³⁰ Tehát HAJNÓCZY újságcikkei, közleményei ebből az időszakból nem annyira a *Wiener Zeitungban*, mint a *Brünner Zeitungban* jelentek meg.

1785-ben azonban bizonyos konfliktusok támadtak HAJNÓCZYNAK a *Brünner Zeitung*hoz küldött cikkei következtében. Az 1785. augusztus 11-i levelében arról értesítette még BARTSCH barátját, hogy a *Brünner Zeitungban* egy közleménye jelent meg, amely Pécsről szól, és amelyben megemlékezik HAJNÓCZYRÓL és SZÉCHÉNYIRŐL is, persze — teszi hozzá — nem dicséret nélkül, hiszen ki tud úgy nyilatkozni róluk, hogy nem dicséri őket . . . Érdekes módon, azt is megemlíti azonban, hogy reméli, nem csinált ezzel semmi oktalanságot.³¹ A cikk ismerete nélkül nem tudhatjuk, mi volt a pécsi tudósításban (sajnos a *Brünner Zeitung* sem a hazai könyvtárainkban, sem a prágai nemzeti könyvtárban nem található meg), de tény, hogy a következő levélen BARTSCH már bosszankodik azért, amit a brünni újságíró a cikkből csinált. Azzal vigasztalja barátját: senki sem tudhatja, hogy az ügy az ő csatornáján keresztül lett ismertté.³² Szeptember 16-án már egy újabb cikknek — bizonyára ismét HAJNÓCZYTÓL származónak — Brünnbe való elküldéséről tájékoztatja BARTSCHOT. Még biztatja is, hogy nemsókára látni fogja³³ kinyomtatva. Az „ügy”-ről, ami a fenti cikkből támadt, szeptember 27-én azt írja, hogy egészen jól alakul, de tartsa HAJNÓCZY a kérdéses cikket kéznél.³⁴ Majd a következő levelében annyit ír erről, hogy a *Brünner Zeitung* cikkét sok más újság is leköszölte, a

²⁹ 1785. nov. 1. 102—104. f.

³⁰ 1781. febr. 13. 17. f.

³¹ 64. f.

³² 1785. aug. 26. 70. f.

³³ 82. f.

³⁴ 90. f.

Gräzer Zeitung saját levelet is készített róla.³⁵ Mivel BARTSCH nagyon szűkszavúan nyilatkozik leveleiben a fenti konfliktusról, tisztán csak akkor fogjuk azt látni, ha az újság kérdéses cikkeit alkalmunk lesz tanulmányozni.

A következők során azonban a bécsi szerkesztő a brünni újsággal kapcsolatban ismét olyasmiről tájékoztatja HAJNÓCZT, ami arra vall, hogy már az előbbieken során is SZÉCHÉNYI Ferenc ellenfeleinek valamilyen akcióiról lehetett szó. Ugyanis — ezúttal már pontosan elmondja, mi történt — bosszankodva számol be barátjának a következő ügyről. Nem is tudja, nem lenne-e jobb elhallgatni az egészet és megkímélni barátját. Mégis úgy dönt aztán, helyesebb ha tájékoztatja őt, de azt kéri, SZÉCHÉNYINEK ne szóljon róla, hiszen már az eddigiek is elég bosszúságot okozhattak számára.

BARTSCH a *Brünner Zeitung* szerkesztőjétől kapott egy kéziratot, amelyet Pécsről, 1785. október 22-ről keelve adtak fel a brünni újság szerkesztőjére részére. Mivel a szerkesztő gyanúsnaq találta a közleményt, elküldte BARTSCH-nak. A pécsi eredetű tudósítás azt a koholmányt tartalmazta, hogy SZÉCHÉNYI Ferenc gróf 19-én rövid betegség után elhunyt. Evangélikus titkára azt állította, hogy a gróf halála előtt áttért az augsburgi hitvallásra, de — hála a toleranciának — ennek ellenére, a következő nap a plébánia kriptájában temetik el. BARTSCH, e hozzá küldött koholt hírrrel kapcsolatban csak annak örült, hogy nem jelent meg nyomtatásban, mert bizonyára nagyon bosszantotta volna a gróft. Kéri barátját, ne szóljon e levélről, mert sokan tudják, hogy mindketten kapcsolatban állnak Brünnel, és egy esetleges alaptalan kombináció csak súlyosbíthatja a helyzetet. A levelet egyébként nem egyszerű csínynek, hanem gonoszszágnak nevezi, és barátját a gonoszokkal való szembeállásra buzdítja.³⁶

A továbbiak során megnyugtatta őt, hogy Bécsben mindenki a legnagyobb tisztelettel beszél a grófról; de SZÉCHÉNYI bécsi „patrióta” barátainak az őszinteségét kétségbevonja és óvja tőlük őt.³⁷ Az 1785. december 2-i levelében ismét arról értesíti HAJNÓCZT, hogy a *Brünner Zeitung*ban újból megjelent egy hosszú levél Pécsről, amely magyar barátja egy — feltehetően szintén ugyanitt megjelent — korábbi cikkének az adatait igyekszik helyesbíteni, és egy sor szemérmetlen hazugságot is tartalmaz. Mivel BARTSCH e tájékoztatását úgy vezette be: „A papokkal darázsfészekbe nyúltunk!” — feltehető, hogy a SZÉCHÉNYI és HAJNÓCZY elleni sajtóhadjárat mögött azok a hazai konzervatív körök álltak, amelyek rossz szemmel nézték SZÉCHÉNYI közéleti tevékenységét.³⁸

Ezek szerint a *Brünner Zeitung* nemcsak HAJNÓCZY — BARTSCH által továbbított — közleményeinek adott helyt, hanem akkor, amikor a hazai konzervatív és rendi erők támadni kezdték őket, leköszölte az ellenük írt pécsi leveleket is. Ezeknek is bizonyára volt szerepük abban, hogy SZÉCHÉNYI Ferenc éppen ezeknek a hónapokban a politikai életből való visszavonulásra szánta el magát.

Erre egyébként — szintén BARTSCHTÓL tudjuk — már korábban is gondolt egy ellene irányult szóbeli híresztelés kapcsán. Az 1785. október 11-i levelében BARTSCH — KERESZTURY József-re hivatkozva — arról a panaszról értesíti magyarországi barátját, amit a gróf ellen emeltek Bécsben, nem tudja pontosan

³⁵ 1785. okt. 7. 94. f.

³⁶ 1785. nov. 11. 107—108. f.

³⁷ 1785. nov. 15. 110. f., és 1785. nov. 18. 111. f.

³⁸ 120—121. f.

mely szervek előtt. Ő biztos benne, hogy nem sokat adnak a gazfickók vádjaira. Szerinte főleg a papok közül kerülnek ki ellenségei. A vád egyébként az volt, hogy despotikusan kormányoz.³⁹ November 6-án írt leveléből már az derül ki, hogy — HAJNÓCZY tájékoztatása szerint — a gróf „elbátortalanodott” és a szolgálatból való visszavonulás gondolatával foglalkozik. BARTSCH nem érti, honnan vehetett tudomást e vádakról, amikor ő teljes diszkrétciót kért — márcsak informátora, KERESZTURY miatt is. Egyébként megnyugtatta barátját, hogy a vád Horvátországból és Szerémségből származó, minden konkrét alapot nélkülöző általánosságokból álló rágalom. Szerinte nem szabad vele törődni, mert ha a gróf ismeri a világot és az embereket, előre tudnia kellett, hogy a hatalom, a tekintély és az erény mindig irigyeket és ellenségeket támaszt. Aki helyesen cselekszik, nem kell félnie a gonoszok dühétől, legkevésbé II. JÓZSEF alatt, aki nagyon jól ismeri a világot, és aki saját tapasztalataiból tudja, hogy a legjobb szándékok és cselekedetek is sokszor félreértést és befeketítést eredményeznek. Ő biztos abban, hogy a gróf el fog állni ettől a tervétől a jó ügy iránti szenvedélye és patriotizmusa miatt, valamint azért, mert az igazság barátainak sorába sorolja magát.⁴⁰

SZÉCHÉNYI Ferenc életrajzírója, FRAKNÓI Vilmos még találgatta a közügyektől való visszavonulás igazi okait, feltételezve, hogy a betegségének előidézői között lelki okoknak is kellett lenniök: „Vajon ez a betegség tisztán a testi szervezetben beállott rendellenes változások folyamánya volt? Vagy pedig lelki küzdelmek is szerepeltek benne, mint tényezők? Biztos választ a fenn maradt emlékek nem adnak.”⁴¹ Az előbbieken ismertetett szóbeli és sajtó útján ellene indított rágalomhadjárat megerősíti azt a feltételezését, hogy SZÉCHÉNYI visszavonulásának pszichikai okai is lehettek. Ebbe pedig belejátszhattak még annak a „két pad közti helyzetnek a kellemetlenségei” is, ami KEMÉNY Zsigmond szerint a SZÉCHÉNYIEKRE oly jellemző volt.⁴² Hiszen SZÉCHÉNYI Ferenc csakúgy, mint HAJNÓCZY, nemcsak a konzervatív, rendi oldalról, hanem — felvilágosult patriotizmusa miatt — a bécsi jozefinistáktól is bírálattoknak, támadásoknak volt kitéve. Jó bizonyíték erre pl. éppen annak a BARTSCHNAK a levelezése, aki pedig vonzódott a magyar felvilágosult főnemeshez és titkárához, de aki mégis számos alkalommal szemükre vetette „patriotizmus”-ukat.

BARTSCH 1782-ben a *Wiener Zeitung* szerkesztője lett. Bár, mint láttuk, a lap publicisztikai lehetőségeit nem sokra értékelte és éppen ezért más folyóiratokat is ajánlott HAJNÓCZY figyelmébe, az újság hírszolgálatába mégis sikerült némi elevenséget vinni. Különösen, ettől kezdve már a lap elejére kerülő bécsi hírek és értesülések voltak azok a részei az újságnak, amelyek már nem más lapokból való átvételek, hanem a szerkesztő bécsi politikai életből önállóan megfogalmazott tudósításai voltak, és ezáltal élénkséget vittek a referáló újság monotonijába. E hírekre, közleményekre több alkalommal fel is hívta HAJNÓCZY figyelmét, különösen azoknál, amelyek barátját különösen érdekelhették, vagy éppen róla szóltak. Egy alkalommal meg is írta, hogy ő mindig különös tisz-

³⁹ 97. f.

⁴⁰ 105—106. f.

⁴¹ FRAKNÓI Vilmos: *Gróf Széchényi Ferenc*. Bp. 1902. 384. l. 107.

⁴² CSENGERY Antal: *Magyar szónokok és státusférjak*. Pest, 1851. 369.

telettel írja le az újságba HAJNÓCZY nevét és — félig tréfásan — még azt is hozzátette: milyen előnyös, ha az embernek újságíró a barátja!⁴³

Volt, amikor véleményét kérte, mint pl. 1783-ban azzal a cikkével összefüggésben, amit a rigai vámrendszerrel kapcsolatban külön jegyzetekkel látott el. Ezek miatt — mint írta — a magyar urak szívesen megkövezték volna, de abban bízik, hogy HAJNÓCZY másképp vélekedik.⁴⁴ Az is előfordult, hogy olyan közleményére hívta fel barátja figyelmét, ami csak a következő napon jelent meg a *Wiener Zeitungban*; pl. a jobbágyrendelet megjelenése kapcsán is érdeklődött HAJNÓCZY véleménye iránt. Máskor köszönetet mond a küldött jelentésekért, hírekért, amelyeket HAJNÓCZY kerületéről küldött. Még 1790-ben is kért ilyeneket tőle: pl. — PÁSZTHORY tanácsára — a kerületében működő iparskolákról szeretett volna írni, ehhez kért Pécsről anyagot.

BARTSCH levelei jó alkalmat szolgáltatnak ahhoz, hogy egybevevünk az általa szerkesztett (és írt) újságban megjelent és a barátjához küldött levélben megírt tájékoztatások közötti különbségeket. Az alábbiakban idézzük ugyanattól az újságírótól származó, ugyanarról a témáról szóló közleményt úgy, ahogy az a *Wiener Zeitungban* megjelent és úgy is, ahogy arról levelében beszámolt. Az esemény a korona Bécsbe szállítása volt.

Wiener Zeitung:

Ungarn. Da das Königl. Schloss zu Pressburg zu einem Generalseminarium der Ungrischen Geistlichkeit bestimmt worden ist, und wirklich schon dazu bereitet wird, so ist vor Kurzem auf allerhöchsten Befehl durch das Königl. Statthaltereyrath allen Gespannschaften und Freystädten bedeutet worden, dass die Ungrische Krone sammt allen Reichsinsignien aus bemeldtem Schlosse nach dem K. K. Schatze zu Wien übertragen, und so lange alda verwaret werden soll, bis ein anderer schicklicher Ort in dem Reiche bestimmt, und zur künftigen Aufbewahrung derselben gehörig zugerichtet seyn wird. In Folge dessen ist am 13.d.M. Nachmittags der bemeldte Königl. Schmuck in einem vierspänigen Wagen gebracht worden, wo sich vier Personen von der adelichen Ungarischen Leibwache befanden, und welchem die beyden Kronhüter, die Herren Grafen Franz de Paula Balassa von Gyarmath, und Joseph von Keglevics in einem anderen Wagen folgten, — und auf diese Weise nach Wien geführt worden, (wo sie am folgenden Tage angekommen, und dem K. K. Schatze beygesetzt worden is.)⁴⁵

Levél Hajnóczyhoz:

„... Und nun nur etwas wenigens de rebus patriis, wovon Sie am meisten schreiben. Die Krone ist wirklich hier, und wie ich in meiner Zeitung gesagt habe, dem Schatze beigesetzt, das heisst alda begraben worden, und nicht mehr weg zu kommen. Es gehörte dieser Schritt mit in des System, dass der Kaiser in Rücksicht Ungarns adoptiret zu haben scheint. Ich bin überzeugt, die Sache sei de longue maine, vorbereitet, und zwischen dem Kaiser, dem Kanzler und dem Grafen Niczky und Balassa wohl abgekartet gewesen. Darum setzte man das Generalseminarium und die Schulen — gegen alle Nothwendigkeit, Bequemlichkeit und anscheinende Gründe, zu höchst auf des Schloss' obschon man dieses schon mehrere Monaten wussten schien man doch auf die Krone nicht zu denken. Nun erst in dem Augenblick, da schon das Seminar um bezogen werden soll, machte der Kanzler dem Kaiser eine unterthänige Vorstellung in Betref der Krone um ihm vorzustellen, wie unschicksam es wäre, dass dieser heilige Schatz in einem Winkel des Schulhauses bleibe, und bei ihm anzufragen, wohin S. M. befehlen, das man selbe bringen solle. — Der Kaiser ant-

⁴³ „In der Zeitung haben Sie doch bemerkt, dass ich Ihrem Namen eine besondere Ehre erwiesen habe. Welch ein Vortheil der Freund eines Zeitungsschreibers zu sein!“ 1786. febr. 21. 139. f.

⁴⁴ 1783. jan. 23. 24. f.

⁴⁵ *Wiener Zeitung* 1784. ápr. 17. 823—824.

wortete in der Güte seines Herzens: er danke seinem Kanzler, dass er ihn auf diese wichtige Sache erinnert habe; er wollte, dass die heilige Krone in Ehren gehalten und an einem anständigen Ort gebracht werde; er wolle ihn sogar zu dem Ende seine Schatzkammer eröffnen, und sie zu den Kronen seiner übrigen Reiche sezen lassen. Hätte der Monarch sich gnädiger ausdrücken können? — Nun machte freilich das Cons. Locumt. Gegenvorstellungen; der Präsident selbst that dergleichen, als ob er die Sache misbilligte, man hatte die Dummheit dem Kaiser mit einer Rebellion zu drohen, und nun gab er keinen anderen Bescheid als das Horazische Sprüchlein: *Risum teneatis amici*, und schickte 4 Noblegardisten ab, um die Krone zu holen; nur einer darunter war so patriotisch sich krank zu stellen, um sich der Auftrage nicht zu unterziehen. — Nun was denken Sie von dem Hergange der Sache? War alles so zufällig, wie es scheinen sollte? . . .”⁴⁶

A levélben ezután még hosszas politikai fejtegetés következett, amely már a fenti esemény jogosultságát, következményeit és egyéb vonatkozásait elemezte. De magának a korona Bécsbe szállításának a kétféle leírása is igen jól jellemzi azt a különbséget, ami a nyomtatásban megjelent újság és a magánlevél adta lehetőségek között volt. (Egyébként BARTSCH a leveleket és más küldeményeit a legtöbbször nem is postán, hanem a rendszeresen közlekedő fuvarosokkal, hajósokkal, rákászokkal és alkalmilag ismerősei útján juttatta el HAJNÓCZYHOZ.) Ezért rendkívül érdekes forrásanyag BARTSCH e levelezése, mert — miként saját maga írta SZÉCHÉNYINEK a felajánlott kézírásos politikai közleményeivel kapcsolatban — kiegészítette a „gyatra” *Wiener Zeitung* száraz, alaposan meg-rágott majd még meg is cenzúrázott hírszolgálatát. A bécsi események kulisszatitkai, a személyi vonatkozások, valamint a személyes állásfoglalások, amelyek az újságból kiszorultak, csak e hagyományos kommunikációs eszköz: a levél útján juthattak el, ha nem is a nyilvánossághoz, de egy-két barátához.

BARTSCH olvasója, sőt munkatársa volt a tekintélyes göttingai professzor, SCHLÖZER felvilágosult szellemű folyóiratainak. A *Briefwechsel*ből értesült 1776-ban MÁRIA TERÉZIA türelmi rendeletéről, amelynek kapcsán azt írta barátjának, hogy ő és a protestáns magyarok általában elégedettek lehetnek a vallásszabadság helyreállításával.⁴⁷ Sajátos viszont, hogy míg HAJNÓCZY-t más lapokba való publikálásra buzdította, addig több ízben igyekezett arról lebeszélni, hogy írásait SCHLÖZER folyóiratába küldje el. Így vélekedett például akkor, amikor a korona Bécsbe szállítása után, egy bizonyára hozzá eljuttatott HAJNÓCZY-írással vitázott. Ebben magyar barátja az esemény közjogi vonatkozásait fejtegette. BARTSCH elismerte ugyan róla, hogy sok szép gondolatot tartalmazott, de mégsem javasolta SCHLÖZERHEZ küldeni, jobbnak látta a birodalom területén kinyomtatni . . .⁴⁸

⁴⁶ 1784. ápr. 22. 32. f.

⁴⁷ 1776. okt. 24. 16. f.

⁴⁸ 1784. ápr. 22. 31. f.

Érdekes módon lebeszélte HAJNÓCZYT arról is, hogy a horvátországi összeírásokkal kapcsolatos gondolatait politikai folyóiratban ismertesse. (Ezúttal is megjegyezte: nagyon tetszett neki barátja írása, de ő más nézőpontból látja a dolgokat.) Ezúttal még azt ajánlja: inkább ő ismerteti SCHLÖZER *Statsanzeigen*-jében, annál is inkább mert erre most jó alkalmat nyújt számára egy közelmúltban megjelent cikk. A januári *Deutsches Museum*ban „egy nagyon ügyes magyar Whig” ugyanis védelmébe vette a conscriptiókkal kapcsolatos ellenállást. E cikket — amelyre válaszolni készült — „hamis nézőpontjai ellenére” — a legjobbnak tartotta azok közül, amit a „magyar whiggismus” érdekében eddig leírtak.⁴⁹ A *Statsanzeigen* 27—28. füzetében pedig — miként HAJNÓCZYT tudósította — CORNIDES közleményét kereste, de hiába. Abban reménykedett, hogy a következő számban közlik majd.⁵⁰

Nem tudjuk, mennyire sikerült BARTSCHnak minden esetben HAJNÓCZYRA hatni, hogy az általa kifogásolt és a hivatalos bécsi politikai irányzattól eltérő vitacikkeit ne küldje el pl. SCHLÖZERhez, aki — mint ismeretes — sok magyarországi levelet közölt folyóiratában, és aki egy ideig lelkes híve volt ugyan II. JÓZSEF rendszerének, de éppen 1785 táján, rokonszenve a magyar nemesi ellenállás felé fordult, hogy később arról is elítélően nyilatkozzon.⁵¹

BARTSCH széleskörű tájékozottságára vall, hogy a hamburgi *Politisches Journalt* olyan kiválónak találta, hogy melegen ajánlotta SZÉCHÉNYINEK a lap előfizetését. Tette ezt annak ellenére, hogy az 1785. július 12-i levele szerint, valaki — szerinte FORGÁCH gróf — éppen az általa kiadott *Unpatriotische Briefét* igyekezett cáfolni.⁵² A későbbiekből kiderült, hogy SZÉCHÉNYI már előfizette a lapot, mégpedig éppen FORGÁCH ajánlatára . . . 1786-ban BARTSCH is írt a hamburgi folyóiratba és benne SZÉCHÉNYI és FESTETITS érdemeit méltatta.⁵⁴

A magyarországi újságok és folyóiratok közül csupán egy-két német nyelvű lapról tesz említést leveleiben; a szomszédos Pozsonyban megjelenő *Magyar Hírmondóról* csakúgy nem ír, mint — a későbbiek során — Bécsben megindult magyar újságokról, a *Magyar Kurirról* és a *Hadi és Más Nevezetes Történetekről*, pedig ez utóbbról 1791-ben HAJNÓCZY is munkatársa lett.⁵⁴ WINDISCH *Ungarisches Magazin*jának egyébként BARTSCH volt a munkatársa: földrajzi-statisztikai leírásai jelentek meg benne. Nem lehetett elégedett e folyóirattal, mert — mint utaltunk rá — azt javasolta WINDISCHNEK, hogy a *Magazint Ungrische Staatsanzeigen* címen folytassa, de több politikát vigyen bele. Célja is volt vele: azt szeretete volna, ha e lap segítségével a pártokat egymás ellen lehetne izgatni, a felvilágosodás érdekében. Azt ígérte, hogy ha megfogadja tanácsait, néhány „magvas” cikket ő is fog írni számára.⁵⁶ A későbbiek során azonban már nem volt BARTSCH ilyen lelkes híve a különböző pártok és állás-

⁴⁹ 1785. febr. 11. 45—46. f.

⁵⁰ 1785. szept. 27. 89. f.

⁵¹ Vö.: H. BALÁZS ÉVA: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataikhoz. I. Schlözer és magyar tanítványai. Századok* 1963. 1187—1204.

⁵² 58. f.

⁵³ 1786. júl. 16. 163. f.

⁵⁴ BÓNIS: *I. m.*

⁵⁵ *Bemerkungen über den Plattensee. Ungarisches Magazin* II. 1782. 399—411.; *Beschreibung des Karlstädter Generalats im Königreich Kroatien. U. o. III. 1783. 432—460.; Nachricht von den Kupferbergwerke zu Szambor in Kroatien. U. o. 501—512.*

⁵⁶ [1785]. 1784. júl. 12. 58. f.

pontok között folytatandó vitának: a porosz írókkal már nem kívánta az összecsapást, jobban félt ettől, mint a háborúban a porosz csapatoktól.⁵⁷

A folyóiratokon kívül — melyekkel HAJNÓCZY és BARTSCH kapcsolatban állott — néhány olyan műről is értesülünk a levelezésből, amelyekről eddig nem, vagy csak részben volt tudomásunk. Már volt szó korábban röviden HAJNÓCZY *Corpus Juris P. H.* c. művéről, amellyel kapcsolatban láttuk: BARTSCH arra biztatta barátját, hogy írja nyugodtan, bár arra is figyelmeztette, hogy ez a téma mindig kényes marad; a korona körül a nemzet jogai mindig összeütközés tárgyai lesznek. Hogy — miként BÓNIS György feltevésében szerepelt — valóban közjogi munkáról lehetett szó, az olvasási hibán kívül a levél későbbi mondatai is bizonyítják, ahol szerepel a „Jus publicum” kifejezés is.⁵⁸

Említés történt 1783-ban is egy HAJNÓCZY-írásról, amelyet bécsi barátjához küldött el. Valószínűleg valamilyen beadványról volt szó, mert BARTSCH közreműködését ajánlotta fel vele kapcsolatban. Igaz, azt is hozzátette: akkor ígérhetne biztosabb eredményt, ha HAJNÓCZY stílusa egy kicsit pontosabb és termékenyítőbb lenne . . . Megígéri, hogy gondját viseli azért, mert sok jó eszmét tartalmaz, és nagyjából megfelel az uralkodó elgondolásainak.⁵⁹

Horvátországi utazása előtt, 1784 áprilisában azt kérte BARTSCH HAJNÓCZY-tól, hogy vigyen magával tollat és írjon le mindent, amit csak meglát. Arra buzdítja, hogy erről a „terra incognitá”-ról készítsen egy érdekes leírást, amelyet WINDISCH folyóiratában aztán közölhetne, hasonlóképpen öhozzá, akinek — mint láttuk — szintén jelentek meg földrajzi leírásai a pozsonyi folyóiratban.⁶⁰

Szóba került 1784. december végén BARTSCH leveleiben egy olyan mű, melynek az az érdekessége, hogy kettejük levelezéséből kellett volna összállnia. Azt javasolta a bécsi szerkesztő barátjának, hogy levélváltásukat, amelyben HAJNÓCZY „a nemzet pártját”, ő pedig „a császár ügyét” képviseli, ki kellene adni nyomtatásban, az általa készítendő *Über die gegenwärtige Angelegenheiten von Ungarn* című mű részeként.⁶¹ Kérte HAJNÓCZY véleményét e javaslattal kapcsolatban, de erre nézve nem találtunk utalást a levelekben. E javaslat önmagában is figyelemre méltó, hiszen arra vall, hogy HAJNÓCZY is behatóan foglalkozott leveleiben a felvetődő elméleti és gyakorlati politikai kérdésekkel, és hogy élénk vita keletkezett köztük.

Sok kérdésben természetesen egyetértettek. Érthető, hogy Hajnóczy Forgáchnak írt válasza 1785 derekán meglelégedéssel töltötte el.⁶² Örült, hogy minden úgy következett be, ahogy ő előre látta, és hogy HAJNÓCZY „előítéleteit”

⁵⁷ „... ich fürchte in diesem Streite weit mehr die Superiorität der Preussich Schriftsteller, als im Kriege diejenige ihrer Truppen.” 1784. aug. 30. 74. f.

⁵⁸ 1781. febr. 13. 18. f. — Vö. BÓNIS: *I. m.* 55.

⁵⁹ „... Wenn Sie nur etwas sorgfältiger, präciser und befrüchter im Vortrage hätten sein wollen, ohne welchem die besten Vorschläge zu Boden fallen . . .” 1783. jan. 23. 23. f.

⁶⁰ 1784. ápr. 22. 32. f.

⁶¹ „Wenn Sie mir die Intimata des Consilii verschaffen könne, so will ich mir vielleicht den Spach machen, oder aber lassen Sie sich bewegen mit mir gemeinschaftlich an meinem Werke über die gegenwärtige Angelegenheiten von Ungarn zu arbeiten. Das in einem zur Druck bestimmten Briefwechsel zwischen uns beide bestehen soll, an dem Sie die Parthey der Nazion nehmen und sie vertheidigen und ich die Sache des Kaisers verfechten will . . .” 1784. dec. 40. f.

⁶² HAJNÓCZYNAK a SZÉCHÉNYIT bíráló FORGÁCH Miklóshoz írt levelét már behatóan tárgyalta a szakirodalom; legújabbán BÓNIS: *I. m.* 36—38.

a magyar patriótákról az állambölcsesség, az emberszeretet és az igazság tónusára hangolja át. Megdicséri HAJNÓCZY „görögösen világos” mondatait is. Utaltunk már rá, hogy BARTSCH nagy kedvet érzett ahhoz, hogy e levelezést a nevek és a mellékes körülmények elhagyásával, a *Politisches Journalban*, vagy inkább SCHLÖZER *Staatsanzeigenében* kiadassa.⁶³ Később meg azt kérdezte HAJNÓCZYtól, hozzájárulna-e ahhoz, hogy a FORGÁCH gróffal váltott levelezését a császárnak is előterjessze? Abban reménykedett, hogy hozzájárul, mert *Forgách*nak már úgysem lesz ezzel több a rovásán, neki meg használhatna . . . HAJNÓCZY válaszában azonban azt közölte: nem járul hozzá . . .⁶⁴

BARTSCHnak még egy, de valamilyen formában már biztosan megjelent művéről esik még szó a levelezésben, az ún. *Unpatriotische Brieféról*, melyről annyit tudunk meg, hogy egy magyar patrióta a *Politisches Journalban* cáfolni kívánta.⁶⁵

Egyébként élénk figyelemmel kísérte és HAJNÓCZYval is ismertette a fontosabb vitairatokat. Örült annak, hogy magyar barátja is úgy gondolkozik, mint ő, HOFFMANN és RAUTENSTRAUCH *Antiberliner Briefe* c. munkájáról. Bár — mint írta — mindegyikük írása tartalmazott igazságokat, de teljes egészében egyikükét sem találta kielégítőnek. Azt is helytelenítette, hogy túl sokat deklamálnak, ahelyett, hogy tényekkel és adatokkal harcolnának a „szofisták” ellen. Egyébként azt írta HAJNÓCZYnak, hogy a *Berliner Briefe* c. műről „a magyar urak” számára be fogja bizonyítani: nem Berlinben, hanem Magyarországon készült; talán GRASSALKOVICH herceg kastélyában, az exjezsuita PAINTNER irányítása mellett. Azt is tudni vélte, hogy a kéziratát PAINTNER először LÖWE pozsonyi nyomdájába vitte, de mivel ott nem vállalták a kiadást, Lipcsébe küldték, a JAKOBÄER testvérekhez, és ők nyomták ki. Mint írta, előre is élvezte a magyar urak bosszúságát, ha megtudják, hogy a *Berliner Briefe* mögött nem a porosz, hanem a „jezsuita minisztérium” állt. Erre az ügyre a későbbiek során azonban nem tért vissza.⁶⁶

BARTSCH kapcsolata, illetve levelezése — kívánságának megfelelően — nem szűnt meg sem HAJNÓCZYval, sem pedig SZÉCHÉNYivel, azt követően, hogy a magántitkári állással kapcsolatosan elutasító választ kapott. A gróf számára is további szolgálatokat végzett; angliai útjára ő ajánlotta mellé RIBINI Jánost, kérésére pedig SZÉCHÉNYI utazásához egész kis statisztikai-politikai könyvtárat szerzett be számára.⁶⁷

II. JÓZSEF megbetegedése alkalmat ad arra, hogy érdemeit felsorolja, de hozzáteszi azt is: tudja, hogy sokban tévedett. Kárhoztatja a feudális rendszert és úgy ítéli meg: Franciaországban az egész emberiség számára jótékony fény születik.⁶⁸ HAJNÓCZYval a harmadik rend szerepéről levelezhettek, mert azt írja 1789. július 7-i levelében, hogy a tiers état-val kapcsolatos kívánságai most

⁶³ 1785. júl. 12. 58. f.

⁶⁴ 1785. aug. 11. 64. f.; 1785. szept. 16. 82. f. Ebben BARTSCH így nyugtázta barátja döntését: „Ihre Erinnerung wegen der Forgachschen Briefe kam eben noch zur recht Zeit. Ich habe sie sehr eidlich abschreiben wollen und hatte schon ein Billet geschrieben, mit dem ich es eigenen Kaisers gehen Kanzellisten Bruder aus □ zuschicken wollte. Nun aber kann ich es unterlassen und thue es mit ganzer Billigung Ihrer Gründe —”

⁶⁵ 1785. júl. 12. 58. f.

⁶⁶ 1785. aug. 30. 72–74. f.

⁶⁷ 1786. dec. 5. 182. f.

⁶⁸ „In Frankreich geht für die ganze Menschheit ein wohltätiges Licht auf . . .” 1789. máj. 12. 194. f.

megvalósulnak.⁶⁹ Elégedett a francia forradalom alakulásával, csak azt nem szeretné, ha a magyarok magukat franciáknak képzelnék és a lázadás szelleme is hatna rájuk.⁷⁰ Kedvezőtlenül értékeli a nemesi ellenállás által elért eredményeket és azt, hogy országgyűlést tartanak. A magyar patriotizmusról úgy vélekedett, hogy csekély értékű: olyan mint a németalföldi, és nagyon eltér a franciától meg az angoltól, amelyek állambölcséletre és filozófiai alapra épültek. Értelmetlen fanatizmusnak találja, olyannak, ami Magyarország fejlődését évszázadokra visszaveti, a magyaroknak azt a törekvését, hogy nyelvüket, ezt a „tatár hagyatékot”, ahelyett, hogy számúznék, kifejleszteni igyekeznek és magyar könyvtárakat állítanak fel . . . MIRABEAU újságját, mely a *Les États Généraux* címmel indult, majd a *Courier de Province* címet vette föl, ajánlja HAJNÓCZY figyelmébe, mert ebből megértheti, mit ért ő polgári szabadságon. Meg is ígéri neki, hogy ezt csakúgy, mint az amerikai alkotmányról szóló valamilyen munkát — amit nyilván barátja kért tőle — igyekszik megküldeni számára.⁷¹

Az uralkodó halála után még élesebben bírálja a magyar nemesség mozgalmát, porosz orientációját és műveletlenségét. Azt írta, könyvet készül írni II. JÓZSEFRŐL, melynek mottója ez lesz: „Erat lux et tenebrae eum non comprehenderunt . . .”

Az ekkori élénk vitáikra vet fényt BARTSCHnak az olyan megállapítása például, hogy nem ért egyet HAJNÓCZY utolsó levelének egyetlen mondatával sem. Máskor azt írja neki, hogy vagy nem tudja mit történik az országban, vagy teljesen elvakította a patriotizmus. Az elvi jellegű viták mellett őszinte aggodalom is vezette BARTSCHot barátja iránt, hiszen — miként figyelmeztette őt — tisztában vannak nem-nemesi származása mellett azzal is, hogy luteránus, és nem hagyják meg a hivatalában. SZÉCHÉNYI Ferenc felajánlotta számára, hogy átmenetileg ismét magához veszi, és ennek a javaslatnak az elfogadására kérte BARTSCH is őt. Nyaktörő merészségnek nevezte azt a lehetőséget, (amit úgy látszik a sajtó hatalmában és lehetőségeiben túlságosan is bízó barátja vetett fel), hogy az őt ért sérelmekről Európa újságjaiban számoljanak be.⁷² HAJNÓCZY 1791-ben — mint ismeretes — Bécsben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újságnál, amely a magyar nemesi mozgalomhoz közelálló orgánium volt, a francia forradalomról szóló közleményeket írta és szerkesztette.⁷³ Levelezésük ekkor érthető módon szünetelt. 1792-ből pedig, amikor HAJNÓCZY már Budán volt, még két levelet tartalmaz a gyűjtemény, melyek főleg BARTSCH családi és anyagi gondjairól, HAJNÓCZYnak járó adósságáról szólnak. Legutolsó mondatával azonban arra utal, hogy „politikai hitét és hűségét” semmilyen esemény nem változtatta meg.⁷⁴ A magyar jakobinusok perének irataiból tud-

⁶⁹ „Ihre Wünsche wegen des Tiersétat realisieren sich in der That von allen Seiten . . .” 195. f.

⁷⁰ „Mit dem Gange der Französischen Angelegenheiten bin ich immer noch ganz wohl zufrieden. Die Sache scheint mir sogar zu gut gehen, als dass ich mich besorgen sollte, es möchte noch etwas dazwischen kommen, so alles Aussichten störet . . .” „. . . Es wäre mir sehr unlieb wenn der Geist der Empörung in sie führen . . .” 1789. szept. 26. 197. f.

⁷¹ 1789. dec. 25. 199—200. f. és 1790. jan. 29. 201—202. f.

⁷² 1790. febr. 29.

⁷³ Vö. BÓNIS: *I. m.* 111—118.

⁷⁴ 1792. szept. 1. 218—219. f.; 1792. szept. 14. 220. f.

juk — ha a levelezésbeli forrásaink itt el is apadnak —, hogy kapcsolataik egészen HAJNÓCZY kivégzéséig barátiak voltak, ezt bizonyítja mindenekelőtt HAJNÓCZY búcsúlevele.⁷⁵

* * *

BARTSCH több mint száz levele alapján képet kívántunk adni a bécsi újság-szerkesztőről, HAJNÓCZYhoz és SZÉCHÉNYI Ferenchez fűződő kapcsolatairól, elsősorban publicisztikai tevékenységük szempontjából. Indokolt volt, hogy HAJNÓCZY egyik legjobb barátjával megismerkedjünk, de leveleinek sorai mögött HAJNÓCZYt is kerestük. Amit lehetett, megkíséreltünk vele kapcsolatosan is kihámozni, de korai publicisztikai és politikai tevékenységével és eszméivel kapcsolatban akkor tudnánk meg sokkal többet, ha egyszer az általa BARTSCH-hoz írt levelek is előkerülhetnének. Talán ez sem teljesen reménytelen, ha arra gondolunk, hogy 1786-ban, egyik levelében azt írta HAJNÓCZYNak: 1776 óta megvannak a levelei; amint átnézte őket, nagyon örült, hogy már oly régóta jó barátok!⁷⁶ És ez a barátság kiállta a következő évtized próbatételeit is, és legjobban talán BARTSCHnak egy 1784-ban papírra vetett mondta jellemezte. Észerint sok megvitatni valójuk volt a kor eseményeiről, melyeket ugyan különböző nézőpontból, másként ítélték meg — annyira, hogy egyiküknek tévednie kellett — de bizonyos, hogy mindketten csak az igazságot keresték:

„Wie vieles hätten wir nur gegenwärtig über die Zeitumstände zu sprechen, die wir aus verschiedenen Gesichtspunkten jeder anderes sehen, so doch einer von beiden irren muss, da wir aber beide gewiss nur die Wahrheit suchen . . .”⁷⁷

GYÖRGY KÓKAY

Die Verbindungen Joseph Hajnóczy's und Ferenc Széchényi's mit C. D. Bartsch, Redaktor der Wiener Zeitung

Ein Ballen der Vertraulichen Akten ist in dem Wiener Staatsarchiv zu finden, der die an Joseph HAJNÓCZY, einem der Führer der ungarischen Bewegung der Jakobiner, geschriebenen Briefe enthält. Dieser Aufsatz hat sich vorgenommen aus denen die an HAJNÓCZY gerichteten Briefe von C. D. BARTSCH, Redaktor der *Wiener Zeitung* zu untersuchen. So wird hier ein skizziertes Bild von BARTSCH gezeichnet, dessen Tätigkeit noch nicht einmal von der österreichischen Forschung in gehörigem Maaße aufgearbeitet wurde, und von den Verbindungen, die zwischen ihm und HAJNÓCZY, bzw. dem Grafen Ferenc SZÉCHÉNYI zustande gekommen sind. Die Analyse der Beziehungen dieser drei Personen bietet — unter anderen — einen tiefen Einsicht in die Presse- und Publizistikverhältnisse der josephinischen Zeitalter dar.

BARTSCH's mehr als hundert Briefe enthalten noch viele neue Data die Aktivität von HAJNÓCZY und die öffentliche Tätigkeit Ferenc SZÉCHÉNYI's betreffend. Sie eröffnen jene politische Auseinandersetzungen, die zwischen dem Wiener Redaktor und HAJNÓCZY stattfanden im Laufe eines Briefwechsels von mehr als anderthalb Jahrzenten, zwischen 1776 und 1792. Dieser Aufsatz beschränkt sich aber in erster Linie auf die Ausarbeitung der publizistischen und Presse-orientierten Verbindungen und Wirksamkeiten — die zum größten Teil noch unbekannt sind — der beiden guten Freunde von aufgeklärter Weltanschauung. Zufolge des Briefwechsels der zwei radikalen Josephinisten kann ihre

⁷⁵ BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. II. Bp. 1952. 780.; továbbá: 108, 147.

⁷⁶ „Ich habe seit 1776 alle Ihre Briefe und habe sie erst letzthin zufälliger weise durchgegangen und mich nicht wenig gefreuet daraus zu ersehen, dass wir schon so lange gute Freunde sind . . .” 1786. febr. 14. 136. f.

⁷⁷ 1784. apr. 22. 31. f.

Verbindung dieser Art von Schritt für Schritt gefolgt werden. BARTSCH bemühte sich schon in 1776 HAJNÓCZY für Mitarbeiter der Wiener *Realzeitung* zu gewinnen, später hat er von ihm Artikeln und Publikationen für die *Brünner Zeitung* gebeten. Im 1782 wurde BARTSCH Redaktor der *Wiener Zeitung* und von diesem Zeitpunkt an hat er ihn um Nachrichten und Berichte auch für diese Zeitung ersucht. Aus den Briefen BARTSCH's hat sich auch herausgestellt, daß er sich in Wien nicht wohl fühlte unter den ihm von der *Wiener Zeitung* gesicherten beschränkten Möglichkeiten zum Publizieren. Darum hat er sich hinweggesehnt und wollte staatlicher Beamte sein. Seine eigene Artikeln und die von HAJNÓCZY hat er eben mehrmals an ausländischen Zeitschriften — so z. B. an den SCHLÖZERS *Staatsanzeigen* und an das *Politische Journal* in Hamburg — zugesandt; ihren Briefwechsel wollte er auch ausdrücken lassen.

Aus diesem Briefwechsel kommt es auch auf den Tag, daß hinter dem Zurücktreten Ferenc SZÉCHÉNYI's aus dem Staatsdienst ein gegen ihn im Presseweg und auch mündlich geführter Verleumdungsfeldzug stand. Deswegen konnte BARTSCH nicht in der Nähe von HAJNÓCZY und SZÉCHÉNYI in Dienst treten obwohl das sein heißester Wunsch war. Es ist wahr, daß HAJNÓCZY's Briefe an BARTSCH uns leider unbekannt sind, aber jene scharfen Debatten in die sich die zwei guten Freunde besonders über die Verordnungen von JOSEPH II. eingelassen haben, kommen auch so gut zum Vorschein. BARTSCH hat sich den Getreuen des Monarchen ohne Vorbehaltung gehalten — wenn auch er ihn in seinen Privatbriefen öfters kritisierte — und HAJNÓCZY hat er vielmal mit der Anklage von Patriotismus geschuldigt. Dass ihre Freundschaft von seinen Auseinandersetzungen garnicht beschädigt wurde ist es daraus ersichtlich, daß der im Prozeß der ungarischer Jakobiner zum Tode verurteilte HAJNÓCZY in seinem Abschiedsbrief in 1795 BARTSCH seinen ältesten Freund genannt hat.

Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban.

BESSENYEI és felvilágosult követői, majd a reformkor írói és művelődéspolitikusai, közéleti irányítói a nemzet és haza, továbbá a társadalmi haladás ügyéért tevékenykedve fontos szerepet szántak az irodalom agitációs és szervező funkciójának a társadalom minél szélesebb rétegeinek megnyerése érdekében s ezért az irodalmi és tudományos élet fellendítése és megszervezése mellett igyekeztek széles és fogékony, művelt közönséget nevelni a hazai és külföldi irodalom befogadására s ezen keresztül a felvilágosult és reformeszmék társadalmi méretű terjesztésére. A nemzeti függetlenségért és a polgári haladásért folytatott küzdelem sikere a társadalom minden rétegének hatékony és tevékeny részvételét s e rétegek alapos világnézeti, etikai, politikai, irodalmi és tudományos felkészítését, a közműveltség általános emelését, a társadalmi tudat átalakítását tette szükségessé.

Ilyen jellegű haladó nevelő tevékenységet az egészében osztrák érdekeket szolgáló hivatalos iskolapolitikától nem lehetett várni, ezért már BESSENYEI és társai is társadalmi jellegű tudatos közönségnevelési célok megvalósítását tűzték maguk elé, az irodalmi élet újjászervezése terén jelentékeny szerepet szántak az olvasóközönségnek mint az új irodalom terjesztette felvilágosult eszmék befogadjának és népszerűsítőjének. Ők — amíg a főrendektől mindenekelőtt az irodalmi és tudományos élet anyagi támogatását várták, addig — elsősorban az ún. „közrendet”: az egész nemességet és értelmiséget, a katolikus és protestáns alsópapságot, s az iskolák tanulóit akarták olvasóvá nevelni. A közönségszervezés felvilágosodás- és reformkori intézményes formáinak: a jakobinus olvasóköröknek és kluboknak, a könyvkereskedői kölcsönkönyvtáraknak és olvasókabineteknek, az iskolai irodalmi diáktársaságoknak, a kaszinóknak, társalkodó egyesületeknek és olvasóegyesületeknek a tagsága túlnyomórészt valóban a közrendhez tartozókból verbuválódott, bár némelyekben kisebb számban akadtak a társadalom alsóbb rétegeiből (pl. a városi kézművesekből s a falusi parasztságból) kikerülő tagok is. Mindenesetre hosszú fejlődési szakasznak kellett eltelnie, hogy PÉTORI és plebejus-demokrata elvbáratái szándéka szerint a nép uralkodjék a költészetben és a politikában, amely célkitűzés implicite tartalmazta azt a szükségszerű eredményt is, hogy a köznép művelt olvasóvá váljék. Ennek első, még nagyon szerény jelei a reformkor vége felé az 1840-es években kezdenek megmutatkozni, de a népet kiművelni szándékozó elszórt s elszigetelt törekvésekkel és kísérletekkel a 18. század utolsó negyede óta találkozhatunk s ezek a reformkorban — nemegyszer külföldi példák nyomán — megszaporodnak, mind gyakoribbakká válnak.

Már maga BESSENYEI, aki közönségszervező törekvéseit mindenekelőtt a

közrendhez tartozókra összpontosította, is szükségesnek tartotta a polgárok, sőt „polgárnék” művelését. A budai egyetem

„magára vehetné a jó magyar könyveknek megvizsgálását, kinyomtatását. Fordíthatna magyarra Cicerót, Épicetést, Senecát, Rollint, Millot-ot, Hübnert sat . . . megvennék az ilyen munkákat, s így az univerzitásnak pénze, a nemzetnek pedig magyar könyvei lennének . . . ha Volfiust, Flórit, Monteskiöt, Vilándot, Kroneket, Milont, Donátot sat. magyarul lehetne olvasni, fogadom, hogy egynehány esztendő mulva az aszszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok doctusnak van az országb. Mi kár lenne benne, ha a német Gellertet is a debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék olvashatnák magyarba?”

— írja a *Magyarságban* 1778-ban.¹ BERZEVICZY Gergely, a kor felvilágosult szellemű közgazdasági írója 1804-ben megjelent *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* című művében elsőként emel szót a falusi nép szellemi felemelése és művelése érdekében²

„Lehetetlen, hogy rosszabb gazda legyen az, aki a mezei és gazdasági dolgok valamegyes elméleti ismereteit megszerezte, vagy rosszabb alattvaló legyen, aki a jog és kötelesség fogalmával bír . . . A tapasztalat is azt bizonyítja, hogy minden jobban megy ott, ahol műveltebb és eszelesebb a paraszt” —

szögezi szembe nyugat-európai útjának tapasztalatai alapján azokkal, „akik a parasztot . . . tudatlanságban tartani kívánják, s mindenféle művelődési esz-közt, mint reá nézve károst, tőle elhárítani akarják.” Ő azok közé tartozik, „akik a parasztot nevelés, erkölcsiség és jobb művelés által javítani és hasznosabbá tenni kívánják” s ezzel a művelődés körébe a „nyomorult nép”-et is bevonva a nemzet egészére akarja kiterjeszteni a felvilágosult tudományt, műveltséget és erkölcsöt.

A felvilágosodás idején megjelent első magyar nyelvű folyóirataink egyik lényeges feladatuknak tartották a műveltség fontosságának tudatosítását olvasóik körében, továbbá a közműveltség emelését, az olvasás népszerűsítését és terjesztését. Bár legtöbb előfizetőjük középnemesi és értelmiségi, továbbá főrangú személy, s legtöbbször polgár akadt köztük, az újságok hírei nem egy helyen a parasztsághoz is eljutnak. Bizalmas jelentések közölték a bécsi udvarral, hogy a francia forradalom eseményeiről tudósító lapok cikkeit a papok és a jegyzők felolvassák a parasztoknak.³ A PÉCZELI József szerkesztette komáromi *Mindenek Gyűjtemény* 1789. december 19-i számában — BERZEVICZY nemes népnevelő sürgetését tizenöt évvel megelőzve — jelent meg KOVÁCS Ferenc pápai mérnök írása, amely a szerző külföldi tanulmányútján szerzett tapasztalatai alapján, ugyancsak a parasztság művelésének, továbbá népből szervezendő széles körű olvasóközönség kialakításának szükségességét hangsúlyoztatja.⁴ A felvilágosodás Nyugat-Európában megismert eszmevilága és a fejlett polgári állapotok és művelődési viszonyok nyomán azt javasolja, hogy a

¹ *Bessenyei György válogatott művei*. Bp. 1953. 200, 201. l. (Magyar Klasszikusok.)

² Magyarul GAAL Jenő fordításában: *A parasztok állapotáról és természetéről Magyarországon*. Közli KORODA Miklós: *A magyar felvilágosodás breviáriuma*. Bp. é. n. 155—156.

³ Ld. ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. (Bp. 1924.) 102—103. és DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada (1705—1805)*. Bp. 1941. 33—35.

⁴ Ld. KÓKAY György: *Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/1790-ból*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1959. Bp. 1961. 292—301.

közműveltség általános emelését, a nemzet kiművelését „a legalsó lépcsőfokon”, a „mezei embereknél” kell kezdeni. Célja megvalósítása érdekében első helyen szorgalmazza a falusi és kisebb városi iskoláknak mint a népművelés legfontosabb intézményeinek fejlesztését: képzett tanítók kinevezését, az általános tankötelezettség bevezetését és a latin helyett hasznos ismeretek (helyesírás, olvasás, történelem, földrajz, gazdaságtan) tanítását. Az iskolában az olvasás iránt érdeklődővé nevelt falusi nép közt az ismereteket „jó, magokat kedveltető és hasznos könyvek” révén kívánja gyarapítani, amelyeknek az áruk ne legyen magasabb a nép körében elterjedt olcsó ponyvatermékek áránál. A ponyvairodalom helyett olyan „hasznos” művek kiadását tartja szükségesnek a parasztság számára, mint MARMONTEL „erkölcsei írásai”, GELLERT, SCHLEGEL vagy PÉCZELI erkölcsei meséi, és olyan „mulattató és gyönyörködtető íráskét”, mint a korabeli költők versei, a különféle vígjátékok, szomorújátékok és anekdoták.

KOVÁCS Ferenc javaslataihoz 1790-ben többen is hozzászólnak a *Mindenes Gyűjtemény* hasábjain (az 1790. március 20-i és június 9-i számban névtelenül, az 1790. május 8-i és 12-i számban BERTITS Ferenc pécs-egyházmegyei pap), támogatják és több vonatkozásban kiegészítik álláspontját, majd ő maga újabb cikksorozatban (az 1790. március 27-i, 31-i és április 3-i számban) foglalkozik a nép nevelésének szükségességével, s feltárja elmaradottságának történelmi és társadalmi okait is. Végül arra a konklúzióra jut, hogy a paraszti tömegek fel-emelésének legfontosabb feltétele a jobbágytság felszabadítása, amelyet ő a nemességtől vár. E radikális követelmény persze nem valósulhatott meg még az 1790—91-es évek ellenállási hangulatában sem, s különösen nem a Martinovics-mozgalom bukása utáni szigorú elnyomás korában.

A reformkorban meggyorsult polgári társadalmi fejlődés, nemzeti és gazdasági haladás még inkább szükségessé tette hasznos mezőgazdasági, ipari és természettudományi ismeretek, valamint a reformeszméket népszerűsítő szépirodalmi művek terjesztését mind szélesebb körben, a gazdálkodó paraszti rétegek és a kézművesek közt is. A reformkori sajtóban az 1830-as és 40-es években egyre több felhívás lát napvilágot hasznos tudnivalókat tartalmazó, olcsó könyvek készítésére és terjesztésére a köznép között, s az 1840-es években születnek konkrét tervek és eredmények is. FAIGEL Pál gyöngyösi káplán 1836-ban a *Társalkodó* hasábjain „magyar könyv-olcsító társaság” alakítására tesz javaslatot, mivel „igen drága a magyar munka”, a kevésbé tehetős emberek közül „kinek kedve volna olvasni, annak nincs pénze olvasmányt szerezni.” Ezért javasolja a cseh Matyica példájára olyan társaság szervezését, amelynek tagjai közös pénzen könyveket adhatnának ki s ezekből mindenki kapna egyet-egyét, a fennmaradt példányokat pedig haszonnal eladnák. Így emelkednék a magyar munkák száma, példányszáma és forgalma, „a legjobb s leghasznosabb munkákból . . . minden faluban egy pár példány találatnák és olvastatnék” és az egész nemzet megismerné a bennük foglalt fontos ismereteket.⁵

FAIGEL Pál elképzelése „jámbor szándék” maradt csupán, de nem valósult meg eredetileg elképzelt formájában ALMÁSI BALOGH Pál orvos 1841-ben angol példa alapján részletesen kidolgozott, alaposan indokolt és élénk hírlapi vitát kiváltó demokratikus, felvilágosult szellemű tervezete sem egy „hasznos ismereteket terjesztő” társaság felállítására. BALOGH Pál a *Pesti Hírlapban*

⁵ FAIGEL Pál: *Javaslat magyar könyv-olcsító társaság alakítására.* = *Társalkodó* 1836. 4. sz. 15—16.

intézett felhívást a nyilvánossághoz e társaság ügyében. A reformkori vezetők felfogásával egyező véleménye szerint a társadalmi és nemzeti haladás érdeke kívánja meg a nép felemelését, csak tudományos kiképzése révén válhat a reformtervek megvalósításának segítőjévé.

„Ki kell emelnünk a népet lealacsonyított állapottyából a nevelés áldása által, s elidegeníthetetlen születési jogának ismeretére juttatnunk, elme-kifejtés s ismeretekkel gazdagítás által, ha azt akarjuk, hogy társasági helyzetének illőleg megfeleljen, s a nemzet haladásában s erősödésében méltó részt vegyen.”

A tudományok megismerése egyaránt gyarapítja az értelmet és erkölcsöket, a népoktatás elmaradottsága miatt azonban erre alkalmas eszközről kell gondoskodni. S mivel nincs a „hasznos ismeretek terjesztésének hathatósabb s célirányosabb eszköze, mint a világos rendben és érthető nyelven írt munkák, melyekből minden nagy előkészület nélkül, mindenki képes e vagy ama tárgyról magának alapos ismeretet szerezni”, olyan társaság felállítását és pártolását javasolja, melynek „fő céljai volnának: 1. a nép minden osztályának szükségéhez alkalmaztatott népszerű kézikönyvek készítése; 2. azoknak minél olcsóbb áron eladása.”⁶

ALMÁSI BALOGH felszólítására alig néhány nap múlva elsőként PEREGRINY Elek, a pesti egyetem tudós pedagógus professzora válaszol a *Hírnökben*.⁷ Lelkesen üdvözli és támogatja is a tervet, egyetért BALOGHgal abban, hogy a hasznos ismeretek terjesztésére szolgáló eszközöknek, azaz „alkalmas népszerű könyveknek . . . csaknem teljes hiányával vagyunk”, de ennek fő okát a „közönség kevés olvasási vágyában” véli felfedezni. E miatt hevernek kéziratban „sok jeles, nevelést tárgyazó munkák”, bár kiadóink is vannak. Mivel mi az olvasóközönségnek vagyunk hiányával, „a nagy célszerű feladás olvasóközönséget alkotni”, s ezért azt javasolja, hogy a hasznos ismereteket terjesztő társaság ne foglalkozzék könyvkiadással, hanem a megjelent munkák terjesztésével. Erre annál inkább szükség van, mert a többségükben német magyarországi könyvkereskedők nem ismerik sem a magyar literatúrát, sem a megjelent magyar könyveket, magas haszonnal árusítják a kiadványokat, a magyar irodalom terjesztése terén tehát nem teljesítik feladatukat.

A vitába bekapcsolódó FÁY András nagy valóságérzékkel fejleszti tovább, egészíti ki s igyekszik a hazai viszonyokhoz és lehetőségekhez igazítani BALOGH Pál angol példa nyomán készített tervezetét. Mivel az ország lakossága csak ötöde Angliáénak és a magyar köznép „még szomjával sem bír a lelki művelődésnek” nyomorúságos helyzete és pénztelensége miatt, továbbá mivel számtalan előítélet él benne a könyvek iránt, az alakulandó társaság legsürgősebb céljának a „legalsóbb néposztály nevelését” tartja. „Egyedül ezen alsóbb köznép számára adna ki tehát eleinte a társaság könyveket”, mégpedig olyanokat, amelyek megismertetik saját sorsával, segítik helyzetete javítását, hasznos gazdasági, háztartási, egészségügyi, természet- és földrajzi s főként Magyarországra vonatkozó történeti ismereteket nyújtanak neki. Rendkívül fontosnak tartja „annak találni fel módját és eszközeit: miként lehessen az alsóbb köznépnek mintegy ke z é b e j á t s z a n i a kiadott könyvet, ingyen és szerfe-

⁶ ALMÁSI BALOGH Pál: *Felszólítás egy hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében.* = Pesti Hírlap 1841. 2. sz. 14–15.

⁷ PEREGRINY Elek: *Vélemény a Pesti Hírlapban Almási Balogh Pál által tervezett „hasznos ismereteket terjesztő társaság” ügyében.* = Hírnök 1841. 5. sz.

lett ócsón”, mert „parasztjaink, bármi ócsón könyvet nem vesznek.” A falvak papjai és földesurai által megvásárolandó példányokat mint iskolai jutalomkönyveket gondolja eljuttatni a tanulókon keresztül szüleikhez és rokonaikhoz s így terjeszteni a jó olvasmányokat minden faluban. A paraszti köznép után — a társaság megerősödésével — javasolja megfelelő könyvek kiadását kézművesek számára is.⁸

A „hasznos ismereteket terjesztő társaság” az iránta megnyilvánult élénk érdeklődés és a hamarosan jelentkező anyagi támogatás⁹ ellenére sem alakult meg. KOSSUTH tanácsára a Magyar Iparegyesület jött létre helyette, amely a kézművesek, a „műiparos osztály” körében fejtett ki hasznos ismeretterjesztő tevékenységet. A falusi köznép és általában a mezőgazdasági lakosság számára — amelynek a művelését a korabeli gazdasági szaksajtóban is számos írás sürgette¹⁰ — a Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő szakosztálya tartott népszerű előadásokat és bocsátott ki kiadványokat.

Az alsóbb néprétegek könyvvel való ellátása és a népies irodalom fejlesztése terén vannak érdemei a Népkönyvkiadó Egyesületnek is. Az 1839–40. évi országgyűlésen alakult ifjúsági társalkodó egylet az ellenzéki politikusok arc képeinek kiadására képkiadó társulatot szervezett, s e társulathoz keletkezett 1840-ben, az országgyűlés befejezése után a Népkönyvkiadó Egyesület JÓSIKA Miklós elnök, EÖTVÖS József alelnök és VAHOT Imre jegyző vezetésével, s neves írók és tudósok részvételével. Az egyesület az 1840-es években több pályázatot hirdetett a „köznép számára” kiadandó munkákra; pl. 1840-ben természettani kézikönyvre, „különös tekintettel a földművelésre s a nép közt uralkodó babonás behiédelmek kiirtására”, vagy 1842-ben olyan „apró népszerű elbeszélésekre”, amelyek alkalmasok „erkölcsi hazafiúi, gazdálkodási és közgazdálkodási elvek s érzelmek terjesztésére.” A díjnyertes pályaműveket kiadták s — az egyesület céljának megfelelően — olcsó áron terjesztették. TARCZAY Lajos pápai református főiskolai tanár, akadémiai tag pályadíjat nyert és 1843-ban megjelent *Népszerű természettanának* 1500 példányából 1846-ban már csak néhány darab volt az egyesület birtokában, ami a munkák meglehetősen kelendőségéről tanúskodik.¹¹ A Népszerű elbeszélések című sorozat 1. füzeteként KELEMENFY László *Korhely életnek szomorú a vége*, 2.-ként pedig BONYHAY Benjámint *A falu bíróját* című munkáját adta közre a Népkönyvkiadó Egyesület; az utóbbit 6 pengő krajcáros áron.

A kifejezetten ismeretterjesztő célzatú s a köznépet olvasóvá szervezni kívánó egyleteken kívül adtak ki és terjesztettek népszerű munkákat az elsődlegesen

⁸ FAY András: *Észrevételek Almási Balogh Pál úrnak hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében tett felszólítására.* = Pesti Hírlap 1841. 15. sz. 119–120.

⁹ A *Pesti Hírlap* 1847. évi 7. számának 56. lapján *Hasznos ismeretek terjesztése ügyében* címmel már hírt adott róla, hogy elsőként „hazánknak egy lelkes leánya . . . e célra élete fogytáig évenként 40 pengő ftot kötelezett. Megnevezésétől szerénysége eltiltott.”

¹⁰ Pl. FÉNYES Elek: *Mellyek a magyar földművelés főbb akadályai? s hogy lehetne azokon segíteni?* = Ismertető 1838. II. 1. sz. 1–12. hasáb. — BALOGH József: *A közönséges magyar földművelők értelmetlensége.* = Ismertető 1838. II. 10. sz. 118–120. hasáb és 11. sz. 130–134. hasáb. — UDVARDY János: *Elmélkedő gazdáinkhoz.* = Ismertető 1839. II. 14. sz. 209–216. hasáb, stb.

¹¹ EÖTVÖS József—VAHOT Imre: *Népkönyvkiadó egyesület.* = Athenaeum 1841. II. 63. sz. 1006. hasáb. — STULLER Ferenc: *A népkönyvkiadó egyesület.* = Athenaeum, 1843. II. 212. p. — STULLER Ferenc: *A népkönyvkiadó egyesület.* = Jelenkor 1846. 53. sz. 316–317.

tudományos jellegű intézmények is, mint pl. a Tudós Társaság¹² vagy a Természettudományi Társulat¹³ sőt az 1845-ben felállítani tervezett történelmi társulat alapszabálytervezetében is van szó közérdekű munkák kiadásáról.¹⁴ Mindezek az egyesületek a népnevelést a reformkori politikai és gazdasági célok szolgálatába állították, munkásságuk nem irányult kifejezetten sem a vallás, sem az egyház ellen, a katolikus egyház vezető emberei azonban saját tevékenységi körükre nézve mégis valamilyen veszedelmet láttak bennük. „Az idő int, a kor kívánata sürget, az ellenfél buzgalma megelőz . . . Tennünk kell, ha azt nem akarjuk, hogy hivatásunk köréből kiszoríttassunk” — írja 1844. december 1-én FOGARASY Mihály nagyváradi kanonok a világi hatóságok népnevelési mozgalmairól szólva. Mivel az általuk kiadott könyvekben „többnyire nincs meg a vallási szellem”, FOGARASY a katolikus klérust — melynek „a népnevelés célirányosítása legsürgetőbb feladata” — egylet felállítására szólítja fel „nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére” a nép és az ifjúság körében az önköltségi árnál legalább egyharmaddal olcsóbban.¹⁵ 1845 februárjában ZERICH Tivadar erdélyi teológiai professzor üdvözli FOGARASY tervét s szükségesnek tartja az erdélyi katolikusok csatlakozását és részvételét a megvalósításban.¹⁶ FOGARASY Mihály 1846-ban Pestre kerül a hittudományi kar igazgatójának és 1846–47-ben itt szervezi az egyletet, amely 1847. június 4-én már új néven mint „Jó és olcsó könyv-kiadó társulat” tartja alakuló közgyűlését FOGARASY ideiglenes elnöklete alatt. 1847 novemberében 5000 példányban kibocsátja ugyan a *Keresztény Naptárt*, amely hamarosan el is kél, de — mivel a cenzúra a társulat alapszabályait nem hagyja jóvá — programjának megfelelő szélesebb könyvterjesztő tevékenységet csak a cenzúra eltörlése és a sajtótörvény kibocsátása után kezdhet, 1848. május 1-től.¹⁷ (A Jó és olcsó könyv-kiadó társulat 1852-től Szent István Társulat néven működött.)

Mindezeknek a népnevelő és a népet olvasóvá szervezni törekvő terveknek és vállalkozásoknak ellenére sem alakult ki szélesebb körű népi olvasóközönség a reformkor végéig sem. A parasztság, a köznép a magyar társadalom legelmaradottabb rétege gazdaságilag és művelődési tekintetben egyaránt. Anyagi lehetőségei csekélyek, maga és családja fenntartásán túl egyébre nemigen tud költeni, a nagyobb befektetést igénylő könyveket és lapokat — még ha van irántuk igénye — sem képes megszerezni. MÁRIA TERÉZIA óta elvben kötelező iskolába járnia, de nagy része analfabéta, még a reformkorban sem tud írni és olvasni. Annak a kisebb hányadának, amely elsajátítja az olvasás ismeretét, is csak csekély töredéke érdeklődik a színvonalasabb irodalom iránt; a falusi iskolák tanítói nem nevelik olvasóvá, maguknak sincs pénzüik könyvekre,

¹² A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent munkák és folyóiratok betűrendes cím- és tartalomjegyzéke. 1830–1889. június hó végéig. Bp. 1890.

¹³ TILKOVSKY Loránt: *A Természettudományi Társulat megalakulásának társadalmi jelentősége.* = Természettudományi Közöny 1958. 1. sz. 1–4.

¹⁴ TILKOVSKY Loránt: *Kísérlet történelmi társulat alapítására 1845-ben.* = Századok 1966. 947–961.

¹⁵ FOGARASY Mihály: *Eszmék egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat szerkezetéhez.* = Religio és Nevelés 1844. II. 44. sz. 345–348.

¹⁶ ZERICH Tivadar: *Nyilatkozat Erdélyből a „nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat” iránt.* = Religio és Nevelés 1845. I. 11. sz. 88–90.

¹⁷ FOGARASY Mihály: *Nyilatkozat a jó és olcsó könyv-kiadó társulat ügyében.* = Religio és Nevelés 1848. I. 35. sz. 285–287. — A jó és olcsó könyv-kiadó társulat programja s alapszabályai. = Religio és Nevelés 1848. I. 36. sz. 298–301. és I. 37. sz. 311–312.

„mert fizetésök ruházatra sem elég, az élelmiszereket maguk természetik, pedig sem tollal a kezükben, sem rugalmas pamllagon könyvek olvasása által, hanem ásó- és kapával; azután csodálhatjuk, ha fáradt tagjait pihenésre ereszti ahelyett, hogy olvasgatna. Derüljön aztán hazánk és népünk jobb világa!”

— sóhajt fel keserűen a magyar népoktatás helyzetéről elmélkedve **MAGYAR Mihály** kiadó-könyvkereskedő 1848-ban.¹⁸

A nép elsődleges szellemi tápláléka így a magaalkotta népköltészet, akik olvasnak, azok elsősorban a kéziratos alkalmi költészet termékeit forgatják és olyan olcsó ponyvakiadásokhoz jutnak hozzá, amelyeket a műveletlen falusi nemesség is olvasott, továbbá kalendáriumokhoz és a vallásos irodalomból a nép számára készített ima- és énekeskönyvekhez, ájtatos munkákhoz s — elsősorban a protestánslakta területeken — a bibliához.¹⁹ A korabeli magyar irodalom termékeinek csekély része jut el a köznéphez, illetve ami eljut is, csak a parasztság nagyon kis töredékéhez.

A felvilágosodás idején — ahogy láttuk — egy-egy hírlapnak a francia forradalom eseményeiről és az országgyűlésről szóló híreit, közleményeit ismerik meg, ezeket is felolvasás útján. Ilyen irányú érdeklődésük azonban nem irodalmi, hanem politikai indítékú és célzatú, ahogy a reformkorban is — amikor a tervezett reformok kapcsán a parasztság helyzetéről is sok szó esik az ország- és megyegyűléseken, az irodalomban és sajtóban — elsősorban a politikai lapok (*Pesti Hírlap, Hetilap*) iránt érdeklődnek, s gyakran ekkor is a falusi értelmiség tagjai olvassák fel őket előttük. A kolozsvári kaszinó által **BÖLÖNI FARKAS Sándor** kezdeményezésére alapított első magyar néplap, az 1834-től 1848-ig Erdélyben megjelenő *Vasárnapi Újság* már egészében a paraszti olvasókhöz kívánt szólni gazdasági, s külföldi országokat és népeket ismertető cikkeivel és egyéb közelményeivel.²⁰

A vidéki, falusi kaszinók és olvasóegyletek tagjai közt parasztok csak kis számmal fordulnak elő, s ők itt színvonalasabb irodalmi és ismeretterjesztő művekhez is hozzájutnak. Az előfizetési jegyzékeken ugyancsak ritkán szerepelnek, de egy-két hasznos tudnivalókat nyújtó ismeretterjesztő munkára a falusi körök mellett néhányan már személy szerint is előfizetnek; **PUKY Károlynak** *A magyar haza* című „honismertető monográfiájára” (1833.) pl. „tekintélyes számban kiskunsági falvak-városok s azok „tanácsbéli” magyarjai is,” **FÉNYES Elek** *Magyarország leírása* című hasonló művére (1847.) pedig „egy számadó

¹⁸ **MAGYAR Mihály**: *A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében.* = Pesti Divatlap 1848. 7—11. sz. Az idézett részt közli: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.* Bp. 1963. 480. — **TÁNCSECS Mihály** az *Életpályám* című önéletrésztében hasonló helyzetképet rajzol a falusi tanítók műveltségi állapotáról: „Négy iskola-mesternél voltam eddig tanítósegéd, de egynél sem láttam csak egyetlen könyvet is a levelezőn és énekeskönyvön kívül, nagyon szembeötlő volt tehát rám nézve most először az izsáki kántornál kis könyvtárt láthatnom, holott azt hittem, hogy csak papnak való a könyv, minthogy eddigelé senki másnál nem, csak a plénánosoknál láttam, mivel tanítósegédi tisztemnél fogva csak ezek szobáiban fordulhattam meg néha-néha... Nem sokára valék Zeman kántornál, s megtanulhatám, mire valók a könyvek. Ő nem végzett ugyan latin iskolákat, de azért sok szép ismerettel bírt, miket könyveiből merített.” (Bp. 1949. 47.) — A tanítók kiképzésére, műveltségére s helyzetére vonatkozólag ld. még: **BENKŐ Samu**: *A tanító sorsa Erdélyben 1848 előtt.* = B. S.: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. 85—123.

¹⁹ **DÉGH Linda**: *Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez.* = Magyar Századok. Bp. 1948. 299—301.

²⁰ **DEZSÉNYI Béla**—**NEMES György**: *A magyar sajtó 250 éve. I.* Bp. 1954. 75—76.

gazda és egy számadó birkás s több alföldi és felvidéki város és község olvasóegylete.”²¹

A műköltészet egyes darabjai a kéziratos gyűjtemények révén, vagy szóbeli áthagyományozás útján jutnak el a parasztság körébe; PETŐFI több versét pl. a nép népdalként énekelte. A megjelent könyvekből azonban még a reformkor végén is csak a ponyva jellegű, közérthető és olcsó kiadványokat olvassa a köznépi nagyobb számban. CSATÁRI Ottó csodálkozva állapítja meg 1848 elején, hogy

„a nagy néptömeg, műveletlenségéhez képest, feltűnőleg sokat olvas . . . Egy kedvességet nyert ponyvairodalmi históriából 6 hónap alatt 5—8000 példány elkél csupán egy vidéken; és hogy a nemesebb ízlésű irodalmi termékek nem válnak a köznépi sajtójává, ennek az az egyszerű oka, mivel íróink közül a nép ízlését, kívánságát korunkban még egy sem találta el; vagy ha eltalálta volna is valamelyik, de oly cifrán van nyomtatva munkája, s oly drága, hogy az nem 6 s legfeljebb 12 garasos áru s a vastag papírosú nyomtatványokhoz szokott közönséges ember kezébe való.”²² Ime Arany János népszerű költeményét, ’Toldit’ oly alakban s árért nyomatatták ki, hogy éppen nem a köznépinek valót. Ugyhogy azt mondhatni: irodalmunkban a népre eddig szinte semmi figyelem nem volt, vagy ha volt is mint például a népkönyvkiadó társulatnál, de nem tudtak a könyvek tartalma s kiállítására nézve a nép ízléseire leereszkedni.”²³

PETŐFINEK és plebejus forradalmár társainak célkitűzése, hogy a népet uralkodóvá tegyék a költészetben, majd a politikában, a reformkorban tehát nem valósulhatott meg. Az uralkodó rétegek és a külső elnyomás osztálypolitikája szellemileg és anyagilag is olyan alacsony szintre szorította vissza, hogy a magasabb műveltség részesévé nem válhatott. Az 1848-as időszakban újabb kísérletek történnek majd politikai felvilágosítására és műveltsége emelésére; a kormány *Nép Barátja*, TÁNCSICS Mihály *Munkások Újsága* címen indít számára néplapot, SALLAI Pál sárbogárdi református tanító pedig kétgarasos részvényekre alapított népi olvasóköri létrehozására ösztönzi az értelmiséget, így akarván az elmaradott tömegeket kulturálisan felemelni és alkalmassá tenni, hogy helyesen éljenek a kapott szabadsággal.²⁴ A színvonalas hazai és külföldi szépirodalom, a hasznos gazdasági tudnivalókat tartalmazó ismeretterjesztő és szakirodalom, valamint a szocialista szellemű politikai művek iránt őszintén érdeklődő, radikális gondolkodású népi olvasóközönség 1867 után szerveződik majd Magyarországon a különböző munkás szakegyletekkel párhuzamosan alakuló és az 1848—49-es függetlenségi hagyományokat a szocialista-marxista tanításokkal együtt ápoló agrárszocialista olvasóköri körben.

²¹ BISZTRAY Gyula: *A prenumeráció*. = Magyar Századok. Bp. 1948. 191.

²² A *Pesti Divalatlap* (ebben jelent meg CSATÁRI cikke) szerkesztőségének megjegyzése e részhez: „A népkönyvkiadó társulattól kiadott népszerű elbeszélések pazarul nyomtatott 1-ső füzeté 15 pengő kr. — Majd bizony a szegény ember ad annyit néhány félig nyomtatott, üres, vékony levélért.” Az említett Népszerű elbeszélések című sorozat 1. füzeté KELEMENFY László (HAZUCHA Ferenc írói neve) *Korhely életnek szomorú a vége* című munkáját tartalmazta; 1845-ben jelent meg s a budai egyetemi nyomda nyomta.

²³ CSATÁRI Ottó [TELEGDI KOVÁCH László]: *Irodalmunk 1847. évi termékei*. = Pesti Divalatlap 1848. 20. sz. 539—540.

²⁴ SALLAI Pál: *Két garasos olvasóköri a népnek*. = Pesti Divalatlap 1848. 27. sz. 741—743.

GÉZA FÜLÖP

**Bestreben, Entwürfe und Vereine für die Bildung und Erziehung des Volkes
zum Lesen im Zeitalter der Aufklärung und der Reformzeit**

György BESSENYEI und seine Anhänger, sowie die Schriftsteller und Kulturpolitiker der Reformzeit bestrebten nebst der Organisation des literarischen und wissenschaftlichen Lebens auch die Erziehung eines gebildeten Publikums. Diese bewusste Organisationsprojekte umfassten hauptsächlich die Mittelschichten, doch liessen sie auch die niederen Schichten der Bevölkerung — so das Bürgertum und das Bauernvolk — nicht ganz ausser Beachtung. BESSENYEI betonte das Bedürfnis der Erziehung der Bürger und sogar der Bürgerinnen, Gergely BERZEVICZY, der ausgezeichnete Volkswirt der Aufklärungszeit hingegen schrieb über die Notwendigkeit der geistigen Erhebung der Landleute. Ferenc KOVÁCS, ein Ingenieur der Stadt Pápa, der im Jahrgang 1789—1790. der Zeitschrift *Mindenek Gyűjtemény* über die Bildung des Volkes und über die Organisation der Leser aus den niederen Volksschichten abhandelte, gelang zur Überzeugung, dass die kulturelle Erhebung der Leibeigenen nur durch ihre Befreiung möglich sei. Diese radikale Bestrebung konnte aber unter den feudalen Umständen und wegen der österreichischen Unterdrückung nicht realisiert werden.

Die intensive bürgerliche und nationale Entwicklung der Reformzeit benötigte die Verbreitung nützlicher ökonomischer Kenntnisse und die der Reformideen mehr als je. Die Periodiken der 30-er und 40-er Jahren des 19-ten Jahrhunderts veröffentlichten immer häufiger Anrufe zur Verfertigung und Verbreitung nützlicher und billiger Bücher unter dem Volke und die 40-er Jahre brachten sogar konkrete Pläne und bescheidene Ergebnisse. Die geplante „Gesellschaft für billige ungarische Bücher“ und das „Verein für Verbreitung nützlicher Kenntnisse“ verwirklichten sich zwar nicht, das „Ungarische Gewerbeverein“ veröffentlichte aber tatsächlich Publikationen für die Handwerker, das „Ungarische Wirtschaftsverein“ und das „Verein für Volksbücherausgabe“ hingegen für das Bauertum. Die katholische Kirche schaltete sich mit der „Gesellschaft zur Veröffentlichung guter und billiger Bücher“ (die der Vorläufer der „Szent István Gesellschaft“ wurde) in die Volksbildung ein.

Ein breiteres Publikum aus dem Volke entwickelte sich bis zum Ende der Reformzeit trotzdem noch nicht. Das Bauertum blieb im wirtschaftlichen und kulturellen Sinne gleicherweise die meist zurückgebliebene Klasse der Gesellschaft. Die Volksdichtung blieb immer noch hauptsächlich seine geistige Nahrung, diejenigen, die Bücher lasen, begnügten sich mit billigen Werken der Marktliteratur, Kalender und frommen Büchern. Die zeitgenössische Literatur gelang nur zu einem Bruchstück des Volkes und in sehr geringem Masse. Zeitungsnachrichten wurden hie und da von Mitglieder der dörflichen Intelligenz dem Volke vorgelesen. In der Reformzeit erschien in Siebenbürgen ein Volksblatt, *Vasárnapi Újság* für Bauer, die auch schon in minderer Zahl im Wirken der provinziellen Kasinos und Lesevereine teilnahmen, manche abonnierten populäre wissenschaftliche Werke. Der grösste Teil der Leibeigenen schaltete sich aber als Leser bis zum Ende der Reformzeit nicht in das literarische Leben ein. Weitere Bestrebungen für die politische Aufklärung und kulturelle Erhebung des Volkes fanden während der Revolutionszeit von 1848 statt.

A Magyar Nap szerepe a népfront-korszak progresszív Petőfi-kultuszában*

A csehszlovákiai népfrontpolitika legjelentősebb magyar nyelvű orgánuma a ČSKP által 1936-ban létesített *Magyar Nap* volt. Ez a kitűnően szerkesztett napilap — melynek működését VARGA Rózsa monográfiában dolgozta fel (*Keressétek, ami összeköt . . .*, Bratislava, 1971.) — nagy érdemeket szerzett a korszerű Petőfi-kultusz elmélyítésében és kiteljesítésében is: a PETŐFI alakja és pozsonyi szobra körül fel-felcsapó polémiákban a helyes marxista álláspontot képviselte; ILLYÉS Gyula remek PETŐFI-könyvét hónapokon keresztül lelkesen népszerűsítette és hatékonyan felhasználta az itteni PETŐFI-kultusz elmélyítésére és korszerűsítésére; a hírhedt magyarországi PETŐFI-cenzúrázások ellen a haladó magyar közvéleményt mozgósította; a prágai Petőfi Sándor Kör megalakulásáról, működéséről és nagy hatású akcióiról folyamatos képet adott stb.

A népfront-korszak idején a PETŐFI-polémia felújítását az 1921-ben eltávolított pozsonyi szobor visszaállítására tett újabb kezdeményezések idézték elő. A kezdeményezések és előintézkedések most valóban ígéreteseknek mutatkoztak és a kisebbségi közvélemény nagy részét több mint egy évig illúziókban is ringatták. A sajtó folyamatosan és részletesen beszámolt a szoborakció sikereivel kecsegtető mozzanatairól: a pozsonyi városi tanács 1937. június 18-án hozott egyhangú határozatáról és a megfelelő hely kiválasztásának érdekében folytatott tárgyalásokról, ankétokról.

A sajtó buzgólkodása és optimizmusa azonban ezúttal is hiábavalónak bizonyult, mert a nacionalista körök ellenkampánya következtében a polgári Csehszlovákia idején a szobor visszaállítására nem került sor. A szlovák nacionalizmus merev PETŐFI-ellenességét a szlovák kommunista sajtó is élesen bírálta és határozottan kinyilvánította, hogy PETŐFI szobrának Szlovákia fővárosában is helye van. A *Slovenské zvesti* 1937. dec. 10-i számában JÁN PONIČAN vitacikke azzal a megállapítással fejeződik be, hogy „Petőfi pozsonyi szobra ellen csak az léphet fel, aki nem hatolt be műveinek szellemébe, vagy az, aki a nép ellensége.”

Azt, hogy a *Magyar Nap*ban az ígéretesnek mutató szoborakció meghíúsulásával is számoltak, egy 1938. márc. 6-án közölt cikk bizonyítja. VASS László azon cikke ez, melyben egy PETŐFI-gyalázkodásra reagálva kimutatta a magyar és a szlovák nacionalizmus ideológiai rokonságát. A cikk utolsó része szkeptikusan szól a szobor visszaállításának esélyéről, illetve ezt az esélyt — találó megérzéssel — egy jobb idő eljövételére tartja fenn:

„Ne féltsük Petőfit! Amint megküzdött és küzd vitézül ma is a sovinizmus magyar képviselői ellen, majd megállja helyét annak szlovák hirdetőivel szemben is. Ha pedig

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

ma még sérti a többségi nacionalizmus »érdekeit«, hogy Petőfi szobrát most Pozsony város egyik főterén felállítsák, akkor vigyük ki a szobrot a Duna túlsó partjára, a ligeti östölgyek közé,¹ melyek még láthatták a költőt és pihenőhelyet adtak éjszakára éhez, cingár testének. Am, ha még ez is lehetetlen, akkor csak maradjon ott a marhaistállóban . . . Maradjon ott, és várja be az általa is megjósolt boldogabb időt, amikor újra szabad lesz szavalni a Duna—Tisza közelében Petőfi-verseket, és nem lesz államellenes bűncselekmény Szlovenszón a szobrot felállítani.”

Az úri ellenzék sajtója és az aktivista sajtó egyformán bízott a szoborakció eredményességében, melynek érdemét azonban acsarkodó cikkekben vitatták el egymástól. Ezt a csúnya érdemhajhászást egy fulmináns FÁBRY-cikk leplezte le és pellengérezte ki. Cikkében FÁBRY nem vonta kétségbe, hogy a szoborakciót leginkább a kormánybérenc aktivisták vihetik dűlőre, de sikervágyukat és sikerlehetőségüket a ravasz politikai számítás erkölcsi szintjére degradálta.

„A mai szoborkonjunktúrában a Petőfi-revizió könnyítés és felmentvény, igazolás és kisajátítás — írta. — . . . A Csomor-Štunda² aktivizmus a legjobb esetben is csak kijáró-aktivizmus lehet, mely egy-egy kisebbségi sérelem orvoslását elsősorban a maga pártja, a maga csoportja, a maga hitele javára kamatoztatja . . . A magyar kisebbségi ügynek azonban nem kijárókra van szüksége, de vállalkóra, Petőfi-hűségű férfiakra, akik kiteljesedéssé vállalják és hirdetik. Petőfi szobra csak azok ügye lehet, akik a kószimbólumot korszerű léletté válósíthatják.”

Hasonló szigorúsággal ítélte el az aktivisták konjunktúrapolitikáját a Magyar Nap egyik szerkesztőségi cikke is:

„Visszataszító az a különös bábáskodás, ami a határozat előtt és után történik, hogy vajon kit illet a dicsőség? Kié a babér? Kinek az érdeme, hogy Petőfi Sándor rövidesen visszakapja hajdani bronz szobrát? A kívánság egyetemes volt, aminthogy Petőfi is nem csak aktivista, hanem egyetemes értéke az egész magyarságnak. Mikor esztendőkkkel ez előtt valóban elsőnek a Sárló ifjúsága titokban, az éjszaka leple alatt meglátogatta a költő összetört szobrát a városi istállóban, a látogatás minden magyarok költőjének szólt az egyetemes magyarság nevében. Ne szerezzon tehát senki se babérokot a mostani eredményes határozatnál; ama bizonyos pecsenyét süssék meg máshol és máskor.” (1937. VI. 20.)

A szoborüggyel kapcsolatos polémiaiban újból előtérbe került PETŐFI történelmi alakjának, szerepének és jelentőségének a kérdése. A Magyar Nap ehhez a kérdéshez a történelmi materializmus módszerével nyúlt és visszautasította a megcáfoltá mindkét nacionalizmusnak, a szlováknak is, a magyarok is a torzításait. A PETŐFI-kérdéssel összefüggésben felvetődött az 1848—49-es forradalom értékelésének a problémája is, melyet a lap a legnagyobb tárgyilagossággal végzett el. Ebben a vonatkozásban különösen az a 6 oldalas rendkívüli szám emelkedik ki, amely 1938 márciusának idusán jelent meg. Az ebben közölt cikkek és egyéb közlemények között található a kiváló szlovák költőnek, Laco NOVOMESKÝnek *Nem ellenetek, hanem veletek* . . . című írása, melyben a szerkesztőség felkérésére arra a kérdésre adott választ, „hogyan ítéli meg a demokratikus szlovák közvélemény a magyar Március hagyományát.” A nagy jelentőségű cikk leglényegesebb része így hangzik:

„. . . Érdeklődéssel figyeljük a jelenlegi magyar szociológia és történelemkutatás munkáját, mely megállapítja, hogy Március hódító és támadó jellege, amit a magyar sovinizmus előadásából ismerünk és amiről a mi magyarellenés nacionalista érvelőink-

¹ A szobrot később — 1955-ben — itt állították vissza.

² CSOMOR István és ŠTUNDA Štefan a legnagyobb csehszlovák polgári pártnak, az agrárpártnak voltak képviselői.

től hallottunk, egyáltalán nem meríti ki Március sajátságait, sőt nem is tartozik alapvető jelenségei közé. Illyés Gyula »Petőfi«-je például hatásosan rajzolja a márciusi nemzedék arra irányuló törekvését, hogy a magyar ellenállás céljait népiessé, demokratikussá és köztársaságivá tegye. Ez nemcsak igazolja Március hagyományait, hanem hatalmasabb, dicsőbb és tragikumtól mentes képét adja, mert egyúttal Március bírálatait is tartalmazza és felsorolja vereségének okait. S mikor ebben a csodálatos krónikában azokhoz a helyekhez érünk, ahol Petőfi hiába törekedett a márciusi harcok forradalmasítására, ha arról olvasunk, hogy a Március lázító vezére milyen nagy súlyt helyezett a falu népének hűbér-ellenes harci részvételére, akkor eszünkbe jutnak az akkori idők szlovák történelmének fejezetei, melyek közül nem egy hajszálnyira hasonló a magyar eseményekhez. Hiszen Petőfi Sándor magyar költő szemével fogta fel ezeknek az eseményeknek igaz értelmét Janko Král' szlovák költő is, aki arra hívta fel a népet, hogy akassza fel urait. — — — —

— — Ha a magyar nemességnek és politikusaiknak nem sikerül meggátolni a Petőfik és Táncsiesok törekvését, ha a magyar nemzeti harc a magyar népek hűbér-ellenes és az urak ellen megnyilvánuló ellenállásából meríti erőit, akkor a szabadságharc végét valószínűleg nem Segesvár, Világos és Arad jelezte volna, és a magyar Március biztosan nem eredményezte volna Magyarország többi nemzetének magyarelles ellenállását. Kétségtelen, hogy kezdettől fogva a mi Márciusunk is lett volna. — — — — Nem azért hangsúlyozom ezeket az újonnan megállapított körülményeket, hogy értéktelen elmélkedést kezdjek arról, mi lett volna, ha... , ami úgysem változtat a történelem száraz tényein. A történelmet nem úgy nézzük, mint különálló események torlódását, hanem folyamatnak, hullámszárnak tekintjük, amely egyszer elfojtja, máskor felveti az eseményeket. A márciusi harc nem fejeződött be katonai időszakának likvidálásával, és az évtizedek messzeségéből napjainkig nyúlnak azok a meg nem valósított (mert meg nem értett) törekvések, amelyek a nemzeti fel szabadtó harc forradalmasítására, demokratizálására és az urak elleni kielezésére irányultak. S ha eszünkbe idézzük, hogy ilyen formájában már akkor, 90 évvel ezelőtt az összes nemzetek Márciusa lehetett volna — a miénk is —, úgy ezt azért tesszük, hogy világosan megmondjuk: a magyarok ilyen irányú törekvéseiben már nem találunk bennünket magunkkal szemben, hanem az oldalon.

ILLYÉS Gyula PETŐFI-könyve — amelyről Laco NOVOMESKÝ is olyan elragadtatással szólt — a *Magyar Nap* (és más progresszív újságok) közreműködésével a népfront korszak itteni PETŐFI-kultuszának egyik jelentős mozgósító tényezője lett. A *Magyar Nap* már a nyomtatás alatt levő könyvről híradást közölt:

„Az őszi magyar könyvpiacnak nagy irodalmi eseménye lesz: megjelenik egy új Petőfi-életrajz, amelyet Illyés Gyula, a »Puszták népe«-nek kiváló szerzője írt meg egészen egyéni szemlélettel. A könyv beállítása sok vonatkozásban eltér az eddigi szokványos életrajzoktól és a negyvennyolcas szabadságharc világhírű magyar költője igazán hí alakban jelenik meg előttünk. Ezt a könyvet egyedül Illyés Gyula írhatta meg, akinek költészete és egyéni alkata sok tekintetben rokon a Petőfiével. Mihelyt a könyv megjelenik, részletes ismertetésére visszatérünk.” (1936. okt. 4.)

Az ígért részletes ismertetés VASS László tollából *Kínzó örökség* címen 1936. dec. 20-án jelent meg.

„Mennyi újat mond el nekünk Illyés a könyvében Petőfiről! — így kezdődik az írás. — Csak olvasás közben látjuk, micsoda szörnyű hazug, idealizált képet tanítottak a márciusi ifjúságról immár három emberöltő óta. Éppen Petőfi Sándorral történt a legnagyobb igazságtalanság, az ő neve körül burjánzott fel a legtöbb dudva-gaz, amely megfojtani igyekezett minden újhangú törekvést. Az ő nevében cselekedték a legsúlyosabb bűnöket vén salabakterek a századeleji magyar irodalom ellen, az ő nevével neveztek el társaságokat, melyek siettek kiszigerelni szegény Petőfink költészetéből a megkínzott szegény nép sikoltását, haragját fenyegetését, forradalmi végrendeletét. Érezte, látta ezt Ady Endre is, aki válaszul, figyelmeztetőül megírta gyönyörűen bátor vallo-mását: »Petőfi nem alkuszik«. Adyval együtt most Illyés Gyula visszamenti az elsikaszott örökséget: az igazi Petőfit. Ez a könyv vallomás és harcok társadalmi állásfoglalás. Valóban igaz, hogy a mai fojtott magyar szellemi életben így megírni Petőfi életét, fej-

lődését, ahhoz ma személyes bátorság kell és egy kicsi abból a hatalmas tűzből, amellyel Petőfi forradalomba tudta izgatni a magyarságot. Petőfi, aki az egész forradalmi kavargásban az egyetlen tudatos, valósággal osztrályharcos forradalmár volt megalkuvás nélkül... Az elsikkasztott Petőfi-örökséget megrendítő víziókban idézi Illyés Gyula, a kiváló magyar költő. Új könyve — mely a Nyugat kiadásában jelent meg éppen e napokban — a Magyar Parlag forrongó katlanát mutatja be, jóllehet Petőfi fejlődéséről ír. Nem lehet határtalan szeretet és ökölbe szorított kéz nélkül olvasni ezt a könyvet. Mert nem lehet soha eléggé szeretni a magyar földnek e csodálatos isteni szülöttét, szeretni azért, amit ő is szeretett. »Úgy kell őt szeretni, hogy fellángoljon tőle ismeretlen pora...« — írta Ady Endre. — — — — — Juhászok és pásztorok, zsellérek és béresek, és Ti mind-mind, földek és gyárak robotosai: íme a Ti igazi öröksétek: Petőfi! Korokon és határokon túl, időben és időtlenül: a Petőfi szelleme jelenti számunkra az igazi európai magyarságot.”

Annak a félévnek a folyamán, amíg a hatóságok a PETŐFI-könyv behozatalát megakadályozták, a *Magyar Nap* több részletet közölt belőle, és erélyesen követelte a behozatal és az itteni terjesztés engedélyezését. Ebbe az akcióba a haladó sajtó egyéb orgánumai is bekapcsolódtak. A *Magyar Újságban* — mely az aktivistáknak *A Reggelnél* sokkal rokonszenvesebb napilapja volt, és a harmincas évek második felében a népfrontpolitika iránt rokonszenvet mutatott — *Mi lesz a Petőfi-könyvvel?* címmel jelent meg közlemény:

„... Petőfi értékelése a mába sokat jelentő, örvendetes folyamat. Az egyik legszebb alkotása Illyés Gyula Petőfi-könyve. Ez a könyv már régóta kapható Pesten, Erdélyben és Jugoszláviában. Nálunk azonban még ma sem kapható. Miért? Mert a könyv a tizenhat éves költőnek egyik tanárjával folytatott beszélgetését is közli, mely állítólag sértő a szlovákokra. A szlovák—magyar viszonyt illetően szerintünk sokkal fontosabb és mindkét nép jövője tekintetében sokkal hasznosabb, hogy ennek a magyar szellemi átfelműködésnek a termékei megtermékenyítsék az itteni magyarságot is, mint ez a pár sor, amely egy tizenhat éves ifjú állítólag sértő kitételét tartalmazza. Szent meggyőződésünk, hogy többet ér a konszolidáció ügyének a beengedett Petőfi-könyv a vitás pársorral, mint a pár sor távoltartása az egész hatalmas mű kirekesztésével... A könyv be nem engedése az állam magyar lakosságát fosztaná meg a demokratikus magyar szellemi átfelműködés egyik hatásos művétől. A magasabb szempontok győzzenek a cenzúragyakorlatban!” (1937. ápr. 1.)

Amikor a könyv behozatali tilalmát végre feloldották (1937. június 14-én), a *Magyar Nap* erről is gyorsan hírt adott. A június 16-án megjelent rövid közleményben (*Szlovenszkon is kapható már Illyés Gyula könyve*) arról is beszámolnak, hogy a csehek a PETŐFI-könyvet — a *Puszták népével* együtt — már fordítják. Itt jegyezzük meg azt is, hogy a csehszlovákiai magyarság a PETŐFI-könyvből már a behozatali tilalom idején bőséges ízelítőket kapott; egyrészt a sajtóban (főképp a *Magyar Napban*) közölt szemelvényekből, másrészt azokból az előadásokból, amelyeket — éppen ILLYÉS könyvének apropójából — Szlovákia-szerte tartottak. Az ilyen előadások szervezésében különösen a szociáldemokrata Munkásakadémiák és a Magyar Fiatalok Szövetségének³ taggyejesületei jártak elől. A nagyszámú előadás közül — melyeket a *Magyar Nap* pontosan regisztrált — a munkásakadémiákon fellépő SZALATNAI Rezső egymaga hetet tartott (Komáromban, Pozsonyban, Érsekújvárott, Szencen, Léván, Losoncon és Rimaszombaton).

ILLYÉS Gyula — aki a *Magyar Napban* a PETŐFI-könyvétől eltekintve is széles publicitást élvezett — megszólalt azoknak az akcióknak a során is, ame-

³ Népfrontos ifjúsági szervezet

lyek 1937-ben egy hírhedt magyarországi PETŐFI-cenzúrázás elleni tiltakozás jegyében születtek.

Arról az esetről és a vele kapcsolatos itteni akciókról van szó, amikor a budapesti rendőr-főkapitányság államrendészeti ügyosztálya megtiltotta öt PETŐFI-versnek (*A nép, A XIX. század költői, Palota és kunyhó, Az országgyűléshez, A költészet*) és *Az Apostol* két részletének egy nyilvános előadáson való felhasználását. A felháborító eseményről a *Magyar Nap* 1937. febr. 9-i száma adott hírt; a néhány soros közleményt (*A betiltott Petőfi*) összesen öt egymásutáni számban változtatás nélkül hozták, s minden alkalommal hozzáfűztek egy betiltott verset.

A további akciók során a *Magyar Nap* közzétette a prágai Petőfi Sándor Körnek a budapesti Petőfi Társasághoz intézett nyílt levelét (amelyről részletesebben a tanulmány következő fejezetében esik szó), ismertette a jelentősebb magyarországi visszhangokat, melyek közül ILLYÉS Gyulának a *Nyugatban* tett nyilatkozata volt a legfrappánsabb; ebből a *Magyar Nap* a következő részt közölte:

„Hosszan gúnyolódhatnánk a rendőrség fölös aggodalmán, simplicissimusi túlbuzgalmán, irodalmi hozzáértésén. (Nem beszélve arról, hogy amilyen alapon a Petőfi-előadásokból törlik a félreérthető részeket, olyan alapon az istentiszteletekből kitilthatnák a fele bibliát, abban még keményebb mondatok vannak a jogról, az igazságról, a szegények-gazdagok viszonyáról). De sem a gúnyhoz, sem a vitához nincs kedvünk. A lamentációhoz sem, amely ilyen alkalmakkor hasztalanul föl-fölhangzik. Szellemi integritásunkon esett sérelem. Ha van eszköz a szoborrombolás megakadályozására, kell módot találni az effajta, annál súlyosabb sérelem meggátolására. . . . Egy hivatalnok, vagy tán még inkább egy rendszer hibájából nyilvános közérték-cesonkítás történt pontosan úgy, ahogy erről már a költő is beszélt:

Oh, szent költészet, mint le vagy alázva,
Miként tiporják méltóságodat
Az ostobák . . .

A költészet című versében mondja ezt, melyet mintegy tárgyi bizonyítékot szintén betiltottak.”

A tiltakozó akciók sorában egy figyelemreméltó költői alkotás is született, melyet az itteni Petőfi-kultusz legértékesebb költészeti adalékaként tartunk számon. FORBÁTH Imre akkor írta és 1937. márc. 14-én a *Magyar Napban* jelentette meg *Petőfihez* című versét. Verse leleplezi a reakció PETŐFI-ellenes indulatait és velük a progresszió fényes PETŐFI-eszményét állítja szembe.

Hangsúlyozni kell, hogy a kommunista *Magyar Nap* a botrányos magyarországi esetre a könyörtelen kipellengérezés ellenére sem tekintett azzal az egyoldalúsággal, amely az aktivista sajtóban volt szokásos. Ismeretes FÁBRY Zoltánnak az a kijelentése, mely szerint az aktivisták és a körükben hangadó októbrista emigránsok („kormányemigránsok”) számára a Magyarországgal szembeni kritika nagyon sokszor „csak árucikk és jó alkalom, hogy ne kelljen meglátni a demokrácia, az új haza modernebb kiadású, de ugyancsak eredményes és ugyancsak törvényes kilengéseit.” (*Az Út* II. évf. 11–12. sz.). A sarlósok is hasonló véleménnyel voltak az aktivisták számító, tervszerű egyoldalúságáról, mellyel a hazai rendszer elnyomó politikájáról és a kisebbségi sérelmekről hallgatva „állandóan a külsőségekben mutatósabb budapesti reakcióra terelték a szót.”

„Csehszlovákiában az a különös helyzet állott elő, hogy az (októbrista) emigránsok sajtóját ugyanaz a többnyire polgári nacionalista uralkodó osztálytörekvés támogatja, melynek magyarra mázolt budapesti arca ellen az emigráció a tiszta emberi igazság és a népérdek nevében tudományos mélységű harcot folytat — írta 1930-ban az *Emigránsok és az újarcú magyarok* című cikkében Balogh Edgár —. Nem is az egyes cikkekben van a baj. Hiszen megrázó élmény és tanulság a kisebbségi magyar diákok számára is egy-egy olyan cikk, mely bevilágít a magyarországi szociális tragédiákba. De nem lehet szem elől téveszteni azt a tervszerűséget, amely az önmagukban többnyire feddhetetlen írásokat teljesen reakciós érdekek számára sajátítja ki. A tervszerűség abból áll, hogy az uralkodó reakciós törekvések az utódállamokban . . . el akarják terelni magukról a szociális intellektus figyelmét állandóan a külsőségekben mutatósabb budapesti reakcióra terelvén a szót . . .” (A Nap, 1930. ápr. 6.)

A *Magyar Nap* mindenkor mentes volt az ilyen egyoldalúságtól, és — bár a magyarországi ellenforradalmi rendszernek a csehszlovák rendszernél sokkalta barbárabb és antidemokratikusabb jellegét világosan látta és tudatosította — észrevette és orosztozta az itteni burzsoá rendszer „modernebb kiadású” elnyomó módszereit is. Ez a helyes internacionalista magatartás a magyarországi PETŐFI-betiltással kapcsolatos tiltakozó akciókban is jól megfigyelhető. Az 1937. febr. 9-én publikált rövid tájékoztató cikk — melyet a tiltakozó akciók első láncszemének tekinthetünk — a következő mondatot is tartalmazza: „Az igazság kedvéért megemlítjük, hogy hasonló eset előfordult Szlovenszón is, ahol egy túlbuzgó járásfőnök szintén nem engedélyezte néhány Petőfi-vers elszavalását.”

Egy másik cikk — mely a polgári cseh sajtó kárörvendő közleményeivel („A magyarok betiltják legnagyobb költőjüket” stb.) és fölényeskedő kommentárjaival („ilyesmi nálunk lehetetlen”) vitázik — a magyarországi eset hasonló és egyidejű csehországi megfelelőire mutat rá:

„A magyarok betiltják legnagyobb költőjüket? Mióta azonos a budapesti rendőrség és a kiváló intézmény legfelsőbb hivatalos fóruma a magyarsággal? Mióta azonosak a cseh néppel azok az elemek, akik az utóbbi időben nálunk is tömegesen hoznak hasonló tilalmakat? . . . Valamelyik észak-csehországi német városban nemrégiben Heine-versek szavalását tiltották be. Indoklás: zavarja a jó viszonyt bizonyos szomszédos hatalommal. A valóságos ok: az egyre szemtelenebbé váló cseh kultúrreakció nyomása, mely, ha így folyik tovább, rövidesen eljut a legnagyobb cseh költő betiltásáig. Egyelőre csak Lion Feuchtwanger, az egyik legnagyobb élő német író előadását tiltják be. Zavarja a jó viszonyt bizonyos szomszédos hatalommal . . . Egyelőre csak nagy múltú prágai színházakat rendszabályoznak meg, s színműveket tiltanak be bolsevista tendencia miatt. Petőfi verseit is bolsevista tendenciájuk miatt tiltották be. Ha csak Vranyn, Kramáron, Štřibřnyn múlna, Havlíček-Borovský rövidesen sorra kerül⁴ . . . Mint látható, a Venkov és a Národní listy nevű lapoknak nincs joguk kárörömrre.” (Magyar Nap, 1957. II. 9.)

⁴ VRANY, KRAMÁŘ és ŠTŘIBŘNÝ korabeli reakciós cseh politikusok. HAVLIČEK-BOROVSKÝ (1821—1856) a cseh irodalom harcos és jelentős alakja.

LAJOS TURCZEL

Die Rolle des „Magyar Nap“ in der progressiven Petőfi-Kult der Volksfrontzeit

Das bedeutendste ungarischsprachige Tageblatt der tschechoslowakischen Volksfrontpolitik *Magyar Nap* hatte große Verdienste in der Vertiefung der modernen Petőfi-Kult. Das von der Tschechoslowakischen Kommunistischen Partei herausgegebene Blatt hat in der sich um die Gestalt PETŐFI's und seine Statue in Pressburg entwickelte Polemik der richtigen marxistischen Standpunkt vertreten, indem es die Karikierungen beider Formen des Nationalismus zurückwies. Das Problem der Bewertung der Revolution und des Freiheitskampfes von 1848/1849 war auch mit der Petőfi-Frage im Zusammenhang, was von der Zeitung mit der größten Sachlichkeit ausgeführt wurde. Aus den mit dieser Problematik zusammenhängenden Artikeln trat die Publikation Laco NOVOMESKY's hervor, die die Auffassung der demokratischen slowakischen öffentlichen Meinung ausgedrückt hat, in Verbindung mit den Traditionen des ungarischen März. Das Buch über PETŐFI von Gyula ILLYÉS war ein wichtiger mobilisierender Faktor der Petőfi-Kult der Volksfront-Zeiten in der Tschechoslowakei, mit dem sich die Zeitung eindringlich beschäftigte, brachte Teile davon und verlangte energisch die Genehmigung seiner Kolportage.

„*Magyar Nap*“ spielte eine Rolle in der Mobilmachung der öffentlichen Meinung gegen die berüchtigten Petőfi-Zensuren in Ungarn und berichtete von der Bildung und dem Wirken des Prager Petőfi-Kreises.

A Vajda kritikai kiadás első öt kötetéről¹

Az 1895-ben, másfél évvel halála előtt közreadott versgyűjteményének tervezett előszavában VAJDA János a következő zárósorokkal szándékozta útjára bocsátani kötetét:

„... a jelen gyűjtemény voltaképp legalkalmasabbnak tekinthető arra, hogy eddigi munkásságom egész teljessége felől helyes ítélet képződésére alapul szolgálhasson. Minden bizonnyal utoljára is a közönség dönti el, mi és mennyi marad meg egyes szerzők műveiből. Ha ez ítélet oly minéműségű lenne, hogy még egy összes kiadást is lehetővé, sőt szükségessé tenne, előlött voltaképp inkább örvendeznem, sem mint nyugtalanodnom kellene, mert ez több lenne a sikerből, mint amennyit óhajtottam, vagy remélni mertem.” (VJÖM II. 222. l.)

A keserű és rezignált szavak a VAJDÁRA mindenkor oly jellemző helyzet és a valóság felismerését tükrözik. Az 1895-ös megjelenést nem követte „összes kiadás”, hanem majd tizenöt évvel a költő halála után e kötet második kiadása, amelyben mintegy írói testamentumként helyet kapott az 1895-ös kiadás „álló szedésben” maradt előszava... Pedig az eltelt tizenöt év VAJDA János költői forradalmának első dialalát és beteljesedését is jelentette: ez alatt a másfél évtized alatt küzdötte ki irodalmi és szellemi diadalát ADY Endre és e harcaiban mindig ott szerepelt zászlaján VAJDA János neve. Talán nem véletlen, hogy a sok meleg hangú, fiúi szeretettel teli vallomás után VAJDA János neve ADY egyik 1910-ben megjelent cikkében is szerves részévé lett az író elődökről kialakított értékrendjében:

„... mi fennen hirdettük már nyolc esztendő óta — vallotta Ady —, hogy mi Balassáéktól, kurucéktól s Csokonaitól ösztönöztettünk. Mélyebben, éltebben járván, Petőfinél csak a bátorságot, Madáchnál, Vajdánál az új poétai civilizációt kellett észrevennünk, Aranynál alig valamit, Aranyt hagytuk zsenijével együtt az ügyes tanítványoknak.” (AEÖPM X. 102. l.)

A kritika és az irodalomtörténetírás VAJDA halálát követő fél évszázadban inkább öntudatlanul, mint tudatosan „az új poétai civilizáció” kibontakozását

¹ *Vajda János Összes Művei*. Szerkeszti BARTA János. I. kötet. *Kisebb költemények 1844—1860*. Sajtó alá rendezte BARLA Gyula. Bp. 1969. Akadémiai K. 544 l. 9 melléklet. — *Vajda János Összes Művei*. Szerkeszti BARTA János. II. kötet. *Kisebb költemények 1861—1897*. Sajtó alá rendezte BOROS Dezső. Bp. 1969. Akadémiai K. 369 l. 9 melléklet. — *Vajda János Összes Művei*. Szerkeszti BARTA János. IV. kötet. *Szépprózai írások*. Sajtó alá rendezte SERES József. Bp. 1972. Akadémiai K. 614 l. 7 melléklet. — *Vajda János Összes Művei*. Szerkeszti BARTA János. V. kötet. *Szépprózai írások*. Sajtó alá rendezte SERES József. Bp. 1972. Akadémiai K. 430 l. 10 melléklet. — *Vajda János Összes Művei*. Szerkeszti BARTA János. VI. kötet. *Politikai röpiratok*. Sajtó alá rendezte MIKLÓSSY János. Bp. 1970. Akadémiai K. 598 l. 8 melléklet.

kutatta a költő hagytekájában. A kortársak és utódok élete titkainak fényében vizsgálta kötetzetét, IMREI Ferenctől BÓKA László nagy anyagismereten alapuló életrajzáig. A kutatásban új fordulatot teremtett az 1944-ben KOZOCSA Sándor gondozásában megjelent *Vajda János Összes Munkái*, amely VAJDA költeményeinek addig legteljesebb gyűjteményét megtette prózai írásainak közel ezer oldal kiegészítő korpuszával. Az ország felszabadulásával új utakra lépő kutatás számára a legszerencsésebb időben látott napvilágot az addig legteljesebb VAJDA-kötet: az 1848-as centenárius további ismeretlen verseit hozta felszínre, az életmű egésze pedig gyökeresen új kutatásokra serkentett. A múlt századi irodalmi ellenzék vezérének alakjára koncentrált figyelmét KOMLÓS Aladár és gondos kutatásai eredményeként 1954-ben napvilágot látott VAJDA János monográfiája. Marxista oknyomozással, az eredeti források vállalásával az életrajz rejtett vonulatait tárta fel és testes művében az életmű és az életút szerves kapcsolatát teremtette meg, elsőnek vázolván fel az ADY megjelölte „új poétai civilizáció” dimenzióit. KOMLÓS műve utószavában a következőket írta:

„Alapvető feladatunknak tekintettük hát, hogy minden fellelhető adatot felkutasunk és felhasználjunk . . . s mivel Vajda egy félévszázadon át dolgozott különböző hírlapokban és folyóiratokban, s talán még ma sem ismerjük ezek teljes jegyzékét, még itt is érhetnek meglepetések. Reméljük mégis, hogy bár szerencsés kutatók még mindig bukkannhatnak bujkáló adatokra és lappangó művekre, könyvünk a költőnek az eddiginél teljesebb és pontosabb ismeretét teszi lehetővé.” (I. m. 336.)

A további kutatás ösztönzésére a monográfia végére tizennyolc lapos sűrűn nyomtatott bibliográfiát csatolt, amellyel elsőnek tárta fel VAJDA költeményeinek kronológiai rendjét és tette közzé több ezerre tehető prózai írásának első, ugyancsak kronológiát és megjelenési forrást feltáró jegyzékét. (I. m. 337—354.)

I.

Az újjászervezett Akadémia marxista irodalomtörténeti kutatások megindításával egyidőben kezdte meg a múlt klasszikus auktorainak tudományos alapelvekre helyezkedő textológiai kiadását. Az 1950-es évektől sorra jelennek meg a testes sorozatok. Az ARANY, PETŐFI, ADY, JÓZSEF Attila, MIKSÁTH, VÖRÖSMARTY, JUHÁSZ, TÓTH Árpád életművének kritikai kiadás-sorozatát követte a *Vajda János Összes Műveinek* kritikai kiadása BARTA János szerkesztésében. A sorozat gondozói az I. kötetben vázolták a kiadás tagolását. Ezek szerint az első két kötet tartalmazza a kisebb költeményeket, a harmadik a nagyobb költői műveket. A szépprózai és önéletrajzi írásokat a negyedik kötetbe szánták, ötödikbe az irodalmi, esztétikai, nyelvi témájú cikkeket. A hatodik kötetet a politikai röplapok közlésére tartották fenn. Több kötetben látnak majd napvilágot VAJDA kisebb írásai, cikkei és tárcái. A sorozat gondozói e kategóriában már előre bizonyos szelektálást helyeztek kilátásba. Végül a kritikai kiadást a költő két kötetre tervezett levelezése fogja zárni. (Ld. VJÖM I. köt. 264.)

Az anyag nagysága azonban a jelzett beosztást már most módosította: az I. és II. kötet az elgondolásnak megfelelően a kisebb költeményeket tartalmazza, a szépprózai írások a tervezett IV. kötet mellett az V. kötetet is kitöltötték.

A VI. kötet az eredeti felosztásnak megfelelően a politikai röpiratokat tartalmazza.

A *Kisebb költemények* első kötete BARLA Gyula gondozásában az 1844 és 1860 között megjelent verseket öleli fel, a második BOROS Dezső sajtó alá rendezésében az 1861 és 1897 között keletkezett verseket teszi közzé. Az első kötet tizenhét év termését és százhatvankét költeményt tartalmaz, a második a maga huszonhat évével a töredékeket is hozzászámítva nyolcvankilenc költeménynek ad helyet. A két periódust sok irodalomtörténetileg vizsgált és elfogadott tény választja egymástól, mindezek indokolják a két kötet között az 1860. december 31-i határ megválasztását. De a közismert korszakválasztókon kívül azok a sajátos mozzanatok is ismeretesek, amelyekkel VAJDA egységet teremtett két alkotói korszaka között. Ez az egység pedig az, hogy az 1860 után megjelent köteteibe, az 1872-es *Kisebb költemények*be, az 1881-es *Összes költeményei* I. kötetébe és az 1895-ös *Költeményei* c. válogatásba beleillesztette az 1850-es évek java verstermését, különösen két ciklusának darabjait. Ez a tény arra kellett hogy készítse BARLA Gyulát, az első kötet gondozóját, hogy szorosan együttműködve dolgozzék a második kötet textológusával, BOROS Dezsővel. Hiszen a textológiai elveknek megfelelően az 1895-ös kötet szövegét kellett alapszövegnek tekinteni az 1856-os *Költemények* c. kötetben közzétett és a kronológiai elveknek megfelelően az 1854-es évben elhelyezett *Szezelem átka* I.—XI. darabjában, illetőleg az 1856-os évbe illesztett *Gina emléke* I.—XXXIII. darabjai esetében. De nemcsak ez köti össze a két kötet szövegkritikai apparátusát. Egymáshoz köti az is, hogy a versek keletkezéstörténete, a versek kritikai visszhangja és irodalomtörténeti utóélete is egymásra utalja a két kötet apparátusát.

Az összhang, az együttműködés feltételeit BARLA Gyula és BOROS Dezső az esetek többségében szerencsés kézzel hozta létre. Azonos alapelvek szerint gyűjtötték össze a jegyzetapparátus bevezető részét: elsőként a korszakukba eső egyes kötetkiadásokkal foglalkoztak, számba vették a kötet ötletétől a megvalósulásig, a kötet megjelenéséig fellelhető adatokat, bemutatták a kötet tartalmát és a megjelenést követő sajtóvisszhangot. Ezekkel a kis fejezetekkel már megteremtették a költőt körülvevő irodalmi élet jellegzetes atmoszférájának érzékeltetését. Az anyaggyűjtés során hasonló szempontok vezették a két sajtó alá rendezőt, de a megoldásban már nem sikerült ennyire az összhang. BARLA Gyula inkább hajlott arra, hogy az értekező próza irányába vigye az egyes kötetekkel kapcsolatos anyagának bemutatását. Mellőzte több ízben a kronológia szorosabb fonalát, más irányú mozzanatokot is beleszótt előadásába. Ez egy részről gazdagította anyagát, más részről azonban csökkentette annak áttekinthetőségét. Különösen érezhető ez a *Vészhangok* c. 1860-as kötet kritikai visszhangjának bemutatásánál (284—299), ahol a tárgyalás során közbeiktatja VAJDA 1854—1863 közötti írásaiból azokat a megjegyzéseket, amelyek személyes ellentéteire, ellenfeleivel való szócsatározásaira utalnak, majd ezzel párhuzamosan idézi ZILAHY Károly meleg hangú elemzését. Nehezen érthető az is, hogy BARLA Gyula az egyes kötetek történetének és kritikai visszhangjának ismertetése után közli a szóban forgó kötetben megjelent versek címjegyzékét, amikor azok az előadás fonalában az előkészítés és a kritikai visszhang fejtegetése közé, azaz a valódi megjelenésük időrendjébe illenének. Az első kötet bevezető részének erőssége és filológiai újdonsága a *Gináról* c. fejezet (VJÖM I. 300—319.). BARLA előbb a költemények vallatásából festi meg Gina és VAJDA kapcsolatát, majd három olyan újdonsággal szolgál, amely filológiai gyöngy-

szem: TOKODY Gyula — a kritikai kiadás szerkesztőjének és e kötet sajtó alá rendezőjének kérésére — bécsi kutatásai során kinyomozta, hogy a Maximilianstrasse 8. számú négyemeletes sarokház 1864 és 1875 között „Véghely Gratochwilla Georg.”, azaz Gina tulajdona volt; továbbá az egykorú sajtóban végzett kutatással dokumentálta, hogy 1879 nyarán előbb Győrben, majd Budapesten, a mai Köröndön vendégszerepelt OROSZY VÉGHELYI Georgina (azaz Gina) műlovarnő-cirkuszigazgató társulata. (BARLA a fellelhető adatok közlése után megjegyezte: „Az 1879-es szereplés idején, látták-e egymást, beszéltek-e [ti. Vajda és Gina], nem tudhatni.” I. h. 318. l.) Az utolsó frissen dokumentált adat: 1894-ben Gina Bécsben a Práter egyik épületének házmesternője (i. h. 314., 319.)

A BOROS Dezső gondozta második kötet bevezető fejtegetései nem tartalmaznak ilyen meglepő filológiai újdonságot, de az egyes kötetek keletkezéstörténete és sajtóvisszhangjának bemutatása sokkal jobban összefogott és gyors eligazodást biztosít. Az ebben a periódusban megjelent kötetek keletkezéstörténete már jelzi az elszigetelt VAJDA sorsát. A Kisfaludy Társaság kiadásában megjelent kötetnél barátainak kellett leküzdeniök GYULAI Pál maliciózus akcióját (VJÖM II. 182–184.). Újabb munkái 1887-es kiadásához pedig 39 írónak az összefogása is messze a vártnál alacsonyabb előjegyzési példányszámot biztosított. BOROS Dezső lakonikusan közölt adatai megrázóan érzékeltetik a remény és csalódás között sodródó megfáradt költő érzelmi, indulati reakcióit (i. h. 203–216.).

Kár, hogy ezzel a sajtókampánnyal kapcsolatban nem találta meg BOROS Dezső, és az e kötet kapcsán keletkezett autorecenziót a VJÖM IV. 386–392. lapján *Vajda János — magamagáról* címen közölt írásához fűzött jegyzeteiben (u. o. 575–589.) SERES József sem tesz említést a *Pesti Hírlap* 1886. május 14. (133. sz.) első lapján *A Pesti Hírlap* tárcája c. rovatában megjelent *Vajda Jánosról* c. cikkről, amely „Írta: Egy meggazdagodott újságíró” jelzéssel látott napvilágot. A furcsa szignóval jelentkező szerző keserű hangon szól arról, hogy VAJDA János neve nem vonzza a prenumeránsokat, pedig — mint írja —

„az összes írók álltak össze, hogy csináljunk egy próbát, hátha valamennyünknek a népszerűsége, érdeme mégiscsak lesz annyi hatással, hogy ki bírjuk adni a Vajda János költeményeit. Így ment szét a felhívás, amelyben meg volt magyarázva érzékenyen, hogy kicsoda az a Vajda János. Boldog Isten, hát igazán meg kellett azt még itt magyarázni? Éspedig annyi embernek együtt, hogy elhiggyék nekik. Hát igazán vesztét érzi már ez az ország, hogy sem azt nem tudja, miye nincs (nem is csoda a sok „nincs” között), sem azt nem tudja, miye van: hogy Vajda János a jelenleg legnagyobb élő költője . . .”

Az idézett szövegből a többes szám harmadik személyét én kurziváltattam. Ti. már ez árulkodik arról, hogy olyan valaki írta, aki maga is tagja volt az aláíró újságíróknak. A közlemény stílusa és végső csattanója, továbbá rovatolási elhelyezése egyértelműen bizonyítja: MIKSZÁTH Kálmán volt az 1886. május 14-i VAJDAÉRT haragos cikk szerzője!

E kitérő után a szöveggondozási munkáról is érdemes szólni. Mindkét sajtó alá rendező *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* (Bp. 1962.) értelmében a költő által legkésőbb közzétett változatot tekinti alapszövegnek. Az „ultima manus” elvével természetesen csak egyet lehet érteni. De az már nehezen fogadható el, hogy sem BARLA Gyula, sem BOROS Dezső nem jelöli következetesen, hogy melyik szöveget tekinti alapszövegnek, csupán a szövegvariánsok árulkodnak arról, hogy *mit nem tartottak alapszövegnek, a szöveg-*

variánsok közé nem sorolt szöveg tehát a főszöveg. Ugyancsak mindkét gondozónál sajnálattal nélkülözzük a napilapokban, ill. folyóiratokban megjelent versek pontos címlírását. A megjelenés helyét és napját közlik, de nem közlik az illető orgánium füzetének, ill. példányának számát, nem közlik a lapszámot (paginát), és nem szólnak a vers elhelyezkedéséről (rovatban jelent-e meg vagy rovaton kívül, vagy valamilyen speciális szövegkörnyezetben). Végül azt sem közlik következetesen, hogy teljes névalírással jelent-e meg vagy szignóval (ha igen, milyen), vagy esetleg azt, hogy névjelzés nélkül látott nyomdafestéket. Lehet, hogy VAJDA mind a kétszázötvenkét versét teljes névalírással jelölte, de ez tapasztalataim szerint kétséges. A fenti észrevételek formálisnak tűnnek. Azok. De a textológiai munka sok olyan formális elemet tartalmaz, amelyet tiszteletben kell tartanunk, hiszen azért készül a kritikai kiadás, hogy a további irodalomtörténeti kutatást mentesítsük az egyes források kézbevételeitől. Ehhez viszont minden esetleg érdektelennek tűnő adatot fel kell tüntetni.

A tartalmi részt tekintve az egyes versekhez fűzött jegyzetapparátus érdekes és gondos munka eredménye. Sok új mozzanattal sikerült a VAJDA-filológiát gyarapítaniuk, a korábbi vélemények és a sajtó alá rendezők által feltárt adatok szembeállításával sok korrekciót hajtottak végre. BARLA Gyula kötetéből külön kiemelendőnek tartom *A nemzethez II.* c. vershez fűzött fejtegetését (I. köt. 338–343), a *Költő barátomhoz I.* c. versnél a meg nem nevezett barát, TÓTH Kálmán személyének kiderítését (uo. 431–433), a *Búcsú* keletkezési körülményeinek gondos feltárását (uo. 434–436) és a *Gina emléke XXVIII.* c. költemény érzelmi lokalizációját (uo. 465–467). A nagy költeményeket tartalmazó II. kötetben BOROS Dezsőnek egyszerre volt könnyebb és nehezebb dolga. Könnyebb, mert patinás alkotások teszik e kötet legjavát, nehezebb, mert ezekről a versekről a legellentéesebbek az irodalom nézetei. Nem a szakirodalomra gondolok, hanem a kortársi, baráti és nem baráti reflexiókra. Ezek szembeállításával kellett az igazságot kiderítenie. Igen sikerült a *Luzitán dal* (II. köt. 235–239), a *Székesfehérvárott* (uo. 239–240), a *Hűsz év múlva* (uo. 249–252) apparátusa. A *Rozamunda* c. vers jegyzetébe szőtte bele VAJDA BARTOS Rozáliával kötött házasságának történetét (uo. 264–270), megemlítésre méltó még az *Utolsó dal*, *Ginához* (uo. 294–296), a *Credo* (uo. 328–329) és a *Harminc év után* (uo. 337–340) c. versek jegyzetapparátusa.

A kisebb költemények két kötetével kapcsolatban még egy hiányérzetemnek kell hangot adnom. Irodalomtörténeti közhely, hogy VAJDA János szuverénül bánt verseivel, hol kivette, hol visszaiktatta egyikét-másikat ciklusaiba, esetenként megváltoztatta verseinek címét, néha visszaadta eredeti címüket stb., stb. Sajnálatosan nélkülözzük mindkét kötetből a *címvariánsok jegyzékét* és a *kezdősorok mutatóját*. Mind a két hiány nehezíti a kötet használatát, pontosabban egyes versek indentifikálását. Hisz itt nagy számokról van szó. VAJDA 251 verse közül, ha jól számoltam, 94 költeménynek van legalább egy címvariánsa, többnek két-három, de van olyan, amelyiknél hat variánst tart nyilván a sajtó alá rendező (*Sírárok X. I. köt. 397. 1.*).

A kisebb költemények két köteté igen gazdag kutatási eredménnyen alapul. A kiadás tovább szűkítette azoknak a költeményeknek a számát, amelyeknek első megjelenési helyét eddig még nem sikerült tisztázni és csak első kötetbeli megjelenésének dátumához lehet sorolni. A keletkezéstörténet sok új mozzanattal bővült, színesedett és mélyült. E nyereség értékét sajnos csökkentik a fentiekben szóvátett következetlenségek, ill. hiányok.

II.

A sorozat IV. és V. kötete *Szépprózai írások* címmel SERES József gondozásában látott napvilágot. Mint az V. kötet Bevezetőjében jelezte, az anyag túlnőtt a tervezett kereten, és technikai okok miatt kellett két kötetet alkotnia (i. h. 339.). A két kötetet azért továbbra is szerves egységnek tekinti és a IV. jegyzeteinek általános része vonatkozik a V. kötetben közölt írásokra is. Szeretném előrebocsátani, hogy a kötet érdekessége, hogy a benne közzétett írások közül 18 a VJÖM IV. és V. kötetében jelent meg először, eddig a folyóiratok hasábjain kallódtak. Külön említésre méltó, hogy az *Egy honvéd naplójából* c. kötetkiadásból is ismert, a szabadságharcról írott visszaemlékezésének két „folytatása” eddig a *Vasárnapi Újság* hasábjain lappangott: *A bujdosás*, ill. *Egy besorozott naplójából* című, amelyek az 1849 utáni évekről szólnak (VJÖM IV. 364—378. l.). De az V. kötetben közzétett 16 eddig kötetben napvilágot nem látott írás is jelentős mozzanatokkal színezi VAJDÁRÓL és prózájáról kialakult képünket.

A SERES József gondozta köteteket a sorozat elvének megfelelően általános jellegű bevezető fejezetek előzik meg. Ezek meglehetősen lakonikusak. A *hírlapíró Vajda* mindössze egy nyomtatott lap terjedelmű, és igen keveset mond (IV. köt. 428—429.). A *Szövegek lelőhelye* c. rész VAJDA orgánumait veszi számba, a legtöbbször csupán címeirást ad, a VAJDA szerkesztette lapokkal is szűkmarkúan bánik. A *Nővilágot* 1857 januárjától 1864 szeptemberéig szerkesztette VAJDA, tehát majdnem nyolc évig. A divatlapról írott két és negyed lap sem az irodalomtörténésznek, sem a sajtótörténésznek nem ad újat, pedig a kor egyik legolvasottabb lapja volt és igen fontos években VAJDA fóruma (uo. 433—436). Hasonlóan lakonikus a *Vasárnapi Újság*, a *Hölgyfutár* és a *Nép Zászlaja* című orgánumokra szánt két oldal (u. o. 436—438). A rövidke szövegeket még a nyomdatechnika sem segítette tagolni, sem kurziválással, sem üres sorral (durchschuss) nem választja el az egyes lapokról írottakat. Lehet, hogy az említett orgánumokról a későbbi kötetek bővebben fognak szólni, ebben az esetben érdemes lett volna az olvasót erről tájékoztatni.

Sokkal nehezebben lehet napirendre térni a főszövegek helyesírása felett. Én legalább is értetlenül forgatom a kötetet. A textológiai munkát szabályozó *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* (Bp. 1962.) V. *A helyesírás* c. fejezete foglalkozik érdemben e kérdéssel (16—17. l.). Az 1. § az 1832. évi első akadémiai szabályzat előtti művek teljes betűhív közlésére szólít fel. Ez természetesen nem vonatkozik VAJDA életművére. A 2. § általánosságban foglal állást az 1832 óta eltelt idő irodalmi alkotásainak közlésében

„az érvényes helyesírási szabályzat szerint oly módosítások tehetők, amelyek nyilvánvalóan a jelölésmódot illetik, vagyis csupán technikai természetűek (pl. *cz* helyett *c*, *ts* helyett *cs*, *szsz* helyett *szs*, névelő vagy birtokos jelző melletti aposztrófok elhagyása). Meg kell őrizni azonban az író nyelvallapotát tükröző írássajátságokat. Tehát feltűnő tendenciák a mai köznyelvtől való hangtani eltérések, így a magán- és mássalhangzó rövidsége és hosszúsága, továbbá egyes régies tájnyelvi vagy prozódiai különlegességek. Hasonlóképpen változatlanul hagyandók az eredeti szövegben mutatkozó jellegzetességek a szavak egybe- és különírása, a nagy- és kisbetű használata, az idegen közszők és tulajdonnevek írása, valamint a központozás tekintetében.” (I. h. 16. l.)

A paragrafus tehát egyértelműen „az író nyelvallapotát tükröző” írássajátosságok megőrzését kívánja, bár *expressis verbis* nem mondja ki, hogy verses

művekre utal elsősorban, de a „prozódiai különlegességek” említése erre vall. Ezt erősíti a következő 3. § is, amely kifejezetten az említett korszakhatár után keletkezett prózai művek textológiai feldolgozásáról szól. Idézem:

„3. Prózai szövegeknek a jelenlegi helyesíráshoz a fenti bekezdésben foglaltaknál közelebb hozásáról is szó lehet, olyan esetekben, amikor az alapszöveg helyesírási sajátosságai nem annyira az író, mint inkább a nyomdai szedő vagy korrektor ortográfiai gyakorlatát tükrözik.” (I. h. 17. l.).

A szabályzat intenciója világos. Amikor HORVÁTH Károly elkészítette és a textológiai bizottság jóváhagyta, az irodalomtörténész szerző és a bizottság irodalomtörténész és nyelvész tagjai tudták, hogy a XIX. század derekától helyesírási anarchia, finomabban szólva dualizmus, lett úrrá: az Akadémia helyesírási kérdésekben elvesztette hiteles hely jellegét — mint ahogy mindnyájan tudjuk és tények tömege bizonyítja — GYULAI Pál helyesírási kérdésekben is makacsul merev, konzervatív álláspontja miatt. Az élet túllépett az Akadémián. Mellette és ha úgy tetszik ellene kialakult egy jóval lazább és vegyesebb nyomdai helyesírás, amelyet a szedők, korrektorok, sőt nyomdatulajdonosok „egyéni helyesírási érzéke” tarkává tett. Ez utóbbi tényre utal a maga lakonikusságával a szabályzat 3. §-ának második fele. Minden XIX. század közepi és XX. század eleji újság, folyóirat vagy könyvkiadó tevékenységére rányomja bélyegét ez a nem éppen szerencsés helyzet. Ebből származik, hogy JÓKAI Mór, MIKSZÁTH Kálmán (hogy két olyan szerzőt említsek, akiknek életműve kritikai kiadásban is kezd testet ölteni) szövegeit másképpen szedték a különböző lapoknál, másként a különböző kötetkiadásokban, attól függően, hogy melyik lapnál vagy nyomdában milyen gyakorlat alakult ki. A két prózaíró alkotásainak a kritikai kiadásokban való közlésekor ezért helyezkedtek a sorozat szerkesztői és sajtó alá rendezői arra az állápontra, hogy nem kívánják az egyes nyomdák helyesírását konzerválni, hanem a textus szellemében a mai helyesíráshoz közelálló szöveget tesznek közzé alapszöveggént. Arra sem gondoltak, hogy a szövegváltozatok összeállításakor valamilyen módon megőrökítsék e nyomdai anarchiát, hanem csak a valódi szövegeitéréseket iktatták a variánsok sorába. Ezt a megoldást követték különben az AEÖPM harmadik kötetétől is a sorozat szerkesztői és sajtó alá rendezői.

Az 1962-es kiadású szabályzatban kodifikált és az említett kritikai kiadások gyakorlatában megvalósított eljárást a helyesírástörténet újabb kutatásai egyértelműen alátámasztották. SZEMERE Gyula *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)* c. munkájában (Bp. 1974.) tovább folytatta azt a vizsgálódást, amelyet FÁBIÁN Pál *Az akadémiai helyesírás előzményei* c. monográfiájában (Bp. 1967.) megkezdett. SZEMERE azt a feladatot tűzte maga elé, hogy elemezze az 1832-ben elfogadott helyesírási szabály százhusz éves történetét, számba vegye azokat az elvi és gyakorlati szempontokat, amelyek a ma érvényben levő 1954-es szabályzat változásaihoz vezettek. A jelen problémánk szempontjából SZEMERE Gyula kutatása két szempontból igen figyelemreméltó. Először: munkája bevezetőjének tudománytörténeti áttekintésében röviden összegezi a kiegyezést követő évtizedekben a nyelvtudományon belül kialakult vitát. A helyesírás elavult szabályainak megszüntetéséért folytatott három évtizedes harc sikertelenségét, mert a vita 1901-ben a GYULAI vezette konzervatív álláspont győzelmével végződött. A magyar nyelvtudomány olyan jelesei maradtak alul, mint SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond és SZILY Kálmán.

A változtatást pártoló nyelvészek a helyesírási pluralizmust akarták megszüntetni, de sikertelenül. SIMONYI az 1901-ben elutasított helyesírás reformját a közoktatásügy elfogadta és mint iskolai helyesírást kodifikálta. Ezzel a helyesírási dualizmus trializmussá vált, mert a VKM ezt követelte meg az alsó- és középfokú tanintézetekben (SZEMERE: I. m. 17—22.). Másodszer: SZEMERE egész könyve azt bizonyítja, hogy az 1832-es szabályzat az eltelt egy és negyedszázadban, annyi módosuláson, előrelépésen, megtorpanáson, sőt visszalépésen botorkált keresztül, hogy szinte alig volt két olyan évtized, amelyben jelentősebb változtatás ne történt volna. Ezt gazdag és szemléletes példatárral igazolja a szerző. A textológusok számára mindegyik tanulságos, de különösen figyelemre méltók *A mássalhangzók időtartamának jelölése, A magánhangzók minőségének és mennyiségének jelölése* c. fejezetek és a bennük található példatárak (I. m. 80—104 l.). SZEMERE Gyula munkáját a szaktudomány a nyelvtudományok kandidátusa fokozat odaítélésével is elismerte.

Mindezeket azért kellett felidézniem, mert — mint már előljáróban jeleztem — a VJÖM IV. és V. kötete sajnálatos példatára lett a sajtó és a könyvkiadás fentiekben vázolt helyesírási anarchiájának. Ehhez az alapot SERES Józsefnek a mindkét kötetre vonatkozó, *A szövegek helyesírásáról* c. fejezetezése szolgáltatja. Bevezetőben ugyan megjegyzi, hogy

„V[ajda] általában nagy gondot fordított versei nyomtatott szövegeinek korrigálására. Minden jel arra mutat viszont, hogy a prózánál ezt kevésbé tekintette fontosnak, vagy erre már kevésbé futotta idejéből, hiszen rengeteget írt, emellett szerkesztő is volt. Értethető, hogy nem mindig ügyelt a prózai alkotások pontos korrigálására. Ez lehet az oka a V[ajda]-szövegek helyesírásában gyakran fölfedezhető következetlenségeknek.” (I. h. 430. l.).

Ezt követően VAJDA helyesírási sajátosságaiként veszi számba a nyomtatott szövegek különböző úzusát (u. o. 430—431 l.). Majd futó ötletként megemlíti, hogy „nem lehetne-e a néhány fennmaradt V-kézirat helyesírása alapján egységes helyesírást alkalmazni, de tekintve, hogy V írói pályája csaknem egy félszázadra terjed, s ezalatt több változás történt a kor helyesírásában, illetve V egyéni helyesírásába ezt a tervet el kellett vetni” (uo. 431. l.). Végül egyetlen megoldásként a cz c-re való javítását, a kétjegyű mássalhangzók mai alakban való írását és az a *ki*, a *mi*, a *mely* stb. névmások egybeírását jelezte a helyesírás egységesítési elvének.

Milyen eredményt hozott ez a megoldás? SERES is az „ultima manus” helyes elvéből indul ki, azoknak az írásoknak szövege esetében, amelyek még VAJDA életében kötetben is megjelentek, a kötetbeli szövegüket tekinti alapszövegnek; amelyek csak a sajtóban láttak napvilágot, azokat ottani szövegállapotuk szerint közli. Ennek eredményeként a *Töredékek egy vándorszínész naplójából* c. elbeszélést a *Pesti Divatlap* 1848-as, *Az elítéltek éjele* a *Hölgyfutár* 1850-es, a *Szeverina* már az *Elbeszélések* 1881-es, viszont a *Hábor* a *Hölgyfutár* 1851-es, a *Bolond történetek* a *Hölgyfutár* 1854-es, *A szerelmes gyermek újból az Elbeszélések* 1881-es, a *Borzasztó dolgok* a *Délbáb* 1856-os (és így tovább) nyomdai helyesírását őrizte meg. Ebből az következett, hogy többek között a folyóiratból vett közlésekben minden hosszú magánhangzó rövidnek van szedve, míg az 1881-es *Elbeszélések* kötetbeli szövegek már inkább a mai gyakorlathoz állnak közelebb a hosszú magánhangzó esetében. Egy bizonyos: a folyóiratok szedésénél nem VAJDA „ragaszkodott” a példaként említett gyakorlathoz, de az sem valószínű, hogy az *Elbeszélések* c. kötetben közölt írások magánhang-

zóinak hosszúságát maga jelölte vagy korrigálta volna. Mindkét esetben ráhagyatkozott nyomdászára. A VJÖM IV. és V. kötetében a jelzett helyesírás megoldásnak még további igen furcsa következménye van. Mindazokban az esetekben, amikor SERES József a későbbi kötetkiadás szövegét tekintette alapszövegül, az íráshoz csatlakozó jegyzetapparátusban számbaveszi a korábbi közlés összes helyesírás eltérését a szövegváltozatok között. (L. a példaként említett *Szeverinához* csatlakozó „szövegváltozatokat” a IV. kötet 461–472 lapján, *A szerelmes gyermekét* uo. a 482–483 lapokon.) Így a példaként említett rövid magánhangzók is megörökítettnek a jegyzetapparátusban.

Nem kívánok tovább foglalkozni ezzel a textológiai megoldással. Úgy érzem a tények önmagukért beszélnek. Ha még a kiadás tervezésekor ez a kérdés nem vált volna ilyen egyértelművé, a két kötet anyagának összeállításakor sem lett volna késő a helyesírás kérdésekre felfigyelni és a nyomdába adás előtt a megfelelő konklúziót levonni.

Úgy érzem, hogy SZEMERE Gyula idézett munkája meggyőz arról, hogy a múlt században és századunk első felében olyan volt a helyesírás helyzete, hogy ha nem óhajtunk helyesírástörténeti példatárat teremteni, akkor felelősséggel hozzá kell nyúlni a szövegek helyesírásához. De csak ahhoz.

III.

VAJDA János politikai röpiratait a MIKLÓSSY János gondozta VI. kötet tartalmazza. A 304 lap auctor szövegéhez ugyanannyi lapterjedelmű jegyzetapparátus csatlakozik. De mivel közismert, hogy a jegyzeteket sűrű petit szedéssel közlik a kiadók, terjedelmét tekintve a szövegnek legalább két és félszerese a csatlakozó magyarázó szöveg. Ennek kiemelt megállapítása azért szükséges, mert MIKLÓSSY példamutatóan alapos és körültekintő munkát végzett a híressé, sőt nyugodtan mondhatjuk hírhedtté vált röpiratok, az *Önbírálat*, a *Polgárosodás* és az *Irányszemlék*, továbbá a kevésbé ismert későbbi *Perczel Mór merénylete Kossuth Lajos ellen*, *Hitágozatok* és a *Magyar birodalmi politika* című VAJDA-művek gondozása és jegyzetapparátusának összeállításakor. Nagy történeti felkészültséggel és anyagismerettel vázolja fel a kor európai, majd magyar történeti helyzetét, számbaveszi azokat a hazai véleményeket, amelyek a VAJDA tárgyalt témákról a különböző társadalmi rétegek és politikai csoportosulások körében kialakultak. És ezek mellett minden esetben felsorakoztatja VAJDA János kisebb publicisztikai írásaiban a téma előzménye, illetőleg írónkban való kialakulásának minden jelentősebb mozzanatát. Az igen gazdag jegyzetapparátus így, különösen az 1861 és 1863 között megjelent három nagyhatású röpirat esetében már egy önálló VAJDA-részmonográfia körvonalait villantja fel.

MIKLÓSSY széles körű anyaggal dolgozik, a történettudomány minden friss eredményét számbavéve folytatja a maga anyagfeltáró munkáját és olyan VAJDA-írásokat kutatott fel és illesztett bele írónk fejlődési képébe, amelyekről az eddigi VAJDA-szakirodalom jóformán semmit sem tudott. Így VAJDA 1860 és 1866 közötti életpályája merőben új fénybe kerül, mint ahogy ezt Miklóssy *Vajda János ismeretlen évei* c. cikkében (ItK 1969. 72–81.) már fő vonalaiban meg is rajzolta.

A biztos alapra helyezett jegyzetapparátus minden vonatkozásában meghozta a maga gyümölcsét. Nemcsak plasztikusabban bontakozik ki előttünk az a kor, amely erjesztette és megteremtette a híres röpiratokat, hanem érzé-

kelhetőbbé vált a különböző pártállású kortársak kibontakozó ellenállása, sőt Vajda-ellenes akciója. A keletkezéstörténeten és utóéleten kívül, igen értékes az egyes művekhez fűzött Tárgyi magyarázatok sora is. MIKLÓSSY nagy lelkiismeretességgel és erudícióval tárja fel a különben ma már értékelhetetlen utalásokat, allúziókat.

A textológiai munkáról is csak az elismerés hangján szólhatunk, bár MIKLÓSSY sem tudta elkerülni teljes egészében a IV. és V. kötet kapcsán említett problémákat. De érezte ezeket, mert a bevezetőben az AEÖPM 3. és további kötetének gyakorlatához való közelítésben kívánta feloldani a helyesírás feljebb elemzett problémáit (I. h. 309. l.). De kiküszöbölni nem tudta. Sőt ennek a kötetnek textusai bizonyítják leginkább azt, hogy a helyesírás nem VAJDA írás-sajátosságát, hanem a nyomdák gyakorlatát (kiadók, folyóiratok) tükrözi. A Lipcsében megjelent *Önbírálat* szövegében — a magyarul nem tudó kiadó tevékenysége ellenére — a hosszú magánhangzók jelölése inkább megtalálható (erről az olvasó bármelyik lapot felülve meggyőződhet), mint az egy év múlva, Pesten a Heckenast nyomdában napvilágot látott *Polgárosodás* szövegében. Nem hiszem, hogy bárki azt gondolhatná, hogy VAJDA „változtatott” helyesírásán. Erről szó sem lehet. Csupán az történhetett, hogy Lipcsében az idegen szöveg mellékjeleit tiszteletben tartották, míg Pesten a kor gyakorlatának megfelelően mellőzték.

A *Vajda János Összes Művei* eddig közzétett öt kötete, az egyes ciklusokban megjelent ismert vagy ismeretlen írások együttese, a hozzájuk fűzött jegyzetanyag gazdagsága és további új eredményeket ígérő adatai a XIX. század irodalmi és társadalmi életének és jelenségeinek egy olyan szféráját kapcsolja be irodalomtudományunk látókörébe, amely több szempontból gazdagítani fogja ismereteinket és érveinket. Csak köszönet illetheti ezért a sorozat szerkesztőjét és a kötetek sajtó alá rendezőit.

ISTVÁN REJTÓ

Sur les cinq premiers volumes de l'édition critique des oeuvres de János Vajda

La Maison d'Édition de l'Académie des Sciences de la Hongrie a commencé à publier l'oeuvre riche et se ramifiante de János VAJDA (1827—1897), poète, écrivain, rédacteur de journaux et de revues, publiciste, — sous la rédaction de János BARTA et avec la collaboration d'un comité de rédaction dont la liste est énumérée dans l'article. Les volumes I et II contiennent les Petites poésies complètes de VAJDA, les volumes IV et V ses Écrits de belles lettres en prose, le volume VI ses Tracts politiques consécutifs qui exerçaient une grande influence depuis 1861.

Dans sa critique, l'auteur de cet article examine, sous la lumière des principes approuvés par le Comité de Textologie de l'Académie des Sciences de la Hongrie, les volumes de l'édition critique des Oeuvres Complètes de János VAJDA, publiés depuis 1969. En connexion avec les volumes contenant les Poésies, il parle en termes appréciatifs de l'histoire de l'origine des ouvrages et de la riche matière de l'appareil des notes, mais il fait des observations concernant quelques inconséquences de la construction de ces notes, de l'absence d'un index des variantes des titres de poésie. En connexion avec les volumes contenant les Écrits en prose, il examine avant tout les problèmes de l'orthographe des textes principaux, en démontrant qu'ils ne reflètent pas l'usage orthographique de l'auteur, mais celui de l'imprimerie en question — l'usage qui n'était pas encore réglé dûment à cette époque. Il apprécie beaucoup l'appareil des notes très riche du volume des Tracts politiques qui a jeté de la lumière sur des moments d'histoire d'origine et de biographie qui étaient inconnus jusqu'ici pour la recherche d'histoire littéraire.

KÖZLEMÉNYEK

Sabaria Anonymus „Gesta”-jában.

A legutóbbi másfél évtizedben ismét a történeti kutatások előterébe került ANONYMUS kilétének, s ami ezzel szorosan összefügg: *Gesta Hungarorum* című műve keletkezési korának kérdése. E tárgykörben olyan sok és különböző szempontú vizsgálat történt, s annyiféle — többször egymással ellentétes — kutatási eredmény született, hogy szükségesnek és hasznosnak látszott egy széles körű, magasszintű vitát rendezni a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt. A vitának aktív résztvevői történetkutatók, irodalomtörténészek és filológusok voltak. Az ankét kibővített anyagát az Akadémia *Memoria Saeculorum Hungariae* címen indított új sorozatának első tanulmánykötetében jelentette meg.

E kötet *Középkori kútfontok kritikus kérdései* címen 19 szerző értekezését tartalmazza.¹ Közülük e tanulmányban egyedül a legelsőhöz, VÁCZY Péternek *Anonymus és kora* című kiváló és terjedelmes dolgozatához óhajtok néhány gondolatot fűzni.

VÁCZY Péter nem a szokványos „P. dictus magister” problémából indul ki, hanem inkább a Pannonhalmával kapcsolatos „de fonte Sabarie”, illetve a „mons Sancti Martini”, azaz „Sabaria forrása”, illetve „Szent Márton hegye” elnevezések eredetét vizsgálja. Ismeretes, hogy az eddigi irodalom két középkori Sabaria létét igyekezett bizonyítani. Egyik a mai Szombathely római kori elődje: Colonia Claudia Savaria, melyet a források egyszer „oppidum”, másszor „civitas”-ként említenek. Semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy ez a „Sabaria” (Savaria) csakis a mai Szombathely római kori elődjének neve lehet.²

Különösen a bencés kutatók áldoztak sok fáradságot arra, hogy a középkori forrásokban „sicca” (= száraz) jelzővel említett Sabariát a pannonhalmi monostort hordozó hegy lábához helyezték, és megtegyék a savariai születésű SZENT MÁRTON püspök szülőhelyének.³ Nem szólva korábbi szerzőkről, BÉL Mátyás⁴ óta e kérdésben a kutatók túlnyomó többsége Szombathely—Savaria mellett foglal állást. TÓTH Endre nemrég megjelent kitűnő tanulmányai⁵ pedig véglegesen tisztázták, hogy a „Sabaria sicca” megnevezés nem is települést, hanem egy többnyire száraz patakot jelent a Répce felsőfolyása vidékén, Alsó-Ausztriában. A IX. századi forrásig visszamutató „sicca Sabaria” ebben

¹ HORVÁTH J.—SZÉKELY Gy. (szerk.): *Középkori kútfontok kritikus kérdései* (in: *Memoria Saeculorum Hungariae*; szerk. V. Kovács S. I. kt.) Bp. 1974.

² KÁDÁR Z.—HORVÁTH T. A.—GÉFIN Gy.: *Szombathely*. Bp. 1961.— és KÁROLYI A.—SZENTLÉLEKY T.: *Szombathely városképei, műemlékei*. Bp. 1967. (U. ott — mindkettőben — bővebb irodalom)

³ CSÓKA Lajos: *Hol született Szent Márton?* = Vigilia 1969. 379 skk. és *Pannonhalmi Rendtört.* I. kt. 1., 15. és 185 sz. oklevelek. Bpest, 1902.

⁴ BÉL Mátyás: *Hungariae Novae Notitia*. Membrum III. De Sabaria. (Közzétette: B. THOMAS Edit és PROKOPF Gyula). Vasi Szemle 1959. II. sz. 37—57.

a formájában — állapította meg TÓTH E.⁵ — nem is római névadás eredménye és nem ezen a néven továbbélő római kori település utóda. (Hasonló véleményt pedzett korábban — határozott eredménnyel nélkül — néhány osztrák és német kutató is.)⁶

VÁCZY Péter szóban forgó művében⁷ igen behatóan foglalkozik mind a két Sabariával, valamint a „mons sancti Martini”, illetve a „Mons Pannoniae” földrajzi nevek előfordulási körülményeivel. Végig kíséri és idézi a két név előfordulási helyeit a XII. század elejétől (1105-től) a LIPSZKY-féle *Repertorium*... megjelenéséig (1810). A félszázánál több idézett forrás végső tanulságát levonva megállapítja, hogy az általa több mint félszáz esetben, különböző változatokban idézett „monasterium” (var. ecclesia, conventus, conubium) Sancti Martini Pannoniensi (var. de Pannonia, etc.) kifejezési forma a P. mester Gestájában található „mons sancti Martini” névalak csak a XIII. században: az 1213., 1223. és 1226. években fordul elő, aztán csodálatosképpen ismét találkozunk vele, ha nem is gyakran, a XIV–XV. században. Ám ugyanekkor már a „conventus, vagy monasterium Sancti Martini de sacro monte Pannoniae” változat vált uralkodóvá (6; p. 16).

VÁCZY a pannonthalmi hegy nevének okleveles változatát a továbbiakban elemezve (6; pp. 16–29) arra a végeredményre jut, hogy annak az ANONYMUS *Gesta*-jában előforduló, a többinek „szokatlan bőségével” szemben „szinte ritkaságszámba menő változata,” a mons Sancti Martini névalak „feltűnése után gyorsan elenyészett: nem lehetett hosszú ideig és széles társadalmi körben elterjedve”. (6; p. 30) Ezt a negatív alakban megfogalmazott megállapítást pozitív formára átalakítva mondhatnók: VÁCZY szerint a mons Sancti Martini változatot a bencések érdekköre használta, főként UROS apát idejében. S mivel ANONYMUSnál is ez a változat található, VÁCZY a *Gesta* keletkezési idejét III. BÉLA korára teszi.

Figyelembe veszi továbbá — többek közt — azt is, hogy a *Gesta* az oláhokat Blachii, var. Blaci néven említi. Ez a körülmény — VÁCZY szerint — szintén az 1225 körüli évekre utal (6; p. 34). Az „oláh” névalak OLACHIS, Olacorum stb. formában csak 1250 után került be nyelvünkbe (6; p. 36 és u. ott 107. jegyz.).

VÁCZY Péter idézett tanulmányában tehát két dologról van szó: Sabaria (Savaria) civitas, Savaria sicca és mons sancti Martini térbehelyezéséről, valamint az utóbbi *Gesta*-beli névalakjának az oklevelekben való jelenlétéről.

Ami a három földrajzi fogalom térbeliségét illeti, VÁCZY tanulmánya Sabaria (Savaria) városát és Szent Márton hegyét (melyet a szerző szerint magyarul így neveztek), valóban a helyes földrajzi környezetbe helyezi. Sabaria sicca-val azonban már baj van. Következtetéseit erősen befolyásolja a *Szent Márton legenda*, amely (miként CSAPODI Csaba bizonyítja) írott formában is megvolt a középkori pannonthalmi könyvtárban.⁸ E monda szerint Márton a Pannonthalma határában levő Sabariában, a „Szent kútnál” született, a hegyen pedig, ahol a monostort alapították, ájtatoskodott.

Egészítsük ki az eddigieket VÁCZYNak azzal a fontos megállapításával, hogy „noha a német betelepülők első nagyobb raja már 1150–1200 között elérte hazánk nyugati határvidékét,⁹ a német névalak: Martinsberg, Sanct Martinspere, nem ebben a korai időben, hanem csak a középkor végén alakulhatott ki”.¹⁰

⁵TÓTH Endre: *A savariai „Quirinus” basilica*. (Kézirat, 1970.) — *U. ó.: A savariai insula-rendszer rekonstrukciója*. Arch. Ért. 1971. 98. évf. 160 skk. — *U. ó.: Adatok Savaria-Szombathely és környéke történeti földrajzához*. Vasi Szemle 1972. 26. évf. 2. sz. 239–262.

⁶Idézte TÓTH E. (5) alatti (1972) munkájában

⁷VÁCZY Péter: *Anonymus és kora* (in: 1 a. id. m. 13–37 o.) Bpest, 1974.

⁸CSAPODI Csaba: *A legrégebb magyar könyvtár belső rendje*. Bp. 1957. 11.

⁹MOÓR Elemér: *Westungarn im Mittelalter*. Szeged, 1936. 36 skk.

¹⁰VÁCZY (7) a. id. m. 17.

A mons sancti Martini kései szereplését — VÁCZY szerint — az magyarázza, hogy a SZENT MÁRTON körüli mondakör „a maga teljességében” Pannonhalmán keletkezett és csak a bencések szűk körében virágzott.¹⁰

Idáig mindenben egyetérthetünk a tudós szerzővel. A nehézségek tulajdonképpen ebből a *Szent Márton legendából* fakadnak. A problémakörbe ui. itt lép be a „Szent kút”, vagy „Szent forrás” (fons sacer) és a Sabaria sicca fogalma. Mindegyikről igen világosan és meggyőzően ír TÓTH Endre a. id. tanulmányában,¹¹ de ez a munka VÁCZY Péter értekezésének elkészülte után jelent meg;¹² így az ebből levonható következtetéseket nem vehette figyelembe. Ennek ellenére amit VÁCZY a „Szent forrásról” és a vele kapcsolatos Sabariáról ír, többé-kevésbé elfogadható. Idézem:

„Pannonhalma Sabariája közvetlenül a Pánzsza nevű csermely forrásánál, a völgyben feküdt. A völgy egész hosszában máig is felismerhetők ókori települések nyomai. A Pánzsza folyónév középkori alakja, *Pannosa* híven megőrizte eredeti illír nyelvi formáját, amiből arra kell következtetnünk, hogy az őslakosság túlélte a népvándorlást. Ha pedig ilyen jelentéktelen csermely neve fennmaradt, akkor egyik forrásvizének nevééről is feltehető, hogy épségben korunkra jutott. Ebben az esetben *Sabaria* annak a pogány szentélynek a neve volt, melyet **Savaris* vagy **Savara* nevű forrás fölé emeltek. A szent forrás tisztelete a kereszténység győzelme után sem enyészett el, csupán Szent Mártonnal hozták kapcsolatba. II. *Paszka* pápa 1102. évi oklevele szerint keresztény kápolna állt a forrásnál, melynek jövedelme az apátságot illette meg (*ecclesiam Sancti Martini in Sabaria*). Nem lehetett valami túl nagy építmény, hanem csak akkora, mint a Szent Willibald kápolna a völgy egy baloldali magaslatán, ahonnan úgyszintén pogánykori emléksanyag került elő.¹³ A Sabaria-szentélyhez nem tartozott település. Ilyen nevű falut sem a Szent László-féle összeírás, sem a IV. Béla kori *Albeus*-jegyzék nem ismert, holott ez az utóbbi pontosan megadja a szent kút (*fons sacer*) helyét a völgyben.”¹⁴

ERDÉLYI László a *Pannonhalmi rendtörténetben* ezt írja ugyanerről:¹⁵ (Sabaria)

„ösrégi község . . . , melyet *Albeus* jegyzéke mint külön birtokot nem ír le, nem említi sem népeit, sem mansióit, sem ekealjnainak számát, de megjelöli fekvését és azon nevezettségét, hogy a hagyomány szerint ott született Szent Márton. Ez a régi község Sabaria.” — Odébb így folytatja: „Sabaria ott volt valahol a mai Imre-major és Tarján között, Ravazdtól keletre, kissé dél felé, hol a katonai térkép némi forrást jelez, vagy a tarjáni tó közelében.”

Nyilvánvaló, hogy *Erdélyi* leírásában nem kis bizonytalanság és feltűnő ellentmondás észlelhető. Egyszer (185 o.) bizonyítja, hogy Pannonhalma közelében Savaria nevű község sohasem volt, majd (197 o.) azt, hogy egy ilyen nevű település mégis volt, sőt azt térben is igyekszik rögzíteni.

Talán ez a kétértelműség vezette félre kiváló régészünket, LÁSZLÓ Gyulát, aki az *Annales regni Francorum*nak anno 805.-nél található „inter Sabariam et Carnuntum” adatát úgy értelmezi, hogy ez a Sabaria nem a mai Szombathelyre, hanem a Pannonhalma közelében levő „sicca Sabaria-”ra vonatkozik.¹⁶ Ez a megállapítás, miként arra

¹¹ TÓTH E. (5) a. id. m. 244 skk.

¹² VÁCZY (7) a. id. m. 19.

¹³ LOVAS Elemér: *Pannonhalma környéke az ó- és középkorban*. Pannonhalmi rendtört. I. Bp. 1902.

¹⁴ VÁCZY (7) a. id. m. 18 o.

¹⁵ ERDÉLYI László: *Pannonhalmi rendtört.* I. 196. — ld. még u. o.: I. (2) 591. I. (185) 771.

¹⁶ LÁSZLÓ Gyula: „*Inter Sabariam et Carnuntum* . . .” Soproni Szemle 1972. 26. évf. 320—333.

SULPICIUS SEVERUS lehet az egyik koronatanú, téves. SZENT MÁRTON életrajzában ő ugyanis azt írja, hogy a szentéletű püspök szülőhelye *Sabaria oppidum*; már pedig az oppidum kifejezés — történetírónk szóhasználata szerint — várost, sőt tartományi fővárost, császárvárost jelent.¹⁷

Megállapíthatjuk tehát, hogy Pannonhalma tájékán, Győr megyében, *Sabaria* nevű település a középkorban nem volt. Ha talán volt is az ókorban valami hasonló nevű település a környéken, írja VÁCZY,¹⁷ az sem lehetett SZENT MÁRTON születési helye.

Nem szükséges tovább részleteznem a Győr megyei sicca Sabariara vonatkozó, egy ilyen nevű település ottani létét bizonygató források és tudós tanulmányok közléseinek, illetve eredményeinek sorát. Közülük a legkiválóbb írásmű: VÁCZY Péter itt tárgyalt dolgozata is bizonyos engedményeket tesz *Sabaria sicca* kérdésében *Colonia Claudia Savaria*¹⁸ rovására.

A szóban forgó bizonytalanság, kétértelműség és a dolgoknak nem egy neves szerző általi félremagyarázása — nem kis részben — onnan származik, hogy filológusaink és történetkutatóink — figyelmen kívül hagyva a történelmi forrás értékű kartográfiai anyagot — általában, sőt majdnem kizárólag az írott forrásokat használják. Különösen áll ez a középkori tárgyú forrásanyagra; pedig éppen a középkori vonatkozású írott források értékelésének, értelmezésének, kritikájának elengedhetetlen része a történelmi értékű kartográfiai anyag felhasználása.

Nemcsak hazánkban van ez így. Nagyon ritka kivételektől eltekintve általában hasonló a helyzet az európai történetkutatásban is. Fölöttébb ritka az a képzett és szerencsés kutató, aki úgy tud utánamenni a keresett forrásoknak, nyomozni a térképtárak sok esetben (különösen a magántulajdonban levő külföldi térképtárak) gazdag, de rendezetlen anyagában, miként azt nálunk PATAKI Vidor,¹⁹ vagy szomszédunkban Günther HAMANN tette.²⁰

Egy korabeli térkép, még ha némi elrajzolásokkal terhelt is, igen nagy értékű forrásnak számít. Ennek ellenére keresni kell azokat a történetkutatókat, akik a történelmi becsű kartográfiai anyag értékét ismerik és élnek is azzal. Pedig a két háború között a Teleki-intézetben, a budapesti és a kolozsvári egyetemen ebben a vonatkozásban is példamutató munka folyt. Kortárs kutatóink közül e tekintetben GyÖRFFY Györgyöt és HRENKÓ Pált kell kiemelnem. GyÖRFFY ebbeli munkássága — különösen Árpád-kori történetünk kutatását illetően — közismert. Jelenleg ANONYMUS *Gestájának* faksimile kiadása van sajtó alatt, egy általa szerkesztett Anonymus-térkép mellékletével.²¹ HRENKÓ Pál hadtörténész alezredes egy kitűnő tanulmányban tisztázta azt a régóta vitatott kérdést, hol verte szét MÁTYÁS halála után KINIZSI az országot pusztító, fosztogató Fekete sereget. LAZARUS ROSETUS, (közismert nevén: LÁZÁR deák) 1528-as kiadású térképének segítségével sikerült végleg és cáfolhatatlan bizonyossággal megoldania ezt a régóta homályos kérdést.²²

Esetünkben azonban: SZENT MÁRTON születési helyének vizsgálata során egyetlen kutató sem használta fel a régi kartográfiai anyagban rejlő bizonyítékokat, noha a tér-

¹⁷ VÁCZY (7) a. id. m. 19 o.

¹⁸ FETTICH Nándor: *Colonia Claudia Savaria*. Vasi Szemle 1939. 6. évf. 194 skk.

¹⁹ BENDÉFY László: *Pataki János Vidor*. Műemlékvédelem 1975. 19. évf. 1. sz. 55—57.

²⁰ HAMANN, Günther: *Der Eintritt der südlichen Hemisphäre in der europäischen Geschichte: Die Erschliessung des Afrikaweges nach Asien vom Zeitalter Heinrichs des Seefahrers bis zu Vasco da Gama*. Wien, 1968. — Ism. Bendefy L.: Fekete Afrika felfedezőinek kartográfiai hagyatéka = Geodézia és Kartográfia 1974. 26. évf. 1. sz. 64—67.

²¹ GyÖRFFY György: *Anonymus Gesta Hungarorum* (PAIS Dezső ford., Györffy Gy. magyarázataival és térképével.) Faksimile kiad. (Helikon) Bp. 1975.

²² HRENKÓ Pál: *Szegednél, vagy Segednitznél verte le Kinizsi a Fekete sereget?* Hadtört. Közl. 1974. 21. évf. 3. sz. 511—524.

belileg elfogadható mappákon a SZENT MÁRTON szülőhelyére vonatkozó adatok térben rögzítve, tehát félreérthetetlenül jelennek meg. Így az 1276 és 1283 között készült herefordi falitérképén²³ a „Rapa fl.” mellé rajzolt magas torony csúcsánál ez a megnevezés található: *Sabaria sa[ncti] Mart[ini].*” Kétségtelenül Szombathelynek felel meg.

A Benedek-rendi ebstorfi kolostorban készült az 1235-ben elhunyt Probst GERVASIUS von TILBURY tervei alapján a híres ebstorfi világtérkép. A legszebb és legnagyobb, 358 cm átmérőjű, kerek, 0 és T rendszerű, színes világtérkép volt. A II. világháború alatt, a hannoveri állami levéltár bombázása alkalmával hamuvá égett. (Mivel minden részletéről 1 : 1 arányú színes fényképmásolatok maradtak fenn, teljesen hű rekonstrukciója az eredeti őrzőhelyén látható.²⁴) Ezen a térképen csakis a Szombathelynek megfelelő Sabariát tüntették fel, noha készítői benecés szerzetesek voltak.

A PIZIGANO testvéreknek 1367-ből származó portolán térképe²⁵ csak a legjelesebb magyar városokat tünteti fel. Köztük Szombathely elődjét, Sabariát is, de mellőzi Sicca Sabariat.

Nagyon érdekes Secretarius LAZARUS, azaz LÁZÁR deák 1528. évi kiadású Magyarországi térképe.²⁶ Ezen nemcsak Szombathely-Savaria, hanem Szent Márton hegye is megtalálható. Az utóbbi a Bakony északi lábánál, „*S Martin perg*” felirással, Gyórtól DK-re, kb. a földrajzi helyzetnek megfelelő helyen látható.

LAZARUS térképét az eredeti felmérési lapok alapján a bécsi egyetem két kiváló humanista professzora: Joh. CUSPINIANUS-SPIESSHAMMER és Georgius COLLIMITIUS-TANNSTETTER, valamint Peter APIANUS mathematicus, az ingolstadtai egyetem tanára szerkesztette egybe. Az eredetileg magyar földrajzi nevek elnémetesítését (pl. [Balaton-] Hidvég helyett Hedwig stb.) TANNSTETTER végezte;²⁷ Szent Márton hegyének német megnevezése is neki tulajdonítható; a hegy nevét LAZARUS az eredeti felmérési lapon nagy valószínűséggel latinul tüntette fel.

LAZARUS térképének másolói a hegy német nevét örökítették tovább. Így A. VALVASSORE (1553-ban) a hegyet „*S. Martenperg*”-, Pyrrhus LIGURIUS (1559-ben) „*S. Martenperg*”-, az 1559. évi római másolat „*S Martemperg*”-, ZSÁMBOKY János (1566-ban) „*S. Mart.*” névvel jelöli.²⁸ Megemlítem, hogy ZSÁMBOKY térképén még egy „*S. Martin*” felirat található az előbb említett alatt. Ezt az utóbbi hegynevet, mivel nem a megfelelő helyre került, ZSÁMBOKY a réznyomólemezen áthúzta.

Szombathely térképi ábrázolása nagyon megbízhatóan sikerült. A várost jelképező képecske nem annyira templomot, mint inkább lakótornyot, valamint egy mellette levő épületet ábrázol.

GÉFIN Gyula gondos tanulmányából²⁹ tudjuk, hogy Szombathely vára már a XIII. század második felében állott, és különböző háborús okok miatt több ízben leégett, illetve romba dőlt. 1490-ben MIKSA főherceg, a későbbi császár — hazánk trónjára pályázva — Dunántúl jelentős részét, köztük Szombathely várát is elfoglalta, de a következő évben a pozsonyi békekötés után a vár visszakerült a győri püspök tulajdonába.²⁹ Azonban az ezt követő időkben sem köszöntöttek valami nyugodalmas idők a várra. Előbb

²³ BENDEFY László: *Szombathely neve a herefordi térképen.* Vasi Szemle 1938. 5. évf. 3. sz. 163—168.

²⁴ GROSJEAN, G.—KINAUER, R.: *Kartenkunst und Kartentechnik vom Altertum bis zum Barock.* Ed. Hallwag AG. Bern, 1970.

²⁵ GROSJEAN, G.—KINAUER, R. id. m.

²⁶ STEGENA Lajos (szerk.): *Maps of Hungary by Lazarus Secretarius, Hungarian map-maker (1528., 1533., 1559., 1566)* Bp. 1971

²⁷ NEMES Klára (szerk.): *Cartographia Hungarica, Collectio I. No 1.* = Bp. 1972. — Ism. Geod. és Kart. 1973. 25. évf. 2. sz.

²⁸ GÉFIN Gyula: *Szombathely vára.* Vasi Szemle 1941. 8. évf. 1—28. (Kny-ban is!)

²⁹ ISTVÁNFY Miklós: *Regni Hungarici historia.* Coloniae, 1724. (p. 10.)

ERDŐDY Péter, ezt követően LAKI BAKYTH Pál, majd BATTHYÁN Ferenc, utána WEISFRIACHER soproni főispán, végül SAYRAR és KENSBERGER osztrák kapitányok szerezték meg hol fegyverrel, hol megvesztegetéssel, hosszabb-rövidebb időre.³⁰

Feltételezhető, hogy a területtel kapcsolatos ausztriai aspirációk miatt a Lazarus-térkép szerkesztői alak szerint a szombathelyi vár lakótornyát rajzolták a város szimbólumául; mégpedig nem a Rába (ki van írva: „Rab flu[vius]”) bal, hanem tévesen: a jobb partjára. De mivel a kis ábrát közvetlenül a folyó partjára helyezték, joggal gondolhatunk arra, hogy itt a Gyöngyös patak és a Rába folyó egyetlen vízfolyásként jelenik meg a térképen „Rab fluvius” néven. Ezt a megállapításunkat megerősíti az a tény, hogy a „Rabnitz flu[vius]”, vagyis a Répce szintén rajta van a térképen: Győr közelében, Abda községnél önti vizét a Mosoni Dunaágba. (Ma a torkolati szakaszt Rábca néven ismerjük; a Répce-n pedig több ízben is mederszabályozást hajtottak végre. A lényeg azonban jól felismerhető.)

Szombathely megnevezése a Lázár térképen így található: „Stainmanger | Sabaria | Patria Divi | Martini Epi[scopi]” A város német nevét gót betűkkel írták.

Végso soron tehát LAZARUS térképe alapján nagyon világossá és egyértelművé vált az a tény, hogy SZENT ISTVÁN korától a XVI. századig élénken élő hagyomány őrizte SZENT MÁRTON Savaria—Szombathelyi szülőhelyének emlékét. Szent Márton hegyének Pannonhalma dombját nevezték; „sicca Sabaria” pedig nincs is a térképen.

Meg kell jegyezmem, hogy a LAZARUS-térkép „S. Martini perg” megnevezése ellene mond VÁCZY Péter ama megállapításának, hogy az 1220 körül előforduló „mons Sancti Martini” változat „feltűnése után gyorsan elenyészett”. Úgy látszik mégsem enyészett el teljesen, mert pontosan 300 évvel később, 1520 körül tűnik fel a szóban forgó térképen. VÁCZY Péter azonban éppen arra építi a *Gesta* keletkezésének kicsiny időközre leszorított időpontját, hogy a „mons Sancti Martini” az 1220-as évek után tövidesen eltűnt a szóhasználatból. De mivel a fentebbiek szerint bizonyított az, hogy az elnevezés tovább is élt, nem zárható ki a továbbiakból az a lehetőség sem, hogy P. MESTER *Gestája* nem feltétlenül II. ENDRE korában keletkezett. Ezt a lehetőséget egyébként VÁCZY sem zárja ki, noha a tételt ilyen módon határozottan nem fogalmazza meg.

A fentebb ismertetett (és még további) érvek alapján VÁCZY az Anonymus-gesta keletkezési korát feltétlenül a III. BÉLA halálát követő évtizedekre, de 1226-nál nem későbbre teszi. Ebben egyező véleményre jut GYÖRFFYvel,³¹ és ellentétbe KARSAI Gézá-nak IV. BÉLA korára vonatkozó megállapításával.³² Megengedi azonban azt, hogy a kódex a kunok Kalka-menti végzetes veresége (1223) után és BÉLA ifjabb király 1229. évi halicsi hadjárata előtt keletkezett. Ez utóbbiban BARC kun fejedelem már magyar hűbéres fejedelemként vett részt seregével. A magyarok — a kunok közvetítésével — ez időben ismerték meg a Fekete-tenger *qara tengiz* török nevét. VÁCZY kimutatja, hogy ANONYMUS nem ismerhette ezt a török nevet az irodalomból, tehát csakis a kunok közt szorgoskodó dominikánus hittérítőktől értesülhetett arról.³³

A *Gestának* számos egyéb dominikánus vonatkozása is van. Ezeket a „P” iniciálét díszítő elemek jelképeiben KARSAI Géza ismerte fel és mutatta ki.³⁴ Ebben a kérdésben

³⁰ KARÁCSONYI János: *Szombathely vára az 1526—1554 közötti években*. Szombathelyi Újság 1899. 30. szám.

³¹ GYÖRFFY György: *Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége*. ItK 1970. 74. évf. 4—5. sz. — PAIS Dezső: *Magyar Anonymus, Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Bp. 1926.

³² KARSAI Géza: *Az Anonymus-kódex keletkezéséhez*. M. Tört. Szle (Hung. Hist. Rewiew) (New-York) 1970. I. kt. 6. füz. 3—27.

³³ VÁCZY (7) a. id. m. 32. o.

³⁴ KARSAI Géza: *Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. A P iniciálé jelképei = Magyar Könyvszemle 1960. 76. évf. 149—175.*

vele jóformán minden szakértő és kutató egyetért. Közülük itt csak VÁCZY Pétert és³⁵ ifj. HORVÁTH Jánost³⁶ említem. Még az iniciálé „P” betűjében elrejtett(?) V. P. O betűk „Vade, Praedica Orbi”, azaz: „Menj, és hirdesd (az igét) a világnak” jelentés elfogadásának sincs nehézsége, noha a szó- sőt mondatrejtés e formája eléggé szokatlan. Ez a — szintén KARSAITól származó — magyarázat ugyancsak erős dominikánus kapcsolatokra utal.

Lehetséges tehát, sőt talán valószínű is, hogy ANONYMUS *Gestája* valamelyik dominikánus kolostorban készült, vagy hogy legalább is az iniciálé illuminátora dominikánus volt.

Az elmondottak alapján közeleső az a feltevés, mint ahogy nem egy ANONYMUS-kutatónak (JAKUBOVICH Emil, HEILIG Konrád, BERKOVICS Ilona; feltételeken: ifj. HORVÁTH Jánosnak e sorok írójával együtt) ez a véleménye, akkor eléggé közeli lesz az a gondolat, hogy a *Gesta* másolója és miniátora két különböző személy volt.

Összegezve tanulmányom tartalmát, röviden a következőket állapíthatjuk meg. VÁCZY professzornak a *Gesta* keletkezési időpontja meghatározására történt, új utakat kereső fáradozása — a kor megállapítását illetően — igen szerencsés és eredményes kezdeményezés.

Ami a három földrajzi név tárgyának térbeli helyhez kötését illeti, fáradozása kettőnek esetében sikeres volt. Ezt bizonyítják a történeti kartográfiai adatok is.

„Sabaria sicca” — TÓTH Endre véglegesnek tekinthető, bizonyító erejű megfejtése szerint — nem volt város, még csak település sem, hanem egy időlegesen vízzel is megtelző aszóvölgy valahol Ausztriában, nem messze a régi magyar határtól. A *Gestában* említett „Sabaria sicca”-t csak a rendi legendát őrző és bővítő bencés hagyomány tette meg SZENT MÁRTON szülőhelyének. A valóságban a szent szülővárosa az egykori római tartomány fővárosa: Colonia Claudia Savaria volt, amit számos történeti forrás értékű kartográfiai hagyatékként egyértelmű adata bizonyít legjobban.

BENDEFY LÁSZLÓ

Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben.

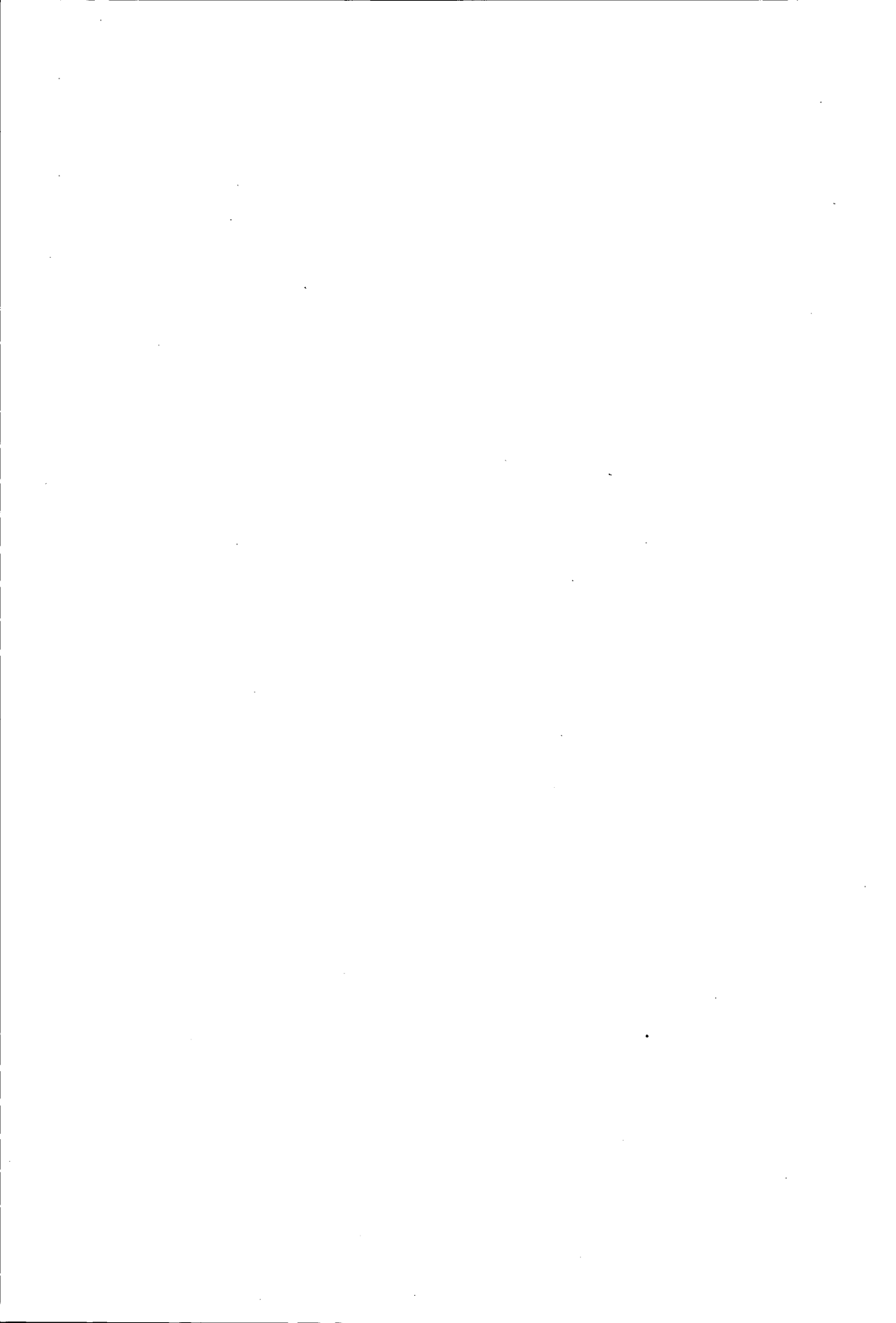
A bécsi Österreichische Nationalbibliothekből már nem egy olyan régi magyar nyelvemléket közöltek, amely Magyarországról külföldre került latin kódex sorai között bukkant elő.¹ Ezekhez a közlésekhez csatlakozva mutatunk be egy újabb, ismeretlen szöveget a (Cod. Lat. 3949-ből (fol. 175^r). >

A nedvességtől nagyon megrongált, elején-végén csonka papírkódex 203 levél terjedelmű, mérete 283 × 207 mm. Újabb kötésben van, metszés nem látszik. Írása a XV. század első évtizedeire valló, két különböző kéztől gondosan írt Gothica cursiva. Tartalma: BARTHOLOMAEUS ANGLICUS de GLANVILLA XIII. századi angol ferences *De proprietatibus rerum*. Ez a középkorban nagyon elterjedt mű XIX fejezetben szól a „dolgok”-nak, a létezőknek minden fajtájáról: Istenről, angyalokról, az emberi lélekről és testről, érzékszervekről, betegségekről, élelemről, a világmindenségről, égitestekről,

³⁵ VÁCZY (7) a. id. m.

³⁶ HORVÁTH János: *Anonymus' és a Kassai kódex* (in: 1 a. id. m. 81–110 o.) Bp, 1974. c. munkájában KARSAI id. megállapítását lehetségesnek tartja, de csak feltételelesen fogadja el.

¹ *Új magyar nyelvemlékek.* (Magyar Nyelv 1924. 83–87.) — JAKUBOVICH Emil: *Két magyar glosszás bécsi kódex.* (Magyar Nyelv 1927. 33–36.)

időszámításról, elemekről, vízről, földről, az egyes országokról, növényekről, drágakövekről, állatokról stb., sőt a végén még a hangszerekről is.²

A kötetnek, csonkasága folytán, kolofonja nincs. Magyarországi eredetét bizonyítja azonban nemcsak az alább ismertetendő magyar nyelvű szöveg, hanem még két más bejegyzés is. Az egyik a földrajzi részben van, ahol a Magyarországról szóló rész margóján eléggé nagy betűkkel olvasható: „pannonia sive Hungaria”,³ míg a többi ország mellett csak kivételesen áll ilyen kivetítés, s akkor is kisebb betűkkel. A másik egy orvosi recept-bejegyzés, benne: „contra thalyog recipe herbam Inffalog”.⁴ A sok apróbb betűs, de szintén XV. századi írással a margókra írt bejegyzés közt vannak német nyelvűek is, nyilván német anyanyelvű embertől, pl. a „cuprum” mellett „messing”,⁵ máshol „wulgariter plutstayn”,⁶ „wulgariter ahrsteyn”.⁷

Körülbelül az is bizonyosra vehető, hogy a kódex azok közül a kötetek közül való, amelyeket 1686-ban a budai királyi palota romjai közt találtak és Bécsbe szállítottak. Igaz ugyan, hogy GLANVILLA-kódex nem szerepel az 1686-ban készült jegyzékben,⁸ de a sebtében készült jegyzék nem is nagyon hozzáértő összeállítója nyilvánvalóan nem tudhatta, hogy ki az incipit és kolofon nélküli kódex írója s így a kötetet valamelyik csak általánosságban megjelölt cím alatt kereshetjük. A budai eredet mellett szól a magyar bejegyzéseken kívül a kódex régebbi bécsi jelzete: Rec. 515. A Rec. 470–520 közti jelzeteket tudniillik legnagyobbreszt olyan kódexek viselték, amelyekről megállapítható, hogy a budai anyagból valók, és mind rongált, ázott, sokszor csonka kötetek, olyanok, mint a Glanvilla-kódex. Ha pedig a budai provenienciát elfogadjuk, terminus ante quem-ként máris adva van az 1541. év. Ennél később magyar bejegyzés nem kerülhetett a kódexbe.

A fol. 175e bal oldali hasábjának magyar nyelvű szövege így szól:

// or ký ne oroffaffa tholwaý ký ne tolwayhaffa // Senth Alebart alwan ýl wala affonwnk
senth ielonaffon elyben wala ihufnak [jézusnak] sen[t] kereffaya // or ky nem orofhath
tholwaý ký nem tolwaýhatha fene farkas ký nem foghath marhath celýkelel en ellethem
ýaro vagok kýk wolnanak kýlemb kýlem ferewek // íem farkas ký nem foghaffa marhaffa
wrýftennek igeýwel bodogaffonnak poroncolatýwal erýzý wala ort[ó]l tholwaýt[ó]l
fene farkaftol

Írása alapján a XV. századra, sőt valószínűleg a század közepére, első felére tehető. Helyesírása meglepő módon egyik ismert magyarországi helyesírási rendszerrel sem egyezik meg.⁹ Még legközelebb van az 1420–30 táján készült *Soproni Szójegyzék*hez, főleg a magyar „sz” hang következetes „s” jelölésével, a szokásos „z” helyett. Ettől is lényegesen eltér azonban az ő és ü hang teljesen szokatlan jelölésével. Nyelvemlékünk az „ó”-t „e”-vel jelöli („ellethem” = elöttem, „erýzý” = őrizi), az „ü”-t „ý”-nal: („ýl wala” = ül vala, „kýlemb kýlem” = külömb, külömb). Talán idegen anyanyelvű volt a leíró (esetleg cseh?). Hogy a szöveg másolás, nem pedig hallomás után való lejegyzés

² Mikrofilmje a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Mikrofilmtárában: Mf B 1151/II.

³ fol. 63r.

⁴ fol. 80v.

⁵ fol. 70r.

⁶ fol. 73v.

⁷ fol. 74v.

⁸ PFLUGK, Julius: *Epistola ad Vitum a Seckendorf, praeter fata Bibliothecae Budensis, librorum quoque ultima expugnatione repertorum catalogum exhibens*. Janae 1688. GLANVILLA művének megvan egy másik példánya jegyzékben, de az egy MARTIALIS-szal kolligált nyomtatvány.

⁹ KNIEZSA István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest 1952.

zés, arra abból gondolhatunk, hogy több helyen kettős vonalak választják el a szöveg egyes részeit; olyan helyen is, ahol sokkal jobb tagolás lett volna új sort kezdeni. De az is valószínű, hogy már a másolt szöveg is romlott volt. Mintha két szöveg keveredett volna össze, mert sem a SZENT ILONÁRÓL szóló rész, sem az „én előttem járó vagyok” mondat nem illik bele a szövegnek tolvajok és farkasok ellen szóló részébe.

Anélkül, hogy a szövegnek érdemben való nyelvészeti és tartalmi vizsgálatába belemennénk, — ez más szakemberek feladata —, csak annyit jegyzünk meg meg a közléshez, hogy az eddig ismert, hasonló babonás imádságszövegek mind betegségek elleni ráolvasások, vagy kincskereső-szövegek.¹⁰ Ilyen tolvajok és farkasok elleni védő-szöveg eddig még tudomásom szerint ismeretlen volt. Azt is megjegyezzük még, hogy ha nem is versről van szó, mégis a szövegen határozott ritmus érződik. Végül pedig érdemes a középkori és mai szövegek összefüggéséhez megemlíteni, hogy szövegünk egyik értelmetlenségét éppen PAIS Dezsőnek ERDÉLYI Zsuzsanna egyik legutóbb gyűjtött szövegének egy hasonló kifejezéséhez fűzött magyarázata oldja meg: „alwan ʃl wala”, tehát állván ül nem más mint az ERDÉLYI-féle „Memoriális”-ban olvasható „alivan” = alilván, *alélván ül*.¹¹

CSAPODI CSABA

Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója.

Régi kalendáriumok gyakran tartalmaznak a kortársaktól bejegyzett művelődéstörténeti érdekű adatokat. A tiszticimtáras naptárak sokszor őrizték meg ma már elfeledett, de a maguk idején jelentős funkciókat betöltő emberek életrajzi adatait. Néha naptárakban szinte egész évet átfogó naplószerű jegyzetekkel is találkozunk. A jelentős adatokat tartalmazó naptárak sorában előkelő hely illeti meg DOBAI SZÉKELY Sámuel (1704—1779) a történeti forrásgyűjtő tevékenységéről nevezetes tudós katonatiszt 1737. évi kalendáriumát, mely az Országos Széchényi Könyvtár birtokában van.¹

A naptár címe: *Magyar-Országi Státusok titulusival bővített, új Kalendariom, A' mi Urunk Jesus Kristus születése után való 1737. Esztendőnek folyásáról tanítván . . .* irattott NEUPART János által. Megjelenési helye Pozsony, kiadója SPAISER Domankos Ferenc, kinek ebben az időben tiszticimtárral bővített naptárak kiadására királyi privilégiuma volt. Tartalma sokban hasonló az ez idő tájt megjelenő többi ilyen jellegű kiadványokéhoz: a szorosan vett naptáron kívül a vasárnapi Evangéliumot, meteorológiai prognózist, filozofikus verseket, a vásárok jegyzékét, orvosi tanácsokat tartalmaz s végül az ország főbb tisztségviselőinek schematismusát. Formátuma csaknem miniatűr, mintegy 16-odré, alig 10 cm magas. Szedése világos, szép, vörös-fekete színnel nyomtatott, a feljegyzések számára közbekötött üres lapokkal. Az ajándéknak igen alkalmas kis naptárt a borítólappal belső oldalán levő autográf bejegyzés tanúsága szerint DOBAI SZÉKELY Sámuel BACSKÁDY Péter Trencsén megyei járási adószedőtől kapta:

„Xenium Perillustris ac Generosi Domini Petri Bacskády de eadem et Alsó Mottesicz, Incltyi Comitatus Threncsiniensis Processus Ultrae Montani Particularis Perceptoris datum Samueli Székely de Doba mp. Defatigatur tandem Virtus merendo, sperando-

¹⁰ BOLGÁR Ágnes: *Magyar bájoló imádságok a XV—XVI. századból*. Budapest 1934. — RADÓ Polikárp: *Két értékes szegedi emlék*. (Magyar Könyvszemle 1966. 123—125.)

¹¹ ERDÉLYI Zsuzsanna: *Archaikus és középkori elemek népi szövegekben*. (PAIS Dezső, MEZEY László és HOLL Béla hozzászólásával.) (Ethnographia 1971. 364.)

¹ Raktári jelzete: OSZK 792/1737. év.

que. Laudamus Veteres, praesentes carpinus annos. Vitium est malignitatis humanae, veterasemper in laude praesentia in fastidio esse Quintil(ianus)”

SZÉKELY a naptárlapok közé kötött, feljegyzésre szánt üres lapokat bőségesen ki is töltötte jegyzeteivel.

Mindjárt január elsejéhez az üres oldalon a következő zsolttáridézet kapcsolódik SZÉKELY autográfiájával: „Recline in Jehovam rationes tuas, Eique confide, et Ipse rem transiget. (Ps. 37, 5)...”

További januári feljegyzései lakodalmakról és egy, a késmárki réten szeme láttára történt — valószínűleg párbajban esett — gyilkosságról szólnak. Január 29-én br. RÉVAY Imre, PESTVÁRMEGYEI József századában szolgáló zászlóst ÚJLAKI Pál hadnagy agyonlőtte. A gyilkos hadnagy Lengyelországba Sorstinba² szökött. Az ügy háttérében szerelmi féltékenység lehetett, mert a hozzáfűzött latin idézetek erre engednek következtetni. Megemlékezik pótlólag arról a január 21- és 22-én támadt nagy viharról is, mely Lomniczán és Hunsdorfon egyetlen házat sem hagyott épségben: ekkor több új ház is teljesen összedőlt. Ez a vihar közletről kellett, hogy érintse, hiszen ő maga is hunsdorfi születésű volt s ott élt a rokonsága. Beszámol ezután a február 11-i késmárki megyegyűlésről, majd másjusi szünetelnek a bejegyzések. Közben egy ideig Nyitra megyében tartózkodott — lehet, hogy ekkor kapta a naptárat is BACSKÁDYTÓL s az előbbi bejegyzéseket ekkor utólag írta be — május 2-nál ezt a feljegyzést találjuk: „Erkeztem haza Nyitra vármegyéből”. Ekkortáiban Stubnyán is volt fürdőzni és vendégeskedett az ÚJFALUSSY és RÉVAY családoknál. Hazaérkezte után sűrűbben következnek a feljegyzések: perek terminusairól tanúsít, hellyel-közzel latin idézetekkel tarkítva. Május végén rokonának, DRAVECZKY Imrének halálát jegyzi be, majd nagyobb útra indul Sáros vármegyébe. Úgy látszik itt is részben jogi ügyeket intézett, majd Szerencsen megnézte SZIRMAY Tamás ménésében teletetett saját lovait is. Kilenc lova volt itt. Ezután ismét főként perterminusok, kiszállások és látogatások bejegyzései következnek augusztus végéig. A nyári mezőgazdasági munkák legfőbb időszakában teszi meg ezeket az utakat. Augusztus 21-én jegyzi csak be: „Érkeztem haza Tiszántúl való földről”.

Az augusztus hó végét jelző nyomtatott kis verssel szemben, a naptár 17. (számozatlan) főlíójának versóján figyelmet érdemlő könyvtörténeti bejegyzést találunk. A kis versezet arra utal, hogy most van ideje a könyvekkel való foglalkozásnak:

„Gabnás gazda szomorkodik / Mivel gyarlón, vidittatik / Mast Musákat föl-keresik, / 'S — böcsületre föl-emelik. / A' házi dolog szépen fénlük, / Rajta jó-áldás láttatik.”

A bejegyzés könyvkölesönzésre utal, mely elárulja SZÉKELY könyvtárának néhány darabját.

„N. b. 6. 7. br. 1737. Adtam köcsön Báltám Szekely András uramn[ak] három Könjvet

1. Gibellini Caesareo — Papiae Rom.³
2. Historja Robinson Crouse
- 3 Die gestriegelte Rocken Philosophie⁴

² Czorsztyń vára a Dunajec mellett, Towy Targ közelében, az egykori magyar Nedeczcel szemben a lengyel oldalon.

³ (GOEBEL Matthaeus:) *Theodosii Gibellini Caesareo-Papia Romana, darinnen die Begebnisse . . . des Pabstl. Stuhls zu Rom . . . vorgestellet werden.* Franckfurt u. Leipzig 1684. 8°. Protestáns röpirat.

⁴ *Die gestriegelte Rockenphilosophie oder Aufrichtige Untersuchung derer von vielen superklugen Weibern hochgehaltenen Aberglauben.* — Elterjedt babona-ellenes röpirat. Szerzője Johann Georg Schmidt; 1705-ben majd 1709-ben jelent meg. Az OSzK-nak a „5. und von neuen übersehene Auflage” van meg, megj. Chemnitz 1759. (OSzK, Phys. 1517)

Observand[um] Historia Scaramusa⁵ ö K[e]l[g]e]lménél van a Febuario és D Frid. Mayer Früh Stunden⁶ in 8vo a Novembr. 1736.”

Legjobb tudomásunk szerint ez Daniel DEFOE művének első magyarországi említése, sőt, alighanem az angol kalandregény műfajára vonatkozólag is az eddig ismert legrégbbi hazai dokumentum.

A Londonban 1719-ben megjelent *Robinson Crusoe* REULEAUX⁷ szerint már 1720-ban Németországban nagy hatást tett, úgy, hogy itt valósággal a Robinzonádák sorozatáról lehet beszélni. Ehhez már az előző században GRIMMELSHAUSEN *Simplicissimusa* is előkészítette a talajt, mely a kalandregény műfajának sok barátot szerzett. Az első angol kiadás, mely névtelenül jelent meg, *The Life and Strange Surprizing Adventures of Robinson Crusoe, of York, Mariner . . .* London 1719, W. TAYLOR kiadásában olyan sikert ért el, hogy még ugyanazon évben TAYLORNÁL négy kiadás került belőle sajtó alá; de voltak tüstént kalózkizadásai is. Sikerét mi sem jellemzi jobban, mint hogy még azon évben megjelent a *The Farther Adventures of Robinson Crusoe*, ugyancsak TAYLORNÁL, mert a közönség szinte követelte a folytatást. A nagy könyvsikert a következő évben a holland, majd a német fordítás követte. Hamburgban 1720-ban jelent meg M. VISCHER fordításában a *Das Leben und die gantz ungemeine Begebenheiten des berühmten Engelländers Mr. Robinson Crusoe*, ugyanez évben Franckfurth—Leipzig kiadáshely jelzéssel a *Das Welt-berühmten Engelländers Robinson Crusoe Leben und gantz ungemeine Begebenheiten . . .* majd Amsterdamban is jelent meg német nyelvű kiadás 1721-ben.⁸

Hogy SZÉKELY ezek közül melyik kiadást birtokolta, nem tudjuk: de valószínű hogy egyiket sem, hanem egy néhány évvel későbbi német esetleg latin nyelvű kiadást.⁹ Mindenesetre DEFOE *Robinsonját* 18 évvel annak megjelenése után Magyarországon már nemcsak olvasták, de mint a bejegyzés mutatja, azt kölcsönözték is, kézről kézre járt. Ez az időpont annál figyelemreméltóbb, mert Magyarországról eddig csak a XVIII. század második feléből volt kimutatható a *Robinson* hatása. Az *Ijabbik Robinson, íródott a' gyermekeknek . . . hasznos magok multságokra*, GELEI József Pozsonyban 1787-ben megjelent műve nem is az eredeti DEFOE-féle Robinson, hanem a filantropista Joachim Heinrich CAMPE (1746—1818) *Robinson der jüngere* című, 1779—1780-ban megjelent ROBINSON-átdolgozásának fordítása, mely csak lazán kapcsolódik DEFOE munkájához.¹⁰ Érdemes megjegyezni, hogy a Robinson név utóbb Magyarországon DEFOE eredeti művétől már csak a fogalmi meghatározást s nem a tartalmi hűséget vette át, motívummá lett. A pozsonyi JETTING Károly (1730—1790 kör.) *Der Ungarische Robin-*

⁵ *Historia Scaramusa* e korban divatos „arlequinád”, Fiorilli Tiberi SCARAMUZZA kalandos története. Constantini ANGELO: *La Vie de Scaramouche* Párizsban jelent meg 1695-ben, ugyanazon évben Lyonban is. Angolul Londonban 1696-ban. Brüsszelben 1699-ben és 1708-ban jelent meg. 1730 körül Franciaországban, Troyes-ben újra kiadták, olasz fordítása pedig Velencében 1726-ban látott napvilágot. Hogy SZÉKELYnek milyen nyelvű és melyik évből való kiadása volt meg, a fenti adatból nem állapítható meg; talán egy latin ponyva-fordítás.

⁶ MAYER Friedrich: *Früh-Stunden*, vsz. protestáns elméledéskönyv.

⁷ REULEAUX F. előszava Wyß J. D.: *Der Schweizerische Robinson*. 6. Orig. Ausg. neu durchgearb. v. F. REULEAUX. Zürich 1895. VI. lap.

⁸ A British Museum General Catalogue a *Robinson* latin nyelvű fordításai közül GOFREAUX F. J.: *Robinson Crusoeus*. Latine scripsit —. (Londinii 1820) címűt említi elsőként. De egészen bizonyos, hogy a *Robinson*t már hamarosan a mű megjelenése után lefordították latinra, talán Németországban, részben bizonyára éppen a kelet-közép-európai, de németül nem tudó lengyel, cseh, magyar közönség számára. A SZÉKELY által megadott címformából mindenestre egy korai latin és nem német *Robinson*-kiadásra következtethetünk. De ugyanez lehet a helyzet az említett SCARAMUZZA-történet esetében is.

⁹ British Museum General Catalogue of Printed Books. Vol. 50. London 1966 alapján.

¹⁰ Reuleaux, i. m.

sonja szerzőjének átélt vagy költött kalandjain alapul;¹¹ ÚJVÁRY Miklós *Magyar Robinzonja* (1808) pedig DEFOE-t „inkább regénytípusban mint témában” követi.¹² Mindenesetre a század végén Robinson neve már általánosan ismert a magyarországi – magyar és német nyelvű – olvasóközönség előtt, ha egyszer fogalmi meghatározóvá vált. De még mindig nyitott kérdés marad, hogy e fogalom széles olvasói körben való megismerése a DEFOE-i szövegen épülő, hihetőleg a SZÉKELY által is említett műnek köszönhető-e már, vagy csak a CAMPE-féle átdolgozás terjesztette-e el azt?

Hogy DEFOE nevét ismerte-e SZÉKELY egyáltalán, bizonytalan. Mindenesetre az a tény, hogy némely más művekkell ellentétben nem említi a szerzőt, arra mutat: az olvasott kötet anonym lehetett. Az az esetleges feltevés, hogy DEFOE-nak a magyarokról s különösen a magyar protestánsokról nyilvánított kedvezőtlen véleménye miatt, ellenérzésből nem jelezte volna a szerző nevét, kizártnak tekinthető, hiszen aligha ismerte DEFOE-nak 1704-ben a *Weekly Review*-ba írt cikkeit.¹³ Angol nyelvismeretének egyéb-ként könyvészeti jegyzeteiben sincs sehol nyoma.

Visszatérve SZÉKELY 1737-ik évi naptárához, abban egy szeptember eleji szerencsés végű lőcsei balesetének leírása után még egy könyvkölesönzésre vonatkozó bejegyzés található.

„die 25 7 br[is] Attam Almáßy Adám uramho Colloquia Erasmi Roterod[ami] Parisiis impressa Catholicis apta et repurgata.” Itt tehát egy franciaországi, katolikusok számára készült ERASMUS-kiadásról van szó.¹⁴

A továbbiakban még néhány családi ügyről s december elején édesapja haláláról számol be SZÉKELY. DOBAI SZÉKELY László 1669-ben született tehát 68 éves korában hunyt el: a hunsdorfi családi kriptába temették. Ezzel be is fejeződnek a feljegyzések, csak az év végén található még egy rövid latin kézírásos könyörgés: „Qui me creasti miserere mei Cum moriar Sacra caput orna Christe Corona. Amen, Fiet. Amen.” Több bejegyzést e kis naptár nem tartalmaz.

SZÉKELY esetében abban a ritka szerencsés helyzetben vagyunk, hogy olvasmányairól viszonylag híu képet alkothatunk. Könyvtáráról, könyvbeszerzéseiről, sőt némely olvasott művekről saját kezű feljegyzései maradtak fenn.¹⁵ Ezekből nyomon követhető érdeklődésének alakulása is. A teológiai és filozófiai érdeklődés mellett, mely e korban általános, azzal párhuzamosan végigkísérhető olvasói arculatának átalakulása, mely a kalandregényektől – ide tartoznak *Robinson* és *Scaramouche* – a memoárokon és pamfleteken át a társadalomkritikai műveig vis, noha bizonyos, hogy könyvtárának darabjain kívül bizonyára a másoktól kölcsönvett könyveket is szorgalmasan olvasta, melyekből nem mindig készített feljegyzéseket – vagy ezek nem maradtak fenn.

Könyvészeti feljegyzéseiből megismerjük nemcsak beszerzéseit, olvasmányait, de több esetben az árakat is, melyekért a könyvek birtokába jutott. E jegyzetek néhány

¹¹ *Der ungarische Robinson, oder Schicksale und wunderbare Abentheuer Karls Jetting eines gebohrnen Ungarns. Ein Beitrag zur Länder- und Menschenkenntniss.* Wien 1797. Magyarul: *Egy pozsonyi Robinson története.* Németből ford. LUKINICH Imréné. Berlin 1926. Tartalmát röviden ismerteti SZINNYEI J. *Magyar írók élete és munkái V. köt.* Bp. 1897. 511–514. hasáb.

¹² *Magyar irodalomtörténet.* 3. köt. Bp. 1965. 497.

¹³ *A Rákóczi-szabadságharc és Európa.* Bp. 1970. 94–99, 161.

¹⁴ ERASMUSnak a *Familiarum colloquiorum opus e.* művének e katolikus kiadása sem azonosítható biztosan. Párisban 1527-ben majd 1530-ban jelent meg a mű. A *Catalogue Général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale* 47. kötete (Paris 1911, 787–807 hasáb) 1531 után csak 1656-tól említ újabb kiadásokat, 1661., 1674., 1691. évekből. A C. L. THIBOUST-féle, 1742. évi, SZÉKELY feljegyzése után öt évvel jelent meg, tehát nem jön számításba; valószínű, hogy egy XVII. századi, régebbi kiadásról van szó.

¹⁵ OSzK, Kézirattár, Quart. Hung. 4104.

évvél későbbiek, mint az említett naptárban találhatók, tehát belőlük olvasmányanyagának bővülése is nyomon kísérhető.

Valószínűleg korábbi könyvgyűjtő korszakából valók RIVET (RIVETIUS) André: *Apologia pro Sanctissima Virgine Maria* . . . c. Leidenben 1639-ben megjelent műve RÁKÓCZY Györgynek ajánlott kötete,¹⁶ valamint a jogi stúdiumnál használatos tankönyv: HEINECCIUS JOHANN GOTTLÖB: *Elementa juris civilis-e* (Giessen 1727).¹⁷ Valószínűleg korábbi olvasmányai közé tartoztak KOHÁRY István versei is: az *Antidota melancholiae*-t, ami alig két évtizeddel a feljegyzés előtt jelent meg, könyvritkaságai közt említi.¹⁸

1740-ben Pozsonyban szerezte meg FRISIUS német lexikonát, s egy magyar könyvet is: az *Arany temjénezt*. Megjegyzi ugyanakkor, hogy az *Arany láncz* című könyve elveszett Lomniczon.¹⁹ Minthogy ekkor katonai szolgálatot teljesít, elsősorban foglalkozásához szükséges könyveket és segédeszközöket igyekszik megszerezni. 1743-ban 24 krajcárért veszi meg a *Mappa Borussiae*-t, Poroszország térképét — hihetetlen az akkor legelterjedtebb HOMANN-féle térképlapot — 1746-ban pedig Badenban Itália térképét 19, nemsokára pedig Európáét 20 krajcárért.²⁰ Ezekre ezredének az osztrák örökösödési háború során a németországiról az itáliai hadszíntérré vezénlyésével kapcsolatban volt szüksége. 1746-ban egy olasz nyelvtankönyvet is vett Trient-Trentoban. Úgy látszik, intenzívebb olasz nyelvtanulásba kezd. De ugyancsak 1746-ban veszi meg a *Le parfait capitaine* című francia katonai művet is s egy évvel később VOLTAIRE *Henriade*-jét, mely először Rouenban jelent meg 1723-ban, majd 1728-ban Londonban.²¹ Ekkor már jól kellett olvasnia franciául. VOLTAIRE műve annak eredeti megjelenése után 24 évvel került a tulajdonába. MONTESQUIEU *Les Lettres Persanes*-jét (mely 1721-ben jelent meg először) még előbb, már 1743 júniusában szerezte meg Nürnbergben 40 krajcárért.²² A *Perzsa Leveleket* a magyar katonaolvasó a megjelenés után 22 évvel szerezte meg könyvtárának. Természetesen kérdés, hogy a tényleges megszerzést nem előzte-e meg — akár sok évvel is — a kölcsönben való elolvasás? Így a 22, illetve 24 év a megjelenés és a magyar olvasó által való ismertetés közt nem szükségszerű, s az 1740-es évek terminus ante quem-ként is felfoghatók; s mivel SZÉKELYRŐL tudjuk, hogy könyveit másoknak is kölcsönözte: a nevezett szerzők magyarországi elterjedésében közvetítőként kell őt tekintenünk.

Hamar jutott el SZÉKELYHEZ Jean-Baptiste BOYER, D'ARGENS márkí (1704–1771) *Mémoires* c. műve is (2. kiad. London 1737), valamint a *Lettres juives* (Hága 1738) és a *Lettres chinoises* (Hága 1739) című pamfletek is.²³ Ezek alig néhány évvel megjelenésük után már birtokában voltak.

A francia irodalommal való megismerkedéshez a francia nyelvismereten keresztül vezetett az út. Ehhez több tényező is hozzájárult az akkori Magyarországon. Az egyik: már a török elleni felszabadító háború óta sok a császári szolgálatban a francophon — lotharingiai, vallon sőt franciaországi — tiszt és katona. Lotharingiai Ferenc pozsonyi udvartartása 1732-től kezdve bizonyosan megerősítette ezt a hatást. A döntő lökés azonban az osztrák örökösödési háború idején a franciákkal való közvetlen érintkezés sűrűbbé válása. Az 1741-ben Felső-Ausztriába betört francia—bajor sereg offenzívájának összeomlása számos francia hadifoglyot sodor Magyarországra. A foglyok áradata az akkori

¹⁶ Uo. 284. fol.

¹⁷ Uo. 144. fol.

¹⁸ Uo. 283. fol.

¹⁹ Uo. 285. fol.

²⁰ Uo. 286. fol.

²¹ Uo. 287. fol.

²² Uo. 283, 290. f.

²³ Uo. 164, 283. f.

fővároson, Pozsonyon keresztül kerül az ország mögöttes területeire.²⁴ Ha a lakosság is megismerkedik a franciákkal s ezek nyelvével, mennyivel inkább a hadrakelt sereg. melynél fontos az ellenség nyelvének ismerete. Így válik a magyar katonatiszt gyakorlati szükségből előbb nyelvtanulóvá, majd a francia irodalom divatos termékeinek megismerése után a francia könyv rendszeres olvasójává. SZÉKELYNEK 1753-ban már számos a francia könyve.²⁵ Az angol nyelvvel más a helyzet, az angol irodalom fordításokon keresztül, nem közvetlenül hatol be Magyarországra, mert az indítás ennek a nyelvnek elsajátítására nem oly tömegméretű, mint a franciára.

Az elmondottakból úgy véljük, kitűnik — hogy mint azt a *Robinson* esetében is láthattuk — a jelentős könyvsikerek a magyar olvasóközönséghez, ha más nyelven is, latin vagy német fordításban, a francia művek pedig eredetiben is, legfeljebb egy-két évtizeddel a megjelenés után már eljutnak. Ez a kommunikáció akkori lehetőségei, Magyarországnak a szatmári béke utáni szellemi befelé-fordulása és a kormányzat izolációs politikája mellett nagyon soknak nem mondható. A könyvészeti jegyzetekkel való egybevetésből az is kitűnik, milyen jelentős volt az osztrák örökösödési háború szerepe a külföldi könyv behatolásának felgyorsulásában. Mindenesetre az európai olvasóközönséget jelentősen befolyásoló könyvek a magyar olvasókhoz nem félszázados eltóldással, az 1770-es és 1780-as években jutottak el, hanem már a század elején is legfeljebb 15–20 éves — érthető — késéssel.

FALLENBÜHL ZOLTÁN

Az első magyar kémiai folyóirat, a „Vegyteni Lapok”.

A XIX. század közepéig tudósaink kémiai tárgyú dolgozataikat külföldi, főleg német nyelvű folyóiratokban publikálták, mivel kémiai szaklap nem volt Magyarországon. A hatvanas évektől is csak az Akadémia értesítőjében, a különböző társulatok és egyesületek közlönyeiben, továbbá az egyetemek, főiskolák kiadványaiban látott napvilágot az a néhány cikk, amely kémiával foglalkozott. Például a József Műegyetem 1876-tól 1879-ig megjelenő tudományos folyóiratában, a *Műegyetemi Lapokban* találkozunk WARTHA Vincének, a kémiai technológia hazai úttörőjének dolgozataival.

A század utolsó harmadára kifejlődő kémiai tudományszakok és vegyipari ágazatok részére így valóságos társadalmi igényt elégitett ki 1882-ben a *Vegyteni Lapok* megalapítása. A folyóirat szükségességét a lap szerkesztője és egyben kiadója, FABINYI Rudolf professzor azzal indokolja, hogy „A magyar vegyészek magyar vegyteni szaklappal nem bírnak. Kísérlettemmel e hiányt óhajtanám pótolni. Célja, a magyar eredeti dolgozatoknak részletes, a külföldi vegyteni irodalom minden fontosabb jelenségének pedig kivonatban való, lehető gyors közlése”. Arra hivatkozik FABINYI, hogy nálunk csak igen kevesen vannak abban a helyzetben, hogy a drága és nagyszámú külföldi folyóiratokkal rendelkezzenek és így a kémia haladásáról csak olykor-olykor értesülnek, ezért mind jobban elmaradnak. Ezen kíván segíteni az új lap, amikor szerkesztői „folytonos érintkezést fognak fenntartani, a külföld vegyteni gondolkozásával, eszméivel és törekvéseivel, s meg fogják könnyíteni az áttekintést a vegyteni kutatás különböző ágai fölött”.

²⁴ Már a RÁKÓCZI-szabadságharc előtti időben is helyeztek el Magyarországon francia hadifoglyokat. Ld.: FALLENBÜCHL Z.: *Adalékok a magyar kamarai hivatalszervezet működéséhez a Rákóczi-szabadságharc idején*. Levéltári Szemle. 1972. 3. sz. 37.

²⁵ OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 4104, fol. 287, VOLTAIRE műveinek 7 kötetéről tesz említést. 1755-ben De la ROCHE eperjesi várparancsnok könyvhagyatékából vásárol, — valószínűleg szintén francia — könyveket (uo. 291. f.)

A szerkesztőség és kiadóhivatal Kolozsvárott, a Tudományegyetem újonnan épült vegytani intézetében működött, amely a kor színvonalán álló felszereléssel és könyvtárral nyílt meg 1883-ban. A gazdag folyóiratállomány birtokában reális a szerkesztő megállapítása, miszerint „a Vegytani Lapok azon helyzetben lesznek, hogy egyes kérdésekben, nevezetesen valamely speciális kutatási irány vagy tárgyban eddig történekről, eddigi irodalmáról s kútforrásokról rövid tájékoztatással szolgáljanak . . .”

Az első magyar anyanyelvű kémiai folyóiratunk tehát egyik fő feladatának tekinti a fejlettebb külföldi szakirodalom kivonatolását és ismertetését — mai terminológiánk szerint — dokumentálását és az információk szolgáltatását. Ugyanakkor a hazánkban folyó munkákról tájékoztatja a külföldet; ebből a célból a *Vegytani Lapok*ban megjelent dolgozatok idegen nyelvű összefoglalását kora legtekintélyesebb orgánumának, a berlini *Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft*nak és más szaklapoknak is megküldi.

A vállalt feladatoknak a *Vegytani Lapok* 1882 és 1889 között havonta megjelenő füzetei jól megfeleltek. A folyóirat szerkezete is célkitűzéseit tükrözi: bár sorrendben az A) Eredeti Közlemények az elsők, az itt megjelent dolgozatok csekély száma (évi 8–10) is arra vall, hogy a szerkesztők a következő, B) Irodalmi Szemle rovatot fontosabbnak vélték. A folyóirat e leggazdagabb részében szakreferátumokat, lapszemléket, könyvismertetéseket közül a következő tagozódásban: I. Elméleti, fizikai és anorganikus vegytan; II. Szerves vegytan; III. Elemző (analitikai) vegytan; IV. Fiziológiai vegytan; V. Vegytani technológia; VI. Gyógyszerészeti vegytan.

A referátumok felölelik a korabeli legjelentősebb periodikumokat, kezdve az amerikai, az angol lapoktól a francia és szinte valamennyi német kémiai folyóiratig (*Americ. Chem. J.*, *Chemical News*, *Bull. Soc. Chim. de Paris*, *Monatsh. f. Chemie*, *Z. f. anal. Chemie*, *J. f. prakt. Chemie*, *Dingler's Polytechn. J.*, *Die chemische Industrie*, *Chemiker Zeitung*, *Chem. Z.-Blatt* stb.). Az irodalmi szemlék fontosságát azzal is hangsúlyozza a professzor-szerkesztő, hogy nagy tudását és energiáját referátumok készítésére fordítja. Az összeállítások hitelét nagyban növeli, hogy azokat javarészből FABINYI szignója, az F. R. díszíti. De a többit is az egyetemi vegytani intézet dolgozói: GÁSPÁR János, KOCH Ferenc tanársegédek, valamint a rokon-intézetek vezető munkatársai, például a gyógyszerészeti vegytant HINTZ György tanár referálják.

A könyvformátumban havonta megjelenő füzetek éves köteteket alkottak, amelyekben a tájékozódást gondosan szerkesztett mutatók, névjegyzékek könnyítették meg. Ezekben a szerzők betűrendjében megtaláljuk mind az eredeti közleményeket, mind az irodalmi szemlében referált cikkeket, ismertetéseket. A tárgyjegyzék a címekből kiemelt tárgyszavak, vezérszavak kezdőbetűinek sorrendjében utal a szerzőre és a lapszámra, pl. Sósavgáz, A — sűrűségének meghatározása (THAN, K.) 61. Ez a módszer azért figyelemre méltó, mivel ma a legkorszerűbb számítógéppel készített tárgyi mutatók (KWIC, KWOC indexek) is a hasonló releváns adatok, vezérszavak kiemelésével és permutálásával készülnek.

A szerkesztők komolyan vették feladatukat, hogy a külföldi szakirodalomról folyamatosan tájékoztassanak. Ezt a referátumok viszonylagosan nagy száma mutatja. Az első öt évben — vagyis 1882 és 1887 között — 532 irodalmi szemlét készítettek, melyek javarésze több oldalas összeállításban, a tapasztalati és szerkezeti képletekkel stb. együttesen ismertetik az eredeti tanulmányokat, miáltal e nehezen hozzáférhető anyagok olvasását szinte feleslegessé teszik. A referált kutatási eredmények és eljárások megoszlása a kémia korabeli ágazatainak fejlődésére és természetesen a szerkesztők érdeklődési körére is fényt vet. A legtöbb referátum a szerves vegytan (25%) és az analitikai vegytan (23%) területéről készült. Valamivel kevesebb az elméleti, a fizikai és anorganikus vegytan (21%) témájú, majd a vegytani technológia (16%) következik és legkisebb számban a gyógyszerészeti (10%) és a fiziológiai vegytan (5%) szerepel.

VEGYTANI LAPOK.

I. kötet.

1882. Október.

I. szám.

SZERKESZTI ÉS KIADJA: FABINYI RUDOLF.

Megjelenik Julius és Augustus kivételével minden hó elején.

Előfizetési ára egy évfolyamra 4 frt.

Mindennemű küldemények a „Vegyteni Lapok” szerkesztőségéhez (Kolozsvárt tud. egyetemi vegyteni intézet) czimzendők.

TISZTELT SZAKTÁRS URAKI

A magyar vegyészek magyar vegyteni szaklappal nem bírnak. Kísérlettemmel e hiányt óhajtanám pótolni. Célja, a magyar eredeti dolgozatoknak részletes, a külföldi vegyteni irodalom minden fontosabb jelenségének pedig kivonatban való, lehető gyors közlése.

A vegyteni művelők közül nálunk csak igen kevesen vannak azon előnyös helyzetben, hogy a nagyszámu és drága külföldi vegyi szaklapokkal rendelkezhessenek; saját kutatásaik ez oknál fogva rendkívül meg vannak nehezítve, sőt bizonyos irányban csaknem lehetlenné téve. A vegyteni naponkénti haladásáról és vívmányairól csak olykor, és így csak töredékesen nyernek némi tudomást s ha — mig alkalmas körülmények közt éltek — a tudomány lelkesült előharczosaihoz tartozának is, halkan, észrevétlenül, de szigorú következetességgel mindinkább az arriere-garde felé kényszerülve elmaradozni. Velők a tudomány általában, a hazai tudomány pedig aránytalan mérvben veszít.

Ezen a bajon telhetőleg segíteni, e vegyteni szaklap egyik főfeladata leend. Föltárván és megvilágítván azon teljes virágzásban álló életet, melyet a külföld vegyteni téren kifejt, mely nagy culturalis jelentőségében, a nemzeti fölény egyik hatalmas tényezőjévé vált, kell, hogy erélyesebb törekvést ébreszsen mi nálunk is, s áldásos gyümölcseit hazánkban is érleltesse meg. Hogy ehhez a »Vegyteni Lapok« hozzá járulhassanak, folytonos érintkezést fognak fenntartani, a külföld vegyteni gondolkodásával, eszméivel és törekvéseivel s meg fogják könnyíteni az áttekintést a vegyteni kutatás különböző ágai fölött.

A nagym. m. kir. vallás és közoktatási ministerium előterjesztése folytán, a törvényhozás által Kolozsvárt emelt és a tu-

A *Vegyteni Lapok* eredeti közleményeiben a kísérletek beszámolóit, kutatási eredményeket és a vegyészek látókörét bővítő ismeretterjesztő írások sorát találjuk. Részletesebb elemzésük meghaladná cikkünk kereteit, így csak néhány kiragadott példával illusztráljuk az első kémiai szakfolyóiratunkban megjelent dolgozatok témagazdagságát. Felsorolásunkat a lap szellemi atyjának, FABINYI Rudolfnak publikációival kezdjük, aki eredeti munkáival is igyekezett a *Vegyteni Lapok* jó hírét öregbíteni. Mint a kolozsvári Tudományegyetem vegytani intézetének professzora, behatóbban a szerves kémiával foglalkozott; erről tanúskodnak dolgozatai az ecetsav etilésztereinek hőbomlásáról (1882–83); a dikinolin szintéziséről manitból, anilinból és kénsavból (1882–83); a jódnak és a nátrium-etilátnak reakciójáról benzolos közegben (1884); a benzoklorid reakciójáról aromás aldoxinokkal (1886). Szerves kémiai kutatásainak ezt a fontos korszakát az Erdélyi Múzeum Egyesület parkjában található *Asarum Europeaum* növény gyökereiben előforduló azaron származékairól írott sorozatával fejezte be. Beszámolt az azaron-termékek előállításáról (1886), majd molekulásúly-meghatározásukról (1888). Ezek az értékes kutatások is bizonyítják, hogy a FABINYI vezetése alatt működő vegytani intézet a hazai szerves kutatás egyik bölcsője volt.

FABINYI intézetéből GÁSPÁR János tanulmányt írt a tömjénről (1883); KOCH Ferenc pedig testvérbátyja, KOCH Antal professzor által küldött ásványok, többek között a mócsi meteorokó vegyelemzését közli. A többi kolozsvári egyetemi intézet is nagyszámú közleménnyel szerepel. Így az Élet- és Körvegytani Intézet tanára, OSSIKOWSKY József a foszformérgezés vegyi megállapításáról értekezik. És sok cikket találunk az APT Antal vezetése alatt álló természettani és HINTZ György gyógyszervegyészeti intézetéből. Még ma is gondolatébresztő FARKAS Gyula professzor értekezése a fizikai kémia haladásáról és jövőjéről, amelyben a modern kémia hipotéziseiről és teóriáiról 1887-ben elmélkedik. A lap ugyanakkor fórumot biztosít az erdélyi városokban élő kémikusok munkásságának. Közli pl. HANKÓ Vilmosnak, a dévai főreal vegyi laboratóriumában folytatott kísérleteit a propil-, a butil-, a butil-diszulfó-szénsavas káliumról (1884), Brassóból JÁHN Károly értekezését a vegytan szerepéről a középiskolában (1888).

Ugyanakkor a provincializmus ellen azzal védi FABINYI lapját, hogy állandó munkatársul több jeles fővárosi kémikust megnyer. A *Vegyteni Lapok* első évfolyamában közli THAN Károly *A világútógáz meghatározása a levegőben* c. előadását, melyben az illusztris szerző konstrukcióit ismerteti: a gázmenyiség mérésére THAN által diffúzióméternek nevezett elmés szerkezetet, valamint a gázkiömlés helyének fölkeresésére szolgáló ún. diffúziószkópot (1882). A budapesti Tudományegyetem vegytani intézetéből beküldött dolgozatok közül THAN Károlynak a sósavgáz sűrűségének meghatározásáról, továbbá Sainte Claire BEVILLE emlékeztére írott közleményei érdemelnek figyelmet (1885). Az egyetem LENGYEL Béla laboratóriumából VAJDA Imre értekezik a jód oldhatóságáról vízben a hó különböző fokánál (1888). A Tudományegyetem szomszédvára, a Múzeum körúti József Műegyetem tanszékeinek munkásságából is ízelítőt kapunk. ILOSVAY Lajos professzor a műegyetem általános vegytani laboratóriumában végzett kísérleteit ismertette, amelyeket a brómhidrogén és jódhidrogén szintézisére és részleges bomlására 1885-ben folytatott. WARTHA Vince kémiai technológia tanszékéről pedig SZILASI Jakab tanársegédnek a Balaton vizéről első ízben 1887-ben készített kémiai elemzését publikálja.

A *Vegyteni Lapok* hatodik évfolyamában (1888) új rovat indul: a közegészségügyi vegytan. Ebben a FABINYI irányítása alatt működő Vegykísérleti Állomás oly közérdekű tudományos információkat szolgáltat, mint a tej zsírtartalmának meghatározása. A vázoltak ellenére az első kémiai szaklapunk füzetei évről-évre kisebb terjedelműek, amiből anyagi nehézségekre következtethetünk. A gondokról a szerkesztő 1884. évi előfizetési felhívásából értesülhetünk. Ebben FABINYI a kísérleti időszakról szomorúan

állapítja meg, hogy az „lezajlott reményeivel és szükséges csalódásokkal együtt... Elbizakodva, azon édes hitben indult volna utunk, hogy hazánkban csak a jelszó hiányzott eddig, a zászló kitűzése, mely köré a Chemia magyar hívei tömörüljenek. Csalódott...” Az érdeklődés nem fokozódik, és a helyzetben az sem segít, hogy FABINYI a szerkesztés munkáját LENGYEL Bélával megosztja. A *Vegyteni Lapok* utolsó évfolyamából, amely a folyóirat 7. kötete, 1889-ben mindössze három füzet jelenik meg. FABINYI-nak a kémia népszerűsítésére tartott előadásait közlik. Ezekből idézzük azt a gondolatát, mi készítette FABINYI Rudolf professzort az első magyar kémiai folyóirat alapítására: „Ápoljuk a természettudományt, mert a megnyugvás boldogító szellemét árasztja magából, bizalmat sorsunkhoz, a lélek igazi szabadságát.”

Irodalom

Vegyteni Lapok. Havi folyóirat. Szerk. és kiad. FABINYI Rudolf. Kolozsvár, Magyar Polgár ny. 1 köt. 1882/3—7. köt. 1889.

SZABADVÁRY Ferenc—SZŐKEFALVI NAGY Zoltán: *A kémia története Magyarországon*. Bp. Akad. K. 1972. 286.

SZÉKI Tibor: *Beszéd Fabinyi Rudolf arckép-leleplezésének ünnepségén* (1943) = *Kémikusok Lapja*. 1944. 5. évf. 5—8.

MÓRA LÁSZLÓ

Jókai útja a lengyelországi átlagolvasóhoz.

Jan ŚLASKI, a varsói Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszékének egyik első abszolvensze feldolgozta JÓKAI lengyelországi fogadtatásának történetét, jelentősen továbbfejlesztve a két világháború közötti időben megkezdett munkát. Diplomamunkájában, amelynek kivonatát magyarul és lengyelül is közölte, feldolgozta a magyar írók lengyel fordításainak bibliográfiáját, és rámutatott JÓKAI lengyelországi népszerűségének legfontosabb és legérdekesebb momentumaira.¹ Ezzel a JÓKAI-recepció kérdése megnyugtatóan le is záródott. Mennyiségileg is, minőségileg is.

Engem a jelen JÓKAI-évforduló alkalmából az a probléma érdekel, hogy milyen úton jutottak el JÓKAI művei a lengyel átlagolvasóhoz és maradt-e fenn vélemény ennek részéről, JÓKAIRA vonatkozóan, hatottak-e JÓKAI művei az átlagolvasók egyéniségének, jellemének alakulására.

A kérdés felvetése talán nem is egészen alaptalan, hiszen amikor JÓKAI művei Lengyelországban elterjednek a három részre osztott lengyel területeken az uralkodó osztályok magatartását az ún. hármás lojalizmus politikája jellemzi, és csak az újonnan alakuló és erősödő lengyel munkásmozgalom, valamint a forradalmi értelmiség legjobbjai tartják magasra Lengyelország függetlenségének zászlaját. JÓKAI a magyar patriotizmust hirdető nagy regényeivel, kulturális, politikai és gazdasági függetlenséget hirdető művei-

¹ JÓKAI lengyelországi fogadtatásának kérdését először Jerzy POGONOWSKI dolgozta fel vázlatos formában: *Jókai w Polsce*, Warszawa 1935. 48 l. — A felszabadulás után Jan ŚLASKI diplomamunkaként írta meg *Jókai Lengyelországban* c. szakdolgozatát, amelyből két publikáció is jött létre: *Jókai lengyelül*. Világirodalmi Figyelő” 1958. 1. sz. 38—50. és bibliográfia uo. 51—57. valamint ugyanő: *Z dziejów Jókai w Polsce*. Przegląd Humanistyczny 1959. 1. sz. 165—174.

vel (*És mégis mozog a föld, A kőszívű ember fiai, Politikai divatok, Fekete gyémántok*) akkor jelentkezik lengyel földön, amikor a sienkiewiczzi trilógia (1882–1886) még nem forróította át a lengyel szíveket. A maga patriotizmusával, hasonló, analóg helyzetben leírt történeteivel példát mutathatott a lengyel olvasóknak is, egy geográfiailag közel-fekvő és történelmi szempontból sok szállal a lengyelhez fűződő nép hasonlóan küzd az évszázados elnyomóval a nemzeti és állami függetlenség eléréseért.

Fejtegetéseimben JÓKAI ma is élő, legnépszerűbb, irodalmi szempontból is legérdekesebb regényeinek az átlagolvasóhoz vezető útját szeretném vizsgálni. E regények a reformkor kulturális és tudományos önállóságáért vívott harcait ábrázoló *És mégis mozog a föld*, a magyar forradalmat és szabadságharcot bemutató *A kőszívű ember fiai* és a *Politikai divatok*, Jókai legkedvesebb regénye a társadalomból a Senki szigetére menekülő *Aranyember*, az ország gazdasági függetlenségéért harcoló *Fekete gyémántok*.

Az átlagolvasó fogalma. Mielőtt e regények lengyelországi útját felvázolnám, meg kell határoznom az átlagolvasó fogalmát. E fogalom jegyei JÓKAI lengyelországi fellépésétől – azaz az 1870-es évek közepétől – a máig terjedő több mint 100 év alatt változáson mentek keresztül. A múlt század utolsó negyedében és szinte a felszabadulásig terjedő korszakban azt az olvasót emem ezen a fogalmon, aki irodalmilag képzetlen, aki előzetes információ hiányában nem választ tudatosan, akihez úgy jön az irodalom a házhoz; előfizetett újságja tárcarovatában kapja, esetleg könyvtárosok, vagy barátok, diáktársak, ismerősök olvasmányélmény alapján ajánlják, egyszóval, aki többnyire véletlenül jut el a JÓKAI-regényhez. Az átlagolvasók e jellemző vonásait fenntartom a felszabadulás utáni korszakra is, tisztában lévén azzal, hogy a szocializmust építő társadalomban lezajlott kulturális forradalom eredményeként az átlagolvasók száma ma már valóban hatalmas tömegeket jelent és behatolt a felszabadulás előtt aránylag keveset olvasott munkás- és paraszttömegekhez is. A különbség tehát az előző korszakhoz képest – amikor elsősorban kispolgári, kishivatalnoki és diákrétegeket értettünk az átlagolvasón – mennyiségi és minőségi változást is jelent: a lengyel dolgozó nép egészének átlagolvasóját.

Jókai műveinek útja az átlagolvasóhoz. Ennek az útnak az állomásait az irodalmi élet fejlődése, a könyvkiadás és terjesztés különféle formái, többek között a sorozatok megjelenítése, a közkönyvtárak hálózatának, társadalmi csoportok, rétegek, később pedig a tömegszervezetek külön könyvtárainak létrejötte az egyes állomásai, továbbá e könyvtárak katalógusai, később pedig ajánló katalógusai jelentik.

Időrendben a terjedés és terjesztés első formája a napilapban vagy folyóiratban való megjelenés, ahonnan rendszerint a szedés felhasználásával jelenik meg a JÓKAI-regény vagy elbeszélés könyvalakban is, amelyet a lap előfizetőinek automatikusan megküldenek. A könyvalakban való megjelenéssel kezdi meg az egyes JÓKAI-mű önálló életét, kézzől-kézre való vándorlását. E szabály alól persze van kivétel is, egy-egy JÓKAI-mű esetleg egyelőre a napilap vagy folyóirat hasábjain maradt és akkor egy ideig számolnia kellett a feledéssel.

Az utóbbira példa *A kőszívű ember fiai*, amely először a *Dziennik Poznański* 1874–75-ös évfolyamaiban jelent meg folytatásokban, majd csak több év elteltével könyvalakban a lembergi GUBRYNOWICZ és SCHMIDT könyvkereskedők kiadásában, 3 kötetben (1882). Ugyancsak 1875-ben jelent meg a *Kárpáthy Zoltán a Gazeta Warszawska* hasábjain. Második folyóiratban való közlésére csak 1894-ben került sor a *Tygodnik Ilustrowany* irodalmi mellékleteként folytatásokban és ebből készült a könyv a folyóirat kiadója GEBETHNER és WOLFF kiadásában. Az *aranyembert* Aleksandra CALLIER közölte a varsói *Wiek* 1875-ös évfolyamában és innen vette át az előbb említett lembergi GUBRYNOWICZ és SCHMIDT kiadó s a következő évben jelentette meg 3 kötetben. A *Politikai divatok* (1862) ugyancsak CALLIER fordításában jelent meg a *Przegląd Tygodniowy* ban 1879-ben és onnan ugyanabban az esztendőben könyvalakban is e folyóirat mellék-

leteként. Hasonló volt a *Fekete gyémántok* (1870) sorsa is. Ezt is CALLIER tolmácsolta és először a varsói *Tygodnik Ilustrowany* hasábjain látott napvilágot 1879-ben és még ugyanabban az évben Varsóban könyvalakban is megjelent. Aránylag későn jutott el a lengyel-átlagolvasóhoz az *És mégis mozog a föld* (1872), amely a varsói *Tygodnik Polski* hasábjain látott napvilágot 1886-ban, és innen adták ki könyvalakban egy 671 oldalas kötetben.

E standard JÓKAI-művek az 1870-es és 1880-as években tehát kétszer is eljutottak a fentemlített újságok és lapok előfizetői táborához, de eljuthattak részletek egyes számok formájában is, ami érdeklődés keltése esetén kiválthatta vagy a lap előfizetését vagy később a kötet megszerzését, illetve elolvasását.

Jókai-művek ismert kiadói sorozatokban. A XIX. század utolsó évtizedeiben olyan kiadói sorozatok jöttek létre, amelyek vagy bizonyos irodalmi rangot jelentettek, mint pl. a *Biblioteka Dziel Wyborowych*, amely 1897-től kezdve Varsóban jelent meg, kiváló irodalomtörténészek, mint Piotr CHMIELOWSKI, Ignacy MATUSZEWSKI és mások szerkesztésében, vagy pedig a *Biblioteka Powszechna*, amelyet bizonyos időközönként a lembergi Wilhelm ZUKERKANDEL könyvkereskedő adott ki. Ez utóbbi sorozatban a lengyel irodalom és a világirodalom remekművei jelentek meg új lenyomat formájában és éppen ezért e sorozat egyes könyveit olesón lehetett előállítani és a szerényebb anyagiakkal rendelkező olvasó számára is hozzáférhetőek voltak. Figyelembe veendő még Stanisław CUKROWSKI sorozatai az *Érdekes Könyvek Könyvtára* (Biblioteka Książek Ciekawych), a *Modern Szerzők Könyvtára* (Biblioteka Autorów Współczesnych), az *Újdonságok Könyvtára* (Biblioteka Nowości), valamint Edward WENDE Filléres Könyvtára (Biblioteka Groszowa). E sorozatok előfizetői automatikusan hozzájuthattak JÓKAI műveihez, ha az első megjelenéshez képest időbeli késéssel is. A Filléres Könyvtárban megjelentetett JÓKAI-művek sajnos megváltoztatott, üzleties címekkel, helytelen, izléstelen címlapokkal és erősen lerövidített, illetve átdolgozott szövegekkel jelentek meg.

A következőkben nézzük meg JÓKAI műveinek kiadásait e népszerű sorozatokban! Csak a legfontosabbakat említem. A *köszívű ember fiait* (*Serce kamienne*) jó szerkesztési elvekről tanúskodva a magyar szabadságharc 50. évfordulóján jelent meg a rangos remekművek könyvtárában (Biblioteka Dziel Wyborowych 98., 99., és 100. köteteként). *Az aranyember* pedig a ZUKERKANDEL kiadó sorozatában 1907-ben két kötetben. CUKROWSKI és WENDE népszerű, olesó sorozatai különösen a két világháború közötti időben játszottak szerepet. Lengyelország függetlenségét visszanyerte, a politikai lengyel-magyar barátság is felélénkülően van bizonyos években és ugyanakkor az olvasóközönség is növekszik számszerűségében. CUKROWSKINál jelent meg *A köszívű ember fiait Wolność és Głosz za grobu* (*A szabadságért és Hang a sír mögül*) címmel 1927-ben. Ugyanabban az esztendőben jelent meg az Olesó sorozatban *Az aranyember* is, üzletiesebben hangzó címekkel: *Uciezka z haremu* (*Menekülés a háremből*) és *Szczęśliwi w miłości* (*Boldogok a szerelemben*) címmel. A Kárpáthy Zoltán pedig *Milionowy spadek* (*Millió örökség*) kommersz címmel (1930).

Edward WENDE viszont ezekben az években adja ki az *És mégis mozog a föld* (1927) valamint a *Politikai divatokat*, az első lengyel fordításnak megfelelő címmel a Filléres Könyvtárban. Az 1920-as évek második felének új JÓKAI-reneszánsza Lengyelországban az olvasási igény megnövekedésének, a magyar író halála 100. éves évfordulójával kapcsolatos megemlékezéseknek, de egyszerűen üzleti vállalkozásnak is betudható: JÓKAIT ugyanis mindig el lehetett adni, JÓKAIT keresték és JÓKAIN lehetett keresni is.

Azt hiszem, nem sokat kockáztatok akkor, ha felteszem, hogy JÓKAI lengyel olvasóinak tábora — még mindig az ún. átlagolvasót véve figyelembe — a két világháború között nem csökkent lényegesen. Számolok az átlagolvasó fogalmának és táborának bővülésével és azzal a ténnyel, hogy a két világháború között a nagy magyar mesemondó már Lengyelországban is a világirodalom klasszikusai közé tartozik. Idősebb lengyel-

országi barátok, ismerősök még az 1940-es és 1950-es évek fordulóján is a magyar irodalomról beszélgetve őt és HERCZEGET valamint MOLNÁRT emlegették a leggyakrabban.

Jókai művei a századforduló és napjaink közkönyvtáraiban. Az egyszerűen csak szellemi szórakozást, lektúrát kereső ember közkönyvtárakba járt már JÓKAI lengyelországi népszerűségének kezdeti szakaszán is. Vizsgálataim következő láncszeme: hogyan szerepelt a magyar író a századforduló közkönyvtáraiban — természetesen nem a tudományos könyvtárakban, amelyekben számos régi kiadása van meg — hanem egyes kisvárosok, települések, egyes társadalmi rétegek, egyes szakmai ágak dolgozóinak, a tanuló ifjúságnak, a nőknek, a katonáknak könyvtáraiban, régen — s a könyvtári ajánló bibliográfiákban az elmúlt félévszázad folyamán.

Csak példaként idézek néhányat. A radomi iparosok és a szegény lakosság ingyen könyvtárában 9 JÓKAI-regényt olvashattak a múlt század végén az iparosodott városka lakói, közöttük *A kőszívű ember fiait*.² E városka egyik későbbi, a munkásmozgalommal is kapcsolatot tartó könyvtárában JÓKAI 24 műve között ott van a *Kárpáthy Zoltán*, népszerű kiadásban, valamint az *És mégis mozog a föld*, és *A kőszívű ember fiait*.³ A textiliparáról híres milánóveki Czetwertyński-könyvtárban 1892-ben 3 JÓKAI-művet vehetett kezébe az olvasó, közöttük az *És mégis mozog a földet*.⁴ A híres lengyel író ŽEROMSKI által alapított zakopanei közkönyvtárban a háború kitörése előtti évben az ottani lakosok és az üdülők olvashatták a nagy mesemondó legjelentősebb műveit az *És mégis mozog a földet*, és *A kőszívű ember fiait*.⁵ A sziléziai Pszczyna kisvároska lakosai a járási könyvtárban a két világháború között az *És mégis mozog a föld* és a *Politikai divatok* c. regényeket olvashatták.⁶ Varsóban többek között működött K. WOJNAR magánkönyvtára. Itt elsősorban a szabadságharchoz kapcsolódó műveket: *A kőszívű ember fiait* és a *Politikai divatok* kölcsönözhatték ki az olvasók 3 kevésbé fontos JÓKAI-mű mellett.⁷ Kötőnő volt ellátva a Varsói Nőknek (a Warecka u. 9. szám alatti) Könyvtára. Itt a század végén 25 JÓKAI-regény között válogathattak a lengyel főváros női olvasói. Közöttük találhatók: *És mégis mozog a föld*, *A kőszívű ember fiait*, *Fekete gyémántok*, és *Az aranyember*, valamennyi első kiadásban,⁸ ami arra mutat, hogy e könyvtárat már a 70-es és 80-as évek fordulóján alapíthatták. E könyvtárban megvoltak PETŐFI versei is SABOWSKI fordításában.⁹

Fájdalmamra nem találtam olyan iskolai, elemi vagy középiskolai diák- vagy tanári könyvtárjegyzéket, amelyekben JÓKAI művei szerepeltek volna. Éppen ez lett volna a legklasszikusabb út JÓKAI számára a lengyel átlagolvasóhoz. Ez sajnálatos azért is, mert a magyar ifjúsági könyvtárakban a két világháború között SIENKIEWICZ művei a beszerzendők között szerepeltek.¹⁰ A népoktatás vonalán így is sikerült néhány kedvező adatra bukkannom. A varsói Kereskedők Egyesülete 7, illetve 3 osztályos kereskedelmi iskolai könyvtárában már az első világháború előtti években 3 JÓKAI-regény szerepelt,

² *Katalog pierwszy podstawowy książek . . . stanowiących własność Biblioteki Bezpłatnej dla rzemieślników i niezamożnych mieszkańców miasta Radomia* 1890. 41.

³ *Katalog księgozbioru Czytelni Bezpłatnej przy Tow. Dobroczynności w Radomiu* 1913. 69.

⁴ *Katalog Biblioteki milánowskiej ks. Czetwertyńskich*. Warszawa 1892. 217. és uo. Warszawa 1916. 106.

⁵ *Katalog Biblioteki Publicznej. Zakopane* 1913. 19.

⁶ *Katalog Biblioteki powiatowej w Pszczynie* 1935. 9.

⁷ *Katalog beletrystyki polskiej. Wypożyczalnia książek* K. Wojnara i Ski w Warszawie, Marszałkowska 87—54.

⁸ *Katalog „Czytelni dla kobiet” w Warszawie*, Warecka 9, Warszawa 1891. 18.

⁹ Uo. 22. 1.

¹⁰ *Ifjúsági könyvtárjegyzék . . . Szerk. dr. HORVÁTH Kálmán*. Budapest 1941. A beszerzendő könyvek listáján a *Quo vadis?* és a *Sivatagban*, őserdőben szerepelt, míg a beszerzésre ajánlott könyvek jegyzékén a *Tűzzel-vassal* és a *Vízözön* c. regényeket látjuk.

közöttük az *És mégis mozog a föld* 1898. évi kiadása¹¹. Talán még az osztrák–magyar monarchiához való tartozás ténye, a sorsközösség érzése is magyarázhatja, hogy a még az Adam ASNYK költő által kezdeményezett és Galíciában működő Népiskolák Társasága, amelynek feladata elemi, közép- és szakiskolák, tanítóképzők létesítése, felnőttek oktatása, könyvtárak szervezése, — e társaság lembergi körzeti könyvtárában 1912-ben 13 Jókai-mű volt kölcsönözhető, közöttük a *Kárpáthy Zoltán*, *És mégis mozog a föld*, de megvolt ebben a könyvtárban JÓSIKA Miklós *Utolsó Báthoryja* és MIKSZÁTH Kálmán *Galambok a kalitkában* c. műve is.¹²

Szakmai, rétegdolgozók közül csak a közlekedésügy könyvtáraitra vonatkozóan sikerült néhány adatra bukkanom a két világháború közötti évekből. A katalógusaik alapján levont következtetés: kiváló érzékkel szerezték be a legértékesebb JÓKAI-műveket. A Közlekedésügyi Minisztérium Dolgozói Szövetségének könyvtárában 4 JÓKAI-regény között ott látjuk a reformkor és a szabadságharc idejét ábrázoló műveket, a *Kárpáthy Zoltánt*, *A köszívű ember fiait*, és a *Politikai divatokat*.¹³ A lengyel Államvasútak poznańi Igazgatósága tisztviselőinek könyvtárában megvolt *A köszívű ember fiait* régi és új kiadása, a *Politikai divatok*, és *Az aranyember* kommersz című kiadása.¹⁴

Ez a néhány adat elég bizonyíték arra, hogy JÓKAI lengyelországi népszerűségét, olvasottságát, jelenlétét az átlagolvasók számára biztosítva lássuk. Meggyőződésem, hogy hasonló bizonyítékokat vidéki könyvtárakban szép számmal találunk és ezek az említett példákat még tucatjával szaporítanak.

JÓKAI lengyelországi olvasottságának egy következő foka nemcsak a könyvtári katalógusokban való jelenlét, hanem az ajánló katalógusokban, gyakran az annotált katalógusokban való szereplés. Ez utóbbi persze kétélű fegyver, kezébe veheti az igényesebb olvasó is, de a mi esetünkben az átlagolvasóról lévén szó, e kiadványokat inkább a könyvtárosok kezében látjuk.

Jókai az annotált ajánló bibliográfiákban. A század végén, amikor a lengyel közvéleményben a nemzeti függetlenség kérdése egyre élesebben és sürgetőbben vetődik fel és a nemzeti szellemű iskolázásnak még sok akadállyal kell megküzdenie, adják ki Varşóban Piotr CHMIEŁOWSKI, Ludwik KRZYWICKI és Adam MAHRBURG irodalomtörténetesek szerkesztésében a *Magántanulók tanácsadóját*, amelynek 2. kötetében szerepel a világirodalmi rész, Edward GRABOWSKI összeállításában. E reprezentatív kiadvány, amely minden nemzeti irodalomból a leglényegesebb műveket ajánlja, a magyar irodalomból PETŐFI János vitézét és *Válogatott verseit*, EÖTVÖS *A falu jegyzőjét*, Dóczy *Utolsó szerelmét* ajánlja. JÓKAI itt 5 regénnyel szerepel, köztük az *És mégis mozog a föld* és *Az aranyember*.¹⁵ A népkönyvtárak annotált katalógusában 1907-ben *A köszívű ember fiait* (*Kamienne serce*) látjuk rövid jellemzéssel az ajánlott könyvek között, de már az *És mégis mozog a földről* e katalógus szerzője azt állapítja meg, hogy „egyáltalán nem felel meg” e könyvtártípus igényeinek.^{15a}

¹¹ *Warszawskie szkoły handlowe. Siedmioklasowa i trzyklasowa Zgromadzenia kupców m. Warszawy.* Warszawa 1909. 114.

¹² *Katalog Publicznej biblioteki Lwowskiego Związku Okręgowego Tow. Szkoły Ludowej.* Lwów. 1912. 23–24. és 41.

¹³ *Katalog Biblioteki Stowarzyszenia Pracowników Ministerstwa Komunikacji „Samopomoc i praca społeczna”* czerwiec 1929. 34.

¹⁴ *Katalog Biblioteki Urzędników Dyrekcji Okręgu Kolei Państwowej w Poznaniu im. Wł. Reymonta* 1930. 31.

¹⁵ *Poradnik dla samouków cz. II. Nauki filologiczne II. Nauki historyczne* pod. red. P. Chmielowskiego, L. Krzywickiego, A. Mahrburga. Z zapomogi Kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowym im. dra J. Mianowskiego. Warszawa 1899. 360–361.

^{15a} *Katalog rozumowany książek ludowych* pod. red. c. Niewiadomskiej. Warszawa 1907. 75–76.

Az 1930-as évek közepén megjelent terjedelmes könyvtári tanácsadó melegen ajánlja rövid jellemzéssel az *És mégis mozog a földet*, azzal a megjegyzéssel, hogy valamivel nehezebb, bizonyos előkészületeket, előismereteket feltételező könyv. Az *aranyembert* viszont könnyű, a nagyközönség számára élvezhető könyvként mutatja be, a *Politikai divatok*-ról viszont az a véleménye, hogy olvasása megfelelő felkészülést, történelmi ismereteket kíván meg.¹⁶ Az alapjában hasonló célokat szolgáló, de a felszabadulás utáni években megjelenő kiadvány, az *És mégis mozog a földet* a nehezebb könyvek közé sorolja, az igényesebb olvasók számára ajánlja, *Az aranyembert* viszont a falusi-községi könyvtárak számára is megfelelőnek tartja.¹⁷ A rétegkönyvtárak közül csak egy katonai könyvtár számára készült ajánló bibliográfia került a kezembe. Ez ajánlja ugyan az *És mégis mozog a földet* és *A köszívű ember fiait* is, de — eltérően e kötetben szereplő más művektől — minden ismertés, minden jellemzés nélkül.¹⁸

A Czytelnik Könyvkiadó Szövetkezet Kulturális Propaganda Intézete az 1940-es és 1950-es évek fordulóján *A Jó Könyv. Tájékoztató az Olvasók Számára* címmel brosúrasorozatot adott ki, amelynek 26. számát JÓKAI *A köszívű ember fiait* c. regényének szentelték. E kiadványban azt olvassuk, hogy az e füzetekben ismertetett könyveket a lengyel és a világirodalom legértékesebb művei közül válogatták ki. E füzetekben található tájékoztatás célja, hogy a könyv és az olvasók között állandó kapcsolatot teremtsen és elősegítse az irodalmi értékek teljes felhasználását, élvezetét. E füzetek célja, hogy bevezessék az olvasót az illető kor, az érintett problémák, a főhősök egyéniségének megértésébe és ily módon lehetővé tegyék, hogy az olvasó helyes képet kapjon a könyvről. E bevezetés után a tájékoztató füzet bemutatja JÓKAI életét és főbb műveit, részletesen elemzi a regényt, vitaproblémákat sorol fel, és kiegészítő szépirodalmi és szakirodalmi jegyzéket ad a regényhez.¹⁹

Van JÓKAI útjának az átlagolvasóhoz egy egészen mellékes vonala is, de esetleg ez is adhat ennek az olvasótípusnak ötletet a magyar író művei olvasásához. Ez azoknak az irodalmi idézeteknek, szentenciáknak, maximáknak gyűjteménye, amelyből bizonyára több is van Lengyelországban. Kezeim közé csak egy ilyen került idáig. Szerzője, Stanisław JARZYNA tematikai csoportokban adja az irodalmi idézeteket. Könyvében nemcsak JÓKAI, de számos EÖTVÖS-idézzel is találkozunk. Csak néhány JÓKAI-maximát mutatok be. A *Jóság* c. fejezetből: „Mindenkiben két ember rejtőzik: egy jó és egy rossz; ezek állandóan harcolnak egymással.”²⁰ A *Bűn* című fejezetben: „A tisztátalan bűnnek szarvai vannak, amelyekkel döfköd, karmai, amelyekkel karmolni; és ezer nyelve, amelyekkel kiáltani akar.”²¹ A *Hazugság* c. fejezetben: „A nagy hősök és bűnözők, akik a kínzásokat nyugodtan és férfiasan tudták elviselni, elveszítik lelkük nagyságát, ha őket egy kis hazugságon érték tetten.”²² A *Nő* című fejezetben „A legnagyobb hatalom a földön a szerető és szenvedő fehérrép.”²³

Jókai hatása a Proletárium Párt egyik vezetőségi tagjára. Fentiekben felvázoltuk JÓKAI lengyelországi útjának valószínűségeit az átlagolvasóhoz. A következő feladat, konkrét

¹⁶ *Poradnia biblioteczna warszawskiego Kola Związku Bibliotekarzy Polskich. Książka w bibliotece. Katalog informacyjny.* Warszawa 1934. 125. l. 550—552. sz.

¹⁷ *Książki dla bibliotek. Katalog t. 1. Literatura piękna.* Warszawa 1959. Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich 104—105.

¹⁸ *Katalog Biblioteki Wojskowej*, wyd. MON. Warszawa 1956. 222.

¹⁹ *Dobra książka. Informator dla czytelników* 26. sz. *Maurycy Jókai i jego powieść Kamienna serce.* Warszawa 1950. 18. l.

²⁰ *Księga złotych myśli, zdań i maksym.* Zestawił: ks. S. J. (Stanisław Jarzyna) Kraków 1899. I. köt. 201. l.

²¹ Uo. 265. l.

²² Uo. 271. l.

²³ Uo. 183. l.

példákkal bizonyítani. Ez viszont túlnő e cikk keretein. Engem konkrétan e téren a lengyel forradalmi mozgalmak, a munkásmozgalom, a parasztmozgalmak, az ifjúsági és nőmozgalmak képviselőinek ifjúkori olvasmányai JÓKAI hazafias szellemtől áthatott műveinek mozgósító szerepe érdekel. Nem valószínű az, hogy a nagy magyar író csak ŽEROMSKI számára volt követendő példa az elkötelezett irodalom irányában. Antoni LANGE és Zdzisław DEBICKI is emlegették JÓKAINAK a fiatalkorúak hazafiasságára gyakorolt hatását . . .²⁴

És itt van Maria BOHUSZEWICZÓWNA példája, aki diákkorában JÓKAI *Politikai divatok*jáért lelkesedett, és aki a Proletariat utolsó korszakában a KB tagja volt, és a Szibériába vezető úton fejezte be a lengyel munkásosztálynak, a lengyel nép felszabadulásának szentelt életét. Żanna KORMANOWA történészprofesszor szerint két forrás hatott egyéniségének alakulására: a KOŚCIUSZKO-féle forradalmi demokráta hagyomány és a cár-ellenes forradalmi harcok hagyományai Oroszországban, és belépése a Proletariat pártba. A száműzetésbe vezető úton írt emlékirataiban kislány-korára visszaemlékezve mondja: „Nagyon is lovagias fogalom alakult ki bennem a szerelemről. Szeretni természetesen csak egyszer lehet az életben, de akkor mennyire, nagyon, óh ! mennyire ! Olvastad a *Politikai divatokat*. Ottan a főhősnő Hargitay Judit úgy szeret, ahogy gondolom én is szeretni fogok, ha szerelmes leszek”.²⁵ A diákévekben Maria JÓKAI mellett SIENKIEWICZNEK, PRUSNAK és a romantikus költőknek műveit olvasta. Iskolája kosztümös bált rendezett, amely bálnak résztvevői kedvelt történelmi, ill. irodalmi alakjaiknak kosztümjét vették fel. Maria BOHUSZEWICZÓWNA magyar ruhába öltözött „ . . . annyira szeretett volna azonosulni kedvenc Jókai regénye főhősnőjével, Hargitay Judittal. A mulatságra eljött a Mariába szerelmes tanár Karol Potocki . . . felismerte Mariát a magyar ruhában és közeledve hozzá a regény hősnőjének szavaival üdvözölte.”²⁶ POTOCKI könnyen idézhette LÁVAYNAK szavait, hiszen ő adta kedvelt tanítványa kezébe JÓKAI regényét.

S a fiatal, JÓKAIT imádó leány lakásán rövidesen forradalmárok jöttek össze. Maria kezdetben a Politikai Foglyokat Segítő Vöröskereszttel működik együtt, majd kapcsolatot talál a haladó hetilapok szerkesztőségével, nemsokára a Proletariat Párt tagja, majd vezetőségi tagja, e vezetőség szétverése idején 1884 nyaratól 1885 szeptemberéig a párt vezetése az ő kezében van. Sajnos, provokáció áldozata lett, két évig ült a varsói citadelében, míg végre 1887. május 12-én elhangzott az öt éves kelet-szibériai száműzetésre szóló ítélet. Az elszegényedett nagybirtokos család leányát a tüdőbaj már előbb megtámadta, és száműzetési helyére való menet közben halt meg.²⁷

Ilyen és ehhez hasonló tények felkutatása és feltárása lesz e szerény kutatás távolabbi célja.

CSAPLÁROS ISTVÁN

²⁴ Ld. Żeromski diákkori Naplóiban JÓKAI regényeivel kapcsolatos bejegyzéseit, valamint Antoni Lange költő és műfordító, valamint Zdzisław DEBICKI publicista JÓKAI halálával kapcsolatos megemlékezéseit.

²⁵ Maria BOHUSZEWICZÓWNA: *Pamiętnik*. Opracowała Dioniza Wawrzykowska-Wierciochowa, wstępem poprzedziła Żanna Kormanowa. Ossolineum 1955. XVII. és 8.

²⁶ D. WAWRZYCHOWSKA-WIERCIOCHOWA: *Maria Bohuszeviczówna*. Warszawa. Książka i Wiedza 1967. 48 és 68. l.

²⁷ Maria Bohuszeviczówna: *Pamiętnik* XIII.—XV.

A Hét krajcár Balázs Béla fordításában.

Die Welt in Novellen gyűjtőcímmel válogatott — BALÁZS Béla bécsi emigrációs éveit alatt — a világirodalom „modern” elbeszéléseiből ifjúsági sorozatot Victor POLZER a Herz-Verlag A. G. (Wien — Leipzig) számára.¹ Két kötet megjelenéséről tudunk: az első „németek — északiak — angolszászok” csoportosításban hoz Thomas MANN-tól POE-ig néha ma is olvasott novellákat; e kötetben szerepel Karl SCHÖNHERR, akivel utóbb a szerkesztő egybeveti MÓRICZ Zsigmondot. A második kötet 1923 — 24-ben készült és 1925-ben jelent meg „*Slawen — Romanen — Exoten*” tagolással.² Ebben L. TOLSZTOJ, DOSZTOJEVSKIJ, GORKIJ, SIENKIEWICZ és ZOLA, MAUPASSANT, Anatole FRANCE után az itt „idegenszerű” értelmű *Exoten* fejezet elbeszéléseinek szerzői MÓRICZ Zsigmond, TAGORE és Lafcadio HEARN. A szerkesztő két utószóval zárja a kötetet. Először a válogatásban szereplő írók munkásságát ismerteti nemzeti jellegük és irodalmi irányuk kritikai felvázolásával, azután a szülőkhöz szól, hogy közölje a válogatás célját és nem időrendi szempontjait. (Befolyásolták a kiadói jogok sorompói is.) Az időszakot „a naturalizmus kezdeteitől” jelöli meg. Általános tájékozódásul Paul WIEGLER világirodalomtörténetét ajánlja, amely akkor már magyarul is megjelent BENEDEK Marcell átdolgozásában³ és azzal a megjegyzésével, hogy WIEGLER „az értékelésben és az irodalmi irányok kérdésében . . . szűkszavú.” Victor POLZERnek is ez lehetett a véleménye, midőn ismertetőit másként, és persze didaktikus szempontból is világosabban építette fel.

A *Die Welt in Novellen* szép kiállítású és tipográfiájú kötete feltünteteti minden egyes novella bibliográfiai adatait a kiadók közlési engedélyével, csak a *Hét krajcárt* veszi a Légrédy Testvéreknél megjelent kötetből⁴ úgy, hogy abban a fordítás joga az íróé maradt, akinek engedélyével BALÁZS Béla a Herz-Verlag számára a fordítást elkészítette, s e német szöveg kiadói jogát viszont a bécsi kiadó kötötte ki. A közlés tehát Zsigmond MÓRICZ: *Sieben Kreuzer*. (215 — 223.)⁵

„Das haben die Götter gut eingerichtet, dass auch der arme Mann lachen kann.” Így kezdődik az elbeszélés, s folyik mindvégig olyan kedves, természetes német nyelven, mintha élőszóval mesélnék, éreztetve MÓRICZ nyelvének ízeit, azaz tudatosan nem „balázs-bélás” stílusban. Egyébként általában az egész novelláskötetre egyöntetűen jellemző a fordítások természetessége és gördülékenysége.

A szerkesztő utószavában minden szerző között leghosszabban MÓRICZ Zsigmondról szól.⁶ Előbb érzékelteti, mi az „exotikus” (az akkori német olvasónak) Magyarországon: tájai, s a hagyományörző, tősgyökeres jellemű, szokású, erkölcsű magyarság. A város olyan, mint másutt, a modern irodalom túlnyomórészt nagyvárosi, világfiás és dekadens, legszemesebb képviselője drámában és prózában MOLNÁR Ferenc. Az utóbbi idők lírája jelentékeny, de sajnos lefordíthatatlan, s így alig ismert. A nagyvárosi forgatagtól külön-

¹ Alcíme: *Eine Auswahl für die Jugend*. A sorozatot a kiadó hirdetése így ismerteti: „Die Welt in Novellen” bringt zum ersten Male die moderne Literatur sorgfältigst für die reifere Jugend ausgewählt. Es ist eine lebendige Literaturgeschichte in Novellenform, in der die Meister jedes Landes durch eine Meisterschöpfung vertreten sind . . .”

² 289 l.

³ *A világirodalom története. 1—2. k.* Bp. Révai Testvérek, [1922.]

⁴ *Hét krajcár*. Elbeszélések. Harmadik kiadás. [1917.] 270 l.

⁵ Akkoriban szokatlan módon mindenütt megtartja a Zsigmond magyar formáját és csak az utószóban magyarítja meg: (= Siegmund). — BALÁZS Béla fordítása a kiadó megszűntével talán a jogfenntartás miatt merült feledésbe; nem került be a MÓRICZ-bibliográfiákba sem.

⁶ 279 — 281. l. Victor POLZER lábjegyzete szerint a cikk életrajzi adatait BALÁZS Béla közléséből vette, akinek „a parasztlakodalomról szóló elbeszélés átültetését is köszönheti”. (Ez homályban hagyja, miből ismerte meg MÓRICZ novelláit, az említett regényeket viszont már olvashatta németül. [Berlin, Ernst Rowohlt Verlag, 1921., 1922.]

válnak MÓRICZ Zsigmond regényei és elbeszélései a népeletről, a kisvárosról, parasztkorról, szellékről, proletárokról. Saját élettapasztalatából merít: apró falvakban volt parasztfiú, diák, majd tanító és református lelkész. Később íróként is hamar kivonta magát a fővárosi irodalmi körökből, közeli kis birtokán gazdálkodik és alkot. Hazájában immár a legmegbecsültebbek közé kezd tartozni. Míg regényei (*Sárarany, Isten háta mögött* stb.) kissé elmosódottak, novellái mesterien fegyelmezettek, tárgyuk és megformálásuk a német irodalomban leginkább Karl SCHÖNHERR műveivel vethető egybe. Egyként erőteljes a megelevenítés és az érzésvilág, a felvázolás és a kibontakoztatás, a paraszti vagy proletár alakok köre — írja POLZER, azután így jellemzi MÓRICZ világát:

„Der ungarische Bauer in seiner ganzen breiten Behäbigkeit, mit seinen Festen und seiner Essfreudigkeit tritt auf, Leidenschaft der Jugend tobt dazwischen, Konflikt mit dem Stadtvolk, und von den Brosamen der Reichen nährt sich der arme wandernde Schlucker, dessen Magen so schwach ist, dass er eine kräftige Suppe nicht mehr verträgt. Doch heiliger noch als all diese Darstellungs- und Schilderungskunst ist das tiefe Mitleid, das über den Geschichten liegt, das sehende, überströmende Mitempfinden mit Nöten und Qualen bei Mensch und Tier. Die »Sieben Kreuzer« zeigen das Herz des Dichters. Und wenn er lacht, treten uns die Tränen in die Augen, aber er feuert nur an: »Lacht doch, lacht!« und wir lachen gequält mit, bis es Abend geworden ist und die »Sieben Kreuzer« mit Blut vergolten sind . . .”

A Herz-Verlag, e szép könyv haladó szellemű kiadója nyilván nem működött sokáig, nem lelhető fel róla adat, sőt Wien — Leipzig székhelye ellenére már 1927-ben sem vett részt a lipcsei nemzetközi könyvművészeti kiállításon, holott kiadványai erre nagyon is feljogosították volna. Világirodalmi mesesorozata például (szintén 1925 táján) dúsan illusztrált, szép kötésű; ezek közül két kötetet — a Wilde- és az Arnim-mesék illusztrációit — magyar festőművész, HARMOS Károly (1879 — 1956) rajzolta. A kiadói vállalkozás NÁDASS József 1975. évi közlése szerint nem volt magyar érdekeltségű, BALÁZS Béla is talán inkább a szerkesztővel volt ismeretségben. A *Die Welt in Novellen* kötet más kiadók hirdetéseit is közli az ifjúságnak ajánlható könyvekről, s ezek sora is tanulságos: Piper, Kiepenhauer, Rutten & Loening mellett szerepel a haladó berlini Furche, a müncheni Musarion, azonkívül Kurt Wolff és a Verlag Berliner Buchversand.

FÁBÓ IRMA

Elek Artur könyvtárának sorsa

A magyar könyvtárak történetének régóta elhanyagolt részeit alkotják a különgyűjtemények historikumára vonatkozó kutatások. Pedig feltárásuk nemcsak könyvtörténeti, hanem bibliofil, irodalomtörténeti, sőt tágabb értelemben véve, művelődéstörténeti érdek is. Érdekes gyűjteménynek számít pl. a *Nyugat*-nemzedék egyik tehetséges tagjának, ELEK Arturnak magánkönyvtára. Ha valamire, akkor erre nagyon ráillik a közmondás: habent sua fata libelli. ELEK Artur életének utolsó periódusa ugyanis egybeesett a II. világháború legválságosabb éveivel. Hiába gondoskodott nagy hozzáértéssel összegyűjtött könyvtára sorsáról, kötetait alighanem végképp szétszórta a történelem vihara.¹

Esetleg dedikált könyveinek eredetét lehetne még biztosan megállapítani, feltéve, ha közkönyvtárainkba kerülve, felfigyeltek a bennük levő ajánlásokra. Nem tudjuk,

¹ A legteljesebb monográfia sem foglalkozik ELEK Artur könyvtárának történetével. Marianna D. BIENBAUM: *Elek Artur pályája* c. könyvében (Bp. 1969.) csupán említést tesz erről.

hány helyen történt ez meg, az egykori Eötvös Kollégium Könyvtárában, mely jelenleg az MTA Irodalomtudományi Intézet Könyvtára, mindenesetre így volt, s ezért nincs kizárva, hogy ez a pár együtt maradt kötet alkotja ma már ELEK Artur könyvtárának utolsó, jelentősebb töredékét, egyben a neki ajánlott könyvek legteljesebb gyűjteményét is.

Mindenképpen indokolt tehát nyomon követni útjukat, felvillantani általuk egy-egy író vagy költő ELEK Arturhoz fűződő személyes vagy irodalmi kapcsolatának mibenlétét. ELEK Artur maga is megkülönböztetett figyelemmel kezelte a dedikált műveket: neki ajánlott könyvről sohasem írt ismertetést, nyilván azért, hogy kritikusai hitelét, pártatlanságát még utólag se „veszélyeztesse.” Megvolt az oka annak is, hogy végrendeletében elkülönítse ezeket a könyveket a többitől.

ELEK Artur magánkönyvtáráról a leghitelesebb képet az 1944-ben kelt végrendelet² 1. pontjának a—e. fejezetei nyújtják, melyekben ezek olvashatók:

„1. Könyvtáramat, amely ez idő szerint 10.000 műnél (kötet és füzet) valamivel többet tartalmaz, alább elsorolandó nyilvános gyűjteményeinknek hagyom:

a. A Fővárosi Könyvtárnak, azzal a kéressel, hogy halálom után nyomban vállalja a könyvanyag átszállítását a maga helyiségébe és ott a szétosztást végrendeletem értelmében maga intézze. A Fővárosi Könyvtárnak szántam olasz, német, francia és angol irodalmi és történeti munkáimat, azután stendhali gyűjteményemet, azzal az óhajtsommal, hogy az idők jobbrafordultával pótolja hiányait és folytassa kiteljesítését; továbbá olaszországi útleírásaimnak kisebb gyűjteményét hasonló óhajttal.

b. A Szépművészeti Múzeum Könyvtárának művészeti tárgyú könyveimet, értekezéseimet és katalógusaimat, továbbá kivágmánygyűjteményemet, amelyet szakok szerint csoportosítva ábécérendben helyeztem el dossieriumokban. Ami könyvemre a múzeumoknak nem volna szüksége, abból válogassa ki a maga számára szükségeseket, első sorban a Képzőművészeti Főiskola azután az Iparművészeti Múzeum könyvtára, a Fővárosi Könyvtár és a Szekesfővárosi Képtár.

c. Magyar írók műveinek dedikált példányaikat a Baumgarten-alap könyvtárának hagyom, ugyancsak a Nyugat folyóirat teljes sorozatát.

d. A könyvtáramba található magyar nyelvű szépirodalmi munkák (az idegenből fordítottak is, továbbá a történelmi tárgyúak közül azok, amelyeket kiválaszt) legyenek unokahugomé és keresztlányomé, Elek Andreáé.

e. Egyéb magyar nyelvű könyveimet (a művészeti tárgyúakat a b. pont alatt körvonalazott mértékben) a Képzőművészeti Főiskola Könyvtárának hagyom.”

Nem feladatunk most arra válaszolni, hogy mindebből mi valósult meg, de valószínűleg nem minden. Tudjuk, hogy a Fővárosi Könyvtár³ ma is őrzi a STENDHAL-gyűjteményt,⁴ a többi felsorolt könyvtárak is bizonyára vettek át belőle, ezek azonban ma már nehezen kimutathatók. A dedikált példányok kiemelten szereplő egy csoportja — mely minket ezúttal legjobban érdekel, és amelyekről a végrendeletben külön is említés történik⁵ —, 1945 után BASCH Loránd révén, az ún. Baumgarten-jegyzék alapján került az MTA Könyvtárába. Innen továbbították a végrendelező óhajának megfelelően⁶ 1951. január

² A végrendelet teljes szövegének másolata az OSzK Kézirattárában található Analecta-10.213. jelzet alatt. 1944. március hó 20-án kelt és 1944. május 17-én került sor a kihirdetésre. A végrendelet eredeti példányának hollétéről nincs tudomásom. Feltehető, hogy magánkézben van.

³ A hajdani Fővárosi Könyvtár jelenleg: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

⁴ NAGY Borbála számol be erről *Elek Artur Stendhal gyűjteménye könyvtárunkban* címmel. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve. IV. 1949—1954. Bp. 1955. 116.

⁵ A végrendelet c.) pontjának megfelelően a Baumgarten-Alapítvány leltárába kerültek ezek a könyvek és BASCH Lóránt innen ajándékozta tovább az MTA Könyvtárának.

⁶ A végrendelet 9. pontjában ELEK Artur azt kéri, hogy: „Közgyűjteményeinkkel és a Baumgarten-alap könyvtárával szemben is nyomatékos kikötésem, hogy valamelyikük duplummá válnék, engedjék át olyan közgyűjteményünknek (egyetemi kvt. stb.), amelyek híjával vannak. Szomorú tapasztalatok sora tanított meg arra, hogy erre a kikötésre szükség van.” Ezen óhajnak tett eleget BASCH Lóránt és az MTA Könyvtára is.

elején és áprilisában, tehát két részletben, az akkori Eötvös Könyvtár állományába,⁷ ahol most is különgyűjteményként őrzik. Valamennyi példányban — egy kivételével⁸ — benne van a „Baumgarten Ferencz Irodalmi Alapítvány 1928” feliratú körpecsét, jelölül annak, hogy a könyvek ELEK Artur halála után csakugyan bekerültek az alapítvány leltárába. Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy beosztották volna őket a Baumgarten Alapítvány Könyvtárának állományába is, tekintettel arra, hogy ILLÉS Endre szíves szóbeli közlése szerint ezekben az időkben ily módon is igyekeztek veszélyeztetett gyűjteményeket megmenteni anélkül, hogy a beolvasztás valójában megtörtént volna.⁹

A dedikált példányok különgyűjteményként való kezelése önmagában véve is érzékelteti azt a tudománytörténeti értéket, amelyet nehéz is lenne elvitatni. Ismeretes ugyanis, hogy a dedikáció műfaja éppoly változásokon ment át századok folyamán, mint maga a könyv, melynek valamilyen formában szerves része volt és maradt napjainkban is. A dedikációk igazi értékének megállapításához irodalomtörténeti és művelődéstörténeti összefüggések mérlegelése, politikai és társadalmi erőviszonyok felmérése, egyáltalán messzire történő kitekintés szükséges. Kezdő vagy kis írók esetében az érdeklődés, a felzárkózás iránya lehet érdekes (ilyenkor a legtöbb dedikáció a szerkesztőnek szól), ennél magasabb szinten elvi felfogások azonossága vagy ellentéte, egyéni szimpátia vagy antipátia, illetve törvényszerűségek (pl. nemzedéki hovatartozás stb.) vagy véletlenek variációi határozhatják meg egy-egy dedikáció értelmét, súlyát és tendenciáját.

ELEK Artur a XX. századi magyar irodalom *Nyugat*-korszakának derékhadába tartozott; könyvtára dedikált példányainak tanúsága szerint szoros baráti kapcsolatok fűzték a kor néhány igazi klasszikusához.

BABITS Mihály olasz műveltsége közel állt ELEK Arturhoz, ítéleteiben való mértéktartása méginkább. Amikor 1911-ben ELEK Artur szerkesztésében és válogatásában megjelent az *Újabb magyar költők lyrai anthológiája* a *Nyugat* kiadásában, ADY kritikával illette a válogatást, mondván, hogy szerinte BABITSnak „nem a legkülönb költeményei” kerültek az antológiába. E vita kapcsán ELEK Artur személyesen keresi fel BABITS-ot, aki megnyugtatta, hogy válogatásával elégedett.¹⁰ Kapcsolatuk *Nyugat*-beli közös munkájuk során is közvetlenebbé válhatott. Valószínű, hogy BABITS elismerését jelenti az is, hogy ELEK Artur háromszor kapott Baumgarten-díjat.¹¹ Klasszikus műveltsége, műfordítói tevékenysége, és legfőképp DANTE fordítása¹² mind-mind hozzájárult a természetesen alakuló, harmonikus emberi és irodalmi barátságához. ELEK Artur BABITS iránti tiszteletéről búcsúképpen a *Babits Mihály és kortársai* c. írásában vall¹³ az utókor számára.¹⁴ Ez a barátság természetesen egészült ki BABITS felesége, TÖRÖK Sophie barátságával is.¹⁵

KOSZTOLÁNYI Dezsővel többször került ellentétbe ELEK Artur, mint író társai közül bárkivel. Barátságukat sajnos nem kísérte zavartalan egyetértés, mindketten érzékenyek

⁷ Az erről szóló iktatási naplóbejegyzés 1951. január 12-én és április 20-án kelteződött

⁸ ROZVÁNYI Vilmos: *Vírvasztó*. Bp. 1920.

⁹ ILLÉS Endre fellevesét erősítette meg HEGEDŰS Zoltán is (a szerző számára adott szóbeli közlés alapján), aki a Baumgarten-alapítvány Könyvtárának utolsó könyvtárosa volt.

¹⁰ BIRNBAUM, Marianna D.: *Elek Artur pályája*. Bp. 1969. 56.

¹¹ ELEK Artur Baumgarten-díjainak évszámai: 1929., 1930., 1931.

¹² Ezekről szóló ELEK Artur cikkek és egyéb BABITSra vonatkozó írások: *Babits Mihály és Dantéja*. Nyugat 1924. I. 499–500., *Babits Mihály negyedszázada*. Nyugat 1930. I. 396–397., *Il figlio di Virgilio Timár*. Babits Mihály regénye olaszul. Nyugat 1939. II. 259.

¹³ *Babits Emlékkönyv*. Szerk.: ILLYÉS Gyula. [Bp.] (1941.) 231–234.

¹⁴ [Előszéklapon:] Elek Arturnak szeretettel Babits Mihály. *Jónás könyve*. [Bp.] [1939.]

¹⁵ [Címlapon:] Elek Arturnak szeretettel Török Sophie. *Boldog asszonyok*. Elbeszélések. (Debrecen), 1933.

és zárkóztak voltak. KOSZTOLÁNYIT is bántotta minden kisebb, jóindulatú bíráló, bár honnan érte az. Első nézeteltérésük Edgar Allan POE¹⁶ *Holló*-jának magyarra fordításával kapcsolatos, melyet KOSZTOLÁNYI 1913-ban a *Nyugat*-ban közölt.¹⁷ Fordítói felfogásával nem mindenben ért egyet ELEK Artur és mint „Poe-specialista” megírja bírálataát a *Nyugat* hasábjain,¹⁸ amelyre KOSZTOLÁNYI válaszol.¹⁹ Ebben fejt ki híressé vált véleményét a műfordítás általa vallott korlátairól és lehetőségeiről. Vitájukról gondos értékelést találhatunk RÁBA György tollából.²⁰ Ezen affér után mindketten visszahúzódtak,²¹ s a vita lassan elesitult. Vagy két évtizeddel később, 1926-ban újabb „néma” nézeteltérés támadt közöttük, ELEK Artur egyik *Nyugat*-beli cikke²² miatt, amelyben KOSZTOLÁNYI-ról visszafogottan nyilatkozott és keveset írt. KOSZTOLÁNYI megbántottságát levélben tudatta GELLÉRT Oszkárral,²³ ami ELEK Artur tudomására jutott. A feszültség nem tolódott át a publicisztika területére, ezért ELEK Arturnak olyan alkalmat kellett keresnie, amely „kiengeszteli” KOSZTOLÁNYIT. Hamar kínálkozott a lehetőség: bírálókat írt az 1927. elején megjelent *Édes Anna* c. kötetéről a *Nyugat*-ban.²⁴ Ebben dicséri KOSZTOLÁNYI tehetségét, fölülmelkedve saját konzervativizmusán is. Ez a kritika valószínűleg rendezte a kapcsolatukat, bár barátságuk igazán meleggé már nem tudott válni. Ennyire motivált lélektani háttér után, talán épp ennek a közeledésnek köszönhető az 1929-es verseskötet ELEK Arturnak szóló dedikációja is.²⁵

MÓRICZ Zsigmond pályakezdésétől²⁶ élete végéig ELEK Arturt vallotta egyik legjobb barátjának. Mindketten nagy elismeréssel, s gyakran tréfás hangnemben (főleg MÓRICZ) vallanak igaz barátságukról. Közvetlen kapcsolatuk emlékét számos levél és egyéb írás őrzi. MÓRICZ becsülte ELEK Artur „szívbeli jóságát”, tulajdonságai közül kiemelte az irodalom iránti alázatos buzgóságát és közel érezte magához azt a világot, melyet a „magyar föld” és „olasz ég” jelentett barátja számára.²⁷ ELEK Artur hasonló elismeréssel és elfogódottsággal írt MÓRICZ-ról és szerzői estjéről a *Nyugat*-ban.²⁸ Ez a dedikáció is életük végéig tartó barátságuk humánus tartalmára vet fényt.

¹⁶ Edgar Allan POE-ről írott tanulmánya először a *Nyugat*-ban jelent meg: 1909. II. 1–15., 68–77., 146–154., 184–191., 248–261.; majd könyvalakban is: ELEK Artur: *Poe Edgar*. Bp. 1910.

¹⁷ POE, Edgar Allan: *Holló*. Ford.: KOSZTOLÁNYI Dezső. *Nyugat* 1913. II. 402–404.

¹⁸ ELEK Artur: *Poe „Holló”-jának legújabb fordítása*. *Nyugat* 1913. II. 591–593.

¹⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső: *A „Holló”*. (*Válasz Elek Arturnak.*) *Nyugat* 1913. II. 641–644.

²⁰ RÁBA György: *A szép hátlenek*. (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai). Bp. 1969. 232.

²¹ Megjegyzendő, hogy KOSZTOLÁNYI *Holló*-fordítása után még megjelent CSILLAG Imre (*Nyugat* 1918. II. 746–749.), HARSÁNYI Zsolt (*Nyugat* 1920. 424–425.), és TÓTH Árpád (*Nyugat* 1923. I. 347–349.) fordítása, de ELEK Artur ebben a kérdésben már nem nyilatkozott többet.

²² ELEK Artur: *Az új magyar irodalom egy olasz folyóiratban*. [„I Nostri Quaderni”.] *Nyugat* 1926. I. 169–170.

²³ 1926. január 17-én küldte a levelet KOSZTOLÁNYI GELLÉRT Oszkárnak. GELLÉRT Oszkár: *Kortársaim*. Bp. 1954. 263.

²⁴ ELEK Artur: *Édes Anna. Kosztolányi regénye*. *Nyugat* 1927. I. 200–202.

²⁵ [Címmlapon:] ELEK Arturnak szeretettel: Kosztolányi Dezső Bp. 1927. XII. 29. — Meztelenül. *Versék*. Bp. [1927.]

²⁶ MÓRICZ Zsigmond pályakezdésének története közismert. Csupán néhány forrását említem itt meg: MÓRICZ Zsigmond: *Napló* 1908.; ELEK Artur: *Móricz Zsigmond kezdőkora*. *Nyugat* 1924. I. 229–232.; GELLÉRT Oszkár: *Kortársaim*. Bp. 1954. 91.; BIRNBAUM, Marianna D.: *Elek Artur pályája*. Bp. 1969. 66.

²⁷ MÓRICZ Zsigmond: *Elek Artur*. *Nyugat* 1913. I. 791–794.

²⁸ ELEK Artur: *Móricz Zsigmond estje*. *Nyugat* 1927. I. 210–211. [A dedikáció az előzéklapon:] Elek Arturnak a kedves és jó és nem barbár barátunk Zsiga 1932. II. 6. — Barbárok. *Elbeszélések*. Bp. 1932.

Rátérve a többi dedikációra, a továbbiakban csupán felsorolom azoknak a szerzőknek a nevét, akik az Irodalomtudományi Intézet említett különgyűjteménye alapján könyvet ajánlottak ELEK Arturnak: BALLA Ignác, BALINT Aladárné, BARTA Lajos, DUTKA Ákos, ELEK István,²⁹ FÜST Milán, GÁBOR Ignác, GELLÉRI Andor Endre, GELLÉRT Oszkár, GÖMÖRI Jenő Tamás, HARSÁNYI Kálmán, JÁSZAY-HORVÁTH Elemér, JÓB Dániel KOMJÁTHY Vidor,³⁰ REMSEY György, RÉVÉSZ Béla, ROLLA Margit, ROZVÁNYI Vilmos,³¹ SÁRKÖZI György, FRANCESCO SIROLA,³² SZENES Erzsi, SZILÁGYI Géza, TELEKES Béla és VÁRDAI Béla.³³

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

József Attila és az Európai Költők Antológiája.

A könyvtárnyi JÓZSEF Attila-irodalom mindezeideig keveset foglalkozott JÓZSEF Attila utolsó irodalmi vállalkozásával, az *Európai költők antológiájával*.¹ A fennmaradt dokumentumok alapján megkísérlem felvázolni az antológia történetét.

Közismert, hogy CSERÉPFALVI Imre adta ki a *Nagyon fájt*, s ő volt a *Szép Szó* első évfolyamának kiadója is. A *Nagyon fájt* remek kiállítása örömet okozott a költőknek, az igazi siker azonban elmaradt; alig fogyott a 600 példányban kiadott verskötet. Ez anyagilag is érintette JÓZSEF Attilát, mivel az eladott kötetek után kapott honoráriumot.²

²⁹ ELEK István csupán névrokona ELEK Arturnak.

³⁰ KOMJÁTHY Vidor apjának, KOMJÁTHY Jenőnek kötetét dedikálja. [Címlapon:] Elek Artur Úrnak tiszteletem jeléül 1911. III/15. Komjáthy Vidor. KOMJÁTHY Jenő: *Éloa*. Nejehez írt költeményciklusa. Komárom, 1911. [Klny. *A homályból* c. főműve második kiadásából.]

³¹ *Virrasztó*. Bp. 1920. — Ez az egyetlen mű, amelyben nincs benne a Baumgarten-bélyegző, ami nem zárja ki ugyan annak a lehetőségét, hogy ELEK Artur könyvtárába tartozott, de úgy látszik, hiányzott az állományból, amikor a végrendeletnek megfelelően a többieket átadták a Baumgarten-Alapítványhoz.

³² FRANCESCO SIROLA (Fiume, 1874–1920. Fiume) költő, műfordító. Magyar költők ismert nevű, de hamar elfedett tolmácsa. Egyetlen nem magyar dedikáló, valószínűleg kölesönös olasz–magyar érdeklődésük volt kapcsolatuk legerősebb forrása. Ez ennél is inkább figyelemre méltó, mert ELEK Artur nem értett mindenben egyet SIROLA fordítói módszerével, s ezt mindig nyílt őszinteséggel vallotta a Nyugat hasábjain.

³³ Nem soroltam itt fel az egész gyűjteményt alkotó 42 mű bibliográfiai adatait és nem részletezem a dedikációs szövegekből levonható következtetéseket sem, mivel ezekkel még más összefüggésben kívánok foglalkozni.

¹ Az első híradás Cs. SZABÓ László írása, röviddel a költő tragikus halála után. Párhuzamosan von JÓZSEF Attila és VERHAEREN halála közt — a nagy belga költő vonatbaleset áldozata lett 1916-ban. Vajon gondolt-e JÓZSEF Attila a roueni halálra? — kérdi Cs. SZABÓ. „Utolsó hónapjaiban ismét foglalkozott Verhaerennel, hozzáfogott a „Lázadás” című hatalmas költemény fordításához. Nem tudom, mennyire jutott a munkával, talán az első sorig sem. Egy tervezett versantológiának szánta, amelyben csupa békeszerető és szabadságszerető vers lett volna. Ő vállalta a franciákat, nagy kedvvel, majdnem boldogan. Följegyezték, hogy élete végén nem írt több politikai verset, de csupa ilyet akart fordítani. A tervből semmi se lett, egy-két sor készült el az egyik Hugo versből.

Kétszer vagy háromszor beszélgettünk a könyvről, utolsó találkozásaink voltak ezek.” (Cs. SZABÓ László: *Ultima verba. József Attila emléke*. Nyugat 1938. január. 69.)

Utalásszerűen említik az antológiát a JÓZSEF Attila-monográfiák és a költő utolsó hónapjaival foglalkozó írások. Részletes tanulmány adatok hiányában eddig nem készült.

² A kiadói szerződést baráti levél formájában fogalmazta CSERÉPFALVI Imre. JÓZSEF Attila saját példánya ma a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona. Ezt és a többi dokumentumot CSERÉPFALVI Imre szíves engedélyével közlöm:

CSERÉPFALVI még kegyes csaláshoz is folyamodott, hogy növelje az „eladott” példányok számát.³

Több ízben beszélgettem CSERÉPFALVI Imrével. Elmondta, hogy JÓZSEF Attila nem szerette, ha mecénásai támogatására szorult. Amíg egészsége engedte, szívesen és kiválóan dolgozott, de szerette, ha jól megfizették. A *Szép Szó* tördeléséért kapott fizetése 1937-ben megszűnt, ezért CSERÉPFALVI különböző munkaalkalmakat igyekezett teremteni számára. Először egy KOHUT nevű cseh szerző gyengén lefordított regényét dolgoztatta át a költővel,⁴ majd felmerült egy JÓZSEF Attila, FALUDY György és HORVÁTH Béla által készítendő versantológia terve. A kiadó Mária Valéria (ma: Apáczai Csere János) utcai helyiségéhez közel levő Hungária kávéházban volt az első megbeszélés a tervezett kötetéről. CSERÉPFALVI Imre egy kitépelt jegyzetfüzetlapon rögzítette a tárgyalás eredményeit:

Megállapodtunk a mai napon, hogy József Attila, Faludy Gy. és Horváth Béla szerkesztésében egy vers antológiát adunk ki. Az antológia kb. 100 magyar vers és 75 külföldi szerző verseit tartalmazza. A fordítást egyenlő arányban az az Huszonöt — Huszonöt verset — József — Faludy és Horváth fordít le. — Cserépfalvi mint e könyv kiadója P. 750. — az az Hétszázötven pengő Honoráriumot fizet ezen szerkesztésért és fordításért — az az személyenként P. 250-et. ezen összeg kifizetése a kéziratok átadásakor esedékes. Legkésőbb 1937. szeptember végéig. A fentieket az alantiak magukra nézve kötelezőnek ismerik el:

Bpest 1937 VI. 9

József Attila

Cserépfalvi

Faludy György⁵

A Hungáriában tehát létrejött a megállapodás, melyet a kiadó és a két költő saját kezűleg aláírt. A tárgyaláson nem vett részt HORVÁTH Béla, így az ő aláírása hiányzik. Az ezt követő eseményeket CSERÉPFALVI Imre elmondta e sorok írójának; maga is meg-

Budapest, 1936. december 10.

Nagyságos
József Attila úrnak,
B u d a p e s t .

Az alantiakban közlöm megállapodásunkat a kiadandó „N a g y o n f á j ” c. verseskötetedet illetőleg:

1. A fenti könyvedhez a papírt Te szállítod. Ezen papírnak az értékét felbecsüljük és az eladások után befolyó összegből legelső sorban ezen papír értékét fogom részedre kifizetni.

2. Ezen fenti járulékon kívül megillet Téged a szokásos 10%-os szerzői honorárium a könyv bolti árából, amelyet olyan arányban fizetek ki Neked, ahogy az eladások megtörténnek.

3. Ugyanilyen feltételek vonatkoznak a fenti könyv esetleges további (második stb.) kiadására is, amelyre Te nekem obtiót adsz. Ugyancsak obtiót nyújtasz nekem a jövőben írandó és kiadandó további munkákra is, melyet 3 éven belül írsz.

A rend kedvéért szíveskedjél jelen levelem másolatát aláírva visszaküldeni. Őszinte nagyrabecsüléssel maradok

tiszteelő barátod:
Cserépfalvi

Mellékelve:

1 másolat

³ Ld. CSERÉPFALVI Imre: *Találkozás és búcsú*. József Attila Emlékkönyv Bp. 1957. Szépirodalmi k. 424—428.

⁴ A regény CSERÉPFALVI Imre szerint egy vérbajos — „tripperes” — fiatalemberről szólt; az átdolgozott kézirat a háború alatt megsemmisült. Hasonló, József Attila által stilizált könyvekről olvashatunk *József Attila Összes Művei* IV. kötetében.

⁵ A kézirat CSERÉPFALVI Imre tulajdona.

írta a JÓZSEF Attila emlékkönyvben, korábban pedig részletesen nyilatkozott HEGEDÜS Zoltánnak.⁶ Az egyes megnyilatkozások között apró eltérések vannak. A tényeknek megfelelően mondja el a megállapodás történetét NÉMETH Andor, *József Attila és kora* (1948) című monográfiájában:

„... Megjelent Faludy György is, mire átmentek a *Hungária* söntésébe, megbeszélni a részleteket. Ott létrejött az elvi megállapodás, Attila vállalt bizonyos fordításokat Victor Hugo, Verhaeren és mások verseiből.

A dolog sürgősségére való tekintettel abban maradtak, hogy Attila délután bemegy az üzletbe, és elviszi a lefordítandó szövegeket. Attila délután valóban megjelent Cserépfalvi üzletében [Váci utca 10. — T. J. J.], s ugyanazzal a határozottsággal, amelyet velem szemben alkalmazott, amikor az *Újságnak* kértem verset tőle, hatszáz pengő előleget kért Cserépfalvitól. »— Tudom, hogy ez sok pénz — de ennyit akarok, és ennyit kell adnod, különben nem lesz antológia.« [Cserépfalvi: Attila szerette, ha jól megfizették!]

Attila viselkedése oly határozott volt, oly parancsoló, hogy Cserépfalvi meg sem próbált alkudozni vele. Szó nélkül kiutalta Attilának az előleget.

— Nyaralásra kell — vetette oda magyarázatul, mikor a tárcájába tette a bankjegyeket.

Szándékát azonban már nem tudta megvalósítani. A szellemi zavar, amely eddig csak intermittensen tört ki Attilán, s amit eddig mindig sikerült elegyengetnie, vagy agyafúrt értelmezésekkel ésszerűsíteni, most elizagíthatatlanul jelentkezett. Juli, a takarítónő [József Attila utolsó, II. Káplár u. 5. sz. alatti lakásában] esengette fel Ignotus Pált a szerkesztőségben, kétségbeesve, zokogva, hogy Attila úr megőrült. Ő nem tudja, mi történt, de nem ért semmit a viselkedéséből, Attila úr valami gyufák miatt veszekszik vele, amiket ő elmozdított a helyéről és azt kiabálja, a barátai mind összeesküdtek ellene.⁷

Ezután került JÓZSEF Attila a Siesta-szanatóriumba, a legújabb kutatások szerint 1937. július 27-én vagy 28-án.⁸ CSERÉPFALVI Imre néhány nap múlva felkereste súlyosan beteg barátját, de a költő éppen aludt. Felébredve a következő levelet írta CSERÉPFALVI Imrének:

Budapest, 1937. aug. 5.

Kedves Imre!

Köszönöm a látogatást — azt mondták, hogy míg aludtam, meglátogattál. Behozták különben a névjegyedet.

(Azért tántorognak a betűim, mert televagyok kábítószerekkel.)

Sokszor üdvözöllek a családdal együtt.

József Attila⁹

⁶ CSERÉPFALVI Imre: I. m. és HEGEDÜS Zoltán: *Beszélgetés József Attila kiadójával*. Nagyvilág 1947. II. évf. 13. sz. Innen idézem a megállapodást követő események leírását:

„Nagyon tetszett Attilának az antológia terve, vállalta a főszerkesztést, örömmel látott a munkához. De néhány hónap múlva újra visszaesett előbbi szomorúságába. Tétován járt-kelt, majd arra kért, hogy adjak 600 pengő előleget. Szokatlanul nagy összeg volt ez akkor, megkérdeztem, mire kell. Arról beszélt, hogy el akar utazni, pihenni akar. Furcsa volt, hogy konokon ragaszkodott a kerek 600-hoz. Amikor megkapta a pénzt, megnyugodva elment. Azzal este tizenegy óra tájban felhívott egy pincér a Luxorból, hogy ismerem-e József Attilát, mert ott ül magába mélyedve, senkihez sem szól, csak velem akar beszélni. Hozzásiettem. Attila félelemtől eltelve mesélte, hogy nem tudja, mint került a Luxorba. — Nem értem az összefüggést — hajtogatta sápadtan. Önmagától félt. Nem tudta, mi történhet még vele. Hazakísértük. Éjjel egykor újra hívtak telefonon. Ezúttal a Club-kávéházból. Harmadnap a Siestába kellett szállítani őt. A 600 pengő érintetlenül feküdt a tárcájában.”

⁷ I. m.: NÉMETH Andor: *A szélén behajtvva*. Bp. 1973. Magvető. 519—520.

⁸ FEHÉR Erzsébet jegyzete a *József Attila a Siesta-szanatóriumban* című összeállításhoz. Kritika 1974/8. sz. 6. l.

⁹ A levél CSERÉPFALVI Imre tulajdona. A Siesta Sanatórium (Bp. I. Ráth György u. 5.) levélpapírján és cégjelzéses borítékjában küldte el József Attila. A boríték címezése is az altatók hatásáról árulkodik:

A következő dokumentum CSERÉPFALVI Imre 1937. november 26-án írott levele:

Budapest, 1937. november 26.

Kedves Attila Barátom!

Örömmel értesülök kedves Nővéredtől, hogy jól érzed Magad. Ebben a levélben kedves Nővéred arról volt szíves írni, hogy Te a napokban választ adsz nekem arról, amit irataid rendezésekor találsz. T. i. kértem, Rutebeuf versét küldje be nekem.

Megkaptam a Tidman úr című versfordításodat, amelyet már ki is szedtek. Ugyan-csak a „Kirákják a fát” című versedet is kiszedtük és mind a kettőt az antológiába be-tesszük. Említettél Te gyakran egy román verset, aminek az ismétlése ez volt: „Földet akarok, földet akarok”. Ahogy a tartalmát elmondtad ez rendkívül megkapott mind-nyájunkat. Nincs e ez a versed készen Nálad. Nagyon kérlek küldjél még valamit, 10 nap múlva fogják csak a nyomást megkezdeni. Addig talán egy pár verset elő tudnál szerezni.

Kívánok továbbra is jó egészséget az egész családom nevében és maradok

tisztelő barátod:
Cserépfalvi¹⁰

A levélből megtudjuk, hogy CSERÉPFALVI Imre a költő nővérével, JÓZSEF Jolánával levelezett az antológia ügyében. Ezek a levelek sajnos elkallódtak vagy lappanganak. A *Tidmann úr* című versfordítás az *Európai költők antológiája* 225–226. lapján található. Ez a költemény először a *Korunk* 1933/6. számában jelent meg, a 470. lapon (Friedrich Engels: Tidmann úr – Ó dán népballada –). Az antológia és a *Korunk*-féle közlés közt kisebb eltérések vannak; az 1940-es BÁLINT György által szerkesztett kiadás (*József Attila összes versei és műfordításai*, Cserépfalvi k.) az antológia-beli változatot közli.

A *Kirákják a fát* című JÓZSEF Attila vers az antológia 140. lapján olvasható; az a román vers pedig, melynek csak refrénjére – „Földet akarok, földet akarok” – emlé-kezett Cserépfalvi, kimaradt az antológiából (George Coşbuc: *Földet adj!* című versének fordítása).¹¹ Az ugyancsak kért Rutebeuf-fordítás eddig még nem került elő.

Ezt a levelet november utolsó napjaiban kaphatta meg József Attila. A sürgető határ-idő miatt – tudjuk az életrajzból – VERHAEREN- és HUGO-verseket „forgatott” utolsó napjaiban; teljes értékű versfordításhoz azonban már nem volt ereje. A fordításhoz köl-csönkapott könyveket 1937. december 3-án visszaküldte kiadójának; ekkor írt búcsú-levélemben felel CSERÉPFALVI november 26-i soraira:

Kedves [áthúzva]
Nagyságos
Cserépfalvi Imre
úrnak
Budapest
Mária Valéria u. 5.

Ugyanaznap a költő Hatvany Lajost is levélben üdvözölte, hasonló szavakkal nyilatkozva állapotáról:

„Kedves Laci! Nagyon tántorognak a betűim, mert tele vagyok gyógyszerekkel. Egyébként csak üdvözölni akarlak, beteg a beteget. Ha kedved kerekedik, írjál. Szeretettel üdvözöl József Attila.”

(FEHÉR Erzsébet: I. m. 6. l.)

¹⁰ Tintával aláírt gépirat a „Cserépfalvi Könyvkiadó és Könyvkereskedelmi KFT” levélpapírján. A Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona. JÓZSEF Attila 1937. november 3-án utazott Balatonszárszóra, ide címezte sürgető sorait CSERÉPFALVI Imre.

¹¹ COŞBUC verse először 1945-ben jelent meg az Új Idők aug. 25-i számában. Bővebben: *József Attila Összes Művei* IV. Bp. 1967. 255–256. l.

Balatonszárszó,
1937. dec 3.

Kedves Imre Barátom!

Bocsáss meg, hogy elkésve írok. — Ha szükséges még tőlem vers az antológiába, kérek választass ki Cs. Szabóval, (ha még ő a szerkesztő), a könyveimből. Hiszen nem volt szó új versről. En itt három könyvet találtam: Les Chatiments, Alcools és az Anthologie des Écrivains Français des XX. siècle, Poézie, — Tome II. Ezeket a könyveket még ma póstára adom.

Szeretettel üdvözlöm családotat.

József Attila

Ez a levél nem ismeretlen a JÓZSEF Attila-kutatók előtt; először NÉMETH Andor közölte 1938-ban,¹² azóta gyakran idézik. A búcsúlevélnek van egy mostanáig kiadatlan melléklete is; egymástól gondolatjellel elválasztott két versszak, levélpapíron:

Szól a telefon, fáj a hír,
hogy megölted magad, barátom,
és konokul fekszel az ágyon.
A bolondok között se bírt

szíved a sorssal. Sehol írt
nem leltél arra, hogy ne fájjon
a képzelt kín e földi tájon,
mely békén nyitja most a sírt.

A közölt strófák a *Meghalt Juhász Gyula* című szonett első két szakasza. A kritikai kiadásban az utolsó sor némi eltéréssel olvasható: „mely békén nyitja, lám a sírt.”¹³ JÓZSEF Attila valószínűleg emlékezetből írta le CSERÉPFALVI Imre számára a saját halálára is alkalmazható sorokat.

Az *Európai költők antológiája* végül is JÓZSEF Attila és HORVÁTH Béla hatékonyabb részvétele nélkül készült el.

Címleírása: FALUDY György: Európai költők antológiája.

Bp. [1938] Cserépfalvi k., Pápai Ernő műintézete ny.

A fedőlapot tervezte: NEMES Gy[örgy]. 317 [3] l. — 22 cm.

A kötet hetvenegy magyar nyelven írott és hatvanhét idegenből fordított költeményt tartalmaz. A versek zömét — hatvanegy költeményt — FALUDY György magyarította. A többi verset BABITS Mihály (egy), HORVÁTH Béla (három) és JÓZSEF Attila (kettő) fordította.

JÓZSEF Attila a következő műveivel szerepel az antológiában:

1. Kirakják a fát	— 140. l.
2. Mondd, mit érlel . . .	— 141—143. l.
3. A város peremén	— 144—147. l.
4. Aron Cotruș: A bányász	— 139. l.
5. Tidmann úr. Dán ballada a XVII.(?) századból	— 225—226. l.

Az előszóból kiderül, hogy a kötet szerkesztésében — bizonyára a magyar anyag felkutatásában — Cs. SZABÓ László és RADNÓTI Miklós is részt vett: „Elhunyt nagy költőnknek, József Attilának a kiadó a kötet összeállításában és lefordításában vezető szerepet szánt, betegsége éppen a munka kezdetén tört rá. Azt hisszük, fölösleges mon-

¹² *József Attila Összes versei és válogatott írásai*. Bp. [1938], Cserépfalvi. 553. l.

¹³ *József Attila Összes Művei* II. Bp. 1955, Akadémiai. 205. és 441. l.

dani, hogy elmaradt mesteri munkáját a legnagyobb erőfeszítés és a legalázatosabb szándék sem pótolhatta. Felejthetetlen emlékének áldozunk, amikor a szerkesztési elvtől eltérve kortársai közt első helyet juttatunk verseinek.

Végül e helyen mondunk köszönetet Cs. Szabó Lászlónak és Radnóti Miklósnak, akik a versek kiválogatása és föl kutatása közben tanácsukkal, útbaigazításukkal támogattak minket¹⁴

FALUDY György az antológia számára készült műfordításai közül néhányat megjelentetett 1937-ben a *Korunkban*, — az októberi számban *Régi és mai költők (Műfordítások)*, a novemberiben pedig *Az európai hagyomány költőiből* címen. A megjelent antológia József Attila emlékének van ajánlva. Valószínűleg a cím is JÓZSEF Attila-reminiscencia — a „fehérek közt egy európaít” köszöntő *Thomas Mann* üdvözléséből.

Az *Európai költők antológiája* 1938 márciusának első napjaiban jelent meg. (*A magyar könyvpiac 1938 márciusában* c. rovatában hirdeti először a *Literatura*.) A ma már könyvrirkaságnak számító kötetből SZÁNTÓ Judit példányát őrzi a Petőfi Irodalmi Múzeum.¹⁵

Végül néhány szót a korabeli sajtóvisszhangról. Vezető irodalmi lapjaink — *Nyugat*, *Válasz*, *Szép Szó* — meg sem említették; valószínűleg a szokatlanul merész hang és a megjelenés időpontjában (1938. május 12.: Anschluss!) kiéleződő politikai helyzet miatt. A *Korunk* recenzense, PAP Gábor szerint az antológia „a költői progresszió világtörténelmi kis tükre”. Sok szólama közül „a humanizmus tiszta dallama” a legerősebb — véli RÓNAY Mária a *Literatúrában*. MÓNUS Illés szerint — *Szocializmus* — a válogatás kiválóan sikerült. „Pedig ez igen nehéz feladat. Különösen ha figyelembe vesszük a veszélyeket, amelyek napjainkban költőt, írórt és kiadót egyaránt fenyegetnek. Mennél nagyobb a kockázat, annál megbecsülendőbb a szellem harca.” A *Századunk* kritikusa BÁLINT György volt. Kötetben eddig kiadatlan — elfeledett — írását teljes egészében közlöm.¹⁶

Egy időszerűtlen könyv margójára

„De ha szétszakad ajkam, akkor is,
magyar dal március évadán, szélnek tör
a véres ének!”

(Babits: Húsvét előtt)

Meglepően időszerűtlen könyvet forgatok „e vad, vad március évadán.” Az a mellékkörülmény, hogy a kötet most jelent meg, nem teszi időszerűbbé. Március egyre vadabb lesz és utána április következik, e közismerten megbízhatatlan hónap. Ez a kötet viszont a békéről és a szabadságról szól. „*Európai költők antológiája*” a címe és magyar s külföldi költők verseit közli különböző korokból. Az összeválogatásnál az a szempont vezette a

¹⁴ FALUDY György: *Európai költők antológiája*. Bp. 1938. [9] l.

¹⁵ A kötetet ERDÉLYI Ferenc festőművésztől kapta SZÁNTÓ Judit. Az ajánlás szövege: „Judith asszonynak igaz szeretettel Erdélyi Ferenc 1938. III. 2.” (A Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi Erdélyi Ferenc tusráját József Attiláról, melyet a Siesta-szanatóriumban készített és ugyancsak Szántó Juditnak dedikált. Megjegyzem még, hogy ERDÉLYI Ferenc *Lejtő* című regényét is CSERÉPFALVI Imre adta ki, 1937-ben.)

¹⁶ Az antológiával foglalkozó írások az utalások sorrendjében:

a) PAP Gábor: *Európai költők antológiája Korunk*, 1938. ápr. 363—365. 13. évf. 4. sz.

b) (r. m.) [RÓNAY Mária]: *Faludy György versei és műfordításai*. *Literatura* 1938. XIII. évf. 187. sz. aug. 1. 266.

c) -s -s [MÓNUS Illés]: *Európai költők antológiája*. *Szocializmus* 1938. XXVII. évf. 3. sz. 161.

d) BÁLINT György: *Egy időszerűtlen könyv margójára (Európai antológia)*. *Századunk* 1938. XIII. évf. 4—5. sz. máj.—jún. 181—182. A könyvről rövid glosszát is írt BÁLINT György: (B. Gy.) [Bálint György]: *Európai költők antológiája* = *Pesti Napló*, 1938. máj. 22. 37.

szerkesztőket, hogy a versek lehetőleg a szabadsággal és békével foglalkozzanak, még-hozzá helyeslően. Versekre nem is volt hiány: a költők túlnyomó része minden időben kívánatosnak tartotta a békét és a szabadságot, ami arra mutat, hogy e nyugtalan és nyugtalanító elemek rendszerint szemben állottak az uralkodó közvéleménnyel. Magatartásuk erősen kritikussá volt: Tibullusé éppúgy, mint Shelleyé vagy Petőfié. De még az apolitikus lelki alakú költők sem kerülhették el időnként az élet merész és alapvető kritikáját. Nemesak Victor Hugó háború „Châtiments”-jaiban a „kis Napoleon” undok parancsuralma ellen, hanem Goethe is „Prometheus”-ában a mindenkori Zeus ellen. Az utóbbi természetesen nem politikussá vers, a szó múló, „világos” értelmében, hanem inkább kozmikus lázongás — de végeredményben megiscsak emberi szabadságkövetelés, dionizikus felordítás az elnyomás princípiuma ellen.

Egyébként az egész antológia csupa felkiáltás, különösen a magyar rész. Már 1547-ben így kesereg Battyáni Orbán:

Reánk szállott ez világon a bujdosás, / Egyik helről másik helre nagy futosás, / Bará-tinktól éktelen hurrogatás.

A helyzet azóta nem változott — és nem változott lényegében a költők lelkiállapota sem. Nézzük végig a magyar költőket, Battyáni Orbántól Illyés Gyuláig és Radnóti Miklósig: egyik sem örül az bujdosásnak és egyik sem fogadja különösebb lelkesedéssel a különböző barátok éktelen hurrogatását. Nagyjából mind egyet akarnak: jobb és értelmesebb emberi életet. A magyar lírában kezdettől fogva több a közügy, mint a magánügy. Hazafias volt mindig ez a líra, de ennek a hazafiasságnak lényege a szabadság, a népjogok, a szociális igazság követelése volt. Nem akadt soha egyetlen magyar költő sem, akit a parancsuralom, a kizsákmányolás, a cenzúra, a tekintélykultusz, a totalitás-mitosz lelkesített volna. Az ilyesmi csak gyűlöletük és felháborodásuk céltáblája volt és még legpesszimistább korszakaikban is remélték, hogy, mint Bajza József írja:

Az ész mindenható tüze, / Támad föl ellene, / S a zsoldos szablyák ezrein / Győz a kor szelleme.

S hol legtöbb honfivér lépé / A harci síkokat: / A népszabadság ott tenyészt / Legszebb virágokat.

„Az ész mindenható tüzét”, valljuk meg, a nyugtalan és fanatizmusra hajló költők sokkal kitartóbban és jobban élesztgették, mint a reális szemléletű államférfiak. Plátónak nem volt egészen igaza, amikor a költőket ki akarta zárni az állam vezetéséből. Az „érzelmesnek” és „zavarosnak” csúfolt költők az ész nevében tiltakoztak mindig a bölcs és józan „társadalomépítők” égbekiáltó esztelenségei ellen. A mindenkori költő feladatát talán József Attila fogalmazta meg a legszebben ezekben a csodálatos strófákban:

Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend, / mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent . . .

A költő — ajkán csörömpöl a szó, / de ő (az adott világ / varázsainak mérnöke) / tudatos jövőbe lát / s megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát.

Újra meg újra elolvasom e sorokat, míg odakint más sorokat üvöltének a rikkancsok és a röpirat-osztogatók. Mikor „világosul meg gyönyörű képességünk, a rend”, mikor tudjuk végre „megszerkeszteni a harmóniát”, mi, akik nem vagyunk ugyan költők, csak „emberek az embertelenségben”, de mégis élesztteni próbáljuk az „ész mindenható tüzét”, míg a világot egyéb tüzek hevítik? Béke és szabadság: ezek lehetnének „az adott világ varázsai.” Szorosan összefüggnek, egyik sem lehetséges a másik nélkül. Évezredek óta kiáltanak utánuk a költők. Évezredek óta borítják értük „a harci síkokat” az öntudatra ébredt elnyomottak. És az eredmény: számtalan tömegsír és számtalan antológia. Reménytelen tehát az ügy? Bizonyos, hogy még mindig nem sikerült „megszerkeszteni a harmóniát” s ma messzebb vagyunk tőle, mint valaha. De az is bizonyos, hogy „az ész mindenható tüze” még mindig ég, ha halványan és imbolygón is. És az is bizonyos, hogy sohasem fog teljesen kialudni. Különös, de mindig akadnak, akik őrzik és élesztik. Tudják, hogy sohasem láthatják meg az eredményt, de nem tehetnek egyebet, kitaranak. Miért? Talán rejtett biológiai törvények parancsára. Talán nem is tudnának élni, ha nem élnének veszedelmesen. Ezért folytatják konok és reménytelen működésüket és ismétlik ósrégi és mégis új szövegüket, „ha szétszakad ajkuk, akkor is . . .”

TASI JÓZSEF

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ozorai Imre vitairatának kiadásairól.

OZORAI személyével és a két kiadásában is csonkán, címlap nélkül fennmaradt művével a régi magyar irodalomtörténet kutatói emberöltők óta a megoldandó problémák egész sorát örökölték. Könyvének címét is bizonytalanul, a második ív elején olvasható tárgyjelölő alcímmel szokták idézni: *De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo eiusque Ecclesia*. Az első kiadás évszámául a szakirodalom általánosan elfogadta a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának példányán, az utolsó lapon levő Frangepán-címer két oldalán olvasható 1535-ös évet. A nyomtatás helyére vonatkozólag pedig még TOLDY Ferenc idejében Hieronymus VIETOR krakkói nyomdájára gondoltak és ez a vélemény SZABÓ Károly nyomán általánossá lett.¹ A másodiknak tartott 1546-i kiadást a XIX. század elején BUDAI Ézsaiás az akkor még ép debreceni példány alapján írta le.² A latin idézett mű szerzőjének nevét először a XVIII. században említették: a RÁKÓCZI család sárospataki könyvtárának egy 1658–1660 táján készített katalógusa alapján SINAI Miklós debreceni professzor.³ A szerzőnek a Baranya megyei Ozoráról való származására vonatkozólag a krakkói és wittenbergi egyetemek anyakönyveiből, az 1530-ban és 1531-ben található bejegyzésekből következtettek.⁴ A tiszántúli, a LADÁNYI, MASSAI, és a PERÉNYIEKkel rokon DRÁGFY családok körében familiárisként való reformátori tevékenységéről SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, GÖNCZI György, DEBRECZENI EMBER Pál feljegyzéseit BOD Péter összegezte a *Magyar Athenás*-ban.⁵ A hagyományos ismeret-

¹ RMNy 15—RMK I 5. — E kiadásból eddig ismert négy csonka példány az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a nagyenyedi református kollégium (Aiud, Biblioteca documentara Bethlen) és a British Museum könyvtára gyűjteményében található. Eredete és bejegyzései miatt a londoni példány külön is figyelmet érdemel. Ez volt 1760-ban SINAI Miklós tulajdonában, majd 1839-ben JANKOVICH Miklóshoz került; tőle 1853-ban a HOROVITZ-cég közvetítésével NAGY István vette meg, akinek hagyatékából 1870-ben a LIST et FRANCKE-cég közvetítésével jutott a British Museum birtokába.

² RMNy 64 — RMK I 18. — Két csonka példányát az Országos Széchényi Könyvtár és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen) őrzi. — BUDAI Ézsaiás: *Magyarország története II*. Debrecen 1808. 105.

³ A debreceni kollégium példányából PÉCZELY József idézte SINAI Miklós bejegyzését, amely azóta megsemmisült. (*Magyar tudós társaság évkönyvei V. 10—11.*) — HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. Bp. 1917. 66.

⁴ *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis II*. Cracoviae 1892. 253. — FOERSTEMANN, Carolus Eduardus: *Album academiae Vitebergensis ab a. Ch. MDII. usque ad a. MDLX*. Lipsiae 1841. 141.

⁵ BOD Péter: *Magyar Athenas*. (Szeben) 1766. 208. „[Ozorai Imre] az elsőbb rendbeliek közül volt, akik Melánkton Filiphez, Luterhez, Velkurióhoz mentek tanulni Magyarországról Vitébergába: volt ez ott 1530-dik eszt. — Magyarországon volt osztán tanító

anyag alapján Révész Imre elemezte korszerű igényességgel Ozorai művének reformátori tanítását, eszmei mondanivalóját, „antikrisztológiáját”.⁶ 1961-ben a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat negyedik köteteként megjelent „Ozorai Imre vitairatá”-nak hasonmása az 1535-ös évszámhoz kapcsolt, elsőnek tartott kiadás csonka példányai alapján Varjas Béla gondozásában, Nemeskürty István kísérőtanulmányával.⁷ Az irodalomtörténeti kép továbbra is változatlan maradt. Solyom Jenő, Horváth János és némi kiegészítéssel Nemeskürty is lényegében Révész eredményeire épített.⁸ A hasonló kiadás megjelenése után nyolc évvel Varjas Béla a krakkói magyar könyvkiadásról írt tanulmányában Ozorai művének mindkét kiadását alapos tipográfiai vizsgálat alá vetette.⁹ Ennek során kétségbe vonta, hogy az 1535-ös évvel jelölt kiadást a krakkói Vietor-műhelyben nyomtatták volna. Megfigyelése szerint a mű betűtípusai, helyesírási sajátosságai inkább a Hieronymus Vietor halála után megjelent, műhelyének betűkészletét csak részben felhasználó krakkói magyar nyomtatványokéhoz állanak közelebb. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerkesztői 1971-ben, időrendben utolsóként a tudománytörténet állásának megfelelően regisztrálták az Ozorai-kiadások kérdését.¹⁰ Varjas kétségeit tükrözi az 1535-ös évszámmal leírt kiadásnál Vietor neve után a kérdőjel; a nyomtatás idejére vonatkozólag pedig a fenntartást is magában foglaló magyarázat fűződik: „Az utolsó lapon a Frangepán-címer körül az 1535 évszám feltehetően a mű nyomtatásának évét jelenti”. Az egyelőre megoldatlanul maradt problémákról Varjas Béla találóan jegyezte meg, hogy ezekre a „krakkói nyomtatványok további vizsgálata vagy a szerencsés véletlen talán majd végleges választ ad”.¹¹

A „szerencsés véletlen” az Ozorai-kutatást a holtpontról 1975 szeptemberében lendítette tovább, amikor az Országos Széchényi Könyvtár megbízásából a prágai Nemzeti Könyvtárban (Státní knihovna ČR) végzett és a régi magyarországi nyomtatványokra vonatkozó kutatómunka során előkerült Ozorai Imre 1535-inek tartott kiadásából egy teljes példány. A továbbiakban ezt és a nyomában kibontható könyvtörténeti eredményeket ismertetem.¹²

A kötet egykorú, vaknyomásos bőrkötésén tulajdonosra, a kötés idejére vonatkozó jelzés nem fedezhető fel. Az első kötéstábla belső oldalán XVIII. századi írással a jelzet látható: „XXXVI C 241” (mai jelzete ugyanez arab számmal: 36 C 241), amely az egykori prágai jezsuita, a későbbi egyetemi könyvtár állományára utal. Felette XIX. századi írással: „De Christo et ejus Ecclesia, et de Antichristo et ejus Ecclesia”; ez a beírás

Békésben, az holott a Ladányi, Massai nagy familiáknak tündököltette az Evangyéliom világát.” — V.ö.: Szikszai Fabricius Balázs: *Oratio funebris de vita et morte Johannis Viti Balsarati*. Wittenberg 1576. (RMK III 658). Gönczi György ajánlása FÉLEGYHÁZI Tamás Újtestamentum-fordítása elején: RMNy 584. 2—3. levél. DEBRECZENI EMBER Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum. 1728. 68.

⁶ Révész Imre: *Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve*. Debrecen 1928. Theológiai tanulmányok. 3. szám.

⁷ *Bibliotheca Hungarica Antiqua IV: Ozorai Imre vitairata*. Krakkó 1535. Kísérőtanulmányt írta Nemeskürty István. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1961.

⁸ Solyom Jenő: *Luther és Magyarország*. Bp. 1933. 140—145. — Horváth János: *A reformáció jegyében*. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. 2. kiad. Bp. 1957. 31—34, 486.

⁹ Varjas Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok*. In.: *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 104—109.

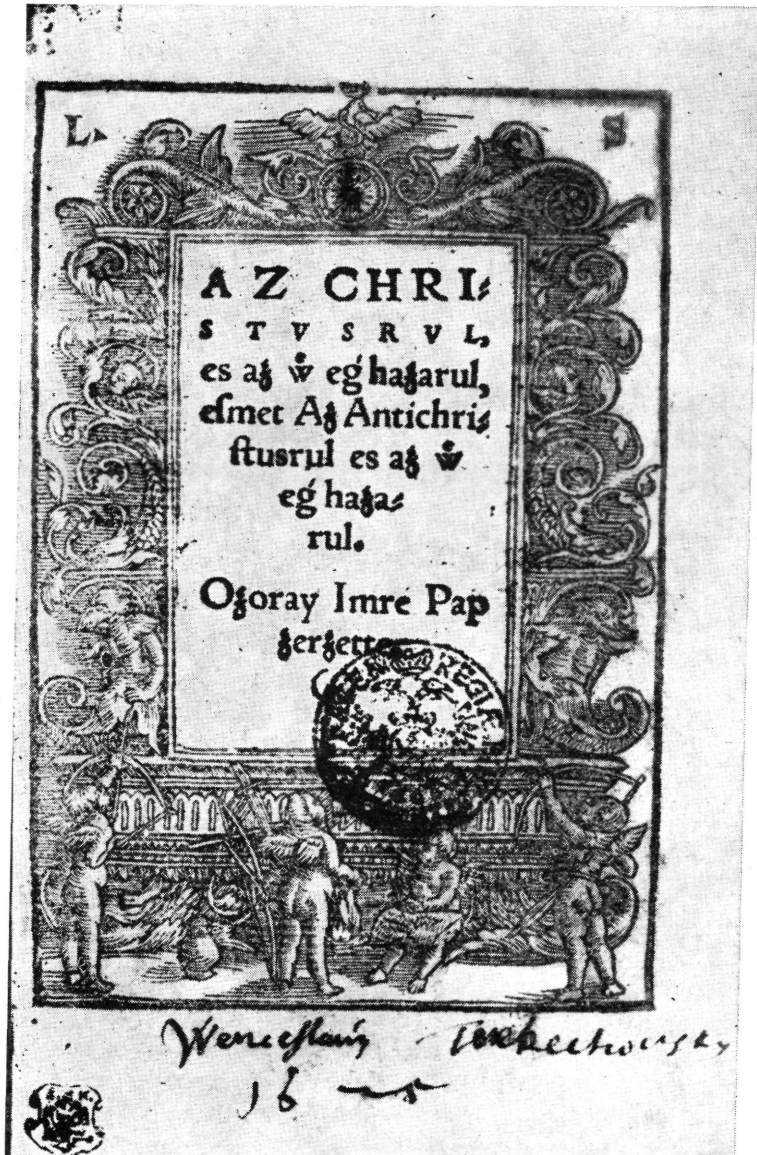
¹⁰ RMNy 15.

¹¹ I. h. 109. lap.

¹² E helyen is megköszönöm Dr. Dagmar Kukučova asszony, a prágai Státní knihovna ČR osztályvezetője és Dr. Bredár Gyula, a prágai Károly Egyetem Magyar Intézete tanárának szíves segítségét.

ugyanannak kezétől származik, aki a prágai Nemzeti Könyvtár betűrendes katalógusát szerkesztve OZORAI Imre neve alatt a címleírást is készítette és aki a magyar művek azonosítására a könyveket és a katalógus-lapokat német nyelven irodalomtörténeti megjegyzésekkel látta el.

A mű címlapját díszes, piros nyomású reneszánsz keret övezi (1. ábra, tükörmérete 123—84 mm), amelynek felső bal és jobb sarkán az L. S. metszett monogram látható.

1. ábra

A címlap szedett szövege a következő: „Az Christvsrvl, es az ú eg' hazarul, esmet az Antichristusrul es az ú eg' hazarul. Ozoray Imre pap zerzette.” A keret alatt possesszor-bejegyzés látható: „Wenceslaus Wekechousky 1625” (a vezetéknev első betűi esetleg így is olvashatók: „Tueke . . .”). A címlapot a prágai Egyetemi Könyvtárnak két különböző bélyegzőjével is ellátták.

A címlap hátlapján a következő, fraktur típussal szedett szöveg olvasható: „Hic prestantissimus liber, et scriptoris, qui eum prius manu scripserat, et correctoris apud Calcographum, negligentia, prius mendosus exierat. Nunc emaculatus et correctus per Martinum Szentersebetinum, in lucem quasi renatus exhibit. Quem Lector pie eme, et eo feliciter in Christo frueret” (2. ábra). Már ebből a megjegyzésből is kitűnik, hogy ez a kiadás egy hibával megjelent korábban alapul, amelyet SZENTERZSÉBETI Márton kijavított, újra kiadott és most a „kegyes olvasó” hasznára megvásárlásra ajánl. Ezt követően, az A_{2a}–A_{2b} – vagyis összesen tizenkét lapon ugyanennek a SZENTERZSÉBETI Mártonnak az olvasóhoz intézett, latin felirattal kezdődő magyar nyelvű ajánlása olvasható. Ennek idáig csupán az A_{4a}–A_{4b}-ig terjedő négy lapját ismertük. (Az eddig ismeretlen lapok kisebbitett mását lásd a 2–7. ábrán.) Az ajánlás szövege mai helyesírással, de az eredeti hangalak megtartásával átírva a következő:

[A_{2a}:] Martinus Szentersebetinus, pio lectori, s. d.

Minden hív keresztyének Istenben kegyelmet, és bikességöt. Akarálak keresztyén ember inteni, mi okbul indultatott az Ozorai Imre mester, békési és az ladáni egyházaknak hív tanítója, e könyvecskének megírása, és mi okért nyomtatta ki költségével, és fáradságával idegen országban, Szabó Márton ah kassai polgár, mert mindenik nézi vala [A_{2b}:] az Istennek lelke által, az írásban mit kívánna az Urísten az emberektől. Látják vala azt is kenigh, mennyére el távozott volna ez világ az Istentől, el hagyván az ő igéjét és követvén, külömb külömb emberi szerzéseket. Akarák eh könyvecskében rövidedön neköd megmutatni az Istennek akaratját írásból, és melyik legyön az Istennek népe, ki között az Isten lakozik, kiknek az ő fiáért örök életöt ígirt.

Mert atyámfia keresztyén, miképpen hogy az Atya Urísten mindön időnek előtte, mikoron még e földnek fundamentoma sem volna, szeretté az anyaszentegyházat, és az ő fiába választta, hogy ez ő temploma legyen, kiben az egy Istenség három személyben itt és mind-[A^{3a}:] örökké dicsírtessék. Azonképpen azt kívánja az Úr Isten mindön embertől, hogy az egyházban lakják, itt az ő igéjét megtanulja, azáltal ütet megismerje, miképpen ő nagysokszor magát megjelentette, ötet félje-szeresse, segítségére hívja, dicsírje, magasztalja és ő neki halálkat adjon. Annak utána az ő egyházát, ki mind az ő hivatalába építse. A fejedelmek oltalmazzák, éltessek, táplálják, miképpen Ésiaás által parancsolja az Úr Isten. A tanítók tanítsák, Istenhöz igazgassák, bünt benne fedjenek, szomorultakat vigasztaljának. És ki mind az ő hivatalában ez Isten hajlakának jelön legyön, mert ha a Salamon templomának építői kedvesök voltak az Istennek, ki csak idő-[A_{3b}:] ig való vala, sokkal kedvesbek ez eleven templomnak ékesítői, mert a mint Szent Jánus írja, ez menyországból szállott alá, ennek fudamentoma, és feje a Krisztus, kin a próféták, és az apostolok ez világnak kezdetitől fogva raktanak, annak fiaí nem testtől és vértől, hanem Istennek halhatatlan igéjétől születtenek. E temploméért teremött az Urísten mindön teremött állatokat, ezért jelönt meg ez világnak, csuda tételeiben és szent igéjében, ezért támaszott prófétákat, ezért hagyja el Ábrahám az ő földjét, ezt fogadta Jákob hogy meg építi, ezért adaték József Egyiptomba, hogy ott is Istennek igéje által szent egyházat építsön, azért támaszta fel az Úr [A_{4a}:] Isten Mózeset, hogy ezt a rabságból ki hozza, ezért világositá meg az Urísten mind a prófétákat az ő szent lelkével, hogy ez anyaszentegyházat az ő dicsőségére épíhék. Végre az idő beteljesödvén ezért bocsáta az Atya Urísten az ő egyetlen egy fiát e világra, hogy ennek az ő akaratját hirdesse, ezért áldoztatta legyön, és ez áldozatnak érdómével, mind örökké engesztelje az ő haragját ez anyaszentegyháznak tagjainak, közbe járójok és szószolójok, örök életnek meg adójok legyen. Valakik kenig ez egyháznak tagjai nem volnának, ebbe az Istennek akaratját nem tanulnák, azokat mind el kárhoztassa.

De sokan vannak atyámfia keresztyén kik sem az Istent sem az [A_{4b}:] ő akaratját, sem az ő egyházát nem esméri. A törökök azt üvöltik hogy egy az Isten, ki földet meny nyet teremtette, de maga nem hiszik azt lenni az egy igaz Istennek ki az ő fia által megjelönt ez világnak, és e képpen tévölögnek az Istennek esméretiben. Továbbá azt kiáltják,

Hic prestantissimus liber/et scri-
ptoris / qui eam prius manu scri-
pserat/et correctoris apud Calco-
graphum/negligentia/prius men-
dosus extitit. Nunc emaculatus
et correctus per Martinū Sze-
nteseberinum / in lucem quasi ve-
narus erit. Quem Lector
pie eme / et eo feliciter
in Christo scri-
ere.

M A R T I:
NVS SZENTER
SEBETINVS,
PIO LEC-
TORI,
S. D.

MINDEN hiű kerejtien-
nek lstenben keggelmet , es Bikes
seggöch. Akaralak kerejtien em-
ber Inteni, Mi okul indultatoc
aű oőorai Imre mester, Bekesi, es
aű ladani eg haűaknak hiű tanito-
ia , e kőniuechkenek meg irasara,
es mi okert niomtata ki kölcheg/
ghguel, es faratigauual Idegen
orű igban,űabo Marton ah Cassai
polgar, mert mindenik neűi uala
Aű aű

2. ábra

aű lstennek lelke altal, aű irasban,
mit kėwanna aű Vr lsten aű embe-
rektől, lattjak uala aűtis kenigh,
menere el tauoőot uolna eű uilag
aű lstenől, el haűwan aű ő igeert
es kőwetwen kűlőmb kűlőmb em-
beri, űerűefeket, akarak eh kőni-
uechkeben rőuidedőn nekőd meg
mutatni aű lstennek akarattiat
irasbol, es mellik legőn aű lsten-
nek nepe, ki kőűőtt aű lsten lako-
űik, kiknek aű ű siagrt őrők ele-
rőt igit.
Mert athiamfia kereűthien , mi
keppen hog aű arthia Vr lsten min-
dőn ldőnek előtte, mikoron meg
e földnek fundamentoma sem uol-
na,űerette aű ania űent eg haűat, es
aű ű siaba ualaűta, hog eű, ű tem-
ploma legien, kiben aű eg lsten-
űegh harom űemelben,űit, es mind
őrők

őrőkű dichirtűűek aűőon keppen
aűt kiuannia aű Vr lsten mindőn
embertől hog aű eűhaűba lakiel,
itth aű ű igeert megħ Tanullia,
aű altal űtet megħ elimerie, mikerű-
pen ű nagűokőor magat meg iew-
lentette, őtet fellie űerelle, seűerű-
űeggre hia, dichirie, magaűtallia,
es ű neki halakat aggion. Annak
utanna aű ű eg haűat, ki mind aű
ű hiuatalaban eűibe, A feiedelű-
mek oralműűak, elűűűek, taplal-
űak, mikerűppen Eűaias altal parans
chőllia aű ur lsten, a tanitok taű-
nihak, istenhőű lűaűűaűűak, Bűnt
Benne feűűienek, űomorultakat
uigaűtallianak, es ki mind aű ű
hiuatalaban eű lsten haűlakanak
ielőn legiőn, mert ha a Salamon
templomanak eűirői kedűűűők
uoltanak aű lstennek, ki chűk idűe
A űű igh

3. ábra

igh ualo uala, Sokkal keduesbek
 es eleuen Templomnak ekefütöi,
 mert a mint jent lanus iria, es me-
 nioragbul jalott ala, ennek fun/
 damentoma, es scie a Christus,
 kin a Prophetak, es az Apostolok
 es uilagnak keidetivöl fogua
 Raftanak, ennek hiai nem tes-
 tül es uertul, hanem Istennek
 halhatatlan igeiöröl jülette-
 tenek, E templomert terem-
 söth az Vr Isten mindön Te/
 remtöth allarokat, egeret ielönt
 meg es uilagnak, chüda Tereliben
 es jent igeiiben, egeret tamaftot
 prophetakat, egeret hagia el Abra-
 ham az v földet, est fogada Iacob
 hog meg epiti, egeret adatek Ios-
 seph Egyptomba, hog orthis Ise-
 tennek igeiie altal jent eg hajat
 epichön, egeret Tamafta fel az Vr
 isten

4. ábra

az Euangeliomot halgattiak, es az
 Christus jersese jörent elnek a
 jensögökkel, esöket mindön rend
 beli nep gövöli es kergeti, mikere-
 pen es uilagnak keidetivöl fogu-
 ua ualo Irahis ielönti, de esök kös-
 jöstis fok giarlok uannak, nemel
 kösölök ast gondollia, hog az Vr
 Isten rola gondot nem uifel, mert
 lattia hog a kegiörtlenök uralkod-
 nak, az hiuek kenig fok riualiat
 jenuednek, de te hiu ember wed
 elödben az Istennek fok io tetelie
 az ania jent eg hajat, hog nem
 csak teremette az v jömgere, has
 nem foktor esuda keppen meg o-
 talmafta, mostannis oitalmafta, es
 megh marad mind e uilagnak ues
 gegerigh Math. xvi. mas fele hi-
 uek uannak kik ast gondollia,
 tudom hog io az Vr Isten, es iduö
 jiri de

5. ábra

jitide ah iokat, en kenigh Bönöb
 uagiok, fertelmes uagiok, nem jec-
 ret az isten engemet, atiam fia
 kerejtien, e kersertet eleibe uesd
 a hitnek paisat, es uagd el töied e
 feguerrel, mindön akar az isten
 ingen iduöjiteni, mert a Bönöb
 ket hia jent Mathenal hogja.
 Math. xi. Harmadik ast gondol-
 lia Noha Ingen iduöjiri a Bönöb
 ket, de csak azokat a kikeret ualaj-
 toth, ich Iol megh tanuld hog
 mindeneket hi az Vr Isten, nins
 ezen v nala jömel ualogaras, csak
 esmerd megh magadat, es hig az
 v Igiretinek.
 Illien naualiak es uaklagok uan-
 nak es uilagon attiamfia kerejtie-
 en, Esöket latuan az Imre meszter
 akara neked e könucekben jolgal-
 ni, kiböl az Isten, es az v akarata
 tiat

6. ábra

tiat tanuljad, es tuggia az Isten ned-
 pe kösöth es az ördöge kösöth
 ualogarast tenned, mert csak az
 az igaz ania jent eghajban uagion
 az iduöfsegh, mert es ah Christus
 Iesusnak iegöfe esjön kiüül sem-
 mi nepet az Isten nem esmer öwes-
 nek. jersesd egeret atiamfia hi
 ember ch könuuechket, az ember-
 tis ah ky cinalta, mert Christus je-
 relmes Barattia uolt, ki mind tar-
 nitafual, irasfual, mind iambor
 eletiuel epire az ania jent eghajat
 mig ele. De fokkal inkab magas-
 dert, es ah benne ualo draga kens-
 egeret, mert ha est hiüön oluafans-
 dod, nem fokaig megh esmered
 magadat, Bodog embernek lens-
 ned, ha hiendes es Irahnak, ah ki
 kölhégeuel kenig meg uagion
 niomtatua, egeret imag hog ah
 föl

hogy az az Istennek akarhatja, hogy Mahumetöt hallgassuk, es ezönképpen tévölögnék akaratiában, mert az Atya Urísten menyországbul ah Krisztust parancsolá hogy hallgassuk. Mat. iij. Annak utána azt üvöltik, hogy ök az Istennek népe, mert ú nekik ad gyözedelmet az Urísten, de nem a gyözedelem jele az Istennek népének, hanem az Istennek igaz esméréti, es az háborúságnak az [A₃a:] igazsáért békességgel való szenvedése. Nem Istennek népe azért ez, mert valaki ah fiut nem tiszteli az Atyát sem tiszteli, Joan. v. Ezök kénig az Istennek fiának nilván való ellenségi mikoron tagadják igaz Istennek lenni. És az ú Evangéliomát nem veszik, sem ah szentségekkel nem élnek. Ezzönképpen a zsidók, es minden rendbeli népek valaki ah Krisztust megvetették, nem Istennek népe.

Más rendbeli emberek is vannak, kiket pápás keresztényeknek hívunk, kik jól lehet vallják az egy Istent három személben, de akaratyátúl igen eltávoztanak, némelyek mint az egyigyú parasztok, tudatlanságbúl, némelyek kenig, mint a papok és barátok, ördögnek engedelméből, mert inkább a- [A₃b:] kárnak ah hazugságnak engedni, hogy nem az igazságnak. Nyilvánvaló Krisztusnak parancsolatját megvonták az Úr vacsorájában, mikort külömben, meg kenig pénzért élnek vele, honnem mint ah Krisztus szerette. A megigazulásban nem elégödnék ah Krisztus halálával, hanem az ú бүдös [1] cselekedetök által akárnak idvözölni. Nem elégösnek egy idvözítö, közbejáró Krisztussal, hanem holt embörököt hínak segítségül Istennek parancsolatja ellen. De itt nincs annak helye, hogy az ú tévelgésöket megírhatnojok, de ezt rövidedön tudjad, hogy ezök sem Istennek népe, mert nem hallgatják az igaz pásztornak szavát. Joan. x.

Harmad rendbeli népek azok, kik [A₃a] az evangéliomot hallgatják, és a Krisztus szerzése szörönt élnek a szentségökkel, ezöket mindön rendbeli nép gyúlöli és kergeti, miképpen ez világnak kezdetitül fogva való írás is jelönti. De ezök között is sok gyarlók vannak. Némely közölök azt gondolja, hogy az Urísten róla gondot nem visel, mert látja, hogy a kegyötlenök uralkodnak, az hívek kenig sok nyavalyát szenvednek. De te hív ember vedd elődben az Istennek sok jó tételit az anyaszentegyházzal, hogy nem csak teremtette az ú szömélére, hanem sokszor esuda képpen meg oltalmazta, mostan is oltalmazza, és megmarad mind e világnak végeztéig. Math. xvi. Másféle hívek vannak, kik azt gondolják, tudom, hogy jó az Urísten, és idvö- [A₃b] ziti de ah jókat, én kenig bünös vagyok, fertelmes vagyok, nem szeret az Isten engemet. Atyámfia keresztýén, a késértet eleibe vesdd a hitnek pajzsát, és vágd el túled e fegyverrel. Mindönt akar az Isten ingyen idvözíteni, mert a bünösöket híja szent Máténál hozzá. Math. xi. Harmadik azt gondolja, noha ingyen idvözíti a bünösöket, de csak azokat akiket választott. Itt jól megtanuld, hogy mindeneket hí az Urísten, nincsen ú nála szömély válogatás, csak esmérd meg magadat, és higy az ú igiretinek.

Ilyen nyavalyák és vakságok vannak ez világon atyámfia keresztýén. Ezöket látván az Imre mester neked e könyvecskében szolgálni, kiböl az Istent, és az ú akarát- [A₇a] ját tanuljad, és tudja az Isten népe között és az ördöge között válogatást nemned, mert csak az az igaz anyaszentegyházban vagyön az ödvösség, mert ez ah Krisztus Jézusnak jegyöse, ezön kívül semmi népet az Isten nem esmér övének. Szeressed azért atyámfia hív ember eh könyvecskét, az embert is, ah ki csinálja, mert Krisztus szerelmes barátja volt, ki mind tanításával, írásával, mind jámbor életével építé az anyaszentegyházat, míg éle. De sokkal inkább megadért, és ah benne való drága kéncsért, mert ha ezt hívön olvasandod, nem sokáig megemeséred magadat, bódog embernek lenned, ha hiendsz ez írásnak. Ah ki kölcséggével kenig meg vagyön nyomtatva, ezért imádj hogy ah [A₇b] fölségös Urísten az ú szent fiának kedveért megtarcsa, hogy többet is nyomtathasson, az Istennek dicsőségire, és az anyaszentegyháznak épületire. Amen. Isten tarcsón meg atyámfia hív ember.

Az ajánlás után az első ív utolsó levele üres.

Ezután következik a mű főrész az ismert „De Christo, et eius ecclesia. Item de Antichristo, eiusque ecclesia” felirattal, amely idáig OSZORI műve címétül szolgált. Ez a rész az Ff. b lapon végződik ugyanazzal a mondattal, mint a másik kiadás, de az „Amen” után hiányzik a latin datálás: „Sabbato post Festum Circumcisionis 1546”. Ezt a mondatot és a latin megjegyzést az 1546-i kiadás egykori nagyenyedi példányából írta be SINAI Miklós a Londonban levő példányába.¹³ A datálás nyilván a szerzötől származott, aki azt az első kiadásba szánta. SZENTERZSÉBETI Márton az általa gondozott új kiadásban értelmetlennek látta és ezért kihagyta.

¹³ SINAI szövegét lásd e dolgozat végén, a Pótlások között.

Fellegős Vristen aſ ſzent ſianak
 keduegert meg tarchia, hog Többé
 tis niomtathafson, aſ Iſtens
 nek dichöfegire, es aſ
 ania ſent eg haſ
 nak epüle
 tire,
A M E N.
 Iſten tarcion meg
 tiamfia hiſ
 ember.
 .
 .

7. ábra

P S A L M O S H A R
 minch' harodik melben Iſtentól ſe
 getſigöt kir aſ hitetlen ellen,
 ki aſ Iſten nepenek min
 denkort gonof
 gondol.

Sjol aſ hitetlennek hamiflaga aſ en
 ſſiuemnek köſepötte: hog nincken
 iſtennek ſeclme aſ ſſemci elöt.
 Mert hiſelkedik maganak aſ ſſe
 mei elöt mig talaltalek aſ ſſe
 ſaga götöſigre miltonak.
 Aſ ſſaianak beſſedi hamiflak, es eſe
 lardſagal rakua: nem akar eſſen
 chéleködnie, es iol tennie.
 Gonoflagot gondol aſ ſſe agába, es
 ſerſette magat aſ utra akki nem ios
 es nem atkoſ chák eggonofſis.
 Vram aſ meniege uagon aſ te ir/
 galmaſagod: es aſ te igafagod mind
 aſ egiglen. **F f i j A**

8. ábra

Aſ te igafagot haſonlatos aſ magas
 hegékhez, es aſ te itiledet nag melſi/
 ges: aſ embert, es aſ barmot te tartod
 meg uram.

O iſten mel' igen draga aſ te irgal/
 maſagod: es aſ embereknék ſiai biſ/
 nak aſ te ſarnaidnak arnekaba.

Meg reſegednek aſ te haſadnak kö/
 uerſigiuel: es aſ te götöröſſigiddel
 iratöd ſköt mint aſ hirtelen tamaſ
 dot patakbol.

Mert te nalad uagon aſ eletnek kut
 feie: es aſ te uilagodba meg lartuk
 aſ uilagod.

Ninch' ki aſ te irgalmaſagodot aſos
 kra kik tigatedet iſmernek: es aſ te
 igafagodot aſokhoſ kik igaf ſiuel
 uadnak.

Ne ſſerion en ellennem aſ keuel' labſ
 es aſ hitetlenöknek keſe meg ne inſ
 dichón engemet.

Ot el hulának aſ gonoful chélekedök
 ſſetellenek, es meg nem alhaſanak.

9. ábra

10. ábra

A prágai példány végén az Ff₃ levél mindkét lapján egy zsoltár van, amely valamennyi eddig ismert példányból hiányzik és amire a nyomtatvány terjedelmének leírásakor következtetni sem lehetett. (8–9. ábra) Címe: *Psalmos harminch hatodik melben Istentől seget-sigöt kír az hittelen ellen, ki az Isten népének mindenkort gonozt gondol.* E zsoltárnak felirata, szövege, és lényegtelen eltéréseket nem számítva a helyesírása is egyezik SZÉKELY Istvánnak Krakóban 1548-ban „Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar” által nyomtatott *Zsoltárkönyv*-ének fordításával.¹⁴ Az ezt követő Ff₄ levél rektója üres, a teljesen tiszta, sérüléstől vagy vakarástól mentes verzon látható a hasonmás kiadásban is reprodukált Frangepán-címer, amely mellől azonban az 1535-ös évszám hiányzik. (10. ábra) Máskülönbén a prágai példány tipográfiáját, szedését tekintve minden vonatkozásban azonos az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára példányaival, amelyek az idézett hasonmás kiadásnak is alapjául szolgáltak. A prágai példány esetében tehát az eredetit utánzó, a régi könyveknél olykor tapasztalható újraszédésnek (és ezzel egy újabb kiadásnak) lehetősége teljesen kizárt.

Az eddigiekből egészen világos, hogy az irodalomtörténet e példány ismeretében az OZORAI-kérdésben néhány ponton végérvényes bizonyosságra jutott. Így a szerző személye megnyugtató bizonyítékot nyert, hiszen a címlap tanúskodik róla, hogy azt „Ozoray Imre pap szerzette”, akit az ajánlás — nyilván a külföldi egyetemeken, Krakóban vagy Wittenbergben szerzett iskolai végzettsége miatt „Imre mester”-nek, magisternek, továbbá a „békési és az Ladányi egyházaknak hú tanítója”-nak nevez. Az utóbbi megjegyzés igazolja GÖNCZI Györgynek a FÉLEGYHÁZI Tamástól fordított és 1586-ban Debrecenben kiadott *Új Testamentomának* előszavában írt megjegyzését: „[Isten] akkora-beli üdőben bizonyos tudós személyeket rendelt az mi országunknak bizonyos részeiben . . . Ozorai Imréhet Békésen az Ladani és Massai urak idejében . . .”¹⁵

Merőben újak azonban a latin bevezetőnek és az ajánlásnak azok a megjegyzései, amelyek Martinus Szentersébetinus, azaz SZENTERZSÉBETI Mártonnak, az ajánlás szerzőjének egy korábbi kiadás korrigálását, javítását végző tevékenységéről és e kiadás sajtó alá készítéséről szólnak. SZENTERZSÉBETI Márton személyéről keveset tudunk. Neve az 1539–1540. években a bécsi egyetem magyar diákjai között „Martinus Valenteoich de Genth Erstbeth [!]” és „Martinus Valenkoitsch de Sancta Elisabeth” formában olvasható. Feltehetően azonos azzal a „Martinus a S. Elisabeth”-el, aki tizennégy évvel OZORAI Imre után 1545. október 14-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Róla Joannes Ladislaus BARTHOLOMAIDES ezt írja: „[1545] 14. Oct. Martinus a S. Elisabeth, Vng. Ordinatus an. 1546 feria quarta post Dom. Quasimodogeniti in Pastorem Clausen-burgum, qua occasione nomen suum Martinus Valintz von S. Elisabeth, scripsit, ac se Magistrum factum testatus est.” Vagyis a beiratkozást követő évben, 1546 húsvét utáni első vasárnapját követő szerdán kolozsvári lelkipásztorrá avatták és ez alkalommal a nevét SZENTERZSÉBETI VALINTZ Mártonnak írta és magát magiszternek tanúsította. DÁVID Ferencnek 1557-ben lezajlott evangélikus úrvacsora-vitájában pedig már tordai lelkipásztorként mint tanú szerepelt.¹⁶ Ő az egyetlen ilyen névvel szóbahozható személy,

¹⁴ RMNy 74. 33. fol.

¹⁵ RMNy 584. — Révész i. m. 3. lap.

¹⁶ SCHRAUF Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyjakönyve.* Bp. 1902. 194.; *Die Matrikel der Universität Wien, III. Band, 1. Lieferung.* Wien—Köln—Graz 1971. 64. — BARTHOLOMAIDES, Joannes Ladislaus: *Memoriae Vngarorum qui in alma condam Universitate Vitebergensi . . . studia in ludis patriis coepta confirmarunt.* Pesthina 1817. 20. Vö. PRÓNAY Dezső—STROMP László: *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek. Wittenbergben lelkésszé avatott magyarok jegyzéke.* Bp. 1905. 7. — DÁVID Ferenc: *Apologia adversus calumnias . . . Stancari.* Kolozsvár 1558. B₃a.; vö. ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Bp. 1921. 308. (A SZENTERZSÉBETI Márton személyére vonat-

aki iskolai végzettségével és hivatalával az OZORAI-mű kiadásával kapcsolatba hozható. Magiszter volta a „tudós” korrektori munkára, prédikátori hivatala pedig az előtte járó OZORAI Imre reformátori célzatú vallási iratának újból megjelentetésére alkalmassá tette. Az ajánlás latin megszólítása is a híveihez intézett lelkipásztori körlevélre emlékeztet. Mindaz, amit a rövid latin bevezetőből és a magyar ajánlásból SZENTERZSÉBETI Márton szerepéről megtudhatunk, valóban új. Volt tehát a műnek egy korábbi kiadása, amely részben a szerző kéziratbeli hiányosságai, részben pedig a nyomdai korrektor hanyagsága miatt hibákkal terheltnek került ki a sajtó alól. Ezeket SZENTERZSÉBETI az új kiadás számára kijavította. OZORAI Imre ezt azért nem tehetette, mert már nem volt az élők sorában. SZENTERZSÉBETI erre így utal: „Szeresd azért atyámfia hív ember eh könyvecskét, az embert is ah ki csinálta, mert Krisztus szerelmes barátja volt, ki mind tanításával, írásával, mind jámbor életivel építé az anyaszentegyházat míg éle”. Végül azt is megtudjuk, hogy a kiadás költségeit egy kassai polgár, SZABÓ Márton vállalta, akinek viszont SZENTERZSÉBETI azt kívánja, hogy „többet is nyomtathasson az Istennek dicsőségére és az anyaszentegyháznak épületire.”

OZORAI Imre reformátori irata tehát először 1546-ban jelent meg. A szakirodalomban eddig 1535-ös évszámmal nyilvántartott kiadás pedig a második. E tény szükségessé teszi az 1535-ös évszámra épített irodalomtörténeti következtetéseknek és a hazai reformáció kialakulására vonatkozó feltételezéseknek revideálását, módosítását is.¹⁷ E helyen azonban még három további kiadástörténeti kérdésre kell választ keresnünk: 1. Hogyan viszonylik egymáshoz a két kiadás szövege? Valóban kimutatható-e a korrigálás, emendálás a SZENTERZSÉBETI Márton által gondozott kiadásban? 2. Honnan származhat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának példányában az 1535-ös évszám? 3. Ki és mikor nyomtatta a SZENTERZSÉBETI által gondozott második kiadást?

Az első kérdést a szakirodalomban általában tartalmi szempontokat figyelve azzal intézték el, hogy a szövegek csupán helyesírási eltéréseket mutatnak és az 1546-i kiadás „szövege és beosztása megegyezik az 1535-i kiadással”.¹⁸ RÉVÉSZ Imre is csak nagyon röviden, egy lapalji jegyzetében érintette a sajtóhibák kérdését: „Az első kiadás némely sajtóhibái a másodikban ki vannak javítva (igaz, hogy máshol meg a második kiadásban vannak hibásan szedve az elsőben jól szedett szavak); a roppantúl ingatag orthographia is több helyt eltér a két kiadásban . . .”.¹⁹ A két kiadás helyes időrendjének ismeretében is igazat adhatunk e megállapításnak: mindkettőben feltűnően sok a sajtóhiba. Ennek oka nyilván az, hogy a szöveget magyarul nem tudó nyomdász szedte. De az is kiderül, hogy az 1546-i úgyszólván valamennyi sajtóhibája a másodikban eltűnik és a helyesírásban, hangjelölésben és az összetett mondatok tagolásában pedig eléggé következetes módosítások figyelhetők meg. Néha előfordul az első kiadás egy-egy érthetlenebb, bonyolultabb mondatának a szórend megváltoztatásával, vagy kihagyással történő átalakítása. Ez azonban ritka eset. Leggyakoribb a rövidítésjelek, abbreviaturák feloldása, egyes hangjelölések következetes helyesírási jellegű módosítása (pl. a hosszú ee helyett „farkas” e, vagy az y helyett i). A SZENTERZSÉBETI Márton által gondozott kiadás megfigyelésünk szerint — a becúsított újabb sajtóhibák ellenére is — lényegében a mű 1546-i kiadásának emendált, javított változata.

köző adatok összegyűjtésében nyújtott segítséget RITOÓK Zsigmondnének és SÓLYOM Jenőnek köszönöm.)

¹⁷ Vö. ESZE Tamás: *Sztárai Gyulán*. Debrecen 1973. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 83. 126—141. lap. — KATONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974. Humanizmus és reformáció 4. 207. és 214. lap.

¹⁸ Vö. RMNy 64.

¹⁹ I. m. 7. lap, 51. jegyzet.

Ennél bonyolultabb a tarthatatlannak látszó 1535-ös évszám kérdése. Ez az eddig ismert négy csonka példány közül egyedül az akadémiaiban, az utolsó lapon, felezve, a Frangepán-címer két oldalán látható. Tüzetesebb megfigyelés eredményeként megállapíthattuk azonban, hogy e példány utolsó, Ff jelű ívén levő szövegeknek és a Frangepán-címernek koromfekete, egyöntetű festékezése elüt a számjegyek sötétszürke színétől. Ez szabad szemmel is, de nagyítóval még inkább megfigyelhető. Tehát az 1535-ös évszám nem tartozik a címerhez, nem jelezheti annak készítési idejét sem. De aligha jelenti a nyomtatás évét. Ez az évszám később került a példány utolsó lapjára.

Az akadémiai példány származására vonatkozó levelezésből kiderül, hogy azt KEMÉNY József, a reformkorban élt erdélyi történetkutató, a Magyar Tudós Társaság levelező tagja szerezte meg az Akadémia számára — állítása szerint — magántulajdonból, cserébe könyvekért.²⁰ E tárgyban 1838/39-ben TOLDY Ferencnek, az Akadémia akkori titkárának írt három levelében foglalkozik az OZORAI-mű e példányával. Ezeknek néhány részlete szempontunkból igen tanulságos. Az 1838. december 30-án Gerenden kelt levelében ezt írja:

Tisztelt Titoknok Úr!

Midőn ez hanyatló esztendő²¹ utolsó napjain egy fél-tudos (valójában „domi-doctus”) nemes ember (ki nevét bizonyos okokra néz ki jelentettni nem akarja) nállam a' magyar tudós társaság' régi magyar nyelvemlékeit meg látná, és azokat olvasás végett töllem elkérné, jelenté nekém, hogy nálla a' leg első nyomtatott magyar könyv, (a' mint erősíti vala) meg lenne, és ha a' magyar tudós társaság azt tölle meg akarná venni általis engedné.

Eleintén azt gondolám, hogy ezen Ur Szent István' jogjáról [!] irtt, és Norinbergában 1484 kinyomtatott verseket érti az ajánlatt könyv alatt, — biztatám azert: irjon Úraságodnak, és jelentené meg minő ritkasága lenne, — de azzal mentegetvén magát, hogy Úraságotat nem esmérné, 's hogy nemis igen szeretné, hogy neve nyilván említették; — arra birám tehát ötet: hozná el hozzám az említett könyvet, magamra vállalván annak bejelentését; — elis jöve más nap hozzám azon Ur, 's el hozá a' könyvet, melly 30 nyomtatott ívből áll, de első lapja nincsen meg többé; — én a' meglévő második, 's utolsó lapot szalma papirosra le másoltam, és azt ide mellékelve küldöm, ebből ki tetszik, hogy e' könyv 1535 nyomtatott légyen. Sándor István „Magyar Könyves ház” első lapján ezen könyvről nem emlékezik, sőt 1535²²ől még egy nyomtatott magyar könyvet sem hoz elé. Jankovics barátunk e' könyv becsét, 's ritkaságát leg jobban bírálhatja meg.

Ezt kötelességemnek tartottam Úraságodnak, mint a' m. t. társaság' Titoknokjának ezennel barátságosan bejelenteni, hozzá tévén még aztis, hogy ha a' m. t. társaság ezen könyvnek előleges meg szemlélését ohajtáná, én könnyen meg tehetném, hogy e' könyv kezeségemre (mert tulajdonossa szerfeletti ritkaságnak, és kincsnek tartja) postaszekér' utján a' társaságnak fel küldessék. — Kérdöm e' könyv' tulajdonossától annak arát is. de azt felelé, hogy pénzért nem adná, hanem cserében a' következendő könyvekért . . . [Ezután a kért munkák felsorolását olvashatjuk. Majd így folytatja] . . . Meg vallom, részemről e' kívánságát igen soknak tartom, — de egyéb aránt e' könyvek (ki véve, Hammer 1° kiadását, 's Fuxhofer' munkáját) szerencsémre könyvtáramban meg lévén-azokat akár mikoris a' társaság' nevével előre át-adhatom, 's így a' könyvet becserelvén, azt addigis, míg a' társaság a' kiántt könyveket meg küldhetné, a' társaságnak, ha parancsolná, elis küldhetném, különös örömemre lévén, ha ez uttal szolgálhatok; — minden esetre pedig legyen Úraságod arrol meg nyugodva, hogy addig, míg a' társaság ez aránti szándékát ki nem jelenti, a' Könyv más ember' kezéhez nem jönn, — csak Úraságotok a' válasszal ne késsenek . . .

E levélrészletből megtudjuk tehát: 1. Az 1535-ös évszám már akkor rajta volt az utolsó lapon, amikor a könyvről KEMÉNY először hírt adott. Ő az első és utolsó lap „szalma papirosra” (selyempapír) másolt rajzát elküldötte TOLDY-nak és ez ma is az iratok között

²⁰ Az iratokra, amelyek RAL 53/1839 és RAL 181/1839 jelzettel az MTA Könyvtárának kéziratárában találhatóak, RIRÓOK Zsigmondné hívta fel figyelmemet.

található. — 2. A tulajdonos „egy féltudós (valójában domi-doctus) nemes ember”, aki „nevét bizonyos okokra nézt ki jelentettni nem akarja”; Toldyval sem akart közvetlen kapcsolatba kerülni és „nemis igen szeretné, hogy neve nyilván említessék”. — 3. A tulajdonos maga nyomatékosan állította, „hogy nálla a leg első nyomtatott magyar könyv (a mint erősíti vala) meg lenne”. És azt „szerfeletti ritkaságnak, és kincsnek” tartotta.

Ezt követően „Gerend. Mart. 1839.” keltezéssel KEMÉNY József valóságos értekezést küldött TOLDYNAK, amelyben a könyv címére, szerzőjére és a nyomtatás helyére vonatkozó vizsgálatairól számolt be. A nyomtatás idejére a végén látható évszámot fogadta el: „A' Könyvnek leg utolsó czimeres lapján látható számok bizonyítják, hogy 1535^{ben} nyomtattatott.” Magát a művet BUDAI Ézsaiás *Magyarország históriája* segítségével azonosította OSZORAIKORAI a korabeli könyvészetekben „De Christo et Antichristo”, illetve magyarul „A Krisztusról és az ő Ekklesiájáról” címmel és az 1546-i kiadásból ismert művével. Véleménye szerint az 1535-ös évszámmal ellátott kiadás ennek első kiadása és ajánlta az 1546-i debreceni példányával való összehasonlítást. Szerinte a reformációellenes rendelkezéseket hozó Habsburg-fővárosban, Bécsben ebben az időben aligha lehetett ilyen írást nyomtatni. Ezért nyomdahelynek inkább Krakkót, VIETOR műhelyét gondolta, ahol már korábban is jelentek meg magyar könyvek. Megállapította, hogy OSZORAIKORAI művének ez a kiadása a magyar nyelven megjelent nyomtatványok között időrendben a harmadik, amely szerinte megelőzi az addig harmadikként ismert Bécsben 1536-ban megjelent AESOPUS-fabulákat, majd lelkesen így végzi fejtegetését: „De ime egy 1535^{beli} nyomtatott magyar könyv! — ime a' ritkaság! — e' tehát a' harmadik nyomtatott könyv, melly valójában exemplar unicum”.

A harmadik, 1839. november 23-án ugyancsak Gerendről írt levélből megtudjuk:

„1535^{beli} magyar könyvnek tulajdonossa további alkudozásra nem kívánván lépni, jövő December végéig vagy az említett 1535^{beli} könyvnek vissza küldését, vagy pedig a' most utoljára kívánt munkák meg adását tisztelettel kéri. Ezen könyvnek, vagy könyveknek le küldése leg jutalmasobban történhetne pedig valamely pesti könyvtáros által . . . és így lenne vége valahára azon sok nyughatatlanságnak, mellyel az említett könyv tulajdonossa engemetis az unalomig már kinez.”

Az ügy végleges lezárásáról TOLDYNAK 1839. december 27-én kelt sajátkezű fogalmazványából értesülünk. A cserébe kért könyveket útnak indította és megköszönte KEMÉNY fáradozását; majd megjegyezte:

„Egyébiránt e' napokban [áthúzva: találtuk meg] hozott Jankowich is egy példányt Ozorai munkájából a társaság ülésébe, és ime — az is [áthúzva: 1535] ugyan az a kiadás; minél fogva a már most *mi* [a kiemelt szó az eredetiben aláhúzva] Ozoraink nem exemplar unicum többé! Ezt a birtokos megnyugtatóására, nehogy károsodottnak [áthúzva: érezze m] vélje magát. Jank. 25 pftért vette a magaét.”

Az ismertetett levélrészletek alapján így vázolhatjuk az 1535-ös évszám feltételezett keletkezési történetét. Az OSZORAIKORAI-kiadás e csonka példánya egy, a könyvekért lelkesedő, de „fél-tudós” és „domi-doctus” erdélyi nemes emberé volt, aki kapcsolatban állott KEMÉNY Józseffel. Nála a régi magyar könyvekre vonatkozóan a korabeli szakirodalomból (BOD Péter, BUDAI Ézsaiás, SÁNDOR István stb.) ismereteket szerezhettek. Sőt KEMÉNYTŐL „a magyar tudós társaság' régi magyar nyelvemlékeit” még otthoni tanulmányozásra kölcsön is kérhette. Lehetségesnek látszik, hogy a birtokában levő csonka könyv ritkaságát felismerve, ő látta el azt nem kis ügyességgel az 1535-ös évszámmal és kezdetben azt a legrégebbi magyar könyvnek hirdette. Tette valamelyest hasznot is jelentett számára, bár nem pénzt kért érte, hanem cserébe „modern” könyveket. Alighanem e nem egészen korrekt eljárása miatt vonakodott TOLDYVAL a számára különben

megtiszteltetést jelentő személyes kapcsolatot felvenni és nem akarta „nevét bizonyos okokra nézt ki jelenteni”. De az sem lehetetlen, hogy az évszám-hamisítás magától KEMÉNYTŐL származik és a „fél-tudós” erdélyi névtelen nemes szerepeltetése is az ő kitalálása...²¹

Utolsóinak maradt az OZORAI-mű most már teljes példányból megismert, eddig elsőnek tartott kiadása legfontosabb kérdése: ki és mikor nyomtatta azt? A címlapon látható L. S. monogram LAZARZ ANDRYSOWIC krakkói nyomdászra utal, aki Hieronymus VIETORNÁL kezdte működését, majd annak halála után 1547-től az özvegy mellett, 1550-től pedig az özvegy kezét elnyerve önállóan nyomtatott. Négy magyar nyelvű kiadványban olvashatjuk nevét: 1548-ban SZÉKELY István *Zsoltárkönyvében*, „Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar”, 1550-ben BATIZI András katekizmusa második kiadásában „Strikouia beli Lazar”, 1552-ben Sebald HEYDEN iskolai nyelvgyakorló könyvében „Lazarus Andree”, végül 1559-ben SZÉKELY István *Krónikája* címlapján „Strikouiai Lazar” formában.²² Alig lehet kétséges tehát, hogy a monogram VIETOR utódját, a magát szülőhelyéről „Strikoviai”-nak nevező LAZARZ ANDRYSOWICOT jelenti.

Műhelyére vall a címlap fametszetű kerete is, amely stílusában, méretében feltűnően hasonlít SZÉKELY István *Zsoltárkönyvének* címlapjára. Mindkettőnél az allegorikus keretet késő-reneszánsz jellegű, oltár-retablóra emlékeztető építmény alkotja, amelyen angyal-figurák mozognak — a zsoltárok címlapján különféle zeneszerszámokat, az OZORAI-műén kifeszített íjakat tartanak; az utóbbiak talán az igaz egyházért harcolnak az Antikrisztus ellen. De felfedezhetők a rokon vonások, a Székely-féle *Krónika* tíz évvel később készült nagyobb méretű, mozgalmas címlapján is. Lehet, hogy ez is az OZORAI-címlap készítőjének keze alól vagy műhelyéből került ki.

LAZARZ ANDRYSOWICCAL kapcsolatos megfigyeléseink mindenben egyeznek VARJAS Bélának azokkal a fentebb már említett észrevételeivel, amelyek szerint az OZORAI-mű 1535-ös évszámmal ellátott kiadása aligha készülhetett VIETOR műhelyében.²³ VARJAS részletes tipográfiai vizsgálatokra támaszkodva kérdőjelezte meg a könyvtörténetnek e műre vonatkozó SZABÓ Károly óta hagyományos állítását. Így mindenekelőtt megfigyelte, hogy az OZORAI-kiadásnak húszsoronként 111 mm méretű antikva szövegtípusa VIETORNÁL nincs meg, de szerepel SZÉKELY István *Krónikájában* ugyancsak szövegtípusként.²⁴ VIETOR viszont a nála megjelent magyar nyelvű könyveket, így KOMJÁTI Benedek Szent Pál-fordítását egy egészen más antikvával szedte.²⁵ Különös, hogy az OZORAI-kiadás szövegtípusának a magyar helyesíráshoz alkalmazott jelei (ð, ũ, g', l', n') VIETORNÁL korábban nincsenek meg és 1535 után sem szerepelnek. VARJAS másik megfigyelése a latin idézeteket kiemelő (ábráinkon is jól látható) schwabachi típusra vonatkozik. VIETOR kiadványaiban ezek helyett egészen más van, viszont megtalálhatók az 1520-as évektől a krakkói UNGLER-műhely nyomtatványaiban.²⁶ A harmadik észrevétele az

²¹ A „szép számra rúgó” KEMÉNY-féle „gyártmányokra” és hamisítványokra TAGÁNYI Károly hívta fel a figyelmet (*Századok* 1893. 52–53.) — PESTI Gábor *Nomenclaturája* harmadik kiadásából (RMNy 166) az OSzK példányában egy hasonló „módosítás” tartotta sokáig tévedésben a könyvtörténet kutatóit, ahol valaki az évszámot vakarással változtatta meg, hogy így egy többre értékelhető „ismeretlen” kiadás keletkezzék.

²² RMNy 74, 88A, 99 és 156.

²³ I. m. 109. lap.

²⁴ RMNy 156.

²⁵ RMNy 13.

²⁶ VARJAS megfigyelését még azzal egészíthetjük ki, hogy az ANDRYSOWIC-kiadványok egyes ritkábban használt betűtípusait az OZORAI-kiadásban mint kiemelő típust találhatjuk meg. Így a *Zsoltárkönyv* (RMNy 74) címlapjáról az A₂a lap egyik sorában, a BATIZI-katekizmus (RMNy 88A) címlapjáról a B₁a lap egyik sorában találunk azonosságot, sőt a BALTIZI-katekizmus szövegtípusa az A₂a lapon kiemelésben látható.

1535-ös évszámmal szereplő fametszetű Frangepán-címerre vonatkozik, amely más, mint VIETOR magyar nyomtatványaiiban 1533-ban feltűnő és még 1548-ban is használt, FRANGEPÁN Katalin monogramjával ellátott hasonló címer.²⁷ Megfigyelte, hogy a címerpajzs és az évszám a kiadvány szedéstükrénél szélesebb, a számjegyek viszont a címer képhatárába nyúlnak bele. Ebből arra következtetett, hogy az évszám a fametszet szerves tartozéka. Az elmondottakból viszont kiderült, hogy a számjegyek utólag kerültek a címer mellé és ez megmagyarázza a nyomdatechnikailag egyébként érthetetlen elhelyezkedésüket. VARJAST viszont az 1535-ös évszám és annak a címerrel való szerves összetartozása erre — a helyzetében nagyon logikus az igazságot is leginkább megközelítő — következtetésre vezette:

„A Frangepán-címer kétféle dúca tehát nem készülhetett egyidőben. Vietornak viszont semmi szüksége nem lehetett arra, hogy a Frangepán-címert 1535-ben újra elkészíttesse, hiszen műhelyében még 1548-ban is megvolt az 1533-ban készült eredeti fadúc. A címer fametszetét 1535-ben tehát egy olyan nyomdásznak kellett készíttetnie, akinek készletében nem volt meg a Frangepán-címer, amiből viszont logikusan következik, hogy Ozorai 1535. évi kiadásának nyomdása nem Vietor lehetett.”²⁸

Az OZORAI Imre vitairata e második, javított kiadásának nyomtatási helyét és idejét LAZARZ ANDRYSOWIC krakkói műhelyében az 1548–1550 közötti években keressük. SZÉKELY István *Zsoltárkönyve* keze alól került ki 1548. április végére. Ez a legkorábbi időpont, amikor e fordításból az OZORAI-kiadás végére helytöltőnek a harminchatodik zsoltárt átvehette. Megfigyelhető továbbá, hogy Krakkóban, időben közel egymáshoz utoljára 1552 előtt jelennek meg magyar nyelvű művek,²⁹ majd hét évi szünet után a SZÉKELY-féle *Krónika* LAZARZ ANDRYSOWIC utolsó magyar kiadvány.³⁰ Ebben az elritkulásban nyilvánvalóan közrejátszott az 1550-ben indult kolozsvári magyar nyomda, amely egyszeriben háttérbe szorította, sőt feleslegessé tette a külföldi műhelyt. Krakkót mint fiktív nyomdahelyet és a nemlétező „Kerekotzki Ferentz” műhelyét is SZTÁRAI Mihály Kolozsvárott 1550-ben készült hitvitázó komédiáján tüntették fel.³¹ Mindebből arra lehetne következtetni, hogy OZORAI Imre könyvének második kiadása is, amelyet éppen a kolozsvári magyar prédikátor gondozott, még az ötvenes évek előtt vagy 1550 táján jelenhetett meg. Ennek ellene látszanak mondani a tipográfiai sajátosságok, főleg a szövegtípusnak az 1559-i SZÉKELY-féle *Krónika* szövegtípusával való azonossága. A VARJAS által megvizsgált — viszonylag kis számú — krakkói magyar nyomtatvány alapján úgy tűnik, hogy LAZARZ ANDRYSOWIC aligha vette át a VIETOR-műhely egész betűkészletét és az öröklött részt is hamarosan felújította; talán éppen az ugyancsak krakkói, de régebbi és betűöntővel is rendelkező UNGLER-műhely segítségével. Ennek során készülhettek a magyar helyíráshoz alkalmazott betűjelek. Ekkor tűnhetett el a VIETOR-kiadványokban szereplő korábbi Frangepán-címer, de helyette és mintájára az OZORAI-könyv végén látható hasonló metszettek. Mindez talán még FRANGEPÁN Katalin életében és az ő kedvéért történt; vagy talán a családi hagyományokra való emlékeztetőként fiának, az 1551-ben meghalt PERÉNYI Jánosnak készült. Mindez azonban csak találgatás, amellyel a nyomtatás időpontja megnyugtatóan nem határozható meg. Hiszen a

²⁷ RMNy 13 és 74.

²⁸ I. m. 108–109. lap.

²⁹ 1549-ben DÉVAI BIRÓ Mátyás két műve, az *Orthographia* (RMNy 78) és a *Tizparancsolatról* szóló (RMNy 77 és 78), 1550-ben BATIZI Andrásnak a *Keresztényi tudományról való rövid könyvecskéje* (RMNy 88A) és 1552-ben Heyden SEBALD nyelvkönyvének új kiadása (RMNy 99) jelent meg.

³⁰ RMNy 156.

³¹ RMNy 88.

régi kapcsolatoknak ellene mond éppen a nyomtatás költségeit vállaló SZABÓ Márton kassai polgár személye, akinek közreműködésével e kiadás már kiemelkedett az egykori főúri pártfogók köréből és egy egészen más, a hazai könyvkiadás számára új társadalmi összefüggésbe, a városi polgárokéba került.

Az OZORAI-kérdésben tehát a „szerencsés véletlen”, a meglelt prágai példány sok tekintetben gyarapította ismereteinket. A továbbiakra pedig az újabb részletkutatások deríthetnek majd fényt. A megoldatlan nyomdatörténeti problémákra pedig változatlanul érvényes VARJAS Béla megjegyzésének második fele: a végleges választ a krakkói nyomtatványoknak további — Łazarz ANDRYSOWIC valamennyi hozzáférhető lengyel nyomtatványára is kiterjesztett — vizsgálata adhatja meg.³²

*

Pótlás és kiigazítás a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetéhez:

15 Vacat!

64 Ide kerül a megszüntetett 15. számú tételből az OZORAI Imrére és művére vonatkozó összefoglaló rész. Továbbá: „A British Libraryben levő példányába Sinai Miklós az enyedi református kollégium 1849-ben elpusztult példánya alapján beírta a mű főrészének végén levő keltezt: *De keryewk az Ur Istent hogy az ew szent fyaért törje az Antichristust, ees az ew Egy házat epüise öregbütse naponkent az ew szent Fija Országát az ew beszéde és malasztya által. Amen. Sabbatho post Festum Circumcisionis 1546.* Erre különben már Szabó Károly (RMK I 18) is utalt.”

Cf. — , S 109A

S 88B 1550 Krakkó

OZORAI Imre: Az Christvsrvl es az ü eghazarul, esmet az Antichristusrul es az ü eghazarul. Ozoray Imre pap zerzette. [Krakkó cr. 1550 Andrysowic].

A-Z, Aa-Ee Ff⁴ — [226] fol. — 8° — 1 ins.

Ide kerül a megszüntetett 15. számú tételből a kiadásra vonatkozó rész.

Cf. 64, —

HOLL BÉLA

Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeyhung nyomdásza.

Amikor 1900-ban BLEYER Jakab rövid áttekintésben ismertette a Magyar Nemzeti Múzeum 1600-1711 között megjelent magyar vonatkozású német újságlapjait, a számbavett mintegy 300 mű alapján arra a megállapításra jutott, hogy az 1630-as évekből alig ismert említést érdemlő magyar vonatkozású hírközlemény. 1629 táján hirtelen elfordult tőlünk az érdeklődés; a harmincéves háború csaknem egész Európát közvetlenül

³² I. m. 109. lap. — A varsói Biblioteka Narodowa gondozásában készülő *Typographia Polonica saec. XVI.* című nyomdatörténeti forráskiadvány egy kötete Łazarz ANDRYSOWIC műhelyének is teljes nyomdai repetóriumát szándékszik bemutatni a számunkra hozzáférhetetlen lengyel kiadványok teljes számbavételével. Az eddig ismert nyomtatványok között egyetlen 1552-ben készült kiadványon látható az OZORAI-mű címlapjáról megismert L. S. monogramos fametszetű keret. (KROMER, Martin: *Czego sye krzescyanski czlowyck dzyerzed ma . . . Cum gratia et priuilegio Lazarus Andreas, excudebat* [MD]LII. Vö. EXTREICHER, Karol: *Bibliografia Polska XX.* Kraków 1905. 284.)

Wunderbarliche Prophezeung
Vnd

Weissagung eines siebē
bürgischen Propheten / betreffende was sich
im 1630. Jahr / mit dem vornehmsten Potentaten der
Welt / sonderlich aber zwischen dem Kaiser / Türcken / Frango-
sen Schweden / Hispanien / Papst vnd andern Häuptern / der
Christenheit zutragen werde / so geschrieben
im Jahr Christi 1630.

Practica auff vier Jahr lang vom 30. 31. 32.
bis ins 33. Jahr /

Was sich in denselben sol begeben vnd zutra-
gen / auch wie vns Gott mit vielen grossen Wunder zeis-
chen hat verkündigen / tliche grosse Strassen mit Erdbeben / grossen
Wasseräuen / vielen Feuersbrünsten / schrecklichen Pestilenzsterben / Wirtwachs-
lung der Krüchre / gross Fheuerung vnd Hungereuth / auch grossen vnd ne-
wen Aufbruch / mächtig Blütvergiessen / beneben vieler hohen
Potentaten Absterben / sampt grosser Veren-
derung in Teutschland:

Wie vnd wann dasselbe sol geschehen / auch an welchem Orth vnd
End zu guter Nachrichtung vnser viel geliebten Vaterlands.

Erstlich gedruckt zu Franckfurt am Meyn / bey Latomi Erben / 1630.

2. ábra

ben megjelent II. kötete 1630. évi szebeni kiadványként említi.² SZABÓ Károly azonban magát a művet nem látta, mert azt az általa ismert egyetlen magyarországi lelőhelyen, a brassói evangélikus gimnázium könyvtárában nem sikerült kézhez kapnia. Ezért bibliográfiájában e nyomtatványról csupán nevezett könyvtár címjegyzékének ide vonatkozó szövegét — *Wunderbarliche Prophezeiung und Weissagung eines siebenb. Propheten*. Hermannstadt. 1630. — közölte.

Hogy e nyomtatvány nem a szebeni sajtó terméke, hanem hamis impresszummal került forgalomba, azt WELLER már 1864-ben megállapította.³ A mű valódi nyomtatási

² SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I—III*. Budapest, 1879-1898. A nyomtatvány leírását ld: Szabó II. 467.

³ WELLER Emil: *Die falschen und fingierten Druckorte. I—II*. Leipzig, 1864. I. 24. — WELLER megállapítása alapján a zürichi Stadtbibliothek példányáról készült fénykép-

helyét és nyomdászát azonban WELLER sem határozta meg. E kérdés tisztázásához egy hasonló című frankfurti kiadvány nyújtott útbaigazítást, amely 1975 nyarán vétel útján került az Országos Széchényi Könyvtárba.⁴

A két nyomtatványban csupán az a két és fél lapra terjedő szöveg azonos, amely a „Siebenbürgischer Prophet”-megjelöléssel — feltehetően fiktív szerzőnéven — közreadott 1630. évre szóló jóvendöléseket tartalmazza. A 20 pontba foglalt próféciák között didaktikai-vallásos tendenciájú, általános jellegű megállapítások, a harmincéves háború eseményeit s az egyes országok helyzetét többé-kevésbé hitelesen tükröző jóvendölések és téves információk egyaránt előfordulnak. Számunkra a Magyarországot név szerint említő 2. pont a legérdekesebb: „Der Türk wird der Christenheit noch ein grossen Schaden thun, zwischen den Christen aber Fried machen. Es hat ansehens gnug, das er werd ein König in Ungarn setzen, doch nicht vvn (!) Türkischen, sondern von Christlichem Geblüt, aber Gott und kein Gewalt auff Erden, wird sein Reich auch bald stürzten”. E jóvendölések szövege mindkét kiadásban lényegében azonos, a két címlap azonban eltérő évszámot közöl a mű keletkezéséről: a hamis szebeni impresszumú nyomtatvány szerint 1629-ben, a frankfurti kiadás szerint 1630-ban íródott.

A szebeni impresszumú *Wunderbarliche Prophezeyhung*ban közreadott második mű már érdekesebb alkalmi híradás. „Discurs vom jetzigen Zustand aller Potentaten der Welt” címen szinte egy népszerű világpolitikai körképet tár az olvasó elé, amelyben a megszemélyesített országok, tartományok, városok rövid nyilatkozatban jellemzik helyzetüket, vagy politikai, világnézeti álláspontjukat. Sajátos módon a nyilatkozók között szerepel az ágostai hitvallás és a vallásszabadság is.⁵ Akárcsak a jóslások, ez a Discursus is didaktikus tendenciájú, népszerűen moralizáló olvasmány. A kiadvány ilyen jellegű célkitűzéséről, rendeltetéséről egyébként a címlap szövege is pontosan tájékoztat.

A frankfurti kiadványban e Discursus helyett egy németországi eredetre és használatra valló második mű — az 1630-1633. évekre szóló *Practica* — olvasható. Mint általában a hasonló munkák, ez a *Practica* sem tájékoztat konkrét eseményekről, Magyarországgal kapcsolatos megállapítást pedig nem tartalmaz. A jelzett években várható természeti csapásokat, járványokat kifejezetten az erkölcsös életre való buzdítás, intés célzatával sorolja fel. A némileg kedvezőbb előjelekkel jellemzett 1633. évnél pedig még a világvégére való utalás is megtalálható.

A frankfurti kiadás „Erstlich gedruckt zu Franckfurt am Meyn, bey Latomi Erben, 1630” impresszummal jelent meg. Ez az impresszum sem teljesen egyértelmű, mert egy korábbi kiadásra is vonatkozatható. A nyomtatványban használt betűk azonban megegyeznek a LATOMUS-nyomda más, hiteles kiadványainak típusaival,⁶ s így bizonyos, hogy a röplap valóban a nevezett frankfurti nyomdában készült. Az impresszum szövegének olyan értelmezése is helyes azonban, hogy a frankfurti kiadásban ismételtlen közreadott *Wunderbarliche Prophezeyung* hamis szebeni impresszummal megjelentetett, első kiadása is a frankfurti LATOMUS-nyomda terméke. A betűtípusok összehasonlítása

másolat 1630. évi nyomdahely nélküli kiadványként, RMK. III. 1461a jelzettel nyert beszerelést az Országos Széchényi Könyvtár régi magyar gyűjteményébe.

⁴ *Wunderbarliche Prophezeyung Und Weissagung eines siebëbürgischen Propheten*. Erstlich gedruckt zu Franckfurt am Meyn, bey Latomi Erben, 1630. 4°[6] lev. Jelzet: RMK. III. 1455a.

⁵ F. [A⁴] rektó: „Augspurgisch Confession. Ich bin nicht mehr, wie ich bin gewesen, dann ich hab mich gemauset . . . ReligionsFried. Ich sing jetzo am letsten Verß.”

⁶ FRANCUS, Jacobus — MEURER, Theodor: *Relationis historicae semestralis continuatio*. Frankfurt, 1617. U. az. Frankfurt, 1620. Jelzet: App. H. 2607 és App. H. 2616.

ugyanis a két kiadás közös eredetét igazolja. Nemcsak a szöveg- és kiemelőtípus azonos a két nyomtatványban, hanem az első mű szedésének beosztása is pontosan megegyezik.

Sigmund LATOMUS 1599-ben alapította meg frankfurti vállalkozását. Apósa, Johann KOLLITZ, nyomdai berendezésével kezdte működését s 1625-ig állt a műhely élén. Örökösei 1712-ig vezették tovább a nyomdát. Az elsősorban periodikákat publikáló LATOMUS-officinában látott napvilágot Jacobus FRANCUS és Theodor MEURER több műve, a híres *Mercurius Gallo-Belgicus*, 1608-tól pedig a város hivatalos vásárkatalógusa. Hasonló műveket adott közre Sigmund LATOMUS özvegye, aki privilégiumot nyert a vásári Relatiók kinyomtatására. Amikor 1627-ben az azévi őszi vásárra kibocsátott *Neuer unparteiischer Mercurius* az aschaffenburgi Quirin BOTZER-nyomdában megjelent, az özvegy a császárhoz fordult — és nem is eredménytelenül — jogorvoslásért.⁸ A privilégiuma védelmében a legfőbb fórumig folyamodó Anna Katharina LATOMUS minden szempontra ügyelő nyomdavezető lehetett. A *Wunderbarliche Prophezeyung*nak a — moralizáló, didaktikai tendenciájú *Practicát* is magában foglaló — második kiadását helyes nyomdai adatokkal hozta forgalomba. A mű első kiadását viszont, amelyben a *Discursus* a világ hatalmasait önkritikusan és nem egy esetben kedvezőtlen szituációban jellemzi, óvatosan nem saját sajtója termékeként, — hanem a távoli Szebent nyomdahelyként feltüntetve, — hamis impresszummal adta közre.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

⁷ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 122.

⁸ BENZING, Josef: *Die Anfänge des Buchdrucks zu Aschaffenburg*. Gutenberg-Jahrbuch, 1953. 113.

FIGYELŐ

Dersi Tamás (1929—1975). Amikor a *Magyar Könyvszemle* előző számában DERSI Tamásnak a felszabadulás utáni évek sajtójáról írt cikkét közöltük, nem sejtettük, hogy több tanulmányt már nem várhatunk tőle. Még a korrektúra készítése idején sem gondoltunk ilyesmire, mert — igaz, hogy már a kórházi ágyon készítette ezt — egyikünk sem ismerte betegsége végzetességét, és ő maga is tele volt munkakedvvel és tervekkel. Korai, váratlan halála azonban kegyetlen cezúrát húzott e tervek és a 46 éves koráig megvalósított eredmények közé, hogy az idő kíméletlen rostájába is már csak az utóbbiak kerülhessenek bele. Igaz — hála nagy munkabírásának és szorgalmának — ezek az eredmények nem csekélyek, de ez a körülmény csak fokozza a veszteség nagyságát az újságírás és a sajtótörténet számára egyaránt.

Mert DERSI Tamás kétféleképpen is eljegyezte magát a sajtóval: úgy is mint újságíró és úgyis mint sajtótörténész: sajtónk múltjának kutatója. E kettős szolgálata a hírlapírás körül különbözteti meg sajtótudományi munkásságát mindazokétól, akik nem a gyakorlati újságírás felől közelítették meg a sajtótörténetet. Hírlapírói és tudományos eredményei azt bizonyítják, hogy az újságírói-szerkesztői munka és a múlt hírlapirodalmának tanulmányozása nála egymást kiegészítő és támogató tevékenység volt. A századforduló sajtójának egy mai újságíró szemüvegén keresztül történő tanulmányozása által, amely időszak DERSI kutatásainak főterülete volt, közelebb került hozzánk e sok tekintetben még feltáratlan korszak. Másrésztől a sajtótörténeti tanulságok is éreztették kedvező hatásukat az országos napilap kulturális rovatára, amelynek vezetője volt. Talán csak egy példát ezzel kapcsolatban: DERSI Tamás fontosnak tartotta — és teljesen joggal — hogy felelevenítse hírlapirodalmunknak azt a korábbi gyakorlatát, amely szerint újságjaink régebben élénk kapcsolatot tartottak a különböző társadalom- és történeti tudományokkal, mint a legszélesebb érdeklődésre igényt tartó diszciplínákkal és azok eredményeivel.

Sajtótörténeti munkássága legfőbb állomásainak — önállóan megjelent munkáinak — pusztá felsorolása is bizonyítja nem mindennapos eredményességét [*A rejtélyes doktor* (1965), *A publicista Kun Béla*, *A magyar sajtó képeskönyve* (SZÁNTÓ Tiborral közösen), *Századvégi üzenet*, *A századvég katolikus sajtója* (1973)]. Mégis azt mondhatjuk, hogy ő maga bizonyos értelemben csak bevezetőknél érezte őket olyan kiforrott, módszertanilag és kutatási eredményekkel egyaránt alátámasztott művek elé, amilyenek elsősorban a *Magyar sajtó története* sorozatában általa megszerkesztendő kötetet szánta. Magának e nagy vállalkozásnak a létrejöttében és megszervezésében is nagy érdemei vannak DERSI Tamásnak, hiszen a sajtótörténet korszerű szintézisének elkészítése ma már meghaladja egy ember erejét és lehetőségeit: több tudományos intézet munkatársainak a közreműködését igényli. Ezért a századvégi magyar sajtó kiváló kutatóján kívül a hazai sajtótörténeti kutatás lelkes, buzgó szervezőjét és előharcosát is gyászoljuk DERSI Tamásban, akinek emlékét a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottsága — amelynek 1973 óta tagja volt — kegyelettel megőrzi.

(k. gy.)

Irodalomtörténeti bibliográfiánk folytatása.¹ Az MTA Irodalomtudományi Intézete által megindított, nagy és jelentős vállalkozás újabb állomásához érkezett. Előttünk fekszik a II. kötet, amely, három évvel az első után, KÓKAY György gondos szerkesztésében, az előzőnél is nagyobb terjedelemben látott napvilágot, és amely a felvilágosodástól (1772) a szabadságharc bukásáig (1849) terjedő időszak anyagát tartalmazza. Az egész vállalkozás előzményeiről, célkitűzéseiről és jellemzőiről már az I. kötet ismertetése során (MKsz 1974. 356.) megemlékeztünk. Így most mindjárt in medias res rátérhetünk arra, hogy a jelen II. kötet miként válaszol azokra az elvi kérdésekre, amelyeket elődjével kapcsolatban felvetettünk.

Az első ilyen kérdés az *időbeli elhatárolásé*, a periodizációé. A Bevezető külön kiemeli, hogy a kötet e vonatkozásban az irodalomtörténeti kézikönyv (III. 1965.) periodizációját vette alapul. Ez teljesen érthető. Historikusaink, igaz, rendszerint kissé másként periodizálnak, mivel a történeti fejlődés egészét veszik figyelembe: 1790, illetve néhányan 1795 körül vesznek fel egy fontosabb periódushatárt. Ez előtt pedig az 1760-as években (közelebről: 1765 körül) egy olyan szakaszhatárt, amelytől a felvilágosult abszolutizmus időszaka számítható. A végén pedig 1848 tavaszán ismét egy olyan fontos periódus-határt, amelynél a polgári forradalom a feudalizmus hosszú évszázadait lezárja, és amely után Magyarország polgári kori története következik. A szabadságharc alapjában véve már a polgári Magyarország történetének első fejezetébe tartozik. Az eltérés itt nyilvánvalóan az irodalmi folyamat saját, speciális jelenségeiből adódik. Az elején abból, hogy irodalmi fejlődésünk valóban BESSENYEI fellépésével, 1772 körül lépett új periódusba. Vagyis akkor, midőn a felvilágosodás második hazai fő változata, a felvilágosult rendi tendencia kezdett kibontakozni, a maga eleinte főleg nemzeti nyelvi-irodalmi programjával. Irodalmi korszakhatárként 1772 mai tudásunk szerint és jobb érvek alapján is fenntartható, mint amilyenekkel egykor TOLDY próbálkozott. 1849 pedig mint záró időhatár egyebek közt alighanem abból adódott, hogy így PETŐFI pályája egységben kezelhető. Egyébként ugyanis, JÓKAI, KEMÉNY vagy mások esetében 1849 éppúgy megszakítást jelent, mint 1848, hiszen az ő pályájuk tovább folytatódik. Ismételjük azonban, hogy e kérdés általában vethető fel az irodalomtörténet periodizálásával kapcsolatban, és hogy érthető, sőt gyakorlatilag különösen indokolt, ha a jelen bibliográfia e téren a kézikönyv beosztását követi.

E téren, de mégsem teljesen. Az irodalomtörténeti kézikönyv ugyanis az 1772–1849 közötti időszakot több részre osztja. Ezek: *Irodalom és felvilágosodás (1772–1795)*; *A felvilágosodástól a romantikáig (1795–1825)*; *A romantika (1825–1841)*; *A romantikától a kritikai realizmusig és a népiességig (1841–1849)*. Ezek a belső határok részben nyilvánvalóan helyesek, részben pedig vitathatók. 1795 után valóban olyan világnézeti és politikai hullámvölgy következett, amelyben a felvilágosodásnak csak a feudális rendszert közvetlenül nem veszélyeztető momentumai, célkitűzései élhettek tovább. E hullámvölgy azonban nem 1825 körül ért véget, midőn a rendi, feudális ellenzék újrászóhoz jutott. A reformkor kezdetét nyilvánvalóan a nemesi liberális reformellenzék felbukkanásától, tehát az 1830-as évek küszöbétől kell számítanunk. Ettől függetlenül azonban azt a törekvést, hogy e nagyobb időszakon belül bizonyos belső tagolódás érvényesüljön, a kézikönyvben bizonyára helyesnek kell tartanunk. E téren viszont a bibliográfia nem követi a kézikönyvet, hanem együtt kezeli az egész, nagyobb időszakot. Pontosabban: csak bizonyos tematikai csoportokon belül, alárendelten tagolja időrend szerint a különböző jelenség-csoportokat.

¹ KÓKAY György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849*. Bp. 1975. Akadémiai Kiadó, 925. 1. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. VARGHA Kálmán, V. WINDISCH Éva. 2.)

E döntés nyilván azon a megfontoláson alapult, hogy így, együtt, az anyag jobban összefogható, az általánosabb információ könnyebben kezelhető, meg hogy a bibliográfia belső tagolásának nem mindenben kell az összefoglaló munkáét követnie. Mindebben van is sok igazság. S azt is hozzátehetjük, hogy a tájékozódás ezzel gyakorlatilag nem vált érdemben nehezebbé. Bizonyos fenntartásaink azonban mégis maradtak. Az egyik az, hogy egy valamivel tagoltabb időrendi struktúra esetleg jobban mutatná a fejlődés bizonyos tüneteinek változásait, bővülését, és egy-egy szakaszon belül együvé tartozását. A jelen kötetben viszont például az utópista szocialista eszmék hatása után kerül sor a prozódiai harcra 1781–1789 között, a nyelvi-irodalmi viták tematikai szakaszában, amely persze megint eljut egészen 1849-ig, mielőtt újra BESSENYEI körére, 1772-re ugrunk vissza az írói csoportosulások újabb témakörében. Másik aggodalmunk pedig az, hogy e tagolatlanság könnyen keltheti végig az emelkedés, a visszaeséstől mentes fejlődés illúzióját kezdettől végig a két határpont között. Annnyival is inkább, mivel a *Bevezető* is a felvilágosodás, a reformkor és a forradalom ívét húzza meg. A valóságban, mint tudjuk, és mint a kötet gazdag anyagának számos részletéből is kiderül, a felvilágosodás és a reformkor között a feudális, rendi nacionalizmus közbeékelődő szakaszával kell számolnunk, azzal a világnézeti és politikai hullámvölgygel, amelyről fent már szó esett, és amely az irodalomban is erősen kifejezésre jutott. Ezt a mozgási görbét talán érdemes figyelembe venni az anyag csoportosításában is. De minek kellene ilyenmivel egy bibliográfiának törődnie? — kérdezhetnék egyesek. Azt hisszük azonban, hogy ezek a puszta technikai kérdéseknél megrekedve lebecsülnék azt a színvonalat, amelyet egy elvi igényességgel készült bibliográfiának képviselnie kell, amelyet a maga átgondoltságával a jelen munka is elismerésre méltóan képvisel, és amely kötelezi a bírálót is, midőn a különböző elvi megoldások lehetőségéről a közös ügy érdekében így írásban elmélkedik.

A második főbb kérdés a *tematikai elhatárolásé* és *struktúráé*. A jelen kötet, az elsőhöz hasonlóan, két fő részre oszlik. Az első itt is az általános anyagot tartalmazza, vagyis azt, amit az adott irodalomtörténeti korszakról általában, egy-egy író egyéni működésén túlmenően írtak. Hogy a kötet önállóan is használható legyen, bizonyos olyan, egészen általános anyagot is megismétel, amellyel már az I. kötet élén találkoztunk. Ezt a megoldást helyesnek kell tartanunk. Az általános részen belül persze külön szakaszokat találunk. Ezek élén (1) a segédkönyvek, bibliográfiák, kézírattári katalógusok, levéltári leltárak, összefoglaló művek szakasza áll. Ezt követi (2) az irodalom elvi és elméleti kérdéseinek, így az anyanyelvűségnek és az egykorú esztétikának szakasza. Majd (3) az irodalmi műfajok, kifejezőeszközök szakasza, amelyben a nyelvtudomány, a nyelvtanok, szótárak anyaga is helyet kap. Az irodalmi folyamat története című szakasz (4) sokrétű, gazdag anyagot tartalmaz, az eszmei-politikai áramlatoktól és a felvilágosodás előzményeitől, amelyre valóban helyes így visszamenőleg itt is sort keríteni, a nemzeti eszmén át, amelynek címe alatt itt egy kissé talán heterogén anyag található, a nyelvi-irodalmi vitákig és a stílusirányzatokig. Itt szerepel a nyelvújítási harc is, gondos adatgyűjtés alapján, bár talán kissé elszakítva a nyelvújítási folyamat kezdeteitől. Ezt követi (5) az irodalmi élet és keretei című szakasz, amelyben helyet kapnak egyebek között a tudománytörténet, könyvtörténet, nyomdászat-történet, a könyvtárak, az ezidőben már egyre gazdagabb sajtótörténet, a színházak, iskolák és egyházak persze sokhelyt erősen válogatott anyaga is. Az általános részt a magyar irodalom és a világirodalom kölcsönhatásainak szakasza (6) zárja le, az országok betűrendje szerint csoportosított anyaggal.

A kötet másik, nagyobb fő része, amely az előzőnél több mint kétszer akkora terjedelmű, az egyes írók életművére, egyéni pályájára vonatkozó, személyi anyagot sorolja fel, a nevek betűrendjében. Egy-egy szerző anyaga élén a személyi bibliográfiákat talál-

jük, ahol ilyenek vannak egyáltalán, azután a szövegkiadásokat (nem az egykorúakat, hanem a későbbieket, a filológiai jellegűeket), és végül az idevágó irodalmat, olyan bővebb anyag esetében, amely a további, belső tagolást is indokolja, megint külön alcsoportokra bontva. Helyesnek kell tartanunk, hogy a több mint 470 felsorolt személy közt a kifejezett szépirodók, költők mellett olyan szerzők is szerepelnek itt, mint KOSSUTH és SZÉCHÉNYI, vagy éppen TESSEDIK Sámuel és KOVACHICH Márton György.

Ez a kettős beosztás, mint az első kötetben, itt is áttekinthetőnek bizonyult és jól bevált. Általában meg kell jegyeznünk, hogy a kötet jól kezelhető. S ha netán valaki azt panaszolná, hogy nehezen igazodik ki benne, annak csak azt ajánlhatjuk, hogy önmagában keresse a hibát.

A kötet anyaggyűjtése most is igen gondos, körültekintő módon ment végbe. Különösen alapos és gazdag a személyi rész, amelyben beható ellenőrzés során is alig tudunk egy-két kisebb hiányt felfedezni. Úgy tűnik, hogy az új kötet a régebbi, kisebb, nem különösebben jelentős szakmai cikkeket is nagyobb mértékben figyelembe vette, mint az előző. Legfeljebb annyit tudunk megjegyezni, hogy ha a *Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–1944) cikkei bekerültek, akkor esetleg bekerülhettek volna a vele egykorú *Hungarian Quarterly*, vagy éppen az újabb *New Hungarian Quarterly* idevágó cikkei is. Mivel a szorosán vett irodalomtörténet és más, rokon tudományok közt széles határvonalak terülnek el, amelyek bizonyos mértékig ide is, oda is sorolhatók, nehéz volna pontosan eloirni, hogy a határvonalnak pontosan hol kell haladnia. Az a benyomásunk, hogy a jelen kötet, ha nem is mindenütt markol egyformán sokat, lényegében véve igyekezett józan mértéket tartani. Ha a többi, rokon tudomány mind hasonló színvonalú bibliográfiával fog megörvendeztetni bennünket, akkor az összkép lényegében véve hiánytalanannak lesz majd mondható.

Külön kérdés azután, hogy mennyiben kell egy ilyen kötetben figyelembe venni más magyarországi nemzetiségek irodalmát, egy olyan időszakban, amelyben ezek az irodalmak mind a maguk külön útján kezdenek már haladni. A kötet elvi célkitűzése e vonatkozásban az volt, hogy most is figyelembe veszi azokat a magyarországi nem magyar írókat, „akiknek szerepük volt a magyar történeti és irodalmi mozgalmakban”. Ez az álláspont nyilvánvalóan helyes, ha a gyakorlatban a „szerep” biztos mércéjét nem is mindig könnyű megtalálni. A szlovák SZKLENÁR Györgynek így csak az a vitája bukkan fel itt (J. TIBENSKÝ cikkében), amelyet a történész KATONA Istvánnal Nagy-Morvaországról folytatott. Más, életrajzi stb. adalékok róla sem találunk. Az ugyancsak szlovák SZEMIAN Mihály, aki szlovák nyelven írta meg a magyar királyok népszerű történetét, irodalmi működésével nem szerepel; viszont szerepel külföldi, németországi tanulmányútja, amelyről BUCSAY Mihály írt tanulmányt. A történész persze, aki mindig az egészet szeretné egyszerre látni, itt talán egy kis elfogultságra hajlamos, mert arra gondol, hogy egykorú irodalmi művelődésünk egy soknemzetiségű ország sajátos közegében, különböző, egymás mellett helyet kereső nyelvek és irodalmak együttesében fejlődött tovább, és hogy ezt jó volna mindig szem előtt tartanunk. Vagyis, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján tájékozódni kellene a pozsonyi jozefinista szeminárium írói körének szlovák tagjairól is, hogy hallanunk kellene BERNOLÁKRÓL, FÁNDLYRÓL, hogy a román MAIOR Péter és SINKAI sem csak budai egyetemi nyomdai működése kapcsán volna említhető. A példák száma még bőven gyarapítható, de egyben, valljuk be, azon bonyodalmaké is, amelyek egy ilyen munka kereteit hamar szétfeszíthetik. Az osztrák irodalmi kapcsolatoknál azonban ettől függetlenül is helyes lett volna némi tájékoztatást adni Michael DENIS bécsi irodalmi köréről, amelynek egyebek közt RÉVAI Miklósról is közvetlen hatása volt.

Az I. kötetrel kapcsolatban külön kitértünk arra, hogy az egykorú kiadások fel nem sorolása, terjedelmi okokból, elvi megfontolás alapján, mennyiben járt bizonyos infor-

mációk elmaradásával is. A kérdés most, a II. kötetnél is aktuális, bár itt persze, az anyag bővülését tekintve, a terjedelem-robbanás veszélye még fenyegetőbb lett volna, mint korábban. A hiány ezúttal is fennáll, de bizonyos enyhítő momentumokat megemlíthetünk. Ilyen az, hogy a magyar időszaki sajtó megindulására hivatkozva a kötet már idéz, a tematikai csoportok élén, külön, egykorú irodalmat: cikkeket is. Ilyen továbbá, hogy bizonyos témakörökben idéz egykorú munkákat is: a történettudományban ugyan nem, de a nyelvtudományban (86. l.) igen. SAJNOVICS *Demonstratiója* (1770), amelyet hiányoltunk az I. kötetből, itt most felbukkan, bár vitathatóan, mivel két évvel a II. kötet időhatára előtt látott napvilágot. Nem láttuk azonban GYARMATHI munkáját e sorban, bár a retrográd ellenfél: BEREGSZÁSZI NAGY Pál viszont több egykorú kiadvánnyal is szerepel. Elősegíti a tájékozódást végül az is, hogy a személyi részben, egy-egy fontosabb szerző bővebb anyagán belül külön csoportba kerültek az egyik vagy másik művére vonatkozó tanulmányok, a szóban forgó mű évszámmal is ellátott címe alatt.

Ha minden tételt aprólékosan ellenőrizni akarnánk, egy ekkora — majdnem ezer oldalas — kötet nagy anyagában nyilván akadnánk itt-ott kisebb igazítani valókra is. Túhegyre szedhetnénk, hogy CONCHA Győzőnek a *Vexatio* (1765) c. rendi-klerikális röpiratról készült tanulmánya (83. l.) nem e kötetbe tartozik; hogy alighanem tévesen került a felvilágosodás előzményei közé, a coccejanizmus-pietizmus stb. mellé TAKÁTS Sándornak a piarista tanár BENYÁK Bernátról írt tanulmánya, amely inkább 1777 utáni dolgokkal foglalkozik, valamint a *Ratio Educationis* (1777) szövegének FRIML-féle kiadása és fordítása. Nézetünk szerint azonban az ilyen szemelgetés végül is egyoldalú és méltánytalan képet adna a kötetről, amelyet a maga nagyon gazdag, általában igen jól válogatott anyagával, átgondolt szerkezetével, pontos és odaadó munka eredményeként, bibliográfiai irodalmunk újabb igen értékes alkotásának és nagy nyereségének kell tekintenünk. Eddigi tapasztalataink is elegendők ahhoz, hogy megállapítsuk: a továbbiak során mindannyiunknak igen komoly segítséget fog nyújtani.

KOSÁRY DOMOKOS

Apáczai Csere János emlékezete. (Kiállítás a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában). Irodalomtörténetté süllyedt korok alkotásait szinte csak a szakmabeliek tartják számon mint szemléleti-elméleti háttér máig ható indításait. Évfordulókon szokás emlékeztetnünk a tudatos visszatekintésre, szemléleti gazdagodásul. Ilyenkor nyílnak meg a ritkán látható könyvek a nem szakmabeliek előtt is. Debrecen százados könyvtártermének tárlóiban most azok az avult lapok világitanak, amelyekből BÁN Imre megrajzolta APÁCZAI CSERE János szellemi arculatát. Nagy monográfiájában jelzet szerint is megemlített kötetek kerültek le most a polcokról, ilyenekben talált indítékot APÁCZAI, vagy sűrítendő anyagot, enciklopédikus tudást áhító korában, innen folytatták a tanítványok.

Az *Encyclopaedia* tiszteletes és tudós szerzőjének emlékezetére szentelt kiállítás 1975. október 31-én nyílt meg, Kocsis Elemér teológiai tanár bevezetőjével. Számos érdeklődő hallgatta APÁCZAI nemes értékelését, a tudomány és társadalom ügyéért elégett életnek a protestáns iskolázás történetébe ágyazódó felidézését. Majd a tárlóknál KIRÁLY László könyvtárigazgató magyarázta el a néhány szavas feliratokkal jelzett mozzanatok társadalom és tudománytörténeti horderejét.

„Nemesak magunknak születtettünk, hanem szüleinknek, barátainknak, és hazánknak” — hirdeti APÁCZAI szavaival a protestáns kollégiumok diákságának meghatározottságát a kiállítás. Emésztette őket a haza pironkodó szeretete és a szörnyű tanulás, hogy

a BISTERFELD óta közönséges igény szerint minden lehető tudomány egyetemességét áttekintsék, amennyire a mostoha körülmények engedik. A XVII. század gondolati váltásával, a társadalmi meghatározottsággal azonban vele járt APÁCZAINÁL és a hasonló gondolkodású puritánoknál, hogy a nézetekből a társadalom szerkezetének változása következne. Ez akkor a későbbi századokra odázódott, a külső és belső hanyatlás miatt, de maga a folyamat megfordíthatatlan volt APÁCZAIÉK korától.

A kiállítás BETHLEN Gábor művelődési törekvéseitől a mába ívelve sűriti az APÁCZAI nevével jelzett folyamatot. Idézi a hazai környezetet BISTERFELD, ALSTED, PISCATOR, PORCSALMI kötet, a németalföldi polgári gondolkodás aranykoráét pedig AMES, BACON, PERKINS, VOETIUS — és mindenk fölött DESCARTES. Itt fogant meg, s érett könyvvé az *Encyclopaedia* (az egyik példány a barát KOMÁROMI CSIPKÉS György volt), mely alkotásként hasonló a kartézianus élőfához, metafizikai gyökérzetével, fizikai törzsével, orvosi, technikai és etikai fő ágain a mindenki számára termett tudás gyümölcsével, azok számára, akikért születettünk, a szűkebb-tágabb társadalom számára. Természetesen csak jelzésszerű válogatásra elég néhány tárló, hogy mutassa a forrásokat ALTHUSIUSTÓL FORTIUSIG és IUSTINIANUSTÓL GROTIUSIG, amelyeket egyéb munkáiban is használt, vagy könyvtárában megtalálhatók voltak. Mintegy a hazai folytatásra vagy előzményre céloz KERESZTURI, MEDGYESI, TOLNAI, MAGYARI egy-egy kötet. A szatmárnémeti nemzeti zsinat kánonai mutatják, hogy tilalmas lett az újítás az elhanyagló Erdélyben. Azért mégis haladt tovább a puritánok második nemzedéke, mint MARTONFALVI, KÖLESÉRI, ÉRSEKIJÁRI. APÁCZAI szétszóródott könyvtárából való három kötet, épp MARTONFALVIÉ volt később az egyik. APÁCZAI kezeírása benne. Szép vonású héber betűk. Nyomatásban is megjelent munkácska tervezete. Mindjárt a korabeli másolat is mellette. És, hogy még a puritánok történelmi érdeklődését is érintsük, Georg HORN magyarra fordított, de a nyomtatásban fenn nem maradt munkájának másolatával van e füzetke kolligálva. PÜSPÖKI SZILÁGYI János a fordító és kiadó, neki küldte haza KÖLESÉRI a CROMWELL dicsőítésére írott latin ódákat, amely szintén jellemzi külföldön tanuló diákjaink tájékozódását.

A társadalomtörténet számontartására említsünk meg egy másik kötetet, mely APÁCZAI külföldi tanulmányútja kezdetén hagyta el az angolországi sajtót: *Relations and Observations, Historical and Politick, upon the Parliament begun Anno Domini 1640 . . . the History of Independency . . .* — Ilyenféle munkákból tájékozódtak a hanyatló Európában egyedül forradalmasodott ország eseményeiről a hazai szellemi élet legkiválóbb munkásai. — Azóta a kapcsolatokat sokrészt földértették, nem szűkölködünk az APÁCZAIra vonatkozó tanulmányi anyagban sem. Ezek útját is jelzi néhány forráskiadás, BETHLEN Miklós *Önéletírása*, BÀN Imrénének a nagykönyvtárban született és a könyvtárnak dedikált tanulmánya, az *Encyclopaedia* most megjelent hasonmás kiadása, és a Kolozsvárott kiadott *Logikátska*. Tarkítja a nyomtatványok sorát néhány fénykép, (CSUTAK Levente rajza, KÓS András fafaragása, KOZMA István rézdomborítása — PÁLDI SZÉKELY István metszete elképzelteti a hajdani épületet, ahol APÁCZAI tanított), vagy kézirat, mint APÁTI Miklós RAMUS dialektikáját is tartalmazó deákalbuma, hogy érezzük, mai indítékok sejlének az elmúlt századok emlékeiben.

Visszatekintve az emlékezést példázó nyitott könyvekről a vaskos kötetekkel ékes polcok termére, világít felénk egy homlok, könyvek világosságával. Emlékezetes megoldás a GY. SZABÓ Béláé: nem tukmál reánk magaképzelte arcot az ismeretlenbe süllyedt vonások helyére, hanem a szellem napvilágát ragyogtatja a tiszteletes és tudós, könyvekbe merült főn.

FEKETE CSABA

Harry Carter életművéhez, Harry CARTER, akinek neve összeforrott a jelenkori könyvtörténettel és könyvművészettel, nem ismeretlen a magyar olvasó előtt sem. A kitűnő tudós és gyakorlati szakember 1976-ban tölti be hetvenötödik életévét. A *The Library* 1974 márciusi számát ünnepi megemlékezésékként CARTERnek ajánlotta.

Jó alkalom, hogy mi is szóljunk CARTER munkásságáról, amely hazájának határain túl is érvényes forrásértékű művekkel gazdagította a könyv és a tipográfia történetét. Számunkra különös jelentőségű, hogy CARTER kiváló ismerője TÓTFALUSI KIS Miklós hollandiai betűmetsző munkásságának, neki köszönhetjük a századunkban „Janson” típusnak elnevezett betű felismerését és KIS Miklós amszterdami alkotásával való azonosítását. Kevésbé ismert itthon, hogy CARTER azóta is több munkájában visszatért KIS Miklós típusaira és első megállapításait újabb fontos közlésekkel egészítette ki.

John DREYFUS és Peter DAVIDSON ünnepi cikkéből megtudjuk, hogy CARTER 1928–29-ben a Monotype műveknél tanult Surrey-ben, majd a Kynoch Press munkatársra lett Birminghamben, ahol hamarosan termelési vezetői munkakörbe került s mint ilyen, művészi kiadványokat tervezett. 1937–38-ban az angol könyvművészet kiváló műhelyében, a Nonesuch Press-nél működött. 1954-től az Oxford University Press levéltárosaként tevékenykedett.

Több betűcsaládot tervezett és egyeseket saját kezűleg metszett. 1931-ben ő tervezte a Baskerville típus cirill változatát a Monotype részére, a háborús évek alatt egy héber típus betűbélyegzőit véste kézzel.

Kutatói munkája az angol tipográfia megújításának második nagy korszakához, a *British Typographical Reformation* mozgalmához kapcsolódik. Az első, a *Revival of Printing* a 19. század második felében a kézműipari hagyományok újjáélesztésével kísérlete meg a gyors ipari fejlődésnek áldozatul esett műhelykultúra feltámasztását. Vezérének, William MORRISnak erényei és korlátai jól ismertek a mi közönségünk előtt is, a mozgalom második korszakáról azonban kevésbé vagyunk tájékozottak. Az utóbbihoz, melynek szellemi vezére Stanley MORISON volt századunk 20-as és 30-as éveiben, fűződik a történeti betűcsaládok rekonstruálása és bevezetése a mai termelésbe, a kézműipari nosztalgiák leküzdésével, a modern technika alapján. Vagyis KNER Imre szavaival „a tradíció folytonosságának helyreállítása”, a múlt művészi értékeinek életbentartása a gépi tömegtermelés körülményei között. Ehhez azonban nem volt elég a múlt tipográfiai értékeinek — betűinek és könyvcsináló módszereinek — esztétikai felismerése: csak a könyv egész múltjának sokoldalú feltárása, tudományos megismerése tette lehetővé, hogy a hagyományok újraalkalmazása ne eklekticizmushoz, hanem valóságos újjászületéshez vezethessen. S hogy a *Reform* valóban korszerű eredményekkel szolgált, az annak köszönhető, hogy művelői, MORISONnal az élen, nemcsak iparművészeti alkotók, hanem lelkiismeretes történészek, a múlt technikájának és gazdasági életének bűvárai, pontos filológusok és mindezen sokoldalú képességük mellett mai gyakorlati szakemberek is voltak.

CARTER, akinek elméleti munkássága a *Reform* éveiben kezdődött, jelentős művek egész sorával járult hozzá a régi betűk és a régi tipográfia megismertetéséhez. Első fontos munkája *Fournier on typefounding* címmel 1930-ban jelent meg, P. S. FOURNIER francia betűöntő 18. századi művének magyarázatos közreadásával. Nevéhez fűződik a régi angol nyomdászati irodalom több fontos művének újrakiadása is: a híres MOXON-féle *Mechanick Exercises*; Edward Rowe MORES 1778. évi munkája az angol betűöntők-ről; Horace HART könyve az oxfordi betűk eredetéről stb.

Legfontosabb és egészen újfajta kutatását — többek társaságában — a háborús években kezdte: az európai betűcsaládok származásának feltárását. Ennek eredménye *Type Specimen Facsimiles* címen látott napvilágot. Eddigi kötetei 1963-ban, illetve 1972-ben jelentek meg. Közlik a legfontosabb európai betűminták hasonmásait, valamennyi betű-

család származását és a betűmetszők tevékenységének leírását, elemző magyarázatokkal. A társzerzők sorában fontos szerepet vállalt Harry CARTER e nagyjelentőségű művek létrehozásában. Betűmintákat ugyanis korábban is publikáltak: az egyes betűcsaládok analízisét azonban első ízben itt találjuk meg. Így e kiadványok az európai betűművészetnek és betűöntésnek valóságos atlaszai, amelyek a típusok felismerésének, azonosításának, származásuk kimutatásának nélkülözhetetlen eszközei.

CARTER közreműködésének nyomai ott találhatóak a betűtörténet és nyomdászattörténet más úttörő jelentőségű kezdeményezéseiben is. Tudvalevő, hogy az európai betűművészet legfontosabb tárgyi emlékei az antwerpeni Plantin-Moretus Múzeum patricái, matricái és régi leltárai. E felbecsülhetetlen értékű anyag meghatározását, értékelését Harry CARTER kezdte meg az ötvenes években. Részese annak, hogy a Múzeum kollektívája a munkát magas szinten folytathatta és olyan kitűnő művek láthattak napvilágot, mint H. D. L. VERVLiet és L. VOET monográfiái.

Az 1950-es években CARTER birtokába került TÓTFALUSI KIS Miklós amszterdami betűmintalapjának kicsinyített fényképmásolata. Az Angliában élő magyar fametsző művész, BUDAY György segítségével összehasonlította KIS Miklós kiadványaival, valamint a frankfurti Stempel betűöntődének az 1920-as évek óta „Janson” néven ismert betűcsaládjával. Megállapították, hogy a „Janson” nem más, mint KIS Miklós amszterdami típusa. E véleményüket első ízben 1954-ben tették közzé a *Linotype Matrix* c. folyóiratban, majd további bizonyítékokkal kiegészítve a *Gutenberg Jahrbuch* 1957. évi kötetében. Számos érdekes részletet tartalmazó érvelésük itthon is ismert e cikkek magyar nyelvű változatából, amely a *Magyar Könyvszemlében* 1969-ben jelent meg (136–141. l.).

Érdekesekek azonban CARTERnek KIS Miklósról vonatkozó újabb felfedezései is. CH. RICKS társaságában 1961-ben adta ki Edward Rowe MORES munkáját: *A Dissertation upon English Typographical Founders and Founderies (1778)*. MORES tudós, antikvárius, magánajtó-tulajdonos volt, aki megvásárolta John JAMES betűöntődjét. Utódai az öntőde felszerelését eladták, s az árverési katalógusban közzétették a betűk mintáit. CARTER a betűminták között nemcsak a KIS Miklósnak tulajdonítható *Two Line English Roman* (kb. 25 pontos antikva) és ugyanennek bizonyosan KIS Miklóstól származó kurzívját említi meg, amelyek már az 1695. évi oxfordi mintakönyvben is előfordultak, hanem azt is kimutatja, hogy a *Double Pica Hebrew* nem más, mint KIS Miklós amszterdami mintalapjának *Augusztián héber* típusa. KIS Miklós e héber betűjét egyébként megtalálta egy 1695. évi amszterdami kiadású *Hágadá sel Pészach*-ban is, amely megvan az oxfordi Bodleian Library-ban (Opp. fol. 1284. sz. alatt).

1973-ban jelent meg MORISON posztumusz könyve: *A Tally of Types* (Betűk könyve), melyet néhány pályatársának cikkével egészítették ki. A könyv a *Reform* során keletkezett rekonstruált klasszikus betűcsaládok történetét foglalja össze. CARTER, mint az egyik Appendix szerzője, a Monotype *Ehrhardt* betűcsalád történetét ismerteti a könyvben. Tudvalevő, hogy a típus KIS Miklós amszterdami betűi alapján készült. CARTER cikkéből azt is megtudjuk, hogy miért tér el a felújítás ily mértékben az eredetitől, s ezenkívül is értékes újabb adalékokat nyújt a KIS Miklós-féle típusok történetéhez.

A *The Library* ünnepi száma tisztelettel azzal rója le Harry CARTER iránt, hogy a betű- és tipográfia történet legjelesebb szerzőinek cikkeiket közli. Számunkra külön érdekességgel bír ezeknek sorában BUDAY György cikke, aki néhány újabb gondolatát közli KIS Miklósról, a „Janson”-betűk alkotójáról. (Az érdekes tanulmány a *Magyar Könyvszemle* e számában olvasható.)

Harry CARTER ez idő szerint a közel négyszáz éves Oxford University Press történetén dolgozik. Munkájának első kötete már meg is jelent. Új művének folytatásához és

HARRY CARTER, O. B. E.

Anno ætatis suæ

LXX

70th Birthday Tribute
(Adamas Product)

Artist's proof

George R. R. R.
March '71

Harry Carter aki - Bányagyörgy közreműködésével -
először ismerte fel és ajánlotta meg, hogy az u.n.
'Janson' betűtípusból készítsék Miklós
újrötését.

nagyrabecsült alkotó munkájának egészéhez a magyar olvasók nevében is sikert kívánunk. Tiszteletünk jeléül közreadjuk BUDAY György fametszetének reprodukcióját. A metszet Harry CARTER hetvenedik születésnapjára készült.)

HAIMAN GYÖRGY

Harry Carter munkáiból

- Fournier on Typefounding.* London, 1930.
Plantin's Types and their Makers, in Gedenkboek der Plantin-Dagen. Antwerpen, 1956.
Joseph Moxon / Mechanick Exercices in the whole Art of Printing (1683—4). Edited by Herbert DAVIS and Harry CARTER. London 1958.
Edward Rowe Mores / A Dissertation upon English Typographical Founders and Founderies (1778) with A Catalogue and Specimen of the Typefoundry of John James (1782). Edited by Harry CARTER and Christopher RICKS. London, 1961.
Type Specimen Facsimiles I. A. F. JOHNSON, Harry CARTER, Matthew CARTER, Netty HOEFLAKE, Mike PARKER jegyzeteivel. Bev. Stanley MORISON. Kiad. John DREYFUS. London, 1963.
Sixteenth-Century French Typefounders: the Le Bé Memorandum. Documents typographiques français III. Paris, 1966.
 H. CARTER and H. D. L. VERVLLET: *Civilité Types.* Bibliographical Society Publications, New Series XIV. Oxford, 1966.
 Stanley MORISON and Harry CARTER: *John Fell, the University Press and the „Fell” Types.* Oxford, 1967.
A View of Early Typography up to about 1600. The Lyell Lectures 1968. Oxford, 1969.
Horace Hart / A Century of Typography at the University Press Oxford 1693—1794. Kiad. Harry CARTER. Oxford, 1970.
Type Specimen Facsimiles II. H. D. L. VERVLLET és Harry CARTER jegyzeteivel. Kiad. John DREYFUS. London, 1972.
A History of the Oxford University Press Vol. 1. to 1780. Oxford, 1975.

500 éves a lengyelországi könyvnyomtatás. A lengyel könyvnyomtatás megszületésének 500 éves évfordulója alkalmából nemzetközi tudományos ülészakot rendezett a Nemzeti Könyvtár, a Jagello Egyetem és a Jagello Könyvtár. A lengyel s közép-európai művelődéstörténet szempontjából kiemelkedő jelentőségű konferencia első szakasza Varsóban, folytatása pedig Krakkóban zajlott le 1974. május 6 és 10 között. A téma iránti érdeklődésre vall az elhangzott több mint harminc referátum és kiselőadás. Az ünnepi ülést Mieczysław KARAŚ, a Jagello Egyetem rektora nyitotta meg.

Az első előadó Witold STANKIEWICZ, a varsói Biblioteka Narodowa igazgatója volt, aki Stanisław SIEKIERSKI-vel közösen készített *Kształtowanie się polityki wydawniczej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* című időszerű témáról, a Népi Lengyelország kiadás-politikájának kialakulásáról tartott vitaindító referátumot. Az előadás keretében szó volt a lengyel kiadói politika helyzetéről és a távlati tervekről is. A mai feladatok összegeése után történeti témák következtek.

Alodia KAWECKA-GRYSZOWA előadása *Dzieja drukarstwa w Polsce XV i XVI w.* címen a régi lengyelországi nyomdászati kérdéseivel kapcsolatos kutatásairól számolt be. Ismeretes, hogy az első Lengyelországban kiadott nyomtatvány, az *Almanach Cracoviense* 1474-i példánya volt. A kutatások kiterjednek a XVI. században már 24 lengyelországi helységben működő 55 nyomda gazdag termésére, mintegy 6000 nyomtatványra, közöttük különféle közhasznú nyomtatványokra, a polemikus irodalom és a „sowizral” irodalom elterjedt nyomtatott darabjaira, kézikönyvekre stb. Az előadó megállapította, hogy komoly előrehaladás történt a könyvnyomtatás történetének feltárása területén a 20 évvel ezelőtti, 1954-es reneszánsz ülészak vitái óta, de a munká-

latokat tovább kell fokozni. Elsősorban a közös kutatások elmélyítését sürgette a szociológia, a kultúrtörténet és a könyvgrafika terén. Szólt az inkunábulumok, ősnymtatványok második kötete előkészítő munkája meggyorsításának szükségességéről, könyvtörténeti retrospektív bibliográfia kiadásáról, terminológiai és elméleti problémák tisztázásának fontosságáról. Ehhez a témakörhöz kapcsolódott Kazimiera MALECZYŃSKA *Papiernictwo w Polsce XV i XVI w.* című, valamint Leszek HAJDUKIEWICZ *Czytelnictwo w Polsce w XVI i XVII w.* című referátuma a korabeli papírgyártásról, illetve a reneszánsz és barokk századok olvasóközönségéről, mely utóbbiban új követelményekről is szó volt, például könyvtárak és kiemelkedő régi könyvgyűjtemények szisztematikus feldolgozása, továbbá könyvtári inventáriumok lehetőség szerinti kiadásának folytatása. A legújabb könyvkötészeti kutatási eredményekről számolt be Anna LEWICZKA-KAMIŃSKA *Dzieje oprawy książkowej w Polsce* c. előadásában, a távlati feladatok között megjelölve a régi lengyel könyvtáblák művészi remekei általános katalógusának előkészítését, valamint a nagy könyvtárak értékes gyűjteményeiből egy katalógus-album közreadását.

A könyvtörténet és az irodalomtörténet problémái kerültek a vita előterébe Paulina PELCOWA *Historia książki a historia literatury* c. referátumában. A könyv társadalmi funkciójának alapos vizsgálatával még adós a kutatás; az elaprózott részlettanulmányok nem adnak megközelítő teljes képet a könyv sokoldalú szerepének irodalomtörténeti vonatkozásairól. Kultúrtörténészek, könyvészek, bibliográfusok, szociológusok, könyvtárosok, irodalomtörténészek erőteljesebb együttműködése sokat segíthetne az összkép kialakításában.

A konferencia kiselőadásai a fenti főbb problémakörökhöz kapcsolódtak. Részben nyomdatörténeti szemszögből bővítették ki a vitatémákat: a XV. századi pomerániai, pomorze-i nyomdászatról Z. NOWAK, a lengyelországi XVI. és XVII. századi görög nyomtatványokról J. CZERNIATOWICZ, a lembergi (lwowi) korabeli könyvnyomtatásról E. RÓŻYCKI, a varsói könyvnyomtatásról pedig K. KOROTAJOWA, az 1521 előtti részleges lengyel nyomtatványok nyomda- és nyelvtörténeti jelentőségéről W. WYDRA és W. R. RZEPKA, a papír nyomdai és könyvtörténeti összefüggéseiről J. SINIARSKA-CZAPLIKA tartott ún. „komunikácia”-t.

Az olvasók, olvasórétegek témaköréhez is számosan hozzászóltak, ide tartozik pl. K. MIGOŃ áttekintése, vagy W. SZELIŃSKA beszámolója a könyv szerepéről a XV. századi lengyelországi értelmiségi, szellemi foglalkozásúak életében; B. BIENKOWSKA XVI–XVIII. századi lengyel írók és tudósok s a könyv problematikája összefüggésében adott számot újabb kutatásairól; G. TALAR a régi lengyel tudományos könyvek története szemszögből folytatott vizsgálatokról beszélt; A. ŻBIKOWSKA-MIGOŃ ennek a témának felvilágosodáskori szakaszáról adott képet; M. MUSZYŃSKI a proveniencia kérdésének bonyolult kutatási feladatait vázolta; a polgárság részvétele szemszögből tárgyalták a nyomdai és könyvtörténeti problémákat, R. ŻURKOWA a XVII. századi krakkói, P. SZAFRAN a gdanski városi polgárság tevékenysége oldaláról; J. WIESIOŁOWSKI a századbeli poznani könyvgyűjteményekről, U. SZAJKO a XVI. századi szeczeini olvasóközönség köréről szólt; E. CHOJECKA és M. KRYNICKA grafikai, illuminátori kérdésekről adott elő.

Nemzetközi művelődéstörténeti szemszögből készült előadások is voltak; ilyenek T. ULEWICZNEK a krakkói inkunabulisztika velencei összeköttetéseiről, illetve L. SZCZUCKI-nak a római index alapján tiltott XVI. és XVII. századi könyvekről beküldött dolgozata, valamint a wilnói J. JURGINI tanulmánya az első litvánra fordított lengyel könyv kulturális jelentőségéről. Az egész vitában az egymással is vitatkozó előadókon kívül számos jeles szakértő, pl. J. ZATHEY, M. SÍPAYLLO, J. SZCZEPANIEC, M. ŚCIEBORA, K. CHORZEWSKA, L. JARZEBOWSKI, M. BAHATCOVA (Prágából) is hozzászólt.

Ami a külföldi részvételt illeti, az említetteken kívül még három szovjetunióbeli (E. L. NYEMIROVSKI, S. K. GUTJANSKI, L. ZEBRALEWICZ) referens adott elő orosz,

ukrán, bjelorusz tárgyú, régebbi és újabb kapcsolattörténeti témáról; továbbá bolgár–lengyel (L. DRAGOLOVEJ) és csehszlovák–lengyel (E. URBANKOVEJ) témájú kiselőadások hangzottak el. A párizsi Bibliothèque Nationale „polonicá”-ról Mme L. RAPACKA-CUISINIER adott tájékoztatást. Az uppsalai J. TRYPUĆKO kísérletet tett a braniewói (braunsbergi) jezsuita kollégium svédek által 1626-ban kifosztott könyvtárának rekonstrukciójára. A külföldi előadók sorát méltán folytathatnánk a magyar résztvevők előadásaival, de sajnos ezeket hiába keressük. Ez a hiány annál is inkább érthetetlen, mivel éppen egy évvel a varsói és krakkói nemzetközi konferencia előtt rendezett hazai nemzetközi ülészeknek (500 éves a magyarországi könyvnyomtatás. Kőszeg–Sárvár 1973. május 3–5.) lengyel résztvevője is volt, tehát kölcsönösen ismert lehetett a két közeli évforduló. Másrészt a Krakóban megszülető első magyar nyomtatott könyv történetén keresztül, századokon át közvetlenül érdekeltek voltunk a lengyelországi könyvnyomtatás megindulásában és fellendülésében. Nemzetközi, közép-európai, lengyel érdekű alapvető tanulmányok jelentek meg régebben is, s az utóbbi évtizedekben is magyar szerzőktől erről a témakörrel. Mi lehetett hát az oka a hazai előadók vagy vitában résztvevők távolmaradásának erről a bennünket rendkívül közelről érintő, rangos nemzetközi tudományos eszmecsereéről?

A Krakóban befejeződő nemzetközi tudományos találkozót S. GRZESZCZUK professor zárta be, összefoglalva a hazai és kapcsolattörténeti kutatásoknak a könyvnyomtatás és könyvtörténet szerteágazó problematikájával kapcsolatos vitát. Elsősorban az elvégzendő interdiszciplináris és kapcsolattörténeti kutatások szükségességét hangsúlyozta. Az ülészekhez kapcsolódott a Biblioteka Narodowa által rendezett könyv- és nyomtatástörténeti kiállítás a lengyel könyv 500 évéről. Ha elképzelve is, föl kell figyel-nünk erre a számunkra is fontos tudományos eseményre, s érdemes volna visszatérni rá a nemzetközi tudományos ülészek anyagának várható megjelenése kapcsán.

HOPP LAJOS

A Studia o Książce IV. kötete.¹ A színvonalas lengyel bibliológiai folyóirat negyedik kötete a korábbiakhoz hasonlóan változatos tartalmú elméleti tanulmányokat, könyv- és könyvtártörténeti dolgozatokat, a könyvterjesztés és a könyvértékelés módszertani kérdéseit tárgyaló cikkeket hoz. Andrzej NOWICKINEK *O sposobach istnienia czlowieka w ksiazce* című tanulmánya két szemszögből vizsgálja az ember és a könyv pszichikai kapcsolatait. Egyrészt elemzi azt a hatást, amelyet a könyv létrehozásában közreműködők és az olvasók sugároznak ki a könyv témájának és hőseinek megelevenítése irányában. Másrészt áttekinti a könyvnek az ember világa formálására, az emberi életmód meghatározására gyakorolt befolyását. Krzysztof MIGOŃ *Współczesna nauka o ksiazce* című cikke ismerteti a szovjet, lengyel, az NDK- és NSZK-beli könyvtudomány legújabb fejlődését és rövid szemlét nyújt több más országban (így Magyarországon) folyó bibliológiai tevékenységről is. Ugyanezen témakörben a szerkesztőség kompilációt közöl A. I. Barsuk szovjet bibliológus utóbbi éveiben megjelent tanulmányaiból. Karol GZOMBIEWSKI írása (*Nauka o ksiazce — nauka o czlowieku*) szembeállítja egymással az informatika és a bibliológia céljait és feladatait, kiemeli a könyvtudománynak a szépirodalomhoz és az irodalomszociológiához való kötődését. A lengyel könyvtörténetből veszik témájukat Barbara BIEŃKOWSKA (*Kopernikus problémák a 16–18. századi lengyel iskolai könyv-*

¹ Studia o ksiazce. Tom 4. Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław, 1974. 308 l.

tárakban), Renata ŻURKOWA (*A heliocentrikus elmélet irodalma a 17. századi krakkói könyvtárakban*), és Maria WIGŁUSZOWA (*Varsó mint a lengyel mezőgazdasági könyvek kiadásának központja 1801–1830 között*). Fontos társadalmi problémával foglalkozik Maria PRZYWECZKA-SAMECKA, aki a vakok szükségleteire szolgáló zenei írásmód fejlődését tekintti át. Figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz Radosław CYBULSKI cikke (*Bevezetés a modern könyvpiac problémáiba*) a könyvkereskedelem eszmei feladataira, a célszerű könyvválaszték kialakítására és a könyvterjesztés gazdasági összefüggéseire vonatkozólag. Tereza RADWAN-WIŃSKA cikke az ifjúsági könyvek pszichológiai, pedagógiai és irodalmi szempontból való értékelése céljára vet fel gondolatokat. A szakirodalom recenziójával foglalkozó rendkívül gazdag fejezetből kiemelkedik Grazyna TALARNAK a lengyel olvasásszociológiai irodalmat ismertető cikke.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Wissenschaft im Mittelalter. (Kézirat- és ősnymtatványkiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.) Már hozzászoktunk ahhoz, hogy a kiállítási katalógusok nemcsak a látogatóknak a termekben való könyebb tájékozódását elősegítő, jól-rosszul illusztrált füzetek, hanem a kiállított tárgyak által reprezentált téma igényes, tudományos összefoglalását is nyújtják. Példának kínálkozik az 1967-es *Gotik in Österreich*, magyar könyvtári anyagot is bemutató kiállítási katalógusa is. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár azonban a *Tudomány a középkorban* kiállítással sokkal nehezebb feladatot vállalt magára, mint egy művészeti irány vagy korszak bemutatása. A feladat főleg azért nehéz, mert a reneszánsz óta a klasszika és újjászületése között eltelt „középső korra” (= medium aevum), e kor tudomány- és művészettörténeti szerepére az ignorálás, félreértés, eltorzítás üledéke rakódott le, amelyekből nem egyszer világnézeti jelszó-klisék is váltak. Otto MAZALNAK, a kéziratár vezetőjének a kötet¹ elé írt tudománytörténeti tanulmánya bőlesen, számolva a fent vázolt hangsúlyeltolódásokkal, de polémiai él nélkül jelöli meg a középkori tudományosság legfőbb feladatát: az antik tudomány- és műveltséganyag válogatott átvételét, őrzését, feldolgozását, a pogány antik kultúra és a kereszténység közötti szintézis-kísérletét és végül, a kor végefelé, ennek a rendkívül flexibilis szintézisnek kritikai vizsgálatát. Éppen a tradíciónak, a tekintélynek, az írott szónak: a könyvnek a tisztelete könnyíti meg a középkor szellemi törekvéseinek könyvtári állományon keresztül való bemutatását. Ebből adódott a kiállítás szerkesztésének egyik nagy problémája: Vajon egyenlő-e a középkori írásbeliség a középkori tudományos törekvésekkel?

Volt azonban a kiállításnak egy másik nagy kérdése is, amiről a bevezetésben nem sok szó esik. Amikor a 20. században középkori tudományosságról beszélünk, önkéntelenül azoknak a tudományágaknak előzményeit keressük, amelyeket a modern Európában tudományként tartunk számon. Tudományt keresünk sokszor ott, ahol a középkor embere csak mesterséget vagy művészetet, vagy még azt sem látott. Nem értjük viszont, hogy témák, amelyeknek boncolgatásával tudsgenerációk foglalkoztak elmélyülten, hogyan köthettek le annyi energiát. Hogy ne idegen, azaz jogtalan mércéket alkalmazunk, ismét abból kell kiindulnunk, hogy mit jelentett ennek a kornak — mert minden kornak sokat jelentett, v. ö. E. R. CURTIUS vizsgálódásait — a görög-római antikvitás hagyománya, mit jelentett neki mint egyszer örömmel, másszor óckodva vállalt feladat.

¹ Wissenschaft im Mittelalter. Ausstellung von Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek. Prunksaal 22. Mai bis 18. Oktober 1975. Wien 1975. 296 lap, 16 tábla.

A látogató a „Prunksaal”-ban szembesül a középkori tudománnyal, a Hofbibliothek nagy barokk könyvtártermében, amely ugyancsak a maga módján rendszerezte — már az állomány felállításában is — az antikvitástól örökölt és továbbfejlesztett tudományokat. A kupola alatti, centrális helyen álló tárlókban a teológia kapott helyet a bibliai tudományoktól az egyházjogig. Már itt is feltűnik, hogy még a középkori teológiai irodalom is nehezen helyezhető el a középkor vége óta kikristályosodott teológiai szakokba (volt-e, vagy miért nem szerepel a „theologia pastoralis”?) A terembe belépőt az enciklopédikus művek fogadják, elsőként Martianus CAPELLANUSnak a hét szabad művészete egy 10–11. századi kéziratban és egy, az ősnymtatvány-kor utolsó évéből származó kiadványban, ezzel is érzékeltetve e tudomány-csoportosításnak messze a középkoron túlmutató érvényességét. (Hogy a retorika-szakban miért csak a klasszikus szépirodalom reprezentáns szerzői, ill. műfajai és nem a nemzeti nyelveké kaptak helyet, azt éppen a középkori „irodalomtudomány”-kategória hiánya, ill. más jellege szabja meg.) A trivium vezet a kupoláig, míg a hét szabad művészet felsőbb négy szakját a teremnek a kupola után folytatódó hossz tengelyében állították fel (geometria, aritmetika, asztronómia, zene). Itt kerültek bemutatásra a „természettudományok” (fizika, zoológia, botanika, alkémia) is, amelyek kimaradtak a tudományok középkori rendszeréből, és valószínűleg ezért kevés exponátummal is képviseltetik magukat. (Kimaradt azonban a geometriával sokban érintkező, a késő középkorban már jelentős hadtudomány, pedig a Cod. Vind. 2952 az első német nyelvű, enciklopédikus összefoglalása ennek a tudományágnak!) Külön, kitűnően illusztrált szakcsoportot kapott a földrajz, amely a ptolemaeosi kozmográfiáktól a szentföldi zarándok-naplókig terjed. — Végül a kupola alól kiinduló kereszt-traktusokban a jog és az orvostudomány veszi közre a teológiát: az egyik az embernek mint társadalmi lénynek, a másik mint biológiai lénynek egészségét kívánván szolgálni.

Ha egy-két kéziratot szívesen is láttunk volna még (Cod. 2681 = a „bécsi Notker”, vagy 223 = a legrégebb német próza-physiologus), tudomásul kell vennünk, hogy a nézőnek bizalommal kell lennie a rendezőkkel szemben, s talán egyik-másik kézirat állapota nem olyan, hogy alkalmas lenne a kiállításra, na meg a nagy barokk-terem férőhelye is korlátozott. A nyújtottakért így is hálás lehet a látogató.

A katalógus használója még valamiért hálás: A kéziratár munkatársai (Otto MAZAL, Eva IRBLICH, NÉMETH István) által írt kimerítő kéziratleírásokért, amelyek nemcsak a kodikológiai jellemzőket adják meg, hanem a megfelelő összefüggésben a szerző és a mű tudománytörténeti jelentőségét is vázolják.

VÍZKELETY ANDRÁS

The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europa 1572–1627. A 16. századi nagy könyvkiadók tevékenységének ismerete nélkül hiányos maradna a kor-szokról alkotott képünk. Közülük nem egy „dinasztiát” alapított: generációról generációra szállt át az alapítók üzleti és szellemi hagyatéka. ALDUS, FROBEN, PLANTIN neve mellett nagy hírnévre tett szert a francia származású WECHEL-dinasztiá, mely minket is közelről érint. EVANS tanulmányának¹ épp az a célja, hogy feltárja WECHELnek és örököseinek közép-európai (ausztriai, cseh, lengyel és magyarországi) kapcsolatait.

Az évenként kétszer megrendezett frankfurti vásár a könyvkiadók számára is roppant jelentőségű volt. A szellemi alkotások piacravetése valóságos versengést jelentett, mert

¹ R. J. W. EVANS: *The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627. Past & Present Supplement 2.* — Oxfordi 1975. 74 l.

e nemzetközi találkozáson mindegyikük termékei legjavát sorakoztatta fel. A siker kivívásához nemcsak a népszerű és tudományos kiadványok arányos elosztása kellett, hanem a szemképráztató külső forma is. Itt jelenik meg először tudatosan — mint feladat — kielégíteni a „szép könyv” iránti igényt! A szerző Wechelék frankfurti működése előtt a dinasztia megalapítóját mutatja be: Chrétien WECHELT, aki a század elején Párizsban hívta magára a figyelmet ERASMUS-kiadványaival, valamint nevezetes latin-görög auktorok kiadásával. A reformációhoz fűződő kapcsolata miatt családjának el kellett hagynia Franciaországot. Utódját, András 1569-ben már Németországban találjuk. Európai hírűvé ő tette a WECHEL nevet. Halála után (1581) kiadványaikon nem egyszer a WECHEL név helyett — vagy mellett — a vőknek, unokaöccsöknek, később ezek leszármazottjainak neve szerepel. Ezt a kutatóknak jó megjegyezni, nem felejtve el, hogy egy és ugyanazon dinasztia könyvkiadói tevékenységéről van szó. Kultúrtörténeti szempontból azt is szem előtt kell tartanunk, hogy az egyes kiadó-dinasztiák elkötelezték magukat bizonyos szellemi irányzatoknak, áramlatoknak, melyeknek szolgálatába álltak. Így WECHEL András és örökösei (Claude de MARNE, Jean AUBRI, Johann WECHEL) a reformáció egyetemes ügyének, a klasszikus irodalom terjesztésének, később a keleti népek történetének, kultúrájuk ismertetésének, sőt az okkultizmusnak is. Az említett örökösök nevén kívül útba igazít az embléma is. Jelen esetben a Pegazus figurája. A szerző a WECHEL családnak Frankfurtról kisugárzó hatását a 17. század elejéig kíséri figyelemmel. Ez a hatás 1620 után egyre gyengül, míg a harmincas években megszűnik.

A *The Wechels and their Authors* fejezetben összképet kapunk arról, hogy kikkel tartottak szoros kapcsolatot, hogy született meg egy-egy híressé vált sorozatuk, mi volt a módszerük kiadói vállalkozásaiknál, kik voltak a „lektorok”, a nyomdai alkalmazottak? A kérdés rendkívül sokoldalú és fontos, mert ráirányítja a figyelmet arra a tudósokból, szakemberekből, vándor egyetemistákból álló gárdára, mellyel együtt dolgoztak. A klasszikus auktorok sorozatának sikerét pl. az Itáliából menekült Emilio PORTO (= Aemilius PORTUS) tevékenysége biztosította. A kötetek magyarázó szövegeit e tudós gárda mellett működő vándor egyetemisták készítették, amolyan „tudományos segéderő” minőségben, alkalmi szerződéssel. A WECHELÉK kiadói tevékenységét valóságos közmopolita légkör vette körül. Nemcsak a szélrózsa minden irányából összegyűjtött tudós-gárda összetétele miatt, hanem a szerteágazó témák miatt is, melyekkel foglalkozni kívántak a közszükséglet nemzetközi szinten történő kielégítésére. A több száz kiadványuk lajstromán ui. az akkori szellemi élet legkülönbözőbb — sokszor egymásnak ellentmondó — kérdései szerepelnek.

Külön ki kell emelnem a 2. és 3. fejezetnek ama részeit, melyekben a szerző kitér a magyarországi vonatkozásokat tartalmazó WECHEL-kiadványokra. (20—37., ill. 38—52. l.) A Magyarország iránti nyugati érdeklődést nem szabad önmagában vizsgálnunk, mert ez az akkori közvélemény számára az egész keleti világ felé fordulásnak csak egy része, — bár az Európa „védőbástyája” szerepe miatt mindenesetre lényeges része volt. A keleti orientációban jó üzletet is láttak. Ezzel magyarázható az a számtalan kötetből álló sorozat, melynek írógárdájában ott találjuk J. LEWENKLAU-t, O. G. BUSBEQUE-t, J. BONGARS-t gigantikus méretű művével, Uri ben SIMEON-t, G. B. PONTANUS-t, L. TUBERO-t, . . . és így sorolhatnánk a többi szerzőt. EVANS e kiadványsorozat keretében említi ZSÁMBOKI BONFINI-kiadványát, SZAMOSKÖZY *Analecta*-jának 2. kiadását (1598 Frankfurt!), valamint W. LAZIUS, N. REUSNER, T. COLERUS és A. CRAVELIUS magyar vonatkozású műveit. A „keleti sorozat” érdekességéhez az is hozzátartozik, hogy WECHELÉK számos utazót, informátort foglalkoztattak, ezzel is biztosítva a tudósítások élményszerűségét és szavahihetőségét.

A frankfurti kiadó céggel való kapcsolataink adatai azonban ennél sokkal többről informálnak minket. WECHELÉK ui. Bécsben és Prágában is felállítottak egy-egy kiadói

irodát, hogy a Habsburg-birodalom e két fontos centrumából könnyebben tudjanak megrendelésekhez, vevőkhöz jutni, és — ami még fontosabb — együttműködésre tudjanak felszólítani olyan közép-európai tudósokat, akik növelnék kiadói hírnevüket. Több humanista került velük kapcsolatba, sőt a WECHEL-kiadón keresztül egymással is: a Kolozsvárról Morvaországba került JORDÁN Tamás, J. CRATO és a köréje gyülekező tudósok, vagy Philip SYDNEY és Hubert LANGUET. Fennmaradt levelezésük tanúskodik arról, hogy hányféle szállal kapcsolta össze a humanistákat a közös cél, a tudomány szolgálata és közkinccsé tétele. A WECHEL-kiadó bécsi és prágai „propaganda irodája” jól működött. Üzletet is látott abban, hogy e humanista becsvágyat kiszolgálja. A BATHORYAK Erdélyben és Lengyelországban működő történéskének, a „megtért eretnek” J. BRUTUSnak és pálfordulásának megértéséhez is nyújt némi segítséget ez a kiadói tevékenység. És nem lehet említés nélkül hagyni a skót T. SEGETNEK nevét, nemcsak a WECHELLEL, hanem a magyar humanistákkal való kapcsolata miatt is. Ezt követően EVANS rátér arra a rendkívül érdekes, el nem hanyagolható kapcsolatra, mely BATHYÁNY Boldizsár és a WECHEL kiadó — név szerint AUBRI — között alakult ki. Bizonyítja ezt a kettőjük közötti többszöri levélváltás, könyvjegyzék, ill. számla-anyag. AUBRI rendszeresen informálta BATHYÁNYT 1570 elejétől a megjelent könyvekről. A BATHYÁNY családi levéltár segítségével össze lehet állítani a németújvári humanista főúr könyvrendeléseit, melyeket a WECHEL-kiadó bonyolított le. A tanulmány 35—37. lapján ezekről részletesen beszámol a szerző. Hogy AUBRI mennyire ismerte a bibliofil mecénást, mutatja az is, hogy a francia udvarban is forgolódo BATHYÁNYT meg akarta nyerni a WECHEL-cég kiadásában megjelent francia politikai művek megvásárlására. Egyik levelében azt írja, hogy félre tette számára ezeket és hamar küldje el az árát. Ilyen téren nem volt máskor sem szerény. Ezt bizonyítja az a magas összeg, melyet az *Expositio Catholica in Novum Testamentum* számlája őrzött meg („Biblia magna Regia 8 volumn compacta f 103 k”). A rendkívül magas ár a szállítási költségeket is magában foglalja. BATHYÁNY kapcsolata AUBRIVAL azért is fontos számunkra, mert közelebb-ről szemügyre vehetjük Németújvár jelentőségét, érdeklődési körét. A megrendelt könyvek arról tanúskodnak, hogy rendkívül sokoldalú, a tudomány, a vallás, a politika, a történelem, az okkultizmus minden rezdülésére élénken reagáló, nyílt szellemű gondolkodót kell BATHYÁNY Boldizsárban látnunk. R. EVANS külön is felhívja figyelmünket arra, hogy a jelek szerint nem kívánt egyoldalú felekezeti korlátozást. Az okkult könyvek iránti nagy érdeklődése pedig előtérbe hozza a tanulmány harmadik részében tárgyalt kérdést, vagyis azt, hogy a WECHEL-kiadó is elősegítette a protestantizmus, nevezetesen a kálvinizmus krízisét. A fejezet címe: *The Crisis of intellectual Calvinism*.

A WECHEL-cég nagy utat tett meg a szabadelvűség irányában, amit különösen akkor veszünk észre, ha az alapító CHRETIEN magatartását összehasonlítjuk a késői örökösökével. Ne feledjük, hogy épp a reformációhoz fűződő erős szálak miatt kellett a családnak annak idején Franciaországból Németországba menekülnie. Az örökösök — bár sok hitújító könyvet adtak ki — eléggé indifferensek voltak. Még szabatosabban fogalmazva: könyvkiadói tevékenységüket nem kizárólag a reformáció szolgálatába akarták állítani. Az egyetemes, a vallás, a nemzet feletti kozmopolitizmus jegyében terjesztették kultúrájukat, a mindenkori igénynek megfelelően. Ez anyagiakban is biztosabb bázist jelentett. Olvasótáboruk, valamint író gárdájuk a „hovatarozás” szempontjából nézve, a skála minden árnyalatát képviselték. Erre egyik legszembetűnőbb példa, hogy az unitáriussá lett DUDITHnak nemcsak új arculatára jellemző műveit, de a tridenti zsinaton — mint még katolikus püspök — elmondott híres beszédét is közreadták, — de! — halála után. Tehát nem az volt a cél, hogy egy szerzót csupán egy oldaláról mutassanak be. Ugyanezt lehet elmondani WECHELÉK reformációhoz fűződő viszonyáról. Nemcsak CALVIN tanait és követőit mutatták be az olvasó közönségnek, megszólaltatták a többi is,

— és inkább a nagy közönséghez szóló gondolkodók írásait adták közre, mint egy-egy reformátor teológusét. Elsősorban P. RAMUS *Commentarii de religione Christiana* (1577, 1583, 1594) c. igen jelentős művére gondolok. A lutheranus szárnyal szemben a kálvinizmus rokonszenvezett RAMUSSAL, elveit elfogadta. Ez azért nagy jelentőségű, mert a 16. század végén alig találunk magyar diákot Wittenbergben (a század elején még a külföldre menők 35%-a oda járt!) Ehelyett kálvinista egyetemeket látogattak. Ezek legtöbbje viszont az ARISZTOTELÉSZ-ellenes RAMUS nézeteit vallotta. Az ARISZTOTELÉSZ-ellenességen kívül RAMUS azzal is nagy hatással volt a századvégi diákságra, hogy megkísérelte a keresztény tanok összeegyeztetését a humanizmussal. Ez viszont magával hozta — Genf tiltakozása ellenére — a toleránsabb magatartást. Az egyetemisták világában is ennek volt nagyobb hatása. Genf — épp CALVIN szigorúsága miatt — elvesztette vonzóerejét. A szabadságot kedvelő fiatalság különben sem élte ki egymásközött a felekezeti hovatartozás ügyét. RAMUS elveit magáévá tette az angol puritanizmus is, — és hatását érezni lehet a magyar reformációban is. A toleráns hangvétel mellett egyre több profán téma is kiadásra kerül a WECHEL cégnél. A krízisre legjellemzőbb az okkultizmust tárgyaló művek gyors elterjedése, nemcsak nyugaton, nálunk is. R. EVANS rámutat az egységben felbomlott reformáció krízisének és a szabadelvűségekre hajló WECHEL-kiadó tevékenységének kölcsönhatására.

Ha szemügyre vesszük mindazt, amit WECHELÉK hazai kapcsolatairól eddig elmondunk, és ha kiegészítésként épp csak néhány nevet említünk meg a tanulmányból — pl. SZEGEDI KIS István, LASKAI CSÓKÁS Péter, különösen pedig az AUBRINÁL megjelent SZENCI MOLNÁR könyveit —, akkor egész jelentőségében előttünk áll R. EVANS tanulmánya, melynek végén kronológia sorrendben megtalálható a WECHEL-kiadó eddig azonosított 392 műve 1573 — 1627-ig.

BARLAY Ö. SZABOLCS

S Z E M L E

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. Akadémiai Kiadó. Humanizmus és Reformáció 4.

Négy önálló, csak tartalom és nézőpont szerint összefüggő munka van a kötetben: *Tolna reformációja és iskolája* (áttekintés Tolna XVI. századi történetéről, a reformáció térhódításáról, ezen belül a helyvet irányzat felülkerekedéséről, a tolnai iskola művelődéstörténeti jelentőségéről); *A XVI. századi tolnai írók* (lexikális áttekintés a Tolnán tanult vagy hosszabb-rövidebb ideig működött írókról, elsősorban azzal a tanulással, hogy amit az előző fejezet mondott, az nem túlzás; a város egy időben csakugyan a hódoltsági reformáció legjelentősebb központja volt, a magyar hitújítás szellemi elitjének tekintélyes része megfordult, alkotott itt, többek között Eszéki Szigeti Imre, Szegedi Kis István, Sztárai Mihály, Méliusz Péter, Beythe István, Thuri Farkas Pál, Paksi Cormaeus Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Decsi Gáspár, Baranyai Decsi János, a későbbi katolikus Veresmarty Mihály, és rajtuk kívül még vagy félszázán írták be nevüket itt a hazai kultúra történetébe; e lexikon kiegészítésül, magyarázatául, értékelésül következik a legjelentősebb munkásságának elemzése, a csatlakozó problémák áttekintése, részben megoldása, mellékesen Thuri Farkas Pál *Idea Christianorum Hungarorum in et sub Turcismo* c. levelének végre hozzáférhető latin szövege és magyar fordítása); a következő fejezet, *Skaricza Máté Szegedi Kis István-életrajza*, formailag ennek folytatása, hosszabb és igen alapos, az eddigi kutatás eredményeit összefoglaló és megrostáló bevezetővel adja a mű latin szövegét és magyar fordítását — pompás ajándékul az iménti Szegedi Kis-évfordulóra —; az utolsó fejezet (*Szegedi Kis István helye kora szellemi összefüggéseiben*) annyival mond többet címénél,

amennyivel Szegedi Kis volt több reformátoraink egyikénél: annak kétségbevonhatatlan bizonyítása (elsősorban a *Loci communes* mélyreható elemzése segítségével), hogy tanainak kialakításában Kálvin mellett a svájci reformáció más személyiségei is — Musculus, Béza, Bullinger, Petrus Martyr, no és persze Melancton — jelentékeny részt vállaltak, egyúttal a magyar kálvinizmus hittanának és ideológiájának új szempontú vizsgálatát is lehetővé teszi, bár maga a szerző megmarad a fölvetett tárgy körében. Épp a *Loci communes* fontosságára és Skaricza ennek kiadásával — többek között a magyar könyvtörténetben — szerzett érdemeire való tekintettel talán nem lesz érdektelen, ha kiegészítésül közlöm Skariczának egy, a kiadásra vonatkozó levelét (hely és év nélkül, Batthyány Boldizsárhoz, a körmendi Batthyány-könyvtár anyagából; kiadását Iványi Béla tervezte, de kefelevonatokban maradt, mely az Egyetemi Könyvtárban található; innen vettem):

„ . . . I. Liceat me cum venia quaerere

1. An non recte censuerint pastores ecclesiarum ad viginti quinque millia mihi undique vicini opus hoc meum esse ordinis antea inexcogitati, laboris incredibilis et utilitatis inestimabilis?

2. An non, si haec omnia e Gallia, Helvetia vel Anglia et quidem a decrepitae aetatis auctore profecta essent, raptim ab omnibus emerentur, ut quibus quinque vel sex in mundo libri praeferrere nequirent?

3. An non semper ut multa legantur volumina, scopus aliquis proponitur, ad quem certis tramitibus perveniatur? Num item tramites illi ordinem numerumque requirunt et demum memoriam ad rite et perceptibiliter coram auditoribus ipsis declamandum?

II. Liceat me indulgenter impetrare

1. Ut memoriam mei horumque operum (quae adhuc pro sua immensitate

vix ad annos quinque vel sex colophone donare potero) vestra magnificentia nunquam oblivioni tradere velit.

2. Ut si quando magnifici alii domini, qui iam hos tomos viderunt et impressione dignos iudicaverunt, de editione sermonem inter se instituerint, magnificentia quoque vestra suffragium eorum iuvet, cui et Paulus Florenius frater per omnia nostras etc. coram me se obstrinxit.

3. Ut detur mihi peregrino occasio commoda revertendi Papam versus et inde in patriam, praesertim cum iam non parvam temporis et sumptum iacturam fecisse videar.

Aut iubeat me V. Mag. ad se venire, ut de his coram pluribus queam, maxime cum incidisse me in herosa iudicii ac doctrinae profundissimae incredibiliter gaudeam etc.

Humillimae addictus Matthaeus Scariaeus Kevinus, qui et locos communes Szegedini, ut vitam eius corrigere queat, videre cupit."

Az első fejezet tarthat számot a reformáció kutatóinak szűkebb csoportján kívül a legszélesebb körű érdeklődésre. Kathona megállapítja, hogy Tolna mezővárosi fejlődésének a XV. században neki-lődult lendületét az 1543-ban bekövetkezett török megszállás egyáltalán nem törte meg. Sőt, népessége 1557-től 1570-ig 24%-kal gyarapodott, ezen belül az iparosok és a deákok száma is növekedett. A fellendüléssel egyidejűleg (vagy ebből következőleg?) terjedt a lutheri tan az 1540-es évek közepétől, amit aztán az 1552 és 1554 között ott működő SZEGEDI Kis István és utódai hatására lassan a helyvét irányzat vált föl. 1569 táján érkezik Pécs és Székesfehérvár felől az antitritarizmus, amivel azonnal fölveszik a harcot, de amivel végérvényesen csak húsz évvel később sikerül leszámolni. Addigra Tolna többé-kevésbé tönkre is megy: 1570-től rohamos és tartós hanyatlás indul (a szerző ezt a török adópolitika mohóságának fokozódásával magyarázza, mely magyarázat helyességét azonban csak más alföldi városok példáján lehetne lemérni), és ezt tetőzi be aztán a tizenöt-éves háború, a lakosság Kecskemétre menekül, a hajdúk 1602-es támadása után a város teljesen elnéptelenedik. (Egykor virágzó könyvtára úgy elpusztul, hogy egyetlen kötete sem maradt ránk.) E konkrét történeti alapon vizsgálja KATHONA a mezővárosi civis-rétegnek XVI. századi szellemi életünk alakulásában játszott szerepét. Arra az eredményre jut, hogy (a nemesség mellett) ez a réteg vállalta magára a XV. században indult

humanizmus fenntartásának, terjesztésének és popularizálásának feladatát, úgy azonban, hogy a humanista eszméket a reformált vallás szempontjai szerint fölül is vizsgálta.

A kötet tartalmának, felfogásának egészével aligha lehet vitába szállni. Szerencsésen és nagy ívben kerüli el a hasonló szempontú munkák legveszedelmesebb buktatóját: Tolna-centrikussága nem ferdül egyoldalúvá, nem Tolnáról nézi a magyar irodalmat, hanem a magyar irodalom szemszögéből Tolnát, és így eredményei könnyűszerrel lesznek kinyithatók a speciálisról az általánosra. Bárha helytörténeti kutatóink is követhetnék ebben! Az adatok szembesítése néhány mű esetében valószínűsíti vagy bizonyítja a tolnai keletkezést, más esetben — az eddigi feltevésekkel szemben is — kizárja azt (például megállapítja, hogy SZTÁRAI munkája, *Az igaz papság tüköre*, nem keletkezhetett ott), és ez nemcsak egy bibliográfiai adat pontosabbá tételét szolgálja, hanem segítséget ad ahhoz is, hogy a reformáció ideológiatörténetének kusza szálait kibogozhassuk.

A KLANICZAY Tibor szerkesztette sorozatnak — a *Humanizmus és Reformáció*-nak — 1973-as indulása óta ez a negyedik kötete. Egy a XV., három a XVI. századi művelődéstörténet, ezen belül kettő a reformáció művelődéstörténete köréből veszi tárgyát. Úgy látszik, a kiadói terv szerencsésen találkozik — vagy inkább megfontoltan számol — azzal a nagyarányú fellendüléssel, amit az utolsó egy-másfél évtizedben a XVI. század hazai kultúrájára és ezzel szoros összefüggésben a reformáció történetére vonatkozó kollektív (jórészt a sorozat műhelye, a Reneszánsz Kutatócsoport körül buzgó) kutatás mutat. A hosszabb szünet után megindult munkálatok egyelőre még csak előmunkálatoknak tekinthetők. És épp ezek számára nyílt kitűnő fórum. Ha a hazai reformáció történetét, hittanát, ideológiáját és a XVI. század ezzel elválaszthatatlanul összekötött művelődéstörténetét modern igények szerint áttekintő szintézis valaha elkészül, téglái kétségkívül az itt tisztázott részletek lesznek.

KULCSÁR PÉTER

Nova Posoniensia. 1721—1722. Martin, 1972. [1973], Matica slovenská.

A régi magyar(országi) művelődés egyik becses darabjának hasonmás-kiadásban való megjelenését csak örömmel üdvözöl-

hetjük. A jó papíron, izléses kiállításban, pontosan előállított *Nova Posoniensia* így valóban hozzáférhetővé vált. Hiszen az egyáltalában meglevő példányokat két ország (Csehszlovákia és Magyarország) három könyvtára őrzi. Külön érdekes és értékes számunkra Dr. Ján ČAPLOVIČ, a neves szlovák bibliográfus, könyv- és irodalomtörténész tudós tájékozottságú utószava, amely az újság keletkezésének (előzményeinek, eszmei hátterének), fennállásának és megszűntének történetét adja. Igaz, előtte DEZSÉNYI Béla már két dolgozatban összefoglalta mindazt, amit a pozsonyi lapról tudtunk, ČAPLOVIČ hivatkozik is e két értekezésre, de ČAPLOVIČ még DEZSÉNYI cikkei után is tud újat, figyelemre méltót mondani. Különös hangsúllyal emeljük ki a lap eszmei hátteréről mondottakat. ČAPLOVIČ érzékletesen ábrázolja, hogy a pietizmus fellegráiban (így Halléban) milyen szerepe volt az újságolvasásnak az oktatásban. Mert a *Nova Posoniensia* túl azon, hogy a magyarországi újságírás történetébe is besorolható, pedagógiai dokumentum, a latin-tanítás mellett a pl. földrajzoktatás historikumában is megvan a szerepe. Azt is érdekes tanulmányoznunk, hogy milyen képet adtak a világról a *Nova Posoniensia* számai (s ezen belül külön érdemes vizsgálnunk, hogy a viszonylag gyér magyarországi hírek mire vonatkoznak), de arra is érdemes fölfigyelnünk, hogy milyen a latin nyelvük, azaz milyen stíluseszményt testesítenek meg, s általában milyen ismeretekkel gazdagították az újságolvasó tanulókat. Miután ČAPLOVIČ — egyébként joggal — a pozsonyi liceum tanárainak működéséhez, illetve BÉL Mátyás kiválóan jelentős tevékenységéhez köti a *Nova Posoniensia* megjelenését, ezért a liceum történetének egyszer újra megírandó fejezetét is alkotja az újság kiadása körüli megannyi esemény. ČAPLOVIČ helyesen érzékelteti a pietizmus szerepét a pozsonyi liceum tanárai világnézetének, életszemléletének és pedagógiai módszerének jellemzésekor. Azt hangsúlyozza, hogy a *Nova Posoniensia* nem utolsó kísérletként igyekezett a pedagógiai célokat élvezetes formában elfogadtatni a tanulóifjúsággal. A pozsonyi liceumban a későbbiekben is jelentek meg latin nyelvű lapok, az *Ephemerides Statistico-Politicæ Posonienses*-nek (1804—1838) egy ideig a későbbi neves cseh történész, PALACKÝ is volt a szerkesztője.

Az előzmények és a későbbi események ismeretében világosodik meg a *Nova Posoniensia* igazi jelentősége, ezeknek fényében érződik magyarországi úttörő szerepe, kapcsolódása a németországi pie-

tizmushoz, illetve példaadása, amely a XIX. századig kihatott. Az újságolvasás jelentőségére — olvassuk ČAPLOVIČ-nál — már COMENIUS rámutatott, FRANCKE iskoláiban főleg a lipcei latin nyelvű újságot olvasták; lapunkról pedig már INS-TITORIS-MOSSÓCSY Mihály írt méltatást, a pozsonyi szlovák-magyar lelkész, kinek értékes hagyatékát, levelezését a pozsonyi liceumi könyvtár őrzi. A *Nova Posoniensia* rövid ideig állt fenn, írja ČAPLOVIČ, de jelentősége nem volt csekély. Pedagógiai és sajtótörténeti szempontból egyaránt fontos számunkra; a régi Magyarország művelődésének becses fejezete. Kiadását ezért melegen üdvözljük.

FRIED ISTVÁN

Náglér, Doina: Catalogul Transilvanicelor. Vol. I. (Sec. XVI—XVII). Sibiu 1974. Biblioteca Muzeului Brukenthal. 230 l. + 8 tábla.

A nagyszebeni Brukenthal Múzeum könyvtárának rendkívül becses régi értékeit ismertető kiadványai közül elsőnek az őnyomatványok katalógusa jelent meg Veturia Jugăreanu gondozásában 1969-ben (vö. *Magyar Könyvszemle* 1973. 213—214.). Öt év elteltével most napvilágot látott e gyűjtemény erdélyi vonatkozású 16—17. századi nyomtatványainak katalógusa is, amelyet DOINA NÁGLÉR készített. Tekintettel arra, hogy igen jelentős erdélyi könyvtár számunkra legfontosabb állományrészéről van szó, helyesnek, sőt szükségesnek látszik annak részletesebb ismertetése.

A román és német nyelvű bevezetőben rövid tájékoztató olvasható a gyűjteményről és a katalógus szempontjairól. Eszerint „Transsylvania”-nak minősültek: az erdélyi szerzők művei, az Erdély területén készült nyomtatványok, erdélyi származású nyomdászok külföldi termékei, végül minden Erdélyről szóló munka. Erdélyen — külön meghatározás nélkül — a Kárpát-medencének ma Romániához tartozó részét érti a katalógus, vagyis odasorolja Nagyváradot és Nagybányát is.

A fenti gyűjtőkörbe tartozó és a Brukenthal Múzeum könyvtárában őrzött nyomtatványok katalógusának a most megjelent kötet csak az első része, amely az 1701 előtt készült művek leírását tartalmazza. A 18. századi kiadványok ismertetése a következő kötetben várható. A most közreadott rész 612 példányt ismertet, amelyeknek túlnyomó része (kéreken négyszáz) a fentebb közölt gyűjtő-

köri szempontok második, vagyis a megjelenés helye szerinti csoportjába tartozik. Miután ezeket a *Régi Magyarországi Nyomatványok* (RMNy) c. kiadvány is bibliográfiailag feltárja, az alábbiakban elsősorban e vállalkozás szempontjából vizsgáljuk a nagyszabású katalógust. A négyszáz erdélyi nyomatvány közül 114 a 16. században készült. E korszakot a RMNy első kötete már feldolgozta így a „szembesítés” igen egyszerű. Megkönynyítette ezt az a gyümölcsöző kapcsolat is, amely Nagyszabás és Budapest között e területen már több mint egy évtizede fennáll. A Brukenthal Múzeum könyvtárának kötetéről a RMNy szerkesztő-sége részben levelezés, részben a helyszínen tájékozódhatott, míg a nagyszabású katalógus az RMNy első kötetére szinte kivétel (176. tétel) nélkül hivatkozik (a 7. számnál RMNy 59. helyett 50. olvasandó). Ennek tudható be, hogy a két kiadványban közöltek túlnyomó része megegyezik egymással. Csupán néhány esetben mutatkozik eltérés. Így NÄGLER 11. és 12. sz. az RMNy szerint nem a *Reformatio ecclesiae Coronensis* (RMNy 52), hanem a HONTER-féle *Compendium juris civilis* (RMNy 54) példányai. Nem szerepel RMNy 469. szám alatt a NÄGLER-féle 116. sz. és RMNy 69. szám alatt a NÄGLER-féle 24. sz. példány, bár az utóbbi esetben a jelzet és az említett bejegyzések alapján ez talán azonos a NÄGLER 10. számmal. A RMNy két esetben egy további példányról is tudni vél, mint amit NÄGLER közöl: RMNy 82 = Tr.XVI/37 és RMNy 524 = Tr.XVI/124. (Lehetséges, hogy ezek időközben — talán csere útján — elkerültek a Brukenthal Múzeumból.)

Érdekes módon az új katalógus több esetben a RMNy-ben kifejtettek ellenére is a szakirodalomban korábban meggyökeresített felfogást képviseli, bár ellenvéleményét nem indokolja. Így külön bibliográfiai egységekre bontva írja le a RMNy 122 (31.—33. sz.) és 304 (95.—98. sz.) tételeket, nem fogadja el a RMNy 254 (68.—69. sz.), 469 (116. sz.) és 202 (610. sz.) datálását sem, továbbra is erdélyi nyomatványnak tekinti a RMNy Appendixében 43. sz. alatt a krakkói RODECKI (130. sz.) és az ugyanott 48. sz. alatt a lipcsei BEYER (156. sz.) műhely termékeként megállapított kiadványokat.

A fenti, az egészhez viszonyított kis-számú eltérés nyilván majd mind a nagyszabású, mind a budapesti szerkesztő-ségeket arra fogja ösztönözni, hogy az eddigi, igazán jónak mondható kapcsolatukat a jövőben tovább fokozzák, és azt a kölcsönös előnyök alapján állandósítsák.

Az RMNy-vállalkozás most szerkesztés alatt álló második kötete a 1601—1635 közötti évek nyomdatermesztésébe dolgozza fel. Igen tanulságos és nagyon értékes volt az e korból származó 22 tétel kiértékelése a NÄGLER-féle katalógusból. Kiderült, hogy egy kiadvány (218. sz.) eddig teljességgel ismeretlen volt, két esetben eddig lappangó unikum előkerüléséről adott hírt (212. és 213. sz.), míg nem kevesebb mint hat tétel (203, 204, 206, 210, 219. és 220. sz.) eddig csak bibliográfiailag ismert mű példányáról tudósított. Mind az arány, mind az új ismeretek rendkívülinek mondhatók.

Az eddig bibliográfiailag ismeretlen erdélyi nyomatványok sora az 1636—1700 közötti korszakból közölt 264 példánynál tovább folytatódik: viszonylag igen nagyszámú, összesen kilenc további ilyen igen fontos tétel akad (313, 328, 350, 414, 423, 462, 552, 553. és 600. sz.). Ezeknek az új adatoknak jelentőségét a RMNy-munkálatok szempontjából nem lehet eléggé hangsúlyozni.

A 17. századi kiadványoknál NÄGLER viszonylag kisszámú kivételtől eltekintve (275. sz. = RMK. II. 684, 292—293. sz. = RMK. II. 752, 460. sz. = RMK. II. 1434, 490. sz. = RMK. II. 1532. és 527. sz. = RMK. II. 1644.) következetesen és apróbb sajtóhibáktól (pl. 312. sz.) eltekintve helyesen hivatkozik SZABÓ Károly alapvető munkájára a „Régi Magyar Könyvtár”-ra. Az RMK-ban le nem írt nyomatványok további részét a későbbi szakirodalom ismertette. Elsősorban éppen e folyóirat, a *Magyar Könyvszemle* korábbi évfolyamaiban található ilyen leírások: 202. sz. = 1895.255, 337. sz. = 1898.178, 340. sz. = 1916.94 és 611. sz. = 1913.243. Akad azonban ismertetés további művekről az erdélyi szakirodalomban is. Így a 322. és a 400. sz. a Kolozsvárott megjelenő *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1963. évi (VII.) évfolyamának 107. lapján (az utóbbi különben a *Korrespondenzblatt des Vereins Siebenbürgische Landeskunde* 1886. évi 33. lapján is közölte már), ill. a NÄGLER által is általában hivatkozott VERESS nyomán SZTRIPSZKY az ő *Adalékok* c. kiadványában (598. sz. = SZTRIPSZKY II. 2691/239). Egy esetben (445. sz.) az RMNy szerkesztő-sége egy bibliográfiailag különben ismeretlen nyomatvány egy másik példányát (Braşov Ev. 094.2/5) már korábban regisztrálta.

Doina NÄGLER katalógusa időrendben közli a nyomatványokat és külön-külön azok példányait. E példányleírás külön értéke a kiadványnak, hiszen a bibliográfiai hivatkozáson, a sommás nyomdai

leírás és a terjedelemtörlésen túlmenően ez a megoldás lehetőséget nyújt a provenienciára, a korábbi tulajdonosok névbejegyzésére, a kötés és a mostani gyűjteményi jelzet közlésére is. Mindez nagyban fokozza a kiadvány használhatóságát.

Nem világos azonban a szerepe a hivatkozásnak a leírások végén olyan gyűjtőkötetek első tagjára, amelyek nem rendelkezvén erdélyi vonatkozással, vagy már a 18. században jelentek meg, nem szerepelnek a most NÄGLER által megjelentetett kötetben (pl. 9, 30, 48, 61. stb.). A katalógusban leírt példányok egybekötött voltára (pl. 2, 3, 6, 7, 10, 14, 9 [recte 19], 22, 24, 26. stb. esetében) viszont talán egyszerűbb és világosabb lett volna a tételeszámra történő hivatkozás. Szokatlan és saját irodalmi hivatkozásának (14. l.) is ellentmond a RMK. III. második felének RMK. IV.-ként történő említése (a 455. számtól végig).

A nagyszabedű Brukenthal Múzeum könyvtárában található 16–17. századi erdélyi vonatkozású nyomtatványok példányainak részletes leírását a katalógusban öt mutató követi: nyomdahely, ill. nyomdász, szerző, cím, az egykori tulajdonosok neve és végül városnév szerint. E segédletek lényegesen megkönnyítik a kiadványban található számtalan adat megtalálását.

Összefoglalóan a legnagyobb öröm hangján kell üdvözlöznünk e katalógus megjelenését, hiszen az rendkívül értékes információkat tartalmaz a régi erdélyi nyomtatványokra vonatkozólag. Öszintén kívánjuk, hogy a következő kötet, amely a 18. századi kiadványokat fogja majd ismertetni, mielőbb napvilágot lásson. A magunk részéről ehhez még azt kívánjuk hozzáfűzni, hogy miután a RMNy-vállalkozás felső időhatára is az 1800. esztendő és a 18. századi nyomtatványokra vonatkozó adatgyűjtés, ill. regisztrálás az utóbbi években örvedetesen előbbrejutott, készséggel állunk nyilvántartásaink adataival rendelkezésre a nagyszabedű katalógus második kötetének munkálataihoz már annak megjelenése előtt, a szerkesztés stádiumában is. Remélhetőleg az ilyen és ehhez hasonló, kölesönösen előnyös kapcsolat mind a Brukenthal Múzeumban, mind az Országos Széchényi Könyvtárban folyó munkálatokat határozottan támogatni fogja.

BORSA GEDEON

Mazal, Otto: Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. „Series nova” (Neuerwerbungen). Teil 4. Cod. ser. n. 4001—4800. Wien 1975. Brüder Hollinek. XIII, 572 l. (Museum. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek.)

A *Series nova* utolsó katalógusa 1967-ben jelent meg és 1963-ban az első. Összesen öt nyomtatott katalóguskötet 12 év alatt, és ezzel a még feltáratlan sorozat több mint egyharmada feldolgozást nyert. Irigységgel vegyes elismeréssel adózhatunk az Osztrák Nemzeti Könyvtárnak. Ez az ütem már magában is imponáló, hátha még hozzávesszük, hogy mindez azzal a töretlen igényességgel folyik, ami már a *Series nova* első kötetét is jellemezte. Ezt az igényes, körültekintő feldolgozási módot, a sokirányú tájékozódást elősegítő mutatókat, valamint a bécsi kéziratkatalógusok történetét BERLÁSZ Jenő már kimerítően ismertette a *Magyar Könyvszemle*ben (1966. 198—200.). Mindezt elismételni fölösleges volna. Otto MAZAL azonban, aki UNTERKIRCHER nyugalmába vonulása után már egyedül készítette el az új kötetet, a leírásokat és az indikálást több fontos pontban még részletesebbé tette. Pedig a feldolgozott anyag — a számsor növekedtével — mintha egyre heterogénabbá válna. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár kéziratárában ugyanis nem választották szét a kéziratokat sem kor (közép- és újkori), sem nyelvek, vagy formátum szerint, hanem egyetlen numerus currensba állították fel az állományt. Így aztán pl. Rudolf BEER 1912—16-ig terjedő naplója után (Ser.n.4634) egy IX. századi kódex áll (Ser.n.4635: AMPHILOCIUSNAK tulajdonított *Nagy Szent Vazul-Vita*). Nyelvileg is — a latinon kívül — a Habsburg-érdekszférához tartozó összes nyelv képviselve van (német, magyar, horvát, cseh, olasz, spanyol stb.). Ezeknek a kéziratoknak a feldolgozása azután nemcsak a nyelv, hanem a megfelelő nemzeti kultúra ismeretét igényli. Természetes, hogy ilyen sokrétű anyag esetében sokszor nehéz eldönteni a részletezés mértékét. Találja azonban ezt a katalógus-használó túl soknak (Ser.n.4247: egy 1860-as kézirat osmakönyv leírása), vagy túl kevésnek (Ser.n.4156—57: emlékkönyv-bejegyzők hiánya), a célirányos kutatás megkezdéséhez mindig megkapja a szükséges információt, és ez a katalógus feladata. Minket természetesen a kötet magyar vonatkozású anyaga érdekelt, és ezekre, a kitűnően szerkesztett és a *Könyvszemle* idézett helyén már ismertetett kereszt-katalógus-mutató segítségével nem

nehéz ráakadni. Külön is ki szeretném azonban emelni az 1563-ból való kassai *Libri civitatis* (Ser.n.4644).

VÍZKELETY ANDRÁS

Hubay Ilona: Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. Wiesbaden, 1974. Harrassowitz. XXIV, 569 l. 3. t.

Aki az ízléses és gondos kiállítású augsburgi ősnymtatványkatalógust áttanulmányozza, az egy nagymultú német város XV. századi társadalmi-szellemi fejlettségének könyvészeti dokumentumait ismeri meg. A szakszerűen feldolgozott 2720 ősnymtatvány többségét ugyanis a XV. század óta Augsburg tudósai, polgárai, kolostorai használták. Az Észak-Európa és Itália között fontos közvetítő szerepet betöltő kereskedelmi és művészeti központban 1537 óta működik városi könyvtár. Alapját a reformáció idején megszűnt helyi domonkos és karmelita rendház könyvnyaga vetette meg, majd ide került a szekularizáció után az augsburgi kolostorok régi állományának számottevő része. E helyi könyvtárak őrizték meg az augsburgi könyvgyűjtők XV-XVI. századi ajándékait, hagyatékait. Köztük azokat a köteteket, amelyeket a város legnevesebb ősnymdásza, Erhard RATDOLT, vagy a hagenai kiadó, Johann RYNNAN adományozott a helyi kolostoroknak, mint pl. TEMESVÁRI Pelbárt és LASKAI Osvát műveinek több kiadását. Konrad PEUTINGER humanista könyvtárából mintegy 200 kötet maradt fenn, a nürnbergi harangöntő családból származó id. Andreas BEHAMtól pedig 80 ősnymtatványt őriz a mai állomány.

A szekularizáció során több ősnymtatványritkaság — köztük GUTENBERG 1455. évi *Türkenkalenderjének* egyetlen példánya — Münchenbe került, de az állományban ma is kimagasló nyomdatörténeti értékek vannak. Ilyen a katalógusban részletesen ismertetett, sokat vitatott *Missale speciale*, Gutenberg-típussal készült több *Donatus*, valamint a gyűjtemény legnagyobb értékének méltatott, 1455-ben közreadott *Ablaßbrief zum Besten des Kampfes gegen die Türken* című pergamen, egylevelés Gutenberg-nyomtatvány. Helyi vonatkozása miatt is érdekes ritkaság az augsburgi városi tanács által 1499-ben kibocsátott *Wehrordnung*, amelyet RATDOLT 4 aranyért 420 plakátpéldányban hozott forgalomba.

A XV. századi magyar szerzők műveit az augsburgi *Thuróczy-krónika* A variánsa, a Palmerral ellentétben Szászsebesről származtatott GEORGIUS DE HUNGARIA *De ritu et moribus Turcorum*, valamint TEMESVÁRI Pelbárt, LASKAI Osvát és MICHAEL DE HUNGARIA prédikációs-köteteinek több kiadása képviseli. A MICHAEL DE HUNGARIA *Sermones tredecim-nél* a katalógus a függetlenségként közölt további három beszéd angol vonatkozásaira is felhívja a figyelmet, akárcsak a British Museum ősnymtatványkatalógusának újabb kötetei (VIII, IX. köt.). Megvan a gyűjteményben a *Legendae sanctorum regni Hungariae*, valamint a III. FRIGYES császár és MÁTYÁS király által kötött örökösödési szerződés latin és német kiadása, mégpedig a PEUTINGER-gyűjteményből. A MÁTYÁS halálát követő trónviszály még ritkább dokumentuma ANTONIUS GRATIA DEI admonti apátnak I. MIKSA érdekében a magyar nemesehez intézett levele: *Epistola ad praelatos et proceres regni Hungariae* (I.VI.1490). Hazánkban egyetlen példánya sincs, de a katalógus is csupán egy további lelőhelyre utal.

Az állomány legtöbb kötete német és olasz nyomdákban készült. A XV. századi francia könyvkiadást mintegy félszáz, a németalföldit 26, a spanyolt 3, a portugált egyetlen ősnymtatvány reprezentálja.

A korszerű gyűjteményi katalógusok egyik jellemvonása, hogy bibliográfiai leírásaikban s előszavukban sokoldalúan tárgyalják fel az állomány nemzetközi és helyi művelődéstörténeti jelentőségét, ritkaságait, valamint a kötetek egyedi könyvművészeti jellegzetességeit. E katalógus összeállítója, HUBAY Ilona ilyen szerkesztési elvek alapján adta közre több bajor könyvtár ősnymtatványait. Az augsburgi katalógusban is rövid bevezetőben ad áttekintést a gyűjtemény történetéről és kimagasló értékeiről, megbízható címleírásokban közli az ősnymtatványok legfontosabb adatait és az alapvető bibliográfiai utalásokat. A GW és a HAIN-bibliográfián kívül az olaszországi és az amerikai központi ősnymtatványkatalógusra, illetve a GW-ben még nem publikált műveknél a British Museum kitűnő katalógusára hivatkozik rendszeresen. Felhívja a figyelmet a variánsokra, könyvművészeti érdekességekre s ismerteti a példányok proveniencia-adatait, kötéseit. Hain és GW-konkordanciákkal segítő elő a katalógus a kutató által keresett ősnymtatvány meglétének gyors megállapítását.

Köztudomású, hogy a szerkesztési elvek mindig vitathatók, továbbfejleszthetők. Az ősnymtatvány-bibliográfusok bizo-

nyára e kötetben is szívesen fogadtak volna COPINGER- és REICHLING-konkordanciát, valamint a nem latin nyelvű művekről tájékoztató mutatót is. Újszerű és vitatható a hol szerzői név, hol lelhelyrövidítés alapján történő hivatkozás az idézett szakmunkákra, még inkább a lelhely-rövidítéssel jelölt katalógusoknak a bibliográfiában a szerzői név betűrendjében történő besorolása. Az ilyen észrevételek, egyenlenségek azonban mit sem vonnak le az alapvető művek jelentőségéből, hisz az ősnymotatványkutató a „Cambridge” megjelölésből is tudja, hogy OATES művéről van szó. Ennek megállapítása legfeljebb az ősnymotatványirodalmat kevésbé ismerőknek okoz némi idővesztéséget, de a rokontudományágak művelői valószínűleg nem is ilyen adatokat keresnek e kötetben. Számukra a katalógus két mutatója tár fel értékes adatokat: az egykori könyvtulajdonosokról tájékoztató mintaszerű áttekintés, valamint a közel 800 középkori kötet városok, mesterek, illetve típuscsoportok szerint rendszerező index.

A katalógus előszavában Fridolin DRESSLER, a Bayerische Staatliche Bibliotheken főigazgatója a szerkesztő munkásságát méltatva egy figyelmet érdemlő „adatot” említ. Kissé kiegészítve így idézhetjük: HUBAY Ilona 13 év alatt négy ősnymotatványkatalógust (Würzburg, Eichstätt, Neuburg/Donau és Ottobeuren, Augsburg) állított össze. Több mint 8000 ősnymotatványt tárt fel szerzői, nyomdász, possessor- és kötetéstörténeti áttekintésben, tehát speciális hely- és művelődéstörténeti kutatásokhoz is értékes útbaigazítást nyújtó kötetekben.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Fuks, L.—Fuks-Mansfeld, R. G.: *Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. II. Catalogue of the Manuscripts of Ets Haim/Livraria Montezinos Sephardic Community of Amsterdam. Leiden, 1975. XII, 291 l., 12 t.*

Folyóiratunkban (XC. 384—385. l.) ismertettük az amsterdami közkönyvtárak héber és judaisztikus anyagának I. kötetét: a Rosenthalianát. Örömmel regisztráljuk a II. kötet gyors megjelenését, amely az Ets Haimról szól be.

Ez Hollandia legrégebb zsidó könyvtára. Az amsterdami három szefárd hitközség egyesülésekor létesült 1639-ben. Nem sokkal később az Ets Haim nevezetű zsidó akadémiának adták át a 246 tétel-

ből álló gyűjteményt. Nem tudni, hogy volt-e benne ekkor kézirat, vagy sem.

1672-ben már két könyvtárosa van. A zsidó könyvtörténetben először fordul elő, hogy fizetést kaptak. Amikor 1675-ben felavatják az új zsinagógát — most ünnepli fennállásának 300. évfordulóját —, a hozzá csatlakozó épületek egyikében kap helyet. Ott található mindmáig. 1764-ből való első írott, 1808-ból első nyomtatott katalógusa.

1866-ban az amsterdami születésű David MONTEZINOS lett a vezetője. Az európai zsidó könyvvásárnak itt lévén akkor centruma, vett sokat az Intézetnek és önmagának. 1889-ben a sajátját is ide ajándékozta s ezzel a világ legnagyobb Sephardica-gyűjteményévé tette. Halálakor — 1916-ban — a könyvtár felvette nevét: Ets Haim/Livraria Montezinos. Ekkor már 20 000 kötetből állt.

1944-ben Németországba vitték, hogy a Frankfurt am Mainban létesítendő Zsidókutató Intézetbe kerüljön annyi sok társával egyetemben. Az offenbach-i apátságban őrződött meg felbontatlanul s 1946-ban visszajutott eredeti helyére. Csúpn azok az ősnymotatványok és ritkaságok tűntek el, amelyeket egy safe-ből raboltak el a németek.

Ma 458 kézirat található benne. Zömmel a XVII. századból. Akad ugyan néhány korábbi is: egy Narbonne-ban 1282-ben másolt, kétkötetes Májmúni-kódex (61. szám), vagy egy XV. századi olasz imádságos könyv (87. szám). Főként szefárd szerzők szerepelnek. Sok a polemikus irat, spanyol és portugál nyelven is. Ez érthető, hiszen a keresztiségben nevelkedett és bevándorolt marranusok visszaterítésére és felvilágosítására törekedtek.

Hadd fűzzünk a kötethez néhány megjegyzést:

32. szám. Saul Levi MORTEIRA hét homiliája portugálul. Prédikációinak autográf héber kéziratát öt kötetben az Orsz. Rabbiképző Intézet könyvtárában található (PINTÉR Márta: *Régi könyvek és kéziratok*. Bp. 1974. 259.).

167—169. szám. Az Ábrahám MÁJMÚNNAK tulajdonított mesék három kézirat. Valójában nem tőle származnak (A. SCHEIBER: *Enzyklopädie des Märchens*. I. Berlin—New York 1975. 26—27.).

251. szám. JÁKOB B. REUBEN *Milchámot Hásémének* kritikai kiadását J. ROSENTHAL gondozta (Jerusalem 1963.).

286. szám. A magyar BÁRUCH SCHÖNFELD héber Schiller-fordításának (*An die Freude*) egy kézirat. Megjelent a *Bikkuré Háittim*-ben. VII. 100—104. l. (Vö. S. LACHOWER: *Yad-Lakore*. IV. 1956—57. 61. l. 39. szám).

411/XIX. szám. ARISTOTELES *De Causis* héber fordítása. Kiadta SCHREIBER Ignác (Bp. 1916.). GOLDZIHER Ignác kiadásra kerülő *Tagebuch*-ja elismeréssel szól a szerzőről.

426/V. szám. JÓSZÉF CÁRFÁTI Divánjáról lásd U. CASSUTO: *Gaster Anniversary Volume*. London 1936. 58—63. l.

431/III. szám. SAMUEL ROMANELLI budapesti kéziratáról Ch. SCHIRMANN írt: *P'raqim*. II. Jerusalem 1969—1974. 78—82. l.

Az impozáns kötet csaknem egészében ismeretlen kéziratok anyagról tájékoztatja a tudományos kutatást. Hála érte a szerzőknek.

SCHREIBER SÁNDOR

Lapiński, Henryk: *U początków dzia-
łalności wydawniczej Ossolineum 1817—
1834*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich
Biblioteka — Wydawnictwo Polskiej Aka-
demii Nauk, Wrocław, 1973. 231 l.

Józef Maksymilian OSSOLIŃSKIT, az osztrák uralom alatt álló Galícia hazafias érzelmű lengyel arisztokratáját, aki SZÉCHÉNYI Ferenchez hasonlóan gazdag könyvgyűjteményét nemzetére hagyta, az Ossolineum néven ismert bibliotheca patriae-nek Lembergben (a későbbi Lwówban) történt megalapításán kívül a lengyel könyvkiadás egyik legfőbb szervezőjeként is számontartja hazája kultúrtörténete. A független állami lététől megfosztott Lengyelország számára a 19. század elején felbecsülhetetlen jelentőségű volt, hogy az alapító a könyvtár szabályzatában a mindenkori igazgató kötelezettségévé tette a könyvtár profiljába tartozó (elsősorban) történelmi, lengyel és szláv irodalmi művek kiadásának biztosítását. E feladat teljesítésében a könyvtár igazgatói Franciszek SIARCZYŃSKI, Ksawery WIESIOLOWSKI, Konstanty SŁOTWIŃSKI az alapító példáját követve 1817—1834 között sajtó alá rendeztek és részben az Ossolineum nyomdájában nyomtattak 46 művet és 32 folyóirat számot az osztrák cenzúra jóváhagyásával, 92 könyvet és 6 folyóirat számot pedig illegálisan. A könyvek főleg nyelvészeti, irodalmi, jogi, politikai és történelmi témájúak voltak, az összes példányszám megközelítette a 125 000-et.

Az illegális kiadványok az 1831. évi felkelés leverése után jelentek meg, többnyire annak eseményeivel és következményeivel, politikai bírálattal foglalkoztak, élesztették a nemzeti öntudatot. A szerzők között szerepelt MICKIEWICZ,

KOŚCIUSZKO és SŁOWACKI is. A *Konfederatka* c. illegális folyóirat három ismert számán a francia Bourges városa szerepel kiadási helyként. A különösen az időszak utolsó évében megnövekedett kiadói tevékenység néhány illegális kiadvány felderítése, közvetlenül pedig SŁOTWIŃSKI igazgató letartóztatása és a nyomda elközbűzése folytán szűnt meg. A lengyel kultúra szerencséjére maga az Ossolineum túlélte ezt a csapást és később a kiadói munkát is újra meg lehetett szervezni.

A mű első részében szerző, az igazgatók működési időszaka szerint tagolva áttekintést ad a kiadói tevékenység eseménytörténetéről. A második rész annotált jegyzéke az összes legális és illegális kiadványnak, ideértve a ma már csak irodalmi forrásokból ismert műveket is. A téma kimerítő feldolgozását nyújtó művet 48 kiadvány címlap-fotókópiája, bőséges grafikon és táblázat anyag, továbbá névmutató egészíti ki.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Korzon, Krystyna: *Ludwik Bernacki, bibliolog i editor*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich Biblioteka — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, 1974. 303 l.

Ludwik BERNACKI (1882—1939) a második világháború előtti lengyel kulturális élet kiemelkedő egyénisége, aki mind bibliológiai, mind kiadói tevékenységével jelentős szolgálatot tett a lengyel irodalomnak. Az osztrák megszállás alatt álló Galiciában, jogász családból született, működése nagyrésztben Lwów (a megszállás idején Lemberg) városához fűződik, ennek egyetemén szerzett lengyel és angol irodalomtudományi diplomát. Életútjának első felében mint a Józef Maksymilian OSSOLIŃSKI által 1817-ben alapított Ossolineum tudományos munkatársa, lengyel nyelvemlékek felkutatásával, irodalmi klasszikusok (pl. Ignacy KRASICKI: *Satyry i listy*-je) sajtó alá rendezésével, bibliológiai és irodalomtörténeti folyóiratok (*Pamiętnik Literacki*, *Książka*) szerkesztésével tette ismertté nevét. Legismertebb munkája a *Pierwsza książka polska* („Az első lengyel könyv”) című monográfiája, amely a *Hortulus animae* Európa-szerte ismert magyűjtemény lengyel változatának a *Raj dusznych* (BERNACKI szerint megjelenésének ideje 1511—1514. évek között rögzíthető) kimerítő könyvészeti elemzése, ez utóbbi műfajnak szinte tudományos modellje. Összegyűjti és formai-tartalmi ismérvek alapján azonosítja az

ismert töredékeket a cseh és a német verziókkal, emellett gondos kutatásokkal tárja fel a gyűjteményből az idők folyamán kimaradt elemeket is. Klasszikussá vált módszere hármason nyugszik: a könyv materiális karakterisztikájának pontos tipográfiai vizsgálata, a dokumentum tartalmának levéltári kutatásokkal való ellenőrzése, a provenienciának szövegelemzéssel való tisztázása.

Pályája második felében (1918–1939), a már független lengyel állam szolgálatában, a kiadói részleggel bővült Ossolineum, majd a könyvtár és a kiadó különválása után az Ossolineum könyvtár igazgatója. Az évszázados intézményt regionális nemzeti könyvtárrá fejlesztette, megszervezte a lengyel klasszikusok, MICKIEWICZ, SŁOWACKI, ŚIENKIEWICZ kiadását, megindította a *Monumenta Typographica Polo-*

nica sorozatot, szerkesztette a *Pamiętnik Literacki*-t és a *Przewodnyk Bibliograficzny*-t. Erdemei közé tartozik a megszállás idején idegenbe került irodalmi ritkaságok jelentős részének visszaszerzése is. 1928-ban Magyarországon jártában előkészítette a sárospataki kollégium birtokában levő *Sárospataki biblia* (a lengyelek előtt Zsófia királynő bibliája néven ismert, 1455-ben készült első lengyel bibliafordítás öszvetségi része) faksimile kiadását. A monográfia a wrocławai egyetem Bibliológiai Intézetében 1973-ban megvédett doktori disszertáció, amely közli BERNACKI irodalmi tevékenységének teljes (a kéziratban maradt művekre is kiterjedő) bibliográfiáját.

KINDLOVITS KÁLMÁN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. II. 26. — Terjedelem: 17,5 (A/5) ív
76.2846 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Mátrai László</i> : A második évszázad elő	1
<i>Havasi Zoltán</i> : A százéves Magyar Könyvszemle megindulása	3
<i>Mezey László</i> : Egy korai karoling kódextörredék	15
<i>Soltész Zoltánné</i> : Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi	25
<i>Borsa Gedeon</i> : 16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban	42
<i>Buday György</i> : Újabb jegyzetek Kis Miklósról, a „Janson”-betűk megalkotójáról	61
<i>Kókay György</i> : Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével	76
<i>Fülöp Géza</i> : Törekvések a nép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban	94
<i>Turczel Lajos</i> : A Magyar Nap szerepe a népfront-korszak progresszív Petőfi-kultuszában	103
<i>Rejtő István</i> : A Vajda kritikai kiadás első öt kötetéről	110

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bendej László</i> : Sabaria Anonymus „Gesta”-jában	120
<i>Csapodi Csaba</i> : Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben	126
<i>Fallenbühl Zoltán</i> : Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója	128
<i>Móra László</i> : Az első magyar kémiai folyóirat, a „Vegyteni Lapok”	133
<i>Csapláros István</i> : Jókai útja a lengyelországi átlagolvasóhoz	137
<i>Fabó Irma</i> : A Hét krajcár Balázs Béla fordításában	144
<i>B. Juhász Erzsébet</i> : Elek Artur könyvtárának sorsa	145
<i>Tasi József</i> : József Attila és az Európai költők antológiája	149

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Holl Béla</i> : Ozorai Imre vitairatának kiadásairól	156
<i>Soltész Zoltánné</i> : Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeihung nyomdása	170

FIGYELŐ

<i>Dersi Tamás</i> (1929–1975)	175
<i>Kosáry Domokos</i> : Irodalomtörténeti bibliográfiánk folytatása	176
<i>Fekete Csaba</i> : Apáczai Csere János emlékkiállítás Debrecenben	179
<i>Haiman György</i> : Harry Carter életművéhez	181
<i>Hopp Lajos</i> : 500 éves a lengyelországi könyvnyomtatás	183
<i>Kindlovits Kálmán</i> : A Studia o Książce IV. kötete	185
<i>Vízkelety András</i> : Wissenschaft im Mittelalter. (Kézirat- és ősnymtatványkiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtárban)	186
<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europa 1572–1627	187

SZEMLE

<i>Kathona Géza</i> : Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. (<i>Kulcsár Péter</i>)	191
<i>Nova Posoniensia 1721–1722</i> . Martin, 1973. (<i>Fried István</i>)	192
<i>Nägler, Doina</i> : Catalogul Transilvanicelor. Vol. I. Sibiu, 1974. (<i>Borsa Gedeon</i>)	193
<i>Mazal, Otto</i> : Katalog der abendländischen Handschriften der ÖNB. IV. Wien, 1975. (<i>Vízkelety András</i>)	195
<i>Hubay Iлона</i> : Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. Wiesbaden, 1974. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	196
<i>Fuks, L.</i> : Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. II. Leiden, 1975. (<i>Scheiber Sándor</i>)	197
<i>Lapiński, H.</i> : U początków działalności wydawniczej Ossolineum 1817–1834. Wrocław, 1973. (<i>Kindlovits Kálmán</i>)	198
<i>Korzon, K.</i> : Ludvik Bernacki, bibliolog i editor. Wrocław, 1974. (<i>Kindlovits Kálmán</i>)	198

S O M M A I R E

<i>László Mátrai</i> : Au seuil du deuxième siècle	1
<i>Zoltán Havasi</i> : Le début de la Magyar Könyvszemle centenaire	3
<i>László Mezey</i> : Un fragment de codex de l'époque carolingienne	15
<i>Elisabeth Soltész</i> : La prophétie et les illustrations se rapportant au roi Mathias de la Pronosticatio de Johannes Lichtenberger	25
<i>Gedeon Borsa</i> : Des imprimés hongrois de XVI ^e siècle, à Stuttgart	42
<i>György Buday</i> : Quelques contributions ultérieures au Miklós Kiss	61
<i>György Kókay</i> : Les relations de József Hajnóczy et de Ferenc Széchényi avec C. D. Bartsch, rédacteur de Wiener Zeitung	76
<i>Géza Fülöp</i> : Des efforts en vue de cultiver le peuple et le rendre lecteur, à l'époque des Lumières et à l'„âge des réformes" hongrois	94
<i>Lajos Turczel</i> : Le rôle de „Magyar Nap" dans le culte progressiste de Petőfi à l'époque du front populaire	103
<i>István Rejtő</i> : Sur les cinq premiers volumes de l'édition critique des oeuvres de Já- nos Vajda	110

C O N T R I B U T I O N S

<i>László Bendefy</i> : Sabaria dans les Gesta d'Anonymus	120
<i>Csaba Csapodi</i> : Le texte d'une prière superstitieuse de langue hongroise dans un codex du XV ^e siècle	126
<i>Zoltán Fallenbühl</i> : Sámuel Dobai Székely, le premier lecteur hongrois connu de Ro- binson Crusoe	128
<i>László Móra</i> : Vegytani Lapok (Feuilles de Chimie), la première revue de chimie hong- roise	133
<i>István Csapláros</i> : La voie de Jókai au lecteur moyen de Pologne	137
<i>Irma Fabó</i> : Sept liards de Zsigmond Móricz dans la traduction de Béla Balázs	144
<i>Erzsébet B. Juhász</i> : La fortune de la bibliothèque d'Artur Elek	145
<i>József Tasi</i> : Attila József et l'Anthologie des Poètes Européens	149

A N C I E N S I M P R I M É S H O N G R O I S

<i>Béla Holl</i> : Les problèmes de l'histoire de la publication de l'oeuvre d'Imre Ozorai	156
<i>Elisabeth Soltész</i> : L'imprimeur de Wunderliche Prophezeyhung, publiée en 1630 avec un impressum faux	170

C H R O N I Q U E

Tamás Dersi (1929 – 1975)	175
<i>Domokos Kosáry</i> : La continuation de notre bibliographie d'histoire littéraire	176
<i>Csaba Fekete</i> : Apáczai Csere János. Exposition en Debrecen	179
<i>György Haiman</i> : A l'oeuvre de Harry Carter	181
<i>Lajos Hopp</i> : La typographie de Pologne a 500 ans	183
<i>Kálmán Kindlovits</i> : Le IV ^e volume de Studia o Książce	185
<i>András Vizkelety</i> : Wissenschaft im Mittelalter. (Une exposition de manuscrits et d'incunables à l'Österreichische Nationalbibliothek)	186
<i>Szabolcs Barlay Ö.</i> : The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572 – 1627	187

R E V U E

Géza Kathona: Fejczetek a török hódoltsági reformáció történetéből. (Quelques chapters de l'histoire de la réformation sous la domination turque.) Budapest 1974. (<i>Péter Kulcsár</i>)	191
Nova Posoniensia 1721 – 1722. Martin, 1973. (<i>István Fried</i>)	192
Nägler, Doina: Catalogul Transilvanicelor. Vol. I. Sibiu, 1974. (<i>Gedeon Borsa</i>)	193
Mazal, Otto: Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil IV. Wien, 1975. (<i>András Vizkelety</i>)	195
Ilona Hubay: Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. Wiesbaden, 1974. (<i>Elisabeth Soltész</i>)	196
Fuks, L.: Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections. II. Leiden, 1975. (<i>Sándor Scheiber</i>)	197
Lapiński, H.: U początków działalności wydawniczej Ossolineum 1817 – 1834. Wroc- ław, 1973. (<i>Kálmán Kindlovits</i>)	198
Korzon, K.: Ludwik Bernacki, bibliolog i editor. Wrocław, 1974. (<i>Kálmán Kindlovits</i>)	198

13

ORZSÉGH
KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
1876—1976

1976

3

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE

HONGROISE DES SCIENCES

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

92. ÉVF. 1976/3. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhöz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Der „Cursor Ordinarius“, eine neuaufgefundene Wiener lateinische Zeitung

Der Erforschung des frühen Pressewesens stellen sich vielfältige Hindernisse entgegen. Die in vielen hunderttausend Exemplaren erschienenen Zeitungen sind schon nach wenigen Tagen Makulatur geworden, und nur ein kleiner Rest hat den Weg als Beilage zu Korrespondentenberichten in Archive oder in einem Zeitungsband durch Buchdeckel geschützt in Bibliotheken gefunden. Dort haben aber Zeitungen des 17. und 18. Jahrhunderts nie dieselbe Aufmerksamkeit und Wertschätzung wie handschriftliche Urkunden, Inkunabeln und Frühdrucke erfahren. Archivare, Bibliothekare, Bibliographen und Bibliophile wandten sich lohnenderen Objekten zu als es alte, vergilbte und unscheinbare Zeitungen sind. Erst das Auffinden der ersten deutschen periodischen Blätter von 1609 in den Jahren 1876 und 1903¹ und die Installierung der anfangs vorwiegend historisch orientierten Zeitungswissenschaft an deutschen Universitäten brachten Forschungen hervor, die sich in unzähligen Publikationen niederschlugen.

Heute sind wir über die Frühzeit des österreichischen Pressewesens recht gut informiert, trotzdem gibt es noch viele ungelöste Einzelfragen. Wir wissen zwar, daß schon im 17. Jahrhundert in Wien,² Linz,³ Graz,⁴ Innsbruck,⁵ Salzburg,⁶ Feldkirch⁷ und Bregenz⁸ insgesamt fünfzehn Zeitungsunternehmen bestanden haben, aber nur neun Zeitungen ließen sich durch erhaltene Exemplare belegen, auf die restlichen sechs Unternehmen wiesen archivalische Quellen hin. Daß sich die Anzahl der uns unbekanntem Zeitungen nunmehr von

¹ Otto Julius OPEL fand 1876 den Jahrgang 1609 der Straßburger *Relation Aller Fürnemmen vnd gedenckwürdigen Historien* in der Universitätsbibliothek Heidelberg. Im Jahr 1903 entdeckte Ferdinand GRIMME die Jahrgänge 1609 und 1610 des Wolfenbütteler *Aviso Relation oder Zeitung* in der damaligen Königlichen und Provinzialbibliothek Hannover.

² *Ordinari Zeitungen*, später *Ordinari Reichs Zeitungen* 1621-nach 1705; *Ordentliche Postzeitungen*, später *Ordentliche Zeitungen* 1622–1639; *Extra Ordinari Mütwochs Postzeitungen* 1644-nach 1705; die Zeitung des Wiener Druckers Gregor GELBHAAR 1646; *Neu ankommender Currier* 1671-nach 1705; *Il Corriere Ordinario* 1671-um 1723; *Cursor Ordinarius* 1671-um 1710.

³ Die Zeitung des Linzer Druckers Crispinus VOYTLENDER 1630; *Lintzerisch Extract-Blatt Der Ordinari Zeitungen*, später *Lintzer Montags (Freytags) Ordinari-Zeitungen* ab 1676.

⁴ Die Zeitung des Grazer Postverwalters Eustachius KHAN ab 1639.

⁵ Die Zeitung des Innsbrucker Druckers Michael WAGNER ab 1649.

⁶ *Wochentliche Ordinari Post-Zeitungen*, später *Wochentliche Ordinari-Zeitungen* und *Salzburgische Ordinari-Zeitungen* ab 1668.

⁷ *Wochentliche Sontags Ordinarij- und Extra-Ordinarij Post-Zeitungen* ab 1675.

⁸ *Ordinari Wochentliche Post-Zeitung* ab 1696/1697.

CURSOR ORDINARIUS
SIVE
NOVA UNIVERSALIA.

Cum Sac. Cef. Majestatis Privilegio.

15. Decembris. 1706.

N. 100.

NEAPOLI 27. Novembri.

Terror, Terramotu incussus, nondum evanuit, dum ejusdem ictus, sed leves repetitos confirmant. Et Sarnio memorant, ut ii, qui ruinâ non oppressi vitam servarunt, in apertum Compugm effugiant, in-juris Gali sine Vestibus, sine Bonis, ac Nummis, quæ omnia rudribus oppressa latent, expositis. Vigesima Curientis instituto ad S. Januarii Urbis hujatis Praefectorem recursu Processio solemnibus Ordinibus curâs, Re-giosis, ac permultâ Populi turba prefentibus-habita est: Pro-Rex ipse Processioni præfens portatum Sancti Ca-pus, Reliquis, Facem in manu ferens, secutus est.

GENUA 27. Novembri. Peterburgus rediit, cui Filius, ac Angli alii in occursum exivere, et Baro-nem avendens Navem subire in prociudâ est. Barcinone stadâ Naves duæ advenere, eam Urbem, ac Montem Jovis optimè firmari, Trirèmes duas Mari comitti, easque duabus illis, quæ in Certapinis Novæ portu hærent, jungendas, Trirèmem Joannis Stephani Dorix ut principalem Barcinonis veduram referentem; Barcinone item ex literis de Valentia allatis constare, Classem Anglicam decimâ nonâ præteriti milia qua-tuordecim Ulyssipone exposuisse. Minoricam, Majoricam, ac Ebulum (*Exissa*) Infulas Balceas Carolo III, obedire, Magone (*Maone*) Majoricæ Infule Portu à Majoricentibus Invaso.

MEDIOLANO 24. Novembri. Scottos, ac Stamp Comites, postquam Florida Castellî Governorator à Civitate hujate, ut scriptum est, commeatum rogavit, ad Seren. Principem Eugenum indeque redoc-es in Castellum hujas se contulere; il operâ sua voluere, ne intra proximorum duorum Mensium statium Ur-bem inter & Castellum hostilia agatur, ad cujus effectum Civitas hujas Castellò de commento pro duo-bus Aureorum Nummâs millibus providere, Pene tamen, Grano, Oriâ, ac Apparatu bellico exceptis, Casuis finitis hûc duobus Mensibus Castellum vi invadere Principi Eugeni storiurum est. Dux Sabaudia Casalis Castellum Tormentis viginti ac Mortariis decem continenter urget. Aggeres Tormentarii quoque ad Dertona-m erecti sunt, Machinis gravioribus in collem adjacentem conductis; ejus dedicationem proximam opperitur, quâ factâ Valentia Invasor, Militibus potes in hyberna distribuendis.

MEDIOLANO 1. Decembri. Vigesima septimâ Præteriti pro Pactis initis Commætus quidam, resque alia Castellò hujati inamissa sunt, quâ occasione Mulleres aliquæ utentes, Maritis suis necessariis succurrere voluere, sed à Germanis sub ingressu retentæ sunt; morborum, qui carne fumo duratâ, eoque putridâ causati in Castellò præsentur, metu. Noctè eadem Milites viginti quinque effugerè à Castellò, quod semper magis urgetur; Suburbio Hortulanorum pro Militibus Germanis jam vacuo. Castellum Dertonæ continuos Tormentorum ictibus premitur, ruinâ in receptaculis interioribus jam apertis; dimissisque in Loca quædam vicina Militibus, qui auxiliorum omnium accessum prohibeant; compertum enim sit, Gubernatorem auxilium expectare, quæ Ducis Andegavensis Orator ei Genâ capto tempore submittat. Sabaudia Dux Casalis Castellò tanto Tormentorum impetu imminet, ut proximè dedicationem speret. Gremoniam includi cogitatur, dum aliquot Militum millia ad eam hinc abierunt.

VENETIIS 4. Decembri. Mantuâ, Incendium in Penu Feni curruum militum trium circiter Regio-Gallia subitanèue diebus continenter tribus acre Domus viciniores quadam etiam absumpsit feribunt. Modenâ compertum est, Germanos eam Urbem ingressos, dedicationem Castellî petiisse, quibus Gubernator, quibus placere sibi id cursum esse apertos, totidem telos, Tormenta pariter sex, Mortarios duos, sub Timpanorum sono, aliisque bellici ritus honoribus, Prædidiariis Mantuam conducendis, avchere licet, respondit; at Vezelus Germanorum Generalis responso, sufficere, si sibi soli libertatem, Prædidiariis ultrò jure belli capendis, petitisque quere Aquæ & Canali Castellum circum in eam altitudinem à Germanis educatæ sunt, ut Prædidiariis in muni-ments eminentiores confugere coacti sint: Literæ Modenâ recentiores Germanos Aggeres Tormentarios duos in Castellum erecisse, impetuque in id jam cepto, Gubernatorem Barum, se delencere donec ruina apertæ sint, videri. E Gallis Germanorum millia Equitum Peditumque duo Mirandulam versus selectos esse, Locum eum, ut credatur, inclinum iri. Ante otidium Emanuelis Bavari Conjugis intolixæ tempestatis injuriâ fessa redux advenit, ab Abbate Capitano semper succinâ, ac Navibus publicis stipata, vigesima octavâ ad Republicanam nostram missi, qui acceptorum honorum gratias referret. Literæ Constantinopoli sub primâ, & quartâ Octubris ferant, Sultano eum febril luctato venæ secundum solutæ fuerint, officio addere afflictionem Secundo-Geniti sui mortem; Janisarorum Agem strangulatum esse, eique alium substitutum; periculumque esse, quin & Vifirus primus eam penam datus sit, Officialibus aliis jam mutatis. Morbum contagiosum in ea Urbe, ac Pagis vicinis grassari, Classem in Mari Nigro smatam Portum subisse; Sultani Magni Navi, quam in Almamencorio centum Tormentis capere exfluxerunt, & quam Centurio Basia subest, Coronidem impolitam esse, sed ob ex-ordinarium ejus magnitudinem ad cursum inutilem.

PARISIIS 26. Novembri. Consilium Regium in eligendis pro bello, anno proximo cum vigore etiam stando, me-diiis etiam laborat. Marecallus Vauvanus Loca in Flandria, ac Alazia ipsulatum ire passus est, eorumque iparib, Lætes à sede Montium ad Sabim esse ducendas, id, quod in Belgio adhuc possidens, ea dispositione lecturus iri-vocari iri. Literæ ex Hispania constant, Marecallum Berwickium in Cathaginis Novæ obtinendam accessaria disponere: Locum eum penitus inspectum Dastido Equite, ac Mahonio cum Equitibus mille, ac Pyrobolatorum Centuris quatuor præ-missis: Officiales illos Tubicinem de deditione missis: sed negat deditione Dastidum, & Mahonium repetere inquam ab Urbe distantia se apponentes, Præditum, quem Marecallus Berwickius nominatus cum Machinis misit, expectare Locum regulari obedi-tione circum: consilia tamen ea à Ludovico evitanda vitamus, qui de Clâle Archibatali Senovels numerosis Copiis in terram expolierint.

HAGA COMITIS 30. Novembri. Princeps, ac Dux Marlborough hinc, ut scriptum est, vigesima legâ sub septimam matutinam digressus eadem sub tertiam pomeridianam Navem subit, in Angliam, quam terere jam creditur, avchendus: Is consiliis secretioribus ad Reginam Angliæ ornatus est,

BRUXELLIS 30. Novembri. A Marecallò Campi Generali Ooverkerkio Gubernatore nostro Edictum rigorosum publicatum est, severam in eos, qui à fide Catholicæ alieni in Ecclesiis irreverentiam exhibe-rent; penam continens. Montibus scribunt, Gomitem Berpheckium quindecim dierum moras Verialis tracturam; quod cum Chamillardo de Negotiis Pacis, cujus obtinendâ operam omnem Galli apud Exteros, Re-loque non impediens impendant, acturus, concessit.

4. *Decembris.* In Archiepiscopatu hujate Legionis Regio-Borussorum dux solum, Principis hereditarii nempe una, Schlippenbachii altera, hybernant. Generalis Veredatiorum Praefectus Imperialis Princeps Taxis hesternâ Bruxellis allatus, proxime hinc Francofurtum abiit.

RASTATO ad *Rhenum Superiorem* 29. *Novembris.* Negotium de commutandis capitum finium modo est: Partisque utrinque ratis, ac Militibus commutandis Commissarii Olfenburgo rediit: caeterum in Lineis propè Stollhoffam referendis labor summus adhibetur, quæ in eum statum perducentur, ut nullam Hostis irruptionem metuendi casum habeamus: interim donec labor is in plus promoveatur, Legiones Cæsarea aliquot non obstante temporis injuriâ, Fossiles observare jussa sunt.

FRANCOFURTO 4. *Decembris.* Hesternâ Republicæ Venetæ Alegati Extraordinarii Erizzo, & Pisani magno comitatu stipati advenere, qui iter suum in Hollandiam, ac Angliam designatum proximâ hebdomade profecturum. In Conjugiâ à Principe Borullo Hæreditario pædilectissimo Consiliaris Regio-Borussus, hic remoratus, vigesimam octavam Novembris, multis Nobilibus presentibus, festivè celebravit.

REVALIA 13. *Novembris.* Navis Suecica, quæ undecimâ Currentis cum centum & quingenta Martibus & Liberis Viborgo transfuga, ac Holmsm (Stockholm) remigans huic allata est, refert: Incolas obfesse Urbis suffugisse, Hostes in eam unius diei tempore Globos Igniaris Majoris trecentos projecisse, hunc tamen continuis tormentorum ictibus ex Urbe impetum se aliquantulum recepisse, Urbem tamen hac horâ ab illis expugnata credimus. Navis quidam Lubecensis, in Urhem Viburgensem Merces vecturum ante dies sex e cursu rediit, referens, in Eningia universâ (Inland) turbulentam fugam esse: Magnum Melcovæ Ducem cum Tremeibus suis in Insulis attentum, quasvis à Nostris interceptas Naves, igne injecto destrueret. Archichalvus noster e vicinis Blicæ Naves tres in cursum dimisit, quarum dux, postquam Naviculis Melcovorum aliquis emissio igne versere, redierunt, tertiam autem septuaginta Classis firmatâ, à Mofcis interceptâ, Westmannus Chyllarcha, qui recepticulis quædam observavit, cum commissis sibi Gregariis casus est.

CRACOVIA 4. *Decembris.* Rex Polonia in horas expectatur, Officiali forum quodam biduo abhinc hæc transante; qui in Saxoniam maturans iussit, Palatum Episcopale omnino celeritate Regi expiende non indecore ornari: hic interim ad Congressum generalem omnia disponendo continuat. Legiones Saxonum Equestris quædam sub Supremo Vigilium Praefecto Miksuo in Russiam jam transiit. Palatinus hujatis Ordines, uti & alii de Tributorem ratione convenere Regis Commissario centum & quingenta Talliorum millia offerentes, quos hic sub hæc exceptione, si id Rex ratum habuerit, accepit. Licet Curfor, Varsovia solitus certidm emanerit, constat tamen, Palatinum Chivivæ, in pugna Calicensi captum, fidem Officiali Regi cuiusdam sollicitissimè, omniaque ad fugam ordinasse; sed consiliis detectis, cum archus modo custodiri, aliud fortan proximè transferendum.

VIENNA 15. *Decembris.* Octava Currentis Natali Seren. Archiducissæ Mariæ Josephæ Filiz Augustissimorum Regnantium die celebris ab Aula hujate pretiosissimis Veltibus ornata acta est: & biduo abhinc Seren. Archiducissæ Mariæ Elisabethæ Filiz Leopoldi Cæsaris glor. mem.

Dominicâ præteritâ hinc antemeridianis novi Principis Episcopi Viennensis Francisci Ferdinandi Rummel inductio facta est: cui Ministri diversi, Nobilitas multa, ac infinitus Populi concursus interfuit: ac universis Clero in Cathedrali S. Stephani præcedente Princeps Episcopus sub Calum quoddam portatile pervenit, ante quem proximi erant Canonici, diversi Abbates, ac Cathedralis Praepositus, qui ut Vicarius Generalis, & novum in Ecclesia Porta recepit, eoque sub Campanarum, Organorum, Tubarum, ac Tympanorum sono ad Altare Summum perduçto præter ceremonias alias Bullæ sua voce lectæ, ac Hymnus Ambrosianus, Antiphite Praeposito præfato decantatus est: quibus peractis Episcopus pontificalem in modum Sacra ad Altare fecit, quibus & Augustissimis Regnantibus, in Ecclesiam eam solito comitatu perduçti interfuerunt: Solemni hoc Actu finito Episcopus Praepositum repetitum, Abbas, universum Capitulum, uti & Ministros, Equisque diversos lautissimo convivio excepit. Jam ut & rationis, qua Princeps & Episcopus hic ad tam conspicuum Dignitatem subvectus sit, mentio fiat: succinçte dabitur, cum Weydæ, Palatinatus Superioris Urbe ex Antiquo Imperiali Nobili Prospicio Rummel, quæ ad Imperii Baronum Statum subvectæ est: natum esse: abobitus, tum Ecclesiasticis quam Profanis Studiis Negotiorum diversorum causâ in Galliam, in Italiam, Regionesque alias profectum, in reditu depositâ vitâ Saculari neglexerit: & uti Viriutibus suis tam in Sac. Rom. Imperio, quam in Aula Cæsarea eminuit, ita Augustissimos Imperator Leopoldus glor. mem. Anno 1684 Aurelianum (Lins) vocatum, in Primogeniti sui Filii Augustissimi Regnantis JOSEPHI Moderatorem elegit: quem continuâ duodecim annorum ferie intruxit, ut non Leopoldus pater solum, sed & quisvis maxime contentus, ille cum anno 1696 in Episcopum Tinensem, Praepositum Veteris Boleslaviz, ac Vratislaviz, Scholasticum Lugdunensem (Groglagarum) & Anno 1700 Praepositum Aredatis (Ardacker) nominaverit: & tandem (cum Archiepiscopi Salsburgensis Coadjutor Gomes ab Harrach undecimâ Junii Anni Iabentis Augustissimo Regnantis Episcopatum hujatem renoncaverit) eadem die ab Augustissimo eodem Episcopus Viennensis nominatus est: obentâque deluper Confirmatione Pontificâ Dominicâ præteritâ, ut scriptum est superius, solemniter in Munus hoc suum inductus est: ubi mirum fuit, quod is tertius fuerit, qui præsentâ Cæsari in subvectione sua gavisus fuerit; Primus erat Melchior Cleffius, qui intervenit Rudolphi II. Secundus Antonius Wolftrach, qui præsentâ Ferdinandi secundi, gaudebat.

Septimâ Currentis Domus Saxo-Vinariensis Plenipotentiarii ab Imperatore Augustissimo Seren. ejus Familiz Nomine Feudum recepere.

Perduelles modò in Confiniis hisce quieti hærent; non paucis afferentibus, eorum quosdam Tractatum negotium reassumi, eoque Patriæ propriæ excidii finem induci petere.

Sopronio memorant, in Tractu eo millia Cæsareorum aliquot hyemis tempore constitutendos, ordinando jam ad eorum sustentationem necessaria.

Literæ Strigonio (Gran) proximè perhibent, consicisse ibidem, Perduelles Naves Majores sex, quas Neudorffii habuere, viâ terrestrî inde avexisse, quamlibet à Bobus quadraginta octo tractam, quin Consilia aut Locum, quo ducantur, consent, Lembis quinque solum, earumque praesidio Militum signo uno, relictis: hinc brevi apparebit, an id consiliorum expediendorum causâ, an verò Nostris liberum ibidem transitum relinquendi animo fecerint.

Arato scribunt, Rasciorum mille non procul Debrecino in Perduellium militia & octingentos incidisse, ac septingentis horum occisis reliquos in diversa abegisse, licet Perduelles numero multò superiores fuissent.

Apud Sac. Cæl. Majestatis Aula Typographum Italicum Joann. Vm Gbrien. ✓

CURSOR SIVE NOVA UNIVERSALIA.

Cum Sac. Caf. Majestatis Privilegio.

29. Decembris. 1706.

N. 104.

MADRIDO 17. Novembris.

BIduo abhinc quidam extraordinarius cursor à Bervickio ornatus, Cathaginis Novæ (Cartaginis) deditionem requirit, qui Lucus Matricallo Campi Mahoni, à Duce Andegavensi probato, à Bervickio nominato commendatus est; Malicæ Urbis Gubernator Joannes Antonius Hurtago, Amezgensis nominatus est. Literæ è Lubstantiæ confinibus diverfæ, Gallis Anglo-Hollandicæ Ulyffipponem adventum cum magna exponendorum Militum copia in augmentum Exercitii Caroli III., qui Barcinonem tenet, destinatum; in Lusitania confcriptiones Militum permultas esse, omniâque maturandæ Expeditioni necessaria fieri, petebant. Quod Aulum hanc ad alia advertit.

LUGDUNO (Lyon) 3. Decembris. Dux Foliada, adâ dierum quorundam in Urbe hac morâ, siabidus hinc ad Aulam progressus est, Legio Equitum Roccsfortensis in Focunato (Fussigny) Tractus Sabaudiaë consistit. Centurio de robore eo in Centuria sua solum Equos duos numerat. Legio Martensis, quæ non procul Geneva in Sabaudia erat, Massiliam conducatur. Vires Aulæ nostræ potiores Anno proximo futuro in Hispania promovendæ creduntur.

VENETUS 18. Decembris. Gremâ sub undecima currentis, Urbem eam Principem Hassiæ, paucis suorum stipatum rhedâ invectum, ad Portam à Stationariis honoribus solitis excessum, thedis comitator sui reliquis Urbem prætervectis, inde Solefinam in Territorio Cremonensi digressum esse, memorant; Copia Germanorum aliis idem iter frequentantibus, earum vi Cremonam inclusum iri: Prætorium in Oppido S. Martini militariibus tribus ab Urbe ea statutum sit, ubi Tormenta muralia, quibus Urbs ea prematur, expectent, Fossoribus mille, qui vias complanarent, præmissis. Princeps Eugenius, Stationibus in Addux, Olliique litoribus inspectis, Sabionetam (Sabionta) invasam, Tormentorum impetu urgeat ad eam, ut prope diem in potestatem suam capere credat; eaque redactâ Cremona utrinque inclusa teneatur, licet Princeps Vendomensis immixtis receniter Militibus, Loci Præsidium auxerit. Princeps Eugenius prætorium suum Beauli statutus, Lineamque commercii cum Mantua intercipienti causâ ducturus videtur. Mantuâ scilicet, Medavyum Gallum cum majore Copiarum suarum parte in Scrvilio subsistentem, ripas Padi Inferioris circumfere circumire; id quod Germani in adversâ ripâ faciant; posteriores præterea Mutinæ Castello Tormentis muralibus, quod contra non signis in Urbem subjectam fulmineatur, dum magnam Conventionis Caspucorum vicinioris partem everfis muris destruxerit, imminere. Brixia, Copias Germanorum quoties novas socinam uttingere memorans, Cremonam propinquatur; Commissarios Cæsares Noftris curus permultas imperat, in res suas frumentarias è Territorio Brixiano in Cremona viciniam conductum, qui ipis concessi jam sint. Rhodigio comperitur. Badienses Cives, eodem tempore quo se Germanis liberandos credent, audivisse, in avocati prædii vicem intra dies paucos alios sufficendos.

Cremonam etiam quoddam Badâ excurrentes, velut convenisset, alii Nationis suæ robri in via, non procul à Ferrarâ occurrere, juncturæ hinc vi Gallorum Manum quendam invadisse, qui Gregariorum viginti ex Cremona in quoque amiserint; curibus duobus præterea, Equis quinqueque, onulis, in arena à casis relicta, qui Badiam conducti sint. Hassorum pars secundum Ollium; pars ad Addam milita quatuor numero, constituti sunt; præter Equites sexcentos, qui Cremonam arctè inclusum iri, Trivilli sunt. Bergomaso continenter sserunt, Casale Sabaudiaë Ducis arbitrio deditam, Præsidio jure Belli capto; cum Dux Sabaudiaë deditionem, aliâ exceptione inita noluerit, nam primum ante coalitionem Prædii in Gallia Ducalis excurrerint. Hieronymus Justiniani Orator in Galliam futurus nominatus est. Pefaro comperitur, nocte undecimam ad duodecimam Currentis intercedente in Urbe ea ingentem Terræmotum auditum esse, qui, licet malum aliud, nisi caminus everfus, non causaverit, Incolas ad eam teruerit, ut plurimi Urbem inhabitare sibi non fidant.

Capita de Deditioe CASALIS Castellum Victorem Amadeum Sabaudiaë Ducem inter, & Marchionem Marquetat Gubernatorem Castellum Gallum inis.

PPRIMO. Præsidio Gallorum liceat perscitas à Sabaudia ruinas excedere; Gregarij ad Pedem Fossorum Arma deponant; Officiales econtra, qui id rogant, ea retineant. *Concessum est; Præsidio jure Belli capiend.*

SECUNDO. Officialibus Sarcinâ intus maneat; eò præterea, quo capti conducantur, curibus subministrandis avchenda. *Negatum est ist, qui Præsidio immixti non erant.*

TERTIO. Officialibus duobus, Gregariis sequi, stipendiisque porrigendo eorum curam habere liceat.

Hoc convenit.

QUARTO. Præsidium effluo dierum quatuor spatio è Castello excedat; intra quod tempus liberum sit Officialibus in Urbem exire rebus suis provisoris. *Placuit Præsidium Castellum excedere; ac Portam, quâ Urbs petitur, badernâ intra horarum duarum spatium Noftris aperiri; Machinarum quoque Officialibus duobus Consiliarisq; Noftris non negatur Castellum subire; Manubias notatum, quibus Præsidium unicus latentes detegere cura sibi obligentur.*

QUINTO. Præsidio literæ salvi commentus Sarcinarum dentur, quas in Galliam conduci Officiales petereent. *Negatum est.*

SEXTO. Archithesores Rei Annonariæ Officiales Penû Præfecti, Tonfores campestres, Valetudinariam Medici, aliique homines, qui Gallorum Regi, juramento militari non obstricti, sservunt, salvi conductu literis manentur. *Concessum.*

SEPTIMO. Non prohibentur Officiales Augustæ Taurinorum, aut Gasli Urbe tempore quodam remota; et, qui id à Sabaudia Duce rogant, & quorum annotatio porrigatur. *Demum hoc, quatenus Officialis Langis, negatum non est; Gregarij autem, quâ subeantur, scilicet conducantur.*

OCTAVO. Sabaudiaë Dux rogatur, ne Milites Armis deposita sspolentur. *Concessum est, hac exceptione, ac in abdito vestium Arma gerant, nec in Castello quâquam turbent, aut amoveant, ac NONO demum ne à Civitate quâquam, quod ea fors antea promississet, postulent.*

CASALI 6 Decembris 1706.

PARISIIS 10. Decembris. Sextâ currentis sub vesperum Marcellus Villaris in Aulam hanc allatus, à Rege elementer exceptus est. Ordines Octavianæ (Lingvadi) viginti quantâ præterit in Monte Ped-

Novi Belli primò convenire, Regiſque donum totum Millionum Librarum, & Millionum Taſtorum vocam pachi ſunt. Literæ Magiſtro proxime. Ducenti herveſicum ſoldati expectant, de rebus, quas in eſſetum perducit videbitur, ſciturum: quæſimam tamen ad Exerctum reditum: quæſimam tamen ad Alonſi pro ſancæ publicæ ſide in animo eſſe, perhibent. Anotatio Tyrorum ſepentium, qui pro Regiſi nota impoſito, vigintiſimâ Novembris 1706 emanat, à Regni Provinciis pro complendis Lepontibus pedeltibus conſcribitur, hic videtur. Pro Exercti in Italia: Communitas Pariſienſis ſubſtituit mille & ſexcentos, Ambianenſis (*Ambienſis*) quinquaginta ſupra ſepentingentos. Sueſſionis (*Sueſſionis*) ſexcentos ac quinquaginta. Gabilonenſis (*Gabilons*) mille, & ſepentingentos. Denegontenſis (*Dignon*) octingentos quinquaginta. Burgundia Comitatus totidem. Communitas Lugdunenſis (*Leon*) trecentos, & quinquaginta. Delphinus quingentos, quinquaginta. Provincia (*Avenna*) ducentos. Communitas Ricomagi (*Riom*) ſexcentos quinquaginta. Molnienſis Engilbertorum (*Moulin*) ſexcentos quinquaginta. Bituricenſis (*Bevoze*) trecentos quinquaginta. Aurelianenſis (*Orlean*) noningentos quinquaginta. Kovanenſis ſexcentos. Cadornenſis (*Cars*) quadringentos. Alenconienſis (*Alencon*) ſepentingentos quinquaginta. Provincia Armoriceſis mille octingentos quinquaginta. Communitas Caſarodunenſis mille, & trecentos: qui omnes numerum quindecim milium Militum conſtitunt. Pro Exercti in Hiſpania: Communitas Auguſtorienſis (*Tuchery*) ſepentingentos conduceret. Lemovicenſis (*Livoges*) quingentos. Burdigalenſis (*Bordenus*) mille, & quingentos. Occitania (*Linguadoc*) mille octingentos: horum Summa milia ſex facit.

HAGA GOMITIS 14. Decembris. Licet ob temporis, in quo fumus, injuriam Bellorum motus conſtant: ad diſpoſitiones tamen, ac apparatus Expeditionis proximæ futuræ ſine quiete attenditur.

RASTATO 13. Decembris. Comutatio Officialium facta omnino eſt, Saxones, qui Hagenoſia jure ſocii capti ſunt, Friburgum, Briſburgum, & ſibi Urbem, quam aliqui jam tenere petunt: Gregarij, Officialiſque inferioris Claſſis cæteri propediem mutantur: ægeturque, ne noſtrum ſtipendiarium, aut conditionis conſuetudinem aliis quiſquam negligatur: captorum Gallorum numero Noſtrorum majore. Cæterum utrinque quiete omnia ſunt: labor à Noſtris inceptus, continetur.

LEOPOLI 9. Decembris. Archiepiſcopus Gneſnenſis in Urbe hæc expectatur, cui excepando Tricinia præparata jam ſunt. Princeps Menzicoviz Moſcum Zolkoviz Nominis ſui diem ſeſſivè egi, cui Generaſus Goronæ, qui in Urbem hanc dein allatus, ſub Tormentorum lato ſtreptu exceptus eſt, interfuit.

LUBLINO 12. Decembris. Epicoſcopus Cujavienſis hæc tranſiens, apud Generalem Coronæ ſecundum diſcretum, cum quo ad Principem Menzicoviz Moſcum progredi decrevit. Commiſſarius Saxo hinc digreſſus, quo conceſſurus ſit, non conſtat: Commiſſarius Moſcorum ambobus hic continenter remorantibus.

CRACOVIA 18. Decembris. Duce Saxo-Zitienſis moras hic neceſſente, Urbis hujatis Nobiles, ac Incolæ, Regem Poloniz proximè reditum credunt. Heſternâ Sueci capti ſub Saxorum conductu in Poloniam Majoram hinc digreſſi ſunt, ubi cum Saxonibus totidem, Setidavæ (*Piſen*) detentis, mutantur: permulſi tamen advertentibus, ſi verum ſit, ſupremum Vigiliarum Præfectum Smiegielſkium in citiore Villulæ non prociſi Sandomiria cum Moſcorum Equitum quatuor milibus conſpectum eſſe, Captos hoſce ſub hoc præcipiendus eſſe: Magnum Moſcoviz Ducem Principem Menzicoviz, aliosque Moſcorum Polemarchos Leonem, quæſimam Coronæ, ac Lithpania Generalis cum Epicoſcopo Cujavienſi jam teneant, expectari conſirmatur. Lithuania ex Hungaria Conſiniis ſub decimâ tertia allata, Regiorum Roſenſium hærentem, conſiliis, quin eorum conſultationes conſent, ægetiſſe, ferunt. Generalis Campi Mareſcallus Comes Rabutinus, Debreſim quò Riciſi præſens motus, Perduellibus in prædam naſta, conduxerit, etiamnum ſubiſtit. Comes Heiſterus Generalis Caſarum ab Hungaria captus Geſſoviam conduceretur: Forgiarius à Perduellibus cuſtoditus obſervetur: Hungari invidiam ob magnum Monetaram cuprearam numerum Ragozio maledicant.

VIENNA 29. Decembris. Veneris præteritâ recurrentibus SS. Natalis Vigilis in Sacello Auſæ hujatis publico primùm precibus vespertinis, ſub mediâ noctem Sacro cantato poſtremo mane Feſtivities eadem in Sacello dominato præſente Auſæ univerſa celebrata eſt: Dominicâ dein Imperator Auguſtiſſimus in Eccleſia Cathedrali S. Stephani Proto Martyris, Sancti hujus memoria acta eſt, Sacris interfuit: ubi Principes, ac Equites Auſæ Velleris, Torquem, Ordinis Inſigne, de collo geſtantes, comparuere.

Provincia hujatis Ordines cum Officialibus diverſis de Tyrorum conſcribendorum ratione per averſum præſentatur: nam finitis hiſce Feris Conſcriptiones Militum pro modo poſſibili urgendæ incipiuntur: id, quod in reliquis jure hæreditario Caſarum Provinciis fiat, eo modo Exerctum inſtructum iri, ut Bellum contra Hoſtes cum vigore continuari poſſit.

Comes Philippus Ludovicus Sinzendorffius Conſiliarius intimus, ac Cancellarius Auſicus diebus hiſce è Belgio redire negotiorum ſuorum rationem Auguſtiſſimo retulit.

Perduelles à Caſarum, ut ſcriptum eſt, Sabaria (*Gibis*) excurrentibus ſapiens improvîſo circumfulſi, è vicinis ad Arrbonem Amern (*Rab*) conſiſi ſe recepere: quo percepto Mareſcallus Campi Generalis Locumtenens Comes Maximilianus Sterembergus Præſidium Sabaria præſtata: Caſarum, adductæ ſimul omni, qui Leon inerat, committit, levocavit, inſique ſtationes ſuas auxit.

Literæ ſub tertia Gurrentis Aratho, è Tranſilvania conſiniis noviffimæ ferunt, Berentium cum quinquaginta ſequentium ſuorum milibus Segedinum, aut Solnocum invadere cogiſſe: ſed dimiſiſſi ad eum à Regno, ut ocyus Roſenſium in Hungaria Superiore contendat, imperis, conſiliis ſua diſtuliſſe: eodèque Turcorum quædam, qui Tumultuum Hungaricorum cauſâ in Conſiniis ſuis prope Temefvariam conſtituti erant, reſcripſiſſi.

Cæteram conſtat, ad oram Regni Turcici quemlibet vero gaudio perſuſum eſſe, quod compertum abſolvent ſe, Ablegatum Extraordinarium Caſarum Guſerienti in colloquio, quo ſupremum Portæ Ottomanicæ: Armenæ gloriæ, amicis continuâ ſponſionem accepſiſſe.

sechs auf fünf verringert hat, ist das Ergebnis der Zusammenarbeit deutscher, ungarischer und österreichischer Bibliothekare und Pressehistoriker.⁹

Seit Beginn der österreichischen Pressehistoriographie beschäftigte die Fachleute eine Zeitung, von der bekannt war, daß sie ab 1671 in der Wiener Offizin des Johann Baptist HACQUE erschien und in lateinischer Sprache abgefaßt war.¹⁰ Darüber informierte ein Schreiben der Niederösterreichischen Regierung an die Wiener Universität vom 15. Jänner 1671¹¹:

„Von der Nider Österreichischen Regierung wegen dem Herrn Rectori vnd Consistorio der alhieigen Vniuersitet anzuzeigen, demnach Regierung auf des Johann Baptista Hacque gehorsambstes anlangen, vnd bitten, vber einkhombene bericht vnd gutachten bewilliget, das Er die ihme von Madritt, Paris, Londen, Haag, Venedig, vnd Rom durch Correspondenz zueschickhnde Zeitungen, alhier in Lateinisch: vnd Wälscher sprach mit der bedingnus, das dieselbe der ordnung nach iedesmahls vorhero reuidirt, vnd Censurirt werden sollen, truckhen vnd verkhauffen möge,

Alß hat man Ihm Herrn Rectorem vnd Consistorium deßen hiemit nachrichtlich erindern wollen, Actum Wienn den funffzehenden Januarij, Anno Sechzehenhundert ain vnd Sibenzig.

Tobias Johann Franckh
Expeditionsadiunct alda.“

Das Jahr 1671 ist aus mehreren Gründen für die Wiener Pressegeschichte bemerkenswert. Neben der lateinischen Zeitung und der italienischen, dem *Il Corriere Ordinario*, kam ab Februar 1671 bei Matthäus COSMEROVIUS der *Neu ankommende Currier* heraus, der die im selben Verlag erscheinenden *Ordinari Reichs Zeitungen* und *Extra Ordinari Mittwochs Postzeitungen* mit Nachrichten aus Wien und dem ost- und südosteuropäischen Raum ergänzte.¹² Damit setzte der *Currier* die Tradition der vom Vorgänger COSMEROVIUS', Matthäus FORMICA, 1622 gegründeten und bis 1639 bestehenden *Ordentlichen (Post-) Zeitungen* fort.

Die Ursache für eine gewisse Förderung neuer gedruckter Zeitungen in Wien von seiten der Regierung ist vor allem damit zu begründen, daß die handgeschriebenen Zeitungen ein solches Ausmaß angenommen hatten, daß sie von der Zensur nicht mehr zu überblicken waren.¹³ Als zum Beispiel 1671 der Erzbischof von Gran „in geschribenen und aller Orthen außgeschickten Zeitungen“ fälschlicherweise verdächtigt wurde, der Rebellion in Ungarn nahegestanden zu haben, beauftragte Kaiser LEOPOLD am 22. Mai 1671 die Niederösterreichische Regierung, dafür zu sorgen, daß „zu deß Herrn Ertz-Bischoffs Ehren-Rettung dessen in nechst druckenden Wiener Blättl gedacht werde“.¹⁴ (Als *Wiener Blättl* bezeichnete man den *Neu ankommenden Currier*.) Schon drei Tage später, am 25. Mai 1671, erließ der Kaiser auf Vorschlag der

⁹ Der Verfasser dankt Herrn Dr. Gedeon BORSA (Nationalbibliothek „Széchényi“ Budapest) und bewahrt Frau Else BOGEL („Deutsche Presseforschung“, Universitätsbibliothek Bremen), deren allzufrüher Tod eine unschließbare Lücke hinterlassen hat, ein von Dank erfülltes Andenken.

¹⁰ WINCKLER, Johann: *Die periodische Presse Österreichs*. Wien 1875, S. 23.

¹¹ Universitätsarchiv Wien, Consistorial-Acten, V Z 5 ad 2.

¹² LANG, Helmut W.: *Die deutschsprachigen Wiener Zeitungen des 17. Jahrhunderts*. Phil. Diss. Wien 1972, S. 147–157.

¹³ WIESNER, Adolph: *Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart 1847, S. 80.

¹⁴ Codex Austriacus. P. 2. Wien 1704, S. 532.

Niederösterreichischen Regierung ein Patent, worin Regimentsräte der Regierung als Zensoren für geschriebene und gedruckte Wiener Zeitungen bestimmt wurden. Darauf folgte die ernste Ermahnung,

„das sich keiner wer der auch seye, bei vnaussbleiblicher straff vnterstehe, einige Zeitung in Teutscher oder wälscher sprach zu schreiben weniger zu verkhauffen, oder auss handten zu geben welche nicht vorher von iezternenten Verordneten Commissaris reuidirt worden, wi dan hierauff ein fleissige Obsicht gehalten, auch da Ein oder anderer so darwider handlete, betretten wurdte, wider denselben ohne einige Verschonung, auch mit leibsstraff verfahren werden solle . . .“¹⁵

Von den angeführten niederösterreichischen Regimentsräten revidierte Hannibal Franz BOTTONI die gedruckten deutschsprachigen Blätter *Ordinari Reichs Zeitungen*, *Extra Ordinari Mittwochs Postzeitungen* und *Neu ankommender Currier*, Johann Maximilian SALLA die handgeschriebene Zeitungen und Tullio MIGLIO den italienischen *Il Corriere Ordinario*. Eine lateinische Zeitung wird nicht erwähnt.

Trotzdem gibt es mehrere Beweise dafür, daß Johann Baptist HACQUE die Erlaubnis der Niederösterreichischen Regierung zur Zeitungsherausgabe genutzt hat und gleichzeitig mit dem *Corriere* auch ein italienisches Blatt gegründet hat. Als nämlich nach dem Tod HACQUES am 3. Juli 1687 sein Schwager Johann van GHELEN die Nachfolge in der Offizin antrat, wurde ihm am 5. November 1678 das Privileg erteilt, lateinische und italienische Zeitungen drucken und verkaufen zu dürfen.¹⁶ Am 16. Juni 1699 wurde das Privileg für „truckh: und verkauffung der Lateinisch: vnd wälschen Zeitungen“ erneuert und auf den Sohn van GHELENS, Johann Peter, ausgedehnt.¹⁷

Als am 15. Dezember 1705 die Cosmerovischen Erben um Konfirmation ihres Privilegs für die deutschsprachigen Zeitungen ersuchten, ist in der eingeholten Stellungnahme der übrigen Universitätsbuchdrucker Johann van GHELEN als der „privilegirte Wellisch und Lateinische Zeitungs-Truckher“ bezeichnet.¹⁸ Nochmals wurden am 11. März 1720 Johann van GHELEN und seinem Sohn die Privilegien als Hofbuchdrucker verlängert, von Zeitungen ist diesmal jedoch keine Rede.¹⁹

Nach dem Tod Johann van GHELENS am 13. Mai 1721 übernahm Johann Peter van GHELEN die Druckerei, und noch im selben Jahr gelang es ihm, die Herausgabe des 1703 gegründeten *Wienerischen Diariums* an sich zu bringen. Der Gründer des *Diariums*, der Reichshofratsbuchdrucker Johann Baptist SCHÖNWETTER, hatte sich geweigert, einen zum Bau der neuen Hofbibliothek eingehobenen Pachtschilling zu zahlen, und verlor seine Herausgabeerlaubnis. Van GHELEN ersteigerte das *Diarium* und legte damit den Grundstein zu einem Pressemonopol in Wien.²⁰ Die drei Ordinarizeitungen der Cosmerovischen Offizin waren bald nach 1705 eingegangen und der einzige deutschsprachige Konkurrent des „Diariums“, der ebenfalls 1703 gegründete *Posttägliche Mer-*

¹⁵ Abgedruckt in CAMESINA, Albert: *Zur Wiener Geschichte*. Wien 1853, S. 8.

¹⁶ Abgedruckt in MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*. Bd. 1. Wien 1883, S. 321–322, Anm. 163.

¹⁷ Universitätsarchiv Wien, Consistorial-Acten, Parteiensachen III G 60.

¹⁸ MAYER a.a.O., Bd. 2. Wien 1887, S. 12.

¹⁹ Universitätsarchiv Wien, Consistorial-Acten, Parteiensachen III G 60.

²⁰ MAYER a.a.O. Bd.2, S. 14–15, Anm. 58.

curius, wurde auf Betreiben von GHELENS Anfang 1724 von der Regierung eingestellt und der Verleger Johann Baptist SCHILGEN mit der geringen Summe von 550 Gulden abgefunden.²¹

Ein Kontrakt zwischen der Kaiserlichen Hofkammer und Johann Peter van GHELEN vom 18. Dezember 1721 bestimmte, daß GHELEN gegen eine Jahrespacht von 3333 Gulden 20 Kreuzer sowohl das *Diarium* als auch den *Corriere* herausgeben durfte.²² An diesem Betrag ist der *Corriere* mit 333 Gulden 20 Kreuzern beteiligt, während für das *Diarium* 3000 Gulden angeschlagen sind. Auch dieser Vertrag enthält keinen Hinweis auf eine lateinische Zeitung.

Der Ausgangspunkt zur Beantwortung der Frage nach der Wiener lateinischen Zeitung lag jedoch weit ab von den Wiener Urkunden und der einschlägigen Literatur und blieb deshalb länger als ein Jahrhundert unbeachtet. Im Jahr 1865 erschien ein Artikel über das russische Postwesen mit einer Zusammenstellung der Zeitungen, die der zaristische Hof in Moskau während einiger Jahrzehnte im 17. und 18. Jahrhundert bezogen hatte.²³ Neben vielen anderen finden sich die Wiener Blätter *Extra Ordinari Mittwochs Postzeitungen* (1665 und 1696), *Ordinari Reichs Zeitungen* (1694), *Il Corriere Ordinario* (1694), *Wienerisches Diarium* (1704) und *Il Corriere di Vienna* (1727), das Nachfolgeblatt des *Il Corriere Ordinario*.²⁴ Besonders Interesse verdient jedoch ein *Cursor Ordinarius sive Nova Universalia*, der 1705 nach Moskau gelangte.²⁵ Dieser bibliographisch unbekanntes Zeitungstitel ist die wörtliche Übersetzung von *Il Corriere Ordinario* ins Lateinische, was vermuten ließ, daß der *Cursor* mit Wien in Zusammenhang gebracht werden dürfte. Endlich konnte in europäischen Bibliotheken nach einem bestimmten Titel gesucht werden. Alle früheren Anfragen waren erfolglos geblieben, da die erhaltenen Urkunden keinen Hinweis auf einen Titel gegeben hatten und nur vage Vermutungen angestellt worden waren.²⁶ In Bibliotheken Österreichs, der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik fanden sich bisher keine Exemplare. Hoffnungsvoller sah man Ergebnissen aus Ungarn entgegen, da sich eine spätere Wiener lateinische Zeitung, die von 1776 bis 1785 erschienenen *Ephemerides Vindobonenses* vor allem in ungarischen Bibliotheken erhalten hat.

Tatsächlich fanden sich an der Ungarischen Nationalbibliothek „Széchenyi“ die Nummern 100 und 104 des *Cursor Ordinarius* aus dem Jahr 1706.²⁷ Schon der erste Blick bestätigte die Vermutung: es war die gesuchte Wiener lateinische Zeitung aus der Offizin von GHELENS.

Äußere und innere Merkmale entsprechen dem italienischsprachigen Gegenstück, dem *Il Corriere Ordinario*. Unter dem Titel „CURSOR ORDINARIUS, SIVE NOVA UNIVERSALIA“ ist der Vermerk „Cum Sac. Caes. Majestatis Privilegio“, dann folgen Erscheinungsdatum und Nummernzählung. Der

²¹ Hofkammerarchiv Wien, Cameralzahlamtsbücher 1724 fol. 382.

²² Hofkammerarchiv Wien, Hofffinanz, Rote Nr. 854.

²³ FABRICIUS, A.: *Zur Geschichte des russischen Postwesens*. In: Baltische Monatsschrift. Bd. 12. Riga 1865, S. 87–115, 165–198.

²⁴ Ebenda S. 191–193.

²⁵ Ebenda S. 192.

²⁶ HOLTER, Kurt: *Aus der Geschichte des Wiener Zeitungswesens im 17. Jahrhundert*. In: Zeitungswissenschaft. 15 (1940), S. 238–244. HOLTER vermutet (S. 238) als Titel der Wiener lateinischen Zeitung „Novellae“.

²⁷ Signatur H 8502

Kopftitel ist durch einen umkränzten kaiserlichen Doppeladler geschmückt. Eine Nummer besteht aus einem beidseitig bedruckten Blatt in folio. Da der *Corriere* erst zwischen 1672 und 1677 vom Quartformat auf das Folioformat übergang, darf beim *Cursor* angenommen werden, daß auch er während der ersten Jahre in quarto herauskam. Am Ende der Versoseite befindet sich das Impressum „Apud Sac. Caes. Majestatis Aulae Typographum Italicum Joan. Van Ghelen“. Der Zeitungstext ist einspaltig nach Korrespondenzorten angeordnet, die Meldungen sind durch über die ganze Spalte laufende Querlinien voneinander getrennt.

Die Nummer 100 enthält vierzehn Meldungen, die Nummer 104 zehn Meldungen. Bei einigen Korrespondenzorten sind Sekundärmeldungen angeführt, zum Beispiel wird unter „Vienna“ über Ereignisse in Ungarn berichtet. Auffällig ist die lateinischen Ortsbezeichnungen oftmals in Klammer beigegebene Namensform in der Landessprache.

Die folgende Übersicht zeigt die Korrespondenzorte, die Meldungsanzahl und die Nachrichtenlaufzeiten in den beiden erhaltenen Nummern:

Meldung aus	Anzahl	Laufzeit in Tagen
Bruxellis	1	15
Cracovia	2	11
Francofurto	1	11
Genua	1	18
Haga Comitibus	2	15
Leopoli	1	20
Lublino	1	17
Lugduno	1	21
Madrito	1	32
Mediolano	2	14 (21)
Neapoli	1	22
Parisiis	2	19
Rastato	2	16
Revalia	1	32
Venetis	2	11
Vienna	2	0
[unlesbar]	1	[unlesbar]

Der Inhalt des *Cursor* scheint dem anderer gleichzeitiger Zeitungen angeglichen zu sein, soweit die beiden Nummern überhaupt solche Schlüsse zulassen. Einige Meldungen des *Cursor* stimmen inhaltlich mit Meldungen des *Corriere* (Nr. 99, 100 und 104 von 1706) und des *Wienerischen Diariums* (Nr. 350, 351 und 354) überein. Aussagen über die Funktion und den Leserkreis einer lateinischen Zeitung wie des *Cursor* sind heute kaum zu präzisieren. Das Verbreitungsgebiet dürfte vor allem östlich Wiens zu suchen sein.

Der *Cursor* kam zweimal wöchentlich heraus, jeweils posttäglich am Mittwoch und Samstag, die beiden erhaltenen Nummern sind Exemplare der Mittwochausgabe. Wenn man überschlägt, wieviele Exemplare des *Cursor* von 1671 bis 1706 bei einer angenommenen Auflage von 200 Exemplaren insgesamt erschienen sind, kommt man auf die Zahl von 750.000 Exemplaren — und nur zwei davon sind uns bis heute bekannt geworden. Diese hohe Verlustrate begründet die Seltenheit und den Wert alter Zeitungen.

Aus den obenerwähnten Urkunden und dem Fund der beiden Nummern läßt sich ableiten, daß der *Cursor* von 1671 an durchlaufend mindestens bis

1706, wahrscheinlich aber bedeutend länger, erschienen ist. Daß die Privilegsverlängerung von 1720 und der Kontrakt von 1721 keine lateinische Zeitung erwähnen, legt die Vermutung nahe, daß sie zu diesem Zeitpunkt nicht mehr bestanden hat. Nun gibt es von ganz anderer Seite noch einen Hinweis auf eine Wiener lateinische Zeitung: An der Leipziger Universität hielt Magister Gottlieb SCHUMANN ein Zeitungskolleg für Studenten aller Fakultäten und schrieb 1744 einen *Abriß eines Collegii über die Politischen Zeitungen*, in dem er alle Punkte zusammenfaßte, die er in dem Kolleg berühren wollte. Paragraph 12 handelt „Von den lateinischen Zeitungen, die zu Cölln, Halle, Leipzig, Wien, Stollberg u.s.w. gedruckt werden.“²⁸ Ob es sich bei dieser Wiener lateinischen Zeitung von 1744 um die alte Ghelensche oder um eine Neugründung (oder um einen Irrtum) handelt, kann derzeit nicht festgestellt werden. Erst weitere Funde werden zur Lösung dieses Problems beitragen.

²⁸ STORZ, Werner: *Die Anfänge der Zeitungskunde*. (Die deutsche Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts über die gedruckten, periodischen Zeitungen.) Phil. Diss. Leipzig 1931, S.66.

A Tudományos Gyűjtemény indulása (1817–1818)

Az *Erdélyi Múzeum* megindulása és sikere hamarosan Magyarországon is fellobbantotta a vetélkedő kedvet. Főleg Pesten, ahol már a XVIII. század végén olyan jelentős sajtóorgánum működött, mint az *Uránia*. A város az új század elején bekövetkezett gabonakonjunktúra éveiben rohamosan fejlődött. A napóleoni háborúk befejeztével, 1815 körül már szellemi középpontja az országnak, az írók, tudósok mind számottevőbb része Pesten összpontosul: a nagy fontosságú ideológiai problémaanyag, amely a több évtizedes harcok elültével, a bécsi kongresszussal, a Szent Szövetség megalakulásával felhalmozódik, Erdélyt követően a Duna-parti városban hat a legösztönzőbbben egy folyóirat létrejöttére. Az ideológiai válság, a forradalmi vágyak és az ellenforradalmi valóság kontrasztja által okozott megrendülés esztendőiben a tudomány iránti érdeklődés országszerte megnő. A neves könyvkiadó, TRATTNER János Tamás vallomást tesz erről 1818-ban megjelent egyik cikkében:

„... három esztendő olta... már nem annyira veszik a románokat, anekdotákat, históriákat és más efféle mulattató könyveket, mint inkább a tudományos és tanító könyveket, úgymint utazásokat, geográfiákat, statisztikákat” stb.

Folyóirat alapításával Pesten már a század első évtizedének végén is megpróbálkoztak. 1809 telén KULTSÁR István, SCHEDIUS Lajos, KOVÁTS Mihály, HORVÁT István és FEJÉR György, azaz a fővárosban lakó értelmiség elitje kísérelte meg *Lehel Kürtje* címmel egy periodikus írás megjelentetését. Pénz és kiadó híján ez a terv megghiúsult, de kigondolói közül többen — SCHEIDUS, HORVÁT és FEJÉR — részt vesznek majd a később csakugyan megvalósuló folyóirat alapításában. Mindenekelőtt ez utóbbi, az 1817 januárjában *Tudományos Gyűjtemény* címmel meginduló vállalkozás első szerkesztője vállal oroszlánrészt a szervező munkában.

FEJÉR György, a pesti egyetemen a hittudomány, közelebbről a dogmatika első részének professzora már a pozsonyi papi szemináriumban töltött diákéveitől kezdve rajongója volt a sajtónak. Irodalmi pályáját is az első magyar lapszerkesztők egyikének, PÉCZELI Józsefnek tanítványaként kezdte, a *Mindenek Gyűjteménynek* diákfejjel állandó munkatársa volt. Világnézeti elveinek nagy részét — a rendi nacionalizmus elfogult-apológetikus eszmevilágát, a nemzeti szempontra koncentrált nyelvszemléletet és kultúraigényt — jelentős mértékben innen, majd másik kedvelt tanárától, DUGONICS Andrástól sajátította el. Mindezt azután eklektikus módon ötvözte a klasszikus német filozófia iránti vonzalommal (HEGEL nevét és munkáit például ő említette először Magyarországon!), sőt helyel-közzel a liberalizmus egyes elemeivel is. Hatott rá a felvilágosodás racionalizmusa, ez azonban nem akadályozta meg

abban, hogy folyóiratában zavartalanul helyet biztosítson az induló magyar romantika és népiesség első programiratainak, híve volt a kor evolucionizmusának és történetiségének, de ellensége KAZINCZY nyelvújításának, stílus- és ízlésreformjának, még inkább a kritikát meggyökereztetni akaró törekvéseinek.

Személyiségében tehát mintegy megtestesültek az 1810-es–20-as évek ellentmondásai, az időszak átmenetisége. Tükröződött ez a lapalapítás folyamatában is, melynek főbb állomásait KROMPECHER Bertalan, WALDAFFEL József és ZSIDI János munkái nyomán a következőkben foglalhatjuk össze. A *Tudományos Gyűjtemény* létrehozásának eszméjét FEJÉR György először azon a vacsorán vetette fel, amelyet a pesti írók másik vezető egyénisége, az ugyancsak ortológus KULTSÁR István adott 1815. április 19-én a fővárosban tartózkodó, s velük olyannyira ellentétes nézeteket valló Kazinczy tiszteletére. Ezen az írói összejövetelen FEJÉR vitte a szót: miután a széphalmi mesternek szemére vetette a Himfy-kritikát, azt kívánta, adjanak ki egy folyóiratot, de „nem bántva egymást”, majd hozzátette: ne verseljenek mindig, „... ideje, hogy solida tudományokat dolgozzanak.”

Mindez már előrevetít valamit az alakuló, kezdetben egyoldalúan nacionalista vállalkozás szellemiségéből. Szerkesztőül pedig a kiadó, az ügyes és a nemzeti kultúra iránt fogékony TRATTNER János Tamás eredetileg nem őt szánta, hanem KAZINCZYT, KIS Jánost és SZEMERE Pált szólította fel: tegyenek javaslatot egy kéthavonta kiadandó, vegyes tartalmú folyóiraatra. FEJÉR azonban időközben megtudta, hogy PETHÉ Ferenc, a kor legkiválóbb gazdasági szakíróinak egyike már engedélyt szerzett egy magyar nyelvű folyóirat kiadására, s rávette őt: fogjon össze vele és társaival, a pesti tudósokkal, írókkal. 1816 augusztusának elején összehívta TRATTNER kiadóhoz Pest—Buda íróit, s együttes munkára ösztönző beszédet intézett hozzájuk. Ezt követően augusztus 12-én TRATTNER nyomtatott felszólítást küldött a nevesebb írástudóknak, ismertetve az alakuló *Tudományos Gyűjtemény* munkatervét. A kiadó ezúttal nemcsak arra vállalkozott, hogy saját költségén havonta megjeleneti a folyóiratot, de arra is ráállt, hogy a szerkesztőnek évi hatszáz, az íróknak pedig ívenként négy ezüst forint tiszteletdíjat fizet. Mindez a kötelezettség-vállalás úttörő jelentőségű volt a hazai sajtó történetében.

A folyóirat első szerkesztője tehát FEJÉR György lett, de mellette másoknak — „az egybeállott Tudós Társak”-nak — is jelentős szerep jutott az alapításban. Ezen az elnevezésen azt a pesti társaskört kell értenünk, amelynek tagja volt FEJÉR is: közülük JANKOVICH Miklós, a neves régiséggyűjtő, FORGÓ György irodalombarát orvos, utóbb KISFALUDY Károly *Aurorájának* is egyik alapítója, KULTSÁR István, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztője és SCHEDIUS Lajos egyetemi tanár vállalt részt a folyóirat megindításában. Számíthattak HORVÁT István, SZEMERE Pál, továbbá TELEKI László, a hét-személyes tábla bírāja és nyelvművelő író, valamint MOKRY Benjámín professzor belső munkatársi segítségére is. A felekezeti megoszlás elkerülésére FEJÉR mellé a református PETHÉT és az evangélikus SCHEDIUST választották segédszerkesztőül.

1816. december 13-án írták alá Bécsben a megjelenést engedélyező udvari rendeletet, 1817. január 7-én kézbesítették, s a hónap végén meg is jelent az első szám, azaz a *Tudományos Gyűjtemény* szóhasználatára szerint az első kötet. Már az első év májusában 560 előfizetője volt, az év végére pedig ez a szám 734-re emelkedett. A siker azonban kedvezőtlen jelenségeket is előidézett: a

kiadó egyre inkább előjogokat kívánt érvényesíteni a szerkesztés rovására. Mind többször követelte FEJÉRÉKTŐL, hogy válogatás nélkül vegyék fel azoknak a cikkeit, akik előfizetőként szereztek. Amikor pedig az első év őszén a következő esztendőre szóló előfizetési felhívást FEJÉR *A Tudományos Gyűjtemény Egybe szerzői* aláírással akarta közölni, s vonakodott megjelentetni az egyik szorgos előfizetés-gyűjtő dilettáns írását, TRATTNER megvonta tőle bizalmát. Október végén elvitetett tőle minden írást, s az alapító társak megkérdése nélkül a szerkesztést MOKRY Benjáminra, a pápai református kollégium volt tanárára bízta. Az írók november 9-i összejövetelén SZEMERE Pál hiába figyelmeztette a kiadót, hogy ilyen körülmények közepette nem dolgoznak tovább, utóbb JANKOVICH, KULTSÁR, FORGÓ és VITKOVICS Mihály is hasztalanul jártak közben. Erre az alapítók a helytartótanácsához fordultak, s annak megbízottja teremtett békességet. 1817. december 23-án — amikor pedig már FEJÉR azon volt, hogy *Tudós Tárház* címmel új lapot indít! — a „*Tudományos Gyűjtemény szerzőinek egyesülete*” (JANKOVICH, SCHEDIUS, PETHÉ, FEJÉR, KULTSÁR és FORGÓ), illetve TRATTNER egy „Kötelezés”-t írtak alá. A folyóirat köré csoportosult pesti tudósok ezzel szervezeti formát nyertek — fontos előzményeként az egy évtizeddel később alakuló Magyar Tudományos Akadémiának! Megegyeztek abban, hogy a költség és a jövedelem egyaránt TRATTNERÉ, ki a haszon fejében kötelezi magát havi 8 ív metszetekkel való kinyomatására, a szerkesztőnek továbbra is hatszáz (legalább 800 előfizetés esetén még kétszáz) forint tiszteletdíj fizetésére, a hirdetések pedig ezentúl a szerzők és a kiadó nevében jelennek meg.

1818. január 10-én a Tudományos Egyesület elnökévé JANKOVICHOT, tanácsosaivá SCHEDIUST és PETHÉT választották. Február 23-án FORGÓ Györgyöt megbízták a működési szabályzat előkészítésével, aki azt a társak megjegyzéseinek figyelembevételével meg is fogalmazta. E hónap 28-i ülésükön azt fogadták el, hogy az Egyesület a szerzőkből és a kiadóból áll; a szerzők pedig belső és külső tagokra oszlanak, akiket különböző időpontokban rendszeresen tanácskozásokra hívnak össze. Minden beérkező cikket két előadó olvas el, akik a gyűléseken ismertetik állásfoglalásukat, majd a többség határoz. Ugyanakkor a tisztségéről lemondott PETHÉ Ferenc helyébe TELEKI Józsefet, a Göttingából néhány éve hazatért, nagy műveltségű, fiatal nyelv- és történettudóst, utóbb Akadémiánk első elnökét választották.

Soha nehezkesebb szerkesztői apparátust! Következményét VITKOVICS Mihály fogalmazta meg a legfrappánsabban KAZINCZYNAK 1819. április 24-én küldött levelében:

„... Csak azt hallhattad összegyűltünkör: »Ennek a munkáját is be kell venni, mert pap, mert báró, mert pápista, mert protestáns, mert professzor, mert ifjú, mert tehetős, mert annyi prenumeránst szerzett.«”

A kaotikusnak tűnő szerkesztésmód megmaradt akkor is, amikor 1818 júliusában FEJÉR megvált a folyóirattól (tankerületi főigazgatóvá nevezték ki Győrbe), utóda pedig VASS László teológiai tanár lett. Szürke ember: TRATTNER SZEMERÉT szemelte ki ekkor erre a posztra, de HORVÁT István ellenállásán terve meghiúsult. VASS csak egy fél évig szerkesztette a folyóiratot (akkor is jórészt a FEJÉR gyűjtötte anyagot tette közzé), 1818. december 29-én lemondott. Helyébe THAISZ András ügyvéd került, néhány nappal később pedig TELEKI József (THAISZ az ő jogtanácsosa volt!) váltotta fel JANKOVICHOT a Tudományos Egyesület elnöki székében.

Az előfizetési felhívás — amely lényegében megegyezik a folyóiratban közölt előszó elveivel — olyan szempontokat hangoztat, amelyek jórészt a *Mindenes Gyűjteményre* utalnak vissza. Nincs Európában fejlettebb nemzet, mely többféle tudományos folyóiratokkal ne rendelkezne, kivéve a magyart, utol kellene érünk Angliát, Franciaországot, Németországot — hangsúlyozza FEJÉR, miként azt majd három évtizeddel annak előtte PÉCZELI tette, s elődjére visszavezethető az az alapgondolata is, mely szerint nyelvünk parlagon hever. A *Mindenes Gyűjtemény* előbeszédét revelálja továbbá a tárgykörök felsorolása:

a Tudományos Gyűjtemény körébe tartozik mindaz, „... valami csak ezen földünknek... természeti, geográfiai, történelmi bővebb s bizonyosabb megismerését közvetlenül vagy közvetve illeti; annak nyelvbéli állapotját, tudományi előkelését segíti s tökéletesíti; a mesterségeknél és gazdálkodásnak helyesebb és hasznosabb útját s gyarapítását kimutatja; az új találmányokat és szerzeményeket hírül adja; a kijózt munkákban, az írás módjában s nyelvvel élésben kitűnt érdemeket, tökéletességeket vagy híjánosságokat felfedezi?”.

A megjelenés körülményei viszont amazénál már jóval fejlettebbek: FEJÉRÉK azt ígéri, hogy esztendőnként tizenkét kötetben, összesen 96—100 íven fognak megjelenni, fehér borítékban, kötve, képmetszettel. Nem csekély viszont a folyóirat ára sem: helyben előfizetőknek 18, postán 20, velin papiroson 45 forint. (Összehasonlítási alapul: egy urasági cseléd évi komenciója ekkortájt kb. 70—130, egy jól fizetett napszámos keresete napi 1 forint!)

Ami viszont a lap belső szerkezetét és beosztását illeti, e téren az induló *Tudományos Gyűjtemény* éppenséggel az osztrák nacionalizmus vezető orgánumát, az ugyancsak 1817 januárjától megújult alakban megjelent bécsi *Erneuerte Vaterländische Blätter*t követte: hármasság tagolódását — Értekezések, Könyvvizsgálatások (azon belül magyar, majd külföldi irodalom), illetve Tudománybeli jelentések (a következő sorrendben: Jutalomtétel, Találmányok, Szerzemények, Intézetek, Jelességek, Jutalmaztatások és tiszteltetések, Kihalt tudósok és írók, Új könyvek) — innen vette át. Azzal a különbséggel, hogy az osztrák folyóirat mindezt három önálló rész — *Vaterländische Blätter*, *Chronik der österreichischen Literatur*, *Intelligenzblatt* — egymáshoz fűzésével oldotta meg. Rokonyította egyébként a két folyóiratot az is, hogy szépirodalmat elvszerűen egyik sem közölt, viszont annál több statisztikai-topográfiai írást, történelmi dokumentumokat, okleveleket, kiadatlan kéziratokat, előszeretettel ismertettek hazai intézményeket, s mindketten egyaránt küzdöttek a külföldi folyóiratokban olvasható, országukra vonatkozó téves vagy elfogult ítéletek ellen — többnyire hasonló elfogultsággal. Összefügg ezzel, hogy osztrák részről az *Erneuerte Vaterländische Blätter* is a nemzeti eszme igen elfogult terjesztője volt: az ezzel kapcsolatos egyoldalúságok az osztrák folyóirat, illetve az induló *Tudományos Gyűjtemény* szövegeiben sokszor csak frazeológiai elemeikben különböztek.

A feudális nacionalizmus retrográd szellemisége az új hazai vállalkozásnak már a címlapján megnyilvánult. Az első kötetben ugyanis az évfolyam és a kötettség jelzése alatt sajátos ábrát közöltek: kör alak közepében áll a nemzeti génusz, jobb kezében a tudás fáklyája, bal kezében pedig a nemzeti címer pajzsa. A címlap belső oldalán pedig a következő mottót olvashatjuk KISFALUDY Sándor *Hunyady János* című drámájából:

„A Hazafinak egész valója, minden érzeménye és gondolatja a Haza s Nemzet körül forog; s azoknak fénye, boldogsága, híre, neve egyetlenegy nagy tárgya s kívánsága életének. Amit tud s tehet, értelme, értéke s minden virtusa e célra van szentelve, szánva. Megvetve néz a népre, mely balul ítél felőle vakságában, s mégis javát munkálja.”

Ez a jelige híven tükrözi a folyóirat ekkori irányadó gárdájának szellemi habitusát. A KAZINCZY és mindenfajta újítás ellenében a *Tudományos Gyűjtemény* köré csoportosuló pesti tudósok — kevés kivétellel — főként a feudális életforma és a rendi mentalitás lehetőleg változatlan őrzésén-kultuszán buzgólkodnak. E csoport felfogása túlnyomórészt a nemesi hazafiság tudatkonvencióinak és frázisainak hangoztatásából áll, ama szemléletből, mely a nemzetit azonosítja a nemesivel, s a műveltség feladatát e nemesi nemzet szolgálatában látja. A feudális nacionalista szemléletnek múlhatatlan velejárója a külföldtől, a többi nemzet kultúrájától való lehető elzárkózás, a rendi alkotmánnyal való öntelt elégedettség, a társadalmi problémákkal kapcsolatos felelősségnek a kormányzatra való egyoldalú áthárítása. A hagyományok, a bevett szokások erőszakos, sőt görcsös védelme jellemzi ezt a koncepciót, a polgárosodás s minden azt szolgáló társadalomkritika elutasítása. E csoport ideológiai hangadója HORVÁT István, a neves történettudós a maga jellegzetesen légvár-építő, a nemesi nemzet vélt hajdani nagyságát folyvást visszavárgó romantikájával.

A szellemi színeképet meghatározó rendi nacionalizmus és a vele szemben ható, jóllehet sokkal gyengébb felvilágosult, illetve liberális eszmeelemek kettőssége plasztikusan megnyilvánul FEJÉR Györgynek a folyóirat első három számában megjelent programértekezésében, még inkább az első szám tendenciáiban. A *Nemzeti Kulturáról közönségesen* címmel a szerkesztő voltaképp nemcsak a címben megadott témáról értekezik, hanem a gazdasági, társadalmi és politikai élet időszerű adottságainak és távlatainak egészét elemzi. A nemzeti kultúra fő eszközeit, hatótényezőit felsorakoztató tanulmány lényegében már a polgári átalakulás esetleges tennivalóit is feszegeti, s megfordítva: a polgárosodás kezdetleges, csíraszerű elgondolása itt már a *nemzetté válás* időszerű folyamatában összegződik, ha arra leszűkülten és rengeteg nemesi ballasztot hordozva is. Amikor ugyanis tanulmánya elején leszögezi, hogy a nemzeti kultúrának alapfeltétele a polgári társadalom, akkor ezzel a tétellel a nemzet fogalma már kezd — ha mégoly halványan is — elmozdulni a nemesinél tágabb keretek felé.

E felismerés alapja FEJERNÉL a közelmúlt történelmi tapasztalatai nyomán — s folytatva az *Erdélyi Múzeumban* olyannyira megfigyelhető elvi tendenciát — a változásélmény és a fejlődésgondolat: a társadalmi feltételek történelmi alkalmazásának ideája, a magyarság ösztönzése életfeltételeinek esetleges korszerűsítésére — már amennyire ez a nemesség számára elengedhetetlennek mutatkozik. A fejlődést különben a herderi tanítások értelmében szigorúan organikus, evolucioner módon képzei el: külső állapotunk tökéletesedésére szerinte csak „grádicsonként”, lassan és fokozatosan, a meglévő viszonyokat sehol sem sértve juthatunk. A továbbiakban azonban ellentmondásosan nyilatkozik meg erről a lassú fejlődésről is. Míg elméletileg sok szempontot találóan alkalmaz a felvilágosodás és a liberalizmus eszmétárából, addig ha a társadalmi gyakorlatra, a tennivalókra kerül sor, menthetetlenül visszasüllyed a rendi nacionalizmus sekélyességébe. Lényeges igazságokat mond ki például azzal, hogy a nevelés fő eszköze az ember polgárrá alakításának, hogy a szerzés — mai szóval a termelés —, valamint a kereskedés ugyancsak nagy jelentőségű eszközei a nemzeti kultúra kiművelődésének, hogy a klíma kedvezőtlen hatását ellensúlyozni lehet a kereskedéssel, a polgári serénységgel és a hatékony igazgatással. E téren különösen példakép-választása mondható progresszívnek, amikor úgy vélekedik: a legtöbb erő „... a tudományokat gya-

korló, mesterségeket űző, mindennemű fábrikákkal, kézművekkel foglalatostkodó angolokban, franciákban és belgákban” fejlődött ki.

A felvilágosodás hazai örökségéből merít a programértekezés szerzője akkor is, amikor a nyelvet a nemzeti kultúra első, az írást, azaz az írásbeli műveltséget pedig második grádicsának nyilvánítja. Nálunk a nemzeti mozgalmak — miként Közép-Kelet-Európában általában — már a XVIII. században a nyelvben látták elsősorban a nemzeti karakter tükröztetőjét, sőt a nemzet fennmaradásának legfőbb eszközét, továbbá ama történeti és kulturális tradíciókban, amelyek a nyelv által megjeleníthetők. Ebből következőleg FEJÉR időszerűen lelkesedik az Akadémia és a társaságok gondolatáért, a folyóiratokért, a szépirodalom és a művészetek felvirágoztatásáért. Amikor pedig olyan nézeteket fejteget, hogy a földművelést kémiai és mechanikai eszközökkel javítani kell, hogy egy kereskedő nemzetnek földjén jó utaknak, hidaknak, hajózható folyóknak és csatornáknak, rendezett vásároknak, váltó- és hitelező háznak, szabad kivitelnek kell lennie, akkor szinte azt hihetnők, hogy SZÉCHENYI programját előlegező írással van dolgunk.

Ebből azonban a szerző hamarosan kiábrándít bennünket. Az alkotmány, azaz a társadalmi berendezkedés kérdéseire áttérve ugyanis apodiktikusan kijelenti: teljes egyenlőség semmiképpen sem lehetséges, érdemi változásokhoz a gazdagokat vagyonaiktól, a nemeseket kiváltságaiktól megfosztani egyáltalán nem szükséges. A rendi „constitutio”-t éppoly megváltoztathatatlanak tartja, mint az örökösödésen alapuló monarchikus államformát — azaz a Habsburg-államiság és a nemesi társadalom fennálló rendszerét. Programértekezésének befejező részében pedig elkeseredett és elvakult vitát folytat a hazai állapotokat bíráló tudósokkal, elsősorban a híres statisztikus, SCHWARTNER Márton *Statistik des Königreichs Ungern* című monográfiája hazai polgárosodásunk elmaradottságára rámutató állításaival. Fejtegetésein itt már teljesen elömlik a „nemzeti dicsekedés” viszolyogtató mentalitása, állapotainkról rózsás képet rajzol, az esetleges hibákért és fogyatékokosságokért a felelősséget minden tekintetben a kormányzatra hárítja — a nemességet pedig egyértelműen felmenti. Kivetni valót nem talál jobbagyságunk és városi polgárságunk helyzetén sem.

Messze vagyunk tehát még SZÉCHENYITŐL... Ezt a következtetést vonhatjuk le akkor is, ha a folyóirat első kötetének egészével megismerkedünk. A feudális nacionalizmus és konzervativizmus hatja át a benne szereplő legtöbb írást. S., azaz SCHEDIUS Lajos tanulmányát *A Nemzetiségről* — melyben a pesti egyetem neves esztétika-professzora a nemzet és a nép fogalmának meghatározásával próbálkozik — egyik elemzője, ifjabb IVÁNYI-GRÜNWALD Béla méltán nevezi egyértelműen a „rendi felfogás elméleti megalapozása”-nak. SCHEDIUS szerint ugyanis a nemzet olyan egyesülés, amelynek minden vonása a társadalom belső voltából, a maga erejéből és természetéből fejlődött ki, a nép viszont más, idegen, külső hatalom által összeszerkesztett. A nemzetek az orgános testek, a népek az orgántalanok, s az előbbit a „nemzeti lélek”-ben megjelenő orgános erő fűzi össze, melyet ... „a nemzet első eredetétől és szinte nemzésétől fogva az akkori körülményekhez képest kapott, és ezután állandóul követett”. Ebből azután az következik, hogy a nemzethez egyedül a honfoglalók ivadékai, a rendiség tagjai tartoznak, a nemzeti lélek misztikus fogalma egyedül bennük testesül meg, emellett ez a lélek az interpretáció értelmében eleve ellentétes minden változással, s ősi volta miatt újonnan nem is fogadhat magába senkit.

Nem különb itt SCHEDIUSnak másik cikke, KISFALUDY Sándor *Hunyady János* című történelmi drámájáról alkotott könyvbírálata sem: a szélsőséges magyarkodással teli művet „felséges költemény”-nek minősíti, s egyedül „hazafisága” okán. Effajta „bundás indulatok”-kal telítettek az első számban BOLDOGRÉTI VIG Lászlónak, azaz HORVÁT Istvánnak középkort idéző tanulmányai is: az ősi dicsőség illúziója hálóz be bennük mindent. A PESTALOZZI nevelési rendszerét vitató írás — FOLNESICS Lajos bécsi mérnökkari tanár reflexiója — viszont másért káros: szabályos feljelentő cikk az újítani szándékozó nevelők ellenében. Materializmussal vádolja PESTALOZZIT és követőit, azzal hogy az emberi egyéniségről hirdetett tanításai a nép szuverenitásának tanára, végül a vallás és a morál megingatására vezetnek.

Valamelyes elmozdulást jelent e retrográd szellemiségből JANKOVICH Miklós-nak, ugyancsak a nemesi nacionalizmus vezető képviselőjének *Magyar nyelven jegyzett történeteinkről* című tanulmánya, mely a régi magyarság dalainak, nemzeti énekköltészetének egykori létét igyekszik kimutatni, azaz egy hajdanvolt vitézi magyarság — a nemesség őse — eredendő voltát igazolni. Az egykor virágzó, ámde a történelem viszontagságai alatt állítólag elveszett hősköltészet illúziója azonban másfajta hatást is kivált: osztálymeghatározottságok híján egy olyan egység-tudatot indukál, amelyhez közülük lehet a rendiségén kívül álló tömegeknek is. Alapja lehet tehát majd az ekkor formálódó polgári nemzet hagyományszemléletének. Annál is inkább, mert a rendi nacionalizmus hangadóinak hamarosan rá kell jönniök, hogy a régi magyarságot, az ideálul tekintett nemzeti eredetiség ősforrását hovatovább csak a paraszti népben lehet feltalálni. Amint azt már itt, az I. kötetben Egy Hazafi, azaz HORVÁT István a palócok leírására felajánlott *jutalomtételében* nyíltan ki is mondja.

Az utóbbi írások arról tanúskodnak, hogy az ilyen elvszerűen maradi folyóirat-összeállításba is kezdenek már beszűrődni korszerűbb, tágabb látókörű megnyilatkozások. A szerkesztő, FEJÉR ide iktatott másik írásában is megfigyelhető ez. Mert amikor Y áljellel recenzióban számol be L. H. JACOB *Ueber die Arbeit leibeigner, und freyer Bauern in Beziehung auf den Nutzen der Landeigenthümer, vorzüglich in Russland* című, 1815-ben Szentpétervárott és Halléban megjelent könyvéről, akkor voltaképp ellene mond saját, a hazai jobbágyság helyzetét kedvezőnek minősítő programértekezésének. Itt ugyanis oda nyilatkozik, hogy a béres cselédek és napszámosok a jobbágyoknál hasznosabbak, a robot kevesebb hasznot hoz, s az azt teljesítők a maguk földjét nem képesek a kellő intenzitással művelni. FEJÉR az orosz példa és a német forrás alapján azt az ideát veti fel, hogy a jobbágy válthassa meg készpénzzel tartozásait, másrészt javasolja: okos előkészületeket tegyenek mindazok, akik jobbágyaikat „a baromi kéntelenítésből” fel akarják szabadítani. Jövőt előlegező gondolatok ezek a reformkor legkezdetén! Kivált ha hozzávesszük, hogy az Egyesült Államokban nem sokkal előbb feltalált gőzhajóról is a *Tudományos Gyűjteménynek* ez induló kötetében olvashatunk először.

Az ősi dicsőség aranyfüstje egyfelől, a gőzhajó haszna másfelől — egyazon folyóirat-számban. A vállalkozásra e szemléleti pólusok párhuzamossága, illetve harca továbbra is jellemző lesz — annál is inkább, mivel — mint azt a *Köszönet és kérés hazai tudósainkhoz* című szerkesztőségi cikkben kifejtik — az első kötetet még csak a pest-budai írók munkáiból állították össze, ezt azonban a továbbiakban ki óhajtják szélesíteni. Eredeti, rövid és tudományos értekezéseket kívánnak közölni, a fordításoktól elvszerűen elzárkóznak, a szépirodalomtól úgyszintén. Hová vezet vajon ez a részben a tudomány és a

szépirodalom végérvényes szétválását jelző, részben viszont rejtetten KAZINCZY egyetemes szépség-kultusza, a külföld remekeit áthasonítani kívánó programja ellenében felállított célkitűzés?

Az 1817–1818-as első évfolyamokban egyelőre HORVÁT Istvánék nacionalista ábránd-kergetése az egyik legjelentősebb szellemi vonulat. Cikkek serege foglalkozik a magyarság – azaz a nemesség – középkori dicsőségével. Ennek az illúzióknak retrográd jellegét még külön kiélezi az, hogy egyidejűleg a nemzetségek ellen is fordítják, elemi kulturális jogaikat is elutasítják. (B. V.L. [= HORVÁT István]: *Néhány hibás vélemény . . .* 1817. III. k.; *Észrevételek a pozsonyi tót újság kisebbítő homlokírása ellen.* 1817. XII. k.) A végtelenen elfogult magyarkodó publicisztikának számottevő része azután a különböző „antikritikák” halmaza, amelyet részben SCHWARTNER Márton említett műve, részben más könyvek, harmadrészt pedig különböző bécsi, prágai és hallei folyóiratok hazánkra vonatkozó kritikái állításai ellenében vetettek papírra.

A rendi nacionalista frázishalmaz mellett a német filozófia klasszikusai, elsősorban KANT elleni támadások teszik ki a FEJÉR György szerkesztése alatt megjelenő reakciós írások másik jelentékenyebb csoportját. Megítélésük szerint KANT kritizizmusa az emberi egyéniség felmagasztalásával lealacsonyítja a vallást, a morált függetleníti a hittől, oly szerepet tulajdonít az individuum szubjektív erőinek, amelyek veszélyes a religióra, sőt a dolgok fennálló rendjére is. A maguk szempontjából a támadók jogosan aggódnak: KANT, FICHTE, SCHELLING tanításai ekkortájt beáramolva, valósággal átítatják az értékeesebb hazai elmék gondolkodását, s hogy mennyire, ékesszólóan mutatja az, hogy rövid idő múltán maga a *Tudományos Gyűjtemény* válik majd a liberalizmus és a romantika eszmevilágát sok tekintetben előkészítő német klasszikus filozófia propagálójává, közvetítő közegévé. (KANTOT támadó cikkek pl.: FOLNESICS J. Lajos: *Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi.* 1817. V. k.; M. A.: MÁRTON István: *Keresztény Morális Kis Katekizmus.* 1817. X. k.; MÁRTON István öntudatos, a vallások fejlődésének szükségszerűségét és a morál autonómiáját hangsúlyozó válasza: 1818. IV. k.; *Gottlob Ernst Schulze levele Rozgonyi Józsefhez.* 1817. XI. k.).

Említettük, hogy a nacionalista hullám, amely az alapítványi folyóiratot előnti, előszeretettel fordul a nemesi eredetiség témájához, elsősorban a középkori múltban keresve azt. S arról is szoltunk, hogy a réginek ez a kultusza mint vezet át szükségszerűen a népi mind fokozottabb figyelembevételéhez. Nos, ez az áthangolódás a folyóirat további kötetekben folytatódik: HORVÁT János veszprémi kanonok a régi magyarok szokásairól, szertartásairól értekezve, ugyan a vitézi magyarság rendi ábrándját erőltetné rá a honfoglaló ősökre, de az ő tanulmányából is eleve az következik, hogy ily egységteremtő, közösségi hagyományok időszerű reprodukciója csak a jobbágytömegek révén képzelhető el. (*A régi magyaroknak vallásbéli s erkölcsi állapottyokról.* 1817. II. k.) Még inkább erről van szó FEJÉRnek JANKOVICH régiséggyűjteményét ismertető tanulmányában, ahol a szerkesztő nemcsak hangsúlyozza az összeforrasztó nemzeti dalok gyűjtésének fontosságát, de arra is rámutat, hogy ezek már csupán a nép között találhatók. Elégikus szemrehányása ezek elhanyagolásáról a feudális nacionalizmus alapindítatásából már a reformkori irodalmi népiesség nagy jövőjű eszmevilágába vezet át (*T. Vadassi Jankowics Miklós gyűjteményeiről . . .* 1817. XI. k.).

A nemesi múltidézés öntömjenező gyakorlatát KAZINCZY másként hajlítja

át a folyóiratban az új eszmék irányába. *Erdélyi leveleinek* itt közölt részleteiben ő is a nagy múlt, az ősi dicsőség székhelyeiért lelkesül, ám a nemzeti hősök (pl. HUNYADI) emlékezetéhez nála azonnal társul a „puhaságra serényebb jelen” képe. S ha a „nemzet szentjei”-nek relikviáit idézi, ő nem borong felettük, hanem bemutatja azoknak az erdélyi arisztokratáknak kulturális kezdeményezéseit (könyvtárak, képtárak, egyéb közgyűjtemények — általában intézmények!), akik a jelen hanyatlásával szemben mégis cselekedni tudtak és mertek. (1817. II., IV., VII., 1818. I. és VIII. k.)

E hanyatlásról különben sokat mondóan tanúskodnak a *Tudományos Gyűjtemény* egyes cikkei is. Az 1817-es évfolyam egyik szívszorító témája például az éhség. Két jellegzetes tanulmánycímet említünk: *Magyarországon az éhség megakadályoztatására célzó gondolatok. Rendkívül való szükség idején... miből készíthetni még kenyeret hazánkban?* — mindkettő a rossz termékek következtében ekkortájt pusztító szörnyű inség tükre. (1817. VIII., ill. X. k.) Gyökeresen ellentmondanak a jelen állapotokat apologetikusan magasztaló cikkeknek. Egyben magyaroztatást adják annak, hogy a túlnyomórészt rendi szemléletű szerkesztőség miért kényszerül mindinkább helyet adni a liberális reformevolucionizmus elveit hirdető vagy azokat előlegező írásoknak is.

Nincs arról természetesen szó, mintha ez utóbbiak meghatározóak lennének 1817—1818-ban, azaz az alapítványi évfolyamokban. S az is valószínű, hogy ilyen írásokat FEJÉR György időnkint pusztán a kéziratok hiánya miatt jelentetett meg — állandó emiatt a panasz a folyóirat körében, s ennek tudható be különben sok érdektelen vagy dilettáns színvonalú cikk közlése, valamint az, hogy az 1817. VII. kötetben bejelentik: ezentúl fordításokat is felvesznek, — de hiba lenne, ha publikálásukat mérlegelve számításon kívül hagynánk a társadalmi helyzet kényszerítő voltát. Ez készleti például DESSEWFFY Józsefet, KAZINCZY barátját és SZÉCHENYI majdani ellenfelét arra, hogy latinból lefordítsa és közreadja BERZEVICZY Gergelynek a bécsi kongresszushoz 1814-ben eredménytelenül benyújtott tervezetét *Az északi kereskedelem terjesztéséről*, melyben a kiváló gazdaságpolitikus nemcsak Ausztria, Oroszország és Poroszország kereskedelmi kapcsolataiért szállt síkra, hanem a szabad kereskedelemért, a feudális akadályok lebontásáért, az emberi produktivitás szabaddá tételéért is. (1817. IV. k.) Ezért közölnek olyan cikkeket, amelyekben a szerzők a nemesi birtokok felosztását javasolják földesurak és jobbágyság között, a jobbágyság részének számukra való örökös árendába vagy szabados kontraktusba való átengedését, illetve a robot megváltását (MESZLÉNYI Ignác: *A magyar nemesek közbirtoka eránt való javallások*. 1817. VI. k.; RUMY Károly György: *A gazdaságbeli erőnek használásáról és igazgatásáról*. 1818. VII. k.) A *Tudományos Gyűjtemény* cikkírója 1818 őszen — rendi nacionalista írások szomszédságában — olyan német államok alkotmányára emlékeztet, amelyek alapján a nemteleneknek is van képviselőjük, a jussokban és a köteleességekben pedig ki-ki egyaránt részesül. Sőt ebben az írásban — THAISZ Andrásnak, utóbb a lap új szerkesztőjének cikkében — már olyan szempontok is felmerülnek, hogy *akkor* nem szükséges elvitatni a nemesség örökölhetőségét, ha a közteherviselés és a törvény előtti egyenlőség megvalósul, az erkölcstelen, jobbágysanyargató nemeseket pedig a fiskus fossza meg kiváltságaiktól! (THAISZ András: W. Reinhard GROSS: *Die Bundesacte über Ob, Wann und Wie?* 1818. XI. k.)

A feudalizmus azonban nemcsak a jobbágyság számára jelentett kötöttségeket, hanem a számarányban és a társadalmi szerepkörben megnövekedő

honoratior-értelmiségnek is. Ezeknek meggyőződését fejezik ki a folyóiratban a kanti individualitásesszmével, a szubjektum fontosságával mélyen azonosuló írások — előfordul, hogy KANTot támadó írás közvetlen közelében közölnék ilyet. Egyrészt szembeszállnak a nemesi *natio* szűken értelmezett kollektivitás-tudatával, másrészt a szabadság fogalmának magasrendűségét, ezzel kapcsolatosan az emberi tehetség és akarat elhivatottságát hirdetik („... bátorodjunk egy felsőbbrendű tökéletességre való eljuthatásra”), e szabadság, függetlenség igazi letéteményeseinek pedig a tudósokat, írókat tartják — származásra való tekintet nélkül. (ÜNGVÁRNÉMETI TÓTH László: ERCESEI Dániel: Filozófia. 1817. V. k.; PUCZ Antal: *Kant filozófiájának fő rezultátumai*. 1818. XI. k.; MOKRY Benjámín: *Némely gondolatok és elmélkedések a tudósokról közönségesen*. 1818. XII. k.)

A hazai helyzet szorongatása, a történelmi változások és a velük együtt fellépő ideológiai válság mindinkább a valóság jobb megismerése felé fordítja a gondolkodó elméket — a szerkesztő gárda egyes konzervatív hangadói ellenére is. Korfordulók idején — mint 1815 után — csak ideig-óráig lehet programmá tenni az elzárkózást és a stagnálást: a feltartóztathatatlan mozgásról pedig eleve vall a gőzhajónak említett ténye, amelynek immár hazai megvalósulásáról — pozsonyi és pesti feltűnéséről s a lakosság ámulásáról is — tájékoztat 1818 őszén a *Tudományos Gyűjtemény*. Kommentárja egyértelműen a jövőre appellál: „... Mennyit nyer ezáltal a kereskedés.” (1818. X., ill. XII. k.) Élénkül az utazási vágy, amelyet táplál a romantika koráramlata is: a folyóirat 1818-ban hírt ad az első reformkori nyugat-európai utazásokról, mi több: már javaslat hangzik el „utazásra oktató kollégium” felől. (*A magyar utazók*. 1818. I. k.; HUSZÁR Károl: *Javallat utazásra oktató kollégium felől*. 1818. VIII. k.) Más téren is megmutatkozik a látókör kiszélesítésére, a friss információkra irányuló óhaj. Például amikor a monarchiabeli és a nyugati sajtó állapotairól tájékoztatnak — a beszámolókat egymás közelébe tördelve. Adataik beszédesek: az osztrák birodalomban összesen 31 folyóirat jelenik meg, ebből 2 Pesten. Amerikában viszont? Egyedül New Yorkban 19 újság lát napvilágot. „... Mi nem lesz még Amerikából” — jegyzi meg irigykedve a cikkíró. S a cenzúra miatt is visszafojtott információéhség oly erős, hogy egy tallózó, az újságok híreit elemző-összegző folyóirat iránti igény is felmerül. Mi sem jelzi jobban a sajtó szerepének növekedését! (*Az újságok és tudományos folyóírásk az ausztriai monarchiában*, ill. *Amerikai kultúra*. 1818. XI. k.; HUSZÁR Károl: *Javallat újság-kollégium felől*. 1818. VII. k.)

Semmivel sem kisebb az érdeklődés a hazai valóság megismerésére vonatkozólag. A helyismeretnek, népleírásnak s vele a statisztikának műfaja, amelyet még a felvilágosodás honosított meg hazánkban, a *Tudományos Gyűjteményben* valósággal felvirágozik: másfél évtizeden át a folyóiratnak ez lesz az egyik legfontosabb témaköre. Ösztönzőleg hat rá az osztrák orgánumokkal, a bécsi romantikus ideológusok, elsősorban Joseph HORMAYR báró nagy-osztrák, központosított összbirodalmi koncepciójával folytatott vita, — koncepcióval, amely e topográfiai-statisztikai irodalmat előszeretettel kultiválta. HORMAYR egyik főbb munkatársa — hazánkról is szóló tanulmányokkal — CSAPLOVICS János, pontosabban Johann von CSAPLOVICS volt, — közreműködője utóbb a *Tudományos Gyűjteménynek* is. Fáradhatatlan munkása e helyismereti irodalomnak: monografikus művei aulikus és idillikus szemléletükkel heves ellenérzést váltottak ki idehaza, egyszersmind ellenkező előjelű felmérésekre adva inspirációt. Ezeknek szerzői viszont tagadhatatlanul sokat

tanultak CSAPLOVICS módszereiből — a helyismertetés tárgyköreitől a népszokások, viseletek gyűjtéséig-leírásáig.

Fellendítője volt a topográfiai-statisztikai irodalomnak folyóiratunkban a mezőgazdaság ekkori krízise is: a hazai agrárviszonyok nyomasztó volta, a gabonakonjunktúra végével beálló nagyfokú árcsökkenés, a terményértékesítés mind súlyosabb problémái. Mindez óhatatlanul maga után vonta a mezőgazdaság kapitalizálására irányuló törekvések erősödését. Előtérbe kerültek az új mezőgazdasági termelési eljárások és technikai vívmányok, a kézműves-ség és a kisárutermelés problémái — lényeges komponenseként a műfaj népszerűvé válásának. Emellett ez utóbbi nyilvánvalóan elválaszthatatlan a nép nemzetbe emelésének alakuló liberális programjától, a rendiségen kívül álló rétegek társadalmi jelentőségének fokozódásától, valamint a romantika út-leírás-kultuszától is.

Ahhoz, hogy az állapotokon valamelyest is változtatni lehessen, hitelesen meg kellett ismerni, fel kellett mérni azokat — ugyanakkor az országban semmilyen hivatalos statisztikai szolgálat nem létezett. A *Tudományos Gyűjteményben* már az első kötetektől kezdve folyamatosan megjelenő helyismereti cikkek tehát voltaképp az ország tüzetes és a kor színvonalának megfelelő gazdasági, politikai és kulturális feltérképezését végzik el, s ezzel a feudalizmus partikuláris földrajzi tudata helyébe kialakítani segítenek egy polgárosuló, országos honismereti szemléletet, magyarság-öntudatot. Óriási jelentősége volt ennek egy olyan országban, ahol előzőleg a lakosság zöme alig látott túl a megyehatárokon.

Félreértés ne essék: e cikkek sokszor nem nyújtanak mást, mint összefüggések nélküli puszta tényeket, nemritkán pedig éppoly idillikus állapotokat rajzolnak, mint CSAPLOVICSEK. De ezzel együtt: az ország társadalmi realitására, a dolgozó emberek létkörülményeire irányítják — rendszeresen és láncreakciószerűen — a figyelmet. S már az alapítványi folyóiratban is akad olyan helyismertető írás, amelyik mélyreható társadalomkritikai szempontokat tartalmaz. 1818 decemberében MELCZER Jakab Szepes vármegyét bemutatva arról szól, hogy az utak itt rosszak, hogy a kereskedés virágzóbb lehetne, ha jó utakat csinálnának, s a Poprádot a Tiszával csatorna által összekötnék. Majd arról tudósít, hogy a szepesi emberek előrejutásának a „polgári és nemesi rend között oly nagy hézag” az akadálya, továbbá „... Csak a parasztok vagynak nagy nyomorúságban s szegénységben”. Több mint egy évtizeddel írja ezt a *Hitel* megjelenése előtt! (Az első évfolyamok topográfiai irodalmából: N. J.: *A Balaton taváról*. 1817. III. k.; Ü.: *Csongrád vármegyének bővebb ismertetése*. 1817. VIII. k.; DEBRECZENYI BÁRÁNY Péter: *Borsod vármegye némely statisztikai tekintetekben*. 1817. IX. k. stb.)

Az eddigiekből remélhetőleg kitűnt: az induló *Tudományos Gyűjteményt* az teszi igazán érdekessé, hogy benne folyvást feleselnek a haladás és a maradás erői, ugyanakkor e „párbeszéd” s az időszerű társadalmi tapasztalatok feltárása nyomán félreérthetlenné válik belőle az állapotokon való változtatás szükségessége. Változásoké, amelyek figyelembe veszik a folyóirat körül is megmutatkozó különböző társadalmi csoportosulások érdekeit, vagyis az egyeztetésen, a kompromisszumon, a középutas megoldásokon alapulnak. Újítanak, de nem radikálisan, a forradalmi módszereket gondosan kerülve, a kialakult viszonyok lényeges vonásait lehetőleg megtartva. Ebből a szempontból is kiemelkedő jelentőségű volt, hogy a kor legfontosabb szellemi összecsapásának, a *nyelvvívítási harc*nak utolsó és döntő szakasza a folyóiratban

zajlott le. Túl azon, hogy e harc nyomán formálódott ki a polgári nemzeté válás alapfeltétele, a nemzeti egység hatékony előmozdítója, a korszerű és kifejezőképes nyelv, az e tárgyban itt folytatott polémiák nagymértékben előmozdították a feltörő ideológiai koráramlat, a reformer evolucionizmus elterjedését. A haladó és maradi osztályerők frontjainak feltáruló párhuzamoságát követően a *Tudományos Gyűjtemény* nyelvújítási vitáinak alapvetően a kiegyenlítés, az egyeztetés, a közös platformteremtés irányába hatottak: az *Erdélyi Múzeum* fő elvi tendenciáját folytatva a fokozatosan és szervesen, körültekintően és a különböző érdekek óvatos figyelembevételével végbe menő változások sarkalatos ideáját vésték be a közgondolkodásba.

A vitába bekapcsolódók, SZENTMIKLÓSSY Alajos, THAISZ András, SCHEDIUS Lajos és mások sorra azt hangsúlyozzák: az újítás hasznos, kárhoztatják a veszteglést, nélkülözhetetlennek tartják a nyelv fejlesztését, korszerűsítését, de annak radikális és egycsapásra történő átformálása nélkül. Nagy elismeréssel szólnak KAZINCZY teljesítményéről, ugyanakkor elítélik az újítás szélsőségeit, azt a magatartást, amelyik nem számol a reális állapotokkal, a hazai tudat adott feltételeivel, idegenszerűségeket alkalmaz ott is, ahol azt a nemzeti nyelv szükségtelessé teszi. Az újítás ügye tehát győz, de engedményekkel, az álláspontok közelítésével, s ez utóbbit SZENTMIKLÓSSY-nak újabb cikke már nyíltan fel is veti: óhajtani lehetne immár, ha a csatározó felek bizonyos állandó princípiumot állapítanak meg. „... az új szók közül csak azok vétessenek fel, melyeket a nyelv ideálja megkíván, s géniusza nem ellenez” – írja, előkészítve ezzel KAZINCZY híres „Orthologus”-ának fő tételét.

A széphalmi mester értett a szóból, s az ellentábor prominens emberének, HORVÁT Endrének dühödt kirohanásából is. Már más ellenfelei, BEREGSZÁSI NAGY Pál és SIPOS József műveiről írott kritikájában is olyan álláspontra helyezkedett, hogy a szokást ő is tiszteli, de azt a szokást, amelyet részben az idő, részben a jó írók hoznak be, s ami szokásba megy, annak kezdődnie kell. „... A való, mint mindig, itt is szeretett helyén, középben fog állani” – szögezi le KAZINCZY a reformkornak hosszú időn át követett evolucionista vezérlvét. HORVÁT-nak is úgy felel, hogy szükségtelen szólásokat teremteni nem szabad, hiszen az író a nyelvnek „szabad kéjű, de nem vak kéjű, tanult kéjű, nem tudatlan kéjű ura”. Így érkezünk el KAZINCZY híres vitázó és a további szellemi fejlődést kiszélesítő programiratóhoz, az *Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél* című művéhez: a történetiségen nyugvó fejlődéselv mesteri dialektikájú alkalmazásához, a gondolkodás szabadságának és a cselekvésre ösztönzésnek, a reformer szemléletnek és a nemesi egység helyébe létesítendő nemzeti egységnek messzehangzó meghirdetéséhez. Axiómákhoz, amelyeknek kinyilvánítása elválaszthatatlan a *Tudományos Gyűjteménynek* tevékenységétől, s amely a továbbiakban irányadóul meg is határozza ezt a tevékenységet. (A vita főbb állomásait ld. 1817. VI., XII., 1818. II–IV., VI., 1819. IV., VIII. és XI. k.)

Az egyeztetés, a hagyományokkal nem szakító újítás legalkalmasabb közegeül a folyóiratban az irodalom elmélete kínálkozott. Az irodalom szférája ugyanis a kiemelkedő műalkotások klasszicitása, azaz örökérvényűsége révén eleve nagyobb jelentőséget tulajdonít a múltnak és a meglévőnek. Így azután a kiegyenlítő tendencia igazán harmonikusan és hatékonyan az irodalomelméleti tanulmányokban valósult meg: az új itt mindig a réginek gondos társításával vált közkeletűvé. Ennek már az is biztosítéka volt, hogy az újat, azaz a romantika irodalomfelfogását a *Tudományos Gyűjteményben* a „rég”-

nek, azaz a klasszicizmusnak hívei, KAZINCZY és tanítványai, SZENTMIKLÓSSY Alajos és UNGVÁRNÉMETI TÓTH László népszerűsítik, másrészt, hogy ahhoz épp a klasszicizmus sokat emlegetett műfajait hívják segítségül. SZENTMIKLÓSSY például a mesét, a helyhez és időhöz legkevesbé kötött műfajt választja ki az eredetiség kritériumának, azon belül pedig a hazaiságnak és az időszerűségnek propagálására. Az ókor óta elterjedt ábrázolási műformát tartja alkalmasnak, hogy általa „... a mostani század géniusza néhány vonásinak szerencsés rajzolatját”-t méltányolja. KAZINCZY pedig a szonett, a mívesség, az aggályosan gondos felépítés versnemétől kívánja meg a „forróság, hévség, olvadás és olvasztás” újmódi erényeit. (SZENTMIKLÓSSY: *Vitkovics Mihály meséje és versei*. 1817. III. k.; KAZINCZY: *Szonett*. 1817. IX. k.)

A folyóiratnak ez a sajátos felfogása még plasztikusabban élénk tárul az elvi jellegű, a romantika irodalomesheményét átfogóbban elemző tanulmányokban. TELEKI József híres értekezésének már a címe is — *A régi és új költés különbségeiről* — a két költészettípus, az antik és a „romántos” határozott megkülönböztetéséről, az utánzó és a teremtő poézis elválasztásáról tanúskodik. Ezt az utóbbit pedig a személyesség előretörésével, a képzelet uralkodóvá válásával, e szubjektivitás és fantázia határtalanságával — azaz a romantika kedvelt értékjegyeivel — jellemzi a tanulmányíró. Míg azonban a romantika diadalát a fejlődés szükségszerűségének tartja, másfelől ismételten óv a romantikus képzelet elfajulásaitól, s tele van nosztalgiával a görögség — a régi poétai „aranykor” — iránt (akárcsak az *Erdélyi Múzeum* egyes szerzői!), hol nem voltak szélsőségek, kínzó konfliktusok, hol háborítatlan volt a nemzeti egység. TELEKI a romantika olyan változatának híve, mely távol áll a görögök irodalmában még ismeretlen, elfajult képzelettől, melyben annak természetessége, egyszerűsége, harmóniatudata változatlanul megőrződik. (1818. II. k.) Az ő elvi szempontjait érvényesíti, alkalmazza azután a hazai irodalomra SZEMERE Pál *Tárgy és nyelv a költésben* című tanulmánya, a korai magyar romantika egyik legjelentősebb fegyverténye. SZEMERE kiválaszt három-három kimagasló költőnk életművéből egy-egy verset, s egymással párosítva-ellenpontozva elemzi azokat. Ez az ellentéző társítás a romantikus irodalomeshemény javára történik: az összehasonlítások egy felszabadult, elemibb, áradóbb, szubjektívabb és spontánabb költészettípus propagálását szolgálják. Ennek révén voltaképp a már megszületett magyar romantikáról tudósít — de egy olyan romantikáról egyszersmind, amelyik nem veti el a klasszicizmus eredményeit, hanem folytatja azt. A tanulmány szerzője ugyanis nem választ kizárólagosan, hanem egyenértékűen egymás mellé állít vers-típusokat, s nem egykorú alkotókat mutat be, hanem olyanokat, akik egymás művét folytatták. (1818. IV. k.)

Hogy az új ízlésirányi értékrendjének, kategóriáinak meghonosítása mennyire a klasszicizmus normái lehető kímélése jegyében valósul meg a *Tudományos Gyűjteményben*, azt UNGVÁRNÉMETI TÓTH Lászlónak összefoglaló programtanulmánya, *A Költőnek remekpéldáiról, különösen Pindárról s Pindárnak versmértékéről* mutatja leginkább. KAZINCZY kedvelt tanítványa szenvedélyes híve az eredetiségnek, s ami vele jár: a természetességnek, őszinteségnek, kérészetlen közvetlenségnek, de mindennek megvalósítását — a görögségben keresi. Szerinte „... Ónások vagy az igazi költői eredetiség”, hogy azt megvalósíthassuk, őket kell követnünk. A költőeshemény, amelyet itt körvonalaz, merőben romantikus már: az igazi költő a közlélek körénél sokkal fentebb jár, szárnyalása nem nyugszik el az isten számolyáig, maga a költői lelkesedés,

minden költeményét a nagyság és erő bélyegzik, nála „az eleven képzelődések nem szoríttatnak oly szűk határok közé” stb. Mindennek megtestesítője azonban — akárcsak az *Erdélyi Múzeum* cikkíróinak — az antik PINDAROSZ, az ő követése nyomán — tehát az újnak a régivel való társításával — tartja megkövélhetőnek a romantikus esztétikai minőségeket. (1818. VI. k.)

Abban az esetben, ha valaki meghaladni próbálta a folyóiratban a lassú és óvatos újítás szemléletmódját, törekvéseit heves ellenállás fogadta. Ez következett be az irodalomkritika területén. A fontos műfajt a *Tudományos Gyűjtemény* éppúgy felvette programjába, mint az *Erdélyi Múzeum*, s éppúgy nem sikerült meggyökereztetnie, mint elődjének. Már csak azért sem, mert a rendi nacionalizmus felfogása ebben a vonatkozásban volt a legérzékenyebb és a legelzárkózóbb. FEJÉR körének gondolkodása az írói személyiséget, az alkotó individualitását még nem különítette el a magánemberitől, a kritika így egyértelmű volt előtte ez utóbbi megsértésével, a személyes presztízs csökkentésével, egyszersmind a nemesi szabadságjogok korlátozásával is. Olyan közegnek tekintették a kritikát — s ebben nem is tévedtek —, amelyik nivellálja a társadalmi különbségeket, ahol nem számítanak az előjogok. Másrészt ők az irodalmi tevékenységet merőben hazafias tettként értékelték, patrióta megnyilatkozás volt számukra minden szerzői vállalkozás, az olyan gesztus pedig, amelyik e „nemzeti dicsőség”-ből bírálatával valamit is elvesz, elvetendő és megvetendő.

Ennek előrebocsátásával érthető meg az a nagy felzúdulás, amelyik KÖLCESEY úttörő — s kétségkívül mereven és túlélezzetten fogalmazott, valamint nagy minősítésbeli tévedéseket is magában rejtő — kritikáit itt fogadta. Hozzáteve, hogy ez a három bírálat — KIS JÁNOS, CSOKONAI és BERZSENYI költészetéről — kétségkívül a nemesség legnegatívabb vonásai ellen irányult: a provincializmus, az érzelmi szűkkörűség és a dagályosság vonásait ítélte el. (1817. II., III. és VII. k.) Elmarasztalta a feudális népiesség földhözragadt-ságát, a sémaszerű ünnepélyességet, a konvencionálisit — a meglevő irodalmi gyakorlat imitációját. Emellett szigorúan — sőt túlzottan is szigorúan — ítélte meg irodalmunk múltját, s ezt az uralkodó rendi közfelfogás éppúgy zokon vette, mint azt, hogy e múltbeli fejlődést összeurópai horizontok közepette minősítette szegényesnek.

Amikor írását BERZSENYI költészetéről a Tudományos Egyesület ülésén felolvasták, nagy lárma kerekedett, HORVÁT István dühödten kiáltozott, féltve a hazafi erényeket. A résztvevők a szerb költészetet magasztaló ítéleteket a kritikából kihagyni rendelték — a kritikusi hivatásból egyszer s mindenkorra kiábrándítva a legtehetségesebb magyar műbírálók egyikét. Az ezzel kapcsolatos botrány pedig évekre lehetetlenné tette a folyóiratban a kritikai tevékenységet. KISFALUDY Sándor például ennek nyomán törlesztett Himfy-bírálatáért KAZINCZYNAK: FÜREDI Vida álnéven *A recenziókról* címmel vad kirohanást intézett a kritika ellen. (1818. VI. k.) Vádjai — a kritikusok célja egyedül a kajánság, az írók üldözése, a bíráló kritika egyenlő a morális zülléssel — jóllehet azokat THAISZ András eredményesen megcáfolta ugyanitt — belefojtották az irodalom elemzőibe az értékelő-bíráló szót. (THAISZ válaszcikke: 1819. V. k.)

A szerkesztőség — akárcsak annak idején DÖBRENTÉI — az előfizetők megtartása végett sem kockáztatta meg többé a megfelelő kritikai rovat állandósítását. A *Tudományos Gyűjtemény* ugyanis már kezdetben — minden ellentmondásossága ellenére, vagy tán éppen azért, benne minden irányzat meg-

találta a magáét — az előfizetők meglepően magas számát mutathatta fel. Írja is az osztrák kortárs lap, az *Intelligenzblatt der österreichischen Literatur* 1817 decemberében, hogy folyóiratunk már majdnem 800 előfizetővel rendelkezik, olyan részvétellel, amelynek ennek előtte magyar folyóirat még nem örvendett. Valóban: az ez évi előfizetők névsora 734 nevet sorol fel, s zömük értelmiségi: ügyész, földmérő, káplán, jurátus, rektor, plébános, de mellettük ott találjuk a nemesség régivágású képviselőit: a táblabírák, szolgabírák sokaságát is. Az előfizetők társadalmi megoszlása tehát szélesebb, „nemzetibb”, mint volt az *Erdélyi Muzéumé*. S jeleként annak, hogy a folyóiratot a nemzeti műveltség központjának tekintik, az írók is sorra előfizetnek: BERZSENYI, DESSEWFFY, FÁY, KAZINCZY, SZENTMIKLÓSSY és VITKOVICS éppúgy, mint KISFALUDY Sándor, HORVÁTH Ádám, HORVÁT Endre, PÁPAY Sámuel és RUSZEK József. S az előfizetők között ott találjuk már az új nemzedék képviselőit is: BÁRTFAY László jurátust, EGYED Antal bonyhádi plébánost, TESLÉR László káplánt, VÖRÖSMARTY barátait, valamint PERCZEL Sándort, ez idő tájt a költő munkaadóját. A következő év 963 előfizetője pedig még szélesebb társadalmi „szórás”-ról tesz bizonyosságot: az egri érsektől és hét megyéspüspöktől főstrázsamesterig, császári és királyi kamarásoktól uradalmi számvevőig terjed megoszlásuk. S az előfizetők területileg az egész országból jelentkeznek: már mindenütt akad valaki, aki figyel a folyóiraatra.

Nagy dolog volt ez a széles olvasói bázis — irodalmunknak egyetlen, de annál jelentősebb csoportja azonban nem méltányolta: a KAZINCZY körül szerveződő. Úgy ítélte meg ugyanis, hogy ennek túlságosan nagy ára van: a szélsőséges nacionalizmus, amelynek a folyóiratban olvasható megnyilvánulásait a széphalmi mester nem győzte elítélni. „... én irtózom az oly nemzetiségtől, mely a külföldi szépet és jót irtózza, mert az külföldi” — írta 1817. március 8-án Pápay Sámuelnek, a nemzetiségnél nem lehet szentebb cél, „... Csakhogy a nemzetiség bajusz ne legyen s szíjas nadrág, mert nekem sem ez, sem az, soha nem lesz” — nyilatkozta nem egészen egy hónapra rá HORVÁT Endrének. Amikor pedig KÖLCSEY kritikája körül történt a huzavona, 1817. május 6-án DÖBRENTÉINEK írott levelében lényeglátóan vont le a következtetést: „... Abban áll-e a haza és nemzet szeretete, hogy hazudjunk annak magasztalására?” Tanítványai, barátai, így KÖLCSEY, SZEMERE, DÖBRENTÉI, KIS János, DESSEWFFY József, VITKOVICS, BÖLÖNI FARKAS Sándor hasonló véleményen voltak.

Túlságosan erőteljes szellemi csoportosulás, hogysem álláspontjukat — különösképp a nyelvújítási vita KAZINCZYRA nézve kedvező lezárása után — figyelmen kívül lehetett volna hagyni. FEJÉR távozását követően nyilvánvaló volt, hogy a folyóiratnak nemcsak új szerkesztőre, de újfajta szerkesztési módszerekre is szüksége van.

Ezt valósította meg a lap élén 1819. január 1-től THAISZ András. Az ő tevékenysége azonban már új korszakot nyit meg a folyóirat történetében.

ISTVÁN FENYŐ

Die Anfänge der Tudományos Gyűjtemény („Wissenschaftlichen Sammlung“) (1817—1818)

Die Anhandlung macht die Anfänge, das heisst die ersten Jahrgänge der wirkungsvollen, in Pest erschienenen Monatsschrift bekannt, die in den Jahrzehnten des ungarischen Reformzeitalters das zentrale Forum der Ideologie der bürgerlichen Nationswerdung, ein sehr wichtiger Vorbereiter des Liberalismus und der Romantik war. Sie analysiert also die von György FEJÉR redigierten Bände des von 1817 bis 1841 bestehenden Presseorgans, das heisst den ersten anderthalben Jahrgang, dann das Halbjahrsintervall bis zum Erscheinen des neuen Redakteurs, im Vordergrund mit den charakteristischen Umständen der Gründung, wo sich die sich durchdringenden Widersprüche des Alten und des Neuen, des Traditionellen und des Neuartigen, des ständischen Nationalismus und der bürgerlichen Nationsanschauung, des adeligen Konservatismus und des Entwicklungsprinzips scharf gezeigt haben. Die Zeitschrift selbst war enzyklopädischen Charakters, sie einschliess in sich, ausser der schönen Literatur, allerlei wissenschaftlichen Themakreise. Ihre innere Struktur und Einteilung waren in vielen Hinsichten denen der ebenso seit Januar 1817 erscheinenden wiener *Erneuerten Vaterländischen Blätter* ähnlich. Nach der Erleuchtung der Gründung und der ausländischen Zusammenhänge analysiert die Abhandlung ausführlich die mehrteilige Programmstudie Georg FEJÉRS, des ersten Redakteurs der Zeitschrift über die nationale Kultur, dann das Material der ersten Bände, zuletzt der ersten Jahrgänge. Im Laufe seiner Analyse stellt sie die Diskrepanz des das geistige Spektrum noch bestimmenden ständischen Nationalismus und der gegen ihn schon auftretenden, aufgeklärten und liberalen Geisteselementen, beziehungsweise ihren in gesellschaftlichen und literarischen Anschauungen gleichsam erscheinenden Kampf überall in den Vordergrund.

A szerb Matica Letopis-ának első évtizede*

Az újkori Magyarország nemzetiségei közül több vonatkozásban különleges helyzetük volt a szerbeknek. Betelepítésük túlnyomólag szervezeten, nagyobb tömegben történt, ami egyrészt lehetővé tette számukra összefüggő terület-egységek megszállását, másrészt elősegítette politikai és katonai erőtenyezővé alakulásukat. A török időköt követő első nagyobb (ČARNOJEVIĆ ipeki patriarcha által vezetett 1691-es) bevándorlási hullám idején és ezt követőleg több mint száz évig a szerbek hazája még török elnyomás alatt állott, amely helyzet nemzeti önértéküket ugyan nem csökkentette, kulturális fejlődésüket azonban annál inkább akadályozta. Ugyanakkor a Magyarországra áttelepült szerbség számára a bécsi udvar részéről, főleg politikai számításból engedélyezett privilegizált szervezet és a magyarság kezdeti toleranciája kedvező lehetőségeket biztosított a gazdasági megerősödésre és a kultúra ápolására. Az a tény, hogy a szerbeknek sikerült kisebb-nagyobb nemzetiségileg homogén körzeteket kialakítani, továbbá az, hogy új hazájukban is megőrizték a szlávok hagyományos közösségi öntudatát és kollektív szervezkedési formáit, eleve biztosítékot jelentett a nagyobb arányú beolvadás ellen és megfelelő bázist nyújtott nemzeti kultúrájuk fenntartása és későbbi továbbépítése szempontjából.

A nemzeti eszmének a jozefinista elnyomás után az egész Habsburg birodalomban való újraéledése időszakában a magyarországi szerbek meg tudták szilárdítani egyházi és kulturális szervezeti kereteiket. Nemzeti öntudatuk emelkedése szempontjából döntő jelentőségű volt Szerbiában 1804–1812 közötti dicsőséges népi megmozdulások útján önerejéből való de facto felszabadulása. Másrészt a magyarhoni városokban letelepült szerbség szorgalma és gazdasági érzéke folytán anyagilag is megerősödött, és a hazai körülmények között a polgárosodás viszonylag magas fokára emelkedett. Mindezen tényezők összehatásaként a magyarországi szerbség körében is igény jelentkezett a nemzeti kultúrájának most már tervszerű fejlesztésére.

Ez az igény annál inkább indokolt és sürgető volt, mivel a több mint négy-évszázados nemzeti elnyomásból éledő anyaország kapacitása a kulturális expanzió tekintetében még alacsony szinten állott. Szerbia nemzeti kultúrája

* A felhasznált forrásmunkák közül a fontosabbak: MILISAVAC, Ž.: *Matica Srpska 1826–1964*. Novi Sad, 1965. 312 p.; MALETIN, M.: *Sadržaj Letopisa Matice Srpske 1825–1950*. Novi Sad, 1968. 498 p.; LESKOVAC, M.: *Georgije Magarašević, osnivač Letopisa*. Letopis 1950. 365. k. 123–148.; PETROVIC, M.: *Letopis Matice Srpske tridesetih godina XIX veka*. Letopis 1950. 365. k. 233–258.; ARATÓ Endre: *A nemzetiségi kérdés története I*. Bp. 1960. 413 p.; CSUKA Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Bp. 1963. 556 p.; BALÁS-PIRI Aladár: *Magyar–szerb irodalmi kapcsolatok*. Pécs, 1937. 51 p.

ez időben még túlnyomóan a nép spontán érzelmeit kifejező, ismeretlen tehetségek által formábaöntött, szájhagyomány útján terjedő népi líra volt. Az államszervezés elemi gondjaival küszködő Szerbia pillanatnyilag még ezek publikációja számára sem tudott megfelelő keretet biztosítani. Ennek következtében a szerb kulturális megújulás szellemi vezére Vuk Stefanović KARADŽIĆ is Bécsbe költözött és itt jelentette meg nagyhatású népdal és népmese gyűjteményét, valamint a szerb irodalmi nyelv megteremtése szempontjából döntő jelentőségű szótárjait és almanachjait. A bécsi szerb kereskedőtársadalom öntudata és áldozatkészsége tette lehetővé az első jelentősebb szerb folyóiratok (*Serbskije Novini* 1781, *Slaveno-Serbskije Vedomosti* 1792), majd a Dimitrije DAVIDOVIĆ szerkesztette (1813–1822) komoly hetilap, a *Serbske Novine* megjelenését is.

A 19. század elejére már kialakult a magyarországi szerbek kulturális fejlődésének két központja: az ország belsejében Pest és Buda, a déli határszélen pedig Újvidék, a mai Novi Sad. Budán már a felszabadulás, Pesten pedig az első nagyobb betelepülések óta jelentős számú (főleg szőlőművelést és kereskedést folytató) szerb lakosság élt, amelynek polgárosodási és vagyonosodási folyamata akkor még a magyarságét jóval megelőzte. A kulturális élet élénkülése azonban lényegileg párhuzamos vonalon haladt, amit szemléltet az is, hogy a nagyszombati egyetem Budára, ill. Pestre való költözése (1777, 1784) és Stefan NOVAKOVIĆ bécsi szerb cirill betűs nyomdájának Budára kerülése, ill. az Egyetemi Nyomda által való megvásárlása (1796) időbelileg is szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Ugyanakkor délen az összefüggő szerb nyelvterület határán, a pétervári erőd védelme alatt, főleg a török elől menekült szerbek első településéből hamarosan városi rangra emelkedett (1747) Újvidéken már 1790-ben működött nyomda. A szerbség itt hozta létre magyar anyaországi első gimnáziumát (1810), amelynek tanárai a szerb kultúra fejlesztésének legelkesebb apostolai voltak.

A magyarországi szerbek nagy hírű folyóirata a *Letopis* (az első számon szereplő megnevezése: *Serbske Lbtopisi*¹ — jelenlegi nevén *Letopis Matice Srpske*) fennállásának egész tartama alatt a legszorosabb kapcsolatban volt a Matica Serbska-val, a reformkor szakban létrejött és azóta is virágzó szerb közművelődési egyesülettel. A *Letopis* megalapítása azonban időben megelőzte a Matica-ét, sőt az utóbbi megalapításának formális jogcíme éppen a folyóirat fenntartásának biztosítása volt. Lényegében mind a folyóirat, mind az egyesület létrejötté ugyanazon kultúrszomj megnyilvánulása volt, amely a kultúra fejlesztése érdekében elsőrendű szükségletnek minősítette a szervezett keretek biztosítását.

A *Letopis* létrehozását közvetlen kiváltó ok a DAVIDOVIĆ szerkesztette bécsi *Novine Serbske* 1822-ben való megszűnése volt. Ez indította az újvidéki szerb

¹ A folyóirat neve az idők folyamán többször változott. A vizsgált időszakban a belső címlapon az 1825. évi 1. számtól az 1830. évi 20. számig *Serbske Lbtopisi*, a 21. számtól kezdve az 1834. évi 36. számig *Serbskij Lbtopis* (lággyító jellel), a borítólapon a 2. számon *Lbtopisi*, a 4. számtól kezdve végig *Lbtopis* szerepel. A *Serbske Lbtopisi* egyesek szerint többes alanyeset (vö. a Jahrbücher kifejezéssel), mások szerint egyes birtokos eset (vö. a C. Taciti Historiarum Liber primus szerkesztésmóddal). Szövegbeli hivatkozásokban a folyóiratot általában *Serbsku Lbtopis* néven jelölik. A *Lbtopis* szót eleinte, orosz mintára nőneműnek tartják, de a 21. számtól kezdve hímneműnek tekintik. L. Josifović S.: *Promene u nazivu Letopisa*. *Letopis Matice Srpske* 1950. 365. k. 212.

értelmiség néhány kiemelkedő egyéniségét, elsősorban Lukian MUŠICKI-t (1777—1835), a szerzetesből később püspöki rangra emelkedett, de haladó szellemű és nagyműveltségű irodalmárt, a pszeudoklasszikus költészet kimagasló, a maga korában népszerű és ünnepeelt képviselőjét, Jozef ŠAFARIK-ot (1795—1861), az európai hírű szlovák szlavistát (aki 1819—1825 között az újvidéki szerb gimnázium igazgatója volt), Milovan VIDA KOVIĆ-ot (1780—1841), korának népszerű lovagregény íróját, a külföldi romantika témáinak szerb adaptálóját és másokat egy hazai szerb tudományos—irodalmi folyóirat meg-alapítására. A lapot megindulása idején VUK KARADŽIĆ is erkölcsi támogatásáról biztosította, az alapítók nagy része pedig rokonszenvezett a VUK-féle nyelvújítás célkitűzéseivel, a népi nyelv szokincsével felújított eleven és közérthető modern irodalmi nyelv létrehozása és a helyesírásnak a fonetikával való összhangba hozása gondolatával.

A folyóirat szerkesztését, az újvidéki csoport egyik fiatalabb tagja, Djordje MAGARAŠEVIĆ (1791—1830) író-tanár vállalta, akit az alapítók többsége széles körű műveltségére és aktív egyéniségére tekintettel a szerkesztésre viszonylag legalkalmasabb személynek tartott. A szerémségi születésű MAGARAŠEVIĆ a pesti egyetemen szerzett filozófiai végzettsége és a horvátországi Karlócán folytatott teológiai tanulmányai alapján e város szerb gimnáziumában kezdte el tanári működését, majd 1817-ben került át az újvidéki gimnáziumhoz. A *Letopis* szerkesztésének elvállása előtt jelent meg egy kora politikai történelmével foglalkozó önálló műve, egy történelmi tárgyú fordítása, majd 1828-ban jelentette meg Szerbiai utazás című útleírását.² MAGARAŠEVIĆ széles látókörű és gyakorlati érzéssel rendelkező egyéniség volt, aki az időszerű problémák megoldásánál a különböző szempontok összeegyeztetésére és a személyi ellentétek tompítására törekedett. Szerkesztőségének ideje alatt a két legjelentősebb probléma a nyelvújítás, ill. a helyesírás kérdésében való állásfoglalás és a folyóirat profiljának meghatározása volt.

Az alapítók megbízásából Jovan HADŽIĆ (1799—1869), a később Milos SVETIĆ néven irodalmi tevékenységet folytató joghallgató, a folyóirat későbbi szerkesztője és a Matica leendő elnöke járt el Bécsben és Budán a szükséges engedélyek kieszközlése ügyében. Noha a budai cenzúra jóváhagyása még 1824. máj. 24-én megtörtént, a folyóirat első száma az 1825-ös évszámot viselte és az ez évre szóló naptárat közölte. A folyóiratot évente négyszer kívánták megjelentetni (a vizsgált időszakban évenként négy szám — saját megnevezése szerint „könyv”, ill. kötet — került kiadásra az 1825-ös év kivételével, amikor csupán három) főleg abból a megfontolásból, hogy a terjesztés legkönnyebben a Pesten évente négyszer tartott vásáron oldható meg. A nyomdai előállítást a budai Egyetemi Nyomda végezte,³ a kiadás minimális költségeit pedig úgy teremtették elő, hogy Konstantin KAULICI újvidéki könyvkereskedő 100 forintot fizetett MAGARAŠEVIĆ-nek egy-egy szám megszerkesztéséért. A szerkesztő emellett minden számból 25 példányt is kapott. Az évi előfizetés ára ekkor 30 Ft volt.

Az említett két probléma egyike a nyelvújítás és a helyesírás tekintetében való állásfoglalás már az első szám megjelenése körül komoly zavarokra vezetett. E korszak irodalmi nyelve az ún. szlavjanoszerb, amely a pravoszláv

² *Istorija najvazniji politicki evropejski priključenija od vienskog mira 1809 do 1821 god.* Budim, 1823.; *P utešestvije po Srbiji*, 1827.

³ Lásd Egyetemi Nyomda iratai. Orsz. Levéltár külön gyűjtemény.

egyház által a 18. sz. harmincas éveiben bevezetett orosz redakciójú ószláv-ból, az orosz—szláv nyelvből népnyelvi elemek beszűrődésével alakult ki. Bár a klérus és a művelt polgárság a mindennapi életben is használta, egyre inkább a nyelv természetes fejlődésétől elmaradt műnyelvvé vált. Ezzel szemben VUK KARADŽIĆ a nyelv és az egész társadalom demokratikus megújulásáért küzdött és a népi nyelvnek általa összeállított teljes szótára bázisán korszerű népi-irodalmi nyelv kialakítására és ehhez idomuló, az elavult betűjelektől megszabadított helyesírás létrehozására törekedett.⁴ MAGARAŠEVIĆ, aki már előzőleg rendszeres kapcsolatot tartott fenn a Bécsben élő VUKkal (utóbbi megküldte neki publikációit és a róluk szóló beszámolókat) és elvileg a reformeszmék híve volt, a folyóirat első számában, főleg a helyesírás tekintetében magáévá tette VUK néhány újítását. Mellőzte a lágyítójel alkalmazását, a családneveket č helyett ć-vel írta (bár később éppen a saját nevénel megtartotta a č-t és a lágyítójelet is), emellett az e számban közölt naptárat egyházi-szláv helyett szerb nyelven jelentette meg. Újításaival, főleg a naptár közlésével azonban magára vonta a konzervatív körök, elsősorban ezek legtekintélyesebb egyéniségének, a nyelvújítás elszánt ellenzójének, Stefan STRATIMIROVIĆ karlócai metropolitának, a magyarországi szerb-ortodox egyház fejének neheztelését. A metropolita közbelépett az illetékes hatóságoknál és sikerült is elérnie, hogy a folyóirat feltalálható példányait lefoglalták. Ezek után MAGARAŠEVIĆ elállott a reform nyílt támogatásától, mellőzte a naptár közlését és álláspontját azzal védelmezte, hogy a kétségtelenül nagyobb megfontolást igénylő nyelvi reformon belül a helyesírás kérdésének csak alárendelt jelentősége van. Ehhez a szemlélethez fokozatosan csatlakoztak a *Letopis* többi munkatársai is, bár sokan közülük a reform hívei maradtak. Ugyanakkor azonban VUK a folyóirat szerkesztőségének álláspontját megalkuvásnak tekintette, a kapcsolat közte és a *Letopis* munkatársai között meglazult, sőt egyes esetekben éles polémiák is keletkeztek. MAGARAŠEVIĆ a maga részéről közvetíteni igyekezett a két irányzat között és nemegyszer levélben mentegőzőt VUK-nál, amikor a metropolita nyomására a reformeszméket támadó cikkeket kellett közölnie.

A másik probléma ugyancsak elvi jelentőségű volt, bár ez — tekintettel arra, hogy MAGARAŠEVIĆ egyébként szerkesztési elveit szilárdan érvényesíteni tudta — nem éleződött ki. A folyóiratnak szláv tudományos körökben legtekintélyesebb munkatársa ŠAFÁRIK a folyóiratot történettudományi-filológiai szaklappá igyekezett alakítani. Cikkeiben következetesen állást foglalt a színvonalas, komoly irodalom művelése, az irodalmi és történelmi antikvitások szakszerű feltárása mellett. MAGARAŠEVIĆ ugyan a folyóiratban széles körben engedett teret ŠAFÁRIK műveinek és az azokról szóló ismertetéseknek, de figyelembe vette, hogy a tényleges és a potenciális olvasóközönség még nem nőtt fel annyira, hogy szakproblémákkal tudjon foglalkozni. ŠAFÁRIK célkitűzését egyelőre megvalósíthatatlanoknak tartotta, és helyette a közérthetőség és a tartalmi változatosság szempontjai képviselőjével igyekezett előmozdítani a közműveltség színvonalának emelését. Tudatában volt annak, hogy kortársai, mind az írók, mind az olvasók sok kérdésben eltérő állásponton vannak, de vallotta, hogy a folyóiratnak elsősorban az egyetértés ápolására kell törekednie. Hangsúlyozta, hogy nem gondol az írók írásmódjának megváltoztatására, számol azzal, hogy egyes írók túlzott buzgalommal,

⁴ CSUKA: I. m. 123, 173.

mások indokolatlan kétkedéssel végzik alkotó munkájukat. A szerkesztőnek szerinte „abból kell választania, amiből tud”, „a legjobb mindig az, ami leg-szükségesebb” és fontos az, hogy „idejében történjen meg az, aminek meg kell történnie”.⁵

Bár a folyóirat jellege tekintetében MAGARAŠEVIĆ és ŠAFARIK elgondolásai nem egyeztek, a tartalomra vonatkozó érdemi célkitűzésük azonos volt: a szerb nép és a szláv közösség szolgálata. Amint MAGARAŠEVIĆ a *Letopis* első számában leszögezte, a folyóiratban helyet kap minden, „ami a szláv népeket az Adriától a Jeges tengerig, a Baltikumtól a Fekete-tengerig általában véve, a szerbeket pedig különösen érinti”... „mindaz, ami erről az irodalomban megjelenik”. MAGARAŠEVIĆ ŠAFARIK-kal együtt a szláv-ságot szerves egésznek tekintette, és a folyóirat feladatának az össz-szláv kultúra ápolását minősítette. A szláv népek vérségi kapcsolatai, népjellemi adottságai, történelmi sorsközösségük, kultúrájuk és irodalmuk rokon vonásai számos cikk közvetlen témája vagy közvetett mondanivalója. A továbbiak során részletes képet fogunk kapni arról, hogy ezen össz-szláv szemléleten belül mennyire állott előtérben a szerb kultúra szolgálata és hogyan alakult más szláv népek kultúrájának ismertetése.

A fentiekben már utaltunk a reformeszmét követő városi polgárság és a klérus irányítása alatt álló konzervatív körök közötti súrlódásra, amely a kérdéses időszak egész folyamán érezhető volt. Ennek ellenére a szerbségen belül társadalmi-politikai-ideológiai megoszlásról ebben az időben alig beszélhetünk, sőt a nemzeti öntudat és a nemzeti kultúra ápolására irányuló törekvés a szerb társadalom egységének megszilárdulását segítette elő. Az ortodoxia a szerb nép történelmi viszonyai között annyira szerves alkotórészévé vált a társadalomnak, a klérus tekintélye annyira belerögződött a néplélekbe, az egyházi szövegek annyira domináltak az írásos kultúrában, hogy a súrlódásokért való felelősség kérdését komolyabb formában felvetni sem lehetett. A nemzeti gondolat zászlóvivőjeként szereplő polgári értelmiség nagy része teológiai ismereteket is szerzett, a klérus, élükön a szerzetesekkel, főleg a falvakban és az összefüggő nemzetiségi területeken a népközösség szervező és irányító rétegévé vált. Ez a helyzet természetesen a folyóiratban is tükröződik, bár, mint látni fogjuk, a kifejezetten vallási vonatkozású anyag aránya csekélyebb.

A szerb társadalom egységét szolgáló mérsékelt konzervativizmus olyan vonatkozásban is helyet kap a folyóirat hasábjain, hogy — legtöbbször tárgyilag indokolható alkalmakkor — kifejezésre juttatják az uralkodó iránti lojalitásukat. Ilyen pl. a *Matica* alapításával kapcsolatban⁶ I. FERENCnek 1812-ben kiadott rendeletéről való megemlékezés. Kifejezetten hódoló jellegű a magyarországi szerb iskolai alapok felügyelő bizottságának 1832. febr. 27-i, a császárkirály uralkodásának 40. évfordulója alkalmából küldött felirata (a folyóirat a latin eredeti mellett szerb fordításban is közli), amely elősorolja azokat a jótéteményeket, amelyekben a szerb nép a Habsburg-ház uralkodóitól részesült. A folyóirat által közölt lírai alkotások között is szerepelnek az uralkodóház tagjait méltató panegirikus költemények (pl. TERLAJIĆ üdvözlése JÓZSEF nádor nejéhez, Alexandra PAVLOVNA orosz nagyhercegnőhöz).⁷

⁵ *Letopis* 1826. 5. k. Előszó I—VI.

⁶ Uo. 1832. 29. k. 109—111.

⁷ Uo. 1832. 30. k. 56—62.

A már említett zavaró körülmények mellett azonban hamarosan a folyóirat további létét közvetlenül is fenyegető veszély jelentkezett. Az a feltételezés, hogy a folyóirat fenntartásának anyagi alapját az előfizetők révén lehet biztosítani, nem vált be. A harmadik szám megjelenése után KAULICI az anyagi kockázatot már nem tudta vállalni és így más forrásról kellett gondoskodni. Az anyagi nehézségek áthidalására irányuló akció azonban rövidesen a vártnál is jelentősebb eredményre, a ma már közel másfél század óta működő szerb közművelődési intézmény, a Matica Serbska⁸ megalapítására vezetett. A szerbek felbuzdulását a folyóirat nehézségein kívül kétségtelenül az is élesztette, hogy SZÉCHENYI Istvánnak a pozsonyi országgyűlésen 1825. nov. 3-án tett nagylelkű felajánlása nyomán teljes erővel bontakozott ki a magyar kultúra továbbfejlesztésére, a Tudós Társaság, ill. a Tudományos Akadémia megszervezésére irányuló mozgalom. Bár ebben az időben a pest-budai szerbek száma már megfogyott és a városokba beköltöző magyar nemesi családokhoz képest anyagi erejük is jóval kisebb súllyal esett latba, a szerb kultúra fejlesztése érdekében a kereskedő polgárok mégis könnyebben vállaltak anyagi áldozatot, mint a déli országrész konzervatív beállítottságú földműves-katona lakossága.

Az első lépést ebben a vonatkozásban Josif MILOVUK és Gavril BOZITOVAC budai jómódú kereskedők tették meg, akik fejenként 500 forint áldozatot vállaltak a folyóirat fenntartása érdekében. Milovuk HADŽIĆ közvetítésével érintkezésbe lépett MAGARAŠEVIĆ-tyel, ez pedig a Kaulici-vel kötött megállapodás feltételei alapján Milovuk-kal szemben is elvállalta a folyóirat szerkesztését. 1826 januárjában négy pesti szerb kereskedő 100–100 forint kölcsönt ajánlott fel a szerkesztőnek.⁹

Noha a folyóirat áldozatkész támogatói kezdetben nem gondoltak tudományos társaság létrehozására, a fejlődés természetes menete hamarosan erre vett irányt. A 19. sz. eleje óta a szerb értelmiség körében már napirenden volt a kultúra ápolásával foglalkozó szervezet létesítése. STRATIMIROVIĆ metropolita, MUŠICKI, VUK KARADŽIĆ és HADŽIĆ egyaránt tettek sikertelen kísérleteket ebben az irányban. Most is HADŽIĆ szervező energiája tette meg a döntő lépést, amikor rábírta a folyóirat támogatóit, hogy hozzájárulásukat ajándéknak tekintsék egy szerb könyvek kiadását biztosító alap számára. Az érdekeltek a javaslatot elfogadták, a vállalt összegeket befizették és HADŽIĆOT bízták meg a társulás szabályzatának kidolgozásával. Az alapítók az alapszabályt HADŽIĆ szövegezésében 1826. febr. 16-i ülésükön fogadták el, a társaságot Matica Serbska néven megalakultnak nyilvánították. Egyben tisztikart is választottak: HADŽIĆ töltötte be az elnöki, MILOVUK a pénztárosi tisztséget.

HADŽIĆ, aki időközben ügyvédi diplomát szerzett, a társaság szervezetének jogi konstrukcióját I. FERENC 1812. szept. 5-i leiratára alapította, amely a budai egyetemi nyomda jogosítványának meghosszabbításával kapcsolatban megengedte, hogy a „szerb nép műveltségének emelése céljából alapot létesítsenek, ennek jövőbeli jövedelméből klasszikus könyveket nyomtassanak és az érdemes írókat illendően díjazzák”.¹⁰ HADŽIĆ utalt arra, hogy az engedély lehetőségének korábbi ki nem használása maguknak a szerbeknek hibája volt. Ő a Matica-t a szó tágabb értelmében vett ismeretterjesztő társaságként kívánta megszervezni, és ennek érdekében feladatát annyira rugalmasan szöve-

⁸ Mai helyesírás szerint Srpska.

⁹ Andrej Rozmarović, Djordje Stanković, Petar Rajić és Jovan Demetrović.

¹⁰ *Letopis* 1826. 5. k. Előszó I–VI.

gezte meg („célunk a szerb nép irodalmának és műveltségének terjesztése, a szerb könyvek kéziratainak világra segítése és a terjesztés útjában álló akadályok egyszerűségekre való elhárítása”), hogy az a könyv és folyóiratkiadás célkitűzéseit ezek kifejezett említése nélkül is magában foglalhatta.¹¹

A későbbiek során a *Letopis* megjelenése szorosan a Matica Serbska-hoz kapcsolódott. A *Letopis* a Matica mindenkori kultúrpolitikai, nyelvészeti és irodalmi irányvonalának képviselője volt, a folyóirat szerkesztői és munkatársai többnyire a Matica tekintélyesebb tagjai közül kerültek ki és a kiadás költségeit is a Matica teremtette elő, sőt — mint látni fogjuk — a folyóirat publikálása is a Matica működésének közvetlen függvénye volt. A Matica jelentőségét éppen az adta meg, hogy egy olyan időben, amikor a szerb irodalmi kultúra fejlesztésének sem az óhazában, sem a Habsburg monarchia területén nem volt szervezett központja, összefogta a kultúra művelőit és az iránta érdeklődőket, megindította a rendszeres szerb nyelvű könyvkiadást és egy színvonalas, a maga korában ritka következetességgel publikált folyóiratot állított a művelődés szolgálatába. A Matica a *Letopis*-ban adta közre híres szózatát:

„Egy szellem lelkesítsen mindnyájunkat — népünk szeretetének szelleme, egy gondolat vezesse és irányítsa minden tettünket — a közösség javának eszméje, egy tűz hevítse minden munkánkat — a népfelvilágosítás szent buzgalma!”¹²

A Matica megalakulásának hatása rögtön lemérhető volt a *Letopis* megerősödésén is. Az alapítók csupán Pesten és Budán rövidesen 90 előfizetőt gyűjtöttek össze a *Letopis*-ra. Vidéken 49 helyen adtak ki terjesztői megbízást. 1826 augusztusában a Matica tagjainak száma 17-re emelkedett, az új tagok között volt OBRENOVIĆ Miloš fejedelem és fivére Jevrem, akik 500 Ft-tal járultak hozzá a kiadás költségeihez. A folyóirat megjelentetésének anyagi akadályai egyelőre elhárultak, a *Letopis* egyes személyek publikációjából egy élő szervezet szócsövénévé vált. A folyóirat nyomdai előállítását továbbra is az Egyetemi Nyomda végezte, HADŽIĆ maga azonban Újvidékre költözött és az ugyancsak Újvidéken élő MAGARAŠEVIĆ-tyel szoros egyetértésben működött közre a folyóirat szerkesztésében.

A Matica hamarosan megkezdte könyvkiadói tevékenységét is. 1827 és 1834 között tizenegy történelmi, szépirodalmi és ismeretterjesztő művet, eredeti alkotásokat és fordításokat jelentetett meg. MAGARAŠEVIĆ-hez hasonlóan HADŽIĆ is elzárkózott a VUK-féle reformok átvételétől, bár utóbbival rendszeres kiadványcserét tartott fenn. HADŽIĆ VUK KARADŽIĆ-tyal már a Matica első kiadványa, VIDAKOVIĆ *Kassia Carica* című regényével kapcsolatban összeütközésbe került (1827), mivel VUK helytelenítette a szerinte alacsony színvonalú, homályos nyelvezetű és ingadozó helyesírású mű kiadását. VIDAKOVIĆ nyelvezetét ŠAFARIK is kifogásolta, és azt még Dositej OBRADOVIĆ, az első ösztönös nyelvújító munkásságához viszonyítva is hátralépésnek minősítette.

Hamarosan felmerült az a probléma is, amelyet HADŽIĆ az alapszabályok megszerkesztésénél tágabb értelmű megfogalmazás útján kiküszöbölni igyekezett. HADŽIĆ, aki az első alapítók közül az egyetlen értelmiségi volt, szeretne volna a társaságot tudományos tevékenységre ösztönözni. Ezt a koncepciót főleg MILOVUK támadta, aki a kiadói profil erőteljesebb érvényesítését köve-

¹¹ *Milisavac*: I. m. 30.

¹² *Letopis* 1826. 5. k. Előszó I—VI.

telte. Az alapítók általában nehezteltek HADŽIĆ-ra, mivel ez mint elnök a demokratikus tömörülésben saját elgondolásait erőszakos eszközökkel igyekezett érvényesíteni. MILOVUK emellett nem tartotta megfelelőnek HADŽIĆ jogi konstrukcióját, hanem szükségesnek tartotta, hogy a társaság működésére kifejezett engedélyt kérjenek a hatóságoktól. Mivel az engedélykérés gondolatát HADŽIĆ határozottan elutasította, MILOVUK két társával kilépett a Matica-ból és „Szerb Irodalmi Társaság” néven kifejezetten VUK célkitűzéseit támogató társaságot kívánt szervezni.¹³ A szükséges engedélyt azonban a metropolita kedvezőtlen véleményezése folytán nem kapták meg, és így egy újabb szervezet létrehozása meghiúsult.

Ebben a helyzetben a Matica tagságának megnyugtatója érdekében MAGARAŠEVIĆ a folyóirat 1828. 30. számában leszögezte, hogy a Matica „nem litterarische Gesellschaft”, hanem a „hazafias szerbek, főleg kereskedők által létesített alap abból a célból, hogy hasznos könyveket adjanak ki és azokat olcsó áron árusítsák”.¹⁴ Ennek ellenére nyilvánvaló volt az, hogy ha a Matica a VUK KARADŽIĆ-tól független vonalát tudományosan meg akarja alapozni, ha az etimológia és a fonetika szempontjait egyaránt figyelembe vevő helyesírást akar kialakítani, feltétlenül szükség van korszerű nyelvtan kiadására. Ennek érdekében a Matica 1831-ben 500 Ft díjjal pályázatot tűzött ki szerb nyelvtan megírására, a pályázat azonban eredménytelen maradt. A folyóirat ugyan később leköszölte munkatársának Pavel SOLORIĆ-nak posztumusz munkáját, de ez a nyelvtan anakronizmusa folytán komolyabb érdeklődést nem keltett. A három évvel később kitűzött pályázatra sem adtak be díjazható pályaművet. VUK KARADŽIĆ maga, hívei tanácsa ellenére sem nyújtott be pályázatot, sőt éppen ebben az időben az általa szerkesztett *Danica* hasábjain éles támadást intézett a Matica irányvonala ellen.

Ami a folyóirat cikkeinek tartalmi megoszlását illeti, a tíz évfolyam oldalterjedelmének több mint a fele (57%-a) a szépirodalom körébe sorolható, míg a többi rész túlnyomólag humán jellegű (történelem, nyelvészet) tudományos anyag. A maga idejében mindkét résznek megvolt a maga jelentősége: a *Letopis* volt az egyetlen hazai lehetőség szerb nyelvű lírai alkotások, rövidebb prózai írások, műfordítások megjelenítésére; másrészt a kultúra terjesztése és a nemzeti eszme tudatosítása szempontjából feltétlenül szükség volt a nemzeti történelem ismertetésére és a modern irodalmi nyelv kialakítására irányuló szellemi áramlatok bemutatására. Maga a kor azonban elsősorban a kultúra ösztönös fejlődésének, az irodalmi irányok váltásának, a nyelv és írásmód kialakulásának ideje, tehát átmeneti időszak volt és így ma már mind az irodalmi, mind a nyelvészeti anyagnak túlnyomóan csupán történeti jelentősége van. Részleteiben a szépirodalmi anyag nagyjában azonos arányban oszlik meg az önálló lírai, ill. prózai művek és műfordítások között.

A lírai anyag túlnyomó része klasszikus ihletésű óda, elégia, allegória, verses nekrológ, elbeszélő költemény. Szerzői közül a folyóirat irodalmi szerkesztőjének számító HADŽIĆ—SVETIĆ-en kívül (aki korának egyik legtermékenyebb irodalmára volt) az irodalomtörténet is megőrizte Jovan STEJLIĆ (1804—1853), az irodalmi érdeklődésű és a természettudományok népszerűsítésével is fog-

¹³ Megkülönböztetendő a VUK barátja, Dimitrije TIROL által Temesváron megszervezett „Szerb Irodalombarátok Társaság”-ától, amely ugyancsak rövid ideig (1828—1831) állott fenn.

¹⁴ *Letopis* 1829. 17. k. 68—82.

lalkozó orvos, Jovan PAČIĆ (1771–1849), az irodalmár huszártiszt, Pavel STAMATOVIĆ (1805–1863), a *Serbska Pčela* szerkesztője neveit. Írt a folyóiratba korának legünnepeltebb költője, a romantika előfutára, az első szerb felkelésről szóló, népi deszterácokban írt eposz, a *Serbianka* szerzője Sima MILUTINOVIĆ SARAJLIJA (1791–1847); sűrűn jelentkezik a *Letopis*ban főleg ünnepélyes zengzetű ódáival maga MUŠICKI is. A magyarok számára a folyóiratnak legismertebb munkatársa VITKOVICS Mihály (1778–1829), aki a magyar mellett szerb anyanyelvén is verselt, magyar műveket (köztük KÁRMÁN *Fanny hagyományait*) szerbre, a szerb népköltészet kincseit magyarra fordította. Foglalkozik a lap, bár jelentőségéhez képest kisebb mértékben a népdalokkal (mind versmérték és zeneiség, mind tartalom tekintetében). Gyakran jelenik meg a folyóiratban a korabeli irodalmi lapok kedvelt műfaja, a néha pár soros, máskor több oldalas verses talány is.

A prózai művek jelentős része irodalmi levél az előző évtizedek kiemelkedő egyéniségeinek tollából. Sok levelet, ezenkívül aforizma gyűjteményeket is közöl a *Letopis* Dositej Dimitrije OBRADOVIĆ-tól (1742–1811), a szerb felvilágosodás vándor filozófusától, a népművelő szerb irodalmi próza megalapítójától, Gligorije TERLAJIĆ (1766–1812) trieszti, majd pétervári egyetemi tanár, az orosz–szláv nyelvi változat terjesztőjétől, Pavle SOLARIĆ-tól (1781–1821), a filozófia klasszikusainak szerb fordítójától, az első szerb földrajz írójától. Rendszeresen hoz a folyóirat néhány oldalas morális tanulságot nyújtó elbeszéléseket, amelyek tartalmára gyakran a cím is utal (Igazságosság, Nagylelkűség, Hála, Férfiasság, Hűség, Jóakarát stb.), anekdotákat, nép- és állatmese feldolgozásokat. Akad néhány hosszabb, folytatásokban közölt prózai írásmű is. Gyakran jelentkező műfaj a klasszikus szemelvények önálló feldolgozása, nemegyszer párbeszédes formában.

A kifejezett műfordítások legnagyobb része görög–latin klasszikus témájú. Leggyakrabban találkozunk HORATIUS ódáival, TIBULLUS elégiáival, ANAKREON dalaival. Teljes fordításban közli a folyóirat PLATON *Phaidonját*. Sűrűn szerepel CORNELIUS NEPOS, SALLUSTIUS, LIVIUS, CICERO. Szemelvényeket hoz a lap az *Aeneis*ből, PHAEDRUS és AESOPUS műveiből. A korabeli klasszikusok közül legtöbb a SCHILLER fordítás, de VOLTAIRE, ROUSSEAU, LAROCHEFOUCOLD bölcselkedéseit is előszeretettel közli a *Letopis*. Gyakran szereplő nevek a fordított anyagban August Gottlieb MEISSNER, Martin OPITZ, Christian GELLERT, Salomon GESSNER, valamint HERDER és Jan KOLLAR.

A tudományos ismeretterjesztő anyagon belül a legnagyobb csoportot a szerb nyelvészeti tartalmú, a nyelvemlékeket, a nyelvújítást és a helyesírási reformot tárgyaló cikkek képezik (az összes lapterjedelem 12%-a). Részletekben, teljes terjedelmében leközli a folyóirat SOLARIĆ már említett rendszeres szerb nyelvtanát. Kétségtelen, hogy a vizsgált időszakban a *Letopis* cikkíróinak gárdája a nyelvújítási harcban retrógrád álláspontot vallott, amikor VUK KARADŽIĆ-nak a népnyelv irodalmi szintre való emelésére és a helyesírás egyszerűsítésére irányuló célkitűzéseivel szemben lényegében a szlavjanoszerb nyelvi változat irodalmi műnyelvként való fenntartása mellett foglalt állást. Ezen szemlélet összefoglalásaként hozza a *Letopis* SOLARIĆ-nak az irodalmi nyelvről folytatott „beszélgetéseit”, SVETIĆ-nek elemző jellegű nyelvtani fejtegetéseit. A szerkesztőség hivatalos álláspontját egyébként MAGARAŠEVIĆ-nek a „szerb irodalomról” címmel publikált cikke rögzíti le.¹⁵

¹⁵ Uo. 1829. 17. k. 68–72.

A szláv közösségi eszme képviselőjében a folyóirat jelentős számmal hoz szlavisztikai cikkeket (lapterjedelem 8%-a). A szlávok eredetével, a szláv nyelv- emlékekkel, a szláv nyelvek jellegzetességeivel, a szláv népjellemmel, a szlávok történetével és kulturális intézményeivel foglalkozó cikkek, ha tudományos megállapításaik egy része az újabb kutatások fényénél nem is tartható fenn (mint pl. SOBACIĆ-nak a szlávok szkíta eredetét vitató álláspontja), az egyes témák enciklopédikus feldolgozását nyújtják. A szlavisztika különösen előtérben áll a folyóirat utolsó, „vegyes”-nek nevezett, lényegileg bibliográfiai tájékoztató rovatában, ahol rendszeresen ismertetik a szláv népek irodalmának és tudományának jelentősebb termékeit, másrészt a szlávokkal foglalkozó bármely országban megjelent komolyabb műveket. A szlavisztika csoportjában saját cikkeivel és ismertetett műveivel gyakran szerepel a már említett Pavel Jozef ŠAFÁRIK, a szláv filológia megalapítójának neve, aki a kérdéses időszakban — a cseh és szlovák nyelvészet terén szerzett tudományos tekintélye birtokában — újvidéki gimnáziumi igazgatói állásában szerb és horvát, valamint egyéb szláv nyelvek és népek tanulmányozásával készült fel monumentális történelmi-néprajzi-régészeti-művelődéstörténeti és irodalmnyelvészeti szintézisének megírására. A folyóirat közli ŠAFÁRIK-nak *A legújabb illír szláv irodalom szemléje* című (befejezetlen) irodalomtörténeti-bibliográfiai tanulmányát (amely három részben külön tárgyalja a „katholikus délszlávok”,¹⁶ a szerbek¹⁷ és a horvátok¹⁸ irodalmát), a szlávok őstörténetére vonatkozó több értekezését, továbbá SUROVECKI orosz tudós szláv történeti tanulmányának kommentált fordítását, „a délszláv irodalom története” című művének DOBROVSKY bírálataán alapuló ismertetését.

A szlavisztika mellett kiemelésre érdemes az egyes szláv népek kultúrájával foglalkozó cikkek csoportja is (az összterjedelem 6%-a). A folyóirat már MARGAŠEVIĆ össz-szláv irányvonalának érvényesülése idején is, utána pedig fokozottabban súlyt helyezett az orosz kultúra ismertetésére. E témakörbe tartoznak Oroszország földrajzi leírásával foglalkozó cikkek, orosz írók életrajzos bibliográfiái, KARAMZIN orosz történetíró életrajza és több tanulmánya, az oroszországi ősnymtatványok bemutatása, I. SÁNDOR cár életrajza, a Ruzskaja Pravda törvénykönyv kommentárja. *A Letopis* hosszabb tanulmányt közöl a lengyel irodalomról is, a cseh és szlovák irodalomnak pedig az összefoglaló tanulmányokban és a könyvismertetések rovatában ad helyet. Említésre méltó viszont, hogy a folyóirat a vizsgált időszakban, tehát az illír mozgalom kifejlődése előtt — ŠAFÁRIK-nak a horvátok, ill. Bosznia és Dalmácia katolikus délszlávjai irodalmával foglalkozó fentemlített tanulmányától eltekintve — alig foglalkozik a horvát, a szlovén és (a montenegróin kívül) más délszláv népek kultúrájával. (A bibliográfiák közül a horvát származású TANČIĆ történész és geográfus munkái ismertetésének van horvát vonatkozása.) A szomszédság keltette érdeklődésre vezethetők vissza viszont azok a cikkek, amelyek a román és albán nyelvet, e népek eredetét, történetét és kultúráját tárgyalják.

A szerb vonatkozású humán ismeretterjesztő-tudományos anyag másik nagy csoportját a történelmi és életrajzi tartalmú cikkek adják (az összterje-

¹⁶ Uo. 1833. 34. k. 1—28. (Történelmi áttekintés a 12. sz.-tól, 1800-tól 51 író életrajza és művei)

¹⁷ Uo. 1833. 35. k. 1—33. (1825-től 44 író életrajza és művei)

¹⁸ Uo. 1834. 36. k. 1—19. (Történelmi áttekintés a 11. sz.-tól, a 18. sz. közepétől 33 író életrajza és művei)

delem 7%-a). Az utóbbiak nagy része csupán szűkebb körben ismert személyiségekről való megemlékezés, az előbbieik között azonban több részletesebb és alaposabb tanulmány is akad. Így cikksorozatban ismerteti a *Letopis* — az *Oesterreichische Militärische Zeitschrift* 1821-es évfolyama alapján — az 1804—1812-es szerb szabadságharc történetét. Tanulmányok foglalkoznak Montenegro történetével, I. NEMANJA István szerb királlyal, a *Letopis* carjem srpskim annaleszerű forrásmunkáival, DUSAN István törvénykönyvével, az ún. sajkás ezredek történetével stb.

Viszonylag jelentős (az összterjedelem 4%-a) a szerb ortodox egyházat valamilyen formában érintő anyag. Ennek egy része erősen történeti vonatkozású (metropoliták életrajzi vázlatok, nevezetesebb kolostorok története), de vannak egyházi tanulmányok (pl. HADŽIĆ-é a házasságbontó okokról), a régi szláv egyházi irodalommal, az egyházi birtokokkal foglalkozó cikkek, sőt közlésre kerülnek alkalmi prédikációk szövegei is (FILARET moszkvai patriarcha egyik szentbeszédét orosz eredetiben hozza a *Letopis*).

Az olvasóközönség általános műveltségének korszerű színvonalon tartása szempontjából tanulságosak a földrajzi-statisztikai közlemények (az összterjedelem 3%-a). Ezekből az olvasó tájékozódhatott többek között Európa, az osztrák birodalom, Oroszország, Csehország legfontosabb topográfiai, demográfiai és gazdasági adatairól. E csoportba sorolhatók az „úti riportok”, amelyek szerzői különböző országokban tett utazásaikról nyújtanak tartalmas kulturális, történelmi és néprajzi vonatkozású beszámolókat (pl. Utazás Bécsből Rómába, Archeológiai utazás Oroszországban, Róma topográfiája, „Egy sebenico-i levelei”, „Filoszerb levelei” — ez utóbbiban az irodalmi vonatkozások a túlnyomóak). „A most folyó orosz—török háború színtere” című cikk szakzerű katonaföldrajzi tájékoztatás a Balkán útvonalairól és erődítményeiről, de felvázolja az európai Törökország beligazgatásának rendszerét is.¹⁹

Nemcsak terjedelem (4%), hanem elsősorban a folyóirat profilja és színvonala szempontjából figyelemreméltó az az anyag, amelyet „tájékoztatás és bibliográfia” címszóval jelölhetünk. Jelentős része címűrész: meghatározott területen lakó klerikusok (főpapok, egyházmegyei papság, szerzetesek), ill. nemesek, különböző alakulatokhoz tartozó katonatisztek, valamint a magyarországi szerb ügyvédi kar névadatai, szerb és általában szláv nyelvű iskolák jegyzéke, egyes esetekben pedagógusaikkal együtt.

A bibliográfiák sorában mind retrospektív, mind kurrens jellegű feldolgozás képviselve van. Az előbbieik sorából kiemelkedő a „Szlaveno-szerb bibliográfia 1700—1828”²⁰ a „Szerb folyóiratok és hírlapok” áttekintése,²¹ valamint maga a folyóirat első három évi anyagának összesítő jegyzéke.²² A kurrens bibliográfiai tájékoztatást a folyóirat a „vegyes” (Smesica) rovatban látta el, amelynek legfontosabb anyaga, mint már említettük, éppen a szláv nyelveken megjelent vagy szláv vonatkozású új könyvek bibliográfiája, a címadatok mellett rendszerint annotációval, rövidebb hosszabb ismertetéssel, ill. értékeléssel. E rovatban tájékoztat a szerkesztőség a kulturális és művészeti vonatkozású hírekről, pl. könyvtárak, kiállítások megnyitásáról, itt ad recenziót kulturális folyóiratokról, pl. a cseh Nemzeti Múzeum, ill. a lengyel Ossolineum tudományos-irodalmi folyóiratairól.

¹⁹ Uo. 1828. 19. k. 119—129.

²⁰ Uo. 1829. 18. k. 107—122.

²¹ Uo. 1828. 13. k. 140—145.

²² Uo. 1828. 14. k. 135—145.

Nem jelentős anyag, inkább a teljességre való törekvés jelképe az a kevés természettudományi jellegű közlemény, amely elsősorban gyakorlati egészségügyi-biológiai-pszichológiai tanácsadás vagy népszerű ismeretterjesztés (pl. *Ételről-italról-étvágyról, Ittasság — egészség — mosakodás, Miért nem jó, ha az ember ismeri sorsát, Jegyzetek a természettudomány történetéhez, Van-e élet más égitesteken stb.*).

A folyóirat életének általunk vizsgált első évtizede egybeesik történelmünkben a magyarság nemzeti öntudatra ébredése reformkor néven ismert időszakának kezdetével. A *Letopis*, amely mint láttuk, a magyarországi szerbek nemzeti törekvéseit a szláv testvériség keretébe ágyazva ápolta, a magyarsághoz való viszonyában is megtartotta öntudatos magatartását, amelyet azonban tárgyilagos szemléletben érvényesített. A magyar államszervezet adottságait, a magyarsággal való együttélés tényét realitásnak tekintve, a vizsgált időszakban, a harmonikus szimbiózis vágyát tükröző formában adott kifejezést lojalitásának a hungarus haza irányában. Ugyanakkor azonban a szerbség érdekeit sértő intézkedéseket és eseményeket éber figyelemmel kísérte, fegyelmetten kiértékelte és szükség esetén higgadt méltósággal tiltakozott ellenük.

Az idevonatkozó anyag egy része a történelmi sikereikre és fejlett nemzeti kultúrájukra büszke nyugati és közép-európai népek romanticizmusának egyes lelkes, de a tények világát felületesen szemlélő és önkényes hipotézisekre támaszkodó (főleg a germán faji gőgöt kifejezésre juttató) képviselőinek a szláv-ságot lebecsülő megnyilatkozásaihoz kapcsolódik. Már a folyóirat első számában a szlávok jellemével foglalkozó cikk a tudományos tanulmány precizitásával hivatkozik a megelőző fél évszázad nyugati történelmi és néprajzi irodalmában megjelent, formájában sértő, tartalmában pedig hamis érvekre, amelyek a szláv-ság alacsonyabbrendűségének látszatát igyekeznek felkelteni, vagy ellenőrizhetetlen eredetű vulgáris hiedelmeket fenntartani. A problémát széles összefüggéseiben szemlélő cikk természetesen nem mehetett el megjegyzés nélkül a szláv-ság olyan „értékelése” mellett, amely az egyébként szláv eredetű DUGONICS András *Etelkája* egykorú kiadásában található. A pontos hivatkozások ellenőrzése során a 20. század kutatója — a korabeli viszonyok szemléletét erőltetve is — nem talál mentségeket a mű érdemével egyébként szerves összefüggésben nem is lévő bárdolatlan és dehonesztáló kifejezések halmazatára, — viszont annál inkább értékeli a cikk bőséges tényanyagra támaszkodó hűvös, fegyelmetten, sőt tapintatos fejtegetéseit.²³

Hasonló szemléletben tárgyalja a folyóirat az erőszakos magyarosítás kérdéseit is. A sérelmek felpanaszolása mindig konkrét adatokon alapul. A váltsváltoztatásra, a magyar nyelv tanulására és használatára irányuló kényszer a feudális közigazgatás terhére írja, de utal arra is, hogy e túlkapások egyes területek magyar lakosainak a szlávok irányában igazságtalan megítélésére támaszkodnak. A tárgyilagosság kedvéért nem hallgatja el, hogy az erőszakos magyarosítók nemegyszer az újdonsült nemesek, a szláv eredetüket megtagadó pszeudo-magyarok közül kerülnek ki (hivatkozik pl. a KATONA Györgynél említett báró PATACSICS Ádám nagyváradi püspökre).²⁴ A folyóirat

²³ Uo. 1825. 1. k. 64—99. A tanulmány szerzője ŠAFÁRIK, a konkrét sérelmek terén elsősorban a szlovákok terhére elkövetetteket említi. A DUGONICSnál rekriminált szövegrészeket a közelmúltban ismét közli: CHMEL, Rudolf: *Literárne vztáhy slovensko-mad'arské*. Osveta 1973. 67. p.

²⁴ Uo. 1827. 8. k. 132—152. (A cikk MAGARAŠEVIĆ szerkesztő írása.)

súlyt helyez a sérelmek elleni tiltakozások hiteles szövegben való rögzítésére. Amikor pl. a szerkesztőség tudomására jutott, hogy Josif KUŠEVIĆ-nek 1826. febr. 27-én az országgyűlésen tartott beszédét, amelyben a magyar nyelvnek Horvátországban való általános használata ellen szólalt fel, az országgyűlési napló kivonatossan és elferdítve adta vissza, olvasói tájékoztatására közli a latin beszéd teljes szerb fordítását.²⁵

A folyóirat azonban a sérelmek nyilvántartása mellett is a közös haza nemzetiségeinek az állampolgári jogegyenlőségen alapuló békés együttélése mellett foglal állást. Több cikkben hangsúlyozásra kerül, hogy a szlávok szeretnek más népekkel békességben és egyetértésben élni. A fent hivatkozott cikk, amely tiltakozik az erőszakos magyarosítás ellen, leszögezi, hogy nem kifogásolható, hogy a szlávok őrzik saját nyelvüket és szokásaikat, mivel királyhűségük, a hazához való ragaszkodásuk általánosan ismert, és ha szláv nyelven beszélnek is, a magyar hazának hűséges polgárai, hasznos munkatársai. Szláv nemzeti-ségűek, de a magyarokkal együtt egy politikai nemzetet képeznek, egy államot alkotnak. A szlávok sok jeles férfiút adtak a hazának (a cikk hivatkozik többek között THURÓCZYRA, BÉL Mátyásra, VITÉZ Jánosra, JANUS PANNONIUSRA, a JANKOVICHOKRA, FESTETICHEKRE, SOMSIHOKRA stb.). Azzal senki sem lesz jó magyarrá, ha nevet megváltoztatja, vagy ha szláv nevéhez egy ipszilont függeszt. A hazaszeretet és a hazáért való munkás élet teszi a jó hazafit: a hazát szeretni és javát munkálni szláv szívvel, szláv kézzel és szláv nyelvvel is lehet.²⁶ A folyóirat részletesen ismerteti egy a horvátországi Károlyvárosban 1833-ban névtelenül német nyelven kiadott politikai röpiratot („Sollen wir Magyaren werden?”). A levél formában megjelent röpirat — a folyóirat beszámolója szerint — azt fejtegeti, hogy a magyar haza szeretetét meg kell különböztetni a nemzetiségek fajszeretetétől és nyelvükhöz való ragaszkodásától — e kettő nem ellenkezik egymással. A szlávok nem zárkóznak el eleve a magyar nyelv megtanulásától: bánjanak velük méltányosabban, akkor szívesebben fogják megtanulni a magyar nyelvet; fordítsák feléjük is jellemük vonzó sajátosságait, akkor szépszerivel megnyerhetik őket nyelvük megtanulásának.²⁷

A folyóirat munkatársai között a magyar—szerb közeledés legszorgalmasabb művelője VITKOVICS Mihály volt, aki mint ismeretes 1816-ban szerbre fordította és kiadta KÁRMÁN József *Fanny hagyományait*. A *Tudományos Gyűjtemény* 1819-ben a szerb nyelvről írt terjedelmes tanulmányát közölte. VITKOVICSHOZ hasonlóan Jovan PAČIĆ is mindkét nyelven verselt, MUŠICKI pedig KAZINCZYVAL folytatott levelezésével keltette fel az érdeklődést a szerb nép és irodalom iránt.

E rendkívül gazdag tartalmat a folyóirat a körülményekhez képest gondozva, megfelelő külsőben hozta ki. Az alkalmazott ortográfia ingadozása természetesen az alapelvek tisztázatlan voltával függ össze. Az Egyetemi Nyomda cirill betűs kivitelezése (szedéstükör, sorvezetés, betűforma) tekintetében a kor átlagszintjén áll és az évek haladásával javul, világosabbá, olvashatóbbá válik. A borítólapot, ill. a belső címlapot egyszerű, de ízléses korabeli stílusú metszetek díszítik. Az indulás éve kivételével a szerkesztőség biztosította az évi négy kötet megjelenését, amelyek folytatólagos számozást kaptak. A kötetek

²⁵ Uo. 1826. 7. k. 170—177.

²⁶ Uo. 1827. 8. k. 132—152.

²⁷ Uo. 1833. 33. k. 174—175.

terjedelme általában 10 nyomtatott ív. A nyomtatott példányszám változó volt, a vizsgált időszakban nagyjában 500 körül mozgott. Előfizetési ár 30, majd 40 Ft volt. Megalakulásának negyedik évfordulóján a Matica eddig megjelent köteteinek és kiadványainak egy-egy példányával megajándékozta a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárát, a bécsi Hofbibliothekot, a prágai Nemzeti Múzeumi Könyvtárát és a szentpétervári Cári Könyvtárát.

A folyóirat könyvészeti apparátusa figyelemre méltó. Minden egyes kötet közöl tartalommutatót (a szépirodalmi anyag részletezése nélkül). A vizsgált időszakban egyszer adtak három évre visszamenő összesítést. A folyóirat sok folytatásos cikket közöl megfelelő utalásokkal. A fordított anyag vagy adaptálás e minőségének megjelölése pontosan történik. Az ismertett művek bibliográfiai adatait különös gonddal közli. Más folyóiratra hivatkozás ritka.²⁸ Kevés tanulmány és prózai szépirodalmi cikk tünteti fel név szerint a szerzőt, de a pszeudonimek általában tisztázottak.²⁹ A versek íróit rendszerint teljes névvel vagy kezdőbetűvel adja meg a folyóirat.

Az előfizetők jegyzéke a vizsgált időszak alatt több ízben is közlésre kerül, városok és községek szerint csoportosítva. Az 1833. évi 32. kötet 44 helyen 305 előfizetőt nevez meg. Előfizetők laktak az ország valamennyi nagyobb, szerbek által is lakott városában, az ország határain kívül Bécsben, Triesztben, Belgrádban, Dubrovnikban. A nevek szinte kivétel nélkül délszláv hangzásúak. Foglalkozás szerinti megoszlásuk nagyjában (a foglalkozás nem minden előfizetőnél van megadva): kereskedő 30%, pap 50%, állami és megyei tisztviselő 12%, a többi tanár, tanító, földbirtokos, orvos, ügyvéd, egyetemi hallgató, postamester, katonatiszt, van köztük „adószedő”, „polgár”, „tudománykedvelő”. A jegyzékben egyetlen nő (könyvkereskedő) szerepelt.

A folyóirat hatása azonban az előfizetők, ill. a kinyomtatott példányok számával alig mérhető le. A *Letopis* kevés példányszámban is sokfelé eljutott, és mindenütt a szerb nemzeti öntudat fejlődésének és a kultúra kiművelésének kristályosodási pontjává vált. Nagyban hozzájárult, hogy a század közepén korszerű irodalmi nyelv birtokában a magyarországi szerbség kulturális fellendülést ért el és politikailag is megerősödött.

MAGARAŠEVIĆ szerkesztői tevékenysége annyira rányomta bélyegét a folyóiratra, hogy az 1830. jún. 3-án történt elhalálózása utáni néhány évet indokoltan látszik külön tárgyalni. A *Letopis* két számát Pavel STAMATOVIĆ rendezte sajtó alá, majd ez év májusában HADŽIĆ-ot, a Matica elnökét választották meg szerkesztőnek. HADŽIĆ a szerkesztési elvek tekintetében MAGARAŠEVIĆ-et, nyelvészeti kérdésekben saját korábbi álláspontját követte. Kitarzott a régi helyesírás mellett, de helyet adott VUK KARADŽIĆ egyes hívei (Atanasije NIKOLIĆ, Adam DRAGOSLJEVIĆ) olyan cikkeinek is, amelyek mellőzték a jer és jota használatát, és szerepeltették a VUK kreálta fonetikai ortográfia kifejezést. Az irodalmi nyelv kérdésében HADŽIĆ is elutasította VUK újításait, bár korábbi álláspontjának enyhítésével a szlavjanoszerb és a népnyelv közötti olyan irodalmi nyelv kialakítására gondolt, amelyet a városokban élő szerb polgárok beszéltek és teret engedett egyes meghonosodott török kifejezések használatának is.

²⁷ Szerepel pl. a *Le Temps*, a *Révue Britannique*, *Révue de Paris* stb.

²⁸ Lásd a *Šadržaj Letopisa* c. művet.

HADŽIĆ folytatta elődjének szláv vonalát, a korábbi össz-szláv vonal helyet orosz-cseh vonalra való konkretizálással. Szerkesztősége alatt a történelmi tárgyú cikkek jórészt az orosz történelemmel foglalkoztak és a „vegyes” rovat ismertetései között is legtöbb az orosz mű, kevesebb a cseh és lengyel, legkevesebb a délszláv. Szerkesztősége alatt a *Letopis* állandó tudósítokat tartott Moszkvában, Szentpétervárott, Prágában és Lembergben. Ez időben jelentek meg a folyóiratban Frantisek PALACKY-nak a szláv néptörzsekkel, Jan KOLLARNak a szláv nép eredetével és névelemzésével foglalkozó cikkei A „vegyes” rovat délszláv anyagából említésre méltó a név szerint nem említett, de felismerhetően Ljudevit GAJ helyesírási könyvéről szóló ismertetés. A fordítások területén a latin mellett főleg a német szerzők szerepelnek, a korábbiakon kívül SCHILLER és RANKE is. Az eredeti lírai alkotások tekintetében a publikált ódák aránya csökkent, ami főleg VITKOVICS Mihály halálával, MUŠICKI püspöki rangra emelkedésével, SARAVLIJA Montenegroba való költözésével függ össze. Megélenkül a verselmélettel való foglalkozás. Így a folyóirat hasábjain felmerült a kérdés, megfelel-e az időmértékes verselés a szerb nyelv adottságainak, alkalmazni lehet-e a latin és görög prozódia szabályait a szerb verselésre. HADŽIĆ személyes véleménye szerint a kvantikus szótagoknak hangsúlyokkal való keverése „összekuszálná” a verselést és e téren is hasonló „anarchia” alakulna ki, mint az irodalmi nyelv és a helyesírás tekintetében.

1831 végén HADŽIĆ, aki ügyvéd letéve az elnöki és a szerkesztői tisztséget is „társadalmi munkában” végezte, ez utóbbi funkciójáról lemondott. Utóda Teodor PAVLOVIĆ pesti ügyvéd lett, aki már évi 500 Ft szerkesztői tiszteletdíjat kapott. PAVLOVIĆ, akinek szerkesztői tevékenysége (a *Letopison* kívül szerkesztette a *Serbski Narodni List*-et és a *Serbske Narodne Novine*-t) nagy részben a vizsgált időszakot követő időre esik, folytatta elődeinek szláv – orosz vonalát. Ebben annyira megy, hogy hajlandó az oroszokat és a szerbeket egy népnek tekinteni és közös irodalmi nyelv kialakítása mellett száll síkra. *Iliász* fordításának részleteit orosz és szerb változatban közli.

Ugyanakkor a *Letopist* a kultúra ápolása mellett fokozottabban igyekszik politikai célok szolgálatába is állítani. Amikor KUNITS Mihály a magyar nyelvnek államnyelvnek való minősítését kívánta és a nemzetiségeknek is ajánlotta a magyar nyelv megtanulását,³⁰ a szerkesztő átveszi SERMAGE Petar grófnak a *Zagrebacke Novine* irodalmi mellékletében, a Luna-ban közölt éles tiltakozását és erélyesen állástfoglal a magyar nyelv erőszakos terjesztése ellen. De ő is utal arra, hogy a fajukhoz hűtlen jellemteleneknek megnyerése nem nyereség a magyarság számára sem. A magyarsághoz való kapcsolat tekintetében adalék az a tény is, hogy a folyóirat VITKOVICS Mihályra való megemlékezésé keretében lehozta a *Tudományos Gyűjtemény* terjedelmes nekrológiát is.³¹

A kialakulóban lévő illír szemlélet hatására a folyóirat a horvátok felé is közeledni kíván. Felhívja a figyelmet a horvát nyelv jogai mellett kiálló írásművekre, kiemelve, hogy „midőn egy nyelv (értsd a magyar) a nemzetiségi nyelveket teljesen legyűrni s a maga nyelvének az egyeduralmat biztosítani akarja, meg kell becsülni minden törekvést, mely a szláv nemzetiségi nyelvek jogainak védelmére szolgál”.³² Egy 1832 februárjában I. FERENchez benyújtott latin nyelvű üdvözlő irat felterjesztőit horvát-szerbeknek jelöli meg.³³

³⁰ *Letopis* 1833. 35. k. 144–156.

³¹ Uo. 1832. 31. k. 143–146.

³² Uo. 1832. 30. k. 152–153.

³³ Uo. 1833. 32. k. 34–39.

ugyanakkor egy magát illírnek nevező horvát nyelvtan ismertetése során azt kívánja, hogy a katolikus délszlávok is cirill betűket használjanak. Közli egy Pozsonyban élő horvát Ljudevit Vukotinović FARKAŠ levelét, aki hangsúlyozza, hogy „a folyóirat szükséges minden olyan horvátnak, aki hazáját és a szlávtságot szereti”. . . . „a szerbséggel egyesülni minden becsületes horvátnak kötelessége”.³⁴

Az irodalmi nyelv és a helyesírás tekintetében PAVLOVIĆ is tartotta a régi vonalat. VUK KARADŽIĆ Almanach-ját erősen leminősítő cikkben ismerteti.³⁵ Ugyanakkor azonban jobban teret enged a népdalnak. Elsőnek közli a népi líra első termékét, a híres *Devojka junaku*-t és munkatársai közé veszi Jovan SUBOTIĆ-ot, a század középső évtizedeinek irodalmi polihistorát, a *Letopis* későbbi szerkesztőjét, akit a népdalok ihlettek derűs hangú verselésre.

Ebben az időben a Matica is tovább erősödött. Bár tagjainak száma még mindig csak 42 volt, nagy nyereséget jelentett Sava TEKELIJE (THÖKÖLY Popovics Száva) aradi földbirtokos, a Thökölianum későbbi alapítójának belépése. TEKELIJE már ebben az időben is jelentős adományokkal támogatta a Matica-t és a szerb kultúrát. Pavlovic a Matica nevében köszönő iratot intézett hozzá, és hálából leközölte nagybátyjának THÖKÖLY Péter orosz tábornoknak életrajzát.³⁶ Ugyanekkor azonban a Matica belső életében is voltak zavarok. Egy tagot, aki PAVLOVIĆ ellen anyagi visszaélés miatt alaptalan feljelentést tett, kizártak az egyesületből.

E zavarok ellenére a *Letopis* kiadásának megszüntetése váratlanul következett be. A cenzúra részéről tulajdonképpen nem fenyegetett veszély, hiszen a cenzor ebben az időben Jovan VUKOVIĆ, a költő VUKOVICS Mihály fivére volt. Inkább HADŽIĆ eredeti konstrukciójának alapvető hiányossága bosszulta meg magát. 1834-ben a hatóságok vizsgálatot folytattak Joakim VUJIĆ önéletrajzával kapcsolatban, amelyet Jovan PRETNER Gorni-Kralovac-i nyomdájában nyomtattak ki. Mivel a mű kiadása ellen a pesti cenzor oroszbarát tendenciája miatt vétót emelt, az író művét elvitte a szerémségi Karlócára, ahol a katonai igazgatás cenzorától mégis sikerült megkapnia a jóváhagyást. A polgári hatóságok azonban ezt a megoldást visszaélésnek minősítették, és a néhány forgalomba került példány elkobzása érdekében a könyvtáraknál házkutatást tartottak. Ennek során Djordje KIRJAKOVIĆ újvidéki kereskedőnél egyéb könyvek mellett nagyszámú *Letopis*-t is találtak. Ekkor derült ki, hogy a Matica Serbska alapítása nincs jóváhagyva és nincs engedélye a *Letopis* kiadására. Ezért a helytartótanács 1835. febr. 17-én rendelkezést hozott, hogy a társaság alapítása és működése körülményeinek tisztázásáig tevékenységét be kell szüntetnie. Bár a Matica ezúttal is hivatkozott I. FERENC már említett leiratára, a HADŽIĆ féle érveket nem fogadták el és a jogszerű engedély elnyeréséig, két évig, a *Letopis* sem jelenhetett meg.³⁷

A kényszerű szünet azonban szerencsére sem a Matica, sem a *Letopis* számára nem jelentett nagyobb csapást. Hamarosan mind a társaság, mind a folyóirat újabb lendületes fejlődésnek indult.

³⁴ PETROVIC: I. m. 252.

³⁵ *Letopis* 1834. 36. k. 148–151.

³⁶ Uo. 1833. 33. k. 1–19.

³⁷ MILISAVAC: I. m. 48.

KÁLMÁN KINDLOVITS

La première décennie du Letopis de la Matica Serbe

Le *Letopis*, cette revue trimestrielle, plus tard mensuelle de la Matica Serbska, institution culturelle des Serbes de Hongrie, fondée il y a 150 ans, est une publication considérable de plusieurs points de vue dans l'histoire du journalisme du pays. L'exigence réelle et la capacité d'organisateur de l'élite culturelle serbe l'a maintenue vive, sans compter quelques interruptions insignifiantes, durant un siècle entier de la Hongrie historique. Le profil de contenu de la revue qui changeait de temps en temps, mais qui embrassait toujours un vaste terrain, a assuré un cadre convenable, de la protection et du soutien pour l'évolution de la culture et des aspirations scientifiques de la population serbe de Hongrie, elle a donné place aux écrits des linguistes, des littérateurs, des historiens serbes et appartenants à d'autres peuples slaves, à l'aide de son matériel d'information et de ses revues bibliographiques, elle a assuré une vue d'ensemble sur les événements de la civilisation serbe et slave en général.

La première décennie de la parution de la revue (à partir de son début de 1825 jusqu'à son interdiction en 1834) coïncide avec la première période de l'âge réformiste de Hongrie. La liste des articles de la revue reflète fidèlement les efforts multiples que les Serbes de Hongrie (en partie en reprenant les devoirs de leur mère-patrie aussi) ont déployé en vue de renouveler leur langue sur une base populaire, de moderniser leur littérature et de consolider leur conscience nationale. Ce qui a facilité à atteindre leurs buts, c'était la disposition traditionaliste des Slaves et leur penchant vers la collectivité, qui a aidé à détourner la magyarisation outré qui apparaissait déjà à la fin de cette période. Contre cette dernière, les auteurs des articles du *Letopis* ont élevé leur voix catégoriquement, mais toujours objectivement et dans un ton plein de dignité.

La parution du *Letopis* s'attachait étroitement à l'activité de la Matica Serbska, aux courants, aux problèmes, aux rapports personnels au dedans de cette institution (p. ex. dans le problème de la rénovation de la langue, de la réforme de l'orthographe). Dans la période traitée par l'étude, ses rédacteurs appartenaient aux intellectuels les plus actifs, ayant le plus large horizon, de la population serbe de Hongrie (littérateurs, juristes): Djordje *Magarašević*, Jovan *Hadžić*, Teodor *Pavlović* étaient les pionniers pleins d'autorité de la culture serbe de Hongrie. L'Imprimerie de l'Université qui s'est chargée de la production de la revue, a élevé le niveau de la revue par la qualité de son travail typographique. L'appareil bibliographique relativement abondant y a contribué également de sa part.

VARGA LÁSZLÓ

A sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepe a Heves megyei munkásmozgalomban

A munkásosztály megjelenését Heves megyében a kiegyezés után számos kisebb-nagyobb üzem- és gyáralapítás teszi lehetővé: Egerben, Gyöngyösön, Hatvanban s a nagyobb községekben dohánygyárat, kefégyárat, gőzmalmoikat építenek, szénbányákat nyitnak meg, amelyek az addig paraszti sorban élő tömegeket — bár egyelőre nem nagy mértékben — üzemi munkássá teszik.¹ Ugyanakkor a kapitalista fejlődésnek ebben az időszakában, a városok peremén, az ún. hóstyákban és a falvakban nagyszámú parasztság él, akik belekóstolva a kivándorlás nyújtotta felemelkedés lehetőségeibe, egyre hevesebben érdeklődnek a szocialista eszmék iránt, és egyre nagyobb mértékben kapcsolódnak be a munkás- és paraszt szervezkedésekbe.²

Ennek nyomán az 1900-as években jönnek létre a különböző munkás önszervező egyletek mellett, a Szociáldemokrata Párt városi és falusi szervezetei is, amelyek arra töreksznek, hogy mind a munkásságot, mind a parasztságot a marxizmus szellemében, a Szociáldemokrata Párt rendszerének megfelelően neveljék. Ebben a tevékenységben pedig alapvető szerepet kap a könyv, a sajtó az írásos információ.

A könyvkultúra e termékeire nemcsak a parasztság politikai mozgósítása miatt volt szükség, hanem azért is, mivel a munkásság-parasztság körében ez idő tájt a legfőbb olvasmány elsősorban az olcsó ponyvairodalom. Az elemi és tanonciskolából kikerülő munkás fiatalok a Nick Carter-féle ponyvairodalomnál, rémregényeknél és az olcsó, illúziókba ringató szerelmi ponyvaregényirodalomnál rekedtek meg.³ Ennél tovább csak a pártszervek irányítása alatt álló munkásotthonok, önképzőkörök segítségével juthattak, amelyek lehetővé tették, hogy megszervezzék saját könyvtárukat.

A munkásszervezkedés nyomán Heves megyében a századforduló körül jelennek meg az első munkáskönyvtárak, amelyek létrehozását természetesen az állam nem szorgalmazta és sem anyagilag, sem erkölcsileg különösképpen nem támogatta. Elsőként a legnagyobb létszámmal működő Egri Nyomda Részvénytársaság, az Érseki Nyomda munkásainak szervezete hozott létre ún. munkáskönyvtárat, amit követett a Gyöngyösön, de a községekben is megjelenő agrár-szocialista szervezetek, szociáldemokrata helyi szervek néhány példányos kézi könyvtárának megszervezése.

¹ *Alispáni jelentés Heves megye 1880. évi állapotáról.* Eger, 1881. 48. és *Alispáni jelentés Heves megye 1891. évi állapotáról.* Eger, 1892. 45.

² NAGY József: *A Heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakasza (1850—1914).* Eger, 1956. 34—35.

³ Özv. BACSKAI Kálmánné visszaemlékezése.

Nagyon jelentős volt a kézikönyvtárak mellett a szocialista eszméket terjesztő munkássajtó és röpirat-irodalom, amelyek hatása korántsem volt lebecsülendő, hiszen a szocializmus eszméi rajtuk keresztül jutottak el leghamarább és leghatékonyabban a legeldugottabb falvakba is. Így a *Szabad Szó* járt Besenyőtelek, Dormand, Füzesabony, Átány, Erdőtelek, Heves, Heves-vezekény, Kisköre, Kömlő, Nagyiván, Poroszló, Sarud, Tiszaigar, Tiszaórs községekben kb. 400, — a *Földmunkás: Mezőtárkány*, Tiszafüred és Tiszaigar falvakba kb. 260 példányban.⁴

A szociáldemokraták pártlapja a *Népszava*: Kál, Kerecsend, Átány, Heves-vezekény, Sirok, Csány, Pásztó, Hatvan községekben, Eger és Gyöngyös városokban volt kelendő, mintegy 600 példányban; míg a *Világszabadságot*: Felnémet, Füzesabony, Abasár, Egerbakta, Csány, Hort és Hatvan községekben terjesztették kb. 380 példányban.⁵

Rendszeresen jártak az újságok és folyóiratok közül a falvakba, városokba a keresztényszocialisták lapja az *Igaz Szó* és az *Új Lap* is, amelyeknek Egerben 250, illetve 180 példányban volt előfizetőjük.⁶

A munkásokra nagy hatással vannak az egyre nagyobb számban megjelenő munkásújságok, folyóiratok. Ezek javarészt tájékoztatást adnak a bel- és külföldi eseményekről, fordításokat közölnek baloldali, marxista irodalomból és a napi politikai és általában a munkáskérdésekben helyes eligazítást nyújtanak az olvasóknak. Az újságirodalomban jelentős szerepet kaptak a társadalomtudományok, benne a műszaki és természettudományok legújabb eredményei, és a magyar és külföldi szépirodalom munkásmozgalomhoz közel álló alkotásai.

Bár inkább szakmai mint munkásmozgalmi szempontból érdemel említést, de nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az első Heves megyei munkásújság elég korán, még 1868-ban megjelent Egerben, TóTH István szerkesztésében *Gutenberg* címmel, amely nemcsak az egri, de a magyar nyomdászoknak is a legelső újságja volt.⁷

A sajtó mellett nagyon hatásosak voltak a röpiratok, amelyekben a munkabérek és cselédbérek emeléséről, a földmunkások érdekeinek oltalmazásáról, a politikai helyzetről esett szó. Népszerűek a *Földmunkások megváltója*, *Egyesült erővel* és a *Hogyan segítsen magán a szegény ember* című kiadványok.⁸ Jellemzésül érdemes megemlíteni, hogy 1906-ban a Munkásvédő Szövetség működésükről 1 millió példányszámban nyomtatott röpiratot, amely szinte minden Heves megyei faluba eljutott és szervezkedésre mozgósította a parasztságot.

Többek között ennek, a századfordulón kibontakozott röpiratirodalomnak a hatására kezdődött meg 1906 tavaszán egy nagyszabású sztrájkmozgalom, amely kiterjedt Tarnamérára, Kömlőre, Tarnazsadányra. Innen a mozgalom

⁴ A *Szabad Szó* az ún. újjászervezettek lapja. 1907-ben a lap előfizetése 136 példányra csökkent. (NAGY József: I. m. 49, 53.)

⁵ KOLACSKOVSKY Lajos: *A Heves megyei munkásmozgalom kezdő kora*. (Gépelte kézirat, a tulajdonomban. 10.)

⁶ A pártlap támogatását olyan fontosnak tartották, hogy erről a témáról Hevesen és Tiszanánán pl. külön gyűléseket tartottak. (KOLACSKOVSKY Lajos: I. m. 17.)

⁷ Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy a Heves megyei munkásmozgalom élharcosai, különösen a mozgalom kialakulásának kezdeti évtizedeiben az egri és a gyöngyösi nyomdászok voltak. Közülük is kiemelkedő szerepet játszott VÁLYI György, aki kezdetben az Egri Líceumi Könyvnyomda dolgozója volt.

⁸ KOLACSKOVSKY Lajos: I. m. 13.

továbbterjedt a gyöngyösi járásra és először Ludason, Adácson, Vámosgyörkön, Visontán, Atkáron volt sztrájk a gazdasági cselédek között, majd ugyanígy továbbterjedve, sztrájkmozgalmak voltak a hatvani járásban, Csányon, a hevesi járásban Átányon, Boconádtól Tarnazsádányig és a pétervásárai járásban Egerbaktáttól Sirokig és Váraszóig.⁹

A munkáskönyvtárak az ún. szakegyletek keretében jöttek létre, és ezek a munkásság tömegeit ellátó közművelődési könyvtárként működtek. Tevékenységük korántsem volt zavartalan, hiszen működésüket nemegyszer betiltották, tagjaikat figyelték, a könyvtárak vezetését nemegyszer olyanok kezébe adták, akik megbízható elemei voltak a fennálló társadalmi rendnek.

Az egeri, gyöngyösi és egyéb szociáldemokrata helyi könyvtárakban különösen népszerű volt a ZOLA-sorozat, amelyekből szinte minden könyvtárban volt néhány példány. Általában ezeknek a könyvtáraknak kedvelt könyvei voltak az olyan olvasmányos regények mint JÓKAI, JÓSIKA, DUMAS, DICKENS, CERVANTES, TOLSZTOJ művei, de megtalálhatók itt a haladó politikai és felvilágosító irodalom népszerű termékei is, mint TÁNCSCS munkái, SZOKOLY Viktor: *A pápák bűnei*, CSERNISEVSZKIJ: *Mit tegyünk?* KOSSUTH iratai, DARWIN: *Az emberi faj története*, ENGELS, KAUTSKY egyes írásai.

Ennek az irodalomnak megvolt a maga emberformáló, világra kitekintő hatása, amit a munkásmozgalmi visszaemlékezések is alátámasztanak. RIHA György Eger 1919-es polgármestere írja, hogy egeri tanoncévei alatt ismerkedett meg a „cucilista” irodalommal.¹⁰ A műhelyben, ahol dolgozott egy KRAVCSIK nevű munkás befolyása alá került, aki kölcsön adta neki FOURIER *Utópia* c. munkáját, amelyben a közös termelésen keresztül reméli megvalósítani a szocializmust. Ennek a munkásnak a jóindulatából ismerkedett meg MARX, ENGELS, KAUTSKY, LENIN, BEBEL, TROCKIJ, BUHARIN személyével és könyveivel. Ez az olvasottság és a korai marxista tájékozódás vitte a szocialista mozgalomba is. DANCZA János fiatal munkáskorából emlékezik arra, hogy amikor Egerbe került dolgozni a világháború végén, az üzemben az idősebb szakmunkásoktól és szervezett munkásoktól kapott marxista füzeteket és ezekből sejtette, melyek a munkásság jogai, kötelességei, ezekből ismerkedett meg a lehetőségekkel is.¹¹

A kezdeti időszakban a megye munkásmozgalmában jelentős vezető szerephez jutott Egerben a Jókai úti, majd a Diófakút utcában lévő munkásotthon.¹² Itt már külön helyiség állott a munkáskönyvtárak rendelkezésére, amelyben — mindenekelőtt a Szociáldemokrata Párt kiadványai között — ott voltak a magyar irodalom klasszikusainak és a helyi szerzőknek érdekesebb alkotásai is. Ugyanakkor e könyvtárak jelentős tartozéka a munkásújság, a *Népszava* lapszámai, valamint a különböző röpiratok mintapéldányai. Ez a munkásmozgalmi könyvkultúra nagymértékben hozzásegítette a megye munkásosztályát a társadalmi viszonyok világos megismeréséhez és az 1918—19-es forradalmi törekvésekhez. Nyilván az agitációs, mozgósító hatású könyv, újság és röpirat-irodalom nélkül a megye munkásosztálya sem juthatott volna

⁹ VARGA László: *Heves megyei szövetkezetek a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság korában* Eger, 1970. 158.

¹⁰ RIHA György: *Fele magyar — fele cseh*. Kézirat 14. Dobó István Vármúzeum Újkortörténeti osztálya. Visszaemlékezések.

¹¹ DANCZA János visszaemlékezése 7. old. Dobó István Vármúzeum Újkortörténeti osztálya.

¹² KOLACSKOVSKY Lajos: I. m. 10. és NAGY József: I. m. 55.

el annak felismeréséig, hogy mint a hatalom leendő birtokosára milyen teendők várnak rá az I. világháború végén, a polgári demokratikus forradalom rövid időszakában és a proletárdiktatúra alatt.

Könyvek és könyvtárak a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság alatt

A polgári demokratikus forradalom nagy változást idézett elő a munkásmozgalom szervezetében. Megerősödött és szélesítette tevékenységét a Szociáldemokrata Párt, ennek következtében Egerben a régi Diófakút utcai helyiség már nem felelt meg részükre, ezért a Szarvas-laktanyát igénylik ki munkásotthon és párthelyiség céljára; itt helyezik el ideiglenes könyvtárakat, amelyben a párt sokasodó kiadványai is szép számmal kapnak helyet.¹³

Gyöngyösön hasonló a helyzet. A munkásotthon a Kertész utcában szűknek bizonyult, ezért a Központi Leányiskola földszinti termeit foglalják le a maguk részére. Szintén itt helyezik el a röpiratanyagukat, kézikönyvtárakat.¹⁴

De megindul a Szociáldemokrata Párt szervezkedése Hatvanban és a járási székhelyeken is, ami szintén a marxista irodalom terjedésével járt együtt. Új vonása a munkásmozgalomnak, hogy a szakszervezetek rohamos fejlődésnek indulnak, és ezek helyi szervei Hatvanban, Gyöngyösön, Egerben, Tiszafüreden, Pásztón, Füzesabonyban, szintén létrehozzák egyelőre néhány kötetből álló kézikönyvtárakat.¹⁵

Ugyanakkor a polgári demokratikus forradalom a kulturális élet modernizálásának a lehetőségét ígéri, és már ekkor is nagyszabású tervek születnek a könyvkultúra minden területére vonatkozóan. Felmerül a megyei könyvtár bővítése, a városi könyvtárak létrehozása, városi fiókkönyvtárak létesítése, a nyomdák tevékenységi körének bővítése.

1919. március 21-én megtörténik a hatalomátvétel, létrejön a proletárdiktatúra, és ezzel a polgári demokratikus forradalomban megszületett elképzelések javarésze a megvalósulás küszöbéig jut el. Ebben a változásban jelentős szerepe van a nyomdáknak és a könyvtáraknak. A Tanácsköztársaság megszületésének első pillanataiban kimondják, hogy végre kell hajtani a szocializálást, köztulajdonba kell venni a pénzintézeteket, nagybirtokokat, vállalatokat és gyáratokat, ezek között természetesen elsősorban a nyomdákat is.

Ennek megtörténte után az egri és a gyöngyösi nyomdák kielégítették a velük szemben támasztott igényeket és elsősorban röplapokat, plakátokat, a hadsereg részére tájékoztatókat nyomtattak. Legfőbb kiadványuk volt azonban — amely termékeik közül a legnagyobb olvasói hatást érte el — az újság: *Vörös Mátravidék* és az *Egri Vörös Újság*.¹⁶ A polgári demokratikus forradalom

¹³ VARGA László: *A Heves megyei könyvkultúra ezeréves története*. (kézirat 56. old.)

¹⁴ *A Heves megyei könyvkultúra ezeréves története* 58. old.

¹⁵ Pl. Gyöngyösön 1906-ban 130 szervezett kőműves, 30 szervezett ács, 45 asztalos, 41 szabó, 50 csizmadia, cipész van. Ezek szakszervezetei szoros kapcsolatban állnak a szocialistákkal. Kulturális tevékenységükben segítik egymást. Pl. könyvcserével, könyvtárak közös használatával. A sajtóra vonatkozóan KOLACSKOVSKY említi a Heves megyei munkásmozgalom kezdő kora már idézett művében, hogy Gyöngyösön DUDÁS József 1905-ben a szociáldemokrata Párt rendelkezésére bocsátotta a lapját és a gyöngyösi szocialisták vezetője dr. WALNER Tibor ebben tette közzé harcos, haragos írásait.

¹⁶ *Heves megyei sajtóbibliográfia (1838—1970)*. Eger, 1972. Készítette NAGY Józsefné vezetésével a Heves megyei könyvtár feldolgozó csoportja. 21, 89. 1919-ben ezzel egyidőben működött az *Egri Vörös Hírlap* is, amely viszont korábban alakult: 1918. május 1-én,

alatt kiadott különböző lapok a Tanácsköztársaság alatt vagy beszüntették működésüket, vagy a proletárdiktatúra lapjaként jelentek meg. Júliusban az egri újságírók Szabad Szakszervezete létrehozta háromtagú sajtódirektóriumát, amelynek dr. HARASZTHY Zoltán, SOMFAI János, SMÁZOR Béla lettek a tagjai.¹⁷ A sajtódirektórium fontosnak tartotta a cenzúra megszigorítását, ezért határozatban mondták ki, hogy a *Heves Vármegyei Hírlapot* és a *Katholikus Tudósítót* szigorú ellenőrzésük alá veszik, és ha úgy látják, hogy a két lap nem az új irányt szolgálja cikkeivel, akkor további megjelenésüket beszüntetik. A proletárdiktatúra alatt kiadott újságok a forradalmi mozgalom nélkülözhetetlen eszközei, rendszeres napi tájékoztatást biztosítanak a megye lakosságának, és kitűnő agitációs eszközei a kormányzótanács és a megyei direktórium rendeletei végrehajtásának.

A forradalom lényeges változást hozott a könyvtárhálózatban is. A forradalmak előtti agrárszocialista olvasómozgalmak, munkás olvasókörök tagjai most egyszerre direktóriumok tagjai, sőt nem egy esetben vállalatok vezetői, állami akciók irányítói lettek. A munkás és agrárszocialista könyvkultúra tehát meghozta a maga termését, ezért nem véletlen, hogy a Tanácsköztársaságban minden eddigénél nagyobb szerepet szántak a munkásság és a parasztság műveltségének fejlesztésére, a szocialista könyvtárpolitika megteremtésére. E téren alapelv volt az olvasóközösség és a közkönyvtárak kapcsolatának kialakítása. A lényege ennek a megállapításnak: „A könyvtárügy olyan széles bázison építendő ki, mint a népiskola.” Tehát olyan széles alapokon kell kiépíteni a közkönyvtárakat, hogy az egész ország területén bárki, bármikor könnyedén hozzájuthasson ahhoz a könyvhöz, amelyre szüksége van.

A tanácsköztársasági könyvtárpolitikának szinte a jelszavává vált: könyvtár eddig kevés volt és az is csak keveseké. Ezért a Tanácsköztársaság olyan könyvtárpolitikát folytatott, amely sok könyvtár létrehozását tűzte ki célul, s mindent a széles néptömegek érdekében. Megkezdték a gyári könyvtárak, a szakszervezeti könyvtárak szervezését, kiadták a jelszót: „Ne legyen gyár könyvtár nélkül”. Ugyancsak elkezdtek a falusi népkönyvtárak újjászervezését, külön könyvtárakat létesítettek a katonák, az ifjómunkások, és a Vörös Őrség részére. Ilyen körülmények között megnőtt a szerepe a múlt század végén létrehozott Heves megyei könyvtáraknak. Mint a gazdasági élet minden területén, a könyvtár fejlesztésben is az átszervezéshez a legelső lépés volt az államosítás. Ezzel megkezdődött a nyilvános könyvtárak hálózatának széles körű kiépítése, és az eddig elzárt vagy félig nyitott könyvtárak anyagának közkinccsé tétele.

Április 28-án jelent meg a rendelet az őrizet és kezelés nélkül maradt magánkönyvtárak államosításáról. Ennek során a Tanácsköztársaság gondoskodott a részben veszélyeztetett és könyvritkaságokat tartalmazó kiadványok közösségi tulajdonba való vételéről, kezeléséről. Így került állami tulajdonba Egerben a volt ANDROVICS-féle magánkönyvtár, az egri káptalan könyvtára és az Egyházmegyei Könyvtár is. Az átszervezett vagy felszámolt társaságok, szervezetek, mint a gyöngyösi és az egri kaszinó, valamint az egri Polgári Lovász-

és 1919. júl. 12-én szűnt meg. Egyébként az SZDP ekkor már olyan erős Gyöngyösön, hogy 1907-ben *Egyesülünk* címmel külön lapot indít, amely 1907. május 4. és 1908. jún. 19. között jelent meg. Szerkesztője BABUS József volt.

¹⁷ *A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Heves megyében.* (1918–1919 dokumentumgyűjtemény, Eger, 1969. 168–169.)

kör könyvtárát, az április 25-én kiadott rendelkezés szerint vették köztulajdonba. A megyében, sőt Egerben és Gyöngyösön is a május 1-e körül megalakult művelődési osztályok külön könyvtári megbízottakat neveztek ki, akiknek feladata volt a tanácsköztársasági könyvtárpolitika megvalósítása. Ebben a nagyszabású tervezetben két könyvtárnak szántak fontos szerepet. A vármegyeházán lévő megyei könyvtárnak, amit nyilvános könyvtárrá akartak tenni. Azt tervezték, hogy ez a megyében lévő népkönyvtári hálózat központja s egyben irányítója lesz.

A másik fontos elképzelés az egyházmegyei könyvtárhoz kapcsolódott. Amikor LUKÁCS György, akkori népbiztos júliusban Egerbe látogatott, megtekintette a liceumot is.¹⁸ A városi és megyei direktóriumi tagokkal való beszélgetés során olyan tervet hoztak nyilvánosságra, amely szerint a liceumban feltérképezik a képtárat, régiségtár-gyűjteményt és azt az érseki rezidenciába helyezik és ott múzeumot állítanak fel a proletárok részére. Ugyanakkor a könyvtárat felleltározzák és az eredeti könyvtárhelyiségben hagyják, tartalma szerint rendezik és természettudományi, történelmi stb. részekre bontják. Tervezték külön olvasótermek felállítását is, hogy a könyvekhez bárki hozzájuthasson. Ezt a korábban igen korszerű elképzelést nem tudták érvényesíteni, mivel részben rövid volt az idő a tervek megvalósítására, másrészt pedig ebből a csekély időből is elég sok nap kiesett azáltal, hogy Eger nem egy esetben a frontvonalon volt, így ez az időszak nem kedvezett a békés alkotómunkának.

Ha a liceumi és a megyei könyvtár ügyében időhiány miatt jelentős előrehaladás nem is történt, annál többet tettek a munkáskönyvtárak, az iskolai könyvtárak anyagának fejlesztésére. Különösen sok olyan könyvbeszerzést eszközöltek, amelyek szükségesek voltak az analfabétizmus felszámolásához és a napi politikai, az agitációs tevékenységhez. Ekkor már el lehetett mondani, hogy a könyv a szó szoros értelmében harci eszközzé változott. A munkások és parasztok műveltségi szintjének emeléséhez folytatott harcban a művelődésügyi osztály nagyszabású tervet dolgozott ki az analfabéták oktatására. Megkezdték a téli tanfolyamok szervezését, az ezzel kapcsolatos könyvek anyagának beszerzését. Ezenkívül a könyv volt az alapja az agitátorképzésnek, amit a Tanácsköztársaság alatt külön tanfolyamokon kezdtek oktatni. A júliusban szervezett agitátorképző tanfolyamokon a munkásmozgalom olyan megyei kiválóságai szerepeltek, mint KOLACSKOVSZKY Lajos író, direktóriumi vezető, LÁJER Dezső, FISCHER Manó, dr. BERTALAN József professzor.¹⁹

Az ún. szociális ismeretterjesztő iskola munkájához szükséges forradalmi iratokat, könyveket szintén a könyvtárak és a könyvkiadás biztosította, sőt külön brosrákat és tankönyveket is kaptak a hallgatók. E tanfolyam keretében különböző előadásokat szerveztek a kapitalista és kommunista gazdaságról, a termelési technika fejlődéséről, a gazdasági élet imperialista és kommunista korszakáról, a szocialista mozgalom történetéről, az első és második internacionáléről. Ezeket az előadásokat FISCHER Miklós tartotta, míg a bolsevizmusról LÁJER Dezső, a tudomány és művészet a kommunista társadalomban című témakörökről KOLACSKOVSZKY Lajos oktatta a résztvevőket.

¹⁸ *Egri Munkás* 1919. júl. 18. 4. sz. 3.

¹⁹ KOLACSKOVSZKY Lajos: *Az őszirózsás forradalom és a kommün Heves megyében*. Eger, 1969. 24.

Ebben a szocialista jellegűvé váló könyvkultúrában nagy szerepet szántak többek között az ifjúsági könyvtáraknak, amelyeknek szolgálniuk kellett és szolgálták is az ifjúság szocialista jellegű nevelését. Mindehhez persze azt is tudni kell, hogy a gimnáziumokban mind Egerben, mind Gyöngyösön a tanulók már a polgári demokratikus forradalom alatt szép számmal léptek be a Szociáldemokrata Pártba, majd később tagjai lettek az egyesített pártnak és létrehozták a maguk önálló szervezeteit. Ezek a diákbizottságok jelentős munkát fejtettek ki pl. a könyvkultúra területén is. Erre mutat, hogy Gyöngyösön a gimnázium 7. osztályos növendékei még április hónapban ADY-ünnepséget rendeztek, amelyen író-olvasó találkozó volt MÓRICZ Zsigmondal, majd az ünnepi műsorban BEREGI Oszkár színművésztől ADY-verseket hallgattak. Szintén a gyöngyösi diákok május 5-én MARX emlékének hódoltak, és az iskolában MARX könyvéből voltak felolvasások.²⁰ Az egri Ciszter és Reálgimnáziumban a diákbizottságok a munkásokéhoz hasonló lelkesedéssel ismerkedtek meg az addig ismeretlen szocialista eszmékkel, MARX és ENGELS műveivel.²¹ A könyvkultúra tehát ezekben az években pezsgésnek indult: soha nem látott érdeklődéssel fordult mind a fiatalabb, mind az idősebb nemzedék a könyv felé.

Egészében véve a Heves megyei művelődéspolitikai 1918–19-ben nagyszabású elképzeléssel kívánta megváltoztatni a nyomdák, a könyvtárak, a sajtó és a könyvterjesztés tevékenységét. Ezekből a nagy tervek közül az idő rövidsége miatt csak kevés elképzelést lehetett megvalósítani, de ami történt, az is jelezte, hogy a forradalmi átalakulás a magyar nép művelődési viszonyainak radikális megváltozását és a könyvkultúra magasabb szintre való emelését hozta volna magával.

Szocialista könyvkultúra, munkáskönyvtárak létrehozása és működése a két világháború között

A két világháború munkásmozgalmának helyzetét döntően meghatározta a Horthy-rezsim belpolitikája, mivel éppen a feudális és tőkés restauráció miatt fokozott erőt fordítottak a munkásszervezetek felszámolására, befolyásuk csökkentésére. Ezért Heves megyében a Tanácsköztársaság megdöntése után a szocialista irodalom is csak illegális körülmények között létezett.

1919 után a kezdeti lépések mélységes illegális leple alatt történnek, azért tudunk róluk ma is olgy keveset.

A munkás könyvkultúra újbóli fellendülése az 1922-es, 1923-as évekhez kötődik. Ekkor újból megyszerte kezdetét veszi a szakszervezetek helyi csoportjainak az újjászervezése. Ezek vezetésében számosan vesznek részt a Tanácsköztársaság egykori vezetői, szervezői közül. 1920-tól tovább folytatja működését a Természetbarátok Turista Egyesületének egri csoportja. Sőt 1922-ben megalakul, mintegy a tanácsköztársasági munkás-sportkör folytatójaként, az Egri Munkás Testedző Egyesület. Igaz, hogy tevékenysége csak rövid ideig tartott, 1925-ben pedig létrehozták az első munkás eszperantó tanfolyamot.

²⁰ VARGA László: *Heves megyei diákok az 1848–49-es és az 1918–19 évi forradalmi megmozdulásokban.* (Kézirat 18.)

²¹ *Egri Katolikus Főgimnázium értesítője az 1918–1919-es iskolai évről.* Eger, 1920. 3–5.

Egerben csakúgy, mint Heves megyében, 1922-ben voltak az első megmozdulások a szakszervezetek feltámasztására. Egymás után jöttek létre a vasások, fások, sütőmunkások csoportjai Gyöngyösön, Hatvanban és Tiszafüreden. Ezek mielőbb igyekeznek ideiglenes vagy végleges otthonhoz jutni annál is inkább, mivel a Tanácsköztársaság előtt és alatt megszerzett és kiépített otthonaikat elvették vagy szédülták. Ez történt az egri szervezett munkásokkal is, akiknek a Diófakút utcában volt egy munkásotthonuk, egy szépen felszerelt könyvtárral, amit azonban elvettek tőlük és a keresztényszocialista szervezetnek adták át. Ezek kapták meg a könyvtárat is, amit a marxista irodalom kiselejtezése után a húszas években tovább használtak.²²

Viszont a többi szervezett csoportnak tovább kellett munkálkodnia saját könyvtáruk létrehozásán. Amint azt DANCZA János leírja visszaemlékezéseiben, az egri vasas csoport befizető helyén a Juhász-féle vendéglőben látta először a csoport könyvtárát 1924-ben, amit egy ruháskosárban egy kimustrált ágyterítővel letakarva, a sarokban őriztek. Ez a könyvtár használt könyvekből állott, és az értéket ezekben tulajdonképpen a JÓKAI- és a MIKSZÁTH-művek jelentették. Túlnyomórészt olcsókönyvtári kiadványok és különböző témájú ponyvairodalom képezte a könyvtári állomány zömét, míg a szocialista irodalmat mindössze néhány vékony füzetecske képviselte.

Ez világhossá tette, hogy a Vasas Szakszervezet helyi csoportjának tagjai szakmai és politikai ismeretekre e könyvtár használatára révén nem igen tehetnek szert. Közülük DANCZA János volt az, aki a csoport pénztárából könyvszekrényt vásárlását és olyan könyvek beszerzését javasolta, amelyekből azt tanulják meg a munkások: „hogy kik is vagyunk mi, mik a feladataink és a munkásosztállyal szembeni kötelességeink”.²³ DANCZA személyes példamutatással járt elől a könyvtár gyarapításában akkor, amikor a saját könyvállományából 50 kötet gazdasági és politikai kérdésekkel foglalkozó kiadványt, ZOLA-köteteket adott kölcsön a szaktársainak. Hasonlóképpen ugyanezt tette unokaöccse DANCZA Lajos is. Szorgalmazásukra rövidesen megvásárolták a könyvszekrényt is. Ekkor kiselejtezték a Tanácsköztársaság korából megmaradó könyvanyagot, új gazdasági, politikai és szépirodalmi műveket szereztek be. Kérésükre a központ is adott néhány könyvet, és a tagok is vásároltak egy-egy kiadványt. Ezzel a könyvanyaggal nyílt meg az újjászervezett vasas munkáskönyvtár. Ez tette lehetővé, hogy a vasárnapi befizetések csoportos légköre megváltozott. Az itt folytatott beszélgetésekben egyre többször kerültek szóba a munkásirodalmi olvasmányok, a marxizmus kérdései, a szemináriumokon hallott tananyag.

A munkások könyvkultúrájának további jelentős eseménye volt, hogy 1925 márciusában DANCZA János az Építők befizető helyén megindította az első eszperantista nyelvtanfolyamot. A tanfolyam foglalkozásai során ismerkedtek meg nemcsak magával a nyelvvel, hanem az eszperantista újságokkal, irodalmi művekkel, haladó politikai nézetekkel. A tanfolyam hallgatói nemegyszer maguk is az eszperantista újságok szerzőivé lettek. Nagy eredménye volt DANCZÁÉK szervező munkájának, hogy az egri csoportnak néhány éven belül 12 tagja lett, akik az eszperantó nyelv birtokában közvetlen kapcsolatban állottak külföldi munkástestvéreikkel.²⁴

²² DANCZA János visszaemlékezése 43. Dobó István Vármúzeum Újkortörténeti osztály

²³ DANCZA János visszaemlékezése 45.

²⁴ DANCZA János visszaemlékezése 48.

Az eszperantó kör jelentőségét mutatja a munkásművelődés szempontjából az a tény is, hogy a nemzetközileg is jelentős, Párizsban megjelenő *Sennaciuolo* című lapnak a szerzőtársa lett maga DANCZA János is Fero álnéven, és a nő-kérdésről 1928-ban két ízben is publikált cikket az újságban. A csoport rendelkezett néhány eszperantista könyvvel is.²⁵ Közöttük MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája* című, eszperantó nyelven megjelent művével, amely egy vöröskötésű ötágú csillaggal elkészített borítóval jelent meg. Ezt a detektívek egy ízben DANCZÁTÓL elkobozták, de miután MADÁCH műveit minden könyvesboltban kapni lehetett, a következő mondat kíséretében adták vissza: „De tudja nekünk nagyon éberem kell szemmel tartanunk a felforgató kommunista sajtótermékeket”.²⁶ A munkás eszperantó körön keresztül léptek kapcsolatba szovjet eszperantistákkal is, és ez a kapcsolat ösztönzést adott nekik a fasiszmus elleni harchoz. Fennállásának néhány éve alatt az eszperantista kör és az ehhez kapcsolódó olvasómozgalom a munkás könyvkultúrának is kiemelkedő eseménye volt.

A munkásszervezetek összefogásában nagy szerepet játszott az Egerben 1926. aug. 15-én létrehozott szakmaközi bizottság, amely a hatóságok állandó zaklatása mellett is arra törekedett, hogy a helyi csoportokat munkásotthonhoz juttassa. Ez annál is fontosabb volt, mivel a munkásszervezetek általában vendéglőket használtak gyűléseik színhelyéül. Így Egerben a munkásszervezetek gyülekező helye volt a vasútállomással szemközi Juhász-féle Kisvendéglő és a mai Mecesz étterem helyén álló egykori Gyenes-féle kisvendéglő is. Ezek viszont kevésbé voltak alkalmasak könyvtár felállítására. Az önálló munkásotthon létrehozása azért is volt fontos a munkásság művelődése szempontjából, mivel azokban lehetőség nyílt a saját könyvtár elhelyezésére és a könyvek olvasására is.

A Heves megyei munkásmozgalomban döntő szerepe van 1925-ben a Magyarországi Szocialista Munkáspárt hatvani szervezete létrehozásának. A hatvaniak a vasút megépítése óta mindig is közel voltak Budapesthez, sokan oda-jártak dolgozni, így közöttük Hatvanból járt Budapestre JUHÁSZ József is, aki megismerkedik a VIII. kerületben a 16. sz. MSZMP alapszervezetben az új párt célkitűzéseivel, sőt az alapszervezetnek ő lesz a sajtófelelőse is.²⁷ Párt megbízatásként Hatvanban keres magának munkát, és a központ segítségével létrehozza az MSZMP hatvani szervezetét. Már a tagtoborzás során is a könyvet használják fel a Vági-féle röpcédulák terjesztésére. STUDD János az építőmunkások szakszervezetének könyvtárosa visszaemlékezései szerint JUHÁSZ József és társai LIPTAI János és KOVÁCS János többször is megkérték, hogy terjessze a Vági párt röpcéduláit. Ő a könyvtári könyvekbe csúsztatott be egy-egy röplapot, és ezúton juttatta el a szép számmal olvasó építőmunkások kezébe.²⁸ Ugyanakkor a párt eszméinek terjesztése az élő szó és röplapok mellett, röpiratok segítségével is történt, amit a központ szervei juttattak el a

²⁵ *Az Egri Múzeum Évkönyve 1966.* 310.

²⁶ Uo.

²⁷ *Az Egri Múzeum Évkönyve 1973.* 370.

²⁸ STUDD János veterán, levelében, amely 1975. március 12-én kelt, ezt az állítást cáfolja, viszont ennek ellenére sok érdekes dolgot mond el a szakszervezeti könyvtárakról. Így pl. március 19-i levele szerint: „... a Tanácsköztársaság után megmaradt 250 db könyvet hol az egyik, hol a másik vezetőség kezelte, mert az akkori hatóságok mindig a kommunista könyvek után kutattak, nekik még Zola is az volt. A megmaradt könyvek visszakerültek a könyvtárba. Mivel hogy a helyi szakszervezet e könyveket mindig a központtól kapta”.

szervezet tagjaihoz. Az újjászervezett MSZMP hatvani szervezete megalakulása után létrehozta saját kézikönyvtárát, amelyben marxista kiadványok szerepeltek. Ez a kézikönyvtár a párt szervezett tagjainak eszmei, ideológiai nevelését szolgálta. Ennek a jelentős kezdeményezésnek 1927-ben a rendőrség vetett véget, amikor az MSZMP hatvani szervezetét betiltották, vezetőit lefoglalták, pénzbüntetésre ítélték és magát JUHÁSZ Józsefet 3 évre kitiltották Hatvanból.

Hatvan mellett Egerben volt jelentős munkásszervezkedés a húszas években, amely azonban az MSZMP megalakításáig a rendőrség figyelme, terrorintézkedései miatt sem jutott el. Az MSZMP tagjai, mint KOLACSKOVSKY Lajos író, tanácsköztársasági direktóriumi vezető, bekapcsolódtak a választási küzdelmekbe. KOLACSOVSZKY a pétervásári járásban igyekezett mandátumot szerezni, de sikertelenül.²⁹

Az MSZMP felszámolása után a munkásszervezkedés a szakszervezetekben folytatódott tovább. Az egység erősítése érdekében különösen nagy súlyt helyeztek a munkások kulturális és sportéletének fellendítésére. Ezért többek között az egri munkások könyvtárainak fejlesztése különböző céllal bár, de állandóan napirenden volt. 1929. július 9-én az öSSIPARI munkásság könyvtáralapja javára rendeztek mulatságot, amelyből — mint ahogyan az kiderült — elsősorban az egri keresztényszocialista munkások intéző bizottságát kívánták támogatni.³⁰ Egyébként a különböző szervezetekben külön könyvtárellelnőri tisztséget is betöltöttek, amelyek nemegyszer fedő szervként szolgáltak a munkásmozgalmi tevékenységhez. Végeredményben a harmincas években már a keresztényszocialista szakszervezetek könyvtára mellett, minden más szakszervezet rendelkezett saját könyvtárral. Ugyanakkor működött Egerben a Szociáldemokrata Párt, amelynek szintén volt saját kézikönyvtára. A Szociáldemokrata Pártnak emellett szép számmal voltak külön magyar és világirodalmi témájú könyvei, különösen OKOS Miklós pártszervező jóvoltából a Heves megyei kiadványokból egy gyűjtemény is.

A munkások szervezetei között jelentős volt az egri és gyöngyösi nyomdászok könyvtára. Egerben a FAZEKAS vezette csoport irányításával fejlődik a könyv-olvasás, míg Gyöngyösön HABLICSEK András nyomdász vezetésével olvasnak munkásmozgalmi kiadványokat a munkatársak. A munkásszervezetek mellett falun az agrárszocialista csoportosulásoknak van kisebb, néhány kiadványból álló kézikönyvtárak. A szociáldemokrata könyvtárakban rendszeresen járatták a *Népszavát*, a nagyobb szervezetek a *Szocialista* című folyóiratot, amely rendszeresen közölt ideológiai tanulmányokat, foglalkozott a szervezeti kérdésekkel.

Különösen sokat forgatott olvasmánya a Heves megyei munkásoknak a két világháború közötti időben a *Népszava*. Több egybehangzó visszaemlékező szerint, a *Népszava* különösen kedvelt volt az építőmunkások között. Pl. az egri vár feltárásán dolgozó kőművesek egyetlen napot sem mulasztottak el,

²⁹ SZÁNTÓ Imre: *A dolgozó parasztság helyzete Heves megyében, a bethleni konszolidáció és a gazdasági válság éveiben 1920–1933*. Eger, 1956. SZÁNTÓ említi ebben a tanulmányában, hogy bár az MSZMP Heves megyei szervezetei 1928-ban megszűntek, de a Földmunkások Országos Szövetsége egyes helyeken tovább szervezte a mezőgazdasági munkásokat, sőt a Heves megyéből a Csáki-szigetpusztán dolgozó parasztok részére a párt újságot is küldött.

³⁰ DANCZA János visszaemlékezése 161.

hogy közösen meg ne beszéljék a *Népszava* legfrissebb cikkeit, ennek kapcsán a világpolitikai eseményeket.³¹ A sajtó nagy hatását mutatja, hogy az 1926. áprilisi megyegyűlésen BOBHY György gyöngyösi földbirtokos felszólalásában kifogásolta „hogy a béres mikor a trágyát hordja, akkor is újságot olvas”.³²

A *Népszava* elég sokat foglalkozott a Heves megyei munkásmozgalom eredményeivel. DANCZA János pl. aki a harmincas években részese egy jelentős barlangkutatásnak, sőt mint a Subalyuki barlang felfedezője, tudományos eredményeinek elismertetése végett nemegyszer kénytelen a *Népszava* segítségét igénybe venni. Érdekében több cikk is jelent meg a *Népszavában*, amelyek a munkásművelődés szempontjából érdekesek részünkre. Bár DANCZA János példája korántsem mondható általánosnak, mégis sok munkást jellemez már, amit róla írtak: „Szabad idejében, vasárnaponként szakkönyveket olvas, hogy tudását gyarapítsa”.³³

A *Népszava* mellett sokan olvassák a *Társadalmi Szemlét* is. A kommunista ifjúmunkások magyarországi szervezete a KIMSZ Egerben is megalakult. Tagjai motorkerékpáron és kerékpáron hordják Eger környékére Felsőtárkányba, Felnémetre, Kálba, Erdőtelekre és Kömlőre a *Társadalmi Szemlét* és a röpiratokat mindaddig, amíg a csendőrség fel nem fedezte őket.³⁴

Az egyetlen szocialista sajtótermék, amely Egerben jelenik meg, az *Egri Hangok* című szociáldemokrata újság, amely azonban 1936-ban, mintegy fél évig került csak kiadásra.³⁵ Számaiba belelapozva, az újságcikkekben a kor eseményeinek a munkásság szemszögéből való összefoglalását látjuk. Ugyancsak ebből a nézőpontból tekinti az irodalmat, a zenét, a mindennapi életet.

A 9. oldalon, az Irodalom rovat alatt ismerteti a *Szép Szó* áprilisi, majd KASSÁK Lajos *Munka* című folyóirata márciusi számát. Ugyancsak e lap márciusi számában, az irodalmi mellékletben említi KASSÁK Lajos *Három történet* című művét; itt írnak JÓZSEF Attiláról akkor, amikor nevét a polgári lapjaink nem túlságosan emlegetik. Egészében véve harcos lap az *Egri Hangok*, reprezentálja a Szociáldemokrata Párt és a szociáldemokrata szervezetek elképzeléseit a politikában, a gazdasági életben és a kultúra terén. Joggal írja a lap szerkesztője az induló számban, 1936. febr. 21-én: „a szocialista munkásság Kassáknál és József Attilánál tart, de Petőfit bárkik is kisajátították, Petőfi mégis a miénk marad”. S hogy ez így van, az is bizonyítja, hogy a lap PETŐFI Sándornak 1844. évi egri látogatása alkalmából írott *Egri hangok* című költeményének a címét kölcsönözte címlapjára. S joggal állapította meg a bevezető cikkben: „az Egri Hangok új világért harcol: a szocialista társadalom megteremtéséért”. Természetesen látjuk az *Egri Hangok* politikai korlátjait, de jelentkezése a megye munkásmozgalmának könyvkultúrájában jelzi: egyre jobban érik az az idő, amikor a munkásság a művelődés terén is elfoglalja uralkodó helyét és szerepét.

³¹ Id. VARGA László szóbeli visszaemlékezése.

³² SZÁNTÓ Imre: I. m. 20.

³³ DANCZA János visszaemlékezése 183.

³⁴ SZÁNTÓ Imre I. m. 37.

³⁵ *Egri Hangok*. Az Egri Szociáldemokrata Párt kiadványa. Szerkeszti OKOS Miklós. 1936. febr. 21.—1937.

LÁSZLÓ VARGA

Le rôle de la presse, des bibliothèques et de la lecture dans le mouvement ouvrier du comitat Heves

Avant la première guerre mondiale, dans le mouvement ouvrier du comitat Heves, les journaux comme *Szabad Szó* (Voix Libre) et *Népszava* (Voix du Peuple) ont un rôle d'instigateur important. Outre cela, le journal intitulé *Gutenberg*, paru en 1868 à Eger, n'était pas seulement le premier journal d'Eger, mais il était le premier journal des imprimeurs de Hongrie aussi. Certains pamphlets politiques avaient aussi un rôle politique important. Les bibliothèques ouvrières se sont créées avant tout dans les organisations social-démocrates d'Eger, de Gyöngyös et dans celles de quelques communes plus grandes.

La révolution démocratique bourgeoise de 1918 et la république des conseils de 1919 amènent une évolution considérable de la culture du livre des ouvriers. Le réseau des organisations du parti s'est amplifié, et avec cela le nombre des bibliothèques du parti augmente aussi. Ce qui est un trait nouveau de la culture du livre des ouvriers, c'est qu'avec l'évolution rapide des syndicats, le réseau des bibliothèques de ceux-là s'agrandit aussi considérablement.

En 1919, les bibliothèques privées ont été étatisées. Lors de son séjour à Eger, György Lukács a proposé qu'on transformât la bibliothèque ecclésiastique du Lycée en une bibliothèque publique et scientifique de grande envergure.

Les objectifs de la culture du livre révolutionnaire se sont évanouis avec le 1 août 1919, avec le renversement de la République des Conseils. Dans ces circonstances, c'était un résultat très important qu'à partir de 1922 la réorganisation des organisations ouvrières, et avant tout celle des syndicats recommence et avec cela, l'amplification d'un réseau de bibliothèque des ouvriers. C'étaient avant tout les syndicats des ouvriers de l'industrie de fer, de bois et de l'industrie boulangère de Gyöngyös, d'Eger, de Hatvan et de Tiszafüred qui excellaient à créer des bibliothèques à part.

Dans la culture ouvrière du livre d'entre les deux guerres mondiales, à Eger, c'était János Dancza qui avait un rôle important, en participant à la réorganisation de plusieurs bibliothèques ouvrières, et c'est à l'aide de ces bibliothèques qu'ils ont créé un cercle d'Espéranto qui a établi des relations avec les organisations des ouvriers européens aussi. Dans ces mouvements, c'est l'organisation de base de Hatvan du Parti Socialiste Ouvrier Hongrois qui jouait un rôle considérable en 1925 - 1926.

Dans la presse ouvrière d'entre les deux guerres mondiales, c'est le journal intitulé *Egri Hangok* (Voix d'Eger) du parti social-démocrate, paru à Eger, qui excellait, malgré tous ses défauts, par sa voix combattante qui attaquait hardiment l'hitlérisme ascendant et la vie publique d'Eger fortement influencée par l'église.

KÖZLEMÉNYEK

VIII. századi antiphonarium-töredék Sárospatakon. A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának töredékei között egy nyolcadrét alakú könyvről már korábban lefejtett, unciális írású pergamenlevélre bukkantunk. Mivel ezen írásfajtanak tudunkkal eddig ez az egyetlen Magyarországon előkerült emléke, s mint korai írás- és liturgiátörténeti emlék, nemzetközi érdeklődésre is számot tart, az alábbiakban ismertetjük.

A könyvet, amelyről a töredék származik, ma már nem lehet megtalálni. Feltevésünk szerint töredékünkkel bekötve került külföldről hazánkba.

A pergamen jelen állapotában is tanúsítja, hogy jó kidolgozású és fehér színű volt, bár a kötés külsejeként a verző erősen megkopott és bepiszkolódott. Legnagyobb kiterjedése 293×215 mm. Mindössze néhány milliméter hiányozhat belőle, eredeti állapotában kb. 310×225 mm lehetett. Kéthasábos, hasábontként 36 sort tartalmaz. Hasábméreték: $250 \times 75-85$ mm. A scriptio continuát a frazeológiai egységeknél gyakrabban megszakítja a térköz, de gyakran szerepel egy, két vagy három pont is. A pergament vaknyomással vonalazták, a hasábokat ugyanezzel a módszerrel öt milliméteres szélekkel keretítették. A punktórium nyomai megtalálhatóak.

Íróanyagként három színű tinta szerepel. Az alapszöveg barna, a feriak jelölése fekete és piros. Ezen színnel történt kiemelésen kívül a feriak utáni kezdő iniciálék nagyságban és díszítésben is kiemelkednek a szokatlanul apró (mindössze 2 mm a két vonal közti távolság!) unciális betűkkel írt szövegből. A belföldön rendelkezésre álló szakirodalom hiányossága miatt nem tudtuk megvizsgálni, hogy van-e összefüggés a TRAUBE által említett, a 6–8. századokban Észak-Itáliában használt negyedunciális¹ és töredékünk írása között. A betűk alakja alapján az írás a 8. századra tehető.² Az iniciálék ilyen egyszerű rajzos voltára (a rektó első oszlopában szereplő D betű esetében nem dönthető el, hogy ívében elmosódás történt, vagy alakos ábra lehetett) a Codices Latini Antiquioresben³ szereplő korai — főleg prekaroling — minusculák között sok példát találhatunk. Ugyancsak a prekaroling minusculák esetében előfordul a hárompontos központosítás is.⁴ De ez a fajta központosítás szerepel 7/8. századból származó unciális írásban is.⁵ Ha a betűk alakját alaposabban áttanulmányozzuk, akkor a következőket vesszük még észre: a *t* mindig ligatúrát alkot az utána következő betűvel, az *n* sokszor (pl. a 1. col. 2, 5, 7, 21, 23, 26, 34. sorok), az *m* néhányszor (a 1. col. 2, 23, 24, 25; a 2. col. 19.) kurzív minuscula, az *s* négyszer (a 1. col. 1, 4; a 2. col. 21; b 1. col. 25.) kurzív maiuscula írással szerepel.

¹ L. TRAUBE: *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters*. München 1911. 27.

² G. BATTELLI: *Lezioni di paleografia*. Vatican 1939². 78., F. STEFFENS: *Lateinische Paleographie*. Trier 1909². V.

³ Ed. E. A. LOWE. 1—[XI]. Oxford 1934—71.

⁴ *Codices Latini Antiquiores* V. 517, 537—8., VI. 718., VIII. 1142.

⁵ Uo. IX. 1379.

Ugyancsak kurzív nyomokat találunk néhányszor a sorok végén, amikor a szabályos unciális betűk nem férnének el. Tehát a scriptor egy másik írásfajtaban is jártas volt, s ennek betűformáit belekeverte a szövegbe.

A töredéken többféle rövidítési jelet használt a másoló. Összevonásos rövidítéskor a felül elhelyezett vonalat és a vonal fölött egy pontot; nazális rövidítésekor a vonalat a fentebbi módon, de pont nélkül; az autem rövidítésekor egy az arab ketteshöz hasonló hullámvonalat. Az összevonásos rövidítést nemcsak a nomina sacra esetében alkalmazza, hanem néha a birtokos névmásokat is ezzel a vonal fölötté pont-tal rövidíti. Ugyancsak ily módon történik a *quoniam* rövidítése (a 1. col. 11; a 2. col. 32, 34).. A rendelkezésünkre álló fakszimilékben nem találtunk példát erre a rövidítésfajtára. A vizigót írásban szerepel a $\dot{\text{—}}$ rövidítés a 9. század előtt, de csak az *m*-et jelöli, míg a pusztá vonal vagy az összevonásos, vagy az *n*-es rövidítés jele.⁶ A $\dot{\text{—}}$ rövidítési jel átkerült a beneventán írásba is.⁷ Szerepel azonban 6. századi unciális írásban is nagyon ritkán, de ott is csak az *m*-et jelöli, míg az *n*-et pusztá vonallal rövidítik.⁸ A nazális rövidítése nem általános szövegünkben, az esetek többségében elmarad. Csak az *m* rövidítése fordul elő, az is csak a sorvégen. Az *autem* rövidítéséhez (a 1. col. 27; a 2. col. 13, 17; b 1. col. 3, 7, 9) hasonló az a 2. col. 10. sorban szereplő *-ur* rövidítése. Mindig rövidíti a *per* szótagot is a *p* szárának áthúzásával. Egyéb egyedi — főleg sorvégen, helyszűke miatt alkalmazott — rövidítések: a 1. col. 28. sorban: *zela* = *zelau*; b 2. col. 25. sorban: *reþ* = *reprobauerunt*. Az a 2. col. 8. sor végén a scriptor elvethette a másolást, az ott szereplő jelek talán az utolsó két szó törlésére utalnak.

A verzón szereplő glossza — unciális-kurzív maiuscula-minuscula keverék írása — szintén a 8. századból származhat. Ezt tanúsítja a tinta színe, az azonos rövidítési rendszer, de főleg a betűk alakja. Nyilván használatkor hiányzott a nagyszombati rész, ezért azt hamar pótolták. A jellegzetes betűk: *a* — nyitott és unciális forma is, a sajátos *e*, az *et* ligatúra, a *t* és az *r*, valamint a szóközbeni nagy *i* (deInde). Ezek és a kurzív betűformák itáliai provenienciára utalnak. Ugyancsak az itáliai eredetet tanúsítják a főszöveg unciális betűformái, különösen annak ez a kicsiny mérete és a pergamen jó kidolgozottsága. Mrs. Virginia BRAWN és Bernard BISCHOFF professzor levélbeli közlései⁹ alapján is az íráskép az Észak-Itáliában használatos prekaroling írással hozható összefüggésbe, s a 8. század végén keletkezettnek tekinthető.

Töredékünk műfaja a római egyház antiphonarium missae-je, későbbi nevén: *graduale*. Incipit: *Feria IV. infra Hebdomadam Passionis: Offertorium* — Desinit: *Feria VI. infra Octavam Pascae: Graduale(?)*. Rubrummal jelölték az ünnepnapokat, de a rektón feketével levő feriak alól is elő-előbukkannak a rubrumozás nyomai. Hiányzik a szenvedés vasárnapja előtti szombat, ennek azonban nem alakult ki külön miséje, mert sokáig a virágvasárnap vigíliája volt. A nagyszombati kihagyást a glossza pótolja. A 8/9. századból fennmaradt antiphonarium missaekkel összehasonlítva megállapítható, hogy szövegünk és a HESBERT által kiadott antiphonariumok¹⁰ teljes egyezéséről nem beszélhetünk. Töredékünkben az introitust és a gradualét mindennap egy-egy zsoltár (vagy versus) követi, a communion azonban az előforduló 11 esetből (kétszer — virágvasárnap és húsvétkedden — hiányzik a *communio* is!) csak háromszor. Az offertoriumhoz csak egyszer ad szövegünk psalmust. Felépítését tekintve a HESBERT által közölt szövegek

⁶ Vö. STEFFENS i. m. XIII. L. TRAUBE: *Vorlesungen und Abhandlungen zur Paläographie und Handschriftkunde*. München 1909. 139. A. CAPPELLI: *Lexicon abbreviatarum*. Milano 1945. XXIV.

⁷ BATELLI i. m. 126.

⁸ STEFFENS i. m. V., CAPPELLI i. m. XXV.

⁹ Mindkettőjüknek ezúton mondok köszönetet.

¹⁰ R. J. HESBERT: *Antiphonale Missarum sextuplex*. Brüssel 1935.

közül a Corbie-i (853 után) és a reinaui (8/9. sz.) antiphonariumokhoz áll közel. De pl. a Corbie-i a *communio* után gyakrabban ad psalmust, a reinaui pedig egyszer sem.

A töredék szövegét — az eredetin szereplő interpunkciós jelekkel — teljes terjedelmében közöljük, a *Hesbert*nél alkalmazott átírást követve.¹¹

a 1. col.

- OFF. (Eripe me) de inimicis meis *Deus* meus.
 COM. Lauabo inter innocentes manus meas
 FERIA V. Omnia que fecisti nobis: PSALM
 Magna Dominus. GRAD. Tollite hostias et in
 5 troite. OFF. Super flumina Babillonis illic
 sedimus et fleuimus. dum recordare
 mur tui Sion. COM. Memento uerbi
 tui seruo tuo Domine. in quo mihi spem dedisti
 hec me consolata est in humilitate mea.
 10 PSALM. Beati immaculati: FERIA VI.
 Miserere mihi Domine quoniam tribulor libe
 ra me et eripe me de manibus inimico
 rum meorum. PSALM. In te Domine. GRAD. Pacifi
 ce loquebantur mihi inimici mei: U Ui
 15 disti (Domine) OFF. Benedictus es Domine doce
 me iu(st)ificationes tuas: COM. Ne tra
 dideris me Domine in animas persequentium:.
 DOMINICA IN PALMA (rubrummal)
 Domin(e) ne longe facias auxilium tuum a me.
 20 a (d)efensione mea aspice. libera
 me de ore leonis et a cornibus unicolor
 nuorum humilitatem meam: PSALM Deus
 Deus meus respice in me: GRAD. Tenuisti
 manum dexter(am meam) in uoluntate
 25 tua deduxisti me. et cum gloria adsumsisti me.
 U Quam bonus Israhel Deus rectis corde
 mei autem pene moti sunt pedes pene
 effusi sunt. gressus mei quia zelauit.
 TRACT. Deus Deus meus respice in me quare.
 30 OFF. Improperium expectauit cor
 meum et miseriam et sustinui qui
 simul contristaretur et non fuit
 consolantes me quesui et non in
 ueni. et dederunt in esca mea fel.
 35 et in siti mea potauerunt me aceto:
 FERIA II. Iudica Domine nocentes me.

a 2. col.

- et expugna inpugnantes a(d)preh(en)
 de arma et scutum et exurge in ad
 iutorium mihi. adcelera ut eripias me:.
 U Et effunde: GRAD Exurge Domine et in
 5 tende iudicium meum Deus meus et Dominus meus
 in causam meam: U Effunde framea.
 OFF. Eripe me de inimicis meis Domine doce
 me facere uoluntatem tuam quia fac adiu,
 COM. Erubescant et reuerentur simul.
 10 qui gratulantur malis meis induantur
 pudore et reuerentia qui magna lo
 euntur aduersum a me: FERIA III.
 Nobis autem glori(a)ri oportet in cruce
 Domini nostri Ihesu Christi in quo et salus ui

¹¹ Dólt betűkkel jelöljük a rövidítések feloldásából adódó betűket, zárójelben a kopás vagy egyéb sérülés miatt ma már nem olvasható betűket.

- 15 ta et resurrectio nostra. per quem salu(a)
 ti et liberati sumus: PSALM. Deus miseratur
 GRAD. Ego autem dum mihi molesti essent in
 duebant me cilicium et humiliabam
 in ieiunio animam meam: U Iudica Domine
 20 nocentes me expugna: OFF. Custodi
 di me Domine de manu peccatoris: COM.
 Aduersum me exercebantur qui s(e)
 debant in porta et in me ps(alle
 bant qui bibe)bant uinum ego ue(ro oratio
 25 nem meam ad te Domine be(ne)
 placiti Deus in multitudine misericordie tue.
 PSALM. Saluum me fac Deus. FERIA IIII.
 In nomine Ihesu omne genu flectatur
 celestium terrestrium et infer
 30 norum quia Dominus Ihesus Christus in gloria Dei est Dei
 Patris. PSALM. CI. GRAD. Ne auertas f(a)ci
 em tuam a puero tuo quoniam tribulor
 melociter exaudi me. U Saluum(m)
 me fac Deus quoniam: TRACT. Domine exaudi o(ra)
 35 tionem meam et clamor me(us) (ad te)
 OFF. Domine exaudi orationem meam et clamor.

b 1.col.

- (COM. Potum meum cum fletu tem
 perabam) qui eleuans elisisti me
 (et e)go sicut fenum arui. tu autem Domine
 (in)eternum permanes. tu exurgis mi
 5 (s)ereberis Sion quia uenit tempus
 miserendi eius. FERIA V. (rubrummal)'
 Nobis autem gloriari. PSALM. Cantate Domino
 GRAD. Christus fa(ctus est) pro nobis
 (ob)ediens usque (ad) mortem (mortem) autem
 10 (e)rucis. U Propter quod et Deus ex(altauit)
 OFF. Dextera Domini fe(c)it uirtute(m)
 COM. Dominus Ihesus postquam cenauit
 (e)um discipulis sui(s) FERIA VI. (rubrummal)
 (GRAD.) Domine audiui auditum tuum et
 15 (timui) T(RACT)
- [PASCHA] (Egész sor rubrummal)
 Resurrexi et (ad)huc tecum sum
 alleluia posuisti super me manum tu
 20 am mirabilis facta est sci
 (en)tia tua alleluia alleluia: PSALM. (D)omine probasti me
 GRAD. Hec dies quam fecit Dominus exul
 (temus) et letemur in ea U Confite
 (mini Domino. ALL. Pascha nostrum i)mm(olatus est Christus.
 25 U Epule)mu(r) in azimis sinceritatis
 (et ue)ritatis: OFF. Terra tremuit
 et quieuit dum resurgeret in iu
 (dici)o Deus alleluia: COM. Pascha nostrum inmo
 (la)tus est Christus alleluia itaque epulemur
 30 (in azi)mis sinceritatis et ueritatis alleluia alleluia
 P(SALM.) FERIA II. (rubrummal)
 Introduxit uos Dominus in terra flu
 (e)ntem lac et mel alleluia et ut lex Domini
 (se)mper sit in ore uestro alleluia alleluia PSALM. CXVI.
 35 G(RAD.) Hec dies quam fecit Dominus. U Dicat n(unc)
 Israhel) ALL. (D)ominus regnauit decore. OFF. An

b 2.col.

- (gelus Domini) descendit. COM. Surre(xit D)ominus et apparuit Petro *alleluia*. FERIA (III.) (*rubrummal*)
 Aqua sapientie potauit eos *alleluia* firmabitur in illis et non flectetur *alleluia*. et
 5 exaltauit eos in eternum *alleluia*. PSALM. CVII.
 GRAD. Hec dies. U Dicat. ALL. Uenit(e) exultemus
 OFF. Intonuit de celo Dominus et altissimus dedit uocem suam et apparuerunt fontes aquarum *alleluia*. FERIA (IIII.) (*rubrummal*)
 10 Uenite benedicti Patris mei percipite regnum *alleluia* quod uobis p(ar)atum est ab origine mundi *alleluia alleluia*. (PSALM.) Cantate Domino.
 GRAD. Hec dies. U Dextera Domini (fe)cit.
 OFF. Portas celi (aperuit Dominus) et pluit illi(s manna ut ederent pa)nem celi (dedit illis) panem angelorum manducauit homo. PSALM. Attendite. COM. Christus resurgens a mortuis (iam) non moritur *alleluia*. mors illi ultra n(on d)ominabitur *alleluia alleluia*:. FERIA V. (*rubrummal*) (Uic)tricem manum tuam Domine laudauerunt pariter *alleluia* quia sapientia aperuit os (mutum et lingua infantium) fecit disertus *alleluia alleluia*. PSALM. . . . GRAD. H(ec di)es
 25 Dominus. U (La)pide(m que)m reprobauerunt. ALL. Lauda Hierusalem OFF. In die (so)llemnitatis uestre dicit Dominus inducam uos in terram fluentem lac et mel *alleluia*
 COM. Populus adquisitio(nis) ad
 30 nuntiate uirtutes eius *alleluia* qui uos de tenebris uocauit in admirabile lumen suum *alleluia* FERIA VI. (*rubrummal*)
 Eduxit eos Dominus in spe *alleluia* (et) in micos eorum operuit ma(re) *alleluia alleluia*
 35 PSALM. Cantate Domino *alleluia* cantate Domino Benedictus

b 1.col. 12–15. sorokhoz írt marginális glossza:

In sabbato sancto
 pro introitu letania
 deinde gloria
 in ex(c)elsis *alleluia* redemptori (?)
 (c)um laudate Dominum¹²

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Az Academia Istropolitana egy fönmaradt könyve. A bécsi Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 4596. jelzetű kódexe ismeretlen szerzőnek Szent Máté evangéliumához írt kommentárjait tartalmazza. Az egyszerű papírkódex valószínűleg 1449-ben készült, mert az egyébként teljesen dísztelen könyv első, nagyobb, vörös kezdőbetűje mellett az 1449-es szám olvasható. Tulajdonosa az első előzékként használt pergamen levél versójának felső szélén levő írás szerint még ugyanebben az évben, október 28-án hozzáfogott elolvasásához: „Anno d[omi]ni 1449 fui admissus ad legendum eiusdem et in vigilia

¹² Ezúton is köszönetet mondok MEZEY László professzor úrnak, aki értékes módszertani segítséget adott.

simonis et Iude incepi legere hunc librum.” Kilenc és fél hónapig tartott, amíg a sűrűn teleírt, nagyméretű (295 × 218 mm) 495 folio levélnek a végére ért „In vigilia laurenti (!) Anno M^oCCCC 50”.¹ Ez az olvasó és egyben első tulajdonos — az a bejegyzések írásának hasonlósága alapján föltételezhetően — az a LENGENFELD Zsigmond volt, akinek a neve ott van az első kötéstábla belső oldalán: „Iste liber est m[a]g[ist]ri Sigismundi de lengenueld”. LENGENFELD Zsigmondról semmi mást nem tudunk, mint azt, hogy 1474-ben pozsonyi kanonok, a teológia baccalaureusa volt.²

A bécsi Cod. Lat. 4596 tehát a XV. században magyarországi tulajdonban volt, sőt valószínűleg a Magyarországon is készült kódexek³ számát gyarapítja eggyel. Ennél azonban sokkal nagyobb jelentőséget ad a könyvnek egy másik bejegyzés, ugyanott, az első táblán, LENGENFELD neve alatt, de más kéz írásával:

„M[a]g[iste]r Sigismu[n]dus obrecht de Lengenuelde in theologia bacc[al]aureus] posonij q[ue](!) (q[uo]d) et histropolis dici[tur] [cum] erigere[tur] Vni[vers]itas ex p[ri]mis collegiatu[s] hunc libr[um] loco triu[m] flor[enorum] Vng[aricorum] qu[os] de gradibus in facultate p[er]ceptis eidem debuit, coram tota facultate existente obtulit 1474.”

Ez a pár soros bejegyzés nemcsak annak a bizonyítéka, hogy az Academia Istropolitana első ismert, fennmaradt könyvével van dolgunk, hanem több ponton kiegészíti MÁTYÁS király pozsonyi egyetemére vonatkozó gyér ismereteinket. Mindenekelőtt újabb adalék arra nézve, hogy az egyetem 1474-ben még zavartalanul működött, ünnepélyes formák közt; a könyvajándékozás (és bizonyosan egyidejűleg az avatás) az egész teológiai kar jelenlétében történt. Megtudjuk azt is, hogy az avatás díja 3 magyar forint volt, de pénz helyett könyvet is elfogadtak a fakultás számára.

Tehát az egyetem egyes karainak valószínűleg külön könyvtárai voltak.⁴ Hogy nem pusztán arról volt szó, hogy pénz helyett, értékesítés céljára fogadtak el könyvet, hanem a könyvtár gyarapítására, azt már maga az ünnepélyes formában történt följajlás is bizonyítja. De az is valószínűsíthető, hogy a kódex láncos könyv volt. LENGENFELD bizonyára nem tartotta láncban a maga könyveit, hanem a kari könyvtárban őrizhették így.

LENGENFELD személyével így a pozsonyi egyetem eddig ismert teológus hallgatóinak a névsorát gyarapíthatjuk, méghozzá az ő esetében olyan hallgatóról van szó, aki az egyetem alapítása óta egyike volt az első konviktoroknak, bennlakó tanulóknak.⁵ Nem

¹ Az olvasás megkezdését közlő bejegyzés mellett, a lapszálon is ott van, hogy „... finiu i[n] uigilia laurentij” (!). A kódex utolsó sorának 1450 Szent Lőrinc vigiliáját megadó bejegyzése tehát nem a kódex elkészítésének idejét közlő kolofon. Így a bécsi kódexek nyomtatott katalógusa (*Tabulae codicum manu scriptorum... in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum. Vol. 3. Vindobonae 1869.*) tévesen mondja az 1449–1450. éveket a kódex keletkezésének idejeként.

² RIMELY Gusztáv: *Capitulum insignis ecclesiae Collegiatae Posoniensis. Posonii 1880.* 257. l. Pontosabb forrásközlés nélkül. Rá hivatkozva: ORTVAY Tivadar: *Pozsony város története. 3. köt. Pozsony 1894.* 266.

³ Kötéstáblája díszes, gótikus vaknyomásos bőrkötés. Valószínűleg Magyarországon készült (talán Pozsonyban?) Némileg hasonló hozzá annak a Gregorius-kódexnek a táblája, amelyet LAMBECK hozott el 1666-ban a budai várból. (Österr. Nationalbibl. Cod. Lat. 759.)

⁴ Így volt ez a bécsi egyetemen is, ahonnan 1470-ben a facultas artium könyvtárából kapott kölcsön egy könyvet HITTENDORF Miklós: „Exauditus fuit absolute M. Stephanus Murer de Brunn, qui petivit concedi M. Nicolao de Hittendorf in Theologia licentiatu, tunc in nova Universitate Histropolensi videlicet Posoniensi lectori quemdam librum pro exemplari de libraria facultatis.” (Közlő Császár Mihály: *Az Academia Istropolitana. Pozsony 1914.* 116. — (Tehát nem pusztán a pozsonyi káptalan könyvtára szolgált egyetemi könyvtárral, mint Császár M. (I. m. 76.) mondja.

⁵ A „collegiatus” jelentése Du Cange Glossariuma szerint collegi alumnus, convictor.

feladatunk itt, hogy LENGENFELD személyével, származásával, korábbi tanulmányaival foglalkozzunk, csak annyit jegyzünk meg, hogy az artes magisteri fokozatát nem a pozsonyi egyetemen szerezte meg, mert a hat év nem lett volna elegendő az artes és a teológia együttes elvégzéséhez, de nem is a közeli Bécsben tanult, mert a bécsi egyetem anyakönyveiben nem szerepel a neve.⁶ A baccalaureusi fokozat elnyerése után mindjárt, még ugyanebben az évben pozsonyi kanonok lett.

A kódex további sorsáról csak annyit tudunk, hogy a bécsi Egyetemi Könyvtárból került a XVIII. században a Hofbibliothekba.⁷ (Ma: Österreichische Nationalbibliothek.)

Érdekes módon ugyancsak a bécsi Egyetemi Könyvtárból és ugyanabban az időben került a bécsi könyvtárba LENGENFELDnek egy másik, vegyes teológiai tartalmú kódexe is. Mai jelzete Cod. Lat 4254.⁸ Benne a következők: *Lectura in libros Sententiarum*. — *Tabula in S. Thomae Aquinatis opera*. — *Auctoritates sanctorum patrum et doctorum* — *Expositiones rariorum vocabulorum, partim germanicae*. — *Synonyma unum et idem significantia*. Tulajdonos nevéként itt is: *Iste liber est Magistri Sigismundi obrecht de lengenfeld olvasható, más bejegyzés nincs benne. Elképzelhető, hogy ez is az Academia Istropolitana birtokába került, LENGENFELD ajándékként, de az sem lehetetlen, hogy nem is LENGENFELD volt a könyv, hanem ő csak használója a teológiai fakultás egy kódexének, neve azért van benne. Tudniillik a bécsi egyetemen — és bizonyosan ugyanígy a pozsonyin is — a teológia baccalaureusainak az avatás előtti évben éppen PETRUS LOMBARDUS Sententiáinak magyarázatát kellett előadniuk az egyetemen.⁹ Ennek a kódexnek az első, nagyobbik fele erről szól. Erre látszik mutatni az is, hogy LENGENFELD neve itt nem abban az alakban szerepel, ahogyan saját könyvében olvastuk (Sigismundus de lengenueld), hanem Sigismundus Obrecht de Lengensfeldként, tehát hasonlóan ahhoz, ahogyan az egyetemi ajándékozáskor írták be, szóval ahogyan az egyetemen anyakönyvezzve lehetett.*

Talán idővel LENGENFELDnek még egyéb kódexei is kerülnek elő a bécsi kéziratárban, olyanok, amelyekből valami közelebbi derül ki az ő könyveinek további sorsáról.

Befejezésként csak mint további vizsgálatra szoruló, lehetséges föltételezést említjük meg azt, hogy az Országos Széchényi Könyvtár eddig korvinának tekintett ősnymotatvány¹⁰ is talán egykor a pozsonyi egyetemé lehetett, nem a királyi könyvtaré. NICOLAUS DE AUSMO XV. századi itáliai ferences szerzetes *Supplementum Summae Pisanellae* című munkája ez az ősnymotatvány. Velencében jelent meg datálatlanul, 1473 augusztusa előtt, VENDELINUS de SPIRA nyomdájában. A Ferrarában illuminált első lap díszes keretében, alul két címer van egymás mellett. Az előkelőbb helyet jelentő címertani jobb oldalon (szembenézve baloldalt) IV. SIXTUS pápáé, baloldalt (a lapszél oldalán) MÁTYÁS király szokatlan összetételű címere: az 1. mezőben a magyar vágásos címer, a 2. mezőben a cseh oroszlán, a harmadikban a Hunyadi ház hollója, a negyedik sajnos fölismerhetetlenül lekopott.¹¹ A címerek alapján eddig az az általános vélemény, hogy

Die Matrikel der Universität Wien. 2. Bd. 1–2. Lfg. 1451–1518. I. Graz–Köln 1959–1966. (Publikationen des Instituts für Österr. Geschichtsforschung. VI. 1.)

⁷ Régi bécsi jelzete Univ. 141.

⁸ Régi bécsi jelzete Univ. 308. Kötése sokkal egyszerűbb, mint Lengensfeld másik kódexéé.

⁹ ÁBEL Jenő: *Egyetemünk a középkorban*. Budapest 1881. 73. l.

¹⁰ Inc. 197. — Az ősnymotatványról l.: CSONTOSI János: *XV. századi könyvtári viszonyok és egy ismeretlen Corvin-incunabulum*. Magyar Könyvszemle 1878. 59–79. — *A Corvin-könyvtárhoz tartozó ősnymotatvány*. Magyar Könyvszemle 1878. 55–56. — CSAPODI Csaba—CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára—SZÁNTÓ Tibor: *Bibliotheca Corviniana*. Budapest 1967. 47. sz. — CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest 1973. 438. sz.

¹¹ Színes reprodukcióját l.: BERKOVITS Ilona *Magyarországi corvinák*. Budapest 1962. 41. t.

IV. SIXTUS ajándékozta a könyvet MÁTYÁS királynak. Csakhogy elgondolkozásra készítet a tartalmi szempont. Miért ajándékozott volna a pápa egy ismerten humanista könyvgyűjtő királynak egy nyomtatott gyóntatási segédkönyvet? A *Supplementum Summae Pisanellae* ugyanis az egy évszázaddal korábban élt olasz dominikánus, BARTHOLOMAEUS DE PISA „Summa casuum conscientiae”-jéhez, tehát casuisticai munkához készült pótlás, gyóntató papok számára, a különböző vétkek megtételését összeállító kézikönyv. S még ha legalább Rómában jelent volna meg, de nem: Velencei nyomtatvány. Szokatlan a két címer ilyen alkalmazása is. Hasonló esetet, az adományozó és a megadományozott címerének egymás mellé helyezését eddig még nem láttam.¹² Viszont elképzelhető lenne a címerek ilyen alkalmazása egy olyan egyetem könyvén, amelyet pápai fölhatalmazás alapján a király állított fel. Ezért is sajnálatos, hogy a magyar címer negyedik mezője teljesen eltűrlődött, s nem tudjuk, mi volt ottan. Végül érthetetlen az is, miért került ki és maradt fönn ily módon a Corvina Könyvtárból egy nem tulságosan díszes nyomtatott könyv, amelynek tartalma a könyvtárt dézsmáló humanistákat nem igen érdekelte. Ők nem ilyen könyveket vittek el a királyi könyvtárból, jogosan-jogtalanul. Föltűnő nem utolsósorban az is, hogy a könyv éppen a *pozsonyi* ferencesek könyvtárában bukkant föl.

Az utóbb mondottak persze csak föltételezések. Az viszont kétségtelen, hogy a bécsi Cod. Lat. 4596 újabb bizonyítéka annak, hogy nemcsak a magyar könyv- és könyvtártörténet, hanem az egész magyar középkori művelődéstörténet szempontjából milyen mulhatalatlanul fontos feladat rendszerezett, szervezett, folyamatos föltáró munkával hozzáfogni a külföldi kódexgyűjtemények (és töredékgyűjtemények) darabról darabra való átvizsgálásához.

CSAPODI CSABA

Egy 16. századi olasz tudósítás Erdélyről. Nemcsak a történészek, hanem a 16. századdal foglalkozó irodalmárok, kultúrtörténészek is egyre nagyobb szükségét érzik, hogy a régi és új kutatások felhasználásával elkészüljön a BÁTHORYAKRÓL szóló monográfia. Erről évekkel ezelőtt tett már említést KOSÁRY is a BÁTHORYAKRÓL készített összefoglaló fejezetben.¹³ Nem lehet csodálkozni, hogy egyelőre nem nagyon vállalkozik senki ilyen mű megírására, mert a kérdés szakavatottjai hamar meggyőződnek, mennyi megoldatlan, feltáratlan, nehezen hozzáférhető anyaggal kellene előbb megbirkóznok. Másrészt épp a BÁTHORYAK, különösen Zsigmond és a bíboros fejedelem, András közelítették meg legjobban a princípék jól ismert sokoldalúságát, vagyis mindegyikük vérbeli humanista kívánt lenni. A kutatóknak tehát — akarva, nem akarva — nyomon kell követniök őket érdeklődési körük minden egyes szektorán. A témát még bonyolultabbá teszi az, hogy kapcsolatuk a fél világgal minket is arra kényszerít, hogy a külföldön lappangó adatokat is számba vegyük. Jelen cikkem mindössze egy ilyenről kíván beszámolni. Alessandro BAVIERA 1932-ben a *Rivista Araldica* c. olasz folyóirat 3. közl.-ben megjelentette 16. századi ősenek írását, melyet családi levéltárunkban fedezett fel: *L'Italia, la Transylvania e l'Ungheria per il nobile G. Francesco Baviera de Senigallia, ciambellano particolare del*

¹² A *Statuta urbis Romae* állítólagos korvina-ösnyomtatvány, szintén pápai és magyar címerrel, évtizedek óta lappang, ezt tehát nem tudjuk megvizsgálni. (GULYÁS PÁL: *A Korvina két maradványa Amerikában*. Magyar Könyvszemle 1915. 127. tévesen írja, hogy a new-yorki Pierpont Morgan Könyvtárba került. A könyvtártól levélben kapott tájékoztatás szerint nincs ott.)

¹³ KOSÁRY D.: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I. k.* 306.

principe Sigismondo Báthory címmel. Mindenek előtt magyar fordítását közlöm, ezt követően pedig néhány összefüggésről kívánok beszámolni, melyek teljesebbé teszik Zsigmond fejedelem udvaráról alkotott eddigi ismereteinket.

Erdélyi tudósítás

„Ámbátor nem vagyok erdélyi, de még magyar sem, hogy olyan kimerítő tájékoztatást adhassak erről az országról, mint amilyent Főtisztelendőséged elvárna, mindazonáltal elmondom, amit saját magam megismerhettem, vagy amiről mások értesítettek. Hiszen néhány évet töltöttem itt és *szolgálatomnál fogva* többször felderítéseket végeztem az itteni erődítmények és határok körül.

Most eltekintek attól, hogy elismételjem mindazt, amit már Brodarics Istvántól, vagy Bonfinitől úgyis tudunk, hogy t. i. Erdély Dáciának volt része és hogy miért hívják Erdélynek, s hogy hová tartozik. Ehelyett inkább arról számolok be, hogy ezt a kis országot koszorú módjára veszik körül a zord hegyek, melyeken alig található egy-két hágó. Oly magasan fekszik, hogy a folyók nem befelé tartanak, hanem határai felé futnak. Ezek közül leghíresebbek a Maros, az Aranyos, a Szamos, a Körös, a Sebes, az Ompay. Ezek azért is híresek, mert arannyal kevert homokot sodornak magukkal. Ezt az aranyat oly haszonnal mossák ki belőlük az ott lakó erdélyiek, hogy egész családjuknak megélhetést biztosít. Ezt az aranyozott homokot a hegyekből alázuhanó folyók vize mossa ki. T. i. maguk a hegyek nagy része tele van ezüsttel, arannyal és más nemes fémekkel. A rezet és a vasat maga a Fejedelem gyűjteti össze, hogy ellássa velük erődítményeit. Ófelsége pénzverdéje is húz valamelyest hasznót az arany- és ezüst bányákból, mert az ott dolgozó bányászok neki dolgoznak. Mindez természetesen nem így lenne, ha valamelyik főúr, vagy herceg tulajdonában lennének és takarékosagra hivatkozva, más módon járnának el.

Az ország nyolc részre oszlik. Zetevóik a Nagyságos Fejedelemtől függenek, akinek alkalmanként beszámolnak alattvalóikról, bajaikról, kívánságaikról. Általában úgy kormányoznak, hogy Ófelségének tetszését elnyerjék, mert az országgyűléseken így nagyobb reménnyel várhatják, hogy kéréseiket teljesíti.

Az országban többféle nyelvű nép lakik. A német nemzetségről úgy mondják, hogy valamikor, nagyon régen Szászországból jöttek ide őseik. Ma is szászoknak hívják őket. Emberségek, nagyon szorgalmasak, maguk építette városokban laknak. Okosan kormányoznak, tekintélytisztelők és őket tartják a Fejedelem legjobb alattvalóinak.

A Fejedelem a szászokon kívül a székelyeknek is ura. Harcot, háborút, vízezi tetteket szerető nép. Olyaszfélek, mint a svájci országokban lakók. Úgy hallottam, hogy amikor még szabadságukat élvezték, háború idején jó 40 000 főt számláló hadsereget állítottak ki. Sokat lázongtak, amiért az előző fejedelmek megfosztották őket szabadságuktól. Most már ellenkezés nélkül megadják azt, amit kirónak rájuk.

Emellett az országrész mellett nagy tömegben élnek szétszórtan oláhok, akik állítólag a régi római coloniák maradványai. Póriasak, szolgálaiak és megromlott latin-olasz szavakkal beszélnek. Egymás közt románoknak nevezik magukat. Vidéki településeiken a mi itáliai stílusunk szerint élnek. Házaik, mezeik elkülönítve vannak egymástól. Az ország többi lakója általában együtt lakik, falvakban: 50, 60, 100, 200 házas községekben.

Különben az ország majdnem köralakú, minthogy olyan széles, amilyen hosszú. Úgy hírlík, hogy minden irányban 35–40 mérföld. Különben Főtisztelendőséged igazolni tudja mindezt, mert amikor ezen a vidéken 3–4 mérföldet megtett naponta, látta felkelni és lenyugodni a napot.

A fallal körülvett városok közül a főbbeket sorolom fel: Szeben, Brassó, Beszterce, Szászsebes, Szászváros, Kolozsvár. Mindegyik rendelkezik — akárcsak az itáliai városok — falakon túlra vezető utakkal. A házak, templomok is itáliai módra vannak építve, csak a téglák különböznek. Külön említem meg Gyulafehérvárt, ahol székel Ófelsége. Nem szépsége miatt lett fejedelmi város, inkább azért, mert az ország közepén van. Nagyszerű levegője van. Nemcsak a mostani fejedelem lakik itt, — már elődei is ezt választották, ahogy a város emlékei is elárulják. A Nagyságos Fejedelem állandóan védő és támadó fegyvereket gyártat ebben a városban. Innét küldi szét országának erődítményeibe, azokba, melyeket a legfontosabbaknak tart.

Jóllehet ez az ország tele van nagy hegyekkel, mindazonáltal nem hiányoznak belőle a sík vidékek és lankás dombok sem. Ezek oly termékenyek, hogy kívánni sem lehetne jobbat. A búza — átszámítva a mi pénzünkre — egy scudot ér. Sok jó bor is terem erre

felé, de nem egyformák. A nemes urak inkább a magyarországi részekből hozatnak, vagyis arról a vidékről, mely még Ófelségéhez tartozik.

Ami az állattenyésztést illeti, szintén nagyon gazdagnak mondható; olyannyira, hogy a legkülönbözőbb vásárra hajtják a barmokat. Ennél is dicséretreméltebb a lótenyésztés. Nagyszámú nemesvérű lovaikat mindenfelé ismerik, hisz a Nagyságos Fejedelem bőkezűen ajándékozza őket. És hogyha nem lenne ezen a téren is oly bőkezű, annyit össze lehetne terelni belőlük, hogy Főtisztelendőséged elámulna rajta. Mindez nem jelenti azt, hogy szükség esetén a Fejedelem néhány nap alatt ne tudna összeállítani egy hadsereget is akár, — mindenféle kiadás nélkül! Ez a nemesség ugyanis egyrészt saját hajlamánál fogva, másrészt a Fejedelemtől kapott szabadsága miatt úgy kedveli a fegyvereket és a lovakat, hogy nincs ennél főbb foglalatossága. De a lovasságon kívül van sok besorolt gyalogos katonája is a Fejedelemnek, akárcsak Itáliában. E közkatonáknak az a kiváltsága, hogy mentesek a terhektől. Ennek fejében viszont készen állnak minden parancsra. *Főtisztelendőséged is látta azt a hétszáz katonát, akik Ófelsége palotájában állnak őrséget és kék színű egyenruhájuk van. Az ország különböző helyén állomásozó egységeknek is más-más színű ruhájuk van; u. i. a szerint kötelesek öltözni, amilyen színű ruhában járnak otthon, ahonnet valók. Ha Főtisztelendőséged is úgy járná be a Nagyságos Fejedelemmel a birodalmat, mint én, bizonyáran nagy öröme telne a sok katona láttán, akik ily rendezettek és ily sokféle színbe öltözöttek. Mily pompás látvány e színek együttese!*

Az országnak igen nagy vadállománya van: medvék, vaddisznók, erdei bivalyok (bölények), szarvasok, zergék, egyéb apróvadak. Az ország népe ezeket nagy örömmel ejti el. De Ófelségének saját erdei vannak, ahol kedve szerint vadászik.

A folyók telve vannak nagy és kis halakkal, mint pl. a Maros, mely a nagy tokhalakról híres, vagy a hegyi folyók a sok pisztránggal. A folyókon kívül sok tava és mesterséges halastava van. És nem hallgatható el a sok finom, nemes gyümölcs. Néhol még a narancsot és a citromot is termesztik.

De térjünk rá az erődítményekre. Sok van belőlük és mindegyik a Fejedelemnek van alávetve. Ez azt jelenti, hogy akarata szerint von ki, vagy helyez át őrséget, katonaságot, kapitányokat, — kivéve azokat a helyeket, melyeket adományként adott egyeseknek.

Az ország különben régen a Magyar Királysághoz tartozott, mert Erdély egykori urai elismerték Magyarország királyait. A nagy török háborúk idején Isabella királyné kisleányával, vagyis János királlyal ide menekült. Ők itt is uralkodtak, miután Erdélybe visszatért a hajdani szabadság. Majd megválasztották Báthory Istvánt fejedelmül, ő utána öccse, Báthory Kristóf következett, aki a mostani fejedelemnek édesapja volt. A mostani fejedelem igen nagy áldozat árán gyakorolja hatalmát, mert az országot gyögyverrel a kezében védi meg a töröktől, aki állandóan háborgatja. A határokon portyázások folynak. Az efféle kártevések a barbár törvények szerint nem számítanak bűnnek, csupán vitézi próbáknak. Mivel foglyokat nem ejthetnek és így váltságdíjat sem remélhetnek, ezért aztán ölik egymást, törökök és magyarok, kegyelem nélkül. E miatt aztán kb. 4.000 lovat tart a Fejedelem a határ különböző pontjain.

Ófelsége öröksége közel 70.000 scudót tesz ki, — és kb. még egyszer ennyit szétosztott rokonai és ismerősei között. Az országgyűléstől is megkapja, amit kér, kétszer egy évben. Így gondoskodnak fejedelmük szükségleteiről, melyekről a diétákon értesülnek.

Amilyen gazdag az ország más vonatkozásban, olyan szegény céhekben. Minden szükségletüket külföldről hozatják be, — a legkisebb dolgot is, sapkától a cipőig. A Fejedelem azonban elhatározta, hogy az Erdélybe látogató idegenek révén a céheket is felvirágoztatja.

Főtisztelendőséged ne csodálkozzék, hogy erről a Fejedelemtől keveset beszélnek Itáliában. Ennek nemcsak az az oka, hogy nagyon messze van és kevés a kereskedelme, hanem különösen az, hogy Erdély két hatalmas császárság között fekszik, melyek elhomályosítják ragyogását. Ófelsége, a Fejedelem mélyen vallásos, hívő katolikus, okos és igazság szerető, erényes és pártolja is az erényeket, azoknak minden fajtáját. Főtisztelendő Uramra hagyom annak megítélését, hogy milyen tökéletesen tud latinul, olaszul társalogni; *hisz nem egyszer találkozott vele és tárgyalásokat folytatott zárt ajtók mögött, csak úgy, mint mások előtt, társaságban. Azt hiszem elég róla és képességeiről annyit mondanom, hogy 16 éve ellenére az országgyűlés alkalmának ítélte a kormányzásra. Szívesen alávetették magukat uralkodásának, anélkül, hogy föléje állítottak volna bárkit is, míg eléri a megfelelő kort. Azóta is úgy kormányoz, hogy az ország elégedett vele. Igaz ugyan, hogy a vallás tekintetében sok ellentét van közte és az urak között, de tiszta életének példájával bizonyára sikerül meghódítani ellenfeleit. Az iránta érzett szeretet révén — Isten kegyelmével — bizonyára sikerül végül is az ország népét, vagy annak egy részét megnyerni az ő katolikus hitének.*

Egyszóval Főtisztelendő Atyám, nem akarom folytatni e Fejedelem érdemeinek felsorolását, mert akkor soha nem tudnám befejezni írásomat. Hallgasson meg tehát másokat, akik még teljesebb és még magasztalóbb beszámolót készítenek, — és ítéljen legjobb belátása szerint.”

*

Ha értékelni akarjuk G. Francesco BAVIERA erdélyi tudósítását, legcélszerűbb, ha külön választjuk a direkt és indirekt szempontokat. Úgy tűnik ugyanis, hogy közvetlenül, tehát csupán a szöveg tartalmát tekintve, nem sok újat nyújt. Különösen akkor tűnik ez ki, ha összehasonlítjuk az erdélyi udvarban ez idő tájt szerkesztett tudósításokat, leírásokat, nyílt vagy titkos jelentéseket BAVIERA fenti levelével. Nemcsak GROMO testőrkapitánynak, POSSEVINO jezsuita diplomatának, avagy G. ARGENTANAK *Copia di una lettera* (Brescia 1608) írásaira gondolok, melyek eléggé közismertek, — hanem azokra a levelekre, melyeket pl. Zsigmond fejedelem udvari muzikusai írtak.² Ezek sok olyan megjegyzést, észrevételt tartalmaznak a fejedelem karakteréről, vagy olyan hírekről tudósítanak, melyek éppen a szemtanúi élmény, az egyéni megfigyelés miatt rendkívül becsesek, — és amelyek alig ismertek; még azoknak is, akik pedig közelebbről kívánnak foglalkozni Erdély egyik legbonyolultabb korszakával. Nos, BAVIERA — legalábbis látszatra! — nem nyújt annyi értékes adatot, mint az imént említettek. De amit nyújt, mindenképpen gazdagítja a korabeli belpolitikai, gazdasági életről szerzett ismereteinket. Íme néhány közülük: — az erdélyi aranyosók, a fejedelem arany-, ezüst-, réz- és vasbányái; az ország vezetőinek viszonya a néphez, illetve a fejedelemhez; a különböző nemzetiségekről, karakterükről rajzolt tömör leírások; az erdélyi urak katonaság szelleme, rajongásuk a lovak iránt; összehasonlítása Erdélynek Svájjal; a székelyek most már szó nélkül engedelmeskednek(?); az erődítmények jogi helyzete; a portyázások; nincs váltságdíj; a fejedelemség egyik legnagyobb gyengéje: a céhek, az ipar hiányossága, a kereskedelem lanyhasága, kezdetlegessége, első híradás az erdélyi fegyvergyártásról. Sokkal többre jutunk, ha az indirekt szempontok alapján analizáljuk BAVIERA erdélyi tudósítását. Ezek olyan távlatok felé irányítják figyelmünket, melyek — épp az összefüggések miatt — felszínre hozzák BAVIERA igazi szerepét, írásának jelentőségét.

A legelső és legfontosabb annak tisztázása, vajon ki küldte Erdélybe BAVIERÁT, volt-e kapcsolata az olasz diplomáciával? Ha igen, — milyen megbízatása volt?

A közzétett szövegből az nyilvánvalóvá lett, hogy egy egyházi személynek írta beszámolóját, akit ugyan nem nevez meg név szerint, csak Reverendissimo Monsignorenak hív. A cikk írója, vagyis BAVIERA késői leszármazottja felhívja figyelmünket, hogy őse az ALDOBRANDINI családdal közeli rokonságban volt.³ Ez a név nem ismeretlen számunkra, mivel az ún. 15 éves háborúban szereplő pápai zászlóaljok vezérlő tábornoka ALDOBRANDINI volt. Egyesek szerint BAVIERA ezzel a katona-rokonnal együtt érkezett Magyarországra.⁴ De az időpontok nem támasztják alá ezt az elgondolást. BAVIERA ui. már 1594 előtt több évi erdélyi tartózkodásról beszél, ami azt jelenti, hogy már a tábornok előtt érkezett magyar földre. Alighanem helyes az a következtetésem, hogy a katonarokon helyett magasrangú egyházi személyt] vagy inkább személyeket kell keresnünk

² GROMO tudósítását vö.: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge, II. B, 1855, 1—74. POSSEVINO írását l.: G. BASCAPÈ: *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*. 1932. ARGENTA művét a római kézirat alapján közölte VERESS E.: *A Báthory-egyetem története*. Kolozsvár, 1906. 76—83. Zsigmond fejedelem zenészeinek írásairól, tartalmukról vö. BARLAY Ö. Szabolcs: *Giovan Battista Mosto gyulafehérvári madrigáltjai I*. Magyar Zene 1975. 2. szám 173—182.

³ Fl. BANFI: *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai*. Hadtört. Közlemények 1939—40. 3. közl.

⁴ KOSÁRY i. m. 306. l.: BAVIERA „Aldobrandinival Magyarországra jött ...olasz”.

BAVIERA megbízatásánál. Az olasz cikk írója meg is említi BAVIERA vatikáni kapcsolatait. A rokoni szálak magához VIII. KELEMEN pápához vezetnek. A török elleni egységes offenzíva nagy szellemi és anyagi szervezőjének, VIII. KELEMENnek — aki szintén ALDOBRANDINI volt! — unokaöccse CINZIO PASSARI (= Passari Cinthius) bíboros, aki épp a pápához fűződő rokoni kapcsolatok fitogtatása miatt nevére elé mindéig odaírta az ALDOBRANDINI-t. A neves főpap annak a bíbornoki bizottságnak volt tagja, sőt lelke, melynek feladata az offenzíva diplomáciai előkészítése volt.⁵ Cinzio PASSARI tehát BAVIERA nagybátyja volt. De van még egy vatikáni szál! Édestestvére szintén magas hivatalt töltött be Rómában, nevezetesen a Referendario di Segnaturanak, vagyis a szentszék Legfelsőbb Bíróságának előadója volt, prelatusi ranggal; ezen kívül megkapta a Cavaliere di S. Maurizio e Lazzaro címet. A jelek arra engednek következtetni, hogy vagy a bíboros-rokonnak, vagy a prelatus-bátynak írta erdélyi tudósítását! Nagyon valószínű, hogy BAVIERÁT a vatikáni diplomácia, közelebről megnevezve, — maga az említett bíbornoki bizottság küldte Erdélybe, hogy egyrészt megfigyelje a fejedelmi udvar bel- és külpolitikai sakkhúzásait, másrészt szemügyre vegye a stratégiai és katonai erőviszonyokat, az erődítmények használhatóságát, a hadsereg erkölcsi és harci erejét, színvonalát. Jól tudjuk, hogy VIII. KELEMEN milyen fontos szerepet szánt Erdélynek.⁶ E szándék realizálhatóságának felmérését is rokonra bízta, akárcsak a legmagasabb szintű diplomácia irányítását, vagy a Magyarországra küldött pápai katonaság vezetését. Hogy gyulafehérvári tartózkodása mögött nem csupán egyéni kedvtelés, világlátási ambíció húzódik meg, azt bevezető soraiból is kivehetjük. Arra hivatkozik ui. hogy „szolgálatánál fogva többször végzett felderítést az itteni erődítmények és határok körül”.

A Tudósítás azonban ennél sokkal többet is elárul arról a meg nem nevezett Monsignorerról, akinek írta levelét. Három helyen is hangsúlyozza, hogy beszámolójának igazáról maga a Monsignore tud leginkább meggyőződni, hisz erdélyi útja (útjai?) alkalmából ő is tapasztalhatta, hogy 1. milyen távolságok vannak az ország határai között; 2. milyen szép a kék színű ruhába öltöztetett testőrgárda; 3. milyen művelt, sok nyelven beszélő a Fejedelem. Az utolsó témánál, vagyis Zsigmond latin és olasz tudásánál használt kitél arra enged következtetni, hogy a címzett több alkalommal is járt Erdélyben („nem egyszer folytatott tárgyalásokat a Fejedelemmel”).

A BÁTHORYAK udvari életének — a jelek szerint — sokkal nagyobb figyelmet kellene szentelnünk, mint eddig. Fokozott mértékben érvényes ez Zsigmond esetében. Az ő idejében ui. szinte naponta jöttek a szélrózsa minden irányából követek, diplomaták, titkos és nyílt szándékkal látogató ügynökök, amint ezt maguk az erdélyi rendek is megjegyezték feliratukban, sokallva az udvartartás rettenetes költségeit.⁷ A látogatók vagy a hosszabb-rövidebb ideig itt tartózkodók közül néhánynak nevét SZAMOSKÖZY István megemlékeztette, de korántsem az összesét. Az itt közzétett tudósítás íróját sem. Ki tudná felmérni a külföldi könyvtárak, magánlevéltárak anyaga közt lappangó levelek, utalások, tudósítások mennyiségét, melyek a BAVIERÁHOZ hasonló összefüggések egész sorát hoznák

⁵ Cinzio PASSARI bíbornok diplomáciai tevékenységéről vö.: FRAKNÓI V.: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szentszékkal*. Budapest, 1903. 230.

⁶ VIII. KELEMEN magyarországi és erdélyi terveiről l.: FRAKNÓI: i. m., valamint HORVÁTH K.: VIII. KELEMEN magyar- és horvátországi hadi vállalatai. Zágráb, 1910.

⁷ SZILÁGYI S.: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Budapest, 1879. III. k. 387. l. A gyulafehérvári o. gyűlés (1591. nov. 1–20.) 4. art. külön felhívja Zsigmond figyelmét, hogy ezentúl — amint elődei is tették — a szász quaerület használja fel udvari költségeinek fedezésére, hogy „lehessen honnan Nagyságod mind magának, mind szolgálóinak udvara népének, naponként jöveknék-járóknak, vendégnépnek, kik naponként az nagyságod auláját frequentálják, provideálhasson”. Ő ui. a szász dézsmát is ajándékokra fordította és a diétával fizettette meg az udvari élet rengeteg kiadását.

felszínre. Erre azért kell felhívni a hazai kutatók figyelmét, mert épp BÁTHORY Zsigmond esetében alighanem revidéálnunk kell nem egy eddigi álláspontunkat, hogy megszabaduljunk örökölt előítéleteinktől és függetleníteni tudjuk magunkat az egykorú krónikások, hazai történészek sokszor egészen szembetűnő, tendenciózus állításaitól. De nemcsak a külföldi levéltárak kecségetnek új adatokkal, vannak még hazai és erdélyi kútforrások, melyek kiaknázatlanok. A SZAMOSKÖZY-nél található külföldiek névsorát pl. a kolozsvári Városi Levéltár számadáskönyvének adataival is kiegészíthetjük.⁸ Az ún. Szekerezés, mely különben a legszárazabb része a számadásoknak, sok eddig ismeretlen külföldi látogatónak: papnak, orvosnak, apródnak, inasnak, zenésznek a nevét örökíti meg, akiket a fejedelem lovaskocsija vitt Gyulafehérvárra, vagy az ország valamelyik részébe.

Végezetül néhány szót G. Francesco BAVIERERÓL, ill. életrajzi adatairól. Amit tudunk róla, igen kevés. Csupán amit a családi levéltár őrzője feljegyzett róla. Ezek szerint Senigalliában született, helyi nemesi család ivadéka. Apja, Giuseppe BAVIERA az Arany Sarkantyú lovagja „vir acri ingenio”. A család — az előbb említett *Aldobrandini* rokonságon kívül — a Della Roverekkel is szoros kapcsolatban állt. Erdélyi tudósítónk tehát Itália egyik nevezetes főúri családjából származott. A családi feljegyzések szerint — ahogy erről a cikk írója beszámol — Erdélyben 1594-ben tartózkodott. Ezt különben az a latin nyelvű irat dátuma is igazolja, melyet BÁTHORY Zsigmond saját kezű aláírásával látott el, és amelyet „intestazione” névvel őriz a családi levéltár a mai napig. Az útlevelnek, ajánlásnak szövegét az író nem közölte, csak az aláírást: „Sigismundus Battory de Somlio, Princeps Transylvaniae et Siculorum comes”. A fejedelem olasz kamarása 1648-ban halt meg Senigalliában. A Chiesa di Cantalupo-ban temették el. Később, ennek lebontása után, átvitték a La Gabriella templomba, ahol sírja ma is látható.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdetei. (Három eddig ismeretlen kezdeményezés.) A természettudományokat népszerűsítő folyóiratok története a XVIII. század végére nyúlik vissza. E tudományok megismertetése és megkedveltetése céljából indította meg PÉOZELI József (1750–1792) *Mindenes Gyűjteményét*. Folyóiratának programját az 1789-ben megjelent első számban egyebek között így körvonalazta: „Legkedvesebbek lesznek előttünk az oly tudósítások, melyek kedves hazánknak természeti históriáját, úgymint nevezetes forrásait, bányáit, egészséges vizeit s egyéb ritkaságait foglalják magokban.” A XIX. század első felében s különösen a reformkorban már több, de általában rövid életű természettudományi ismeretterjesztő lap jelent meg Magyarországon, illetve külföldön (Bécs, Lipcse) magyar nyelven. Ezek közül a következők tettek nagyobb elterjedtségre és népszerűsége szert: *A Természeti, Gazdasági és Mesterségi Esméreték Tára* (Pest, 1829), *Sas*. Vegyes tárgyú iratok az olvasni és tudni méltó minden ágaiból (Pest, 1831–1834), *Sokféle*. A Bótsi Magyar Újság melléklete (Bécs, 1832–1834), *Garasos Tár* (Lipcse, 1834), *Kémlő* (Pest, 1836–1837), *Ismertető* (Pest, 1836–1841), *Természet* (Buda, 1838), *Természetbarát* (Kolozsvár, 1846), *Ábrázolt Folyóirat* (Kassa, 1848), *Ipar és Természetbarát* (Kolozsvár, 1848).

Az 1841-ben megalakult Természettudományi Társulat már fennállásának első évtizedében arra törekedett, hogy Évkönyvei mellett egy a nagyközönségnek szánt nép-

⁸ SZAMOSKÖZY I. és a kolozsvári ún. Számadás, ill. Szekerezés adatait l.: BARLAY Ö. Szabolcs: i. m. és KOMÁROMY A.: *Báthory Zs. udvartartásához*. 1901.

szerűsítő folyóiratot is publikáljon. A Társulat 1847. december 21-én kapta meg a Helytartótanáctól a *Magyar Isis* kiadhatási engedélyét, de a következő év forradalmi eseményei a folyóirat megjelenését nem tették lehetővé. A szabadságharc leverését követő évek a magyarság kulturális törekvéseit gúzsba kötötték, magyar nyelvű természettudományi folyóirat nem jelenhetett meg, a Bach-kormányzat bizalmát a WACHTEL David által kiadott *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* élvezte. Az enyhülés jele volt, hogy 1857-ben a *Naturfreund Ungarns Magyarhoni Természetbarát* címen magyar nyelvű kiadásban is megjelent.

Az 1860-as években a kiegyezést megelőzően több folyóiratalapítási kísérletnek lehetünk tanúi. E folyóiratok azt a népművelő hivatást kívánták betölteni, amit majd az 1869-ben indult *Természettudományi Közlöny* vállalt magára. Ez a törekvés indította MAIGRÁBER Ágoston volt honvédelezredest (1826–1904), aki 1862-ben *Világmindenség* címen egy magyar Univerzumot kívánt életre kelteni.

MAIGRÁBER Ágostonnal szakirodalmunk eddig nem foglalkozott, életrajzát ezért levéltári adatokra támaszkodva ismertetjük. 1826-ban született Temesvárott. Gimnáziumi tanulmányait Komáromban végezte, míg a filozófiai osztályokat Bécsben. 1844–1846-ban a velencei tiszti akadémián találjuk, amelynek elvégzése után a cs. és kir. hadsereg hadnagyává avatják. 1848-ban Szegeden állomásozik, itt csatlakozik a honvédsereghez és DAMJANICH alatt alezredesi rangot ér el. A szabadságharc leverésekor osztrák hadifogságba kerül, Aradon haditörvényszék elé állítják s ez 1850. március 20-án golyó általi halálra ítéli. Az ítéletet kegyelemből 10 évi vasban töltendő várfogságra változtatják át. Közkegyelem révén 1852. június 17-én szabadul aradi fogságából. Szegeden telepszik le, házassága révén kisebb birtokhoz jut, gazdálkodásból él, bekapcsolódik Szeged város és Csongrád megye közéletébe. 1860. Szeged életében is mozgalmas esztendő. Az osztrák kormányzat az olasz hadszíntéren elszenvedett katonai vereségektől kényszerítve szakít az elnyomás eddigi szigorú formájával, és az alkotmányos élet részleges helyreállítását ígéri. A hazafiak Szegeden is szervezkednek; a Bach-huszárokat leváltják a város éléről, a *Szegedi Híradó*ban az 1848-as alkotmány visszaállítását követelő cikkek jelennek meg, a szabadságharc volt katonáinak az összefogására megalakul a Honvédségélyező Egylet. A szegedi mozgalmak vezérkarában MAIGRÁBER fontos szerepet tölt be, ő az 1860. december elején újjászervezett rendőrség főparancsnoka és a Honvédségélyező Egylet szervezője is. 1860 illúzióit azonban újabb elnyomás követi. MAIGRÁBER barátját KEMPELEN Győzöt, aki mint a *Szegedi Híradó* főszerkesztője az újjáéledő forradalom szellemi irányítója volt, letartóztatják és a hirhadt Josefstadt-i börtönbe hurcolják. Ő is letartóztatástól tart, elhagyja Szegedet, csendben Pestre költözik. A fővárosba érkezése után érlelődik meg benne a magyar Univerzum kiadásának a terve. 1862 elején engedélyt kér a Helytartótanáctól *Világmindenség* című természettudományi folyóiratának a megjelentetésére. Abban reménykedett, hogy a Provizorium kormányzata politikamentes folyóiratát, ha bizonyára nem támogatja, de legalább megtűri. Balszerencséjére kérelmét véleményezés céljából Szeged polgármesterének a kormányzat bizalmából állásába visszahelyezett TASCHLER Károlynak küldötték meg. Bár a polgármester mint véleményező kiemelte MAIGRÁBER széles körű műveltségét és nyelvtudását, de nem mulasztotta el politikai „botlásait” is esetelni. TASCHLER szerint természettudományi ismereteket népszerűsítő folyóiratra Magyarországon nagy szükség van, de félt, hogy MAIGRÁBER és a baráti köréhez tartozó „túlzopártiak” e folyóiratot a rendszer elleni támadásra fogják felhasználni. A Helytartótanács elfogadta a szegedi polgármester érveit és ezzel megpecsételődtött a magyar Univerzum kiadásának a terve. MAIGRÁBER a következő években gazdasági kérdésekkel foglalkozott, 1865-ben a Dockrendszer címen könyvet írt, amelyben köz- és átmenő raktárak létesítésére tett javaslatot.

A *Természettudományi Közlöny* megindulását megelőző másik, eddig ismeretlen kezde-

ményezés LÁZÁR Kálmán (1827–1874) nevéhez fűződik. LÁZÁR Kálmán életútjával, az állattan s különösen az ornitológia terén szerzett érdemeivel már többen foglalkoztak (így XANTUS János az 1875-ben mondott akadémiai emlékezésében) s így csupán arra a párhuzamra kívánunk rámutatni, hogy mind MAIGRÁBER, mind LÁZÁR végigküzdötte a szabadságharcot s utána mindketten üldözést szenvedtek. LÁZÁR közleményeivel elsősorban a polgárosodó magyar közönséghez kívánt szólni, de folyóirataink kevés publikációs lehetőséget biztosítottak számára. A Magyar Természettudományi Társulat 1860-ban indított Közlönye évkönyv volt és viszonylag kis példányszámban jelent meg. LÁZÁR szerint nagypéldányszámú, legalább havonta megjelenő folyóiratra van szükség, amely mind a természettudósok közlésvágyát, mind a nagyközönség művelődésigényét kielégíti. Ez a cél lebegett szeme előtt, amikor 1864-ben engedélyt kért a Helytartótanáctól *A Természet* című havonként kétszer megjelenő folyóiratának a megindítására. Kérelmében *A Természet* programját, felépítését így részletezte:

- A) Természettudományi hosszabb közlemények, mint természettudományi útleírások, értekezések és kísérletek előadása. Jeles kül- és belföldi tudósok életrajza. Természettudományi levelezések a bel- és a külföldről.
- B) Természettudományi apróbb közlemények. Közlemények bel- és külföldi természettudományi társulatok, egyletek, állatkertek, múzeumok stb. gyűléseiről és működéséről. Közlemények az életben s az iskolában űzött természettudományokról. Beküldött munkák, dolgozatok bírálata. Újdonságok. Könyvészet. Szerkesztőségi levelezés.

Bár a Helytartótanács *A Természet* megjelenését nem kifogásolta, kiadására mégsem került sor. LÁZÁR, mint erdélyi, az ottani közönség támogatására számítva kívánta a folyóiratát megjelentetni, ez a támogatás azonban elmaradt. *A Természetet* az ország fővárosában kiadni nem tudta vagy nem is akarta.

A Világmindenségen és *A Természet*en kívül még egy ismeretlen kezdeményezésről kell megemlékeznünk. 1865-ben XANTUS János (1825–1894) *Győri Lapok* címen hetilapot kívánt indítani, amely az „újabb elvek és találmányok meghonosítását” is célul tűzte. A Helytartótanács szerint a már megjelenő *Győri Közlöny* mellett a *Győri Lapok* kiadása felesleges. Később úgy határozott, hogy XANTUS kérelme a legközelebbi országgyűlésig „fektetendő”, de ez lényegében a kérelem elutasítását jelentette. *A Természettudományi Közlöny* kiadását megelőző lapalapítási kísérletek tehát sikertelenek voltak, egy széles körű olvasótábornak szóló természettudományi lapot csak a Magyar Természettudományi Társulatba tömörült tudósoknak sikerült a kiegyezést követő enyhébb politikai légkörben megindítaniok. XANTUS János, MAIGRÁBER Ágoston és LÁZÁR Kálmán születésének másfél százados évfordulóján azonban nem felesleges szakfolyóirataink érdekében kifejtett kezdeményezésüket kiemelve, róluk mint úttörőkről megemlékeznünk. (Források: Országos Levéltár. Helytartótanács. Elnöki iratok 5563/1864 IV. B és 6632/1862.)

TURÁNYI KORNÉL

Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról. Irodalomtörténetírásunk régtől regisztrálja azt a barátságot, pontosabban fogalmazva fegyvertársi viszonyt, amely a múlt század ötvenes-hatvanas évei fordulóján jelentkező irodalmi ellenzék vezéralakját, a KEMÉNY—GYULAI vezette írói csoportosulás ellenében fellépő VAJDA Jánost, a fiatal, kritikusnak és publicistának egyaránt kitűnő ZILAHY Károlyhoz fűzte; mégis: relációjuk felől az általánosságokon túl, alig tudunk valamit.

ZILAHY szinte indulásától fogva prominens szerepet játszott a VAJDÁTÓL szerkesztett *Nővilágnál* (1861-től egyike a vezető munkatársaknak). „Hó! Ez derekabb dal mint a

többiek” — Cassius-mottót választott tanulmányában, egyik első, valóban értő méltatója az általa nagyratartott poeta költészetének (Z. K.: *Vészhangok*. Szépirodalmi Figyelő 1860. nov. 28.). Főmunkatársa VAJDA 1863-ban zászlót bontott lapjának, a *Magyar Sajtónak*, és a vezér után legmarkánsabb teoretikus egyénisége az irodalmi ellenzéknek. Kapcsolatuk alaposabb ismerete tehát nemcsak a VAJDA-mű jobb megismeréséhez szolgáltat becses adatokat (főleg a hatvanas évek vonatkozásában), hanem az irodalmi ellenzék táborozásaihoz, majd széthullásához is.

A régész a föld méhe leleteiből kelti életre a letűnt korok világát, az irodalomtörténész számára a kortársi levelezés kínál sok esetben ilyen lehetőséget. VAJDA és ZILAHY Károly kapcsolatát, illetőleg annak néhány érdeklődésre számító részletét az utóbbinak barátjával, BAJZA Jenővel folytatott levélváltásaiból kíséreljük meg rekonstruálni.

Reformkori irodalmunk kimagasló személyiségének, az *Athenaeumot* szerkesztő és a pesti Magyar Színházat igazgató BAJZA Józsefnek a fia, Jenő maga is irodalmi tervekkel melengetett (zsengéi nem is akármilyen tehetségről árulkodnak). 1861 júliusától, mint a szerkesztő irodalmi elveinek osztályosa, VAJDA oldalán a *Nővilág* segédszerkesztője. Tehetsége szárba szökkenésében azonban súlyos betegsége és hamar halála őt még ZILAHYNál is korábban megakadályozza.

ZILAHY BAJZA Jenőhöz írt leveleiből nemcsak az 1863-ban indult *Magyar Sajtó* keletkezéstörténete követhető nyomról nyomra, hanem VAJDA 1861/62-es „színeváltozása” is. Ismeretes, hogy VAJDA János 1861-ben „politikai és ismeretterjesztő néplapot” szerkeszt *Csatár* címen. A lap a birtokos nemesség Deák-párti csoportjának politikáját támogatja (vö. *A felirat*. 1861. jún. 27., 25. sz.). 1861 december végén azután — váratlanul — odahagyja a *Csatárt*; 1862-ben megírja két nagy feltűnést keltett röpiratát az *Önbírálatot* és a *Polgárosodást*, 1863-ban pedig élére áll a *Magyar Sajtónak* — és elszánt indulattal támad korábbi szövetségeseire.

Am e pályafordulatok csak akkor tűnnek váratlanoknak, ha a *Nővilág*ba 1861 októberében — novemberében írt, írói jelével (—) jegyzett glosszáit nem ismerjük. Ezekben már a „tüntető forradalom”-ról vagy „forradalmi tüntetés”-ről szólván röpiratai szenvedélye lobog, a birtokos nemesi politikával szembeni plebejus elégedetlenség, amelyhez anypi keserves tanulságot szolgáltatott az 1861-es esztendő. Ezért nyer „a politikai hírlap-irodalom”-ról „bizonyos megvetéssel szóló” VAJDÁTÓL „komoly fölszólítást” az őt felkereső ZILAHY „egy amerikai expeditiora”, BAJZA Jenőhöz 1861. júl. 28-án, illetve szept. 13-án írt levelei (mindkettő OSzK Levelestár) tanúsága szerint.

Az *Önbírálatot* követő viharos polémiák a *Polgárosodás* megírása mellett egy általa szerkesztett hetilap alapítására ösztönzik VAJDÁT. „Célszerűbb lesz — írja a *Polgárosodásban* — állandósított röpiratban, apróbb adagokban, talán egy hetilapban adnom további nézeteimet, mely hetilap — ha nem csalódom — remélhetőleg még f. évi november hóban fog megindulni.”¹

Amikor a fentieket írjuk papírra veti, HECKENAST kérelme már a pesti rendőrhatóság előtt fekszik. Politikai hetilapot szándékozik alapítani, *Való* elnevezéssel, VAJDA Jánossal mint szerkesztővel az élén, az irodalmi ellenzék néhány jeles tagjától, ZILAHY Károlytól, BAJZA Jenőtől és társaiktól támogatottan. Az új orgánus a „nagy politikai kérdések időszerűtlen feszegetése helyett inkább társadalmi és belső közéleti ügyek tárgyalását tűzte feladatává”. A lépés tulajdonképpen önvédelem. A *Magyar Sajtónak* a hatalommal szemben tanúsított, merev, oppozíciós magatartását óhajtotta — a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodón — ellensúlyozni. Az ugyancsak HECKENAST égisze alatt megjelent lap ugyanis JÓKAI irányítása alatt a Határozati Párt Tisza Kálmán/csoporto- i közé

¹ VAJDA János: *Politikai röpiratok*. Sajtó alá rend.: MIKLÓSSY János. Bp., 1970. Összes művei 6. k. 173.

sult politikusainak és publicistáinak vált szócsövévé, s mindez nem vágott egybe a kiadói koncepcióval.

A tervek azonban időközben módosultak. JÓKAI — valószínűleg elvbarátai sugalmazására is — új lap létrehozására szánja el magát. 1862. okt. 28-án *A Hon* címen „nemzetgazdászati és irodalmi napilap” indítására kér a rendőrhatságtól engedélyt, kiadoul EMICH Gusztávot jelölve meg. HECKENAST erre sietve elveti a lapalapításra vonatkozó szándékát, és VAJDA Jánosnak mint a *Magyar Sajtó* új szerkesztőjének jóváhagyását szorgalmazza a rendőrigazgatóságon.²

A *Való* eszméje egyébként sem örvendett népszerűségnek a leendő munkatársak között. Hetilap jellege miatt sem, amelynek társadalmi hatósugaránál legfeljebb egzisztenciális lehetőségei korlátozottabbak e korban. ZILAHY Károly, akinek mind VAJDA, mind HECKENAST jeles szerepet szánt terveiben, írja a nem kevésbé érdekelt BAJZA Jenőnek:

„Ha a ‚Sajtó’-t vette volna át V[ajda], még reméltem volna valami sikert neki — curiositásánál fogva, de új lap, hetilap, munkatársai Bolnai, Vadnai — és akár Zilahy is Vajda alatt: halvaszületett biz’a (. . .)” (Nizza, 1862, okt. 1. OSzK Levelestár).

Nincs elragadtatva VAJDA taktikából vállalt politikai elképzeléseitől sem:

„De az istenért! — írja újfent BAJZÁNAK — a ‚Való’ csak nem fogja ezt az éhenholt irlendi krumpli-politikát védeni? Kár volt Jánosnak meg nem elégedni az ‚Önbírálat’ sikerével. ‚Egér nem fér lyukába, tököt köt a farkára.’” (1862. okt. 13., OSzK Levelestár)

Mindamellettt kész lett volna társul szegődni VAJDA vállalkozásához, a *Való* esetében éppúgy, mint később a *Magyar Sajtónál*:

„(. . .) A mi nézeteink — tudósítja BAJZA Jenőt — sokban tanálkoznak; amiben nem; én nem vagyok az, aki magát, capacitáltatni ne hagyja, vagy véleményét másra erőszakolja. A lapnál ő a gazda, az én törekvésem csak az lenne, hogy a vállalatot emeljem. Hogy pedig ilyen törekvés részemről nem szokott haszontalan lenni, feleljenek előzményeim. Kevés a passionatus journalista — s én ezek közé tartozom. Aztán az én természetemben ép azon elemek vannak meg, melyek benne hiányzanak: ami elvegyesség mellett, egy lapnál nem csekély nyereség. Mindezeknél fogva senkinek több hasznát ő nem veszi, mint nekem, ki amellettt a Nővilágra is figyelnék. De én dec. közepéig családi körülményeimnél fogva be nem állhatok. Cikkeket addig is írhatnék. Mondd el ezt neki — vagy olvasd el, s tán elég lesz válasznak.” (1862. okt. 13., OSzK Levelestár)

Rendkívül előrelátóan és pontosan határolja körül azt a szerepkört is, amelyet a lapnál betölteni kíván: „én politicus nem lévén, ő alatta [ti. Vajda alatt] politicai pályához nem kezdek. De szépészetre és az újdonságokra, ha tárcába veszi, vállalkozom. Különbben nem alkuszunk, de azért én lapjának híve maradok” (ZILAHY Károly BAJZA Jenőhöz, 1862. dec. 13., OSzK Levelestár).

ZILAHYnak a publicista VAJDÁRA tett megjegyzései legalább olyan találóak, mint a költőről írtak, olvassuk csak el BAJZA Jenőhöz címzett leveleit.

„Vajda röpirata nekem tetszik, — fejtegeti az *Önbírálatról* szólva — a politika főbb kérdéseit kivéve. Ott nem mozog elég tapintattal. Politikában áll leginkább, hogy aki tagad, annak hinni is kell. Amde János olyan teli torokkal pirongatja a Garibáldi-várókat, hogy az ‚Idők Tanúja’ — egy percig sem késik aláírni tételeit. (. . .) Mi megértjük az intentiót, de már b. Szemtelen [Kempelen] Győző, vagy Szabó Richárd számára szükség odaírni, hogy hiszen ha Garibáldi, bárki eljő, én Vajda János, sem futok el tőle.

² Vö. D. SZEMZŐ Piroska: *Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon” c. lapja megindulásában*. MKsz 1969. 260 — 267.

Különben kikiáltják hazaárulónak; aztán hiába mondja a Riedl; „villám, zápor, jég-eső, stb.” — míg Gyulai vagy Salamon egy ismertetést ácsolnak felőle: Aristides uron már elűtötték a port.” (1862, júl. 28. OSzK Levelestár)³

A *Polgárosodást* pedig adott körülmények között egyenesen politikai baklövésként könyveli el: „Vajda pórul jár avval a röpirattal, ha olyan lesz, mint mondod. S ha olyan, akkor ő nem is V. Jankó, hanem Fa Jankó”. (ZILAHY Károly BAJZA Jenő-höz 1862. okt. 13.)

A gyógyulást kereső ZILAHY ezekben a hónapokban Nizzában, majd „családi körülményei” kényszerénél fogva Erdélyben, Zilahon tartózkodik. VAJDA lapalapító tervei, szerkesztői elképzelései főként BAJZA Jenő és NAGY Miklós közvetítésével jutnak el hozzá. A *Vasárnapi Újság* későbbi jeles szerkesztőjét, a ZILAHY baráti köréhez tartozó NAGY Miklóst, már ekkor a nagyrabecsülés szálai fűzik VAJDÁHOZ (l. többek között ZILAHY Károly BAJZA Jenőhöz írt Zilah, 1862. aug. 19-i keltezésű levelét, OSzK Levelestár).

Nézetkülönbség mutatkozik VAJDA és ZILAHY között a leendő munkatársi gárda kiválasztásában is. A *Magyar Sajtót* mindketten a bontakozó irodalmi ellenzék fórumává, az „irodalmi Deák-pártivá” lett *Pesti Napló* antagonistájává óhajtják emelni. Ám nem mellékes a lap kelendőségének biztosítása sem. Ezt a kiadói érdek is szorgalmazza. Az abszolutizmus lapviszonyaiban járatosabb, az olvasóközönség igényeit már lapszerkesztőként is megtapasztalt VAJDA ezt — többek között — olyan divatos „tárcászok”, népszerű „csevegők” szerződtetésével mint VADNAI Károly, vagy a BOLNAI álnéven író-színész-kedő gróf BETHLEN Miklós véli szolgálni. ZILAHY az új csapáson indulni vágyók fanatikusságával száll tervével szembe, hiszen ez — szerinte — a lap újszerűségének lefokozásával jelentene egyet. Érvei sok szempontból figyelmet érdemlőek.

„Hanem olyan Lauka Guszti-féle hatkulacsos embert — írja BAJZA Jenőnek — mire lenne a laphoz keverni?! Ott van Cseresnyés, Farkas A., Szini Károly, stb. fordítónak is jobbak” (1862. okt. 13. OSzK Levelestár).

LAUKA neve itt csupán egyfajta írói-újságírói típus, mentalitás képviselője. A VADNAI-kat, BOLNAI-féléket, akik elv-, lap- és szerkesztőválogatás nélkül mindenüvé írtak, érti alatta ZILAHY. LAUKA személye aligha került kombinációba a leendő munkatársak kiválasztásakor. Főként azután a hangnem és színvonal után nem, ahogyan a kormány félhivatalosában a *Sürgönyben* (1862. júl. 30.) az *Önbírálatról* vélekedett.

„Különben figyelmeztess Vajdát — olvashatjuk egy másik, BAJZÁHOZ címzett levélben —, hogy távol minden személyes tekintettől, Vadnai oly üresfejű és hiányos érzékű ember, hogy kevés párja van az elfogadott nevű írók közt. Lapja ezzel bizony nem nyer semmit. Szólítsa fel inkább Madáchot, kinek renoméja erős, és felvidékről is küldhet neki hetenként egy cikket, ép afélét, mit Vadnaitól vár, ez még a lapot is megmenthetné” (Nizza, 1862. okt. 1. OSzK Levelestár).

Az ötlet ZILAHYHOZ méltó, VAJDA reakálásának — sajnos — nincs nyoma.

„Végül — zohorál — kíváncsiságomat fejezem ki, hogy fog ő [Vajda] Királyival, Vadnaival, és Kormossal, új aerát' alkotni?! — Tán nem haragszik meg? — ” (ZILAHY Károly BAJZA Jenőhöz, 1862. dec. 13. OSzK Levelestár)

VADNAI és a *Pesti Naplónál* KEMÉNY Zsigmond segítőtársaként tevékenykedő KIRÁLYI Pál mégsem lett a *Magyar Sajtó* munkatársa, noha ZILAHYt VAJDA arról tájékoztatta: „Királyi és Vadnai már megnyerve”. (L. Zilahy Bajza Jenőhöz írt i. levele, 1862. dec. 13.)

³ ZILAHY jóslata egyébként kísértetiesen igazolódott l. GYULAI *Szépirodalmi Figyelő*be írt névtelen, ill. utolsó közleményében -i-vel jegyzett cikksorozatát (1862. júl. 31., aug. 7., 14., 21., 28., szept. 4.).

ZILAHY — vitáik ellenére is — teljes szívvel csatlakozik a laphoz („Vajdának mondd meg kérlek — írja 1862. dec. 25-én BAJZA Jenőnek —, amit már N[agy] M[iklós] által is megizentem: hogy az újdonságokat és színházat vállalom, azonkívül pedig, amíg a lap rendezve lesz, igazítok mindent, ami kezem ügyébe esik”), és véleménye szuverenitásának megőrzése mellett, bukásáig vezető munkatársa marad.

*

ZILAHY — említettük már — jelentékeny szerepet vállalt VAJDA másik lapjánál, a *Nővilágnál* is. Tevékenysége méreteiben csak növekedett, amikor 1863. jan. 1-től, a *Magyar Sajtó* szerkesztésével elfoglalt VAJDA helyett, a főmunkatárs BAJZA Jenő veszi át a *Nővilág* tényleges irányítását. A *Magyar Sajtó*, 1863 júniusában megbukik, VAJDA számára most már csak a *Nővilág* marad: 1863. okt. 1-től ismét ő áll élére a lapnak. ZILAHY-tól, BAJZÁTól viszont többé egy sor sem olvasható orgánumban. Szakításuk története az alábbi módon rekonstruálható ZILAHY Bajzához intézett leveleiből:

„Tisztelt Uram! — írja 1863. szept. 19-én VAJDA BAJZA Jenőnek — Múlthatatlanul szükségesnek találván a „Nővilág” szerkesztését azonnal átvenni, tudatom Önnel, hogy a jövő számot már egészen magam fogom kiállítani, s az Ön által odaadott beszély végét képező kéziratért a fordító tiszteletdíját jövő hó elsején tőlem fölveheti. Ugyanezt a kiadó Heckenast úrral tudattam (. . .) egyébkint teljes tisztelettel maradok honfitársra Vajda János” (OSzK Levelestár).

A levél tisztán maradt oldalain ZILAHY sorai olvashatók, szept. 20-i keltezéssel:

„(. . .) Ma reggel vettem Vajdától e levelet, idezárt borítékjával. Egészen könnyedén tudatja, hogy szükségesnek látta a lapot rögtön átvenni. Persze, mert több idő óta száraz zsemle ebéd. A rabló ép annyi joggal tudathatná, hogy szükségesnek látta a kabátod a hátadról azonnal lehúzni. Nézetem szerint nincs egyéb teendő, mint rögtön írni Heckenastnak (recepisével) kifejezvéen előtte, hogy 1. Így hanyatt-homlok még a cselédet sem szabad elcsapni. 2. Különbén is: te egész évre vetted át a *Nővilágot*; erről Heckenast becületével kezes; ezenkívül te a törvény útján is képes vagy érvényesíteni jogaidat. Annival inkább, mert 3. más kiadótól nyertél volt fölszólítást lapszerkesztésre, de magadat — H. szavában bízva — a *Nővilághoz* tartván, azon ajánlatokat visszautasítottad, és most existenciádat kockáztatod. 4. Számos kéziratot vettél előleg a lap számára, mi most nyakadon van.

Egyébiránt Heckenast — mint V. leveléből kiveszem, — nincs értesülve ezen államsínyről, hanem alkalmasint megígérte Jánosnak, hogy nov.-re átadja a lapot, ez pedig az éhségtől ösztönözve, foganatba akarja venni a cigány példabeszédet: „Adj uram, de mindjárt!” —

Én Heckenastnak a múlt héten Szöllősy levele ügyében írván, végül a *Nővilág* ügyét is említettem. „Az istenért! — írák — ne adja Ön Vajdának a lapot; neki országszerte legveszettebb neve van: múlt félévben is ez ijesztette el az előfizetőket.” stb. — úgy látszik, nem fogott rajta. Tegnap Szendrey Júliától hallok, hogy Bableves úr [Vajda] jár formszerint házról házra, s beszél, hogy ő eddigi dolgait megbánta [Zilahy által aláhúzva], de amit tett, Zilahy és Bajza ösztönére tette. Ezek voltak az ő rossz szellemei.

Már csinálj valamit — s rendelkez velem — ne engedd magad könnyen kivierundzwángolni. Okt. 1. előtt pedig mindenképp jöjj be, ha lehet, Vajda ne szedje ki a pénzt Kempftől, nagy készséggel ígéri a Szabó Ignác-féle fordítás díját. (. . .)”

1861. szept. 21-én újabb ZILAHY-levél érkezik BAJZA Jenő címére:

„Kedves Jenő! Tegnap du. küldém el recepisével Vajda hozzád intézett levelét, melyben jelenti, hogy a *Nővilágot* (azaz szerkesztői budget-t) rögtön átvenni „múlthatatlanul szükségesnek találta”. Már azelőtt kezdte volt a lapokat és a könyveket a kiadóhivatalból elhordani, mi ellen hozzá intézett levelemben tiltakoztam, figyelmzettetvén, a szerkesztő te vagy [utóbbi két szó Zilahy által aláhúzva]. Én persze a nyomdának feléje se megyek, jó lenne, visszatérned, és a dolgot — ha lehet — rendbehoznod, míg idő van rá. (. . .)

Áldor azt indítványozza, hívjuk ki Vajdát mindhárman párbajra; ő lesz az első, Balázssal is megakar [!] vívni, csillapítom (. . .)” (OSzK Levelestár).

Nem lehet megrendülés nélkül olvasni az itt idézetteket. Hát így ért véget az ötven-hatvanas évek fordulóján keletkezett irodalmi ellenzék ígéretekben gazdag táborozása? Az a ZILAHY Károly írta le ezeket a méltó megvetéstől átítatott sorokat, aki az elsők között írt mindmáig érvényes megállapításokat VAJDA költészetének értékeiről? Aki fenntartásait mindég őszintén nyelvén hordva, legértékesebb harcostársa volt a mind-jobban elszigetelődő VAJDÁNAK?

A ZILAHY által oly találóan diagnosztizált „,Alles nur nicht gemein' túlzott hajhászata”⁴ hozza VAJDÁT még barátai által is elítélt módon összeütközésbe és egy életen át hurcolt rossz viszonyba ARANNYAL (pedig éppen a *Nővilág* 1863—64-es Tárca-rovatának apró írásai a bizonyosságai, hányszor kísérelte meg, tőle szokatlan, már-már alázatos módon a *Csatárban* elkövetett durva sértését jóvátenni). Ez készítette találó megállapításokban olyan gazdag röpiratait megjelenési időpontjának taktikátlan megválasztására, aminek következtében — GYULAI szavaival élve — „elismerés, jótékony hatás helyett csak gyanúsítást és népszerűtlenséget szerzett magának”.⁵ És milyen különös, hogy ellenfél és barát, GYULAI és ZILAHY megítélése a fentiekben csaknem szó szerint egyezik (vö. ZILAHY idézett megállapításait az *Önbírálatról* és a *Polgárosodásról*). Ez, és a reakciójaként jelentkező mindinkább elurakodó pánikhangulat sodorja méltatlan helyzetekbe elvbarátaival szemben is.

Az óriás botlásai ezek, amelyeknek következményei sem mindennapiak. Ezek ismeretében válnak még tragikusabban igazgá a *Magyar Újság*ba írt sorok:

„Így történt, hogy egy iszonyúan nem szép reggelen arra virradtam, hogy be kelle látnom, miszerint egy időre ,itt élnem', sőt haszonnal ,még halmom' sem lehet, s nem marada más választás, mint a bécsi korlátlnokság irodájában fogadni el alkalmazást.”
(A *P.Napló*' szerkesztője b. Kemény Zsigmond úrnak. Magyar Újság 1867. dec. 21.)

Harcai igazát és szépségét halványítják e méltatlan eljárások. Maga is érzi mindezt, mint egy váratlan kijelentése manifestálja: „már szeszélyem abbeli kedvtöltésével — írja 1866-ban, lehiggadva — embereket és isteneket magamra haragítani, — az utóbbi évek alatt meglehetősen beelégedtem.”⁶

BAJZA egy hónappal sem éli túl a szakítást. 1863. okt. 28-án már halott. ZILAHYnak sincs sokkal több hátra, 1864. máj. 15. elhunyt terminusa, mindez nem változtat a lényegen. Szövetségükről elmondható: a vég nem volt méltó a kezdetekhez, és nem ZILAHY vagy BAJZA hibájából.

MIKLÓSSY JÁNOS

„Álom egy könyvtárról”. Áprily Lajos beszéde könyveiről, könyvélményeiről. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára őrzi ÁPRILY Lajos kéziratot hagyatékát. Az anyag feldolgozása során került elő annak a beszédnek a szövege, amelyet itt teszünk közzé. A kézirathoz kétoldalnyi jegyzőkönyv is tartozik, és részben ebből, részben TAKÁTS Gyula szíves közlése alapján tudjuk rekonstruálni azt az eseményt, amelynek során ÁPRILY Lajos beszédét felolvasta.

A felolvasás 1947. október 20-án Kaposvárott hangzott el egy könyvtári választmányi ülésen. A könyvtár a Dunántúli Banké volt, MATOLCSY Sándor vezérigazgató alapította. Elnöke Szász Béla egyetemi tanár volt. A választmányi ülésen JANCSÓ Adrienne két székelly népballadát, BERZSENYI Dániel, VÖRÖSMARTY Mihály, KOSZTOLÁNYI Dezső,

⁴ I. m., *Szépirodalmi Figyelő* 1860. nov. 28.

⁵ Tetemrehívás. Bp. Napló 1897. jan. 29.

⁶ *Bécsi Élményeim* II. *Magyar Világ* 1866. jan. 17., 12 sz. A névtelen cikket sajátjának ismeri el: *Magyar Világ* 1866. márc. 30. 74. sz.

TÓTH Árpád és WEÖRES Sándor egy-egy versét mondta el, majd soron kívül JÉKELY Zoltán és TAKÁTS Gyula egy-egy költeményét is előadta.

A most közlésre kerülő szöveg érdekessége abban rejlik, hogy a magáról ritkán nyilatkozó ÁPRILY Lajos egyetlen vallomásértékű beszámolója olvasmányairól, a rá legnagyobb hatást tett írókról és költőkről, sőt könyveinek „geológiai rétegződését” követve, munkásságáról is.

A kézirat hat és fél oldalnyi terjedelmű gépiratos formában, a szerző autográf ceruzarírású javításaival maradt fenn. A szöveget — a legszükségesebb helyesírási igazításokkal — változatlanul közöljük.

Hölgyeim és Uraim!

Amikor először hallottam, hogy itt könyvtárról, könyvtáramról, magamról kell beszélnem, először vonakodtam ennek az előadásnak a témájától. Hivalkodás nélkül nehéz az embernek önmagáról beszélni, és talán már az is hivalkodás, hogyha önmagáról beszél az ember. Egy Ady-versnek a címe jutott eszembe kiinduló pontul: Álom egy méhesről; ezt a címet ma így szeretném alakítani: Álom egy könyvtárról.

Egyszer Kosztolányinak voltam a vendége a budai vár alatt, egy csendes utcában, és megbámultam azt a könyvtárt, amelyet ott láttam, a falak mellett elhelyezett könyvek tömegét. Talán akkor is eszembe jutott, hogy a modern írónak, aki békés évek sorozatát éli meg, megadja a sors, hogy ekkora könyvtárra való anyagot tudjon összegyűjteni. Irigység nélkül állapítottam meg ezt. De talán eszembe jutott akkor az is, hogy vajon a régieknek is volt-e ilyen könyvtárak? Én nem gondolom, hogy Balassitól Petőfiig ilyen gazdag könyvtárak lehetett volna a lírikusoknak. Úgy olvastam, hogy Csokonai Vitéz Mihály egyetlen szekrényében rendezkedett be, amely nemcsak könyvtára volt, hanem íróasztala is, és ide vonult el a világ elől. Az is eszembe jut, hogy volt egyszer egy Szenczi Molnár Albert, aki a sors szeszélyéből sokat változtatta lakóhelyét Németországtól Svájcig, és Erdély területén is megfordult a 30 éves háború veszedelmei között feleségével és gyermekeivel. Nem hihető, hogy szegény sok könyvet vihetett volna magával. Aztán eszembe jutott Ráday Gedeon is, aki szegény magyar íróknak szívesen elküldte a maga könyveit. Bizony, ha végigtekintünk a magyar irodalom történelmében, kevés írói könyvtárral találkozunk. Ez a világért sem összemérés akar lenni, a nagyságokkal való összemérés, egészen távol áll ez tőlem, csupán azt akarja néhány mondatban kifejezni, hogy a nyugtalan életvonal nem ad alkalmat arra, hogy könyvtárra való anyagot gyűjtsön az ember. Kedves könyveket gyűjt talán, de olyan mennyiségben, amely rendeltetészerű értelemben megérdemelje a könyvtár nevet, aligha gyűjthet.

Valamikor igen romantikusan hangzó pár sort írtam le, mely nyomtatásban sohasem jelent meg. Erdélyben kicsi kertünk volt. Édesanyai hagyomány volt, hogy mindig ültettünk kertünkben. A fákat nagyon szerettük, s ezekről a fákról írtam: Dobbantott a sors és menni kellett, sok fát ültettünk, gyömolcséből egynek sem ettünk. Azt a kevés könyvet tehat, amely életünk vonalát és életünk nyugtalanságát szimbolizálta, jórészt elosztogattam gyermekeim között. Életem során azt vettem észre, hogy olyasmit szolgáltam, amit nemrég az egyház egyik könyvében olvastam: progresszív redukció, — teológiai értelme volt a szónak, — hogy az Isten az Ómaga céljainak szolgálatára sokszor csökkenti a hívők számát, hogy annál nagyobb legyen a hitnek a megújulása. Ez azt jelenti, eredményes csökkenés, amely azonban odavezet: Omnia mea mecum porto.

Nincsen annyi időnk, hogy sokszor kezünkbe vegyünk egy-egy kedves könyvet és mindig újabb és újabb szépségeket fedezzünk fel bennük. Valahogyan így jártam én, a progresszív redukción keresztül maradt néhány könyvem, amelyeket nem tudtam elosztogatni.

Azonkívül egyszer arra gondoltam, hogy mi lenne, hogyha valóban menni kellene és egyetlen könyvet lehetne mindebből magammal vinni. Az emberek ízlése különböző. Én azonban, be kell, hogy valljam, ahogyan végignéztem a könyveken, megsimogattam Csokonait, egy régi Petőfi kötetet, megsimogattam Reviczkyt, megsimogattam Vajda Jánost, azután az Ady kötetek első kiadásait és mégis másutt állott meg a szemem, ott állott meg egy olyan könyvnel, amelyet én az emberi szépség formában való legnemesebb kifejezésének tekintek, és meg kell mondanom, hogy akkor is, ha mennem kellene egyetlen könyvvel, — Sophokles: Antigonéjánál állott meg a szemem.

Aki ezt a régi gyűjteményemet elemezhetné volna, az körülbelül a következő rétegeket állapíthatta volna meg benne: Volt itt egy kétkötetes lexikon, az egyetlen könyv, ame-

lyet Édesapámtól örököltem. Más könyvet nem is láttam a kezében. Volt egy régi imádságos könyv, az Édesanyám imakönyve, amely ma is megvan. Apámtól egy kétkötetes lexikont és Édesanyámtól egy imádságos könyvet örököltem.

Azután következnek egy csomó sárga füzet, gimnazista korom romantikus lelkületének tanúi, amikor 20—24 filléres alapon vásároltam könyvtáramnak e köteteket. Ebből a fajtából meglehetősen sok van, mert nagyon csábított a világirodalom, és ezt 24 filléres alapon lehetett vásárolni. Mindezek a kötetecskék most valahol egy Pest megyei magyar falu református parokiájának gyűléstermében a fal mellett húzódnak meg, mert még nem tudtam elszállítani onnan, pedig nagyon kedves emlékeim.

Aki tovább keresné ezt a geológiai rétegződését könyveimnek, találna egy olyan korszakot, amelyet én így neveznék: Az én irodalmi érdeklődésem orosz korszaka. Egy rendkívül erős és mély korszak volt. 18—20 eszetendős koromban, amikor ezeket a könyveket gyűjtöttem, Turgenyev mély hatást gyakorolt rám. Ugyanígy Reviczky: Pán halála [című] költeményében határozottan felismerhető az orosz író hatása. De nemcsak a regényirodalomba szerelmesedtem bele, nemcsak Dosztojevszkij, hanem a költők érdekelték, úgyhogy minden kötet megtalálható gyűjteményemben. Egy régi füzet került elő ebből az időből, egy név van rajta, a 19 éves ember naivitása: Nesdanov Pál, ez álnevem volt akkor.

Azután következik egy réteg, egy párizsi útnak az emlékei, talán pár könyv csak mindössze.¹ Azután egy későbbi francia sorozatot hoztam haza,² kedvenc költőm sorozata. . . .³

Azután egy olyan réteg következett, amely mondjuk az enyedi fiatal tanárnak a könyvvásárló szenvedélyét mutatná.⁴ 1913 mindenestre csúcs-esztendeje volt életemnek, megházasodtam, első gyermekem megszületett és békében óhajtottam leélni életemet. Akkor minden könyvet megvásároltam és ezekből a könyvekből sok van.

Ezután üres esztendőik következnek: Világháború, 1914—18. Történelmi dátumok beszédes évei. Azután az erdélyi fordulat, 1918, és egyszerre csak egészen primitív könyvek bukkannak fel, erdélyi geológiai réteg, néha csomagolópapírosból készült bekötési táblájú, de rendkívül drágák nekem, mert például ha kinyitom, a címlapon azt látom, hogy egy drága értékű dedikáció Reményik Sándoré vagy Tompa Lászlóé, Berde Máriaé. Erdélyi írók könyvei sorakoznak, mindegyik megküldte nekem, mint én is a magam kötetét nekik. Egész csomó könyv, megőriztem magamnak.

Ezután szerkesztői évek következnek. Nem kedveznek ezek az évek a könyvvásárlásnak. A szerkesztőnek az írók elküldik könyveiket. Az a szokás, hogy elküldenek két példányt, egyet annak szánnak, aki majd bírálni fogja őket, egyet pedig elküldenek a szerkesztőnek, talán azért is, hogy ajándékukkal hangolják. De ezzel a szerkesztőt elszoktatják a könyvvásárlástól, és leszokik akkor is, ha pénz volna arra, hogy könyvet vásároljon.

Azután egy idegen nyelvekkel való birkózás emlékei következnek. Nelson, Kempis kötetei szintén megtalálhatók.

Végül megtalálni egy legújabb réteget, melyben én igen nagy örömmel fogadtam ajándékul egy olyan könyvet, amelyet sajnós, eredetiben sohasem olvastam, pedig ott jártam, ahol megszületett, íródott,⁵ és fájdalommal állapítottam meg, lehet, hogy úgy halok meg, hogy ezt a munkát eredetiben sohasem olvashatom: a Kalevala orosznyelvű fordítását. Néhány orosznyelvű kötet tartozik ide, válogatott szép orosz elbeszélések, és körülbelül az volna az utolsó réteg, amelyhez érkeztem.

A l o m egy könyvtárról:

Én találkoztam életemben egy nagy könyvtári álommal, egy megvalósult könyvtári álommal. A nagyenyedi Bethlen Gábor kollégium könyvtárának magántermében két gyönyörű szép kidolgozású, azt hiszem, diófaszekrény áll, üveges szekrények, és azok gróf Mikó Imrének könyveit őrzik. Én könyvtáros voltam, a Bethlen Kollégium könyvtárosa, éveken keresztül, s gyakran jártam meghatott lélekkel ezek között a gyűjtemények között. A gyönyörű ósnymatványokat kezembe vettem, kezembe vettem az olasz klasszikus kiadványokat, az Iliászt és Ódüsszeát, meghatva gondolva arra, hogy Mikó Imre egyetlen fia számára gyűjtötte ezeket a könyveket, és az egyetlen fia 15—16 éves

¹ Miután megszerezte a tanári oklevelet, 1909-ben Párizsba utazott.

² 1923-ban Dijonba utazott, hogy francia szaktanári diplomát szerezzen.

³ Az eredeti szöveg hiányos.

⁴ Nagyenyeden 1909-től 1926-ig tanárkodott.

⁵ 1935-ben féléves tanulmányutat tett Észak- és Nyugat-Európában, ennek során Finnországban is járt.

korában meghalt, s úgy végződött a könyvtári álmom, hogy a Bethlen Kollégiumra hagyományozta az egyik legszebb klasszikus könyvtárt, amely a görög és latin irodalomnak alkotásait tartalmazza.

Ha minden lírikus megvolna a könyvtáramban eredetiben, ez volna egy kedvem szerinti vonala a könyveknek. Természetes, elsősorban a magyar líra képviselőire gondolok. Azt is tudjuk, hogy a magyar líra rendkívül magas színvonalat ért el a század elején, a régi nagyságokat nem is kell kiemelnem. Szeretném azt is, ha nyelvészeti munkáim volnának; Harsányi Zsolttal mindig erről beszélgettünk, neki [egy] teljes nyelvsorozat megvan. Szeretném, ha megvolnának a karikatúrák, az önéletrajz, mint műfaj közel álló szívemhez. Sokat szeretnék látni ebből az álmokönyvtárban. Szeretném, ha erdélyi könyvtáram volna, amely nemcsak irodalmi kötetekkel, hanem amely Erdéllyel, lelkével és természetével foglalkozna. Szeretném, ha orosz sorozatom volna, amely adna nekem Turgenyevet, amellyel 18 éves koromban foglalkoztam és amelyhez 50—60 között kerültem az eredeti szövegen keresztül közel.

Én jól tudom azt, hogy a könyvnek hatalmas formáló ereje van. Érzékelttem ezt magamban, másokban, tanítványokban. Vajon hogyan találkozunk a könyvvel? A könyvet elolvassuk és az formálni kezd bennünket, vagy van egy egyéniségünk és ennek az egyéniségnek van egy kiválasztó ereje, és kiválasztja azokat a könyveket, amelyek az egyéniségének megfelelnek. Egyszer olvastam egy francia író cikkét a szó felelőségéről. Goethe nem érezte azt a felelőséget, amelyet a Werther megírása jelentett, mert utána olyan világáramlat fogta el a lelkét, mint a Byron-könyvek megjelenése. Puskin Anyeginje az orosz nemzeti lélek megnyilatkozása. Egyszóval, nem tudom, hogy Goethe érezte-e a felelőséget, amely odavezetett, hogy a Werther elolvasása után öngyilkosságokat követtek el az emberek.

Petőfinek lelkiformáló-ereje is rendkívüli erejű, úgyhogy egy hatalmas szuggesztió árad a Petőfi-versekből. Én hiszem, hogy egész nemzedékek következnek utána, akik petőfiesen viselkedtek, míg ez karakterformáló erővé vált bennük, és a Jókai-regények olvasásának hatása alatt kezdték észrevenni, hogy a magyar életben jelennek meg olyan emberek, amilyeneket Jókai regényeiben megjelenített. Valósággal típusok fejlődtek ki Jókai hatása alatt. Voltak, akik Jókai típusú romantikus lélekké váltak.

Én hiszem, hogy megtaláltam azokat a könyveket, amelyek a magyarságnak és az emberiségnek a legtöbbet és legszebbet adták. Még akkor is megtaláltam, ha ezeket nem tudtam az élet különböző körülményei miatt egy könyvtárban, a magam könyvtárában csoportosítani, s ha csak az álmom könyvtárában gyűjtöttem is össze, csak annyit mondhatok, hogy ha nem is volt könyvtáram, mindig a könyv barátja voltam. És most, amikor egy ilyen nemes törekvésű városnak a közönsége előtt állok, egy megvalósult könyvtári álmomnak, egy könyvtári álmom megvalósulásának hatása alatt engedjék meg, hogy mély tisztelettel hajtsam meg fejemet ez előtt a nemes város előtt, amely ezt a könyvtári álmat meg tudta valósítani.

UGRIN ARANKA

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez. III. A *Magyar Könyvszemle* első alkalommal 1975. évi első számában¹ közölt a fenti címmel adalékokat a RMNy-hoz. Ennek bevezetője már kilátásba helyezte, hogy a folyóirat a jövőben is rendszeresen kíván a címben megjelölt témáról tájékoztatást nyújtani. Akárcsak az említett első közlésben, ez alkalommal is mindenek előtt a *Magyar Könyvszemle*ben nem ebben a „Magyar Könyvesház” elnevezésű rovatában publikált, de ennek gyűjtőkörébe tartozó cikkekre kell utalni, amelyben a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekben talált régi magyar nyomtatványok kerültek ismertetésre.² Az alábbiakban következő 16. századi kiadványok egy részét is 1975 nyarán az NSzK-ban, de Stuttgarton kívül sikerült felkutatni, másik csoportjukba tartozó és Manlius-műhelyében készült nyomtatványokról viszont már előzetesen és részletesen beszámoltam más publikáció keretében,³ így ez utóbbiaknál elégséges azok egységes bibliográfiai summázására szorítkozni. Ez a megoldás arra szolgál, hogy az érdeklődő a RMNy-hoz megjelent minden lényeges új adatról ebben a „Magyar Könyvesház” rovatban folyamatosan áttekintést kapjon.

S 15A HEYDEN, Sebald: Pveriliv(m) colloqviorvm formulae pro primis tyronibus per Sebaldum Heyden ex comicorum campo hinc inde collectae, iam et denuo aucte, ac Germanico, Polonico, Vngarico ideomate illustrate. (Cracouiae MDXXXV Vietor). A⁴—M⁴ = [48] fol. — 8° — 1 ill., orn.

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek saját állományának feltárásán túl vezetni a bajor központi katalógust is. Ebben az utóbbi, több millió cédulát tartalmazó adattárban néhány korai magyar, ill. magyarországi nyomtatványokkal kapcsolatos szűrőpróbát végeztem. Ennek során került elő Sebald HEYDEN iskolai használatra szánt beszédgyakorlatának 1535. évi kiadására, amelyben a latin szöveg és annak német, lengyel és magyar nyelvű fordítása áll. A könyvet a bambergi Staatsbibliothek Phil. d. 1b. jelzet alatt katalogizálta. Ez a kiadás ismeretlen volt eddig a szakirodalomban, így eleinte attól tartottam, hogy talán elírás történt az évszámban, pl. 1531 helyett. Miután szoros úti programom nem tette lehetővé számomra, hogy a bambergi kötetet a helyszínen tanulmányozzam, megkértem HOLL Béla barátomat és kollégámat, aki néhány héttel később magánútja során felkereste az említett gyűjteményt, hogy ellenőrizze az évszámot. Az ő szíves segítségének köszönöm, hogy már akkor megbizonyosodhattunk: valóban új, eddig ismeretlen kiadás került napvilágra, amely a magyar nyelvű nyomtat-

¹ 85.—92.1.

² 1976. 42—60. 1.

³ *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*. Bp. 1975. 165—203.

PVERILIV
COLLOQUIORVM

Formulæ pro primis Tyronibus per
Sebaldum Heyden ex Comico/
rum campo hinc inde colle/
ctæ, iam & denuo aucte,
ac Germanico Polo/
nico Vngarico
idcomate illu/
strate.

SEBALD. HEID. AD
Nasutum Lectorem.
Consulti pueris volumus Nasute ualere,
Queritur his factus gloria nulla mihi.

1. RMNy S 15A

ványok időrendjében a viszonylag előkelő hetedik helyet foglalja el. Ezt megelőzően ugyanis csak 1527-ből két,⁴ 1531-ből egy,⁵ 1532-ből egy⁶ és 1533-ból két⁷ részben vagy egészben magyar nyelvű nyomdatermék ismeretes. Valamennyi Hieronymus VIETOR krakkói műhelyében készült.

HEYDEN munkájának ez a négy nyelvű változata 1527-ben és 1531-ben már megjelent,⁸ vagyis a hét legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány között most már három is e mű kiadása. Ez jól hangsúlyozza a mű rendkívül sikeresnek bizonyult terjesztését. Az alsó fokú iskolákban bizonyosan nagy haszonnal forgatták e könyvet a német, lengyel és magyar nyelvű vidékeken azokban az években. Ez azonban nem csak múló jelenség volt, és nem csupán ideig-óráig divatos felkapott műről van szó. Jól bizonyítja ezt az a körülmény, hogy ugyanennek a munkának magyar nyelvvel is ellátott kiadásai egészen a 19. század elejéig kimutathatóak.⁹

Miután e nyomtatványról az Országos Széchényi Könyvtár hamarosan mikrofilmet szerzett be Bambergből, mód nyílt az 1535. évi kiadás tanulmányozására. Ennek során természetesen csak a legkorábbi, krakkói kiadásokkal történő összevetésre került sor. A fentiekben említetteken kívül még 1552-ben Łazarz ADRYSOWIC (Lazarus Andreae)

⁴ RMNy 7 és 8

⁵ RMNy 11

⁶ RMNy 12

⁷ RMNy 13 és 14

⁸ RMNy 8 és 11

⁹ Petrik V. 192.

műhelyében is megjelent ez a munka.¹⁰ Az 1535. évi kiadás természetesen lényegében megegyezik a többivel, mégis miután a mű szerkezetében az 1527—1552 közötti negyedszázadban bizonyos változások következtek be, érdemes ezeket figyelemmel kísérni a most már négy, ismert, korai, krakkói kiadás (1527, 1531, 1535 és 1552)¹¹ tükrében. (Miután az 1531. évi kiadás egyetlen ismert példányából az első két levél hiányzik, a címlap és a bevezető részek összevetéséből ez sajnos kimarad.)

A címlap pontosan tükrözi a tartalomban bekövetkezett változást: az 1535. és 1552. évi esetében ugyanis szerepel az „aucte” szó, amely 1529-ben nem olvasható. Mindhárcm ismert címlap alján a szerző rövid verse áll *Ad nasutum lectorem*.¹² Anselmus EPHORINUS keltezés nélküli *Jodoco Decio . . . Jodoci Ludovici Decii filiolo* címzésű ajánlásának szövegét az első kiadásban rászorították a címlap hátára, míg 1535-ben és 1552-ben a lazább szedés során ez a harmadik lapra is átterjedt, amelynek üres alsó felére azután — a két kiadásban egymástól eltérő — fametszetes záródísz került.

A kiadvány főrésze témakörök szerint két tanulónak beszédét tartalmazza az első és második kiadásban 27 dialógusban. A két diák neve minden részben más és más, kezdőbetűjük pedig általában követi az ábécét. A nevek megválasztása terén azonban kiadásanként több-kevesebb változás észlelhető. Felfigyelt erre a körülményre már Dézsi Lajos, aki az akkor még egyedül ismert 1531. és 1552. évi kiadások szövegét vette gondosan össze.¹³ Most további két kiadás felhasználásával ezek a változások még pontosabban nyomon követhetők. Dialogus IX.: Kilianus — Lampertus (1527 és 1531), ill. Lampertus — Eustachius (1535 és 1552). — Dialogus XII.: Naenius — Osvaldus (1527), ill. Marcus — Osvaldus (1531, 1535 és 1552). — Dialogus XIV.: Petrus — Quirinus (1527 és 1531), ill. Petrus — Stanislaus (1535 és 1552). — Dialogus XV.: Quintius — Rudolphus (1527 és 1531), ill. Thomas — Rudolphus (1535 és 1552). — Dialogus XX.: X. — Y. (1527 és 1531), ill. Franciscus — Clemens (1535 és 1552). — Dialogus XXI.: Y. — Z. (1527 és 1531), ill. Andreas — Bartholomaeus (1535 és 1552). E névmódosításoknál lényegesebb az a szerkezetbeli változtatás, amely már a most előkerült 1535. évi kiadásban jelentkezik. A korábbi 27 dialógus ugyanis ekkor hat újabb fejezet betoldásával bővül. 1552-ben ugyanez a 33 dialógus áll, de más csoportosításban.¹⁴ A hat új fejezet közül az első négy a korábbi 16. és 17. dialógus közé került, így ettől kezdve az eredetileg 17.—27. számú szövegrészek négyvel magasabb sorszámozást viselnek. Az 1535-ben betoldott két utolsó dialógus 1552-ben is sorrendben az utolsó kettő, ugyancsak 32. és 33. számmal.

További bővülést jelent a 16. dialóguson belül, hogy az annak derekán álló „Deus, Pater noster coelests . . .” kezdetű, eredetileg csak latin nyelvű szöveg 1552-ben német és lengyel fordítással bővül, de magyarral sajnos nem, míg az ugyanezt a dialógust záró „Qui nos creavit” kezdetű latin szöveg már 1535-től német, lengyel és magyar fordítást kapott.

A kiadványt záró kisebb részekben észlelhető a négy kiadás között a legnagyobb eltérés. Míg az ezek élén álló *Formulae puerorum . . .* valamennyi kiadásban megtalálható, addig az ezt követő *Praecatio Dominica* és *Salutatio Angelica* címmel a Miatyánk, ill. az Üdvözlégység csak 1535-ben olvasható a könyv négy nyelvén. Ezek magyar szövege azonos azzal, amely Christoph HEGENDORFF *Rudimenta grammatices Donati* c. tankönyvének 1527-ben ugyancsak a krakkói VIETOR-műhelyben készült kiadásának végén áll.¹⁵ Az

¹⁰ RMNy 99

¹¹ RMNy 8, 11, S 15A és 99

¹² Az egyetlen eltérés itt az, hogy 1535-ben a különben „Sebald. Heyd.” helyett „Sebald. Heid.” áll.

¹³ ItK 1897. 55—72, 209—224, 329—335. l.

¹⁴ Vö. ItK 1897. 66. l.

¹⁵ RMNy 7

ezután található *Joannis Sylvestri Pannonii ad Michaellem Gezthi puerum bonae spei decastichon* 1527-ben, 1531-ben és 1535-ben egyaránt szerepel, míg az 1552. évi kiadásban, amikor a „szépreményű gyermek” már felnőtt, ez a vers már elmaradt. Egyedül a most előkerült 1535. évi kiadásban fordul elő a következő szöveg: „Cave o libelle, ne indicas in manus cujusdam Martini Gallini Proschoviensis, tuto tamen ire possis ad Germanos & Ungaros”. Hogy ki volt e kiadás sajtó alá rendezője és a fenti sorokból kitűnően az említett Martinus GALLINIUS-nak, Zsigmond Ágost lengyel király udvari prédikátorának ellenlábasa, annak megállapítása nem sikerült.

A négy kiadásban az alapul szolgáló latin nyelvű szöveg helyesírásában is észlelhető ingadozás, amire itt csak a dialógust folytató diákok nevei közül álljon néhány példa. Dialogus V.: Felix (1527 és 1531), ill. Foelix (1535 és 1552). — Dialogus XIII.: Onophrius (1527 és 1552), ill. Onoprius (1531 és 1535). — Dialogus XXIV.: Cyrillus (1527), Cyrullus (1531), Cirullus (1535), ill. Cirillus (1552).

A szövegben végzett összehasonlításokhoz hasonló eredményeket hoztak a nyomdai kiállítás körüli vizsgálódások. Bár mind a négy nyolcadrét alakú, a kiadványok terjedelme egymástól eltérő: 1527-ben 38, 1531-ben 40, 1535-ben 48 és 1552-ben 44 levél. Az első három kiadás az impresszumadatokat a zárósorokban, az 1552. évi pedig a címlapon viseli, míg a kiadvány végén ez esetben kolofon helyett záródísz áll. Az alkalmazott betűtípusokban is észlelhető változás: a latin szöveget 1527-ben és 1531-ben kurzívval, míg 1535-ben és 1552-ben antikvával szedték. A XXI. dialógus beszélgető diákjait jelölő Y. és Z. betűk 1527-ben gót, míg 1531-ben antikva típusúak. A fejezetcímek szedésének gyakorlata is módosult: a fejezetcím szövegét az első két kiadásban kurrenssel, míg a másik kettőben ennek első sorát verzálissal szedték.

Összefoglalva a fentieket megállapítható, hogy HEYDEN tankönyvének egymást követő krakkói kiadásai bár kisebb mértékben, de állandó változást mutatnak. A jelentős szövegbővítés, amely eddig magyar változatban legkorábban csak 1552-ből volt ismertes, most 1535-ből, azaz közel másfél évtizeddel előbből került napfényre.

S 134A »HISTORIAC melyeket a Szent Bibliabol neminemü tudos es istenfelő ferfiac eneknekbe szerzettenec az együgyü keresztyeneknec tanusagokra es vigasztalásokra. Colosvarba 1556 Hoffgreff.«
»A—N = [104?] fol. — 8° — J«

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek még a múlt század első felében készült, kéziratos, kötetes katalógusának régi hazai nyomtatvány után történő, rendszeres átnézése során akadtam rá a fenti mű első adataira. A 8° B. metr. 139h jelzetű kötet nyomait azután végigkísértem a könyvtár összes meglévő nyilvántartásán. Ennek során sikerült megállapítanom, hogy az korábban a 8° B. hist. 127 jelzetet viselte, de később ebből a „Biblica historia” szakból áthelyezték a már említett és zenei jellegű „Biblica metrica” szakba. A nyomtatványról készült nagy alakú, kézzel írt katalóguscédulán volt azután olvasható a fentiekben közölt rendkívül pontos és igen meggyőző címleírás. Mindezt a részletekbe menő kutatást sajnos azért kellett elvégezni, mert maga a könyv, az összes bibliai szakokkal együtt a második világháború során elpusztult.

Gondosabb vizsgálat tárgyává téve az így most már sajnálatos módon egyedül rendelkezésre álló könyvtári nyilvántartás adatait, a következőket lehet megállapítani. A kiadvány címe, tartalma, a megjelenés helye és nyomdája, a kötet formátuma mind-mind pontosan ráillik a magyar irodalomtörténetben „Hoffgreff-énekeskönyv” elnevezéssel nyilvántartott és igen nagyra értékelt nyomtatványra.¹⁶ E kiadvány csupán egy elején és végén erősen csonka példányban és egy töredék formájában maradt fenn. Erről a bib-

¹⁶ RMNy 108

liai históriáknak és oktató énekeknek e protestáns jellegű gyűjteményéről a nyomdai kivitel alapján már korábban megállapították, hogy az a kolozsvári nyomdában készült. A helyesírás alapján bizonyítottan volt tekinthető, hogy a kiadvány e műhelynek abban a korszakában jelent meg, amikor azt HELTAI nélkül, HOFFGREFF egyedül vezette. Miután az énekek között akad olyan, amelyet 1552-ben szereztek, így e szempontból egyedül az 1554–1558 közötti évek jöhetnek számításba. Az 1554-ben megjelent TINÓDI-féle *Cronica*¹⁷ hangjegyeit fametszetek segítségével állították elő, míg e csonka „Hoffgreff-énekeskönyv”-ben az öntött betűkhöz hasonló módon szedett kották állnak. HELTAI az 1574. évi *Cancionale*-jában¹⁸ ismét a TINÓDI-kiadványban használt fametszeteket vette igénybe, így jogos a feltételezés, hogy az öntött hangjegyek nem jutottak az ő birtokába, amikor a kolozsvári műhelyt HOFFGREFF-től átvéve, 1559-től kezdve már egyedül ő vezette. Ezek után a szakírók 1554 végére vagy 1555 elejére datálták a „Hoffgreff-énekeskönyvet”.¹⁹ A fentiekből kiviláglik, hogy a nyomtatás időpontjául a korábbi kutatási eredmények alapján 1554 és 1558 közötti évek bármelyike számításba vehető. Így az 1556. esztendő e szempontból minden további nélkül elfogadható.

A müncheni kötetnek a „Hoffgreff-énekeskönyvvel” történő azonosítását megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy a Bayerische Staatsbibliothekban a fentiekben említett átszakozás azt sejteti, hogy a megsemmisült könyvben is volt kotta. A címnek az említett katalóguscédulán található német fordításában, amely nyilván a kötet ismeretében történt, az „énekekbe szerzettenek” kifejezés „in Gesang (Musik) gesetzt” formában szerepel. Ez is tovább fokozza a hangjegyek szereplésének valószínűségét az elveszett kötetben.

Míndezek után jogos lehetne a következtetés: sikerült a müncheni címleírásból végre megtudni a „Hoffgreff-énekeskönyv” eddig hiányzó címét, valamint a megjelenés pontos évét. Így a RMNy-ban eddig 108. szám alatt leírt nyomtatvány *Historiac* címmel a S 134A szám alá kerülne az 1556. esztendőhöz. Akad azonban a sokat hivatkozott müncheni címleírásnak egy adata, amely a fenti azonosítás körül gondot okoz: ez pedig a terjedelmek megjelölése. A rendkívül gondos és pontos leírás, amelyben egyetlen betűhiba sem található a régies magyar szövegben és a német fordítása is kifogástalan, a kötet terjedelmét „Bogen A–N” formában adja meg. A „Hoffgreff-énekeskönyv” említett két, csonka példányában összesen a H–Z, a–z, Aa–Cc és Ee–Hh jelű és egyenként négy levélből álló füzeteket tartalmaz. Nyilvánvaló tehát a 216 levelet felölölő A–Z, a–z, Aa–Hh kolláció, azzal a megjegyzéssel, hogy itt a kötet megszakad, folytatásának terjedelme pedig teljesen bizonytalan. A műnek ugyanis sem tartalomjegyzéke, sem másik kiadása nem ismeretes. Ha a müncheni katalógus A–N füzetekből álló terjedelme teljes nyomtatványra vonatkozik, akkor ez nem lehet azonos a „Hoffgreff-énekeskönyv”-vel, hiszen abban az „N” füzet végén álló szöveg töretlenül folytatódik az „O” jelzésűn. Ez esetben egy eddig teljesen ismeretlen kiadvány adatait őrizte meg az utókor számára a müncheni könyvtár katalógusa.

Fenntartva a fentieket, fel kell azonban sorolni azokat a további lehetőségeket is, amelyek fennállása esetén az elpusztult kötetnek a „Hoffgreff-énekeskönyv”-vel történő azonosítása mégis csak lehetséges. Az első az, ha a példány csonka volt, és az az „N” füzettel megszakadt, de ezt a körülményt a címfelvétel elmulasztotta közölni. A második lehetőség az, hogy a teljes példány az „Nn”-jelű füzetrel fejeződött be, de a címleírásba csak „N” került. Kisebbségi képességeket mutató címfeltevő esetében még az a feltételezés is megkövethető lenne, hogy a kötetben a „Hoffgreff-énekeskönyv” után, egy másik kiadvány is volt kötve, amely az „N” jelzésű ívvel végződött. További kombinációs lehetőség lehetne az, hogy a „Históriák” után, ahhoz nyomdai kolligátumként hozzá-

¹⁷ RMNy 109

¹⁸ RMNy 351

¹⁹ Vö. a RMNy 108 által hivatkozott és kiterjedt irodalommal.

kötve, egy „N” ívjellel végződő függelék is állt. Ennek a lehetősége ugyan csak inkább elméleti, hiszen ilyen függelékre a fentebb leírt címszöveg nem utal, egy kiadványon belül pedig az újra ismétlődő, verzálisokból álló ívjelzessorozat a nyomdász részéről elkövetett súlyos szakmai hiba lett volna. A legvalószínűbb megoldásnak az a lehetőség látszik, hogy a kötet utolsó, „Nn” jelzésű íve sajtóhibából az „N” megjelölést kapta. Ez esetben a kötet terjedelme 59, egyenként négy levélből álló füzetben összesen 236 levél volt.

— — —

A *Nyomatványok Manlius kötéstábláiban* című publikációmban beszámoltam arról a munkáról, amely azt követőleg indult meg, hogy sikerült biztonságosan meghatározni a Joannes MANLIUS műhelyében készült könyvkötések jellemző sajátosságait.²⁰ Ez a nyomdász 1575—1580 között az akkori Krajna fővárosában, Laibachban, a mai szlovéniai Ljubljánában tevékenykedett. 1582-től Nyugat-Magyarországra jött, ahol lakóhelyét sűrűn változtatva egészen 1605-ben bekövetkezett haláláig dolgozott. A bőrkötésekben belenyomott díszítésből visszakövetkeztetett szerszámkészlete alapján azonosított MANLIUS-kötések közül tíznek tábláit kérésre szakszerűen szétbontották, hogy azokból — az e kötetekre olyan jellemző — nyomdai makulatúra napvilágra kerüljön. Az így előkerült majdnem 60 ívnyi nyomtatványanyag csaknem kizárólag MANLIUS műhelyének terméke volt. Különösen érdekes ezek megoszlása az alábbi három kategória szerint: (1.) a már ismert nyomtatvány ismert része, (2.) annak ismeretlen, vagyis kiegészítő része, (3.) ismeretlen kiadvány része. A fenti papírmennyiség e három csoport szerint 21.5, 53.2 és 25.3 százalékos arányban oszlott meg. Ez azt jelenti, hogy a két utóbbi kategória összege, azaz 78.5 százalékban eddig még ismeretlen kiadású szövegrészek kerültek elő. Ez szinte félelmetes arány, hiszen ez azt jelenti, hogy — a sokat emlegetett, tengerben úszó jéghegy példa módjára — bibliográfiai ismereteink horizontja fölé a régi magyarországi nyomdatermésnek csak a kisebbik része emelkedik. Ezzel szemben a többi, kedvező esetben, még lappang: kötéstáblákban, vagy még fel nem ismerve különböző gyűjteményekben. Sajnos valószínűbb, hogy a nagyobb rész már visszavonhatatlanul elpusztult az utolsó példányig.

A fentiekkel szinte teljesen azonos eredményre lehet jutni, ha az ember MANLIUS magyarországi működése során keletkezett és bibliográfiailag regisztrált kiadványokat az ismert példányok száma alapján csoportosítja. Az 54 műből 13 (24%) csak irodalmi említés formájában 7 (13%) csak kötéstáblákból kiáztatott töredékekből, 15 (28%) egyetlen, 8 (15%) két, míg 11 (20%) három vagy több példányból ismeretes. Ha a két utolsó kategóriát levonjuk 65 százalék marad. Ez azt jelenti, hogy a bibliográfiailag nyilvántartott MANLIUS-nyomatványok kétharmada csak irodalomból, töredékekből, vagy szinte a véletlenként megmaradt egyetlen példányból ismeretes.

A fentiek újra történő összefoglalása azért látszott szükségesnek, hogy minél szélesebb körben ismertté váljanak a fenti száraz adatokkal alátámasztva az abból levonható tanulságok. Ezek — szinte programszerű pontokba összefoglalva — a következők: 1. Fokozott erővel kell továbbfolytatni a hazai nyomdászati első századaiban tevékenykedett műhelyek tipográfiai felszerelésének tervszerű rekonstrukcióját, amely lehetőséget nyújt az impresszum nélküli, a koholt adatokkal megjelentetett, valamint a csak töredékek formájában fennmaradt kiadványok nyomdai hovatartozásának megállapítására. 2. További erőfeszítéseket kell tenni a hazai, de még inkább a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia szempontjából még fel nem tárt, vagy a korábbi, esetleges kutatások során csak felületesen átfutott külföldi gyűjteményekben őrzött régi hazai nyomtatványok módszeres felkutatására. 3. A nyomdai felszerelés rekonstruálásához hasonló módon össze kell állítani a régi hazai műhelyek könyvkötői díszítőkészletének repertó-

²⁰ *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971.* Bp. 1973. 301—321.

riumát, hogy az ezek alapján megállapított kötésekből a fenti tapasztalatok szerint várhatólag jelentős, új ismeretanyagot tartalmazó nyomdai makulatúrát szakszerű restauráló munkával napvilágra lehessen segíteni.

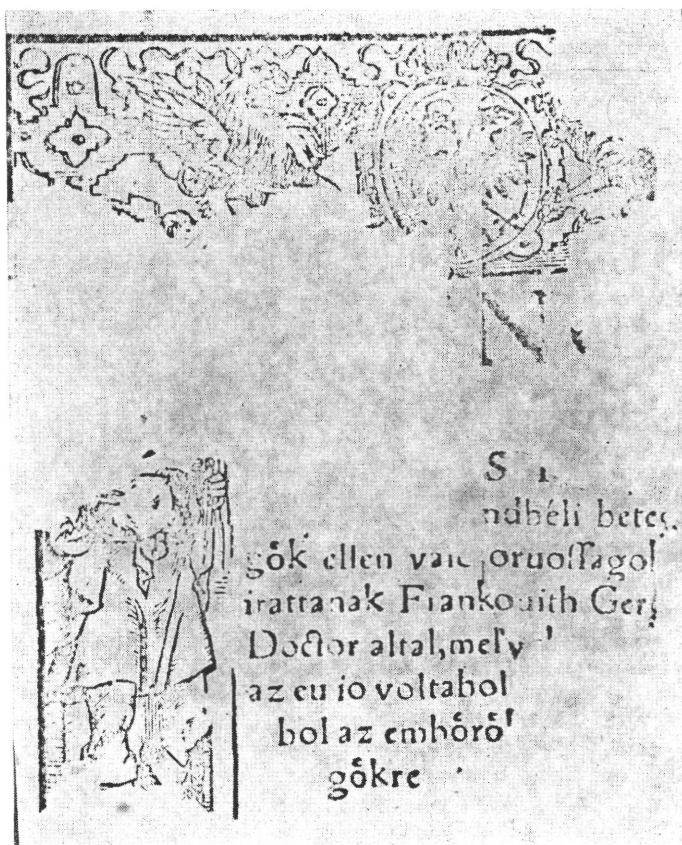
A fenti „program” indokoltságát legyenek hivatottak alátámasztani az említett tíz MANLIUS-kötésből előkerült és bibliográfiailag regisztrálást érdemlő új adatoknak a RMNy-ban alkalmazott leírásához igazodó alábbi sommázása.

Ad RMNy 618. Nikolaus Gabelmann „Monomachia” c. művének előkerült „C” jelű íve alapján a kiadvány terjedelme az alábbi formában rekonstruálható: A[B]C[D—O?] = [56?] fol.²¹

Budapest Nat phot. — Güssing Franc ④ ④ ④ ④ ④

Ad RMNy 704. Miután ebből az „Eurialus és Lukrécia história” kiadásból most öt füzetből egy-egy levélpár jutott napvilágra, a nyomtatvány korábbi, bizonytalan terjedelem-meghatározása most már újjal és biztonságossal helyettesíthető: [A⁸]B⁸—F⁸ [G⁴] = [52] fol.²² Budapest Nat phot — Sopron Arch ④

Ad RMNy 532. FRANKOVICS Gergely: [Haz]n[os es fölötte szükséges könyv az I]st[en fiainak sok re]ndbéli beteg[se]gök ellen valo oruosságok[rol] irattanak Frankouith

2. RMNy 532

²¹ Az OSzK Évkönyve 1972, 171.

²² Az OSzK Évkönyve 1972, 188—190.

Ger[gely] doctor által, mely[eket Isten] az eu io voltabol [es ajandeká]bol az embörök[nek egésze]gökre [rendölt].

A töredékes címlap lehetővé tette a pontosabb leírást, akárcsak a fellelt új részekkel a terjedelem közlését is: A⁴—R⁴S⁶? = [74?] fol., [10 tab.] — 4° — [10 tab. ill. calcographica, mult.] ill., orn., init. A mű két kiadása közötti szövegbeli változtatások az egész kötetben végig megfigyelhetők.²³

Budapest *Nat phot* — Güssing *Franc* ③

S 518A [TESTIMONIUM ordinationis.] [Gyssingae] MDLXXXII [Manlius]. [1] fol. OSzK Évkönyve 1972: 175—176

3. RMNy S 518A

Protestáns lelkészavatást igazoló nyomtatvány. — A szedéstükrökből mindössze 49 × 96 mm. nagyságú rész maradt meg a középső, alsó feléből. Feltehetően BEYTHE István, a délnyugat-dunántúli protestánsok vezetője által felavatott lelkészek igazolására szolgált ez az úrlap. A fentebb hivatkozott ismertetéshez még hozzáfűzhető, hogy a töredéken is előforduló néhány szónyi azonos fordulatot közölt SZIMONIDESZ Lajos a Servatius Márton részére Grazban 1589. december 21-én kiállított nyomtatott úrlapról.²⁴

Budapest *Nat* — Budapest *Univ* ④

S 537A [1—2 SCHREIBKALENDER auff das Jar nach unsers Hern und Seligmachers Jesu Christi Geburt MDLXXXIII. Gestellt durch m. Georgium Caesium Rotenburgensem. — Prognosticon. Güssing 1583 Mannel.]

[A]B[C—D, a—b] = [24] fol. — 4° — Mult. ill.

OSzK Évkönyve 1972: 178—180

Ó-naptár és prognosztikon. — Csak a „B”-jelzésű ív négy levele került elő kötéstáblából kiáztatva. Párhuzamosan — részben azonos szedéssel — készült ugyanennek a kalendariumnak új-naptárral bővített kiadásával (RMNy 537). Ennek helyét a naptártáblákon itt újszövetségi jeleneteket ábrázoló fametszetek töltik ki. Érdemes itt meg-

²³ Az OSzK Évkönyve 1972. 171—174.

²⁴ Magyar Könyvszemle 1943. 365.

Miseri. Jobin
ein gueter Dirc/
Johan. 10.

Iubila. Ueber ein
Ekleines so werdet
je mich/ Joh. 16.

Cantate. Nun a-
ber gehe ich zu
dem/ Joh. 16.

Christy heist vns
bittern/ Joh. 16.

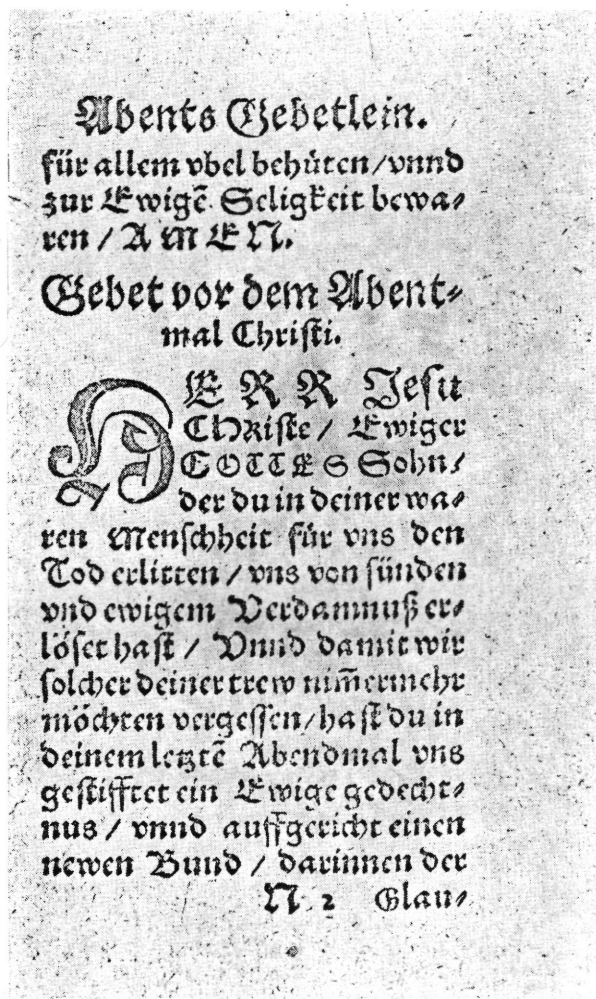
Was aber der
Tröster/ Jo. 15.

Maius, May.

- 1 b Phil. Jac. 28 reiff hell
- 2 c Tag 15. st. 23 temp luff.
- 3 D Miser. + erf 28 5. □ h 1
- 4 e Florian 22 □ 2. vn-
- 5 f Gorhar 27 8 gewier
- 6 g Gottlieb 21 7. 51. 17.
- 7 a Gotzfrid 25 8 *
- 8 b Raphael 21 19 8 *
- 9 c Herman 22 2 8 *
- 10 D Iubi. Gor. 21 15 + 8 8
- 11 e Oin 27 8 4. win
- 12 f Pangrati. 29 + 8 *
- 13 g Seruatius 21 + 8 *
- 14 a Bonifaci 23 11. 37. D.
- 15 b Soph. XVI 21 15 kil luffe.
- 16 c Susanna 27 8 8
- 17 D Cantate 28 4. □ h vng
- 18 e Liberius 20 8 *
- 19 f Porencia 22 8 8 win.
- 20 g Bernhar. 21 14 wine vng
- 21 a Prudens 27 8 8 *
- 22 b Helena 29 3. 6. 17.
- 23 c Desiderius 22 + 8 8 *
- 24 D + wochen 26 / h 1
- 25 e Urbanus 21 19 8 *
- 26 f Beda 23 8 *
- 27 g Lucianns 21 17 8 *
- 28 a Auffawilh 22 Brachm.
- 29 b Maximus 21 17 1. 16 17.
- 30 c selig bay. 22 win zu vn
- 31 D Exaudpetr. 21 16 + 8 8

jegyezni, hogy a bővített változathól az eddig ismert egyetlen soproni példányon kívül a triezsti Biblioteca Civica is őriz egy másikat.²⁵

Budapest Nat phot. — Sopron Arch ④④④④④④④

5. RMNy S 856A

S 856A [GEBETBUCH Deutschkreutz? 1597—1601 Mannel.]

[A—M]N[O+?] (alternatim 8 et 4) = [84 + ?] fol. — 12° — Orn.

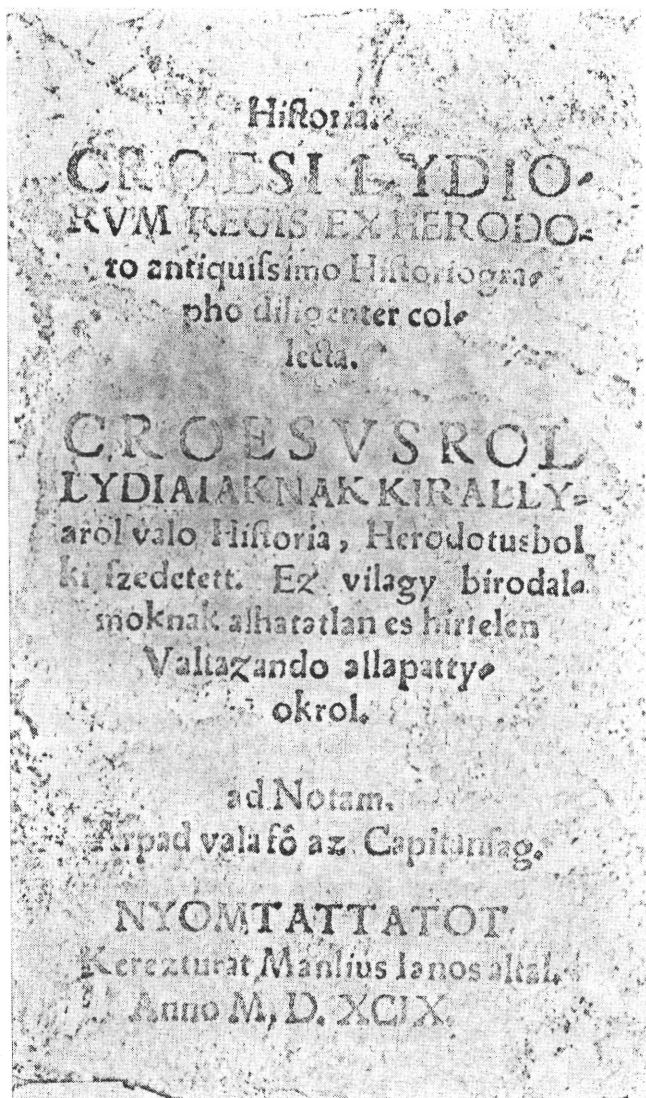
OSzK Évkönyve 1972 : 181—183

Evangelikus imádságoskönyv. — Csak a hiányos „N”-jelű füzet maradt fenn, amelynek tartalma az élőfej, ill. fejezetcímek szerint: *Ein anders Abents-Gebetlein — Gebet vor dem Abendmahl Christi — Danksagung nach dem Abendmahl — Gebet wider den Türken*

²⁵ PESANTE, SAURO: *Le cinquecentine della Biblioteca Civica di Trieste*. Trieste 1974. 438. sz.

d. *Johan. Avenarii*. A töredék egy 1602. évre szóló naptár kötéstáblájából került elő, amelyet feltehetően 1601 végén készítettek. Nyomdása, Joannes MANLIUS 1597-tel bezárólag Nyugat-Magyarország déli részén, főleg a svájci protestáns irányzathoz közelítő BEYTHE István, ill. BATHYÁNY-család köréhez tartozott. Ekkor északra költözve az evangélikus NÁDASDYak védelme alá helyezte magát. Feltételezhető, hogy ezt az imádságoskönyvet a Keresztúron megkezdett új tevékenységi periódusa során készítette, esetleg Sárvárton, ahol 1600-ban átmenetileg tartózkodott.

Budapest Nat phot — Sopron Arch ④

S 856B [KÁKONYI Péter?]: Historia Croesi Lydiiorvm regis ex Herodoto antiquissimo historiographo diligenter collecta. Croesvsrol, lydiaiaknak kirallyarol valo historia Herodotusbol ki szedetett, ez vilagy birodalmoknak alhatatlan es hirtelen változando allapattyokrol. Kerezturnat MDXCIX Manlius.

A—C = [12] fol. — 8°

OSzK Évkönyve 1972: 190—199

Krónikás ének. — A három füzetnek csak a külső levélpárja került elő. A címlap háta üres. Az énekből nyole lapon 25—25 sor maradt fenn, de az utolsó levélre már csak két sor jutott. Ezt követi ott *Epigrammata in historiam Croesi* című 14 soros vers, amelynek aláírója *Nicolaus Boregetö Debrecinus*.

Szövegkiadás: OSzK Évkönyve 1972:191—197

Budapest Nat phot — Sopron Arch ④

szizmo zaisztiño prycli tuoie dobre dari, da
zlofzmo nymi syueli, ne tebe napostenie, niti
nassemu blyfniemu kpomochi, nego bolena
lakomofztszmoie trofsili, i na teloune hude
naßladnoßti: Krotonamie sal naitęga hudoga
dela, i vřzakoga greha: Molimotifze zato
vißni Bog, pogledai na tuoyega Szuetoga Szi-
na Iesuffa Christuffa, i szmiluinamfze zanie-
gouo zanafz zadouolno vchinienie, odpufz-
tinam vsze hude grehe: Tuoyma milofzriu-
nima ochima pogledai na nafz zuifokih ne-
befz pomiluiochinafz odpufztinam grehe, i
ne odmekninam tuoiega milofztiunoga ial-
domaffa, nego noßzi pafzko nanafz, da vu
vfzem fspoznamo tuoyo fzueto obilno de-
fzniczo, i daga duffinom radoßztyom i pra-
uom zahualnoßztyom od tebe prymemo, i
tebe zaniega dichimo i zuiffauamo, zakaiza-
to arnafz i na dufsiczah i na teleh hranys, vu
tom i potomifztom tuoyem fzuetom Szine
naffem goßzponne Iesuffe Christuffe Skro-
zi iakoßt i moch tuoiega Szuetoga Duha,
Amen.

Za Myr opchinŹki Molitua.

Dika

S 856C [MOLITVENIK. Pri Sz. Krisi? 1597—1601 Mandelz.]

[A—G]H—L M⁴ = [92] fol. — 8°

OSzK Évkönyve 1972:183—185

Evangélikus imádságokönyv horvát nyelven. — Az előkerült töredékek a következő címeket tartalmazzák: *Druga lepa molitva* (Más szép imádság) kétszer — *Druga molitva* (Más imádság) kétszer — *Za poglavničke molitva* (Ima az előljáróért) — *Za myr opchinszki molitva* (Ima a közbékéért) — *Molitva Asae kralia Judinoga molitva* (Uzza, Juda királyának imája) — *Azariassa szina Obedova opominanje* (Obed fiának, Uzziásnak intése) — *Josaphata kralia molitva* (Jozafát király imája) — *Amasiassa kralia pokaranje i batrivenje* (Amásia király feddése és vigasztalása) — *Pokaranje Asae kralia* (Uzza király feddése) — *Ezechiassa kralia molitva* (Ezekiás király imája) — *Juditae molitva* (Judit imája) — *Juditih 13. plachoch moli.* (Judit 13 imája sírva) — *Molitva Susannae plachoch* (Síró Zsuzsanna imája) — *Molitva Ester kralicze* (Eszter királynő imája) — *Molitva Sz. Sarae kchere Ragvelove* (Rachel lányának, Szent Sárának imája) — *Tobyasseva molitva* (Tóbiás imája) — *Moysesseva molitva* (Mózes imája) — *Publicanove molitva* (Publicanus imája) — *Davida proroka molitva. Psalm. 86.* (Dávid próféta imája. 86. zsoltár) — *Jeremasseva molitva* (Jeremiás imája) — *Druga molitva* (Más imádság) — *Batrivi Bog Jeremiassa* (Isten vigasztalja Jeremiást) — *Manassessa kralia molitva* (Manasse király imája) — *Szvetoga Davida molitva. Psal. 51.* (Szent Dávid imája. 51. zsoltár) — *Kako chlovek ima kerschanszki i dobro vumreti molitva* (Ima, hogyan kell az embernek keresztyéni módra és jól meghalnia) — *Kakoje trebe dussiczo Bogu vroke preporochiti molitva* (Ima, hogyan kell a lelket Isten kezébe ajánlani) — *Martina Lutherana na szmertne posztele preporochanje* (Martin Luther halálos ágyán magát Isten kegyelmébe ajánlja) — *Za nepriatele szvetoga Stephana molitva* (Szent István imája ellenségeiért) — *Za nepriatele Christuss molitva* (Krisztus imája ellenségeiért) — *Molitva na bosyts pred predechtvom* (Karácsonyi ima a prédikáció előtt) — *Za obdersanje czirkve kerschanszke molitva* (Ima a keresztyén egyház megtartásáért) — *Gratiarum actio ad Sanctam Trinitatem* (horvátul) — *P. Michaelis Ballosich gratiarum actio* (horvátul) — *Te Deum laudamus* (horvátul) — *Sz. Basiliussa biskupa opominanje na pokoro* (Szent Vazul püspök bűnbánatra intése).

A Muraköz tájára utaló kaj-horvát dialektusban készült kiadványban²⁶ a bibliai parafrázisokat követően a különben teljességgel ismeretlen *Michael Ballosich* (Mihajlo Balozic) személyes hangvételű imádságai olvashatók. Talán ő volt a kötet összeállítója is.

Az első ismertetésbe²⁷ hiba csúszott, mert az utolsó ívből nem az 1.—8. és 2.—7., hanem az 1.—4. és 2.—3. levélpár maradt fenn. Így e füzet terjedelme nem nyolc, hanem csak négy levél. Ennek következtében 92-re módosul a kiadványnak korábban 96 levélben megjelölt összterjedelme.

A két *Gratiarum actio* szövegkiadása: Wiener Slavistisches Jahrbuch 1975:85—87, HADROVICS László gondozásában.

Budapest Nat phot — Sopron Arch ④④④④

S 856D »CATECHISMUS Croaticum secundum Lutheri articulos factum et dialecto

Insulana ac Varasdinensi editus.« [Pri Sz. Krisi? 1597—1601? Mandelz?]

Evangélikus katekizmus horvát nyelven. — E nyomtatvány emléként Venatius GLAVINA őrizte meg: „R[everendissimi]mus D[ominus] Kerceselich, caetera inter collectiones suas, illustrandis his regionibus, ac eruditioni servientes, se possidere ait, catechismus quoque Croaticum, secundum Lutheri articulos factum, et dialecto Insulana ac Varasdinensi

²⁶ Wiener Slavistisches Jahrbuch 1975. 80. 1., HADROVICS László.

²⁷ Az OSzK Évkönyve 1972. 183. 1.

editum litteris omnino latinis; qui quo auctore? quo loco? sub cuius auspiciis editus fuerat? quia integrum opus non esset, careretque initio, se dicere non posse asserit.”²⁸ Eszerint tehát a 18. században Adam Balthasar KRČELIĆ, zágrábi kanonok birtokában volt ez a latin betűkkel Muraköz, ill. Varasd vidékének kaj-horvát dialektusában készült evangélikus káté. Amint HADROVICS László meggyőző módon kimutatta,²⁹ ez a mű nem származhat a református Mihajlo BUČIĆ-tól, akinek hasonló jellegű munkájáról ugyancsak GLAVINA adott hírt.³⁰ HADROVICS úgy vélte, hogy ez az elveszett evangélikus káté esetleg párhuzamcsan jelent meg a fentebb ismertetett BALOŽIĆ-féle imádságoskönyvvel.³¹ Felmerülhet azonban még annak a lehetősége is, hogy e kiadványt MANLIUS korábbi, 1587 táján Varasdon folytatott tevékenysége során állította elő. Az általa készített kötések egyikéből előkerült egyleveles plakát ugyanis ugyancsak kaj-horvát dialektusban nyomtatott imaszövegeket tartalmaz.³²

BORSA GEDEON

²⁸ *Catholica et Christiana doctrina de vera et reali praesentia corporis et sanguinis Christi in sancta eucharistia. Zagrabiae 1771. 4. 1.*

²⁹ *Wiener Slavistisches Jahrbuch 1975. 82—83.*

³⁰ RMNy 329

³¹ S 856C

³² *Az OSzK Évkönyve 1972. 176—178.*

FIGYELŐ

Sebestyén Géza (1912–1976). Hosszú betegség után már-már gyógyultan, váratlanul távozott körünkől és a magyar könyvtári világból, melynek három évtizeden keresztül volt egyik vezető egyénisége, elismert tekintélye. Az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatóhelyettese, az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács, a Nemzetközi Tudományos és Műszaki Információs Rendszer Magyar Tanácsa tagja, a *Könyvtári Figyelő* főszerkesztője, a Magyar Dokumentációs Szabványbizottság elnöke volt.

Az 1936-ban végzett magyar–német szakos tanár bécsi ösztöndíjas év után 1937-ben nyer állást az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központban, egyidejűleg könyvtári gyakorlatot szerezve az Egyetemi Könyvtárban. Általános nyelvészettel foglalkozik és 1939-ben doktorál; értekezése (*Nyelv és nyelvtudomány*, 1939) szakkörökben ismertté teszi nevét.

1944 végén, a fronton átszökve, Debrecenben az Ideiglenes Nemzeti Kormány közoktatásügyi minisztériumának első és egy ideig egyetlen tisztviselője, majd Budapestre kerülvén, a minisztérium Művelődéspolitikai Osztályának, később pedig megalakuló Könyvtári Osztályának vezetője. A felszabadulást követő kulturális újjáépítésben az első könyvtárügyi feladat minél több közművelődési könyvtár létrehozása; erre fordítja minden energiáját. Az első, aki a szovjet népkönyvtári tapasztalatokat fordításban, magyar viszonyokra alkalmazva közvetíti. Könyvtárszervező munkáját 1948–49-ben osztályvezetőként az Országos Könyvtári Központban folytatja.

1949-től a Műegyetemi Könyvtár osztályvezetője. Itt egy évtizedig működve nagy részt vállal a könyvtár újjászervezésében, a műszaki egyetemi könyvtárhálózat megteremtésében. Sokoldalú munkát végez ebben az időszakban is az átalakulásban levő magyar könyvtárügy közéletében. Élvonalában áll azoknak, akik tudományos könyvtáraink reformjait sürgetik. Szakcikkeket ír és egy ideig a könyvtártan egyetemi oktatásában is részt vesz.

1958-ban kerül főigazgatóhelyettesként az Országos Széchényi Könyvtárba. A következő években dolgozza ki a nemzeti könyvtár kijelölt várbeli palotájának betelepítési terveit és működési koncepcióját s ezeket több tanulmányban teszi közzé (1959–1963). Az épület elhúzódó építkezése folytán a részlettervekkel továbbra is, szinte haláláig foglalkozik. 1959-től a Könyvtártudományi és Módszertani Központ első vezetője és programjának kidolgozója.

Működésének két évtizede a Széchényi Könyvtár történetének jelenlegi nehéz átmeneti korszakával esik egybe. A könyvtárnak, szűkös viszonyok közt, mai helyén működnie kell, ugyanakkor azonban fel is kell készülnie az új épületben tervezett kiterjedtebb, igényesebb szolgálatra. SEBESTYÉN Géza tervező-szervező munkájának nagy része van abban, hogy a könyvtár e követelményeknek eleget tudott tenni. Beleélte magát

a muzeális gyűjtemények sajátos problémakörébe és sokat tett a könyvtár egyik alapvető feladata: a külföldi hungarica minél eredményesebb gyűjtése érdekében.

E két évtized azonban a nemzeti könyvtár funkció-rendszere sokoldalú kiterjesztésének időszaka is: kiépülnek és nemzetközi színvonalat érnek el az ún. könyvtárközi szolgáltatások. Különösen eredményes volt személyes munkája a nemzeti bibliográfia kiadványsorozatainak a kifejlesztése terén, új kiadványok indításával, a *Magyar Könyvészet* sorozatának felélesztésével.

Könyvtári íróasztalánál is könyvtárpolitikusként működött. Kezdetől egyik legtevékenyebb tagja a Könyvtárügyi Tanácsnak, első kezdeményezője a könyvtári szabványosításnak. Számos külföldi kiküldetése során tekintélyt és megbecsülést, barátokat szerzett a magyar könyvtárügynek és a nemzeti könyvtárnak. Élete utolsó éveiben kezdeményező részt vállalt abban a munkában, melynek célja hazánk bekapcsolása a kiépülő nemzetközi könyvtári-információs rendszerek vérkeringésébe.

SEBESTYÉN Géza modern könyvtáros-szemléletében páratlanul harmonikusan helyezkedett el a könyvtárügy egész spektruma, a falusi könyvtártól a nemzeti könyvtárig. E tekintetben felfogása a Tanácsköztársaság nagy könyvtáros-egyéniségeinek programjával volt rokon. Mai könyvtári szervezetünknek úgyszólván nincs fontos alapelve, melynek kidolgozásában ne lett volna része.

Az átfogó szemlélet és kiváló didaktikai érzék teszi minden fokon használhatóvá SALLAI Istvánnal együtt írt tankönyvét (*A könyvtáros kézikönyve*, 1956, 1965), melyből eddig egész könyvtáros-nemzedék tanult és fog még tanulni. Folyamatosan áttekintette a könyvtári kutatások teljes külföldi szakirodalmát, mindig a hazai alkalmazás érdekében. Elméleti érdeklődése, mégis, a könyvtári katalógusok problematikájából indulván különösen az osztályozás és a bibliográfia felé fordult és a dokumentációt is átfogta. Az Országos Osztályozó Bizottságnak évtizedig elnöke, a teljes magyar ETO-kiadás sorozatának főszerkesztője. A könyvtári osztályozás érékköréből figyelt fel először a számítógép leendő könyvtári szerepére, majd érdeklődését ennek bibliográfiai lehetőségeire is kiterjesztette.

Szakmai tekintélyénél semmivel sem volt kisebb az a tisztelet, mely önmagával és másokkal szemben igényes magatartását, elhivatottságát, munkaszenvédelmét kísérté. Halála nemcsak könyvtárának, munkatársainak fájdalmas vesztesége, hanem az egész magyar könyvtárostársadalomé is.

P. Gy.

Rákóczi-kori hungarica az Ossolineumban. Több mint két és fél évszázados lappangási idő után előkerült az 1709-ben keletkezett *Lettre d'un Ministre de Pologne . . .* című „Egy lengyel királyi tanácsos levele . . .” néven ismert korabeli ritka nyomtatvány szerzői kézírata. Évtizedes lengyelországi kutatásainkat folytatva, a wroclawi Ossolineum gyűjteményébe vezető nyomokat követve bukkantam rá a Biblioteka Ossolineum kéziratok anyagában, anoním kéziratmásolatnak feltüntetve; jelzete 12898/II.Franc. XVIII. w. Kopia 33 × 20, 5 cm s.VI, 70. Opr. plsk. „Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie et de la Transylvanie en partie relativement à celles du prince Ragosky.”¹

¹ *Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Tom III. Rękopisy 11981–13000.* Opr. i przyg. do druku Amelia Dician i Janina Loreth-Heintsch. Pod. red. Adama Fastnachla. Warszawa-Wrocław-Kraków 1966, 256. Józeff SZOZEPANIEC igazgatóhelyettes és munkatársai előzőekenysége révén a rendkívül becses kézirat mikrofilmje és fotokópiája máris rendelkezésünkre áll.

A Rákóczi-szabadságharc utolsó periódusában született meg a *Lettre d'un Ministre de Pologne* ... c. röpirat, amelynek közvetlen célja az volt, hogy a közelgő európai béketárgyalások idején fölvilágosítsa a külföldi udvarokat és uralkodókat a magyarországi kuruc függetlenségi küzdelem ügyeiről, mert „a balítéletek ... a magyarok iránt eltöltötték a világot”. Az „Egy lengyel királyi tanácsos levele ...” műfajában annyiban levél, hogy eredeti rendeltetése szerint diplomáciai vitairatnak készült; egy császári propagandairat² ellenpárjaként.

A *Lettre* ... keletkezését kiváltó *Fenestra Camerae Obscurae Rakocizianae* ... a nagyszombati béketárgyalások idején íródott a külföldi, főleg a közvetítésben részt vevő angol és holland fél, illetve közvélemény megnyugtatására és a bécsi álláspont igazolására. A nyomtatvány SZIRMAY István révén került BERCSÉNYI Miklós főgenerális kezébe, aki így ír róla a fejedelemnek: „Szegény Szirmai apám ... most küldött ki egy volument; az tractatus punctumink secretuminak elucidatiójára concinnáltatott, sub titulo: Fenestra obscura Rakociziana.” Majd hozzáfűzi: „Ezen nyomtatásban eresztett írást oly dolognak tartom, Fölséges Uram, hogy méltónak ítélném magyarra fordítani is, egy kis praeambulummal, s kibocsátani, s más módon is válasz nélkül nem hagyni; mert igazán, per hanc Fenestram Rákóczianam penetrat lux Ungariae ad cognoscenda arcana tyrranidis Austriae.” A levélíró visszafordítja a propaganda fegyverét, mondván, hogy ezen a Rákóczi-ablakon hatol be Magyarország fénye az ausztriai zsarnokság titkos mesterkedéseinek megismerésére; a béketárgyalásokon is azt tapasztalta, hogy „szóval mindent ígérni hirdetnek” s „oly világosan adják s vallják ki magok vétkeiket, mint az eszeveszettek, manutenealván az haereditast, az absoluta hatalmat a királyaiknak és a karlovicai békesség által való jussát Magyarországhoz ...” Egy hét múlva leveléhez mellékeli „az minap említett Fenestrát is, az kiből igen kitetszik német uramnak foga fehére, s talám csak ez is Fölséged gondolkodásinak más útját nyitja; noha elhiszem, ezt csak úgy kell nekünk böcsülnünk, mint ók Veracius Uramot.”³

A *Lettre* ... keletkezését már THALY Kálmán összefüggésbe hozta egy latin nyelvű *Epistola Celsi ad Constantium de Hungaria* (1710-ben Danckában kinyomtatott) politikai röpirattal, amelynek „Szalay László is csak latin szövegét kéziratban ismeré”. THALY 1860-ban rátalált az erdővidéki Vargyason Udvarhely vármegye főispánja, Vargyasi id. DANIEL Gábor családi levéltárában az „Egy lengyel királyi tanácsosnak levele, melyet egy római birodalombeli úrnak írt Magyarországnak dolgairól” c. kéziratra. A magyar szöveget tartotta „fogalmazat”-nak, a latint fordításnak, föltételezve RÁDAY Pál vagy VAY Ádám szerzőségét, mondván, hogy a francia fordítást talán BRENNER Domokos készítette.⁴ ESZE Tamás a latin *Epistolát* vélte alapszövegnek, s RÁDAY munkájának, francia fordítását és kiegészítését BRENNERnek tulajdonítva,⁵ fölhívta a figyelmet az *Epistolának* egy korabeli latin kéziratost töredékére.

² *Fenestra Camerae Obscurae Rakocizianae, ad rimandum secretas causas*. . . Bécs? 1707. (RMK III, 4804) „Rákóczi sötét kamráján nyitott ablak titkos indítékainak szemügyre vételére. . .” Vö. *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Szerk., bev., jegyz. KÖPECSI Béla. Bp. 1970. 260–279. Ford. HOLL Béla.

³ Selmezy, 7. Martý 1708. És Zólyom, 13. Martý 1708. Archivum Rákóczianum V, 561, 567–568. Utalás a Veracius Constantius álnévvel kiadott *Animadversiones Apologeticæ* (H. n. 1706) c. kuruc röpiratra, amely a nagyszombati béketárgyalások megszakadása után a magyar követelésekre adott császári feleletekre válaszol.

⁴ THALY Kálmán: *Rákóczi-féle unicum a Bosporus partjáról*. Századok 1889. 767–771. — THALY nyomán I. Kont: *Bibliographie française de la Hongrie 1521–1910*. Paris 1913, 38.

⁵ ESZE Tamás: *Egy lengyel királyi tanácsos levele. (Adalék a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájához)*. Magyar Könyvszemle 1961. 482–489.

RÁDAY iratainak kiadásában BENDA Kálmán az *Epistola* és a *Lettre* szerzőjének BRENNER Domokost tartja: „Brenner 1710-es jelentéseiből bizonyítható, hogy ő a szerző”.⁶ Véleményét megerősíti kiadatlan tanulmánya kéziratában: „... jó pár éve megtaláltam Brenner apát és Rákóczi erre vonatkozó levelezését, amelyikből nemesak a szerzőség kérdése tisztázható teljes bizonyossággal, hanem nyomon követhetjük a mű elkészülését is, és bizonyos betekintést nyerünk azokba a forrásokba, amelyeket Brenner felhasznált.”⁷ BRENNER szerzőségét KÖPECZI Béla is megerősítette; a franciául megjelent levelet „Brenner szepesi prépost írta, s nem Ráday Pál vagy Vay Ádám, ahogy a kutatók eddig feltételezték”.⁸ Később értékes kiegészítésként azt is hozzáfűzi, hogy „szerzője felhasználta azt a latin nyelvű politikai iratot, amelynek címe: *Epistola Celsi ad Constantium de Hungaria*. Lemaire hadmérnök egy példányát magával vitte Franciaországba, amikor 1710-ben elhagyta a kurucokat, ennek alapján tudtuk elvégezni az összevetést”. A francia *Lettre* és a latin *Epistola* összefüggésére rávilágító összevetés eredményeként megállapítja: „A Levél latin változata meglehetősen szárazon hivatkozik Grotiusra, a magyar törvényekre, a kurucok követeléseire és a béketárgyalások anyagára, a francia valamivel oldottabb, de lényegében megegyezik ezzel. A béketárgyalásokra való sűrű hivatkozás és a nemzetközi kitekintés igénye arra indít, hogy a latin és a francia változat egyaránt Brenner Domokos műve.”⁹

A kéziratot „munkapéldány” előkerülése véglegesen megoldja a *Lettre* ... keletkezésének rejtélyét. A RÁDAY és RÁKÓCZI sajátkezű javításaival, kihúzásokkal, betoldásokkal, hosszabb-rövidebb szövegigazításokkal, törlésekkel, beszúrásokkal, forrásjelzésekkel, különféle tintaszínű bejegyzésekkel vegyes, 70 fólió oldalra terjedő rendkívül becses kézirat alapul szolgálhat a részletes összehasonlító vizsgálat elvégzésére. Várható kritikai kiadása s az erre vonatkozó kiadatlan levelezés feldolgozása, a nyomtatott kiadások pontos számbavétele az egész mű geneziséét, szöveg hagyományát és kiadástörténetét hiteles megvilágításba fogja helyezni. Cím lapja már jelzi az „átdolgozás” egyik fázisát: a címlapon fent középen «Celsius à Constantinus» törölve; a bal szélén szintén törölt «*Epître*» helyére került: *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie*. Minden jel arra vall, hogy Brenner a *Lettre* ... francia szövegét RÁKÓCZI és RÁDAY intenciói alapján öntötte végleges formába és adta ki külföldön, hamis impresszummal.

A *Lettre* ... címlap, hely és évszám nélküli első kiadása valószínűleg Lengyelországban, közelebről a litvániai Kurlandban, a Rigától délnyugatra fekvő Mitaviában (Mittau) készült 1710-ben. Egy-egy példány van belőle a krakkói Biblioteka Czartoryskich, a Biblioteka Jagiellońska, a dzikóvi Biblioteka Miasta és a Budapesti Egyetemi Könyvtár (MV. 95. — G. b. 592. sz.), valamint az MTAK (R. M. Ir. IV. 926) régi nyomtatványgyűjteményében. Ebből a kiadástípusból két — föltehetőleg egyidejű — változat található.¹⁰ Formátumra (12°) megegyeznek, de az egyik lapszám után csupán 2 lapnyit

⁶ *Ráday Pál iratai II.* 1707–1708. Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán és MAKSAY Ferenc. Bp. 1961. 48. — Az ekkori eredmények összefoglalására vö. HOPP Lajos: *A Rákóczi-szabadságharc politikai irodalma*. — A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 163.

⁷ BENDA Kálmán szíves közlése 1969-ből.

⁸ KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Bp. 1966. 295, 305.

⁹ *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. I. m. 296.

¹⁰ Az egyik típus: hn. én. 12-r. 183 l. és 2 l. Errata. A másik: hn. én. 12-r. 184 l. és 32 l. (A végén, 32 lapon egy elhunyt magyar főpap állítólagos latin nyelvű levele.) — A negyedrétű példány: hn. én. 4-r nem volt még kezemben, jelzése: „B. m. dr. w 4 ce, k. nlb. 22.” Bibl. Czart.

hibajegyzéket (Errata) tartalmaz; a másik e nélkül 32 lapos latin nyelvű levélszöveget. Ettől eltérő negyedréti (4°) példányra eddig csupán egy bibliográfiai adatot találtunk, a Czartoryski Könyvtár gyűjteményére utalva. Ez immár harmadik változatnak számítana.

A címlappal, helynévvel ellátott újabb kiadásból egy-egy példány található az Ossolineum, Branice, továbbá az OSzK (219.244) és az MTAK (R.M.Ir.IV. 931) nyomtatványtárában. E kiadvány eddig látott példányai szintén tartalmazzák a 32 lapos latin levélszöveget.¹¹ Az 1711-ben megjelent kiadást a *Journal historique de Verdun* februári számától már kivonatossan ismertette, s második kiadásként könyvelte el azzal a megjegyzéssel, hogy Németországban jelent meg. S bár a címlapon valóban Erasme KINKINS regensburgi nyomdász neve áll, impresszuma föltehetőleg hamis. S mivel BRENNER levelezéséből kiderül, hogy Franciaországba érve a *Lettre . . .* újabb kiadását készítette elő, elfogadható KÖPECZI Béla véleménye, hogy talán valamelyik franciaországi nyomdában adták ki.¹²

Címében annyi az eltérés az „első” kiadástól, hogy a „présentes” jelző be van szúrva: *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires présentes de la Hongrie*. Ez a kéziratról is eltérő. Az is bizonyossá vált, hogy az említett, függelékben közölt latin levél nincs meg BRENNER kéziratában.

A *Lettre . . .* THALY által közölt magyar szövegének vagy fordításváltozatának keletkezési körülményei még tisztázatlanok. Nincs bizonyítva, hogy valóban korabeli szövegről van szó, illetve mikor keletkezett a magyar fordítás. THALY szerint egyezik a magyar a francia szöveggel: „meggyőződésem, hogy a tartalom, a szöveg teljesen ugyanaz, még a Hugo Grotiusra, a Tripartitumra s egyéb művekre utaló jegyzetek is azonosak. Különbség köztük csupán az, hogy a magyar szövegnek legutolsó kikezdése a franciából hiányzik . . . s a Széchenyi Pál kalocsai érsek mellékelni szándékolt leveleire semmi hivatkozás nincs benne”¹³ Az azonosság nem mond ellent a fordításnak; bizonyos hiányok a kiadások eltéréseivel, ill. a fordító eljárásával függenek össze. Mindez azonban új vizsgálatokat igényel. A *Lettre . . .* számos olvasási hibával közreadott régi magyar szövege mellett nemrég készült el megbízható modern magyar fordítása.¹⁴

A fiktív levélkeretbe ágyazott politikai vitáikat nemcsak elnevezésében lengyel érdekű. Történeti példái között többször hivatkozik Lengyelországra. Kitér arra, hogy a közös ősi ellenséggel, a törökkel szemben a magyarság és a lengyel nép a keresztény szolidaritás jegyében vívta évszázados harcát. Ám a hősi múlt fölidézése csak arra szolgál, hogy a szerző az osztrák uralkodóház szemére vessen hálátlanságát, és támogassa a kuruc szabadságharc jogosságát. Hangsúlyozza, hogy a lengyel király, SOBIESKI, segítette végső győzelemre LEOPOLDOT a török ellen, de a császár a bécsi diadal után a birodalom védelmében elvérzett vitéz magyarokat Ausztria járma alá hajtotta. „Bizonyosra vehető, hogy a lengyeleknek sem tetszenék, ha a cár vagy a svéd király így bánnék vélek és a birodalmi körök sem túrnék el, ha a császár hasonló módon viselkednék velük szemben” — fejtegeti időszerű érvekkel a levélíró.

A lengyel—magyar dinasztikus kapcsolatokat a Bécs ellen fölkelt kuruc fejedelem politikájának szemszögéből veti föl, mondván:

¹¹ Ennek a típusnak jelzése: A Ratisbone, Erasme Kinkins, 1711. 12-r. 184 és 32 l. A példányok lengyelországi lelőhelyeire vö. *Polnische Bibliographie — Bibliografia Polska Tom XXI. Stolecie XV—XVIII. Karl ESTREICHER. Kraków 1906, 239.*

¹² KÖPECZI, i. m. 1966, 384. — *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*, i. m. 296.

¹³ THALY, i. m. 1889, 769. És *Történelmi kalászatok. Kiad. THALY K. 1603—1711. Pest 1862, 121—188.* — MÁRKI Sándor korabeli magyar nyelvű kiadását tévesen föltételezte: *II. Rákóczi Ferenc*, Bp. 1909, II, 456—57.

¹⁴ *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*, i. m. 296—370. (Ford. BENDA K.)

„Rákóczi Ferenc azon nevű régi házból való, mely Erdélyben uralkodott; anyai ágon levő elei közé számlálja a Báthoriakat és Zrínyieket, kik közül az elsők régenten azon fejedelmi méltósággal birtanak és Lengyelországnak amaz híres Báthori István személyében egy nagy királyt adtanak.”

Ezután kiemeli, hogy RÁKÓCZI a vérpad elől megszökve Lengyelországban talált menedéket és segítséget, s innen indult el hazája védelmére.

A történelmi dolgok állásáról számot adván, a levél gondolati újdonsága, hogy a nemzeti sérelmek és a kurucok követelései mellett a szuverén uralkodó és a rendi érdekek egyensúlyát fejtegetve, Hugo GROTIUS-ra hivatkozik,¹⁵ s a fejedelmi szuverenitás és az alattvalók ellenállási jogának értelmezését állítja előtérbe. A természetjog alapján igyekszik bizonyítani: a magyar nemzetnek joga volt a szabadságáért zsarnok királya, illetve a Habsburg-ház ellen fegyvert fogni. A holland, francia, flamand, német történészek fejtegetéseire támaszkodó vitákat a korai felvilágosodás eszméiből merít, s nemzetközi kitekintésével korszerű tájékozódásra vall.

A röpiratíró együttérző, szép, dicsérő szavakat sugall a levelet bezáró „lengyel királyi tanácsos” tollára:

„Szánom ezt a hajdan oly szépen virágzó nemzetet, hogy ez a szolgaságnak terhe alatt nyög, amely csalhatatlan kútfeje a bátor szív elvesztésének és az erkölcsök megromlásának; nem pallérozhatta ki azokat a szép és nagyságos tulajdonságokat, melyek vele születtek. Annél inkább szánakozom rajta, mondom, mivel meg vagyok győződve arról, hogy a népek nem a végre teremtettek, hogy a fejedelmek nagyravagyódásainak játékszerei legyenek, hanem a fejedelmek vannak a népek üdvéért és hogy mindenik cselekedeteinek célja csak Isten lehet; akármilyen vélekedéssel légyenek is e felől a magyarok ellenségei.”

A római pápa támogatását élvező s az abszolutizmus vallási türelmetlenségét megtestesítő idegen hatalommal szemben a levélíró nemzetközi jogi érvekkel védekezik s diplomáciai célzatának megfelelően, tudatosan alkalmazza a lengyel–magyar vonatkozású történelmi elemeket. Érvelését azzal fejezi be, hogy érvényes a szabadságát visszanyert erdélyi fejedelemség és a magyarországi rendek szövetsége, amelynek élén a régi nagy nemzeti király, MÁTYÁS utóda, a „híres Corvinus élő képe” RÁKÓCZI áll, nem királyi minőségben, hanem a „haza atyjaként”. RÁKÓCZI és kancelláriai munkatársai fáradhatatlanok a két nemzetet összekötő szálak feltárásában és ezek új szempontú, a függetlenségi harc szemszögéből történő felhasználására; ennek bizonyítéka a fejedelmi kancellária érett alkotásai közül való publicisztikai levél is.¹⁶

HOPP LAJOS

A Matica srpska százötven éve. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása.) Százötven éve, Pest-Budán alakult meg a szerbek máig sikeresen tevékenykedő kulturális intézménye, a Matica srpska, amely aztán a többi szláv Maticának is példája lett. Egy esztendővel követte az ugyancsak máig élő és még ma is fontos szerepet betöltő — előbb vegyes tartalmú — kulturális, ma már elsősorban irodalmi — irodalomkritikai — lapot, mai nevén a *Letopis Matice Srpske*-t. Ebből az alkalomból kiállítás nyílt 1976. áprilisában

¹⁵ KÖPECZI, i. m. 1966, 295, 299 és 306. A szerző kimutatja, hogy BRENNER fölhasználta Jean de la CHAPELLE francia publicista levélszeríájának XLIV. levelét (*Lettres*, VIII. köt. 1708); rámutat arra, hogy BRENNER GROTIUS *De jure belli ac pacis* (Paris 1625) c. munkájának Willen VAN DER MUELEN holland jogász által kommentált egyik (1696–1703-as utrechti vagy 1704-es amszterdami) francia kiadásból idéz, pl. I. könyv 3. fejezet, 17. szakasz és 4. fejezet 13. szakasz; 2. könyv 1. fejezet, 1. szakasz stb.

¹⁶ A *Lettre* kézírata 1956-ban került jelenlegi helyére, vásárlás útján. Korábbi lelőhelye nem ismeretes. Az Ossolineum leltári naplója szerint eladója, Jerzy Róz wroclawi lakos a második világháború végén jutott hozzá Drezda környékén, más kéziratokkal együtt.

a Széchenyi Könyvtárban. E kiállítás részben viszonzása a Matica többször megrendezett, magyar vonatkozású kiállításainak, részben dokumentálása annak a százötven esztendőös kölcsönhatásnak, amely a szerb és a magyar könyvtári kultúrát és irodalmi fejlődést egyaránt jellemezte. Itt most csak néhány példát említünk (ezek megtalálhatók a kiállítás anyagában): a Matica első küldeménye a Nemzeti Múzeum könyvtárának szolt, a Matica állandó könyveseréket bonyolított le pl. a Kisfaludy Társasággal (megrendelte a Kisfaludy Társaság kiadta munkákat, előfizetett lapokra, stb.), még ARANY János is ellenjegyzett egy könyvküldeményt a Matica számára. Érdekesség az a tudománytörténeti adat, amely BÉRCZY Károly leveléből derül ki: BÉRCZY megköszöni a Maticának a számára kölcsönzött orosz nyelvű Anyégin-példányt, és saját fordítású magyar változatával együtt küldi vissza a kötetet. Ebbe a sorba tartozik Svetozar MILETIĆ 1865-ös levelének másolata, CSENGERY Antalhoz címezve.

A kiállítás anyagát tematikai, illetve történeti jellegű sorrendben rendeztük el. Az első tárló a szerbek XVII. század végi bevándorlását mutatja be, s azt a tényt igyekszik érzékeltetni, hogy milyen magas színvonalú (főleg a barokk jegyeit mutató) kultúra, könyvtermés jellemezte a magyarországi szerbeket. A második tárló anyaga a Matica megalakulását beszéli el, a korabeli dokumentumok, illetve az azóta napvilágot látott irodalom bizonyító erejét segítségül hívva. A harmadik tárlót TÖKÖLY Száva emlékének szenteltük. A THAN Mór festette portré fotokópiája áll a tárló középpontjában. Hozzákapcsolódik a kitűnő szerb mecénás, a XIX. századi szerb kulturális életben alakító szerepet betöltő Tökölyanum lehetővé tevőjének magyar visszhangja, amely a korabeli lelkes magasztalásoktól a *Protestáns Szemle* 1943-as ünneplő cikkéig ível. Külön tárlóban dokumentáljuk a *Letopis Matice Srpske* fejlődését, a kalendárium-jellegű első példánytól 1973-ig, amikor is VÖRÖSMARTY Mihálynak „szerbus manier”-ban szerzett *Hedvig* c. legendája szólalt meg ihletett tolmácsolásban. A *Letopis* a XIX. században a világ-irodalom szerb főfogójaként is érdemeket szerzett, itt jelent meg először GOETHE, PUSKIN MICKIEWICZ és PETŐFI szerb nyelven. „A szentendrei rebellis” (hogy CSUKA Zoltán regényes életrajzának címét kérjük kölcsön), JAKOV IGNJATOVIĆ életműve áll az ötödik tárló középpontjában. A szerb realista prózaírás nagy alakja Szentendre, Pest-Buda, Karlóca életének bátor és pontos megelevenítője. Regényeiben élénk tárul az a vidám-gomolygó-izgalmas élet, amely a vállalkozó kedvű szerb kalmárokat, az önálló irodalomért fáradó írókat, kulturális munkásokat jellemezte. IGNJATOVIĆ emlékirataiban élénk színekkel eleveníti meg PETŐFI Sándor alakját. A következő tárlóban a magyar törekvések szerb visszhangjáról kaphatunk érdekes adalékokat. Az Egyetemi Nyomda igen sok szerb könyvet adott ki, a reformkori Pest-Budán jelentek meg a szerb politikai lapok is (szerkesztőjük Teodor PAVLOVIĆ a kétnyelvű költő, VITKOVICS Mihály ügyvédbojtárja volt). A pesti szerb sajtó figyelemmel kísérte a magyar irodalmat, a *Letopis*ban dolgozat jelent meg KAZINCZY Ferencről, SZEMERE Pálról, SZÉCHENYI Istvánról, a szerb népköltészet magyar tolmácsolóiról, majd ugyancsak a *Letopis* adott hírt — 1913-ban — ADY Endréről, aki több szerb, illetve horvát írónak lett költői és emberi élménye. A hetedik tárlóban a „hivatalos” kapcsolatok dokumentumai kaptak helyet. A már korábban említett iratok jól érzékeltetik azt az alapvető igazságot, hogy a nemzetiségi kérdés kiéleződésének éveit sem jelentették a kulturális kapcsolatok megszűnését, legfeljebb azok intenzitása volt változó. A nyolcadik tárlóban a magyar tudományos szakirodalom, azaz a magyar jugoszlavisztika idevonatkozó darabjaiból adtunk válogatást. A tulajdonképpen már KAZINCZY Ferencel (illetve még előbb: HORÁNYI Elekkel) induló magyar jugoszlavisztika ugyan elsősorban a délszláv népköltészet magyar recepciójának állomásait kutatta, de a tárló sok adattal igazolja a magyar tudomány mástípusú jugoszlavisztikai érdeklődésének különféle jelenségeit. Így SZIKLAY László a többnyelvűség követelményeit kutatta a reformkori Pest-Buda intézménytörténetére vonatkozólag,

VUJICSICS D. Sztoján a Matica bibliográfiáiról írt tájékoztató cikket, HADROVICS László tömör összefoglalása a magyar és a déli szláv kapcsolatok egymást építő voltáról szól. A keletközép-európai vonatkozásokat föltáró magyar kutatás számos fontos dolgozattal járult hozzá e tudományos terület föltérképezéséhez. Az utolsó tárló arról szeretne tanúskodni, hogy a Matica Srpska élő szervezet, nem csupán múzeumi intézmény, bár természeténél fogva könyvtári, könyvészeti, antikvariális szolgáltatásai is vannak, képtárat tart fenn, évkönyveket ad ki (a szlavisztikai, a nyelvészeti, a történet- és egyéb társadalomtudományok, stb. köréből), folyóiratot jelentet meg, s mint már szóltunk róla: kiállításokat rendez. Ez utóbbiak közül hadd emeljük ki a Vajdaság nemzetiségeinek irodalmát bemutató kiállítás katalógusát, amely jó bevezető tanulmányokkal, alapos bibliográfiáival dokumentálja Jugoszlávia népeinek kulturális tevékenységét.

E „külső” tárlók lényegében a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete által rendezett, kétnapos konferenciához kapcsolódnak. A konferencia tárgya: a Matica srpska 150 éve, valamint a délszláv népköltészet jeles fordítójának, SZÉKÁCS Józsefnek halála 100. évfordulója alkalmából, a délszláv népköltészet és a magyar kultúra viszonya. Ezt kiegészítendő, a Kézirattár Széchényi-termében a könyvtár a Régi és Ritka Nyomtatványok Tára, valamint a Kézirattár „jugoszlavikái”-ból szintén rendezett kiállítást, hogy a konferencia résztvevői a könyvtárba látogatva, viszonylag teljes és sokrétű képet kaphassanak arról az átható erejű „élő kölcsönösség”-ről, amely mind az újvidéki és budapesti könyvtárak, mind pedig a két irodalom munkásságát — a dokumentumok fényében nem érezzük túlzásnak e szót — immár százötven éve jellemzi.

FRIED ISTVÁN

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár története. A második világháborút követően, mikor a világ fokozatosan visszanyerté egyensúlyát, a nagy könyvtárak is kiheverték háborús sérüléseiket, és megindulhatott az újjászervező, művelődésterjesztő, tudományos munka, a vezetők terveik középpontjába állították könyvtáraik történetének megírását. Ösztönözte őket az a meggondolás, hogy 1945-ben véget ért egy nagy történelmi korszak, amely lezárta könyvtáraik mindaddig lefolyt időszakát is: a történelmi, társadalmi átalakulással könyvtáraikban új élet kezdődik.

Nálunk is hasonló törekvések mutatkoztak: fővárosi, sőt vidéki könyvtáraink tanulmányokban, testesebb kötetekben közreadják történetüket.¹ Nemzeti Könyvtárunk, az Országos Széchényi Könyvtár Dr. BERLÁSZ Jenőt és Dr. DEZSÉNYI Bélát bízta meg krónikája megírásával.

Határaink kitekintve, számos újjonnan megírt könyvtártörténettel találkozunk;² bennünket közülük elsősorban — múltbeli sorsközösségünk, jószomszédi kapcsolataink alapján — érint és érdekel az Osztrák Nemzeti Könyvtár története. A három részre tervezett műből eddig az első és második rész jelent meg: *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek. Erster Teil: Die Hofbibliothek. (1368–1922)*. Herausgegeben von DDR.

¹ Vö. *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 1826–1961*. Szerk. RÓZSA György. Bp. 1961. — REMETE László: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története*. Bp. 1966. — TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár története. 1561–1918*. Bp. 1968. — VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár a Horthy-korszakban*. Bp. 1971. — MÓRA László: *A Műegyetemi Könyvtár története. 1848–1948*. Bp. 1971. — A vidéki művekből idézendő például: KULCSÁR Péter: *Szeged könyvtártörténete az egyetem alapításáig.*, Szeged 1970.

² Vö. E. CRASTER: *History of the Bodleian Library (Oxford) 1845–1945*. Oxford 1952. — Jena. *Universitätsbibliothek. Geschichte 1549–1945*. Weimar 1958. — *Deutsche Staatsbibliothek 1661–1961*. Leipzig (1961) — L. BUZÁS: *Geschichte der Universitätsbibliothek München*. Wiesbaden 1972. stb.

Josef STUMMVOLL. Wien 1968, G. Prachner Verlag 664 l., *Zweiter Teil: Die Nationalbibliothek. (1923—1967)*. Herausgegeben von DDr. Josef STUMMVOLL und Dr. Rudolf FIEDLER. Wien 1973, Brüder Hollinek, 308 l. illust.³

E kitűnően megírt és élvezetes olvasmányt nyújtó mű, jóllehet a különböző nemzeti könyvtárak keletkezését, fejlődését, életszakaszait a nemzeti hovatartozás sajátos történeté alakítja, érdekes szempontjaival, tudományos módszerével a mi megírás közben levő történetünk alakítására is érlelő hatással lehet.

A mű az ÖNB első átfogó története. Másfél századdal előbb, 1835-ben Franz I. von MOSEL *Geschichte der kaiserlichen-königlichen Hofbibliothek* címen közreadott az akkori helyzetnek, körülményeknek megfelelő kisebb összegezést. 1914-ben újra felmerült a megírandó történet gondolata, azonban az első világháború közbejötté elaltatta.

Az ÖNB teljességre törekvő, tudományos módszerrel, modern szempontokból nézett történetének létrehozása Josef STUMMVOLL személyéhez fűződik. 1945-ben foglalta el a könyvtár vezető tisztviselői között helyét, és felismerve az időszerűségét, szorgalmazni kezdte a mű megírását. A főszempontokat is ő, a későbbi főigazgató jelölte ki, melyek működése folyamán saját „tízparancsolatává” lettek. Eszerint vizsgálandó mindenkor a vezetők emberi és hivatali magatartása, személye, továbbá, hogy milyen fejlesztési eszmék voltak, mennyiben voltak tekintettel elődeik helyes, a további fejlődést szolgáló célkitűzéseire, tovább vitték-e azokat, a fejlesztési eszméket összegeztették-e a kor követelményeivel, s ha kellett, miként módosították azokat. A napi feladatok végrehajtásán kívül gondoltak-e intézményüknek mindenkor a humánium jegyében történő fejlődésére, küzdött-e a könyvtár vezetésük alatt a haladásáért, megalapozták-e jövőjét.

Az ÖNB történetét három részre tervezték. Az első rész az udvari könyvtár története: Die Hofbibliothek (1368—1922), több szerző munkája; a második egyszemélyes mű, ez már a „nemzeti könyvtár” története, Josef STUMMVOLL főigazgatónak nyugalombavonulásáig terjed. A harmadik rész már nem szoros értelemben vett könyvtártörténet: a könyvtár valamennyi számottevő munkatársának regisztrálása, Bio-bibliographisches Lexikon der wichtigen Bibliothekangehörigen seit den Anfängen.

Az első rész tehát a Hofbibliothek története 1920-ig, 1920 és 1922 között az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlása után létesült új államigazgatás által létrehozott nemzeti könyvtaré.

A történet első fejezete: *Die Frühzeit der Hofbibliothek (1368—1519)* a kezdetet dolgozza fel. Szerzője Ernst TRENKLER — egyébként az egész második részé is — úttörő munkát végzett az addig feltáratlan korszak bemutatásával, és visszavezetve az ÖNB gyökereit az első könyvgyűjtő Habsburgokig, dokumentálta 600 éves létét, vagyis a legrégebb alapítású világgönyvtárak sorába emelte. III. ALBRECHT herceg (1365—1395) szerezte meg a csodálatos szépségű illuminált Johannes von Troppau Evangeliáriumot (1182). III. FRIGYES császár (1452—1493) már jelentős könyvállományt tart egyben; fia I. MAXIMILIANUS császár maga is ír (Teuerdank, Weisskunig) és gondosan gazdagítja a könyvtárt feleségei (BURGUNDIAI Mária, milánói Bianca Maria SFORZA) révén megszerzett értékesebbnél értékesebb kéziratokkal. Híres humanistákat — CUSPINIANUS, Konrad CELTIS stb. — hív udvarába és a könyvtár tudományos célú használatát is engedélyezi. I. FERDINÁND (1531—1564) uralkodása idején nagyot fejlődik a könyvtár; 1575-ben már szükségessé válik hivatalosan is császári könyvtáros kinevezése Hugo BLOTIUS személyében, aki rendezte és katalogizálta az állományt, amely 1591-ben 9000 kötetre emelkedett. Ebben az időben nyeri el a könyvtár a „Palatina Vindobonensis” nevet, a római császári könyvtárt mintázva.

³ Az Österreichische Nationalbibliothek névét ÖNB betűjellel rövidíti, amelyet esetenként mi is használunk.

A történet második és harmadik fejezete — szerzője Franz UNTERKIRCHER — 1519—1575-ig, illetőleg 1575—1663-ig követi a könyvtár életútját, növekvő tekintélyét, fontosságát. A második fejezetben hiteles képet kapunk ZSÁMBOKI Jánosunknak (Johannes Sambucus) a könyvtárral való kapcsolatáról.

A negyedik fejezetet Laurenz STREBL írta a könyvtár barokk korszakáról: *Die barocke Bibliothek (1663—1739)*. A folytonosan növekvő könyvállomány elhelyezésére 1723 és 1726 között készül el J. B. FISCHER von ERLACH tervei szerint a gyönyörű, galériás, márványoszlopos, gazdag aranydíszítésű nagy barokk könyvtárterem. Híres tetőfreskóját Daniel GRAN festette.

Az ötödik fejezet — szerzője Walter G. WIESER — 1739—1803-ig a két von SWIETEN (Gerard és Gottfried) működése a könyvtárban. Az ő idejükben alakul ki a Josefsplatzra néző könyvtár otthonának nemes stílusa: PACASSI 1767 és 1773 között építi meg a derékszögben előreugró két oldalszárnyat. Az épületnek e fejlesztése célépítkezés: lehetővé tette a könyvtár terjeszkedését annál is inkább, mert megkapja a déli szárnyat és a szomszédos Ágoston-kolostor (Augustinerkloster) egy részét. 1773-ban J. N. BERGL gyönyörű tetőfreskójával díszesen száz férőhelyes olvasótermet létesítenek, az egykori pincékből, istállókból könyvraktárak alakulnak ki.

Robert REHBERGER és Geralt USTRNUL a hatodik fejezetben a könyvtár napoleoni és „Vormärz” -korszakát (1803—1845), Edith MRÁZEK—SCHWAB pedig a ferenc-józsefi érárt (1845—1899) írta meg a hetedik fejezetben.

Josef MAYERHÖFER a nyolcadik, egyben utolsó fejezetben az 1899—1922-ig terjedő kort vázolta fel, és benne az udvari könyvtárnak nemzeti könyvtárrá való átalakulását 1920. aug. 6-án, mikor az Osztrák Köztársaság hivatalosan birtokába vette.

Ezen első rész elolvasása után már meg kell állapítanunk, hogy valamennyi szerző igen nagy mennyiségben begyűjtött anyagából a tudományosan alátámasztott, történelem-hű adatokat ötvözte össze. Megbízható kritikával dolgozott, anekdotikus kitérők nélkül. Bár koncepciójuk középpontjában a könyvtár fejlődését, differenciálódását előidéző személyek állnak, ez egyszer sem erőltetett, mindenkor a tudományos értékű forrásokból természetesen folyik.

Érthető az is, hogy a többszerzős első rész stílusában nem mutat egységes képet; de ez nem hiányolható, ha meggondoljuk, hogy az egységesítésre való törekvés gátolta volna az egyes korszakok és ahhoz tartozó adatok hozzáértőinek individuális meglátásait, csökkentette volna a tudományos munkához szükséges felelősségtudatot. Van azonban minden fejezet írójának megállapításai között egy konstans jelenség, amelyet egybehangzónak írtak le: a könyvtár felelős személyei a tárgyalt korszakokban kivétel nélkül sürgetik a fenyegető raktárhiánynak megszüntetését és a dotáció felemelését.

A Nemzeti Könyvtár történetének második része öt esztendő múlva jelent meg. Egyetlen szerzője, az ÖNB Nyomtatványtára nyugalmazott vezetője, 1923—1967-ig tárta fel a történetet. Ernst TRENKLER-nél aligha esett volna alkalmasabb szerzőre a választás: már 1928-tól tisztviselője az ÖNB-nek, katalogizál, később a Beszerzési Osztálynak (idetartozott a restauráló- és könyvkötő részleg is), majd 1950-től nyugalmomba vonulásáig, 1967-ig a Nyomtatványtárnak a vezetője. Ez esztendőik három könyvtárvezetőjének: Josef BICK-nek, Paul HEIGL-nek és Josef STUMMVOLL-nak igazgatása alatt működött. Negyvenöt év eseményeit kibontakoztatva — bár tapasztalatait, személyes élményeit is beleszötte — mindenkor a tudós objektivitása jellemzi.

E második rész létrejöttének is első mozgatója J. STUMMVOLL; mellette utóda, Rudolf FIEDLER segít leküzdeni a megjelentetés akadályait és megteremti a technikai és anyagi feltételeket.

A négy fejezetre tagolt második rész törés nélkül folytatója az elsőnek: a személy-, hely-, állománygyarapodás- és fejlesztés kérdéseinek sodrába állítva az eseményeket.

Az első fejezet a kitűnő könyvtárigazgatónak, Josef BICKnek a korszaka (1923—1938), amely az első világháborút követő stabilizációtól a német nemzeti szocializmus hatalomra jutásáig terjed. Az ő működése folyamán alakul ki a modern ÖNB. A náci éveket kivéve, 1907-től 1949-ig, nyugalombavonulásáig dolgozik ez a kiváló szakember és tudós a könyvtárban. Vezetőképességét határozott célkitűzésnek megvalósítása jellemezte. Az ő idejében, 1920-ban alakult át a Hofbibliothek állami, nemzeti könyvtárrá, következményeképpen számos szervezési, fejlesztési problémát kellett tető alá hoznia. 1926-ban felettesei ráruházzák, az oktatásügyi minisztériumon belül, az egész osztrák könyvtárügy konszulensi feladatát. Ugyanezen évben ünnepelte a nemzeti könyvtár a Josefs-Platzon lévő kétszáz éves otthona kiépítésének befejezését, mely alkalommal az eddigi könyvtári igazgatói címét főigazgató címmé változtatták. Politikai állásfoglalásának, jellemzőségeinek már 1934-ben tanújelét adja: a németek felkínálják számára a porosz „Könyvtárügyi Tanács” tagságát és ő — tekintettel Ausztria és a náci Németország közötti feszültségre — visszautasítja. Politikai állásfoglalását az 1938-ban bekövetkezett náci hatalomátvétel, amely következképpen őt is életveszélybe sodorta, sem tudta megváltoztatni. BICKet elhurcolják hivatalából és számos más náciellenes osztrák személlyel együtt a dachauai koncentrációs táborba került, koholt vádak alapján. Súlyos szívbetegeggel engedik vissza Ausztriába, és egészen a német összeomlásig nem térhetett haza Bécsbe; rendőri felügyelet alatt állott.

A felszabadult Ausztria rehabilitálta BICKet: 1945. júl. 2-án ünnepélyesen visszahelyezik a főigazgatóságba. Ez alkalommal BICK javaslatot tett felsőbb hatóságánál, hogy a nemzeti könyvtár elnevezést változtassák hivatalosan minden időkre Osztrák Nemzeti Könyvtárrá (ÖNB). Nagyszerű érvei voltak ehhez: nem szabad többé elfelejteni, hogy a náci rémuralom minden erejével arra irányult, kiiktatni mindenünnen az „oszt-rák” elnevezést, ezért ezentúl azt minden esetben hangsúlyozva alkalmaznunk kell. A könyvtárnak elsődleges feladata továbbá a patriotizmust szolgálni — mint mondotta — „dass sie alles das, was sich auf österreichische Geschichte, Literatur, Musik und Kunst bezieht und was von österreichischen Autoren literarisch geschaffen wurde, vor allem und möglichst vollständig sammelt und dem Volke und der Wissenschaft möglichst weitgehend zugänglich macht.” 1949. jan. 31-én vonult nyugdíjba, de már előtte gondoskodott arra érdemes, megbízható utódjáról, Josef STUMMVOLL személyében.

A könyv szerzője, Trenkler, BICK jellemzésén belül, kimerítően tárgyalja a könyvtár valamennyi osztályának irányítása alatt megvalósult reformjait.

A következő fejezet: az ÖNB a harmadik birodalomban 1938—1945-ig (*Die Nationalbibliothek im „Dritten Reich”*) a náci főigazgatónak, Paul HEIGLnek a korszaka.

Magasrangú SS-megbízott, ugyanakkora politikai rövidlátással: mindvégig hitt a német győzelemben és csak 1945. ápr. 4-én, mikor az oroszok körülzárták Bécsset, ocsúdott fel, hirtelen megzavarodott és feleségével együtt öngyilkos lett.

A második világháború befejezésétől a konszolidáció kezdetéig, vagyis az 1945-től 1949-ig tartó időszakot (*Vom Ende des zweiten Weltkrieges zur Konsolidierung*) a harmadik fejezetben olvassuk.

1945-ben BICK visszahelyezéséig, két hónapig átmenetileg Hugo HÄUSLE végzi a főigazgatói teendőket. Pontos, korrekt, BICK régi embere, kiváló képzettségének köszönhető helytállása.

Jeleztük, hogy BICK kitűnő ember- és szakismerettel, utódjának Josef STUMMVOLLT választotta. A történet következő, utolsó fejezete igazolja, sőt felülmúlja STUMMVOLL vezető képességeiről alkotott elképzeléseit. Vele az ÖNB nagyszerű, modern kiteljesedésének, új feladatok megoldásának útjára lépett. (*Jahre des Ausbaues und Wege zu neuen Lösungen. 1949—1967*).

Csak érinthetjük STUMMVOLLnak mindazt a tudományos, szervező könyvtári mun-

káját, amelyet TRENKLER részletesen ismertett: a lipcei Deutsche Büchereienben, sok más németországi és külföldi könyvtárban 1945-ig, illetőleg 1945-től Ausztriában és újólaj külföldön. 1933-ban a török kormány meghívására Ankarában négy éven át — ez volt a fiatal könyvtáros első nemzetközi sikere. 1959-ben HAMMARSKJÖLDnek, az ENSZ főtitkárának meghívására New-Yorkba megy az egyesület könyvtárának újjászervezésére, igazgatására, új könyvtárpalotája tervezési — építési munkálatainak szakvéleményezésére. Három éven keresztül a legeredményesebben végzi összetett megbízatását, és 1967. nov. 17-én megnyitva új palotájában az ENSZ korszerű könyvtárát, egyben STUMMVOLLT is messzemenő ünneplésben részesítik.

Elismert szaktekintélye az osztrák- és nemzetközi könyvtárügynek és dokumentációs szervezeteknek (IFLA, FID), az általuk rendezett kongresszusoknak legtöbbször szervezője, elnöke, elvi kérdéseiknek előadója, véleményezője.⁴

1949. okt. 12-én iktatják be főigazgatói tisztségébe. A közben eltelt három év folyamán tökéletes helyzetismeretet szerzett a könyvtárról és többek közt fejlesztési tervébe iktatta az előző generációk ilyen, meg nem valósult próbálkozásait is. Első ténykedése volt felettes hatóságát megismertetni a legegétőbb teendőkkkel: a helyhiánnyal, a dotáció- és a személyzeti létszám kirívó elégtelenségével. Ezekre irányuló törekvései a gazdasági helyzet konszolidálódásával párhuzamosan megvalósulnak.

Figyelemreméltó pénzügyi politikája magyarázza az ÖNB állományának 1.3 millió kötetről 2 millióra, ill. 3.3. millió darabról 4.8 millió darabra történő gyarapodását.

E megnövekedett állomány használatának biztosítására, minden gyűjteményt beleértve, katalógusrendszert építettett ki: géplánccal sokszorosítottta az egész szerzői katalógusállományt; többpéldányaik egy sorozata azután szakkatalógusul stb. szolgált.

A könyvtári alkalmazottak száma 1967-ig 123-ról 213-ra emelkedett, hogy a maga egészében — különgyűjteményeket és felvilágosító állomásokat is beleértve — harmonikus munkaritmus biztosítsa az ingyenesnek elrendelt használatot.

A történetben alfejezetek tárgyalják az ÖNB kiállításait és publikációs tevékenységét.

A STUMMVOLL-korszaknak mindeddig leggazdagabb a publikációs tevékenysége. A kiadás általános elve hasonló a kiállításokéhoz: megismertetni az ÖNB állományát, megkönnyíteni használatát, (vö. „Museion”-könyvek); gazdag a bibliográfiai sorozat, a nyomtatott katalógusok száma is. A különgyűjtemények emellett ritkaságaikat, kuriózumaikat tárták fel. Külön kell szólnunk arról a szakfolyóiratról amely *Biblos* (Österreichische Zeitschrift für Buch- und Bibliothekswesen, Dokumentation und Bibliographie) címen STUMMVOLL szerkesztésében 1952-ben indult meg. E kedvelt, életképes folyóirathoz csatlakozott a *Biblos-Schriften* sorozat, 1967-ig 47 kötetel (kiállítási katalógusok, a könyvtárak működése, érdekes jelenségek az osztrák- és külföldi könyvtárakban stb.)

Szemlélnk végére érven, be kell vallanunk, hogy a nagy terjedelmű könyvtártörténetet csak körvonalalaiban adhattuk vissza. A történet követendő példa egy nemzeti könyvtár történetének a megírására. Bár természetesen a szerzőt áthatotta műve alkotása közben a szeretett könyvtárhoz való tartozása, összeforrottságának érzése, mégsem vádolható elfogultsággal, mert fejezeteit a 44 mellékelt „Beilage”: hivatalos felterjesztések, rendeletek, határozatok igazolják. Ugyanígy bizonyít a 47 darab illusztráció: fényképek után készült reprodukciók épületbelsőről, külsőről, háborús károkról, restaurálásról, állományról, a könyvtárosokról, könyvtárlátogatókról, ünnepi könyvtári eseményekről stb.

⁴ Vereinigung Österreichischer Bibliothekare, Österreichisches Institut für Bibliotheksforschung, Dokumentations- und Informationswesen, Gesellschaft der Freunde der ÖNB és szerepe volt 1961 óta a Gutenberg-Gesellschaftban, valamint az Österreichische Gesellschaft für Dokumentation und Bibliographieban (ÖGDB).

Számos eligazítóval, tájékoztatóval könnyíti meg TRENKLER művét (névmutató, rövidítések jegyzéke, irodalom és jegyzetek), amely a finom papíron jól érvényesülő tipográfiajával nemcsak a szakembereknek nyújt egyszerre ismereteket és esztétikai élményt.

D. SZEMZŐ PIROSKA

Régi könyvek és kéziratok.¹ Az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központja gyorsan reagál a könyvtáros társadalom igényeire, kiadványainak ezért mindig van bizonyos praktikumhoz kötődő efemer jellege. A *Régi könyvek és kéziratok* c. kiadvány azonban nem sorolható az alkalmiság jegyeit hordozó tucatkiadványok közé. Olyan tanulmánykötetről van szó, amely egy jól szervezett könyvtáros továbbképző tanfolyam előadásából kinőve, valóságos kis enciklopédiáját alkotja a szerteágazó könyvtörténeti stúdiumoknak.

Tizennyolc szakíró tollából huszonkét rövidebb-hosszabb tanulmányt foglal magában. Az előszóból megtudjuk, hogy eredetileg több előadótól kértek és vártak kéziratot, de a kötet lezárásáig nem mind futott be. Ez a körülmény sajnálatos ugyan, de semmiképp sem csökkenti a tanulmánykötet interdiszciplináris értékét, hiszen így is maradt bőségesen mondanivalója számos tudományág számára. Felmerülhet a kérdés: milyen tendenciát sugall ez a változatos tematika?

Véleményünk szerint konvergensenst olyan értelemben, ahogy ezek az ókortudomány, a medievisztika vagy szűkebb értelemben a régi magyar irodalom segédtudományai, ugyanakkor divergensenst olyan értelemben, hogy a többé-kevésbé önállósult diszciplinák egymás melletti felsorakoztatása még nem alkot szintézist, nem hoz létre valamiféle új tudományt. Ebből a szempontból azt tartjuk legértékesebbnek, hogy a *Régi könyvek és kéziratok* úttörő módon kezünkbe adott egy régóta nélkülözött segédtudományi kézikönyvet.

Igaz, hogy nem minden fejezete van egyenletesen kidolgozva, de még ezt a „szépség-hibát” is képes ellensúlyozni ama előnyös tulajdonsága, hogy mind a bővebben kifejtett témák, mind pedig a summázatok, rangos szakemberektől származnak. A kódexművészetéről CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, a német írástörténetről valamint a kódexkatalogizálásról VÍZKELETY András, a keleti írásokról és kéziratokról MARÓTH Miklós, a zenei paleográfia magyar vonatkozásairól RAJECZKY Benjámin, a vízjelkutatásról FAZAKAS József, az ősnymtatványokról VÉRTESY Miklós, az egyetemes és magyar XVI–XVII. századi nyomdászattörténetről BORSA Gedeon, a régi magyarországi nyomtatványok meghatározásáról HOLL Béla írásai tájékoztatnak.

A sajtótörténet első korszakáról KÓKAY György, a régi századok történeti földrajzáról HERVAY Ferenc, a kancellária oklevéladói gyakorlatáról KOMJÁTHY Miklós, a hazai felekezeti (katolikus, református, evangélikus, izraelita) könyvtárak újkori történetéről KOVÁCH Zoltán, ÚJSZÁSZY Kálmán, PAPP Ivánné és SCHEIBER Sándor, a korábbi — XVI–XVIII. századi — periódusról BERLÁSZ Jenő tájékoztat összefoglalóan. Ugyancsak BERLÁSZ ismerteti régi közintézményeink magyarországi és erdélyi szervezetét is. A tanulmánykötet a régi magyar irodalom tanulmányozásához ajánlható bibliográfiai összeállítással (V. KOVÁCS Sándor) és a régi könyvek és kéziratok feldolgozásához szükséges segédkönyvek lelőhelyjegyzékével zárul, mely utóbbi a kötet szerkesztő, PINTÉR Márta munkája.

Nem meglepő, hogy e gazdag tartalmú színvonalas kiadvány kritikai fogadtatása során (TÓTH András, *Könyvtáros*, 1975. 5. sz. 305.; WIX Györgyné, *OSzK Híradó*, 1975.

¹ *Régi könyvek és kéziratok*. Tanulmánygyűjtemény. Összeállította: PINTÉR Márta. Bp. 1974. Népművelési Propaganda Iroda. 379 l.

1—2. sz. 42—43.) az egyik szakember, Wix Györgyné fölvetette a kötet továbbfejlesztésének gondolatát. Valóban, ha a tanulmánykötetbe felvett dolgozatokat egységes szempont szerint részletesebben kidolgoznák, ha a tanfolyam-okozta szükségszerű egyoldalúságot ellensúlyozni lehetne a hiányzó témakörök megíratásával s végül, ha a könyv jelenlegi spontán sorrendjét szilárdabb tartalmi-logikai felépítésűre lehetne átalakítani, akkor egy meghatározott, szűk könyvtárosi réteg szolgálata helyett jól rendszerezett *alapismereti kézikönyvvé* léphetne elő az irodalomtörténeti tudományos kutatás szemszögéből nézve. De addig is, míg eljutunk odáig, a *Régi könyvek és kéziratok* c. tanulmánykötetben méltán láthatunk afféle segédtudományi próbakötetet. S valljuk be, ez a próba nem is sikertelen kötettel ajándékozott meg bennünket.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Erdélyi János könyvművész-tipográfus kiállítása. Február 26-án nyílt meg a Petőfi Irodalmi Múzeumban ERDÉLYI János Tótfalusi díjas könyvművész gyűjteményes kiállítása.

A modern magyar könyvművészet a felszabadulás óta nagy fellendülést ért el, rangja nemzetközi összehasonlításban is számottevő. Ez a minőségi forradalom könyvkiadásunk mennyiségi mutatóinak sokszoros emelkedése mellett, a korszerű szocialista nagyüzemi könyvgyártás bázisán jött létre. A nagy, kitérőkkel és buktatókkal járó küzdelmet a magasabb művészi színvonalért, a korszerű kifejezésformáért néhány tucat lelkes könyvgyártó szakember, könyvművész-tipográfus és nyomdász hajtotta végre. Nevük, munkásságuk még mindig nem eléggé ismert, csak a szakma beavatottjai között. A magyar vizuális kultúra „szürke eminenciásai” ők, pedig munkáik a nemzetközi fórumokról viszonylag több elismerést hoznak Magyarországnak, mint képzőművészetünknek a közvélemény által jól ismert ágai. Könyvalkotóink vezető nemzedékének, tagjai akiknek végrehajtották a modern magyar könyvművészet forradalmát, mind túl vannak már életük derekán. Műveik bemutatására, egyéni kiállításaira azonban csak mostanában kerül sor — jelentőségükhöz képest elég gyéren.

ERDÉLYI János könyvművész-tipográfus reneszánszát élő könyvművészetünk vonzóan sokoldalú egyénisége. Elkötelezett művész, aki a történelmi sorsfordulókban a munkásság, az elnyomottak oldalán harcolt, amikor a forradalmi idők úgy követelték tetteikkel, békés időben pedig műveivel. Kezdetről fogva a modern avantgard tipográfiai irányzat vonzotta. Reklámgrafikai munkáit a szakszervezeti tipográfiai tanfolyamok pályázatain elért díjai félmjelzik.

Művészi hitvallása az avantgard konstruktív tipográfia elvei szerint a kötött formájú betűvel kifejezni korunk állandóan változó képét, a legkorszerűbb nyomdatechnikával készült, modern művészi köntösbe öltöztetett könyvvel formálni milliók ízlését. A sok apró tipográfiai feladat a kötöttségek virtuózává tette. A korlátok szabályozó erejének, az anyagnak és a funkciónak át nem hágható törvényei már szedő korában beleivódtak.

Több évtizedes munkássága sokszáz könyvre és borítóra terjed a folyóirattól a katalógustól kezdve a könyvön és plakáton át a minikönyvekig. Eszköztára kevéssel sokatmondó. Könyvtervein és borítóin a tartalmi információt a színek, a betűk formájának, nagyságának, egymáshoz való viszonyának absztrahált eszközökkel megvalósított harmóniával közli. Betűi kezdetben a nyomdabetűk áttételei voltak. Kifejező ereje az évtizedek során egyre bővült, burkolóinak, kötéseinek és belső tipográfiai megoldásainak kompozíciói egyre monumentálisabbak. A hatvanas évek elejétől kezdve művein a hazai könyvművészetünket megteremtő új európai stílusáramlatok, az új Bauhaus és neoszeccszió szín- és formatorékvései saját tapasztalatain átszűrve jelennek meg a betűk rajzában, a burkoló és kötéstervek kompozíciójában vagy színharmóniáiban, leg-

hangsúlyosabban azonban a belső címdalpáron. Az utolsó évtizedben tervezett könyvein, burkolóin előtérbe kerültek a nagyléptékű, rajzolt betűs, aszimmetrikusan elhelyezett címsorok. A geometrikus szerkezeti elrendezések sokfajta dekoratív változatát alakította ki katalógusainak, albumainak, sőt miniatűrkönyveinek belső tipográfiájában is. (Óra-katalógus, Dózsa katalógus, Személyleírás.)

A magyar politikai könyvek korszerű megformálása az ő nevéhez fűződik, de tudományos könyveink új stílusának kialakításában is tevékeny részt vállalt.

Sorozatait is szabados tipográfiai megoldással tervezi, mint a nagydíjas *Korszerű Társadalmi Ismeretek* című sorozatot. Színkezelésére általában a tört harmóniák jellemzőek, egy finom sárgászöld vagy narancsszín, tört fehér a fekete éles kontrasztjával. Az utóbbi években művészete kiteljesedett, monumentálissá vált. Ötletesség és bravúr jellemzi miniatűrkönyveit is, melyeknek európai rangú művésze. Skálájuk az apró, 9 mm-es formátumtól a kitűnően olvasható 60 mm-es nagyságig terjed. Tipográfiai megformálásuk mindig a tartalomhoz illeszkedik, de itt is kedveli a legkorszerűbb megoldásokat.

Mérték és arány, az anyag és funkció feltétlen tisztelete, világosság és precízitás, egyéni szinkultúra jellemzik ERDÉLYI János művészi pályájának kiteljesedését.

P. BRESTYÁNSZKY ILONA

SZEMLE

Mikes Kelemen összes művei IV. Az ifjak kalauza. Sajtó alá rendezte HOPP Lajos. Bp. 1974, 789 l. Akadémiai Kiadó.

Irodalomtudományunk legjelentősebb és legtisztéletreméltóbb vállalkozásai közé tartoznak azok a kritikai kiadások, amelyek szellemi örökségünk kiemelkedő értékeit: nagy íróink műveit igyekeznek átmenteni a jelen és a jövő olvasói számára. Sokszor valóságos átmentésről van szó, hiszen sok kiváló írónk fontos munkája még csak kéziratban hozzáférhető.

Mégis, szinte alig érthető, hogy ennek a „leletmentés”-nek összehasonlíthatatlanul kisebb a visszhangja még a szaktudomány körében is, mint pl. egyes — szintén nagyon értékes, de múltunkról mégiscsak sokkal kevesebb információt nyújtó — régészeti feltárásoknak. Nem is beszélve a szélesebb közvélemény tájékoztatásának szinte teljes hiányáról! Ezért is külön elismerésre méltó azoknak a szívós kitartása, akik azon fáradoznak, hogy frott kultúránk pótolhatatlan kincsei minél nagyobb mértékben gazdagítsák tudományosságunkat és társadalmunkat, melynek minden rétege jogosult ezek ismeretére is.

Ilyen fontos munka a Rákóczi-emigráció kiemelkedő írójának, a XVIII. századi magyar próza kiváló művelőjének, MIKES Kelemen életművének kritikai feldolgozása. A legutoljára megjelent IV. kötet, *Az ifjak kalauza*, noha fordítás, mégis igen sokat mond MIKES érdeklődéséről, eszméinek forrásairól és fordítói tevékenységéről egyaránt.

A fordítás alapjául az *Instruction de la jeunesse* c. munka első része szolgált, amely RÁKÓCZI rodostói könyvtárában is megvolt: ez volt MIKES egyik legkedvesebb olvasmánya a száműzetésben. Szerzője CHARLES GOBINET, akit maga RICHELIEU bíboros szemelt a Sorbonne College de Plessis vezetőjének. Az ő nevéhez fűződik a Sorbonne-kollégium oktatási reformjának kidolgozása, amely-

nek keretében igyekezett a hallgatók körében az olvasás és a tudományok iránti érdeklődést kifejleszteni. Pedagógiai művei közül ez volt a legnépszerűbb; szinte számtalan kiadást ért el a század folyamán, és a XIX. század elején. Éppen e sok kiadás ténye nehezítette meg a MIKES által használt kiadás megtalálását; ennek pontos tisztázása még a jövő kutatásának lesz a feladata.

A kiadás főszerzője az az 1751-ből származó szerzői tiszttartó szolgált, amely az Országos Széchényi Könyvtár Kézirtárában található. MIKES már 1724-ben lefordította, és papírra is vetette e művet; két évtizeddel később pedig hozzálátott e fordítás átjavításához. E kézirat, amelyet a szerkesztő — a kritikai kiadásokra érvényes alapelvek értelmében — szövegvariánsként közölt a kiadásban, az Egyetemi Könyvtár tulajdona. A főszerző tevékenységét használta, tisztázott kézirat állapota erősen rongált és az írás elmosódott, penész vagy átzásás miatt helyenként csak nehezen olvasható. E körülmény különösen aláhúzza a bevezetőben említett „átmentés” fontosságát és sürgető időszűrését.

MIKES e fordítása — éppen az évtizedeken át folytatott korrigáló munkája miatt — ideális lehetőséget nyújt a kutatás számára ahhoz, hogy behatóan tanulmányozza az író fordítói eljárásának, nyelvének és stílusának a fejlődését. De GOBINET művének fordítása eszmétörténeti szempontból is sok támpontul szolgálhat: például a *Leveleskönyvben* fellelhető eszmék forrása szempontjából. Választ ad e fordítás arra a kérdésre is, hogy miért lehetett e mű MIKES egyik legkedvesebb olvasmánya? Az emigráció kilátástalan, lélekölő évtizedei alatt méltán keltette fel érdeklődését egy olyan könyv, amely kárhoztatta a tétlenséget, a restséget és a henyélést és amelyik a munkás életet dícsérte.

A kötetben közölt szövegeket és jegyzeteket francia tartalmi kivonat, név-

mutató és képmellékletek egészítik ki. A képek a kéziratokat, Zágont és Rodostót mutatják be.

K. Gy.

Berlász Jenő: A történettudományi tájékoztatás segédkönyvei. Bp. 1975. Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központja. 108 l.

BERLÁSZ JENŐ a történész szakember illetékességével és a tudós könyvtáros jogán vállalkozott arra a feladatra, hogy segítsen eligazodni a hatalmasra duzzadt történeti szakirodalom útvesztőjében, a bibliográfiai bibliográfiáinak egyre nehezebben áttekinthető tömegében. A sok haszonnal forgatható füzetet gyakorlati cél hozta létre: eredetileg a közművelődési könyvtárak olvasószolgálatában működő könyvtárosok továbbképző tanfolyamához készült segédanyag gyanánt. Hogy mégis felhívjuk rá a figyelmet: tudományos értéke miatt tesszük.

Az előrebocsátott általános bevezető után (3–16. l.) BERLÁSZ megelégedhetett volna azzal az egyszerű megoldással, hogy precízen bemutatja a történelmi tájékoztató szolgálathoz nélkülözhetetlen segédeszközöket, általános jellemzést nyújtva ró luk leírja szerkezeti felépítésüket, elemzi gyakorlati használhatóságukat, kiemeli előnyeiket és figyelmeztet hátrányaikra. Berlász azonban ennél többet tesz. A gondolatsort lezáró új KOSÁRY-bibliográfiánál (*Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I. köt. Bp. 1970.) hosszasan elidőz, s miközben fundamentális jelentőségűnek minősíti az egész korpuszt („minden eddigi hasonló összeállítást felülmúl” — 31. l.), tárgyilagosan hozzáteszi: „Ami azonban a bibliográfiai apparátuson kívül álló ún. segédkönyvi felszerelést illeti, e vonatkozásban KOSÁRY jegyzéke teljesnek nem tekinthető. A „Lexikonok, térképek, szótárak” c. hármas tagozatú keret a referenzskönyvtáros igényeit korántsem elégíti ki. Tudvalevő, hogy a történeti információ segédkönyvszükséglete ennél jóval szélesebb körre terjed” (35. l.).

BERLÁSZnak ez a véleménye egyáltalán nem tartalmaz ellentmondást és nem is meglepő, hiszen nincs olyan univerzális teljességű bibliográfia, mely az általános igények maximális kielégítése mellett minden elképzelhető speciális kérdésre is magában hordja a feleletet. Következésképp, aki olyan rangos munkához, mint KOSÁRYÉ is, tud még hozzáadni, azt kétségtelenül az a jószándék vezeti, hogy az illető mű használhatósági köre még tovább szélesedjék. Így van ez BERLÁSZ

esetében is, aki egy tanfolyami segédkönyv kereteit messze túllépve ragadta meg az alkalmat hetven oldal terjedelemben, pótlásai közzétételére. Az addendák közül elsősorban az olyan tételek érintik közvetlenebbül a referenzskönyvtárosokat és kutatókat, amelyek vagy az egész kötetből, vagy egy bizonyos — rájuk vonatkozóva exponált — fejezetből hiányoznak, míg a többiek inkább a KOSÁRY-bibliográfia (tehát az új kiadás első kötetének) napi aktualitását kívánják biztosítani. Ez utóbbit azáltal, hogy tovább folytatják a KOSÁRY-szisztéma keretein belül az 1967-es kötetzárás óta megjelent újabb történettudományi szakirodalom regisztrálását.

BERLÁSZ pótlásai közül kétségkívül az előbbieket a fontosabbak, hiszen feldobozott és elvben lezárt területről van szó, melyhez KOSÁRY a további munkálatok során visszatérni már nem fog. A sokféle diszciplínát felölelő adalékok sejteni engedik, hogy BERLÁSZ teljes mélységében képes áttekinteni a roppant mennyiségű forrásanyagot. Ennek dokumentálására csak utalni szeretnénk néhány jellegzetes pótlás-típusra. Például az egyes időszakok, egyes problémák bibliográfiája között (KOSÁRY 75.) nem található KACZIÁNY Géza összeállítása a magyar memoire-irodalomról (BERLÁSZ 47.), hiányzik KEMPELEN BÉLA tizenegy kötetes lexikona a genealógiai bibliográfiáknál (KOSÁRY 99.), ez ugyanis ötszáz lappal később, a családi levéltárak és iratkadások általános tájékoztatójába van „elosztva” (BERLÁSZ 66.). Ugyancsak hiányzik FÉNYES Elek két idézett fontos művén kívül (KOSÁRY 125.) további öt kötet (BERLÁSZ 76–77.), nem szerepel sehol BÁRCZAY Oszkár heraldikai kézikönyve (BERLÁSZ 84.), kimaradtak a Schematismusok (BERLÁSZ 87.) stb. A külföldiek közül valóban komoly hiány GRAESSE *Orbis Latinus*-ának (BERLÁSZ 78.), valamint GAMS *Séries*-ének (BERLÁSZ 88.) kifelejtése.

Bármennyire igyekezett is BERLÁSZ e pótlások megállapítása során alapos munkát végezni, kisebb-nagyobb hibákat ezért ő sem tudott elkerülni. Említsünk ezekből néhányat (a teljesség igénye nélkül): 1. *Észre nem vett hiányok.* KOSÁRY említi TOLDY Ferenc *Analecta*-ját (223. l.), mely jószerivel meg sem jelent, csak kinyomtatták, ellenben sehol nem kerül említésre a hasonló profilú két ÁBEL Jenő-gyűjtemény, az *Analecta* és a postumus *Analecta nova*; 2. *Téves pótlások.* BERLÁSZ hiányolja PANYÁK repertóriumát (41. l.), pedig ez KOSÁRY megfelelő fejezetében az első tétel (KOSÁRY 46.), viszont valóban nincs meg a BERLÁSZnál jelzett *folytatás*; Ugyazsin-

tén nem kellett volna pótolnia BERLÁSZ-nak a hétkötetes BÁRCZI—ORSZÁG-féle értelmező szótárat sem (84. l.), mert KOSÁRY közli a 128. lapon; 3. *Vüthető pótlások*. A BERLÁSZnál lelkiismeretesen beidézett GALAMBOS Ferenc-féle gépiratos folyóirat-repertóriumok (64. l.) szerepeltetése nem föltétlenül indokolt. Talán helyesebb lett volna megmaradni olyan, *forgalomba került* kiadványoknál, melyek szakmai lektorálásán is átesetek.

És végül hadd jegyezzük meg: ha KOSÁRYtól maximális precizitást várunk (márpedig minden bibliográfustól várunk), akkor a pótlások sem lehetnek kivételek. Konkrétan, *A népi írók bibliográfiája* (Bp. 1972.) a maga ezer oldalas monumentalitásával nem kerülhet éppen BERLÁSZ által (55. l.) a könyvtáros társadalom tudatába *névtelenül!* (Szerkesztette PATYI SÁNDOR és VARGA RÓZSA)

Befejezésül csak annyit: BERLÁSZ Jenő több mint félszáz oldalas pótlásait ismernie és használnia kell minden referenzskönyvtárosnak és kutatónak, a KOSÁRY-bibliográfia valamennyi használójának, mivel az általa felsorolt adatok esetleges ignorálása a tudományos kutatás horizontját is befolyásolhatják.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára 1945—1970. 1. Szomszédos szocialista országok. Öszeáll.: KEMÉNY G. Gábor. Bp. 1974. — 2. Nem szocialista országok. Öszeáll. NÉMETH Mária. Bp. 1972. OSzK.

„Magyarországon jelenleg az újságárusoknál 24, a szomszédos szocialista országokban megjelenő magyar nyelvű újság és folyóirat kapható” — állapítja meg 1971-ben CSORBA Csaba. „Mégis, a fentiek ellenére alig ismert nálunk a nemzetiségi magyar sajtó” (*Valóság* 1971. 11. sz.). S még szomorúbb a múltat illetően, hogy számbavételük, regisztrálásuk terén is csaknem lemaradtunk. Nem sokon múlt, hogy e vonatkozásban is nem a határainkon túliaké a kezdemény érdeme, hiszen JORDÁKY Lajos címjegyzéke (*A romániai magyar nyelvű sajtó 1971-ben. Korunk* 1971. 3. sz. 351—358. l.) majdnem CSORBA már idézett cikkével, illetőleg összeállításával (*Magyar nyelvű újságok és folyóiratok a szomszédos szocialista országokban*) egy időben jelent meg.

Azóta — úgy tűnik — elmozdult holt-pontjáról a kérdés. Elmozdult pedig KEMÉNY G. Gábor és az Országos Széchényi

Könyvtár jóvoltából. KEMÉNY összeállítására, a vállalkozás első kötete (a második kötet — *Külföldi magyar nyelvű hírlapok címjegyzéke és adattára 1945—1970. 2. Nem szocialista országok* — 1972-ben látott napvilágot, NÉMETH Mária gondozásában és az OSzK kiadásában) 403 címet tartalmaz, amelyből mintegy 160 hírlap és folyóirat ma is rendszeresen megjelenik; kiegészülve NÉMETH Mária gyűjtésével 1387 magyar nyelvű periodika létezéséről ad hírt a vizsgált terminus limesei között.

KEMÉNY munkájának nagy érdeme, hogy vérbeli kutatóhoz, bibliográfushoz méltón, mindent a praktikumnak rendel alá. A betűrendes címjegyzék használhatóságát nagyban fokozzák a mutatók, mégpedig a megjelenés helye szerint — országonként és helységenként —, illetőleg laptípusok szerint (az OSzK-ban fellelhető példányoknál raktári jelzetük is olvasható).

KEMÉNY is, NÉMETH Mária is címjegyzéknek nevezi gyűjtését, s esetükben valóban ez a legpontosabb meghatározás. De: mindkét előszóban ígéretet kapunk a mostaninál árnyaltabb-gazdagabb munka elkészítésére, s tetten érhető ez összeállításuk igényében és arányában is. A kezdet ígéretes, hiszen az anyag feltárása, lajstromozása az első, legszükségesebb lépés, azután — minden a bonyolítástól, a kibontakozástól függ. (A recenzens, ha túl szigorúan értelmezné feladatát, természetesen tehetne ellenvetéseket is. Megírhatná, hogy KEMÉNY G. Gábor címjegyzéke talán túlságosan is az OSzK katalógusaihoz „tapad”. Hogy élőként szerepelnek összeállításában olyan orgánnumok is, melyek már közben megszűntek. Ezt a kifogást annál inkább KEMÉNY melléneke szegezhetnének, mert alig van hazánkban a szomszédos szocialista országok magyar nemzetiségi sajtóviszonyainak nálánál felkészültebb ismerője).

Külön öröm számunkra, hogy ez a két munka — KEMÉNYÉ, NÉMETH Máriaé — az OSzK műhelyéből került a könyvtárak polcaira. Csipke Rózsika álmaiból ébredezni látszik a magyar sajtótudomány, a sajtótörténeti kutatás, nem utolsósorban a rokon diszciplínák szívós noszogatására (félvállas voltukat az évtizedek óta perifériára szorult szaktudomány nélkül immár csaknem mindegyikük érzi). E felismerés leglátványosabb ténye a készülő négykötetes Sajtótörténeti Kézikönyv. A SZINNYEI „Hírlapkönyvtárát” magába foglaló Széchényi Könyvtárnak — monopoz haza helyzeténél fogva — a magyar sajtótudomány, a sajtótörténeti kutatás egyik irányító műhelyévé illenék válnia,

még jelen körülményei között is. Úgy tekintünk e két összeállításra, mint az álmából ébredő, elvarázsolt leány első mozdulataira? Avagy lehet másként is értelmezni KEMÉNY G. Gábor előszavának találó Candide-idézetét?

MIKLÓSSY JÁNOS

Documenta artis Paulinorum. 1. füzet. A magyar rendtartomány monostorai, A—M. Az anyagot gyűjtötte: GYÉRESSY Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: HERVAY Ferenc. Bp. 1975. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja. 383 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai X.)

Bár a pálosok évszázados történetének és mélyreható hazai kulturális hatásának gazdag irodalma van, mégis igazat kell adnunk HERVAY Ferencnek, amikor a kötet bevezetőjében az eddig elért eredmények elismerése mellett rámutat a hovatovább elodázhatatlanná váló tartozásokra is: „... mindmáig hiányoznak a fennmaradt írásos emlékek kiadásai, valamint a korszerű részletkutatások és összefoglalások.” Ez a program nem kevesebbet irányoz elő, mint egy magasabb szinten történő visszatérést az alapokhoz: a bibliográfiai gyűjtőmunkához, a latin kritikai edíciókhoz egy majdani modern szintézis reményében.

HERVAY megszívlelendő észrevételeihez tegyük mindjárt hozzá, hogy az elmúlt években máris történt egy és más az újrakezdes jegyében. A szakirodalmi feltárás fáradságos munkáját megkezdte ÁRVA Vince *A magyar Pálos-rend történeti bibliográfiája. 1225—1786.* (Esztergom, 1971. 98 l.) c. munkájával, melynek egy példánya kéziratként használható a Könyvtártudományi és Módszertani Központ könyvtárában, szövegkiadás terén befejezéséhez közeledik GYÖNGYÖSI Gergely *Vitae fratrum*-ának gondozása az ismét megindított „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum” c. sorozat számára, most pedig GYÉRESSY Béla kitűnő munkájának első füzetét üdvözölhetjük a forrásfeltáró dokumentumok között.

GYÉRESSY a pálos monostorok betűrendjében haladva, ismeretlen vagy kiadatlan kéziratok források tömegét idézi latin eredetiben és magyar fordításban, nem is beszélve a monostortörténeti vonatkozású lelhelyek lajstromszerű felsorolásáról. Ennek ellenére, hogy az itt olvasható adatok végső fokon művészettörténeti tartalmuk miatt kerültek publiká-

lásra, művelődéstörténeti adataiknál fogva nem közömbösek más tudományágak, tehát a könyv- és könyvtártörténet számára sem.

Hogyan is lehetne az, mikor GYÉRESSY gyűjtéséből megtudhatjuk, hogy a csatkaai monostor egykori vikáriusa, SZOMBATHELYI Tamás generális perjel, könyvtárat alapítva, értékes kötetekkel gyarapította a bibliotékát (52. l.), hogy a diósgyőri pálos monostor könyvtárának egyik donátora KOTNÁKY Fülöp ládi perjel volt (84. l.) és hogy a sajládi (255. l.) valamint a máriavölgyi monostor (336. l.) gazdag könyvtárral volt fölszerelve (utóbbit ORLAY Bertalan ajándékozta meg számos nagybecsű darabbal).

Szép számmal találunk GYÉRESSY adatai között olyanokat is, melyek nem egyes könyvtárakra, hanem könyvekre és könyvfestőkre vonatkoznak. Könyvcelemek bukkannak fel pl. az illyefalvi misszionárius rezidencia 1713-as inventáriumában (186. l.), a sajládi kolostor 1767-es leltárában (263. l.) stb., megtudjuk egyebek között azt is, hogy a pálosok birtokába jutott csuti monostorban halt meg 1517-ben NÉMET János scriptor, aki „elegantibus libris in multis monasteriis scripsit cum magna diligentia” (57. l.).

GYÉRESSY Béla — elődeihez méltó szívóssággal — „cum magna diligentia” négy évtizeden át gyűjtötte anyagát. A most közzétett dokumentumok tanulságai nem hagynak kétséget afelől, hogy munkája a művészettörténet és más diszciplínák mellett, nyereséget jelent a könyvtörténeti kutatás számára is. Pontos kéziratári és levéltári forrásmegjelölései nyomán érdemes lesz tovább kutatni ismeretlen scriptorok után, rekonstruálni könyvcelemek azonosításával szétszóródott kollektciókat s tisztázni kisebb-nagyobb könyvtárak történetének feledésbe merült periódusait.

Mondanunk sem kell, hogy ha ilyen inspiráló program olvasható ki GYÉRESSY első kötetéből, érdeklődéssel várjuk a *Documenta artis Paulinorum* további köteteit is.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Rosenstrauch-Königsberg, Edith: *Freimaurerei im josephinischen Wien.* Wien—Stuttgart, 1975. 376 l. W. Braumüller, Univ. Verlagsbuchhandlung.

A szerző valójában Aloys BLUMAUER életútját rajzolja meg, amely a jezsuitáktól a jakobinizmusig vezetett, de mégsem félrevezető könyvének főcíme, hiszen a XVIII. század végi osztrák költő életének

és munkásságának feltárása által bepillantást nyerünk a jozefinista Bécs szellemi életébe is. A könyv egyébként számunkra több szempontból is figyelemre méltó.

Mindenekelőtt amiatt az irodalomtörténetileg ismert hatás miatt, amivel BLUMAUER volt a magyar irodalomra. De méltán tarthat számot érdeklődésünkre azért is, mert a mi felvilágosodás-kutatásunk számára is nyereség minden olyan újabb eredmény, amely a XVIII. század végi Bécs kultúrájával kapcsolatos. Érdemes még — a magyar vonatkozások szempontjából — azért is felhívni e műre a figyelmet, mert függelékében többek között Galánthai gróf FEKETE János 12 BLUMAUER-hez írt levelét is közli.

A jozefinista felvilágosodás, miként a mi előszavában is történik rá utalás, eddig meglehetősen elhanyagolt területe volt az osztrák irodalomtörténeti kutatásnak. Okainak keresése messze vezetne, de figyelemre méltó, hogy az utóbbi időben meg-megtörök az érdektelenségnek e hagyománya és magát e korszakot is némileg más szemmel kezdik nézni. A korábban sokat hangoztatott jozefinista, tendenciózus „Vielschreiberei” mögött keresni kezdik a politikai és eszmei indítékokat, s a valódi értékeket; az egyértelműen csak epigonizmussal vádolt szépirodalommal kapcsolatban is kimutatják az osztrák hagyományok és népiesség meglétét.

Bár a szerző általában ez újabb nemzetközi kutatások nyomán halad a jozefinista felvilágosodás értékelésében, mégis tovább is lép, és BLUMAUER bécsi tevékenységének bemutatásával — amelyhez a legfőbb keretet a szabadkőműves szervezetek nyújtottak számára — tovább gazdagítja a bécsi felvilágosodással kapcsolatos ismereteinket. Kerüli az egyszerűsítéseket és a hagyományos kisértő sémákat. BLUMAUERrel kapcsolatban például nem csak azt állapítja meg, hogy írói tehetségét II. József reformjainak a szolgálatába állította, hanem azt a lényeges többletet is hozzáfűzi ehhez, amivel — fiatal társaival együtt — túlhaladta az uralkodó politikai és filozófiai eszméit. Azt például, hogy BLUMAUER és a bécsi felvilágosultak, szabadkőművesek fiatal nemzedéke valóban többet akart, mint a hivatalos aufklärismus, jól bizonyítja az a fejezet, amely a költőnek a cenzurával kapcsolatos nézeteit és konfliktusait tárgyalja. Éppen a FEKETE János gróffal váltott levelekből ismerhetjük meg leginkább az uralkodó felvilágosultságával kapcsolatos illúzióknak szerte foszlását e fiatal körben.

Amit a bécsi szabadkőművességről e műből megtudunk, szintén sok értékes

újat tartalmaz a korábbi kutatásokhoz, főként ABARI műveihez képest. Az Ignaz BORN irányítása alatt álló „Zur wahren Eintracht” nevű szabadkőműves páholy iratainak felhasználásával, a bécsi szellemi élet központjának képét vázolja fel, amely már magába rejtette egy akadémia magvát.

Nagy figyelmet szentel a szerző annak a fordulatnak is, amely megakadályozta e szellemi központ továbbfejlődését. E fordulatra már II. József uralkodásának közepén sor került, a szabadkőműves rendelet kiadásával, majd a titkos rendőrség megszervezésével. Az addig rendkívül aktív és sokoldalú, publicisztikai és szépírói tevékenységet folytató költő családosa politikai érdektelenségbe, apátiába torkollik. II. LIPÓT alatt ugyan ismét reményekkel töltődik fel, de az uralkodó korai halála után visszavonul az irodalomtól. Később részt vesz azoknak a társaságoknak az életében, amelyek FERENC alatt egyre közelebb kerülnek a jakobinizmushoz. E fejezetben ismét számos magyar vonatkozást találunk, főként a MARTINOVICS-csal való kapcsolatait illetően.

Edith ROSENSTRAUCH—KÖNIGSBERG könyve tehát értékes mű a hazai felvilágosodás-kutatások szempontjából is. E sok ellentmondást tartalmazó korszak jelentős vonásainak és értékeinek a kiemelése mindenképpen csak közös erőfeszítések révén lehetséges. Ehhez járult hozzá ez a munka is, amely — a nyelvi nehézségek ellenére — nem hagyta figyelmen kívül a magyar szakirodalom e témával kapcsolatos eredményeit sem.

KÓKAY GYÖRGY

Kunze, Horst: Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert. Leipzig 1975. Insel Verlag. Textbd.: XII, 460 l. 230 részben színes kép; Bildbd.: 318 részben színes kép.

Egy ország könyvillusztrációiról sokoldalú áttekintést nyújtani a részletkutatásoknál lényegesen bonyolultabb és problematikusabb feladat. Nyilván ezzel is magyarázható, hogy Theodor KUTSCHMANN 1899-ben napvilágot látott *Geschichte der deutschen Illustration* című kétkötetes munkája óta nem jelent meg e tárgy körben újabb összefoglalás. Önmagában már ezért is jelentős a berlini Deutsche Staatsbibliothek neves könyvtár- és könyvtörténész főigazgatójának és a lipcei Insel-Verlagnak e közös vállalkozása, amely korszerű sorozatban kívánja ismertetni a német könyvillusztrálást a kezdetektől a 19. századig. A most meg-

jelent két kötet fokozott érdeklődést kelt e régi hiányt pótló, nagyszabású munka iránt.

Mást és többet nyújt ugyanis e mű, mint a tárgyalt korszak emlékananyagának logikus rendszerezését, a fametszés technikai fejlődésének jellemzését a csúspontot jelentő DÜRER művészetéig és az egyes alkotások árnyalt, kritikai elemzését. Új, racionalista szellemű történelemszemlélettel lényegében azt a folyamatot is bemutatja, hogyan érvényesültek a gazdasági-társadalmi változásokkal jelentkező új követelmények a német könyvillusztrálásban. Indokoltan hangsúlyozza a szerző a társadalmi valóságból fakadó adottságok és igények primátusát, mert nem egy azonos tárgyú munkában háttérbe szorult a kor mozgatóerőinek kibontása, a mű keletkezési körülményeinek s információközlő hatásának elemzése.

Horst KUNZE munkája első felében az előzményeket ismerteti: vizsgálja az ember és kép kapcsolatának mozgatóerőit, azt a funkciót (neki tulajdonított mégikus erő, memóriakeresés, gondolatközlés, szimbolikus, asszociációs értékek), amelynél fogva a kép fontos szerepet töltött be minden kultúrában és a legtöbb vallás szolgálatában. A kereszténység korai korszakától kezdve nyomon követi azokat a megállapításokat, melyek szerint a képek az irástudatlanok könyvei (in libris laicorum, id est in picturis), mert nemcsak a középkori művészet tematikáját meghatározó egyházi teoretikusok, hanem a XV. századi kiadók, nyomdászok is tudatosan használták fel a képek propagatív-pedagógiai hatását.

Érdekes távlatokat vet fel a szerző az illusztrált XV. századi könyv előzményeinek ismertetése során a miniatúrafestészet, papírgyártás, fametszés és a Blockbuch kezdeteivel, s a könyvkészítésre gyakorolt hatásával kapcsolatban. Nyomon követi az Európán kívüli kezdeményezéseket, az információcsere biztosító kereskedelmi kapcsolatokat, az egyes kultúrterületek közötti művészeti kölcsönhatásokat. Különböző művészeti ágak pompás alkotásain szemlélteti a középkori ikonográfiai típusok elterjedését, majd a világi tematika térhódítását. A fejlődés kontinuitását hangsúlyozva vizsgálja meg, hogyan változik a kéziratok könyv formája, előállításának munkaszervezete a művelődési igények fokozódásával, hiszen a XV. században a kéziratok könyvek többsége már szériaszerűen, eladásra készül, másolók éppúgy a megélhetésért dolgoznak, mint a fametszők. Szemléletformáló fontos kérdés a fametszők anonimítása, ami részben kézműves-mester-

ember jellegű társadalmi helyzetükkel, részben a metszőműhelyekben kialakult differenciálódó munkamegosztással magyarázható. E mellett a korai grafikák többségét nem művészi alkotásnak szánták a metszők. A játékkártyák, szentképek, térképek, plakátok gyakorlati, vallásos vagy információközlő funkciót betöltő, keresett áruk a XV. században. Az utókor számára tehát elsődlegesen művelődéstörténeti dokumentumok.

Horst KUNZE hasonló racionalista, oknyomozó módszerrel ismerteti főtémáját: a német könyvillusztrálás 15. századi fejlődését. Városok és azokon belül nyomdák szerint tekinti át az emlékananyagot s az adott gazdasági-társadalmi körülmények progresszív, vagy retrográd hatását. A nyomdák tevékenységénél olyan szempontokat mérlegel, mint a vállalkozó kedv, kockázatvállalás, tematikai-technikai haladó kezdeményezés. Ezért oly élet-szerű és izgalmas a kialakuló összkép. Az első technikai kísérletek Bambergben folytak s ugyanitt került piacra a legtöbb korai német nyelvű, illusztrált mű. A GUTENBERG idejében közel 800 név szerint ismert festőt foglalkoztató Strassburg a dialektikus ellentéteket szemlélteti a könyvillusztrálásban: nagyszerű alkotások mellett sok az alacsony színvonalú fametszetes könyv. Nürnbergben a kereskedelmi szellem a könyvkiadásra is kihat. A korakapitalista KOBERGER-cég megfojtja a kisebb nyomdákat, maga kiadói politikájában retrográd. A WOLGEMUT-PLEYDENWURFF-műhely közreműködése révén több kimagasló remekmű jelenik meg a KOBERGER-nyomdában, de a könyvillusztrálás haladó tendenciáit inkább az augsburgi ZAINER-, BÄMLER és RATDOLT-műhely fejleszti tovább. A 30 000 lakosú Kölnben művelt polgárság biztosítja a felvevő piacot a nyomdák számára, mégis kevés a művészi illusztrált, humanista, világi tárgyú vagy nemzeti nyelvű mű. Könyvek és a híres kölni Biblia jelzi a grafikus művészetek magas színvonalát. Szellemesen fejtegeti a szerző a kereskedelmi-üzleti szellem érvényesülésének hatását a rablókiadásokkal és az utánnomatok királyaként méltatott Hans SCHÖNSPERGER augsburgi nyomdász metszetmásolataival kapcsolatban.

A német könyvillusztrálás 15. századi alakulásának általános jellemzése után néhány kimagasló alkotás tartalmi-esztétikai elemzése következik. Valamennyi műnél mindkét szempontot széles kitérítésben tárgyalja a szerző. A kölni és lübecki Biblia metszetei szemléltetik a 15. századi biblia-illusztrációk csúspontjait. Természettudományos ismeretterjesztő szerepük

miatt fontosak a herbáriumok növény-ábrázolásai s BRUNSWIG Chirugiájának hol kissé idealizált, hol megdöbbentő realitású metszetei. A táguló világképet formáló illusztrációk típusait képviselik BREIDENBACH szentföldi útleírásának távoli országokat, életformákat megörökítő művészi képei s a Schedel-krónika városképei. Sebastian BRANT Narrenschiffjének elemzése során különösen érdekes a szerző és az illusztrációk közti kapcsolat fejtegetése. Hogy humanista műveltségű szerző a munkáját megvilágító metszettek tematikájánál saját elképzeléseit érvényesíti, azt a kötetben bemutatott Konrad CELTIS-féle részletes terv és az azt pontosan követő fametszet (1502) meggyőzően igazolja. Nem érdektelen itt utalnunk arra, hogy a brassói nyomdaalapító, az ugyancsak humanista műveltségű HONTERUS három évtizeddel később azért sajátította el Bazelben a femetszést, hogy maga készíthesse a térképeket és könyvdíszeket saját munkáihoz, valamint nyomdaja kiadványaihoz. Ugyanigy járt el Sopron város polgármestere, a humanista LACKNER Kristóf — igaz, csaknem százévvvel később.

Szólnunk kell még e kötet hatalmas szakirodalmi apparátusáról s Horst KUNZE néhány külön is említést érdemlő vizsgálati szempontjáról. Közülük a leglényegesebb a metszettek differenciáltabb megítélése, amely az emléktanyag kevéssé kvalitatásos többségénél a valóságos szerep és rendeltetés alapján történő értékelés előtérbe kerülését, a művészi alkotásoknál viszont a stíluskritikai, formai, esztétikai szempontok és a tartalmi-történeti interpretáció egyenrangú érvényesítését jelenti (DÜRER Apokalipszis-metszeteinél). Kerüli a szövevényes mesterproblémák pusztán formai, vagy stíluskritikai analízisen nyugvó megoldási kísérleteit. Részben elvi okból, mert a 15. századi társadalmi tudatban, közgondolkodásban a fametszők többsége inkább mesterember, mint figyelmet érdemlő művész. Részben azért, mert a stílusvizsgálati következtetéseknél az eredmények gyakran csak lehetőségként értékelhetők. A tények és a valószínű feltevések világos megkülönböztetésének kérdésében messzemenően egyetértünk a szerzővel. Az illusztrációk és inicálék szövegtől független vizsgálatának kérdésében azonban némi fenntartásaink vannak. Motívum- és stíluselmzésnél, nyomdatörténeti szakmunkákban, típusvizsgálaton alapuló meghatározásoknál hasznos és nehezen nélkülözhető az inicálék sorozatban való áttekintése, a fametsző elképzelésének ismét egységben való megismerése. De illusztrációknál sem mindig állandó a

szöveg és kép kapcsolata, mert a nyomdászok metszeteiket különböző művekben, ismételten is gyakran alkalmazták. E fenntartások azonban nem érintik azt az alapvető elvet, hogy az illusztrált könyvkönyvillusztráció fogalmakban, s következőképpen az ilyen alkotások kritikai elemzésében a szöveg és kép egyenértékű faktor. E szemlélet helyességét egyébként legjobban e mű pompás kivitelű képdokumentációja igazolja, amelyből a külön kötetben közreadott reprodukciók következőképpen a szöveggel együtt mutatják be az illusztrációkat.

A német könyvgrafika kezdeteiről sokoldalú áttekintést nyújtó, szemléletformáló mű a könyv- és grafikátörténeti szakirodalom értékes gyarapodása. Észmeileg megalapozott korszerűsége miatt a mai kor könyveinek alkotói sem nélkülözhetik ismeretét. S mivel a szép könyvek vonzóereje túlnó a szakmabeliek szűkebb körén, nem lehet közömbös, hogy mit nyújt e kötet a múlt öröksége iránt egyre inkább érdeklődő olvasóknak. Érdekes és logikus tájékozódást egy homályos eredetű emléktanyagban, az önálló véleményformálás kialakításának szempontjait s azt a felismerést: milyen sokféle információval, művészi élménnyel és hatással gazdagították a 15. századi német könyvillusztrációk a reneszánsz kor friss szemléletű, a világot minél teljesebben megismerni vágyó, életigenlő polgárait.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Metzger, M.: La Haggada enluminée. I. Leiden 1973. XXIX 518 + 1. LXXXIII t. (Études sur le Judaïsme Médiéval. II.)

Szerte a világon számos Haggada-kézirat van közgyűjteményekben és magánkézen. A középkoriaknak — a XIII–XVI. században írottaknak — ikonográfiáját készítette el lankadatlan munkával METZGER M., a zsidó művészettörténet neves kutatója, akinek már eddig is számos kiváló tanulmányt köszönhetünk a Megilláról és a Haggadáról.

Mestere, RENÉ CROZET, írt hozzá előszót, de a könyv megjelenését már nem érte meg. A hálás tanítvány most emlékének ajánlja egyik legfrissebb tanulmányát (*Eine illustrierte Estherrolle. Schriften des Historischen Museums Frankfurt am Main* XIII. 1972. 95.).

Közismert tény, hogy a német rítusú Haggada-kéziratok szövegközi illusztrációkat adnak a Peszáchra való készülődésről, a széderről és a szöveget folyamatosan kísérik képekkel. A spanyol rítusúak a

Haggáda elején rövidebb-hosszabb történeti képciklust mutatnak fel a világ teremtésétől kezdve, néha Mózes haláláig.

A szerző a könyv első részében a Haggáda szövegének sorrendjében tárgyalja az egyes motívumokat: A maccot-készítést, a kovász eltakarítását, a széder előkészületeit, magát a szédert, a Bné Brak-i tudósokat, a négy fiút, a Messiás bevonulását és az őt sófárral meghirdető Eljáhu prófétát.

Egyszer fel kellene dolgozni ezt a fontos témát: A zsidó folklór a művészetben. Ehhez sok adatot nyújtanak a Haggáda-illusztrációk (havdála, körömnézés, kézmosás stb.). Természetesen más kódexekben is található gazdag anyag.

Néhány megjegyzésünk lenne:

XXXIX/184, 186: A negyedik fiú ábrázolásában itt-ott feltűnik a clown. Erről lásd most SZABOLCSI M. könyvét: *A clown mint a művész önarcképe*. Bp. 1974.

XLVII/266—268: A keserű gyökérnél rámutat a férj feleségére. Erről METZGER külön dolgozatot írt: *Bulletin de nos Communautés*. XVIII. 1962. No. 8.

LIV/308: A hálótársakat elválasztó kard. A zsidó irodalom adatait összegyűjti HELLER B., *REF.* LII. 1906. 169—175; A. SCHEIBER, *Midwest Folklore*. I. 1951. 228.

A második rész a bibliai illusztrációkat szedi rendbe. Ezek ebből a szempontból többnyire kiaknázatlanok. Aki kutatja a Biblia utóéletét a művészetben, innen gazdag zsákmánnyal térhet meg. Népszerű a Haggáda-illusztrációkban Ádám—Éva, Káin—Ábel, Noé, Ábrahám, Izsák, Jákob, József, az egyiptomi rabszolgaság, kivonulás, Mózes, Sámson, Salamon, Jóna, Eszter.

Még csak most kezd vizsgálni a kutatás, miként értékesíti a zsidó művészet az aggádát. Itt különösen NORDSTRÖMnek vannak úttörő érdemei. METZGER számos esetben hívja fel a figyelmet aggádikus motívumokra (233—254.). Hadd említsük meg itt Ábrahámot a tüzes kemencében, Jákobot a Jábbok patak partján a kis korszokkal, József koporsóját a Nílusban, a gyermek Mózes próbatételét a korona és parázs között.

Egyet szeretnénk pótolni:

XXIV/116: A disznó szerepeltetése kétségtelenül utalás Noé szőlőültetésére, amikor is megöntözi a szőlőtököt négy állat vérével (A. SCHEIBER, *Ethnologia Europaea*. IV. 1970. 108—110; *Folklor és tárgytörténet*. II. Bp. 1974. 236—245.).

A továbbiakban títulusproblémákat, hatás-kérdéseket vet fel.

Végül a kódexek kronológiáját igyekszik megállapítani. A legrégibb illusztrációnak

azt a *máror-t* tartja, amely a Kaufmann-gyűjtemény egy geniza-darabján szerepel (385.).

A nagy mű II. kötetét minden olvasó őszinte érdeklődéssel várja.

SCHIEBER SÁNDOR

English Literature 1660—1800. A Bibliography of Modern Studies. Founded by Ronald S. Craue. Vol. V—VI. Princeton, 1972. 1293 l. Princeton University Press.

Az Egyesült Államokban több irodalomtörténeti folyóirat közül kurrens szakbibliográfiát évenként egyszer. Bevevett gyakorlat az is, hogy ezeket az éves összeállításokat nagyobb időszakonként, összevonva, önállóan is kiadják. Így például a *Philological Quarterly* rendszeresen minden évfolyamának harmadik számában közli azt az előző évi irodalmat, amely az 1660—1800 közti időszak, az angol neoklasszicizmus irodalomtörténeti korszakára vonatkozik. Ilyen formán eddig, 1926 óta hat kötet megjelentetésére került sor.

Mivel az irodalomtörténeti bibliográfia ügye nálunk is aktuális kérdés, érdemes e sorozat legutolsó köteteit kissé szemügyre venni. Mert ugyan nálunk már megjelent, illetve készül egy összefoglaló jellegű irodalomtörténeti kézikönyv-sorozat, amely magába foglalja a kezdetektől egészen 1970-ig megjelent szakirodalmat, de ettől az évtől kezdődően ismét aktuálissá válik a kurrens szakbibliográfia kérdése is. Az efajta, éves bibliográfiai tájékoztatásnak ugyan nálunk is régi hagyományai vannak, de bőségesen volt alkalmunk meggyőződni arról is, hogy nagyobb időszakot átfogó kutatás esetében csak ezekre az éves bibliográfiákra támaszkodni mily kényelmetlen és időrabló.

Ez utóbbi probléma némi áthidalására szolgál az a világszerte alkalmazott, korántsem új gyakorlat, mely szerint az éves összeállításokat több évből összefoglalják és önállóan is kiadják. Ezt a gyakorlatot alkalmazza a *Philological Quarterly* is. Az újabban megjelent két kumulatív kötet az 1960—1970 közötti szakirodalmat tartalmazza. Nem osztja ugyan egybe az egyes évek anyagát, hanem megőrzi az eredeti, évenkénti tagolást, mégis használható kézikönyvnek tűnik. Azzá mindennekelőtt az a mutató teszi, amely a két kötet használatát igyekszik megkönnyíteni. Megtalálható benne a két — egyenként öt évet magába foglaló — kötetben

előforduló valamennyi név, továbbá a 15–20 nagyobb írónak a neve alatt, a rájuk vonatkozó irodalomnak bizonyos témák szerinti tárgyszavak felsorolása.

Maga a bibliográfia egyébként annotált, az annotációk általában a címek kiegészítésére, a tartalom rövid jelzésére szolgálnak. A jelentősebb, önálló művekhez hosszabb, néha egy-két lapnyi részletesebb, szakszerű ismertetést fűztek. Bár a bibliográfia tárgya csak az angol irodalom egy meghatározott korszaka, mégis — főleg az újabb kötetekben — egyre inkább igényt tart egy interdisciplináris kézikönyv szerepének betöltésére is. Jól jelzi ezt a hat főfejezet: Bibliográfia és bibliográfiai tanulmányok; Politikai és társadalmi háttér; Filozófia, tudomány és vallás; Irodalomtörténet és kritika; Egyes szerzők; Kontinentális háttér. A fejezeteken belül a szerzők betűrendjében található meg a szakirodalom. Bár a gyűjtés főként az angol nyelvterületre terjed ki, található a kötetekben német, francia és olasz szakirodalom is; elvétve — ha e nyelvek valamelyikén íródtak — szocialista országok irodalomtudományi munkái is. Így került be pl. a magyar szakirodalomból SZIGETI József francia nyelvű DIDEROT-könyve, amely — ismerve a külföldet informáló tevékenységünk fogyatékoságait — bizonyára csak a *Times Literary Supplement* ismertetése nyomán kapott helyet az összeállításban.

Az öt amerikai egyetemi tanár együttműködésével készülő és az angol neoklasszicizmus korszakát felölelő irodalomtörténeti bibliográfia az egyre növekvő világ-irodalmi tájékozódású kutatóink számára is értékes segédeszköz, már csak ezért is, mert utolsó fejezetében kitekintést nyújt a kontinens XVII–XVIII. századi irodalmának legfontosabb szakirodalmára is.

KÓKAY GYÖRGY

Seidel, Gerhard: Bibliographie Bertolt Brecht. Band I. Berlin—Weimar 1975. Akademie der Künste der DDR, Aufbau Verl. 304 l.

Úttörő vállalkozásba kezdett a Német Demokratikus Köztársaság Művészeti Akadémiájának könyvtára, amikor hozzálátott a XX. századi német irodalom egyik legjelentősebb, világirodalmi rangú életművének bibliográfiai feldolgozásához. A munkálatok irányítója Gerhard SEIDEL (a könyvtár igazgatója) a személyi bibliográfiai hagyományait követve, anyagát két részre osztja: a szövegekre és az íróra vonatkozó ún. másodlagos irodalomra.

A négy kötetre tervezett szintézis a szövegekkel kezdődik. A most megjelent első rész BRECHT alkotómunkásságának magvát, a drámákat, illetve az író műveinek gyűjteményes kiadásait foglalja össze. Bevezetője tömören exponálja a brechti életmű bibliográfiai megjelenítésének nehézségeit, köztük a szövegeket hordozó dokumentumok dzsungeli szétszórtságát, s azt a nem kevés gondot okozó momentumot, hogy az író sohasem tekintette véglegeseknek műveit, állandóan változtatott, javított rajtuk; írásai között nem egyszer találunk azonos című, de különböző tartalmú megnyilatkozásokat, és viszont: különböző című, de azonos szövegű alkotásokat.

A bibliográfia összeállítója fő feladatának a hiteles szövegek és variánsaik meghatározását és egybegyűjtését tekintette. A gyűjtőmunka egész folyamatát és a bibliográfia sajátos, új utakat kereső szerkezetét — ennek a gondolatnak rendelte alá.

Mint minden korszerűen gondolkodó XX. századi filológus, Gerhard SEIDEL is szembe találta magát azzal a problémával, amely a nyomtatott dokumentumok sosemmlátott felgyorsulásával és megszaprodásával kapcsolatos, s amely választás elé állítja a bibliográfust: vagy mindent regisztrál s ezzel hagyja, hogy az adatok tömege kiadhatatlan terjedelművé duzzassza munkáját, vagy vállalja az ésszerű szelekció felelősségét, s csak azt regisztrálja, ami fontos, ami lényeges vagy új információt hordoz.

Gerhard SEIDEL az utóbbi megoldást választotta, amit a BRECHT műveit bemutató első két kötetben a következőképpen kíván megvalósítani. A szövegeket önálló és nem önálló publikációkra osztja. Az első kategóriába a teljes egészükben a szerző műveit tartalmazó kiadványokat sorolja, a másodikba a gyűjteményes köteteket, antológiákat, folyóiratokat és napilapokat. Az önálló kiadványok közül mindent felgyűjt, tekintet nélkül, hogy azok az író életében vagy halála után jelentek meg — kivéve a csak utánköléseket tartalmazó színházi plakátokat, prospektusokat és zeneműveket. A gyűjteményes kiadványok esetében viszont élesen elválasztja egymástól az író életében megjelenteket a posztumusz közlésektől. Az író életében közzétett szövegeket is erősen megróstatja, s elhagyja a prospektusok, színházi műsorfüzetek, tankönyvek, grammafonlemeztesakok és mellékletek, zenei kiadványok közléseit. A posztumusz publikációk esetében pedig racionális „húzás-szal” eltekint mindenféle újraközlés regisztrálásától.

Ez az eléggé radikális szelekció erősen lecsökkenti a feldolgozott címfelvételek mennyiségét, azok abszolút száma azonban még mindig olyan nagy, hogy a művek egyedi nyilvántartása további osztályozást igényel.

A bibliográfia összeállítójának boncolókése ezért kíméletlen vágásokkal szabdalja elemeire a kiadványokat, hogy azokban minden művet, minden egyes alkotói momentumot kimutasson. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a könyvalakban megjelent publikációkról is analitikus felvételt készít — legyen az többszerzős évkönyv vagy BRECHT saját kötete. E köteteket tételszámozással látja el, s az egyes művekre e tételszám — s azt kiegészítve — a tételben megjelölt kiadvány vonatkozó oldalszáma utal.

A dokumentumok e passzív visszautikrözését nyújtó gyakorlat mellett azonban egy azzal párhuzamos, de aktív rendezelvet követő nyilvántartási rendszert is felfektet. Ennek számai, illetve indexei nem a közlések helyét, megjelenését, hanem magukat a műveket jelölik. Ezáltal eléri, hogy BRECHT minden egyes alkotása külön indexet kap, amelyek összessége önálló regiszterként foglalja össze az író alkotómunkásságát.

E regiszter indexelését a szerkesztő BRECHT műveinek műfaja alapján állította össze. A műfajra az index első számjegye utal, a mögötte (gondolatjellel elválasztott) további négy számjegy viszont a műfajon belül jelöli a szóban forgó alkotást.

A Bertolt BRECHT bibliográfia első kötetében, amely — mint jeleztük — a szerző gyűjteményes kiadásait és színműveit tartalmazza, jól tanulmányozható a szerkesztő „kettős nyilvántartása”. A tételszámozás az 1938-ban, a MALIK által Londonban és az 1967—1969 között a SURKAMP által Frankfurt am Mainban kiadott két, illetve huszonkét kötetes összkiadásokkal indul; ezt követik a különféle válogatások, majd a színművek összkiadásai, hogy a sort az egyes darabok különkiadásai és részpublikációi zárják.

A szerkesztő által felállított nyilvántartási rendszer előnyei különösen a gyűjteményes kiadások regisztrálásában tűnnek elő. A tételszám után a leírt kötet hagyományos címfelvételel találjuk. Alatta — kisebb betűtípussal — az analitikus fel-tárás — a következő formában: baloldalon a sort a kötetben közölt művek műfaji indexei nyitják, utánuk megjelenési helyük, illetve oldalszámuk következik, s végül a mű címe, úgy, ahogy a kérdéses kötetben szerepel. Pl. 1 Gesammelte

Werke. Bd. 1. London: Malik-Verlag (1938). 336 S.

5 Inhalt

- 1—0002 7—88 Die Dreigroschenoper
4—0057 89—96 Anmerkungen zur „Dreigroschenoper”
1—0035 97—150 Aufstieg und Fall de Stadt Mahagony stb.stb.

A művek — különálló füzetként mellékelte — regisztere szintén az indexszel kezdődik, s mellette rendszóként a mű végleges, vagy ha nem alakult ki: provizórikus címe áll. Alattuk pedig — abc-sorrendben — a kérdéses mű különböző, a tételszámokra is visszautaló publikációi sorakoznak.

A bibliográfia használója ezek segítségével roppant gyorsan és egyszerűen visszakeresheti a szóbanforgó alkotás valamennyi „jegyzett” forrását. A többi — már a textológus vagy az irodalomtörténész dolga.

A gyakorló bibliográfus őszinte elismeréssel nyugtázza a német kollégák eredeti és szellemes megközelítési módszerét, amely BRECHT életművének a specifikumát szem előtt tartva, a szövegek pontos nyilvántartását és azonosítását állította a vizsgáladások és a formai megjelenítés középpontjába. Nem hallgathatja azonban el: úgy érzi, hogy e módszer végigvitele a történelmi szempont rovására történt. A kötet indexei ugyanis nem igazítanak el az életmű kronológiájában. Azáltal, hogy a szerkesztés a szövegeket műfaj szerint szétszabdalta, nehezen látható az alkotómunka folyamatossága, a különböző művek, műfajok mélyebb, belső összefüggése, amit joggal kérhet számon a használó egy bibliográfiai szintéztől.

Tovább nehezíti az életműben való tájékozódást, hogy a bibliográfia élére az összkiadások kerültek, amelyek elfedik, eliminálják az első kiadások szerepét, jelentőségét, holott ezek kardinális fontossága vitán felül állónak látszik.

Úgy érezzük, ebben a rendszerben elemeire esik szét a brechti oeuvre, amelynek vizuális összefogását nem képes visszaadni a művek jelenlegi regisztere. Az anyag egyfajta kronológikus áttekintése mindenképpen kívánatosnak látszana.

Nem kétséges azonban: még csak az első kötetet tartjuk kezünkben. Kíváncsian várjuk folytatását, amelyben talán megtalálja a szerkesztő egy történelmi összefoglaló kialakításának a lehetőségét is.

BOTKA FERENC

TARTALOM

<i>Lang, Helmut W.</i> : Der „Cursor Ordinarius”, eine neuaufgefundene Wiener lateinische Zeitung	201
<i>Fenyő István</i> : A Tudományos Gyűjtemény indulása (1817–1818)	211
<i>Kindlovits Kálmán</i> : A szerb Matica Letopis-ának első évtizede	227
<i>Varga László</i> : A sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepe a Heves megyei munkásmozgalomban	244

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szelestei N. László</i> : VIII. századi antiphonarium-töredék Sárospatakon	256
<i>Csapodi Csaba</i> : Az Academia Istropolitana egy fönmaradt könyve	262
<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Egy XVI. századi olasz tudósítás Erdélyről	265
<i>Turányi Kornél</i> : Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdetei	270
<i>Miklóssy János</i> : Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról	272
<i>Ugrin Aranka</i> : „Álom egy könyvtárról”. Áprily Lajos beszéde könyveiről, könyvélményeiről	277

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és kiugazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez III.	281
---	-----

FIGYELŐ

<i>P. Gy.</i> : Sebestyén Géza (1912–1976)	295
<i>Hopp Lajos</i> : Rákóczi-kori hungarica az Ossolineumban	296
<i>Fried István</i> : A Matica srpska százötven éve (Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása)	300
<i>D. Szemző Piroška</i> : Az Osztrák Nemzeti Könyvtár története	302
<i>V. Kovács Sándor</i> : Régi könyvek és kéziratok	307
<i>P. Brestyánszky Ilona</i> : Erdélyi János könyvművész-tipográfus kiállítása	308

SZEMLE

Mikes Kelemen összes művei IV. Az Ifjak Kalauza. Bp. 1974. (<i>k. gy.</i>)	310
Berlász Jenő: A történettudományi tájékoztatás segédkönyvei. Bp. 1975. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	311
Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke. I–II. Bp. 1972–1974. (<i>Miklóssy János</i>)	312
Documenta artis Paulinorum I. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	313
Rosenstrauch-Königsberg, Edith: Freimaurerei im josephinischen Wien. Wien, 1975. (<i>Kókay György</i>)	313
Kunze, Horst: Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert. Leipzig 1975. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	314
Metzger, M.: La Haggada enluminée I. Leiden, 1973. (<i>Scheiber Sándor</i>)	316
English Literature 1660–1800. A Bibliography of Modern Studies. Vol. V–VI. Princeton, 1972. (<i>Kókay György</i>)	317
Seidel, G.: Bibliographie Bertolt Brecht. Bd. 1. Berlin-Weimar 1975. (<i>Botka Ferenc</i>)	318
Bibliographie juridique roumaine 1968–1973. (<i>Nagy Lajos</i>)	320

TABLE DES MATIÈRES

<i>Lang, Helmut W.</i> : Der „Cursor Ordinarius“, eine neu aufgefundene Wiener lateinische Zeitung. — „Cursor Ordinarius“, un journal latin viennois récemment découvert	201
<i>Fenyő, István</i> : Les débuts de Tudományos Gyűjtemény (Collection Scientifique) (1817—1818)	211
<i>Kindlovits, Kálmán</i> : La première décennie du Letopis de la Matica serbe	227
<i>Varga, László</i> : Le rôle de la presse, des bibliothèques et de la lecture dans le mouvement ouvrier du comitat Heves	244

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szelestei N., László</i> : Un fragment d'antiphonaire du XVIII ^e siècle à Sárospatak	256
<i>Csapodi, Csaba</i> : Un livre subsisté de l'Academia Istropolitana	262
<i>Baray Ö., Szabolcs</i> : Une relation italienne du XVI ^e siècle sur la Transylvanie	265
<i>Turálmányi, Kornél</i> : Les débuts de notre littérature périodique d'histoire naturelle	270
<i>Miklóssy, János</i> : Sur la relation de János Vajda et de Károly Zilahy	272
<i>Ugrin, Aranka</i> : „Rêve sur une bibliothèque.“ Les pensées de Lajos Aprily sur ses livres et sur ses impressions de lecteur	277

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>Borsa, Gedeon</i> : Suppléments et rectifications au vol. I des Anciens Imprimés de Hongrie (Régi Magyarországi Nyomtatványok) III.	281
---	-----

CHRONIQUE

<i>P. Gy.</i> : Géza Sebestyén (1912—1976)	295
<i>Hopp, Lajos</i> : Une Hungarica de l'époque de Rákóczi à l'Ossolineum	296
<i>Friél, István</i> : Cent cinquante ans de la Matica srpska (Exposition de la Bibliothèque Nationale Széchényi)	300
<i>D. Szemző, Piroška</i> : L'histoire de la Bibliothèque Nationale d'Autriche	302
<i>V. Kovács, Sándor</i> : Anciens livres et manuscrits	307
<i>P. Brestyánszky, Ilona</i> : L'exposition de l'artiste de livre et du typographe János Erdélyi	308

REVUE

Les oeuvres complètes de Kelemen Mikes. Vol. IV. Instruction de la jeunesse. Budapest 1974. (<i>k. gy.</i>)	310
Berlász, Jenő: Les livres auxiliaires de l'information dans la science historique. Budapest 1975. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	311
La liste des journaux et des revues de langue hongroise à l'étranger, vol. I—II. Budapest 1972—1974. (<i>Miklóssy, János</i>)	312
Documenta artis Paulinorum I. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	313
Rosenstrauch-Königsberg, Edith: Freimaurerei im josephinischen Wien. Wien, 1975 (Franc-maçonnerie à Vienne à l'époque de Joseph II.) (<i>Kókay, György</i>)	313
Kunze, Horst: Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert. Leipzig 1975. (<i>Soltész, Elisabeth</i>)	314
Metzger, M.: La Haggada enluminée I. Leiden, 1973. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	316
English literature 1660—1800. A Bibliography of Modern Studies. Vol. V—VI. Princeton, 1972. (<i>Kókay, György</i>)	317
Seidel, G.: Bibliographie Bertolt Brecht. Bd. I. Berlin-Weimar, 1975. (<i>Botka, Ferenc</i>)	318
Bibliographie juridique roumaine 1968—1973 (<i>Nagy, Lajos</i>)	320

70. 013

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
1876—1976

1976

4

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

92. ÉVF. 1976/4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekcióra visszaküldésével egyidőben.

Magyar vonatkozású rölapok eddig ismeretlen nyomdászai

Négy évszázad távlatából nehéz lenne egyértelmű magyarázatot keresni arra, hogy a 16. századi nyomdászok mikor és miért nem tüntették fel nevüket vagy legalább a nyomdahelyet kiadványaikon. A világnézeti vagy politikai szempontból kényes tárgyú műveknél bizonyára indokolt óvatosságból hallgatták el a nyilvánossághozatalban vállalt szerepüket. A sok kiadást megért népszerű műveknél és a török harcokról szóló tudósításoknál azonban más oka is lehetett a megjelenési körülmények eltitkolásának. Nem egy esetben talán az az eléggé elterjedt gyakorlat, hogy a könyvnyomtatók a nagyobb érdeklődést kiváltó szövegeket egymás kiadványai alapján egyszerűen utánnyomták, ismételten forgalomba hozták, s ezekkel a „kalózkiadásokkal” rontották az eredeti kézirat, híradás alapján készült, tehát nyilvánvalóan nagyobb anyagi befektetést igénylő, első kiadás nyomdászának üzleti lehetőségeit. Bármilyen okból is történt, annyi bizonyos, hogy a magyarországi török harcokat megörökítő, névtelen tudósítások, rölapok jelentős hányada nyomdásznev és nyomdahely nélkül látott napvilágot. Közülük sokat még ma is impresszum adatok nélkül tart nyilván a szakirodalom. Ez alkalommal néhány olyan 16. századi magyar vonatkozású rölapot ismertetünk, amelyeknek megjelenési körülményeit az illusztrációk és a betűtípusok vizsgálata alapján megnyugtatóan tisztázni lehetett.

1. *Turcken puechlein. Ein Nutzlich Gespräch oder vnderrede etlicher personen. Zu besserer Christlicher ordenung vñ lebens gedichtet . . .* (28b lev.) Geendet im Mertzten als man zalt Tusent funffhundert zwentzig vnd zwey jar.¹

H., év. ny. n. 4° 28 lev.

KERTBENY 159.² App. H. 1643.³ HUBAY 47.⁴ GÖLLNER 172. és 174/1.⁵

A kis mű a 16. század első negyedében megjelent érdekesebb, magyar vonatkozású rölapokhoz tartozik. Nem tehetségtelen, ismeretlen szerzője nemcsak

¹ A címléírásokban a sorvégeket és az l betűt nem jelöljük. Az általunk megállapított nyomdahely és nyomdász helyett pedig a korábbi szakirodalomban közölt adatokat idézzük.

² KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454–1600. Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke 1454–1600.* Budapest 1880.

³ App. H. = APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. 1–4.* München, 1903–1927.

⁴ HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású rölapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Feuilles volantes, gazettes et pamphlets hongrois ou relatifs à la Hongrie, conservés à la Bibliothèque Nationale de Budapest 1480–1718.* Budapest, 1948.

⁵ GÖLLNER, Carl: *Turcica. Die europäischen Türkenrucke des XVI. Jahrhunderts. 1–2.* Bucuresti-Berlin, 1961–1968. — Göllner nem betűhíven ismerteti a két variáns címszövegét.

Magyarország politikai helyzetéről tájékoztat, hanem a gazdasági, társadalmi nehézségek, a közállapotokban jelentkező visszásságok bemutatásával a mohácsi csatavesztés közvetett okaira is felhívja a figyelmet. Az ország helyzete és állapotának megítélése egy beszélgetés keretében, négy személy — a remete, a magyar, a török és a cigány — véleménye alapján bontakozik ki. A szerző a legsúlyosabb megállapításait a törökkel mondatja el. 1522-ben nyilván nemcsak Magyarországon, hanem Európa más területein is megdöbbenést kelthetett az a kijelentés, hogy az elszegényedett magyar királytól már nem kell tartania a töröknek, hiszen a budai várban az udvartartás költségeit sem tudják fedezni. A magyar király megfelelő ütőképességű hadat nem tud állítani, s olyan hadvezére sincs, mint amilyen *Hunyadi* János volt. Következésképpen semmi kétség nem férhet az ország török kézre jutásához.

A korabeli törökellenes irodalmat meglehetősen jól ismerő szerző ezzel a reális tájékoztatással és a magyarokra vonatkozó bírálattal mindenekelőtt a vezűly felismerésére, felelősségtudatra és egységes állásfoglalásra kívánta buzdítani kortársait. Célját ugyan nem érte el, de a *Turcken puechlein* közel egykorú kiadásából arra következtethetünk, hogy az 1522 márciusában befejezett művet Európa-szerte érdeklődéssel fogadták.

KERTBENY a *Turcken puechlein* 1522-ből származtatható hat kiadását ismereti, GÖLLNER Turcica-bibliográfiája pedig 172–174. számon ugyancsak hat kiadást említ. Valamennyi hely és nyomda megnevezése nélkül került forgalomba. Csak a mohácsi katasztrófa után, 1527. január 24-én jelent meg a mű utánnyomata Hans LUFFT wittenbergi nyomdász nevével. Ez a kiadás azonban már nem Magyarország, hanem Ausztria érdekében készült, amint azt a címlapmetszeten a „Wach auff Oesterreich. Virtus vivit post mortem” jelmondat tanúsítja (App. H. 1658.).

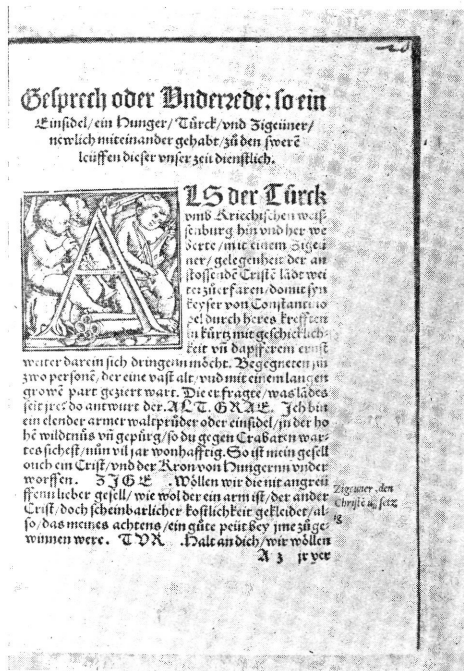
Az Országos Széchényi Könyvtárban a *Turcken puechlein* két címlapvariánsa van meg. HUBAY Ilona röplapkatalógusa és az itt közölt címléírás a KAZINCZY-féle példány (Röpl. 47) címszövegét követi, amelytől az APPONYI-példány (App. H. 1643) címszövege a „zu besserung Cristlicher” szavak szedésében különbözik.⁶ Hogy KAZINCZY Ferenc hogyan jutott az érdekes röplap birtokába, arról nincsenek adataink. APPONYI Bécsben vásárolhatta példányát, mert kötete hátsó kötéstáblájának belsején a GILHOFER és RANSCHBURG cég nyomtatott könyvjegye látható.

A két variáns röplap mindeddig ismeretlen nyomdászának meghatározásához az A₃ levél fametszetes kezdőbetűje (50 × 50 mm) adta az útbaigazítást. Erről a muzsikáló gyermekeket ábrázoló A iniciáléről már APPONYI megállapította, hogy az bizonyosan Hans HOLBEIN munkája. A szép fametszetes kezdő HOLBEIN *Kinderalphabet* néven ismert nagyméretű iniciálesorozatából való, amelyet az 1522. évtől kezdve Valentin CURIO bázeli nyomdász használt.⁷ HOLBEIN — ugyancsak gyermekalakokkal díszített — kisebb méretű iniciáléi viszont a bázeli CRATANDER és BEBEL-officina könyvdíszeként váltak széles körben ismertté.

A 16. század első felében Bazel a reneszánsz könyvkiadás egyik fontos központjává fejlődött, amelyben a humanista tudósok tevékenysége állandó ösz-

⁶ A British Museum példányának címléírása, mind az App. H. 1643, mind a Röpl. 47 címszövegétől eltér. Vö. *British Museum. General catalogue of printed books*. 188. köt. 719. hasáb.

⁷ BUTSCH, A. F.: *Die Bücherornamentik der Renaissance*. 1-2. Leipzig 1878. 1. köt. 60. tábla.

1. kép

tönzést és lehetőséget nyújtott a mesterségüket művészetként űző könyvnyomtatóknak legjobb képességeik kibontakoztatására. A hagenai születésű Valentin CURIO tipográfiája Andreas CRATANDER bázeli nyomdászéhoz hasonlóan. A szembetűnő CRATANDER-hatás alapján jutott Josef BENZING arra a feltevéésre, hogy CURIO önállósodása előtt a CRATANDER-officinában dolgozhatott.⁸ A kitűnő nyomdászattörténész következtetését Valentin CURIO saját megállapítása erősíti meg. Egyik előszavában ugyanis azt írja, hogy kiadói szorgalmazására vállalta el a korábban a CRATANDER-műhelyben általa kiadatott HORATIUS-mű új kiadásának elkészítését.⁹ Pályája elején tehát CURIO az egyik legjobb könyvnyomtató cégnél működött, s ott szerzett szakmai tudásával későbbi, önálló műveiben mesteréhez méltóan valósította meg a reneszánsz tipográfia célkitűzéseit.

A *Turcken puechlein* nem reprezentatív kiadványnak, hanem népszerű olvasmánynak készült. Ennek ellenére nyomdai kiállítása a legtöbb 16. századi röplapénál lényegesen gondosabb. Címlapján tölcser alakba rendezett a hosszú magyarázó cím szövege, akárcsak a *Die verteütschtē Text aus den Bebstlichen Rechten* című CURIO-nyomtatványban.¹⁰ Azonos a két kis kötetben a címszöveg

⁸ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 32-33.

⁹ SCHOTTENLOHER, Karl: *Widmungsvorreden deutscher Drucker und Verleger des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch, 1942/43. 148. l. 28. sz.

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 2457. — Ezt az ugyancsak hely és nyomdanév nélkül megjelent kiadást a British Museum katalógusa közli Valentin Curio nyomtatványaként. Vö. *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and*

alá szedett dísz, valamint az élőcímek és a szöveg éles metszésű betűtípusa. A *Turcken puechlein*ben a HOLBEIN iniciálén kívül egyetlen fametszetes kezdő van: egy állatalakos F iniciálé (25 × 25 mm.) az A₂ levél rektóján. Ez is Valentin CURIO készletéből való; a sorozat egyéb darabjait az ugyancsak 1522-ben nyomtatott MARSILIUS PATAVINUS-kiadványában használta a nyomda.¹¹

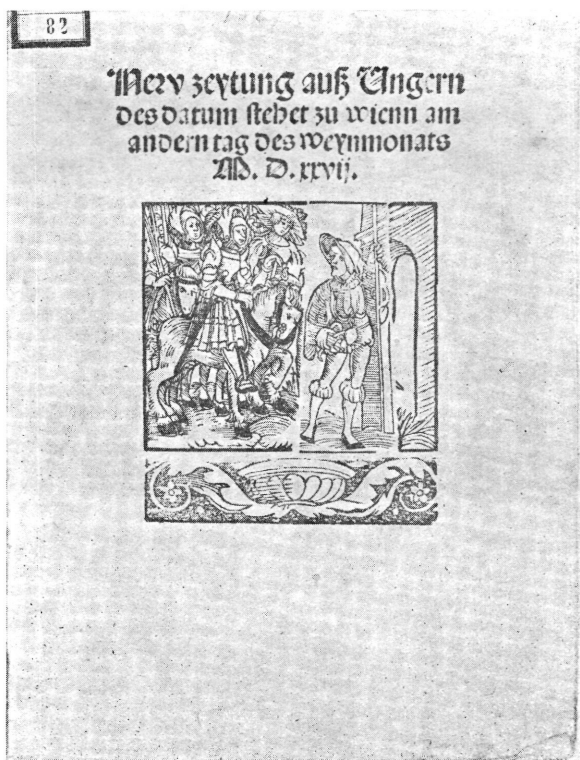
A török feltartóztatásának lehetőségei miatt a korabeli közvéleményt kétségkívül érdeklő *Turcken puechlein* azonos tipográfiai kiállítású két változatát tehát Valentin CURIO bázeli nyomdája hozta forgalomba.

2. *New zeytung auss Ungern des datum stehet zu wienn am andern tag des weynmonats. M. D. XXVij.*

H., ny. n. 4° 4 lev.

KERTBENY 300. App. H. 197. HUBAY 82.

Az Országos Széchényi Könyvtárban két példányban meglévő röplap SALM Miklós 1527. szeptember 27-én Tokajban kelt levele alapján Tokaj elfoglalásáról tudósít, majd röviden beszámol Eger várának visszafoglalásáról.¹² A röplap

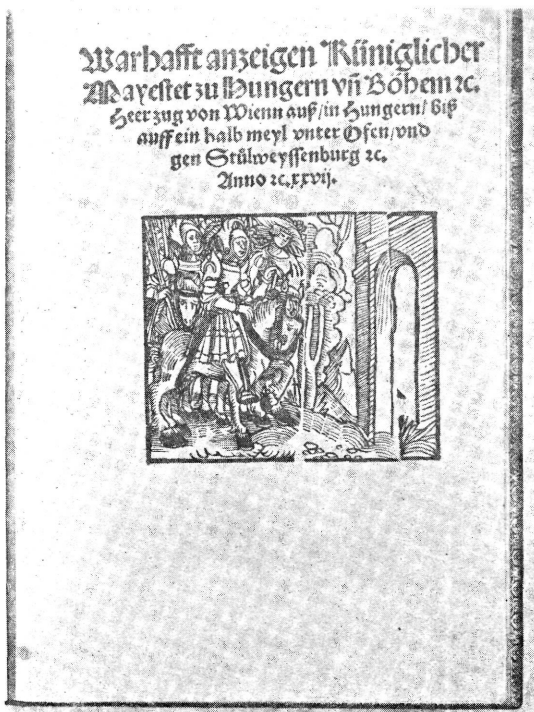
2. kép

German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum. London, 1962. (továbbiakban: BMC German) 673. 1.

¹¹ MARSILIUS PATAVINUS: *Opus insigne cui titulum fecit autor Defensorem pacis.* [Basel, Valentin Curio]. Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 1724.

¹² Röpl. 82 és App. H. 197.

négy fametszetből összeállított, különös illusztrációval került forgalomba. A címkép alsó része egy ornamentális díszű záróléc; felette a baloldali fametszet lovascsapatot, a középső német viseletű zsoldos katonát, a jobboldali fametszet boltíves kapubejáratot ábrázol. A négy metszet közül kettő — a lovascsapat, és a boltíves kapu — az ugyancsak 1527-ben megjelent *Königlicher Maiestat zu Behem vnd Hungern . . . Zug vnd eynreytten auff die Crönung gen Prag* című kis nyomtatványban is szerepel.¹³ Ebben az I. FERDINÁND prágai koronázásáról tudósító újságban azonban a két metszet között egy lándzsás katonacsoportot szemléltető — tehát az előzőekben ismertetett képektől eltérő — metszet nyert elhelyezést. A British Museum katalógusa szerint a prágai koronázásról közreadott tudósítást az augsburgi Heinrich STEINER nyomdája hozta forgalomba.¹⁴ Minthogy a Tokaj bevételéről beszámoló röplapban (Röpl. 82 és App. H. 197) nemcsak az ismertetett két metszet, hanem a betűtípusok is megegyeznek a STEINER-nyomdából származó prágai tudósítás azonos tárgyú metszeteivel, ill. megfelelő típusaival, nincs okunk kételkedni abban, hogy a Tokaj bevételéről tudósító *New zeytungot* is az augsburgi STEINER-nyomda adta közre. Annál kevésbé, mert Heinrich STEINER élelmes illusztráló módszerét más alkalommal, így az alábbi röplapban is alkalmazta.

3. kép

¹³ HUBAY 79.¹⁴ BMC German 300. 1.

3. *Warhafft anzeigen Küniglicher Mayestet zu Hungern . . . Heerzug von Wienn aus, in Hungern, bisz auff ein halb meyl vnter Ofen, vnd gen Stülweyssenburg . . . Anno zc. xxvij.*

H., év, ny. n. 4° 4 lev.

KERTBENY 290. APPONYI H. 198.¹⁵

A FERDINÁND király magyarországi útjáról és Budára vonulásáról szóló tudósítás bizonyára még 1527-ben jelent meg. Címlapját a témának megfelelően várba vonuló sereget ábrázoló metszet-kombináció díszíti. A három részletből összeállított címkép két szélső eleme ismert: a baloldali zsoldoscsapatot és a jobboldali boltíves kapubejáratot ugyanis már a tokaji tudósítással kapcsolatban említettük.¹⁶ A *Warhafft anzeigen* címlapján azonban a két részlet között új elemként sziklás-fás háttér látható. Hogy valóban ismét az augsburgi STEINER-nyomda illusztrációs ügyeskedéséről van szó, azt a nyomtatvány tipográfiai vizsgálata igazolta. Az A₂ levél rektóján ugyanaz az A iniciálé ismétlődik, mint a prágai bevonulást ismertető újságlapon (Röpl. 79). A *Warhafft anzeigen*-ben alkalmazott kiemelőtípust és szövegtípust pedig CURIPESCHITZ *Itinerarium*-ában használta 1531-ben az augsburgi STEINER-nyomda.¹⁷

Heinrich STEINER ma már különösnek ható metszetkompilációi a 16. században nem botránkoztatták meg az olvasót. Két strassburgi nyomdász — Josias RIHEL és Samuel EMMEL — hasonló leleményességgel illusztrálta az 1562-ben megjelent LIVIUS-kiadását.¹⁸ Pedig Strassburgban a 16. században kiváló grafikus művészek működtek, s számos nyomda az átlagosnál gazdagabb könyvdíszállományt mondhatott magáénak. Hogy ennek ellenére a nyomdászok még ilyen különös módon is igyekeztek variálni meglévő metszeteiket, az leginkább az illusztráció közönségvonzó és művelődéstörténeti jelentőségével magyarázható. A korai nyomtatványokban ugyanis az illusztrációtól elsősorban a szöveg képi megjelenítését, az esemény lényegének közérthető és hangulatkeltő bemutatását, az érdeklődés felkeltését várták, s e fontos funkció mellett háttérbe szorult az eredetiség és kvalitás kérdése.

4. *Des Turcken Erschreckliche belagerung, vnd Abschiedt der Stat Wien.* 1529.

H., év, ny. n. 4° 6 lev.

KERTBENY 385. App. H. 211. GÖLLNER 339.

Bécs 1529. évi megszállása olyan megdöbbentő bizonyítéka volt az immár nemcsak Magyarországot fenyegető török előretörésnek, hogy közvetlenül az esemény után számos újságlap adta hírül az osztrák főváros elesését. Az APPONYI Sándor által a KARAJAN-gyűjteményből vásárolt fenti röplap a Bécs megszállásáról tudósító ritkaságokhoz tartozik. Tartalmi szempontból kevésbé jelentős e röplap, mert utánnymotat; a *Turckhen belegerung* szövegét ismétli meg. Csupán a 6. levéltől kezdve közöl új híryanagot a török bécsi kivonulásáról.

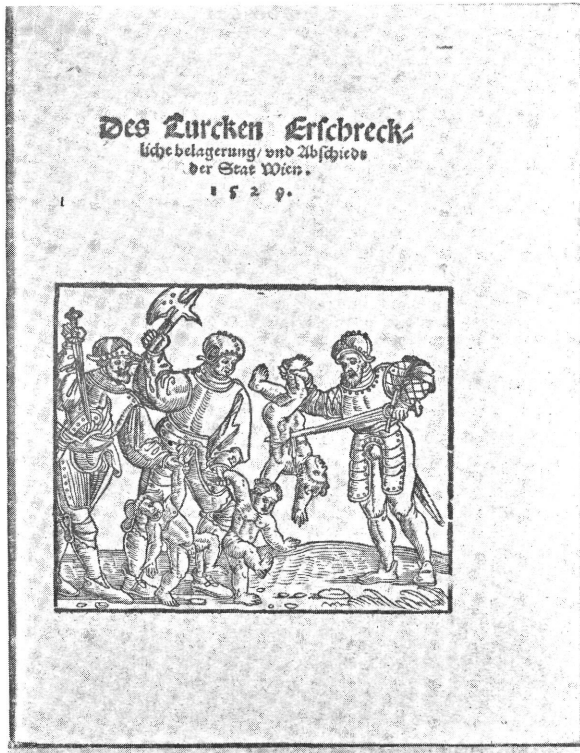
A röplap gondos, részletező technikájú címképe (83 × 101 mm) gyermekeket lemészároló katonákat ábrázol. A nyomdász nyilván a törökök kegyetlenkedésének szemléltetésére nyomatta le a röplap címlapjára ezt a metszetet, pedig a képen nem török, hanem német páncéltűztes katonák gyilkolják le a gyermekeket. A fametszet bizonyíthatóan nem is ehhez a nyomtatványhoz készült; már 1527-ben megjelent Johannes LICHTENBERGER *Die Weissagung*e című

¹⁵ Nem azonos HUBAY Ilona röplapkatalógusa 84. tételével.

¹⁶ Röpl. 82 és App. H. 197.

¹⁷ HUBAY 134.

¹⁸ Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 9159.

4. kép

munkájának LUTHER előszavával közreadott kiadásában.¹⁹ A MÁTYÁS királyra vonatkozó jóslata miatt magyar szempontból sem érdektelen LICHTENBERGER-kötetet a wittenbergi *Lufft*-nyomda hozta forgalomba, Georg LEMBERGER színvonalas illusztrációival. Ugyanebből a fametszet-sorozatból való a *Des Turcken Erschreckliche belagerung* utolsó lapjának azonos stílusú és metszési technikájú illusztrációja (82 × 74 mm). Röplapunk tehát — a metszetek tanúsága szerint — a kitűnő grafikus művészeket foglalkoztató és betűanyaggal is jól felszerelt LUFFT-nyomdában készült. Hans LUFFT a kis nyomtatványt a gazdaságosság szem előtt tartásával, régi metszeteivel és takarékos, szoros szedéssel állította elő. A címsorok kiemelésére egyetlen típust alkalmazott, magát a szöveget pedig az 1525. évi LUTHER-kiadásának kenyértípusával szedte.²⁰

5. *Neue zeytung von vereinigung vnd Frid, so zwischen Rö. Kü. Maiestat vnd dem grossmechtigsten Türckischen Keiser in kurtz verschiner zeyt beschehen.*

H., év, ny. n. 4° 4 lev.

HUBAY 154. GÖLLNER 507.

¹⁹ SOLTÉSZ Zoltánné: *Johannes Lichtenberger Pronosticatiójának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi*. Magyar Könyvszemle 1976. 33. l. — Jelzete: App. H. 2533 a.

²⁰ LUTHER, Martin: *Ein Sermon von des Judischen reichs vnd der weltende*. Wittenberg, 1525. Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 2735 (4).

Az I. FERDINÁND és a török által 1533-ban kötött békeszerződésről szóló tudósítás szerény kiállításban került a közönség elé. A kis nyomtatványban egyetlen illusztráció nincs, így a nyomdameghatározás kiindulópontjául csupán a szövegkezdő E iniciálé (25 × 22 mm) szolgálhatott. Salomon von ROERMOND *Eine Neue Prognosication* című művének 1540 körüli — nyomdásznev nélkül közreadott — kiadásában sikerült ugyanezt a puttóval díszített, fametszetes kezdőbetűt megtalálni.²¹ A Salomon von ROERMOND-kiadásban röplapunk szövegtípusa is szerepel, tehát a két nyomtatvány azonos nyomdából származtatható. A British Museum katalógusa szerint Salomon von ROERMOND fenti munkáját Georg WACHTER nürnbergi nyomdász hozta forgalomba.²² A nürnbergi WACHTER-műhelyben jelent meg tehát az 1533. évi békekötésről tudósító *Neue zeytung* is.

A *Neue zeytung* meghatározásához végzett típusösszevetések során még egy 16. századi újságlap megjelenési körülményeire derült fény. Ennek a nem magyar vonatkozású röplapnak a következő a címe:

Neue zeyttung von Speyr. Von handlung der Fürsten einreytten vnd erscheynung.
M.D. xxix.

H., év, ny. n. 4° 4 lev. (Ant. 3131 (32)).

A röplap az 1529. évi speyeri birodalmi ülésen résztvevő előkelőségekről tudósít. Meglehetősen szerény kiállításban került forgalomba. Egyetlen E iniciáléja pontosan megegyezik az 1533. évi békekötésre vonatkozó — előbb ismertetett — *Neue zeytung* E kezdőbetűjével. Mindkét nyomtatvány címszövegét is azonos betűtípusokkal szedték. Fentiek alapján tehát bizonyítottnak tekinthető, hogy a *Neue zeyttung von Speyr* című újságlap (Ant. 3131 (32)) a nürnbergi Georg WACHTER nyomdász kiadványa.

6. *Warhafftiger vñ gründlicher bericht , des Türckens Eroberung Zigeths, erfolgt auff den 7. tag Septembris, M. D. LXVI.*

H., év, ny. n. 4° 6 lev.

App. H. 1816.

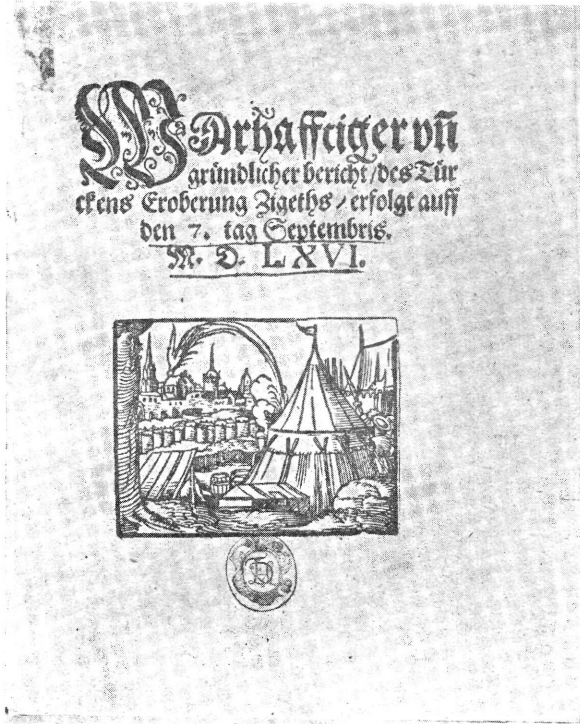
A röplap a hasonló tárgyú tudósításoknál részletesebben számol be Szigetvár elestéről. Szövegét 1566. szeptember 29-én a Győr melletti császári táborból keltezte ismeretlen szerzője, s így a fontos eseményt hírül adó röplap minden bizonnyal még 1566-ban jelent meg hely és nyomdásznev nélkül. Címképe ostromjelenet (55 × 72 mm): az előtérben ábrázolt sátoztáborból ágyúval lövik a háttérben felmagasodó, fallal megerősített várost. Ugyanezzel az illusztrációval került forgalomba 1566-ban egy másik újságlap, amely *Ausszug etlicher Zeitungen* címmel Szigetvár elestén kívül az Adriai-tenger mellett folyó török harcokról is beszámol. Ez utóbbi nyomtatványban a címkép alatt „Gedruckt zu Nürnberg, durch Valentin Geyssler” kolofon olvasható.²³

Az *Ausszug etlicher Zeitungen* ugyancsak APPONYI Sándor Hungarica-gyűjteményével került az Országos Széchényi Könyvtárba, de a gyűjtemény kitűnő katalógusa nem tesz említést a két azonos tárgyú röplap metszetkapcsolatáról. Ennek oka az lehetett, hogy amikor az *Ausszug etlicher Zeitungen* címleírása 1900-ban a katalógus első kötetében megjelent, a *Warhafftiger vñ gründlicher*

²¹ Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 10227.

²² BMC German 774. l.

²³ App. H. 399. HUBAY 246.

5. kép

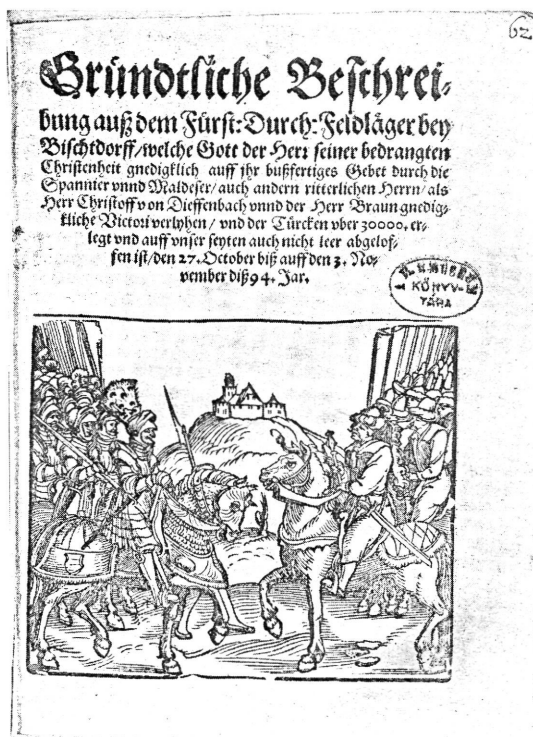
bericht valószínűleg még nem volt APPONYI Sándor birtokában. Ez utóbbi röplapot ugyanis a katalógus 1925-ben közreadott harmadik kötete ismerteti. Ha az első kötet sajtó alá rendezésekor APPONYI Sándor a két nyomtatványt egymás mellett láthatta volna, úgy nyilván nemcsak a metszetazonosságra figyel fel, hanem azt is észreveszi, hogy mindkét röplap azonos kiemelő- és szövegtípussal készült, fametszetes kezdőbetűik pedig ugyanabból az iniciálésorozatból valók. Ezek a tények pedig egyértelműen azt bizonyítják, hogy az impresszum nélkül közreadott *Warhafftiger vñ gründlicher bericht* Valentin GEISSLER nürnbergi nyomdájának terméke.

7. *Gründliche Beschreibung auss dem Fürst: Durch: Feldläger bey Bischtdorff.* (2b lev.) Erstlich gedruckt zu STRAUBING.

Ny. n. 4° 2 lev.

HUBAY 335.

A röplap Christoff von TEUFFENBACH császári hadvezér magyarországi harcáról (1594. okt 27-nov. 3.) és Püspöki visszafoglalásáról számol be. A kis nyomtatvány a 16. században elég gyakran alkalmazott, kétértelmű kolofonnal jelent meg. Az „Erstlich gedruckt zu Straubing” impresszum ugyanis jelentheti azt, hogy a szöveget most, először Straubingban nyomtatták ki, de hihetőbb az az értelmezés, mely szerint a mű korábban — első ízben — Straubingban került forgalomba. Straubing nem tartozott a jelentős könyvkiadócentrumokhoz. A 16. században mindössze két könyvnyomtató működött e

6. kép

városban: 1560—1565 között Johann BURGER, 1580 és 1617 között pedig Andreas SUMMER.²⁴ Az 1594. évi eseményekről tudósító rölapunk tehát készülhetett volna Andreas SUMMER nyomdájában. Ezt a feltevést azonban az Országos Széchényi Könyvtárban meglévő egyetlen 16. századi SUMMER-kiadvány alapján sem cáfolni, sem bizonyítani nem lehet, mert annak címsorait és szövegét más betűtípusokkal szedték.²⁵

Többszöri áttétellel ugyan, de végleges megoldáshoz ismét rölapunk illusztrációja vezetett, amely a DÜRER és Sebald BEHAM utáni nürnbergi fametszés egyik jelentős egyéniségének, Erhard SCHÖN-nek a kompozícióját követi. SCHÖN metszete 1530-ban jelent meg Christoff ZELL nürnbergi nyomdász egyik török tárgyú nyomtatványában.²⁶ Ebben a rölapban a metszet felső keretléce helyén szedett szöveg tájékoztat a seregek élén, egymással szemben álló hadvezérekről, V. KÁROLY császárról és II. SZOLIMÁN szultánról. A SCHÖN-féle illusztráció kópiáján ez a szöveg nem szerepel, a felső keretvonalat elég ügyetlenül nyomdai úton pótolták. Más részletekben is eltér egymástól a két metszet, ami legjobban a domboldalon levő vár tornyán figyelhető meg. Erhard SCHÖN

²⁴ BENZING i. m. 427. 1.

²⁵ App. H. 1935 (1).

²⁶ HUBAY 117. — RÖTTINGER, Heinrich: *Erhard Schön und Niklas Stör, der Pseudo-Schön*. Strassburg 1925. 77. 1.

metszetének másolatát 1566-ban a nürnbergi GEISSLER-nyomda használta *Ausszug etlicher Zeitungen* című kiadványában.²⁷

Röplapunk címképe ugyanarról a dúcról készült, mint a GEISSLER-nyomda illusztrációja, de csaknem húsz évvel később. Nyomdászunk tehát nem lehetett Valentin GEISSLER, mert nevezett csak 1576-ig működött.²⁸ Heinrich RÖTTINGER szerint Erhard SCHÖN metszetének kópiája 1604-ben jelent meg újra Johann KNORR nürnbergi nyomdász *Warhafftige Neue Zeitung*-jában.²⁹ Megállapításunk szerint azonban e metszet már korábban a KNORR-nyomda birtokában volt: 1592-ben Johann KNORR atyja, Nikolaus KNORR e metszettel adta közre az 1592. június 19-i bihácsi csatáról tudósító *Klägliche Zeittung*-ot.³⁰ Röplapunk és a *Klägliche Zeittung* címképe kétségtől azonos dúcra készült, mert mindkét metszetet jól látható, hogy a dúc az alsó keretnél két helyen is megsérült. Az 1566. évi GEISSLER-illusztráción ugyanezeket a helyeken még csak a dúc jóval enyhébb sérülésének nyomai figyelhetők meg.

A KNORR-nyomda *Klägliche Zeittung* című nyomtatványa alapján azt is megállapíthattuk, hogy e mű ugyanazzal a három betűtípussal készült, mint a STRAUBINGRA vonatkozó kétértelmű kolofonnal közreadott röplapunk. Nehezítette ennek felismerését az a körülmény, hogy a két nyomtatvány tipográfiai kiállítása nem hasonlít egymásra. A KNORR-nyomda ugyanis a *Klägliche Zeittung* szövegét nagy gót típusokkal szedte, míg röplapunkban a fejezetcímek készültek e típussal. Röplapunk szövegtípusa viszont a *Klägliche Zeittung*-ban csak a mű végén, az A₃ levélen nyert alkalmazást. A metszet- és betűanyag azonossága alapján azonban bizonyosnak tekinthető, hogy a Straubingra utaló kolofonnal közreadott *Gründtliche Beschreibung* nem az adott évben Straubingban működő egyetlen könyvnyomtató, Andreas SUMMER kiadványa, hanem az 1562–1597 között számos népszerű művet közreadó Nikolaus KNORR nürnbergi nyomdájában készült.

ELISABETH SOLTÉSZ

Bisher unbekannte Drucker einiger Ungarn betreffender Flugschriften

Flugschriften aus dem 15–17. Jahrhundert erschienen oft ohne Druckort bzw. Druckernamen. In Werken, die von weltanschaulichem oder politischem Standpunkt aus gefährliche Themen behandeln, bedarf die Anonymität des Druckers keiner besonderen Erklärung. Die zeitgenössischen Berichte über die Türkenkriege gehören aber nicht eindeutig zu den gefährlichen Themen. Breite Leserkreise hatten diesen Flugschriften ein so reges Interesse zugewendet, daß diese oft in einem Jahr mehrere Ausgaben erreichten. Manche von den Neuausgaben sind einfache Nachdrucke, sog. Räuberausgaben, die die Verkaufsmöglichkeiten der Erstausgabe verminderten. In solchen Räuberausgaben war es natürlich zweckmäßig, den Namen des Druckers nicht anzugeben. Mit verschiedenen ökonomisch-politischen Erwägungen kann man also die Tatsache erklären, daß viele interessante Kleindrucke ohne Impressum herausgegeben wurden und demgemäß auch heute noch ohne Druckort und Druckernamen registriert sind.

Der Aufsatz befaßt sich mit einigen Ungarn betreffenden Flugschriften, deren Erscheinungsort aufgrund der Illustrationen bzw. des Typenvergleichs bestimmt werden konnten. Von dem anonymen „*Turcken puechlein*“ (Nr. 1. App. H. 1643. HUBAY 47, GÖLLNER 172, 174/1) sind in der Nationalbibliothek Széchenyi zwei Varianten vorhan-

²⁷ HUBAY 249.

²⁸ BENZING i. m. 339. l.

²⁹ RÖTTINGER i. m. 77. l.

³⁰ HUBAY 321.

den, die mit je einer Initiale von HOLBEIN's Kinderalphabet geschmückt sind. Laut BUTSCH hatte Valentin CURIO seit den 1520-er Jahren diese Initialen verwendet. Auch die Typen der Varianten zeugen davon, daß dieses interessante Werk über die ökonomisch-gesellschaftliche Lage in Ungarn vor dem Türkensieg bei Mohács (1526) in der Offizin des namhaften Basler Druckers, Valentin CURIO, veröffentlicht wurde.

Zwei weitere Flugschriften (Nr. 2. App. H. 197, HUBAY 82 und Nr. 3. App. H. 198) sind mit je einem besonderen Titelbild versehen, die aus 3–4 Holzschnitt-Details des Augsburger Druckers, Heinrich STEINER zusammengestellt wurden. Mit denselben Holzschnitten erschien nämlich eine dritte Flugschrift — *Küniglicher Maïestat zu Behem und Hungern . . . Zug vnd eyneytten auff die Crönung gen Prag. Anno . . . M. D. XXVII.* — die in dem Katalog des British Museums als ein Druck Heinrich STEINER's beschrieben ist. Die Typen unserer beiden Flugschriften stimmen mit den entsprechenden Lettern der Augsburger Steiner-Druckerei vollkommen überein.

Des Turcken Erschreckliche belagerung . . . der Stat Wien. 1529 (Nr. 4. App. H. 211, GÖLLNER 339) hat ein Titelbild, das gleichfalls nicht für diesen Kleindruck hergestellt wurde. Das Titelbild und der Holzschnitt auf dem letzten Blatt gehören nämlich zu den Illustrationen, die Georg LEMBERGER für die Wittenberger Luft-Ausgabe von Johannes LICHTENBERGERS Werk *Die Weissagung* geschnitten hatte. Auch die Typen unserer Flugschrift stammen aus der Luft-Offizin; also wurde diese Flugschrift von Hans LUFFT in Wittenberg veröffentlicht.

Zwei weitere Drucke — *Neue zeytung von vereinigung vnd Frid* (Nr. 5. Hubay 154, Göllner 507) und *Neue zeytung von Speyr. Von handlung der Fürsten einreytten und erscheynung M. D. XXIX.* (Signatur: Ant. 3131 (32)) — erschienen mit einer identischen E Initiale, die zum Buchschmuck-Bestand des Nürnberger Georg WACHTER gehört. Beide Drucke sind mit WACHTERS Typen in Nürnberg herausgegeben worden.

Die Flugschrift über die Eroberung von Sziget (7. Sept. 1566: Nr. 6. App. H. 1816.) ist mit einem Schlachtbild illustriert. Mit demselben Titelbild veröffentlichte Valentin GEISSLER 1566 über dieses Ereignis einen anderen Bericht, in dem er auch seinen Namen und den Druckort „Nürnberg“ angegeben hatte. Die Typen unserer Flugschrift sind mit den Lettern der Nürnberger Geissler-Offizin identisch.

Die hier besprochene letzte Flugschrift — *Gründtliche Beschreibung auss dem . . . Feldläger bey Bischdorff* (Nr. 7. HUBAY 335.) erschien mit dem Kolophon: „Erstlich gedruckt zu Straubing“. Sie berichtet über die Kriegstaten in Ungarn (27. Okt. — 3. Nov. 1594.) des kaiserlichen Feldherrn Christoff von TRUFFENBACH. Als Illustration dient eine Kopie des bekannten Holzschnittes von Erhard SCHÖN, der das Treffen Kaisers KARL V. und des türkischen Sultans, SOLIMAN II. darstellt. Erhard SCHÖNS Holzschnitt erschien 1530 in einem Nürnberger Druck von Christoff ZELL. Der Nachschnitt war 1566 in dem Besitz der Nürnberger Geissler-Offizin. Laut RÖTTINGER illustrierte Johann KNORR 1604 mit derselben Kopie seine *Warhaftige Neue Zeitung*. Wie wir feststellen konnten, war diese Kopie von SCHÖNS Illustration schon früher im Besitz der Nürnberger Knorr-Druckerei. Johann KNORRS Vater, Nikolaus KNORR veröffentlichte nämlich 1592 mit diesem Holzschnitt seine *Klägliche Zeitung* über die Schlacht bei Bihács (Ungarn). Die Illustration unserer Flugschrift stammt also nicht aus Straubing, sondern aus Nürnberg, wo sie von unterschiedlichen Offizinen gebraucht wurde. 1592 war sie im Nikolaus KNORRS Besitz. Er war der Drucker, der unsere Flugschrift in Nürnberg — mit dem zweideutigen Kolophon und mit den auch in der *Kläglichen Zeitung* benutzten drei Typen — herausgegeben hatte.

Az Erdélyi Magyar Kéziratkiadó Társaság megalakulása

Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság ARANKA György szervező munkája eredményeképpen jött létre, szoros kapcsolatban az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasággal, amely ugyancsak főként neki köszönhette megvalósulását. Eredetileg az „Erdélyi Kéz Írásban levő Történetírók kiadására felállítandó Társaság” meglehetősen nehézkes elnevezést viselte, amelyet a mindennapos használatban többnyire a „Kézírások Társasága” vagy a „Kéziratkiadó Társaság” cím helyettesített. Az elnevezés latin nyelvű változatának, a „Societas exendendum ineditorum manuscritorum Transylvanicorum”-nak hasonlóképpen hosszú és döcögő formáját pedig utóbb a jól hangzó „Societas Philohistorum Transilvanica” váltotta fel.

A Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság egymáshoz való viszonyát maga ARANKA szögezi le a Nyelvmívelő Társaság „munkás tagjai”-nak 1794. július 21-i gyűlésén, a társaság elnökének, BÁNFFY György kormányzónak jelenlétében tartott beszédében: „Excellenciád méltóztatik arra-is kegyesen emlékezni, hogy a’ Magyar Társaság (= a Magyar Nyelvmívelő Társaság) gondolattya mintegy első szülött vala, és a’ Kéz- Írások kiadásáé a’ második.”¹ Az alapítás körülményeiről több ízben is szól, eseményszerűen legbővebben *A nemzeti magyar nyelv művelése eredetének Erdélyben alkalmatossága, állapota és arra egy útkészítő társaság ajánlása* című, nyomtatásban is közreadott írásában emlékezik meg róla. Elmondja, hogy amikor 1790-ben megmutatta a kormányzónak BESSENYEI Jámor szándék-át RÉVAI Miklós kiadásában, úgy látta a gubernátor megjegyzéseiből, hogy nemcsak általában véve helyesli egy nyelvművelő társaság létesítését, hanem Erdélyben is szívesen látna hasonló kezdeményezést. Magára vállalta, s rövid idő alatt el is készítette az *Egy Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság felállításáról való Rajzolat a Haza felséges Rendeihez* című tervezetét (a mű dátuma 1791. január 2., tehát nem egészen két héttel az 1790. december 21-én összeült kolozsvári országgyűlés megkezdése után már készen volt), amelyet BÁNFFY elolvasott, véleményt mondott róla, majd elrendelte kinyomtatását.²

Mielőtt a két társaság alapításának körülményeit közelebbről szemügyre vesszük, röviden szólni kell az anya-társaság, a Magyar Nyelvművelő Társaság céljairól. A *Rajzolatban* ARANKA kettős célt említ: a nyelvművelést és a „világosodást”, ami ez esetben ismeretek anyanyelven való terjesztését, népszerűsít-

¹ *A Magyar Nyelv Mívelő Társaság* (a továbbiakban MNyT) *munkáinak első darabja*. Szeben, 1796. 33.

² A *Rajzolatot* közli JANCSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 121–123.

tését jelentette. E kettős cél érdekében segédeszközül számba kívánta venni a rendelkezésre álló nyomtatott magyar műveket, megvizsgálni a jövőben kiadandó munkákat, meghozatni a legfontosabb külföldi könyveket, folyóiratokat és hírlapokat, lefordíttatni az alkalmas külföldi munkákat, szótárt készíttetni, mindezen nyomtatványok összegyűjtésére és tárolására könyvtárat létesíteni, a használók számára pedig olvasótársaságot szervezni. Ugyancsak a népszerűsítő célt hangsúlyozza ARANKA 1794-ben tartott, már idézett beszédében is, s elhatárolja magát a tudományos törekvésektől, valamint a folyóiratszerkesztéstől:

„... ez nem olyan tulajdonkép való *Tudós Társaság*, hogy tudós könyveket írjon; nem is tulajdonképen való *Gyűjteményes Társaság*, hogy mint a *Magyar Múzeum* és *Uránia* érdemes ki-adói tsak a kész darabokat adják-ki, hanem egy valóságos Munkás Társaság légyen.”³

ARANKA tehát egyrészt a nyelvet kívánta fejleszteni, gazdagítani és terjeszteni, másrészt a honismeret minden ágát akarta népszerűen művelni, s célul tűzte ki a tudományok és mesterségek ismertetését is könyvek útján. A szorosán vett tudomány művelését kizárja céljai közül. Mindezt a fő- és köznemesek anyagi áldozatából és a „munkás tagok” szellemi közreműködésével remélte megvalósítani. A „munkás tagok” azonban, akiktől e sokrétű népszerűsítő munka végzését elvárta, nem lehettek mások, mint a kor rendkívül szűk értelmiségi rétegének azok a tagjai, akik egyszersmind a tudományokat is alkotó módon művelték, mégpedig rendkívül nehéz körülmények között, lemondások és áldozatok árán. ARANKA koncepciója egyaránt áldozatot kívánt a pártfogóktól és a munkás tagoktól is, az eredmény haszonélvezői pedig egy közelebből meg nem jelölt, szélesebb körű publikumból kerültek volna ki, akik a társaság munkája révén magasabb színvonalú, fejlettebb, nemzeti szellemű műveltség birtokába jutottak volna.

A tudományokat művelő értelmiség munkalehetőségének megteremtése és megkönnyítése, az alkotáshoz szükséges valamelyes anyagi függetlenség biztosítása nem szerepel ARANKA célkitűzései között. Elfogadja és tudomásul veszi, hogy tudományos alkotómunkával vagy olyanok foglalkozhatnak, akik anyagi függetlenségben élnek, vagy olyanok, akik aszkézis vállalásával, esetleg személyes függetlenségük feladásával kikapcsolódnak a mindennapi élet gondjaiból. Ezzel kapcsolatos példái Angliára utalnak, ahol a magát tudományoknak szentelő ifjú holtáig a kollégiumban élhet, tehát mintegy kívül a társadalmon, s a jezsuitákat említi, akik tudós rendtagjaikat felmentik az iskolai oktatási kötelezettségek alól. Nálunk, mint mondja, vagy nagyurak foglalkozhatnak tudományokkal, vagy olyanok, akik „a tudományt szerető nagy urak oldalok és asztalok mellett a társalkodásokban, a nagy világgal meg-esmérkedhetnek”.⁴ Példaként a régi időkől VERGILIUST, HORATIUST, PLUTARKHOSZT említi, a közzelműltből pedig CORNIDES Dánielt, aki titkárként élt TELEKI József házában. Az a körülmény, hogy az alkotó, polgárosodó értelmiség Európa-szerte milyen nehezen viselte a mecénásoktól való személyes függést, s hogy éppen a tudós társaságok dotációja jelenthetett valamelyes függetlenséget számára, ARANKA tervezetében nem kapott komoly hangsúlyt. Tervei szerint a társaság titkára,

³ A *MNyT munkáinak első darabja*. Szeben, 1796. 26.

⁴ Uo. 19.

írnoka s azok a tagjai kaptak volna fizetést, akik nehezebb, nem-jövedelmező munkákra vállalkoznak, mint a szótárkészítés, recenzióírás stb. Véleménye szerint azokat, akik könyveket írnak, „csak azért a közönségesből jutalom nem illeti.”⁵

A társaság munkájának eredményességét eleve korlátozta, hogy a szűk értelmiségi rétegtől nem lehetett olyan népszerűsítő munkát elvárni, amelyhez előbb az alapként szolgáló tudományos munkát is neki kellett elvégeznie. Az viszont nem volt elképzelhető, hogy népszerűsítő szintű honismertető munkák készüljenek a haza történetének, természeti, gazdasági és egyéb viszonyainak tudományos feltárása nélkül. Így már a kezdet kezdetén természetes módon vetődött fel az alkotó, majd népszerűsítő munkát szolgáló források számbavételének szükségessége.

ARANKA beszámolójából megtudjuk, hogy a kormányzó, amikor elolvasta a *Rajzolatot*, kijelentette, hogy

„a Haza Történeteit illető sok szép Kéz-Írások szerte széjjel, és talán veszedelemben-is forogván, hogy vagy mint más régi sok szép kéz Írások el-ne vesszenek, és el-ne tűnyjenek; vagy pedig kézről kézre irattatván -le, végre haszon vehetetlenek ne legyenek: jó volna ezeket-is egybe szedni, és ki-nyomtatattani; 's ebben a Hazafiait meg-világosítván, arra a' végre egy Társaságot állítván-fel.”⁶

Fentebb idézett 1794-es beszédében ARANKA a kormányzó személyes gondviselésének tulajdonítja a Kéziratkiadó Társaság szerencsés megalakulását, s abban is bízik, hogy „már el-kezdett igyekezeteinek és ajánlásainak tellyesítésével a Hazát és Nemzetet minden órán meg fogja örvendeztetni”.⁷ Később, visszatekintve a társaság alapítására, még tovább megy el: nemcsak a Kéziratkiadó Társaság, de a Nyelvmívelő Társaság létrehozásának gondolatát is a kormányzónak tulajdonítja:

„A mi a Kéz Írások ki-adásának Társaságát illeti! Ennek gondolattya ugyan abban a' Nemes Főben fogantatott, mely a' Nyelv Mívelő Társaságot 1791-dik esztendőben a Haza Kormányának terhes gondjai között szülte”;⁸

s ez nyilvánvalóan túlzás. BÁNFFYNak kétségkívül volt szerepe a megvalósulásban, tekintélye és az ügy mellett állásfoglalása a rendeket a Nyelvmívelő Társaság tervének felkarolására ösztönözte. Amikor ugyanis ARANKA a január 6-i keltezésű *Rajzolatot* az országgyűlés március 18-i ülésén beadta, az a döntés született, hogy az Igazgatótanács jelenlétében tárgyalják az ügyet,⁹ azaz a rendek ennek véleményétől tették függővé elhatározásukat. Április 15-én az Igazgatótanács úgy nyilatkozott, hogy a társaságra szükség van, s küldöttség kijelölését javasolta az Igazgatótanács és a rendek képviselőiből a *Rajzolat* tanulmányozására.¹⁰ A küldöttség véleményét utóbb két hónap múlva, június 20-án olvasták fel, s a döntést az országgyűlés XLV. articulusában „De praecedentia Linguae Hungaricae, qua in Transylvania Principalis Nationalis Linguae

⁵ JANCsó E. i. m. 99.

⁶ A *MNyT* munkáinak első darabja. Szeben, 1796. 178—179.

⁷ Uo. 33.

⁸ Uo. 178.

⁹ Az Erdélyi Három Nemes Nemzetekből álló Tekintetes Rendeknek 1790-dik Esztendőben... hirdettetett... közönséges Gyűléseikben lett végzéseiknek és foglalatosságoknak Jegyzőkönyve. Kolozsvár, 1791. (Quart-kiadás.) 330—331.

¹⁰ Uo. 441—442.

Erectioneque Scholarum, et Societatis ad promovendam ejusdem Linguae culturam necessarium” címmel fogalmazták meg; ebben az alsófokú anyanyelvi iskolázással összekötve szerepelt a nyelvújító társaság ügye. A társaságra vonatkozó rész szövege a következő:

„Cum denique ad culturam linguae Hungaricae majori cum successu promovendam Status, et Ordines Societatem quoque ad culturam linguae Hungaricae destinatam erigere in animum induxerint, Sacratissima Sua Majestas tanquam Natus Hungariae Rex eandem Societatem juxta submissum planum erigendum benigne confirmare, et Paterno protegere dignabitur.”¹¹

ARANKA elbeszéléséből hihetőnek látszik, hogy a *Rajzolat* elolvasásakor a kormányzó hirtelen támadt ötleteként merült fel a nyelvújító és a történetírók munkáinak kiadására szervezendő társaság különválasztása; ARANKA eredeti elképzelésébe ugyanis ez a megoldás nem illett bele, ő a történeti tárgyú kéziratok nyomtatott közreadását mint az Erdély magyar nyelven megírandó történetének előkészítéséhez szükséges előmunkálatokat fogta fel; ilyen mű elkészítése és közreadása pedig a Nyelvújító Társaság honismertető, világosító célkitűzései sorába tartozott, programjának egyik fontos része volt. Szorosan összefüggött továbbá a történeti kéziratok közreadásának munkája a Nyelvújító Társaság könyvtárának és kéziratgyűjteményének felállításával, ahol a forráskiadás alapjául szolgáló eredeti és másolt kéziratokat őrizni kívánták. Furcsa kettősség alakult ki azáltal is, hogy a tervek szerint fontosabb kéziratokat egyrészt eredeti nyelvükön, tudományos apparátussal, másrészt magyarra fordítva, népszerűsítő céllal is ki akartak adni, az elsőt a Kéziratkiadó, a másodikat a Nyelvújító társaság.¹² A két társaság szervezeti különválasztása nem volt tehát indokolt a tagság azonossága és a feladatok szoros összefonódása folytán. Ha a két külön társaság létrehozásának gondolata a *Rajzolat* olvasásakor valóban a kormányzó ötlete volt, ARANKA nyilván azért nem ellenkezett vele — mint ahogyan utóbb a társaságalapítás eszméjét is azért tulajdonította BÁNFFYNAK —, hogy a nagyhatalmú pártfogó annál inkább magáénak érezze az ügyet. Amikor ARANKA így cselekedett, jól számított: tekintélyes politikai személység támogatása nélkül aligha remélhetett volna sikert. A 17. században létesült külföldi akadémiák és tudós társaságok még a királyi támogatásban részesültek, sőt nem egy esetben kifejezetten uralkodói akarat hívta őket életre.¹³ A 18. századi hazai tudányszervező törekvések és más egyesülések közül csak egyedül BÉL Mátýásé kapott rendszeres évi dotációt és MIKOVINY Sámuel mérnök, térképész személyében szakértő segítséget az uralkodótól még a század első felében. MÁRIA TERÉZIA és II. JÓZSEF uralkodásának éveiben ilyesmiről már nem lehetett szó. MÁRIA TERÉZIA nemcsak a magyar nyelvújító és tudányszervező törekvéseket nem támogatta komolyan, de a bécsi birodalmi akadémia létrehozását sem. A magyarországi tervekkel nyilvánvalóan osztrák központosító célkitűzései állították szembe, hiszen ismeretes, hogy a művelődésügy egy másik területén, az iskolaügyben is csak az osztrák birodalmi tanügyi reform megvalósulásának kudarca után járult hozzá, hogy

¹¹ Uo. (Folio-kiadás) Függelék 55.

¹² *Aranka György ismeretlen levele gr. Bánffy Györgyhöz, Erdély kormányzójához.* Közli JANCsó Elemér. = ItK 1938. 67.

¹³ CsóKA Lajos: *A magyar tudányszervezés kísérletei a 18. században.* Pannonhalma, 1942.

külön magyarországi iskolareform-tervezet készüljön. II. JÓZSEF pedig még határozottabban ellenezte a magyar nyelvű tudományosság megteremtésének kísérleteit. Így a 18. század második felében megszülető magyarországi tervek készítői már nem várhatták a kormányzattól a szükséges anyagi alap megteremtését. Az Academia Augusta tervezetének ismeretlen megfogalmazója ugyan még az egykori bencés apátságok jövedelmének megszerzését remélte, HELL Miksa pedig a kalendáriumkiadás jövedelmét óhajtotta megszerezni társaság anyagi alapjául, de mindketten eredmény nélkül. BESSENYEI és RÉVAI már csak az elengedhetetlen királyi jóváhagyást kérte, a pénzalapot még közvetett formában sem várta társaságra számára a kormányzattól. Ők társadalmi úton fő- és köznemesek adományaiból kívánták megteremteni s a jövőben közösen készített művek jövedelmét is a társaságot fenntartó anyagi bázis részének tekintették. Az ország vezető rétegének támogatását RÉVAI az országgyűlésen összegyűlt rendektől várta, a társaság ügye azonban — bár bizonyos alapítványokra volt reális remény — az iskolaügyi bizottság hatáskörébe utalva megrekedt.

Hogy ARANKA tervezete sok tekintetben rokonságot mutat a BESSENYEI—RÉVAI-féle törekvésekkel nem meglepő, hiszen maga megírta, hogy elsősorban ezekre támaszkodott elképzelései kialakításánál. Nemcsak mintául tekintette őket, de szoros kapcsolatot kívánt velük létrehozni, azt tervezte, hogy

„... az Erdélyi Fiu 's a' N. Magyar Országí Anya Társaságok bizonyos tekintetben egymástól függésben legyenek.”¹⁴

BESSENYEIhez és RÉVAIhoz hasonlóan ő is egyéni adományokból remélte az anyagi alapok megteremtését.

Ismeretes, hogy az erdélyi országgyűlés — ha lassan is — pozitív döntést hozott ARANKA tervezete ügyében s végzései között szerepelt a társaság felállítása, amihez uralkodói jóváhagyást is kért. Ezt ugyan sose kapta meg, de a vezetőség megtalálta a módját, hogy „próba-társaság” formájában három évvel később megindítsa tevékenységét. Ez az elhatározás valósággal az utolsó lehetséges pillanatban történt: a magyar jakobinusok mozgalmanak elfojtása után nem kerülhetett volna már sor rá.

A Kéziratkiadó Társaság megalapításával és munkájának megindításával még ennyi ideig sem vártak. JAKAB Elek — forrásának megnevezése nélkül — azt állítja, hogy a társaság 1791. május 13-án született meg, s ezt a dátumot említi JANCÓS Elemér is, de ő sem utal forrására. ARANKA maga az 1792-es évet jelöli meg, mint a vezetőség megalakulásának dátumát,¹⁵ s közli, hogy 1794-ig nem is tartottak több ülést. Az ARANKA- említette évszám azonban alighanem sajtóhiba lehet, mert egyéb forrásokból kétségtávol kiderül, hogy 1791 tavaszán megtörtént a társaság megalakulása.

A Kéziratkiadó Társaság működésével külön nem foglalkozott a szakirodalom. Elsősorban azért nem, mert a Nyelvmívelő Társasághoz képest alárendelt szerepet töltött be, így az arról szóló munkákban esik róla több-kevesebb szó. A hallgatásnak az is az oka, hogy mint JAKAB Elek már 1884-ben megírja, a Társaság iratai nem maradtak fenn. JANCÓS Elemér a Nyelvmívelő Társaságról

¹⁴ JANCÓS E. i. m. 97.

¹⁵ JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság.* = Figyelő 1884. XVI. 341. — JANCÓS Elemér: *Aranka György élete és munkássága.* Kolozsvár, 1939. 17. — *A MNyT munkáinak első darabja.* Szeged, 1796. 33.

szóló utolsó munkájában mindössze két, a Kéziratkiadó Társasággal kapcsolatos iratot tesz közzé, a *Rajzolatot* és egy tagnévsort 1794-ből.¹⁶ Több ízben hangsúlyozza azonban, hogy ARANKA György általa összegyűjtött, 1300 darabot meghaladó levelezésében is sok adalék található a társaság működéséről.¹⁷ ARANKA levelezésének kiadására mindmáig nem került sor, de JANCÓS Elemér munkáiból, továbbá más, az Erdélyi Nyelvmívelő Társaságról szóló írásokból, valamint kéziratok forrásokból s nem utolsósorban ARANKA György nyomtatásban is megjelent, elsősorban *Az Erdélyi Kézírásban lévő Történet Íróknak újabb, és bővebb Laistromára való Bé-Vezetés* című munkájából meglehetősen sokat megtudunk a Kéziratkiadó Társaságról is.¹⁸

A JANCÓS által közzétett két dokumentum közül az első, amely ARANKA György műve, *Az Erdélyi Kézírásban lévő történetírók kiadására felállítandó társaságok rajzolatja* címmel jelent meg Kolozsvárt 1791-ben. Ebben — mint a Nyelvmívelő Társaságról szóló korábbi *Rajzolatban* is — az országgyűlés rendjeihez fordul a szerző, őket kívánja megnyerni, elsősorban érzelmeikre akar hatni. Rövid, az írásbeliség jelentőségéről szóló fejtegetés után megállapítja, hogy Erdély különösen történetírók tekintetében nagyobb és pallérozottabb nemzetekkel is felveheti a versenyt, de műveik jórészt századok óta halottaikban nyugszanak, kitéve a megsemmisülésnek. ARANKA elsősorban a személyes és családi hiúságra próbál hatni: a kéziratok pusztulása a nemes ősök tetteit kárhoztatja örök feledésre. Nem mellőzi a szentimentalizmus kelléktárának elemeit sem: felidéz egy túlvilági figurát, mintegy előrevetítve KÖLCSEY Huszt-jának „rémalakját”, amely azonban még nem a reformkor zord génusza, nem parancsol és tettere buzdít, hanem eseng és panaszkodik, nem találhat nyugtot, míg utódai nem biztosítják neve fennmaradását. A „múltba merengés” még nem visszahúzó erő, hanem pozitív cselekvés forrása, a kor művelődési törekvéseinek támogatását jelenti. A megindító jelenés nagyon is gyakorlati célt akar elérni: azt, hogy a rendek megnyissák erszényüket a nemzeti múlt emlékeinek megmentésére, tudományos feltárására. A *Rajzolat* második fele már egészen e gyakorlati kérdést részletezi: felszólítja a rendeket az adakozásra, sorra veszi mindazokat a feltételeket, amelyek nélkülözhetetlenek az adományozók, a kitűzött cél és az eredményes munka érdekeinek egyeztetéséhez. Olyan összeget kér, amely becsületére váljék az adományozónak, de ne jelentsen számára túlságosan nagy terhet, legyen elég a kitűzött cél megvalósítására, s egyúttal bizonyosan lehessen számítani rá. Végezetül fontosnak tartja, hogy a közreadott munkák külsőleg-belsőleg szépek és jók legyenek.

Az alapítók a Kéziratkiadó Társaság *Rajzolatát* és aláírásgyűjtő ívét eljuttatták az országgyűlés rendjeihez, s szép számú jelentkezőt sikerült szerezniök. Számuk ugyan nem érte el a Nyelvmívelő Társaság tagjainak későbbi számát, s ezt JANCÓS Elemér elsősorban a társaság szűkebb köröket érdeklő, tudományos jellegének tulajdonítja,¹⁹ mindenesetre többet annál, mint amennyire ARANKA óvatos becsléssel gondolt. Az ő számításai szerint ugyanis ha a jelentkezők száma kevesebb lesz ötvennél, akkor több évi részletben fejenként 50 arany összeget kell mindegyiküktől kérni, ha viszont többen belépnek a pártolók

¹⁶ JANCÓS Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 101—105., 150—152.

¹⁷ *Aranka György kiadatlan levelezéséből*. Közli JANCÓS Elemér. = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1970. 189.

¹⁸ *A MNyT munkáinak első darabja*. Szeben, 1796. 178—204.

¹⁹ JANCÓS Elemér: *Aranka György élete és munkássága*. Kolozsvár, 1939. 17.

sorába, elegendő lesz 30 arany három éven át fizetendő 10—10 arany részletben. A társaság tagjainak száma az alakuláskor — bár ebből az időből nem maradt fenn adat — nem különbözhetett sokkal az 1794-es tagnévsorban felsoroltakétól, ahol 78 személy neve szerepel. Igaz, hogy időközben ARANKA bejárta a Székelyföldet és Magyarországot is, s útjának egyik célja pártfogók verbuválása volt, de a számszerű növekedés nem lehetett jelentékeny. Erre vall egyrészt az a tény, hogy már kezdetben 30 aranyban állapították meg a támogatás összegét, tehát 50-nél többen jelentkeztek, másrészt az is, hogy a névsorban feltűnően magas volt a kormányzati szervek képviselőinek száma, akik valószínűen valamennyien az országgyűlés idején léptek be a társaság pártfogóinak sorába.

A kért támogatás viszonylag szerény összege bizonyára hozzájárult, hogy ilyen sokan vállalkoztak befizetésére, ugyanakkor természetesen eleve korlátozta a társaság lehetőségeit. Szó sem lehetett volna pl. a munkás tagok rendszeres dotálásáról; ARANKA maga is csak a társaság titkárának fizetéséről szól tervezetében.

Az 1794-es tagnévsor csak a pártfogó tagokat tartalmazza — ahogy említettük már —, szám szerint 78-at. A munkás tagok kilétét csak részben, számukat egyáltalán nem ismerjük. Ha a névsorban szereplők mind befizették volna a 30—30 aranyat, 2340 arany, mintegy 10 500 R. forint állt volna a társaság rendelkezésére. Tőkének ez nem volt sok, kamatjai nem voltak elégségesek a költségekre, néhány kiadványra azonban telt volna belőle, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy ARANKA 1793-as székelyföldi útjának költségei mindössze 76 magyar forintot, tehát 63 Rf-ot igényeltek; továbbá, hogy BENKŐ József egyszer 135, másszor 45 Rf-ot, kapott munkájáért, EDERnek a SCHAESAEUS-fordításra 162 Rf-t, másolatási költségekre pedig 57 Rf 30 x-t utaltak ki, s az egyéb költségek között is hasonlóan csekély összegek szerepelnek.²⁰ Nem hagyható viszont figyelmen kívül, hogy — mint az önkéntes adományoknál gyakran előfordult — a megajánlás még nem jelentette a tényleges megfizetést is. A tagnévsor tanúsága szerint mindössze 47 tag fizette be a vállalt összeget, 7 név mellett — jel, további 24 név mellett pedig semmi sincs feltüntetve a listán.

A tagnévsor alapján kiderül, hogy a 78 pártfogó tag közül főrangú volt 51, s alacsonyabb társadalmi rétegből származott 27 személy. 72 férfi és 6 nő lépett be a társaságba, a nők valamennyien arisztokraták özvegyei voltak. A tagok többsége természetesen erdélyi volt, de támogatta a társaságot néhány Magyarországon élő mecénás is. Egyik-másik kiterjedtebb családot több tag is képviselt: a BETHLEN-család 13, a TELEKI- 8, a CSEREI- és BÁNYFY- 4—4, a KEMÉNY- és GYULAI-család 3—3 taggal szerepel a jegyzékben. 24 név mellett olvasható az illető közéleti rangja is: belépett a társaságba a gubernátor, aki a társaság elnöke lett, továbbá a püspök, a kincstartó, a királyi tábla elnöke, 8 kormányzészki tanácsos, 8 kormányzészki titkár, 2 ítélőmester és mások is. ARANKA eredetileg 3 tagú tanácsot is kívánt az elnök mellé rendelni: BATHYÁNY Ignác püspököt, ESZTERHÁZY János kormányzészki tanácsost és KEMÉNY Simont vagy ZEYK Dánielt. Ilyen testület létesítéséről azonban nem tudunk.

²⁰ *Aranka György jelentése székelyföldi tudományos utazásáról.* (Mátsolat.) MTAK Kéziratár RUI 2-r. 7. 17. f. Nyomatásban: VASS József: *Adalékok Erdély kiadatlan magyar történetíróihoz.* = Új Magyar Múzeum 1854. 411. — JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság.* = Figyelő 1884. XVI. 347.

BÁNYFY György — azon kívül, hogy tőle származik a külön kéziratkiadó társaság gondolata — elsősorban a tényleges megalakításban játszott szerepet: tekintélye meghatározta a rendek pozitív döntését, s mint Erdély kormányzója utóbb is fedezte a jóváhagyás nélkül működő társaság tevékenységét. Közéleti és társadalmi rangja egyéb kisebb-nagyobb jelentőségű problémák megoldását is lehetővé tette: így pl. ARANKA őt kérte meg székelyföldi gyűjtőútja után arra, hogy LÁZÁR István gróftól két kéziratot lemásolásra megszerezzen számára. Az elnök mellett a megalakulástól 1802-ig BETHLEN Gergely titkár és TELEKI László pénztárnok alkotta a társaság vezetőségét.²¹

BATTHYÁNY Ignác püspököt tudománypártoló hajlamai arra predesztinálták volna, hogy a társaság egyik legfőbb mecénása legyen, hiszen fél évtizeddel korábban maga is hasonló célú társaság létrehozásán fáradozott. Nevét tagként valóban ott látjuk a névsorban, ki is fizette a rá eső összeget, mégis vannak jelek, amelyek arra vallanak, hogy ARANKA nem bízott feltétlenül a jóakarátában. Egyik BÁNYFY gubernátornak írt levelében pl. a *Csiki Székely Krónika* tervezett kiadása kapcsán ARANKA nyomatékosan arra kéri a kormányzót, hogy a püspök és a szászok ispánja előtt ne árulja el a készülő munka tervét.²²

Bár a mecénások többsége természetesen erdélyi volt, tudománypártolási-sukról ismert személyeket Magyarországról is bevontak a társaság támogatói sorába. Ezek között kiemelkedő hely illeti meg RÁDAY Gedeont, annak ellenére, hogy ő — 1792. augusztus 6-án bekövetkezett halála miatt — csak a kezdet kezdetén vehetett részt a társaság életében.

RÁDAY kezdettől fogva tudott ARANKA szándékáról, akivel már korábban is levelezésben állt. Nem sokkal a *Rajzolat* megjelenése után írta azt a levelét²³ (pontos dátumát nem ismerjük, de 1791. február 14-e előtt kelt, mert egy e napon KAZINCZYNak írt levél mellékleteként maradt fenn a szövege), amelyben az erdélyi kezdeményezést dicsérve külön elismerését fejezi ki azért, hogy a Társaság a nyelv művelésre korlátozta célkitűzéseit. Úgy véli, hogy a RÉVAY-kezdeményezte társaság azért nem lehet eredményes, mivel majd minden tudományra kiterjeszkedik, holott Magyarországon aligha lesz elegendő szellemi munkás a feladatok megvalósítására.

„Jobb volt volna azért csak a nyelv művelése mellett egyedül maradni” írja RÁDAY, s kijelenti: „Ha kellene még az nyelv Pallérozóin kívül valamely Társaságot fel állítani, leg helyesebbnek itélném ehez adni az Pater Szluha projectumát, hogy még egy olyan társaság állítódnék fel, melynek főbb gondgya az Naturalis Históriara volna . . . Ha ehez még az Úr által projectáltatott Erdélyi és Magyar Országai Histériákat és régiségeket (mellyek eddig csak Manuscriptumban vóltanak) nyomtatásban ki-adni szándékozó Társaság járulna, úgy tartom, hogy ezzel a három Társasággal be érhetné most előre az ország.”

RÁDAY a francia akadémia szervezetéhez hasonlóan a két, Erdélyben létesített társaság mellé még egy magyarországi természettudományi társaságot kívánt kiegészítésül, de nyilvánvalóan nem egymásnak alárendelve gondolta el működésüket, mint ahogy Erdélyben a körülmények folytán kialakult, hanem egymás mellett működő párhuzamos intézményekként. A Nyelv művelő és Kéz-

²¹ JAKAB Elek i. m. 343.

²² *Aranka György ismeretlen levele gróf Bánffy Györgyhez, Erdély kormányzójához.* Közli JANCsó Elemér. = ITK 1938. 67.

²³ *Kazinczy Ferenc levelezése.* Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1891. II. 165.

iratkiadó Társaság szervezete utóbb valóban ehhez a koncepcióhoz közeledett, olyan elgondolás merült fel ugyanis, amely szerint a historikusok (a Kéziratkiadó Társaságnak megfelelő szekció), a nyelvmívelők, valamint a filozófusok és más tudományok képviselőinek osztálya különválna, s az első Kolozsvár, a második Marosvásárhely, a harmadik pedig Nagyenyed székhellyel szervezte meg a munkát. Az is szóba került, hogy a társaság új neve „Erdély Országi Tudományokat Mívelő Társaság” — „Societas Literaria Transilvanica” — legyen, mivel Magyarországon nem kedvelik a „Nyelvmívelő Társaság” elnevezést.²⁴

Hogy RÁDAY mennyire fontosnak tartotta ARANKA kezdeményezését, bizonyítja az a tény is, hogy nemcsak neki magának küldte el a társaságról szóló véleményét tartalmazó levelet, hanem másolatát KAZINCZYHOZ is eljuttatta, ezzel is terjesztve az erdélyi kezdeményezés híret.

ARANKA 1791. március 22-i válaszleveléhez mellékelte „hazafias igyekezetének 3 apró példáját”, az első kettő feltehetően a Nyelvmívelő és a Kéziratkiadó Társaság *Rajzolata* volt, a harmadik darab nem azonosítható megnyugtató módon. Annyi bizonyos, hogy nem a történeti kéziratok első lajstroma volt, mert erről a nyomtatványról ARANKA csak egy későbbi levelében szól. Nem szólítja fel RÁDAYT egyenesen a csatlakozásra, csak annyit kér tőle, hogy jelezze válaszában, hajlandó-e belépni a Kéziratkiadó Társaság tagjai közé. Anyagi támogatásról a levélben nem esik szó, de szeretné, ha RÁDAY

„legalább szép Gyűjteményeinek Lajstromát oly móddal le iratván, hogy az Írásnak Titutlussa írassék le, 's az Író Mitsoda idő szakaszt, mellyik esztendőőtől fogva meddig irt meg”, neki „minél hamarabb meg küldeni” nem mulasztaná el.²⁵

Nem ismerjük RÁDAY válaszát, bár ARANKA 1791. július 10-i levelében utal egy ez időből való levelére.²⁶ A két társaság ügye lassan haladt előre:

„Itt közelebből dolgozom a' Magyar Nyelv Mívelő Társaság meg indításán, és a' másíkn[a]k ú. m. a' Kéz Írásokba való Erdélyi Történetek ki adatása Társaságának, melly már egybe állott, jo moddal valo meg indításán: ezen utolsorol ezennel fogja Nacsád a' Társaságnak jelentő Levelét venni. Az Ország dolgai felette szorgosok lévén, és a' Rendek[ne]k minden idejeket elfoglalván, csak lassan lehet a' jo igyekezetbe haladni.”²⁷

E levél szövege a bizonyíték arra, hogy a Kéziratkiadó Társaság ARANKA március 22-i és július 10-i levele közötti időben megalakult, hihetőleg a JAKAB ELEK által említett napon, május 13-án.

RÁDAY csak augusztus 20-án kelt levelében reagál ARANKA március 22-i kérésére: megköszöni, hogy a Kéziratkiadó Társasággal kapcsolatosan gondoltak rá, nem is idegenkedik a belépés gondolatától, de két dolgot szeretne tisztán látni, mielőtt véglegesen dönt: hány tagja van eddig a társaságnak, ebből ugyanis következtetni tudna arra, hogy milyen reményük lehet a sikerre, és mely

²⁴ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 329.

²⁵ LADÁNYI Sándor: *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz*. Szeged, 1973. (Irodalomtörténeti dolgozatok 106.) 170.

²⁶ LADÁNYI S. i. m. 171.

²⁷ Uo.

kéziratok szerepelnek az eddig rendelkezésre álló katalógusban. A maga kéziratairól a következőket írja: „. . . nem gondolhatnám, hogy valami olyanok lehetnének, a melyek Erdélyben ne existálnának, minthogy ezekkel Erdély mindenkor Magyarország felett dicsekedhetett.”²⁸ Véleménye szerint gyűjteményének a következő darabjai tarthatnak számot a társaság érdeklődésére: PARSCHITIUS latin nyelvű autográf munkája Magyarország földrajzáról, BÉL Mátyás öt, cím szerint külön-külön felsorolt ugyancsak eredeti kéziratos műve, továbbá BORNEMISZA Pál püspök camerialis observatiói. RÁDAY nemcsak azt ígéri meg ARANKÁNAK, hogy ha megkapja a kért kéziratkatalógust, kiegészíti azokkal a gyűjteményében őrzött darabokkal, amelyek nem szerepelnek a jegyzékben, hanem arra is ígéretet tesz, hogy elkészítteti kéziratai katalógusát, mivel mások is gyakran szoktak hasonló kérésekkel hozzá fordulni.

Az ARANKA július 10-i levelében említett „Jelentő levél” csak jóval később, 1791. október 5-i dátummal készült el s jutott el a címzettekhez. A társaság nevében BÁNFFY György kormányzó és TELEKI László kormányzéki titkár aláírása szerepel rajta. E körlevélről nem szól a szakirodalom, nem közli JANCsó Elemér sem a társaság kiadott iratai között. Az általunk ismert két példányon kívül fennmaradhatott még több darab is más családi levéltárakban. A két, jelentéktelen eltérésektől eltekintve azonos szövegű körlevél RÁDAY Gedeonnak és a koronaőr TELEKI Józsefnek szóló levelek között található. A TELEKI-példány erősen megsérült, szövege is csonka.²⁹ Közvetve egy harmadik példányáról is tudunk: PRÓNAY Sándor 1792. április 21-én kelt, ARANKÁNAK szóló levelében azt írja, hogy megkapta a gubernátor és sógora (TELEKI László) aláírásával küldött levelet.³⁰ Az, hogy a körlevelek címzettjei közeli rokonságban voltak egymással (TELEKI József RÁDAY Gedeon hugának, Eszternek a fia volt, PRÓNAY Sándor pedig TELEKI József leányát, Johannát vette feleségül), jól jellemzi a hazai helyzetet, azt, hogy a szellemi törekvéseket Magyarországon és Erdélyben nem a fő- és köznemesség egésze támogatta, hanem csak egy szűkebb, kiemelkedő műveltségű s egymással gyakran családi kapcsolatok révén is összefonódó rétege.

A Kéziratkiadó Társaság körlevele így hangzik:

Midőn az Erdélyi Kéz Írásban levő Történetek kiadására egyben állott még kezdetében lévő Társaság, Hazánk díszének, és boldogításának nagyobbítására törekedik, azt tartja, hogy mind ezen szent célja ellen vétene, mind a' Nagyságod ezen Hazához esméretes buzgóságát meg bántaná, ha Nagyságodnak ezen új mezőbenis alkalmatosságot nem mutatna hogy Nagyságod ezen Nemes Hazához való szeretetének és ennek boldogítására szánt készségének újabb zálogát adhassa.

Még ez a Társaság és ennek Nemes Tárnya tsak gondolat volt, mikor egy gyenge rajzolatotska által közönségessé tétetvén, olyam örömmel fogadtatott mindenektől, hogy annak szükségére, használatos voltára és ditséretére ki-ereszkedni talám éppen szükség felett való dolog légyen. Csak hamar azután a' Mgos és Tekintetes Rendektől egy alá Írás könyvetskéje eresztetvén kézről kézre; tettzett mind két Nemen lévő sok érdemes Uri Személyeknek, abban, Uri neveket fel írni, és ezekből 's így állott egybe ez a' Társaság önként. A' neveket fel-írt Társok ajánlották magokat hogy 3. Esztendők alatt egy más után, tíz tíz aranyokat adnak, ezen nagy munkának tökéletességre való

²⁸ *Adalékok Ráday Gedeon (a költő) életéhez.* Közli ZÁVODSZKY Károly. = A Hon 1890. júl. 23–24.

²⁹ Ráday-levéltár. A Ráday-család levéltára VIII/a. 159. — OL A Teleki-család gyömrői levéltára. P 654 8 d. 31.

³⁰ *Aranka György kiadatlan levelezéséből.* Közli JANCsó Elemér. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1970. 189–196.

vitelére, most elsöben annak jól és illendöképpen lejendö el-kezdhetésére való költséges készülötekre ki-ki tizet mindjárt le tévén. És ez az ö részökröl Hazájokhoz való buzgó-ságoknak egy kitsiny zálogotskája, a' Társaság ellenben a' ki adando Kéz-Írásokból egy-egy Példát fog minden Tagjának a' szerént a' mint ki jönnek, ingyen adni, és ez a Társaság részörl az ö készségeknek egy kitsiny jutalmatskája leszén.

Hogy ezen 'Sengéjében lévö Társaságnak ilyen nagy igyekezetéhez mérséklett egész, és tökéletes készülöte, most kezdetben mindjárt meg-légyen, azt kétség kívül tölle senki sem várja, a' ki annak méltóságos, és nagy voltát meg-gondolja, és az igen nagy csuda is volna illy hirtelen! söt a' ki-adandó Kéz-Írásoknak Laistroma is még sem egész, sem fogyatkozás nélkül nem lehet, azok a' kik készítették a' Nemes Ország Gyűlésére nem olyan céllal jövén, és Házoktól, Gyűjteményetskéjéktöl, magok ezen munkára szükséges Írásaiktöl, ' bizott baráttyaiktól is távol esvén. Azt a Laistromotskát mindazon által bár tökéletes nem volna is, kéntelenítettett közönségessé tenni, mind azért, hogy az érdemes közönség az igyekezetnek valóságáról, és méltóságáról voltaképpen meg gyözöd-jék, mind pedig hogy azoknak atyafiságos segedelmeket és jelentéseket ki kérje, a' kiknek ne talán még a Laistromba nem lévö más kéz-Írások, vagy a Laistromba jödzetteknek eredeti vagy eredetiböl le irt jó kéz Írásai meg lennének, vagy valamely akármí utasítást, jobbítást illyen felül Írás alatt, a' rendes postán a' Társasághoz tenni nem sajnállanának: *Az Erdélyi Kéz Írásban levö Történetek ki adása Társaságához Kolozsvárra vagy Deákul Ad Societatem exendendorum ineditorum manuseriptorum Transylvanicorum* mellyre igen atyafiságosan kérettetnek mindenek.

Ezekre bátorodik a' nevezett Társaság Nagyságotat is atyafiságos bizodalommal kérni, hogy t, i. ha Nagyságod az ide zárt Laistromba nevezett kéz Írások számát maga gyűjteményeiböl szaporíthatja, vagy azoknak eredetiböl Írásait vagy eredetiböl le irt jó Mássait bírja, méltotassék azokat a' Társasággal közleni, 'söt azon fellyül ha Nagysá-god méltóságos nevét az alá Írók rendjébe tétetni 's ezen Társaság érdemes Tagjainak számát méltóságos Személyével nevelni méltotatik, a' Társaság Nagyságotat kész igen nagy örömmel, és ki nyújtott karokkal atyafiságosan ölelni, a' közlendö Kéz Írások-ba hiba nélkül lejendö vissza adására magát kötelezvén, és továbbbáis lévén szokott tisz-telettel a' Méltóságos Groff Úrnak,

Kolosvárott 5dik 8bris 791

engedelmes szolgálí
G. Bánffy György
G. Teleki László

A körlevél RÁDAY Gedeonnak küldött példánya mellett nem található meg *Az Erdélyi Kéz-írásban levö történet íróknak esztendö szám szerént valo Laistroma* című nyomtatvány, a Teleki-levéltárban azonban ez is fennmaradt; e munkát ARANKA műveként említi JANCSÓ.³¹

RÁDAY Gedeon négy hónap múlva válaszolt a körlevélre s levele nemcsak a társaság története szempontjából, hanem több más tekintetben is igen fontos. Híven tükrözi az 1790-es évek első felének politikai légkörét, a RÁKÓCZI-sza-badságharc iránti megnövekedett érdeklödést, s RÁDAY gondolkodásmódjának is nagy jelentöségű dokumentuma. Arról tanúskodik, milyen megbecsüléssel örizte RÁDAY apja politikai tevékenységének írott emlékeit, s azt is bizonyítja, hogy megragadta az első lehetséges alkalmat közreadásukra. E levél alapján úgy tűnik, hogy RÁDAY Gedeon nem elsödlegesen irodalmi érdeklödése miatt változtatott RÁDAY Pál iratainak eredeti rendjén, mint ahogyan BENDA Kál-mán közléséböl tudjuk,³² hanem apja iránti tiszteletböl hagyta úgy a kötegeket, ahogyan örökölte öket.

³¹ JANCSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelö Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 391.

³² *Ráday Pál iratai 1703—1706*. Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán, ESZE Tamás stb. 1955. I. 24.

A körlevélre RÁDAY a következő levelet küldte a társaságnak:

Monsieur Monsieur le Comte de Saint Empire
 Secrétaire du Gouvernement de la Transylvanie à Clausenbourg

Pest die 18, Januarii 792.

Méltóságos Gróff
 Kedves Uram Ötsém!

Egész tisztelettel vettem azon minden tekintetekre nézve Nagy Érdemű Erdélyi Társaságnak levelét mellyben maga tzeljai iránt az ki botsátandó Kéz Írásokra nézve tudósítani méltóztatik engemet is, emellett különös köszönettel veszem, hogy én is méltónak ítéltetem arra, hogy annak Társai közé számláltattathassam.

Minék előtte ezen levélre bővebb válaszat adhatnám, aztat akkorra kellet (!) hasasztanom, a' mikor magam kéz Írásait-is idóm leszen meg vizsgálnom, és azoknak Laistromát s számát meg küldenem, reménylem pedig hogy alkalmas számmal fogom szaporíthatni az még ki-nyomtathatásra méltó Munkákat: mostan rövid summában tsak azt írhatom, hogy amaz nagy híru 's emlékezetű Bél Mátyásnak, mint egy 10. vagy 12., darab érdemes munkái vagynak meg nálam, tulajdon maga keze írásából, mellyeket lipsiai Professor Bél Károly halála után való hagyományából Lipsiai Auction vettem meg, mellyek hihető Attya halála után maradtanak reá. Ezeknek Foglalatyaikat rövid idő alatt meg fogom Postán küldeni. Ezenkívül vagyon Bornemisza Péter (!) Püspöknek bizonyos Erdélyi Cameralis dolgokat illető vizsgálódása, és az iránt való relatioja, kit is ezen végre Rudolf Császár küldött volt Erdélybe, amikor kevés ideig Erdélyt bírta. Ezen munka majd két kontzbul áll. Az édes Atyámnak is vagynak némelly nevezetes és nyomtatást érdemlő munkátskái: ezek között leg főbnek tartom azt, mellyben az kurutz világnak leg titkosabb, és leg belsőbb historiáját írta le Rákotzinak az külső fejedelmekkel való követségére való nézve. Ezen munkátskára az adott alkalmatosságot Károly Császár idejében, amidőn Rákóczy egy darab ideig a' Muszka Udvarnál tartózkodna: azt kívánta azért Károly Császár meg tudni az Atyámtul, akkor Udvari Cancellarius Groff Zeillern által, ha lehetne é valamitől tartani Rákoczinak ottan való mulatásaira nézve reménylvén hogy ez iránt neki az Atyámnál jobb tudósítást nem tehet mint az ki akkor Rákotzinak a' külső Nemzetekkel való foglalatosságokban (!) leg belsőbb Titoknokja volt;; mellyre nézve az Atyám is ezen dolgokat leg igenesebben is leg igazabban ki tette ugyan, de olly formán, hogy most már minden kérdés nélkül ki nyomtatodhatik és semmi kárt nem okozhat. Ezen munkában igen sok vagyon ollyan, amellyet sehol másutt fel nem találhatni. Kiszándékozott ezeket nyomtatatni Kovátsits Uram is akkor amidőn Kollinovitsnak a kurutz világrul való historiáját ki akarta volt nyomtatatni, de abban ez lett akadályul, hogy a Patronussa valamelly Pétsi Canonok Úr, kis arra költséget kívánt adni meg holt. Le írta az édes Atyám Benderbe való követségét is, a' hová Rákóczitul küldetett, ezen utazásában is vagynak ollyanok a' mellyek megjegyzésre méltók. Még több ilyen aprolékos munkái is vannak az édes Atyámnak közönségesen bízvást el mondhatom, hogy a kurutz világot illető dolgokban seholis annyi különös munka nem találthatik mint énnálam, de ezeknek Catalogussát igen hosszú vólna le írni azértis arra magamnak időt vévén más alkalmatossággal meg fogom küldeni. Ezek mellett álhatatosan maradok

Mlgos Uram Ötsémnek

Igaz Atyafia szolgálja
 Gr. Id. Ráday Gedeon

P. S. Alkalmatosságom adattatván az Atyámnak azon munkátskáját, mellyben a kurutz világnak titkos dolgait le írja, párban le írva meg fogom küldeni: ugyan akkor, ha az alkalmatosságot hitelesnek látom, az első esztendőre le teendő tíz Aranyatis meg küldön.³³

³³ Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjá Történeti Levéltára. A Teleki-család kendilónai levéltára. Levelezés.

E válasz részben megismétli az ARANKÁnak szóló 1791. augusztus 20-án kelt levelet, részben többet tartalmaz az ott közölteknel. RÁDAY a társaság pénztárosának, TELEKI Lászlónak címezi a levelet, aki közeli rokona, huga unokája, s a megszólítás egyszerre utal a családi kapcsolatra és érzékelteti a levél hivatalos jellegét is. Gyűjteményének BÉL Mátyás-kézirateit ezúttal nem sorolja fel egyenként cím szerin, csak sommásan utal rájuk, újra megemlíti viszont, hogyan kerültek birtokába, ezzel is hangsúlyozva jelentőségüket. BÉL Mátyás műveinek ismételt felajánlása arra vall, hogy RÁDAY nem helyi jelentőségűnek tekintette a Kéziratkiadó Társaságot, hanem Erdély határain túlmutató fontos vállalkozásnak, hiszen e kéziratok nem szorítkoztak Erdély természeti és gazdasági viszonyainak leírására. Ez a passzus egyúttal időben is hidat ver a 18. század eleji tudományos honismereti tevékenység és a századvég hasonló törekvései között, RÁDAY személye megteremti közöttük a folytonosságot, mert bár maga nem volt BÉL Mátyás tanítványa, de az ő felügyelete alatt végezte tanulmányait Pozsonyban, s ott tanulta meg becsülni tudományos jelentőségét.³⁴ PARÉCHITIUS munkáját ezúttal nem említi meg, de az erdélyi vonatkozású BORNEMISZA Pál-féle irat természetesen most is szerepel a felsorolt kéziratok között. A levél legfontosabb, leghangsúlyosabb része olyan új témáról szól, amely az ARANKÁnak írt korábbi magánlevélben még nem szerepelt: RÁDAY Gedeon kiadásra kínálta a Kéziratkiadó Társaságnak, apjának, RÁDAY Pálnak, a RÁKÓCZI-szabadságharc diplomatájának örökésképpen reá szállt politikai írásait. Részletes érveléssel bizonyítja, hogy megérett az idő közzétételükre. Elmondja, hogy a legfontosabb darab eredetileg SEILERN gróf felszólítására, voltaképpen az uralkodó informálására készült, s hangsúlyozza, hogy „most már” nem lehet baj közreadásától. Bizonyára azt a közlést is burkolt rábeszélésnek szánta, hogy már korábban volt szó a kiadásról, s hogy az ARANKA által annyira tisztelt KOVACHICH Márton György publikálási szándékát nem egyéb ok, mint anyagi nehézségek, a költségeket vállaló mecénás halála hiúsította meg. RÁDAY szándékát bizonyosan nagy mértékben motiválta a nemzeti szellem általános megerősödése; hogy a RÁKÓCZI-korral kapcsolatos munkák megjelentetésének reális lehetősége volt ekkor, azt MIKES leveleinek első nyomtatott kiadása tanúsítja. A politikai közhangulat hatása mellett azonban feltehetően ARANKA 1791-es lajstromának tanulmányozása is hozzájárult levele megírásához: már az első listán több, a kuruckorra vonatkozó történeti kézirat címe szerepelt, köztük KOLINOVICSnak az a műve is, amelyre RÁDAY is utal KOVACHICH kiadási tervével kapcsolatban, továbbá a *Rakozische Manifeste mit einer Geschichte der Rakozischen Unruhen*, az *Anonymi Geschichte des Kuruzischen Krieges* és a *Görgénynek Kurucz Világi állapovja* című munkák. A levélnek kétségkívül ez a leglényegesebb mondanivalója, s mintha ennyi érvet sem tartana elegendőnek, az utóiratban még egyszer visszatér a témára, újból s még határozottabban ígéri, hogy lemásoltatja, és elküldi a kuruckorról szóló iratok szövegét a társaságnak. Ezzel együtt említi a tíz arany támogatás elküldését is, ami — bár nyilvánvalóan nem presszióknak szánta — ugyancsak azt a meggyőződést erősíti a levél olvasóiban, hogy RÁDAY Pál kézirateinak megjelentetése fiának különösképpen szívügye volt.

RÁDAY Gedeon mellett bizonyosan mások is bejelentettek a társaságnak a tulajdonukban őrzött kéziratokat. A következő évben ARANKA még aktívabb gyűjtőmunkába fogott; a Kéziratkiadó Társaság megbízásából bejárta a Szé-

³⁴ GÁLOS Rezső: Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról. = ItK 1953. 268—269.

kelyföld egy részét, ahol legfőbb célja BENKŐ József kéziratgyűjteményének megtekintése és számbavétele volt. Bár látogatása alkalmatlan időben történt — Benkő nemrégiben költözött át Köpecre, kéziratának nagy része Középaftán maradt, s egyébként se volt jó egészségi állapotban —, ARANKA hosszú listán sorolhatta fel a látott kéziratokat. Ugyanezen az úton Aranka más személyek birtokában levő kéziratokról is jegyzéket készített a társaság számára.³⁵ A következő évben, 1794-ben Magyarországra utazott, ahol többek között információkat gyűjtött a Pesten, vidéken, sőt Bécsben őrzött fontosabb kéziratgyűjteményekről. Számba vette HEVENESI, KAPRINAY, WAGNER és PRAY kéziratait az Egyetemi Könyvtárban, dobai SZÉKELY Sámuel, KOLLÁR Ádám, CORNIDES Dániel, BENCZUR József, HADIK András, BATTHYÁNY József, SZÉCHÉNYI Ferenc, FESTETICS György, SZIRMAJ Antal, JANKOVICH Miklós, KOPPI Károly és KOVACHICH Márton György gyűjteményeit, vagyis szinte minden nevezetesebb korabeli kézirat-kollekciót, néhányat személyesen is meglátogatótt, pl. az Egyetemi Könyvtárét, BATTHYÁNY József primását, TELEKI Józsefét, PRÓNAY Sándorét, KOVACHICHét és jegyzeteket készített állományukról.³⁶ A gyakorlati hasznon felül, amit a megismert történeti kéziratok számának gyarapodása jelentett a társaságnak, nem kisebb jelentőségű eredménye volt e magyarországi utazásnak, hogy ARANKA — elsősorban bizonyára KOVACHICH személyes hatására — ettől fogva világosabban látta a forráskiadás problémáit, mint korábban. Felismerte, hogy a Kéziratkiadó Társaságnak meg kell osztoznia a feladatokon másokkal, tudatosan kikapcsolta a társaság programjából az oklevelek, törvények, rendeletek, békeszerződések stb. közreadását, s úgy határozott, hogy az elbeszélő történeti kéziratok publikálására koncentrálja a társaság erőit. Tudatosá vált benne az is, hogy az elbeszélő jellegű kéziratoknak más, általánosabb jelentőségük is van, s nem tekinthetők csupán történeti forrásoknak, erre utal, amikor kijelenti, hogy az ilyen munkákból megismerhető az emberi természet.

A körlevél szétküldése, majd ARANKA utazásai nyomán tetemesen megnövekedett a társaság által számontartott vagy a gyűjteménye számára megszerzett történeti kéziratok száma. Az első, *Az Erdélyi Kéz-íráásban levő történet íróknak esztendő szám szerént való Laistroma* című jegyzék — mint már említettük — még az alapítás előtt készült, 1791-ben s ARANKA mentegetőzve szól hiányosságairól, melyeket azzal magyaráz, hogy sebtében kellett összeállítania a listát, hogy mielőbb nyomdába küldhesse. Elkészítésében két segítőtársa volt: SZATHMÁRI PAPP Mihály kolozsvári professzor, aki az országgyűlés által a Nyelvmívelő Társaság ügyében kiküldött deputációban is szerepelt, és BENKŐ József, aki már korábban nagy érdemeket szerzett a történeti kéziratok gyűjtése és feldolgozása terén.³⁷ Ez az első lista 111 tételt tartalmaz, nagyjából időrendben, a legkorábbi a 15. század végéről való *Kászon-Szék eredete* című kézirat, a legkésőbbi datált darab 1764-ből származik. ARANKA már ekkor „catalogue raisonné”-t szeretett volna készíteni, de a sietségen kívül talán a hozzáértés hiánya is akadályozta célja elérésében. A kéziratok címen kívül csak a felőltt évkörét adja meg a leírásban. A második lista, amely a Kéziratkiadó Társaság

³⁵ *Aranka György jelentése székelyföldi tudományos utazásáról.* (Másolat.) MTAK Kéziratár RUI 2-r. 7. 12. v. — 15. f. Nyomtatásban: VASS József i. m. 404—408.

³⁶ *A MNyT munkáinak első darabja.* Szeben, 1796. 186—187.

³⁷ Jakab Elek i. m. 261. — Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955. 106.

addigi történetéről szóló fontos bevezetéssel, a „Magyar Nyelv Mívelő Társaság munkáinak első darabja” című kötetben látott napvilágot, nemcsak jóval bővebb az elsónél, de igényesebb módszerrel is készült. 224 tételből áll, ebből 103 már az első lajstromban szerepelt; 8-at nem vett át ARANKA az újabb összeállításba. Ezek részben nyilvánvalóan nem erdélyi vonatkozású kéziratok, néhány esetben nem állapítható meg a mellőzés oka. A jegyzék nagyrészt latin nyelvű munkákat tartalmaz, mintegy negyedrészen magyar, egy-két esetben német és francia nyelvű művek is találhatóak benne. A második jegyzék többlet-anyagában (121 tétel), ott találjuk a RÁDAY Gedeon levelében jelzett kéziratok közül BORNEMISZA Pál *Relatióját* 1552-ből, és RÁDAY Pál egyik munkájának címét: *Descriptio Historiae arcanae Thumultus Rakotziani per Paulum de Rhada*,³⁸ továbbá ARANKA magyarországi gyűjtőútjának eredményeként olyan darabok címét is, amelyek ARANKA *A magyarok történeteinek régebb eredeti kútfejeinek Laistroma* című jegyzékében mint TELEKI József sziráki gyűjteményében őrzött művek szerepelnek.³⁹

ARANKA ebben a második listában arra is kísérletet tesz, hogy a pusztai időrendi felsoroláson kívül pontosabb adatokat közöljön a kéziratokról, bár eljárása nem mindig következetes. Tipográfiaileg jelzi pl. a kézirat nyelvét: a latin és német címeket kurzívval szedette. Néhány, ugyancsak kurzívval szedett latin nyelvű cím után azonban külön közli, hogy a szöveg magyar nyelvű. Ahol maga konstruálta a címet, mint *Rákóczi Ferenc Frantzia levelédezése* esetében, nem kurzíválta a szöveget, bár a kézirat nyilvánvalóan nem magyar nyelvű. Minthogy a társaság nemcsak másolatokat gyűjtött, hanem, ha lehetett, eredeti darabokat is megszerzett gyűjteménye számára, ARANKA ezt is jelzi a cím után, s közli, ha verses munkáról van szó. Nyomatott műveknél hangsúlyozza a könyv ritkaságát, hogy az új kiadás szükségességét indokolja vele, így TAURINUS *Stauromachiája* és BOCIUS *Res gestae in Hungaria et Transylvania* című műve esetében. Néhány alkalommal rövid annotációt is közöl, pl. ANDLER *Memoria belli Hungarico-Turcicija* után megjegyzi:

„Igen szép: Zrinyi Miklós ditsérete, és Montecuculival való egyben hasonlítása”, vagy „I. Apaffi Mihály Fejedelem Protocolluma. Benne: az 1666-beli Békesség pontjai, 1556-ban Iffjú János Király utazása és magának Apaffinak sok szép levelei” és így tovább.”

A második lista megjelenése 1796-ban lényegében a Kéziratkiadó Társaság története első szakaszának zárókövét jelenti. Nem mintha véget ért volna a gyűjtőmunka: ARANKA már 1797-ben újabb székelyföldi utazásra indult, s tovább gyarapította a társaság kéziratának számát. Az 1797-es év legfőbb jelentősége azonban a társaság története szempontjából első kiadványának, az EDER József Károly-szerkesztette *Scriptores Rerum Transilvanivarum* első kötetének megjelenése volt.

A Kéziratkiadó Társasággal kapcsolatosan igen sok a megoldatlan probléma, nem egy felvetődő kérdéstről hiányosak az ismereteink. Sokrétű kutatómunkára van szükség — elsősorban ARANKA levelezésének ilyen szempontból való kiaknázásával — olyan kérdések tisztázására — hogy csak néhányat említsünk a fontosabbak közül —, mint pl. az, hogy kik voltak a társaság munkás tagjai

³⁸ *A MNyT munkáinak első darabja*. Szeged, 1796. 192, 200.

³⁹ Erdélyi régi kéziratokra vonatkozó levelezés. MTAK Kézirattár Ms 10. 357/r. 8, 12, 16. tétel.

és milyen feladatokat szándékoztak elvégezni. Külön figyelmet érdemel köztük BENKŐ József személye, akinek ARANKÁHOZ és a társasághoz fűződő kapcsolatairól MIKÓ Imre több mint száz éve megjelent monográfiájában olvashatunk mindmáig érvényes megállapításokat.⁴⁰ Nem tudjuk, volt-e tervszerűség a kiadandó kéziratok kiválasztásában. Az, hogy ARANKA maga a lista két első, tehát legrégebbi tételét szándékoztatt feldolgozni, esetleg arra mutat, hogy a források korai volta valamiféle koncepció szempontja lehetett. Ugyanakkor azonban olyan nyilatkozatát is ismerjük, amely szerint a munkatársak tetszésük szerint választhatták ki a feldolgozandó műveket.⁴¹ JAKAB Elek felveti, de nem dönti el a kérdést, volt-e köze a társaság kiadói tevékenységéhez HANER János Jeremiás postumus munkájának, a *De Scriptoribus Rerum Hungaricarum et Transylvanicarum saeculi XVII.* című kötetnek, melynek előszavában a közreadó a magyarországi és erdélyi philohistorokhoz (de nem a társasághoz!) fordul. Nem oldja meg a kérdést az sem, hogy ARANKA 1796-os listáján a következő megjegyzést fűzi HANER *Adversaria de Scriptoribus Rerum Hungaricarum et Transylvanicarum* címen szereplő kéziratához: „Éppen most nyomtattatik ki Szebenbe.”⁴² A felvetődő kérdéseket hosszan lehetne még tovább sorolni.

A Kéziratkiadó Társaság kiadványaival kívánta viszonyozni a pártfogók anyagi támogatását. ARANKÁT, miután 1794-ben tett reménykedő kijelentése az első kötet közeli megjelenéséről nem vált valóra, az évek múlásával egyre jobban nyomasztotta a tartozás érzése. Levelezőpartnerei tudakozódását sürgetésnek érezte, s gondterhelten számolt be BÁNFFY Györgynek a Bécsből és Magyarországról kapott érdeklődő levelekről.⁴³ Az ÉDER-szerkesztette, 1797-ben majd 1800-ban megjelent köteteket azonban nem követték újabb publikációk. A közreadás messze elmaradt az eredményes gyűjtőmunka mögött, s ezt utóbb DÖBRENTEI Gábor a társaság történetére visszapillantva a következő sóhajtásban foglalta össze: „Bár következett volna az Aranka összeírta 221 kéziratnak legalább a veleje!”⁴⁴

DÓRA F. CSANAK

La fondation de la Société pour la Publication des Sources Historiques Transilvaines

La Société pour la Publication des Sources Historiques Transilvaines se réalisa en rapport étroit avec la Société Transilvaine pour la Défense de la Langue Nationale au cours de la diète transilvaine de 1790–91. Cette dernière société se proposa — entre autres — comme but la popularisation de l'histoire nationale; la réunion aussi bien que la publication des sources historiques était donc de première nécessité à cette fin.

⁴⁰ Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*. Pest, 1867.

⁴¹ *Aranka György jelentése székelyföldi tudományos utazásáról*. (Másolat.) MTAK Kézirattár RUI 2-r. 7. 15. v.—16. f. — A MNYT munkáinak első darabja. Szeben, 1796. 180.

⁴² Jakab Elek i. m. 349–350. — a MNYT munkáinak első darabja. Szeben, 1796. 204.

⁴³ Tudakozó levelet írt pl. TELEKI Domokos (*Aranka Györgyhez írt ismeretlen levelek*. Közli CSÜRY Bálint. = ItK 1935. 35.), galántai FEKETE János (MTAK Kézirattár K 684, II. 117.) és galántai FEKETE István (JAKAB Elek i. m. 361.) — *Aranka György ismeretlen levele gróf Bánffy Györgyhez, Erdély kormányzójához*. Közli Jancsó Elemér. = ItK 1938. 66–67.

⁴⁴ *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei I.* Pest, 1833. 35–36.

L'objet de l'essai est d'éclaircir la destination de la société, le rôle du gouverneur de Transylvanie et celui de György ARANKA dans la fondation, le nombre des mécènes et la quantité des fonds matériels du travail. La publication d'une circulaire inconnue de la société concernant la collection des manuscrits historiques dispersés, celle d'une réponse à cette circulaire, écrite par le grand amateur des sciences, Gedeon RÁDAY, offrant les mémoires politiques de son père, secrétaire du prince RÁKÓCZI, relatifs aux négociations diplomatiques au début du XVIIIe siècle, souligne les rapports de la société et des courants politiques de la fin de XVIIIe siècle.

L'essai fait l'analyse des deux catalogues de manuscrits historiques publiés par György ARANKA. — La première période de l'histoire de la Société se termine par la parution de deux volumes intitulés *Scriptores Rerum Transilvanicarum*.

GERHARD STEINER

Das Ungarnbild des deutschen Verlegers Joseph Meyer

Am 1. August 1976 feierte der volkseigene Betrieb Bibliographisches Institut in Leipzig, das bedeutende deutsche Verlagsunternehmen, das besonders durch MEYERS LEXIKON bekanntgeworden ist, seinen 150. Geburtstag. Dabei tritt wiederum der Gründer dieser Verlagsanstalt, Joseph MEYER (1796—1856), in unseren Blickpunkt. Es gibt eine Reihe von Würdigungen dieser unternehmenden und erfolgreichen Persönlichkeit, aber noch nie wurde bisher die beachtliche Haltung, die MEYER Ungarn gegenüber einnahm, einer Betrachtung unterzogen.

Als ein progressiver, einer demokratischen Ordnung zugewandter, politisch außerordentlich interessierter Mann suchte MEYER die Entwicklungstendenzen in der Geschichte der Völker zu erkennen. So wandte er auch Ungarn bereits seine Anteilnahme zu, bevor dieses Land durch die Ereignisse von 1848/49 allgemein in den europäischen Ländern eine stärkere Beachtung fand.

Joseph MEYER gab von 1833 an in seinem Bibliographischen Institut zu Hildburghausen, Amsterdam und Philadelphia ein bemerkenswertes jährliches Buch heraus: *Meyer's Universum oder Abbildung und Beschreibung des Sehenswertesten und Merkwürdigsten der Natur und Kunst auf der ganzen Erde*. Dieses Werk erreichte schnell weiteste Verbreitung. Es erschien eine Zeitlang in 12 Sprachen für 80 000 Abonnenten. In ihm wurden hervorragende Stahlstiche von Landschaften, Städten, bemerkenswerten Persönlichkeiten und historischen Ereignissen durch geistvolle, kurzweilige, freimütig-bekennerische Essays erläutert, die MEYER für die 17 ersten Bände selbst schrieb. In diesem Werk vertrat er von Anfang an die Haltung, zu der er sich nach der gescheiterten Revolution von 1848/49 mutig bekannte.

„Freiheit und Recht für alle Völker unablässig fordernd, will er die Humanität als das höchste Ziel des Menschenlebens geltend machen, und aus derselben Quelle fließt der unauslöschliche Haß des Verfassers gegen alles, was geschieht und geschehen soll, um die Menschheit von diesem Ziele abzulenken oder an der Verfolgung desselben zu hindern. Wo er es gewahr wird, da schlägt er drein mit dem scharfen Gedankenschwerte, und es kümmert ihn nicht, ob er Ritter treffe oder Pfaffen, Fürsten oder Könige.“¹

Daß MEYER sich mit dieser Haltung oft den Schikanen der reaktionären Behörden vor und nach 1848 aussetzte, die wiederholt das *Universum* verboten, ist verständlich. Verständlich ist auch, daß er sich von vornherein gegen eine solche fortwährende Schädigung des Absatzes und Beeinträchtigung seiner Abonnenten sicherte: So war er genötigt, für Österreich meist eine

¹ Im Vorwort vom 14. Bd. des *Universums*.

Auflage mit einem weniger verfänglichen Text zu drucken, den seine Betriebsangehörigen den "dummen" Text nannten.

In dem 1840 erschienenen Band des *Universums* nun bringt MEYER einen Stahlstich *Ofen und Pesth* und dazu auf 6 1/2 Seiten² eine ausführliche Darstellung, die — weit über eine Schilderung der Doppelstadt hinausgehend — sich grundsätzlich mit der ungarischen Situation dieser Zeit beschäftigt. MEYER verstand es vortrefflich, sich aufgrund des ihm von gewiß sehr guten Gewährsleuten vorgelegten Materials eine der Realität nahekommende Ansicht von Geschichte und Zustand des zu Beschreibenden zu bilden und sie anschaulich darzustellen. So gibt MEYER aus deutscher Sicht ein essayistisches oder sogar aphoristisches Bild des Ungarn, das nach der Landtagsperiode 1839/40 mit dem Kampf für bürgerliche Reformen und nationale Selbstbestimmung in eine neue Phase trat. Er geht davon aus, daß die Ungarn, die von den Hochebenen Mittelasiens in die weiten Niederungen der Donau herabkamen, um eine neue Heimat zu suchen, als das jüngste Volk Europas dank der Wechselbeziehungen der die Nationen vorwärtstreibenden Triebfedern, "fortgerissen wurden in das Kulturstreben der westlichen Völker", was eine allmähliche Änderung der sozialen Zustände und eine "Umwandelung in der äußern Physiognomie des Landes" mit sich gebracht habe. Ungarn habe sich "zu einem der gesegnetsten Länder erhoben, für dessen Überfluß nur Märkte zu schaffen sind, um es zu einem der reichsten des Erdbodens zu machen". Bisher im wesentlichen nur als "der westliche Grenzwächter gegen den Andrang der Türken und Slaven" beachtet, eile es "rasch vorwärts auf der europäischen Rennbahn der Bildung".

„Obschon nur erst der geringste Teil des geistigen Lebens in Ungarn sich in Sprache und Literatur abspiegelt, so sind beide, denen man noch vor wenigen Jahrzehnten im Literaturstaat das Bürgerrecht verweigerte, doch schon zu hohen Ehren gekommen, und ungarische Dichter und Gelehrte empfangen die Huldigungen Europas. Ungarischer Unternehmungsgeist auch, durch vaterländischen Sinn veredelt, bleibt vor dem keines Volkes zurück; er erschreckt nicht vor den großen Forderungen der Zeit und zeigt der Aufgabe, die diese stellt, sich gewachsen. Er trockenet die ungeheuren Sümpfe zu Weiden und Feldern aus, macht die Donau zur großen Straße zwischen Europa und dem Oriente, baut Kanäle und Eisenbahnen und sucht für die Produkte des Landes Absatzquellen in den entlegensten Ländern.“

Der Hinweis auf die Eisenbahnen in dem 1840 veröffentlichten Artikel ist ein Vorgriff auf die Zukunft, da ja erst sieben Jahre später die erste ungarische Eisenbahn (zwischen Pest und Szolnok) eröffnet wurde. MEYER war zweifellos als ein ab 1838 aktiver Projektant eines deutschen Schienennetzes über die ungarischen Eisenbahnbaupläne unterrichtet.

Es liegt in der Schilderung des *Universums* ebensoviel Sympathie mit dem ungarischen Volk wie eine für damalige Verhältnisse gute Vertrautheit mit dessen historischer Situation. Im weiteren weist MEYER darauf hin, daß die zivilisatorischen Fortschritte Ungarns erst nach der Befreiung vom Türkenjoch voll wirksam werden konnten. Er schildert eindrucksvoll die politischen und wirtschaftlichen Folgen der türkischen Unterdrückung. Nachdem aber der Halbmond für immer im Ungarlande erloschen sei, "wuchs das Bewußtsein eigener Kraft, und das Reich kam empor. — Ungarn ist übrigens erst ein Jüngling. Während so viele alternde Völker in Europa keine Zukunft haben, haben

² Seite 109—115.

die Ungarn sie noch vor sich." Die letzten beiden Sätze klingen wie ein Protest gegen das viel besprochene, vor mehr als einem halben Jahrhundert niedergeschriebene Wort HERDERS vom möglichen baldigen Aussterben der ungarischen Sprache.³

Die weitere Darstellung Pests und Ofens durch MEYER birgt viel Interessantes. Zunächst einmal sieht er die beiden Städte 1840 bereits als Einheit: "Pest mit Ofen ist Ungarns Herz und Hauptstadt; der Hauptsitz des Handels, der Bildung und Gelehrsamkeit des ganzen Reichs." Pest wird von Jahr zu Jahr "durch hunderte von neuen Häusern vergrößert, und man mag es ohne Übertreibung zu den blühendsten und prachtvollsten Städten des östlichen Europas zählen." Das bunte Leben am Strom, das Treiben auf den Marktplätzen, die Folgen der furchtbaren Verwüstung vom Frühjahr 1837, die Bildungsstätten, die bemerkenswerten Bauten werden uns vor Augen geführt. Während der beiden Hauptmärkte, der Glanzzeit des Pesters Verkehrs, trage die Stadt "die Physiognomie einer Weltstadt, gleichsam in Vorbedeutung ihrer künftigen Größe". Das Leben sei in Pest voller Genuß, und jener Reisende, der die Stadt das Paradies der Schlemmer genannt hat, habe wohl kaum zuviel gesagt. Wir werden an PETŐFIS fünf Jahre später geschriebenes Gedicht *Pest* erinnert, wenn wir im *Universum* lesen:

„Die Menge müßiger und reicher Menschen, welche hier dem Vergnügen ausschließlich leben, ist sehr groß und vermehrt sich mit jedem Jahr in dem Verhältnis, als der Geschmack des ungarischen Adels an dem Leben in der Hauptstadt zunimmt. Daher die Menge prachtvoll eingerichteter Hotels, in deren eleganten Salons man zu jeder Tageszeit zahlreiche Gesellschaft findet.“

Reges Leben pulsiert auch in den zum Teil kostbar ausgestatteten Kaffeehäusern: "Nachmittags drei Uhr schon sind diese Lieblingsorte der Pester meistens gedrängt voll, und erst um Mitternacht wird es lichter und einsamer." Gegenüber Pest wird Ofen als Stätte historischer Erinnerungen (Corvinus-Bibliothek), als Kurort (Bäder mit "gelind wirkendem Schwefelwasser") und in seiner landschaftlichen Schönheit geschildert:

„Man nimmt ein Bad, einige Gläser von der Trinkquelle, einfach oder mit Milch vermischt, horcht der herrlichen Militärmusik zu und macht dann eine Promenade in die mit Wald und Felsen, Weingärten und Feldern im bunten Wechsel besetzten Berge hinter Ofen, wo jeder Gipfel imposante oder anmutige Fernsichten über beide Städte und ihre Umgebungen gewährt; oder läßt den Blick über das Pester Häusermeer in die Ebene irren, die nur der Horizont abzugrenzen scheint und Gefühle wie beim Anblick des Ozeans hervorruft.“

Joseph MEYER, der selbst höchst versierte und erfolgreiche Kaufmann und Industrielle, immer bedacht darauf, daß mit wirtschaftlichem Fortschritt die Emanzipation des Bürgertums und die Wohlfahrt der ganzen Nation einhergeht, richtet seinen Blick vor allem auch auf die ökonomische Entwicklung Ungarns und sieht sie 1840 so:

„Der in reißender Progression zunehmende Produktenreichtum des Landes, welcher auf der großen, natürlichen Fruchtbarkeit als auf fester Basis ruht; die stete Vermehrung der Kommunikationsmittel; die wichtige merkantile Stellung, welche Ungarn, seit-

³ Siehe hierzu Gerhard STEINER: *Die Anfänge der Rezeption des ungarischen Volksliedes in Deutschland*. In: Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen, hrsg. von L. MAGON, G. STEINER u. a. Berlin 1969 S. 248 ff.

dem die Donau dem Weltverkehre wieder geöffnet ist, erhalten hat, und viele andere günstige Umstände lassen für keinen, der die Fortschritte Pests seit ein paar Jahrzehnten beobachtet hat, einen Zweifel übrig, daß es bald in die vorderste Reihe der Plätze für den Weltverkehr treten muß. . . . Die meisten der zur Ausfuhr bestimmten Produkte werden auf den großen Gütern in kaum glaublichen Massen gewonnen, welche, in die Speicher der Hauptstadt niedergelegt, da die Käufer erwarten. Man sieht in Ungarn z. B. Schafherden von 10—40 000 Stück. Der jährliche Ertrag veredelter Wolle übersteigt jetzt 300 000 Zentner, was allein einen Wert von 30 Millionen Gulden ergibt. Dies ungeheure Geschäft geht durch Pester Hände; ebenso das mit Wachs, Honig, Wein usw., von welchen Waren immer große Vorräte lagern. Ganz eigentümliche Verhältnisse kommen dabei dem Pester Handelsstande sehr zustatten und geben die Produzenten in seine Hand. Vom reichsten Magnaten an bis auf den kleinsten Grundherrn herab sind nämlich in allen Abstufungen eine Menge Individuen, die sich in steter Geldverlegenheit befinden und sich um jeden Preis Geld verschaffen müssen. Das gewöhnliche Verfahren ist, an den Pester Kommissionär, Großhändler oder Bankier Verkäufe von Produkten auf mehre[re] Jahre hinaus, zu niedrigen Preisen, zu machen und einen Teil des Belaufs als Vorschüsse zu empfangen, die überdies hoch verzinst werden, und selten hat ein solcher Gutsbesitzer Energie genug, sich jemals wieder von seinem Pester zu befreien. So ist es denn leicht erklärlich, wie unternehmende Geschäftsleute, die über Kapitale zu verfügen haben, große Reichtümer in Pest sammeln und sich zum Besitze von Millionen emporschwingen können."

Auf die akuten österreichisch-ungarischen Beziehungen geht MEYER in seinem zu der Zeit, als KOSSUTH aus dem Gefängnis entlassen wurde, verfaßten Artikel nicht ein. Aber 10 Jahre später, 1851, finden wir in MEYERS *Großem Conversations-Lexicon* einen 37 Spalten langen, durchweg sympathisierenden, informations- und kenntnisreichen Artikel über KOSSUTH, in dem es über die Zeit um 1840 heißt:

„Das Ganze hallte wider von den donnernden Reden der Oppositionsmänner, welche die Verletzung der verfassungsmäßigen Rechte und Privilegien ins Sonnenlicht stellten. Die Männer der Regierung konnten kaum eine Entschuldigung vorbringen; die Willkür und brutale Gewalt waren nicht zu rechtfertigen. Der Haß und die Verachtung der österreichischen Regierung durchdrang alle Klassen der Bevölkerung, und es bedurfte gar keiner Agitation, um eine Majorität gegen dieselbe zu erzielen. Man gab die Hoffnung auf, jemals von diesem Regimente die Konstitution aufrecht erhalten, zeitgemäß reformiert und das Gesetz beachtet zu sehen . . . Man erblickte kein Heil in der deutschen Regierung, und selbst die Deutschen Ungarns schlossen sich aufrichtigen Herzens den freisinnigen Magyaren an."

Es verwundert uns nicht, daß Joseph MEYER, der temperamentvolle Führer der südthüringer radikalen Demokraten, in der Revolution von 1848/49 ein Wortführer der revolutionären Erhebung wurde. Als er jedoch zu ahnen begann, daß der revolutionäre Schwung in Deutschland ersterben wird, ohne Früchte getragen zu haben, vergleicht er in einem Brief an seinen Sohn vom 25. Mai 1849 bitter die deutsche Lahmheit mit der ungarischen und französischen Energie. Er meint, es gäbe in der "großen Nation", wie er die Deutschen sarkastisch nennt, keinen, der Revolution machen könne als Friedrich HECKER allein, und fährt fort:

„Nun — Kossuth bringt sie uns wohl noch fix und fertig, oder der gallische Hahn kräht sie vom Straßburger Münster herüber. Beide Chancen sind ganz ernstlich und haben zur Zeit viel für sich. So viel ist ganz sicher: allein macht sie der Michel nicht, auch mit dem Hecker nicht: Es ist seiner Natur zuwider, die es nimmer weiter bringt als zwischen Tür und Angel."⁴

⁴ Johannes HOHLFELD: *Das Bibliographische Institut*. Leipzig 1926. S. 115 f., die folgende Anführung S. 117.

Und ärgste Enttäuschung wie tiefstes Mitgefühl mit allen Nationen, deren revolutionäres Streben unterdrückt wurde, liegen in den Zeilen, die MEYER am 24. Oktober 1850 an seinen Sohn schrieb:

„Das sündenbeladene Volk, dies anspeienwürdige Werkzeug der Despotie, das die Freiheit mordet überall, wohin seine Herren es senden — in Polen, in Italien, in Ungarn, — diese niederträchtige Bestie, deren Jungen die eigenen Väter schlachten, wenn die Treiber und Züchter es verlangen: die ist nichts weiter wert als den Halsring des Leib-eignen . . .“

Die demokratische Gesinnung des engagierten, couragierten Achtundvierzigers atmen fast alle Seiten des bereits erwähnten von Joseph MEYER herausgegebenen *Großen Conversations-Lexicons*, dessen 46 Bände in Großoktav von 1840 bis 1852 erschienen sind. So ist es nicht verwunderlich, daß darin alle Ungarn betreffenden Artikel von einer Zuneigung für das ungarische Volk durchpulst sind, die zum großen Teil auf die revolutionären Taten und den Freiheitskampf der Ungarn zurückzuführen ist.

Greifen wir einiges kulturgeschichtlich Interessante aus dem 25 Spalten langen Artikel *Pesth* (1850) heraus! Merkwürdig und originell findet der Verfasser das Baron-Brudern- oder Pariser-Gäßchen, "das, 200 Fuß lang, ganz nach Art der pariser Passaden gebaut, mit Portalen geschmückt, mit Glas gedeckt ist und 32 elegante Verkaufslokale enthält". Großen Geschmack erkenne man "in der Auslegung der Waren des Kunstfleißes . . . daß man viel Unterhaltung und Genuß findet, wenn man stundenlang die Straßen auf- und abgeht und an den Läden verweilt, die des Schönen, Kunstreichen und Prachtvollen so vieles enthalten, das mit wahrem Kunstsinn und feinem Geschmack ausgestellt und geordnet ist." Innerhalb der schwungvollen Darstellung des bunten Lebens der Märkte heißt es: "Am Eingange des Marktes sitzen in langer Reihe die Paprikahändlerinnen, welche ganze Mehlsäcke bis an den Rand voll des roten Staubs vor sich stehen haben, von welchem für unsern Gaumen eine Messerspitze hinreicht, das beste Gericht zu verderben." Am Donaustrand herrscht ein Leben und Treiben, "wie es nur wenige Städte haben und wie es in dieser Art keine einzige auf dem europäischen Kontinent bietet". Der Fischmarkt dort ist zwar kleiner als der pariser, hat aber wie dieser seine Poisarden, "nur mit dem Unterschiede, daß die hiesigen meist recht hübsch sind". Der ganze Artikel, mit vielen soziologischen und wirtschaftlichen Angaben durchsetzt, mit ausführlicher Behandlung des neuen ungarischen Wechselkodex und der Bemühungen, die nationale Wirtschaft, Handel und Industrie ("ungarischer Industrieverein") vorwärtszubringen, liest sich wie ein guter Werbe-prospekt für die Stadt. Mittendrin findet sich die Bemerkung, daß die Pester Polizei "bis zur neuerlichen Einführung des Belagerungszustandes, dieser großen Märzerrungenschaft für die gekrönten Tyrannen, nichts weniger als lästig streng sein konnte. Nichts in der Welt haßt der Ungar mehr als eine beengende und in seine öffentlichen Angelegenheiten sich mischende Polizei." Bei allen Belustigungen, öffentlichen und privaten, bemerke man "einen hohen Grad von Dezenz, welcher den Reiz des hiesigen, im vollsten Sinne des Worts schönen Geschlechts noch erhöht". Die Würde, die im ungarischen Nationalcharakter liege, habe sich auch auf die hiesigen Deutschen übertragen, "und sie gibt jeder Versammlung, sei sie zum Vergnügen oder zu ernstern Zwecken, etwas Imponierendes, was man nicht überall findet". Es wird ein liebliches Bild von dem erst 40 Jahre alten "Stadtwäldchen" geboten, das "zu einem der

anmutigsten Vergnügungsplätzen Europas" gestaltet worden sei. Die ausführliche Darstellung der schrecklichen Folgen der Überschwemmung von 1838 beschließt den Artikel über Pest.

Wie stark die Sympathie MEYERS und seiner Mitarbeiter für Ungarn durch die Hochachtung vor dem ungarischen Freiheitskampf beeinflußt ist, zeigt besonders der PETÓFI gewidmete Artikel, der 1850 im gleichen Lexikon gedruckt wurde. Er dürfte eine der ersten deutschen Würdigungen des großen ungarischen Dichters als *Freiheitskämpfer* sein. PETÓFI wird als "magyarischer Dichter, Held und Staatsmann, der Freund und treue Gefährte KOSSUTHS und sein Mitarbeiter an der Wiedergeburt der ungarischen Nation" vorgestellt. Seine Gedichte, heißt es weiter, "atmen die glühendste Begeisterung für die Freiheit Ungarns und geben ein so treues Bild der ganzen Nation mit allen ihren hellsten und dunkelsten Eigenschaften, wie nur je ein Dichter von seinem Volke gegeben. Die üppige Farbenpracht der Bilder, den eigentümlich melancholischen Hauch, der durch seine Gedichte weht, hat er mit fast allen Sängern seiner Nation gemein. Aber die trotzig Siegeslust, der kühne Stolz, die seine Freiheitslieder beseelen, konnten nur unter den Fahnen des großen Agitators, mitten unter den todesmutigen Honveds in solcher Kraft sich entfalten." PETÓFI wird auch unter dem Stichwort *Politische Poesie* (gleichfalls 1850) erwähnt: "Der Freiheitssänger und Kämpfer der Ungarn, Petófi, besiegelte die in seinen begeisterten Liedern ausgesprochene Gesinnung mit dem Tode."

Das ist eine für die deutschen Verhältnisse und Möglichkeiten von 1850, zu der Zeit, als die Reaktion ihre scharfen Krallen auf alle Bereiche des Lebens legte, *erstaunliche Einschätzung* PETÓFIS, besonders, wenn man bedenkt, daß die erste deutsche Ausgabe von *Gedichten Petófis* durch Adolf DUX (Wien 1846) natürlicherweise und die zweite, 1849 in Frankfurt am Main erschienene von KERTBENY, wohl aus Vorsicht noch kein einziges Gedicht aus der Revolutions- und Kampfzeit brachte.

Der Artikel *Ungarn*, 1852 in *Meyers Lexikon* veröffentlicht, stellt mit rund 240 Spalten ein ganzes Buch dar. Allein der Geschichte Ungarns sind über 77 Spalten gewidmet. Noch nie hatte ein deutsches Lexikon so eingehend über Ungarn berichtet, und auch später geschah dies nie wieder. Daneben gibt es aber einen Artikel über *Ungarische Literatur* von 7 Spalten, über *Ungarische Musik* von über 4, über *Ungarische Sprache* von bald 11 und über *Ungarisches Theater* von fast 2 Spalten (alle in einem 1853 erschienenen Band). Der Schwerpunkt in der Unterrichtung über Ungarn ist jedoch in diesem von dem begeisterten Revolutionär von 1848/49 herausgegebenen Lexikon die *Ungarische Revolution*. Diesem besonderen Stichwort sind 130 Spalten gewidmet! Dazu kommen noch 14 Spalten, die unter *Siebenbürgen* den revolutionären Vorgängen, und 17 Spalten, die unter *Türkei* der ungarischen Emigration dorthin gelten. Diese zeitgenössische ausführliche Darstellung der ungarischen Revolution wagte MEYER zu einer Zeit in sein weitverbreitetes Lexikon zu bringen, als er immer wieder Zensurmaßnahmen und Buchverbote über sich ergehen lassen mußte. Im Jahre 1852, als dieser Band vorbereitet wurde, war der unerschrockene Verleger zum zweiten Male, diesmal zu drei Monaten Gefängnis verurteilt worden. Die Solidarität des deutschen Demokraten mit dem ungarischen Freiheitskampf ließ sich MEYER durch keine Repressalien nehmen. Es muß einer eingehenden Untersuchung vorbehalten bleiben, diese den minutiösen Ablauf mit einer bemerkenswerten Informationsfülle darbietende erste größere deutsche Behandlung des da-

mals hochbrisanten Gegenstandes der ungarischen Revolution kritisch zu analysieren; es kann hier nicht auf die einzelnen Punkte des langen Berichts eingegangen werden. Wesentlich ist, daß hinter bemüht sachlichen, unemotionalen Darstellung das Herz, das für den ungarischen Freiheitskampf schlägt, hörbar wird und daß die ganze Schilderung des eben erst in Ungarn Geschehenen der deutschen Reaktion als Kuckucksei ins Nest gelegt wird.

Über die Volksbewegung vom 30. März 1848 heißt es treffend: In Pest habe die Nachricht von der königlichen Revolution (vom 28. März) eine ungeheuere Aufregung ausgelöst.

„Der Sicherheitsausschuß selbst stellte sich an die Spitze der Bewegung, indem er in einer feurigen Proklamation dem Volk erzählte, daß durch neue Hofintrigien alle Märzerrungenschaften wieder aufs Spiel gesetzt seien; das Volk möge auf alles vorbereitet und gerüstet sein. Bisher seien stets nur die Rechte der Dynastien gewahrt worden; es sei endlich Zeit, auch die Rechte des Volkes zu wahren und — wenn nötig — zu erkämpfen. Auch rote Fahnen wurden sichtbar, und man hörte, wenn auch nur vereinzelt, *Eljens für die Republik.*“

Als Einschätzung der Situation vom Sommer 1849 lesen wir nach einer Aufzählung der den ungarischen zahlenmäßig überlegenen Streitkräfte der Österreicher und Russen die folgenden bemerkenswerten Sätze:

„Man hat die Frage aufgeworfen, ob bei dieser Lage der Dinge nicht von vornherein die Niederlage Ungarns, auch ohne Görgeys Verrat, unvermeidlich gewesen. Wir glauben dies nicht! Zuvörderst war es ungarischerseits ein nationaler Kampf und ein Volkskrieg, und schon der Winterfeldzug hatte bereits zur Genüge gezeigt, daß diese Faktoren, wie gering sie auch von den kalt berechnenden Strategeten angeschlagen werden mögen, ein bedeutendes Gewicht in die Schale werfen. Das Mißverhältnis der beiderseitigen Truppenzahl war auch im Januar dasselbe gewesen, wie jetzt, indem die ungarische Armee auch damals kaum zur Hälfte der österreichischen Heermacht gewachsen war . . . Diese in jeder Beziehung im Nachteil befindliche Armee hatte den zweifach überlegenen Feind in mehren Schlachten geschlagen und aus dem Lande getrieben: warum sollte sie dieses Heldenwerk nicht zum zweitenmal vollbringen können, jetzt, wo sie ein sechsmonatiger Feldzug zu den tapfersten Kriegeren herangebildet, ein zweimonatiger Siegeslauf sie mit stählendem Vertrauen und Siegeszuversicht erfüllt hatte, wo sie zweckmäßig organisiert, gerüstet, equipiert, mit allem Kriegsbedarf reichlichst versorgt und von Kommandanten geführt ward, die in kürzester Frist europäische Anerkennung erlangten, wo der Patriotismus und die Begeisterung der ganzen Nation aufs höchste gesteigert und derselben durch die Unabhängigkeitserklärung jeder Rückweg abgeschnitten war?“

Mit den Feinden des revolutionären Ungarn geht der Schreiber des Artikels über die *Ungarische Revolution* scharf ins Gericht. Die furchtbaren Drohungen, die der österreichische Feldzeugmeister Julius Baron von HAYNAU (1786—1853) am 24. Juni 1849 an die Ungarn richtete, fanden den prägnanten Kommentar: „Jedes Wort ein *Henkersbeil*, jede Zeile ein *Galgen*, jeder Satz ein *Schafott!*“ Bemerkenswert ist, daß man im 1850 herausgegebenen Band von *Meyers Lexikon* das Stichwort HAYNAU suchend auf das Stichwort: *Hyäne von Brescia* verwiesen wird. Dort findet man im gleichfalls 1850 verbreiteten Band die Erklärung: „Name, mit welchem die Geschichte der Gegenwart eine der Geißeln bezeichnet hat, welche der Despotismus gegen die im Jahre 1848 erwachte Volksfreiheit schwang. Die Hyäne ist Julius, Freiherr von Haynau, der Henker des edlen Ungarvolkes.“ Die Feinde der um ihre Freiheit kämpfenden Ungarn sind auch MEYERS Feinde.

Mit großer Anteilnahme wird der Zusammenbruch des heldenhaften Kampfes vermerkt, nachdem dargestellt war, wie auch die Festung Komorn dem Feind übergeben werden mußte:

„Am 5. Okt. war somit auch das letzte Bollwerk der ungarischen Trikolore gefallen — das Amt des Rächers begann. Am 6. Okt., dem Jahrestage der Ermordung Latours in Wien, endeten zu Arad teils durch Pulver und Blei, teils durch den Strang die wackeren ungarischen Kriegshäupter . . . Den Hinrichtungen folgten zahllose Verurteilungen und Begnadigungen zu langjähriger Kerkerhaft. Die Männer der Tat waren so lebendig begrabener; die Jugend wurde *assentiert*, der eiserne Arm des *Belagerungszustandes* legte sich auf das unglückliche Land. Man wird uns erlassen, die Einzelheiten dieses letzten Akts der großen Tragödie zu schildern . . .”

Gegen Ende des Artikels werden Passagen aus der Denkschrift von Pál SOMSSICH (1811—1888) angeführt, die als „Ausgangspunkt der wiedererwachten Opposition“ gegen den siegreichen Absolutismus gewertet wird. Das Lexikonkompendium über die ungarische Revolution schließt mit den Worten:

„Aber trotz allen strengen Maßnahmen und allen Lockungen an ungarische Staatsmänner hat die österreichische Regierung es von 1849 an doch nicht weiter gebracht, als daß die Ungarn in kompakter Masse gegen Gesamtösterreich Stellung nehmen, daß ihr Refrain immer derselbe bleibt: *Autonomie Ungarns*.“

Joseph MEYERS Äußerungen zu Ungarn und dessen Freiheitskampf und die umfangreichen Darlegungen in seinem großen Lexikon gehören zweifellos zu den bemerkenswertesten deutschen zeitgenössischen Stimmen. Bemerkenswert vor allem deshalb, weil sie die ausführlichsten Darstellungen aus dem Geiste der Männer sind, die unmittelbar an den deutschen revolutionären Aktionen von 1848/49 teilgenommen haben und sich nach deren Scheitern nicht der Reaktion fügten. MEYER bringt die profundesten und am weitesten verbreiteten zeitgenössischen deutschen Berichte über die ungarische Revolution. Es ist kein Wunder, daß schließlich sein *Großes Conversationslexicon* in Österreich gänzlich verboten wurde. Obwohl ihm dies wirtschaftlich stark traf, ließ er sich dadurch nicht beirren.⁵ Auch mit den ungarischen Artikeln des Lexikons verfolgte der unerschrockene Verleger sein Ziel der progressiven Volksaufklärung, denn, wie er 1852 im Schlußwort seines Lexikons schreibt: „Die Intelligenz aller ist der stärkste Hort der Humanität und Freiheit.“

⁵ MEYER erweiterte nicht nur sein Lexikon 1853/55 um 6 Supplementbände — in denen sich ein 16 Spalten langer Artikel über die ungarische Literatur von 1850 bis 1854 befindet —, er ließ auch 1858/59 alle Bände *unverändert* neu drucken.

A Korunk-kutatás problémái*

1. Tizenöt évfolyam közel tizenötezer oldala — ezzel az impozáns mennyiségi mutatóval lehet formálisan jellemezni a Kolozsvárott 1926 februárja és 1940 szeptembere között megjelent folyóirat ún. „régii” folyamának szellemi teljesítményét. Ha hozzátesszük, hogy szellemisége marxista volt, s hogy — hosszabb-rövidebb életú rokonvállalkozások mellett — szinte egyedül képviselte ebben az időszakaszban Közép-Európában a marxista gondolatot, akkor e teljesítményt joggal nevezhetjük egyedülállónak, olyannak, amely egyetemes jelentőséggel is bír.

A címében is jelzett módon ugyanis kora összképének megragadására törekedett, túllépve a társadalomtudományi és irodalmi folyóiratok addigi gyakorlatán. Ha a társadalomtudományok felől nézzük e meghaladást: többet adott, mint a távoli szellemi elődjének tekinthető *Huszedik Század* — elsősorban azzal, hogy a szociológiai megközelítés mellett képet kívánt adni kora tudományos gondolkodásának egészéről; a szociológia mellé felvonultatva a lélektan, a pedagógia, a filozófia, a természettudományok elvi koncentrációját — szerves ötvözetben a mindenkori marxista politika elméletével. Ha az irodalmi-művészeti szemlék addigi hagyománya felől tekintünk e meghaladásra: azzal adott többet, hogy a művészi jelenségeket nem önmagukban szemlélte, hanem kora központi kérdéseinek szerves megnyilvánulásaként, amelyet beépített egyéb közleményeinek összképébe. Az így előállt szintézis — egyben e meghaladás legfőbb értéke, forradalmi újítása, amely mérce lehet akár napjainkban is.

E marxista szintézisépítésnek kétféle gyakorlatával találkozunk a lap történetében. Kezdetben a lapalapító DIENES László elsősorban értelmiségi orientációt követett, s arra törekedett, hogy szemléjében széles spektrumban vonulassa fel a huszas évek végének haladó gondolkodását, mindazokat az irányzatokat, amelyek oppozícióban voltak a fennálló társadalmi renddel. Nemcsak marxista írásokat közölt, hanem az azokkal nemegyszer vitázó polgári radikális és liberális felfogásúakat is. Konceptiója az volt, hogy a nézetek konfrontációja és ütköztetése során derüljön ki a marxizmus fölénye: az így kialakított vitaforum győzze meg a munkatársakat és olvasókat a baloldali orientáció igazáról és történelmi szükségességéről.

A gazdasági világválság eseményei s a Szovjetunió építőmunkájának, politikájának eredményei a húszas és harmincas évek fordulóján azonban őt is (aki 1928-ban kénytelen volt elhagyni Romániát) és szerkesztőtársát, GAÁL Gábort is arra indították, hogy fokozatosan túllépjenek a korábbi szerkesztési gyakor-

* Jegyzetek a Petőfi Irodalmi Múzeum 1976. május 20—21-én tartott Korunk-konferenciája kapcsán.

laton, rátérjenek a marxizmus nyílt vállalására és tudományos igényű propagandájára. Ez nem jelentette ugyanakkor azonban, hogy a *Korunk* a napi politika orgánumává vált (ez esetben folyamatos megjelenése sem lett volna biztosítva), csupán azt, hogy kimondva-kimondatlanul a nemzetközi munkásmozgalom mellett kötelezte el magát; szellemi-tudományos orgánumként szolgálva a marxista gondolat közép-európai kimunkálását, kisugárzását. A lap közvetlen kapcsolatba került a kommunista párttal, s új orientációjában az értelmiség mellett a mozgalom, a munkásság ideológiai tájékoztatását is szolgálta.

E munkáját „négyországi” szemhatárral végezte. A hazai, romániai valóságban gyökerezve egyidejűleg nyilvánosságot biztosított a magyarországi, csehszlovákiai és jugoszláviai marxistáknak, akiknek írásai széles spektrumban dokumentálták és értelmezték Kelet-Közép-Európa társadalmi-gazdasági és művészi jelenségeit. Ugyanakkor azonban kapcsolatot tartott a magyar tanácsköztársasági emigráció Bécsben, Berlinben, Párizsban, Moszkvában, sőt a Tengerentúlon élő képviselőivel is, akiknek tudósításai és tanulmányai világszínvonalra emelték a *Korunk* tájékoztatói területét.

Túlzás nélkül állítható tehát, hogy a lap a kor teljes keresztmetszetét adta. Tizenöt évfolyama olyan koncentrációban és színvonalon őrizte meg a marxista gondolkodás egykorú eredményeit és folyamatát, hogy annak felmérése, értékelése a kutatók egész sorának, sőt nemzedékének ad feladatot és munkát.

2. A *Korunk* történetének feldolgozása, értékeinek felismerése és méltatása az ötvenes évek közepén, Kolozsvárt indult meg. Az első tanulmányok írói — többségükben egykori munkatársai — a folyóirat romániaságából indultak ki: azt a szerepet méltatták, amit a polgári nacionalizmus elleni harcban, a román és a magyar dolgozók szövetségének megerősítésében, a két világháború közti erdélyi magyar irodalom marxista értékelésében s a szocialista irodalom kialakításában, pozícióinak erősítésében végzett.¹

A kutatások középpontjában ekkor GAÁL Gábor szerkesztői személyisége állott. Az 1957-ben újjáinduló folyóirat tudatosan vállalja GAÁL örökségét, tudósít hagyatékának tudományos feldolgozásáról, azokról a munkálatokról, amelyek életművének bibliográfiai felmérését, válogatott írásainak újrakiadását célozzák.² GAÁL Gábor halálának tízéves évfordulója alkalmából az egykori munkatársak egész sora emlékezik vissza az igényes, a lap arculatát tudatosan megkomponáló szerkesztő alakjára — ez alkalommal már nemcsak Kolozsvárról, hanem Budapesten is: láttatva és érzékeltetve a szerkesztő munkáján keresztül a *Korunk* „négyországi” funkcióját.³

¹ GÁLL Ernő: *A „Korunk” szerepe a polgári nacionalizmus elleni harcban, a román és a magyar dolgozók testvéri szövetségének megerősítésében.* = Igaz Szó 1954. 12. sz. 123–140. — CSEHI Gyula: *Irodalmunk baloldali forrásvidékén.* = Útunk 1958. 3. sz. 8–9., 4. sz. 6–7., 5. sz. 8–10. — JÁRAI Rezső: *Gaal Gábor és a két világháború közti erdélyi irodalom.* = Korunk 1958. 4. sz. 592–595. — IZSÁK József: *A Korunk és írói köre.* = Igaz Szó 1962. 11. sz. 711–740.

² KOHN Hillel: *Gaal Gábor és a Korunk.* = Korunk 1957. 1. sz. 96–99. — TÓTH Sándor: *A Korunk és Gaal Gábor hagyatékának tudományos feldolgozása.* = Korunk 1957. 2–3. sz. 305–307.

³ BALOGH Edgár: *Vázlat Gaal Gáborról.* = Kortárs 1964. 3. sz. 467–471. — BECSKY Andor: *Gaal Gábor és a Korunk.* = Kritika 1964. 8. sz. 41–46. — FÁBRY Zoltán: *Gaal Gábor.* = Kortárs 1964. 2. sz. 296–297. — E. FEHÉR Pál: *Gaal Gábor példája.* = Kortárs 1964. 2. sz. 297–302. — FODOR József: *A „Korunk” és kora.* — F. J.: *Emlékek a hőskorszakból.* Bp. 1964. 254–269. — FORBÁTH Imre: *Levél Gaal Gáborról.* = Kortárs 1964.

Az évforduló legjelentősebb eseménye GAÁL Gábor válogatott írásainak megjelenése volt. A bukaresti Irodalmi Kiadó által közzétett és SUGÁR Erzsébet szerkesztette első kötet GAÁL 1921 és 1940 között írt tanulmányait és cikkeit tartalmazta, az egy évvel később napvilágot látott második kötet pedig az ugyanebben az időközben született publicisztikai írásait hozta.⁴ Az alapos és lelkiismeretes filológiai apparátussal kísért kötetek hozzáférhetővé tették az életmű legjelentősebb részét, s ezáltal lehetőséget adtak nemcsak GAÁL Gábor, hanem a *Korunk* régi folyamának elmélyültebb tanulmányozásához.

Ezt a célt szolgálták a néhány évvel később megjelent egyéb szöveggyűjtemények is. A MÉLIUSZ József és SZÁSZ János szerkesztette antológia, *A Korunk költészete*⁵ a lap 1932—1940 közötti évfolyamainak liráját reprezentálja. FÁBRY Zoltán *Valóságirodalom*⁶ c. cikkgyűjteménye a szerzőnek a *Korunkban* 1926 és 1939 között megjelent cikkeiből válogat. E gyűjtemények tovább árnyalták a lap irodalmi közlésrendjének összképét; a művek és az irodalomról vallott nézetek párhuzamában érzékeltetve a szocialista irodalomnak azt a periódusát, amely a valósághű, de egyben állást is foglaló művészet eszményét vallotta magáénak. Kár, hogy e jelenségkör dokumentálása bizonyos „lakkozással” történt, ami különösen FÁBRY kötetében érezhető. A *Valóságirodalom* összeállítója ugyanis megváltozott, kiérlelt esztétikai normákkal válogatott, elhagyva egykori túlzásait, s tompítva a keresés időszakának bonyolultságát és bizonyos mérvű ellentmondásosságát.

A hatvanas évek közepén megindult DIENES László szerkesztői tevékenységének a kutatása is. A figyelem ráirányult a lap kezdeti szakaszára, az indulás bonyolult körülményeinek a tisztázására. Lassan oldódni kezdett az a felfogás, amely mereven kettéválasztotta a lap „premarxista” és „marxista” szakaszát. Megfogalmazódott az az igény, hogy a kutatás a fejlődést a maga összefüggéseiben és dialektikájában tárja fel.⁷

Az összefüggések keresése egyébként más területeken — s néhány évvel korábban is — megindult. Ezek egy része tematikus jellegű: a Szovjetunió, az orosz irodalom, a haladó román kultúra, a zenei téma, majd később a modern

3. sz. 471—472. — HARASZTI Sándor: *Gaal Gábor, a szerkesztő*. = Kortárs 1964. 3. sz. 472—474. — KALLÓS Miklós: *A Korunk és szerkesztője*. = Korunk 1964. 7. sz. 904—914. — MÁRIA Béla: *Levél Gaál Gáborról*. = Kortárs 1964. 4. sz. 672. — NÁDASS József: *Emlékek a Korunkról — Gaál Gáborról*. = Kortárs 1964. 6. sz. 960—962. — RUFFY Péter: *Egy arc emléke*. = Kortárs 1964. 4. sz. 628—630. — SÁNDOR László: *Kapcsolatom Gaál Gáborral*. = Kortárs 1964. 8. sz. 1312—1314.

⁴ GAÁL Gábor: *Válogatott írások. 1. köt. 1921—1940*. Tanulmányok és cikkek. Szerk. SUGÁR Erzsébet. Bukarest 1964, Irodalmi K. 726 p. — GAÁL Gábor: *Válogatott írások. 2. köt. 1921—1940. Publicisztika*. Szerk. SUGÁR Erzsébet. Bukarest 1965, Irodalmi K. 653. 1.

⁵ *A Korunk költészete*. Antológia. Bev. MÉLIUSZ József, SZÁSZ János. Függelék: BONYHÁTI Jolán: *A Korunk költészeti anyagának repertóriumuma 1932—1940*. Bukarest 1967, Irodalmi K. 664. 1.

⁶ FÁBRY Zoltán: *Valóságirodalom. Cikkgyűjtemény a Korunk anyagából (1926—39)*. Bratislava 1967, Tatran K. 245. 1.

⁷ REMETE László: *Dienes László és a Korunk*. = ItK 1965. 292—305. — BÁNYAI László: *A huszas évek és a Korunk indulása*. = Korunk 1966. 2. sz. 182—257. — KÁNTOR Lajos: *Készülődés a Korunkra*. = Igaz Szó 1966. 5. sz. 756—760.

művészi törekvések jelenlétét és szerepét vizsgálta.⁸ Másrészt különböző írók és esztéták kapcsolatait világította meg a lappal, illetve szerkesztőjével.⁹

E tanulmányokkal és adatközlésekkel párhuzamosan jelennek meg a romániai irodalomtörténeszeknek azon munkái, amelyek már szélesebb folyamatok áttekintésére vállalkoznak, dokumentálva a *Korunk* irodalompolitikáját, illetve történelem és társadalomszemléletét, mintegy előkészítve a folyóirat történetének, fejlődésének szintézisét.¹⁰

E munkán ketten fáradoztak: BALOGH Edgár, a folyóirat egykori munkatársa, egyben az „új” *Korunk* egyik szerkesztője, és TÓTH Sándor irodalomtörténész az ismert *Korunk*-kutató. BALOGH Edgár tanulmánya a kolozsvári *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben* jelent meg 1964 és 1973 között, négy folytatásban.¹¹ TÓTH Sándor munkáját *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről* címmel 1971-ben tette közzé a bukaresti Kriterion könyvkiadó.¹² Mindkét mű határkövet jelent a *Korunk*-kutatásban. BALOGH Edgár figyelmének középpontjában a lap belső élete, fejlődésének periodizációja áll. TÓTH Sándor a témát GAÁL Gábor személyén keresztül közelíti meg. Nem elsősorban a folyóiratról ír, hanem GAÁL Gábor személyiségéről, társadalomszemléletének, filozófiai műveltségének kialakulásáról, s csak másodsorban (vagy legalábbis egyenlő arányban) arról, hogyan tükröződik egyénisége, világlátása — élete „főművében”, a lap szerkesztésében. E két monográfia érdeme, hogy a *Korunk* jelentőségét a maga sokoldalú összefüggéseiben mutatta be, kijelölve főhelyét a két világháború közti időszak marxista irodalmának, gondolkodásának a folyamatában.

E felismerés ösztönözte SUGÁR Erzsébetet, GAÁL Gábor válogatott írásainak sajtó alá rendezőjét, hogy gyűjtőmunkáját továbbfolytatva a mikrofilológia legérzékenyebb rétegébe, GAÁL Gábor levelezésének a közegébe szálljon alá.

⁸ TÓTH Sándor: *A Szovjetunió népszerűsítése a Korunkban (1926–1940)*. = Igaz Szó 1956. 1. sz. 59–70., 2. sz. 202–219. — MIKÓ Imre: *A régi Korunk és az orosz irodalom*. = Korunk 1962. 11. sz. 1377–1382. — BENKÓ András: *Zenei írások a régi Korunkban*. = Korunk 1963. 3. sz. 393–395. — KERTÉSZ Magda: *A régi Korunk és a haladó román kultúra*. = Könyvtári Szemle (Bukarest) 1968. 2. sz. 73–75. — BLEYER György: *A Bauhaus és a Korunk*. = Korunk 1969. 5. sz. 705–707. — KÖTŐ József: *A régi Korunk és a romániai magyar színi mozgalom*. = Korunk 1971. 1. sz. 152–156.

⁹ KÁNTOR Lajos: *Radnóti Miklós és a Korunk*. = Élet és Irodalom 1962. 20. sz. 11. — LÁNG Gusztáv—JANCSIK Pál: *József Attila és a Korunk*. = Korunk 1962. 12. sz. 1468–1479. — CSÜRÖS Miklós: *Kodolányi János és a kolozsvári Korunk*. = ItK 1969. 1. sz. 81–86. — E. NAGY Sándor: *Remenyik Zsigmond és a Korunk*. = Korunk 1971. 3. sz. 391–397. — SUGÁR Erzsébet: *Gaal Gábor és József Attila*. = A Hét (Bukarest) 1971. 10. sz. 4. — JORDÁKY Lajos: *Illyés Gyula és a régi Korunk*. Kritika 1972. 9. sz. 8–9. — SÁNDOR László: *Lukács György kapcsolata a Korunkkal 1937–1940 között*. = Kortárs 1974. 8. sz. 1335–1336. — SÁNDOR László: *Sinkó Ervin két levele a Szovjetunióból*. Kortárs 1974. 6. sz. 1000–1001.

¹⁰ NAGY György: *A régi Korunk történelem- és társadalomszemlélete (1926–1930)*. = Korunk 1966. 11. sz. 1573–1579. — TÓTH Sándor: *A régi Korunk irodalompolitikája*. = Igaz Szó 1966. 3. sz. 416–422. — SÖNI Pál: *Az avantgárd irányzatok értékelése a „Jövő Társadalmá”-ban és a „Korunk”-ban*. NyIrK 1967. 335–244. — SZILÁGYI Júlia: *Expresszionizmus és marxista elkötelezettség a Korunkban*. = Korunk 1971. 12. sz. 1846–1850.

¹¹ BALOGH Edgár: *A Korunk fordulata 1929-ben*. = NyIrK 1964. 2. sz. 141–156. — Uő: *A „Korunk” eszei kiírása 1930–1933-ban*. = NyIrK 1968. 2. sz. 233–234. — Uő: *A népföldi Korunk*. = NyIrK 1970. 2. sz. 289–302. — Uő: *A Korunk szintézise 1938–1940-ben*. = NyIrK 1973. 1. sz. 53–68.

¹² TÓTH Sándor: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről. Gaál Gábor megjelent műveinek bibliográfiája*. Összeáll. GAÁL Anna. Bukarest 1971, Kriterion K. 361 p.

Fárasztó és aprólékos munkával gyűjtötte össze az egykori szerkesztő magánleveleit, aki provinciális létének órhelyéről levelezés útján tartotta fenn a kapcsolatot a világ valamennyi égtájára szétszórt munkatársaival. *Levelek (1921–1945)*¹³ címmel közzétett gyűjteménye emberközelségben mutatja be a szerkesztés mindennapi munkáját és sokfelé ágazó nehéz, nemegyszer anyagi problémáit.

Úgy érezzük, nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy e kutatásoknak nem kis része volt a *Korunk* jelentőségének kimutatásában, tudatosításában, aminek gyümölcsei a lap megindításának ötvenedik évfordulójára értek be. Romániában a lap jubileumáról országszerte megemlékeztek, s megkapta a legmagasabb állami elismerést.¹⁴ De a környező országokban, a néhai „négyországi” hatókör szerfájában is a figyelem középpontjába került. A magyar televízió például terjedelmes interjú sugárzott a *Korunk* szerkesztőségének munkatársaival — a megemlékezés kapcsán bepillantást nyújtva a folyóirat mai műhelyébe is.¹⁵

A jubileumra írt visszaemlékezések, tanulmányok számos új adattal árnyalták GAÁL Gábor szerkesztői munkáját,¹⁶ ugyanakkor az eddigieknél nagyobb mértékben irányították rá a figyelmet az alapító-szerkesztő, DIENES László személyiségére s a *Korunk* induló évfolyamaira.¹⁷ A publikációk másik része főleg a folyóirat ún. „népfronti” szakaszával foglalkozott, rávilágítva a lap művészet-filozófiai vonatkozásaira¹⁸ és azokra a kapcsolatokra, amelyek a magyarországi irodalomhoz fűzték.¹⁹ Néhány cikk a régi és az új folyam párhuzamát és különbözőségét vizsgálta.²⁰

3. Ilyen előzmények után került sor arra az emlékülésre, amelyet 1976. május 20–21-én a MTA Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum rendezett a múzeum könyvtártermében. Jelentőségét abban látjuk, hogy első ízben állította a magyarországi tudományosság figyelmének középpontjába a „rég” *Korunk* szellemi teljesítményét, s azt a kardinális szerepet, amelyet a lap a huszas és harmincas évek marxista gondolkodásának alakításában, kimunkálásában játszott. A tanácskozást nem a kegyes megemlékezés vezérelte, s nem is annak a szándéka, hogy alapvetően új eredményekkel módosítsa az eddigi kutatásokat. A résztvevők elsősorban „kérdeztek”: azokra a problémákra írá-

¹³ GAÁL Gábor: *Levelek (1921–1945)*. Szerk. SUGÁR Erzsébet. Bukarest 1975, Kriterion K. 786 l.

¹⁴ CEAUSESCU, Nicolae elvtárs üzenete a *Korunk* folyóirathoz megjelenésének 50. évfordulója alkalmából. = *Utunk* 1976. febr. 27. — *Ua.* A Hét (Bukarest) 1976. febr. 27. — *Ua.* Igaz Szó 1976. 2. sz. 99–100. — *Ua.* *Korunk* 1976. 3. sz. 161–162.

¹⁵ POMOGÁTS Béla: *Beszélgetés a Korunk szerkesztőségében*. Kérdező — — = *Tiszatáj* 1976. 5. sz. 20–26.

¹⁶ DÁVID Gyula: „... Kötelességek halmazából áll számomra a világ.” *Gaal Gábor leveleinek olvasása közben*. = *Utunk* 1976. 7. sz. 4. — RUFFY Péter: *Az esték Gaál Gáborra*. = *Magyar Nemzet* 1976. 93. sz. 11. — SZÁSZ János: *Nem privatizálni, nem néplelkedni — dolgozni*. = *A Hét* (Bukarest) 1976. 8. sz. 4.

¹⁷ KOVÁCS János: *Az alapító-szerkesztő Dienes László. Jegyzetek a Korunk első évfolyamairól*. = *A Hét* (Bukarest) 1976. 6. sz. 6–7., 7. sz. 6. — *Uő*: *A beharangozástól a fogadtatásig. Adalékok a Korunk megjelenésének történetéhez*. = *Igaz Szó* 1976. 2. sz. 124–131. — DIENES László levelei Fábry Zoltánhoz. Bev. CSANDA Sándor. = *Irodalmi Szemle* 1976. 1. sz. 60–70., 3. sz. 259–270.

¹⁸ RÁCZ Győző: *Az avantgarde művészetfilozófiai problémái a népfronti Korunkban*. = *A Hét* (Bukarest) 1976. 3. sz. 1, 5., 4. sz. 4., 5. sz. 4.

¹⁹ CZINE Mihály: *Népfront a Korunkban*. = *Új Írás* 1976. 4. sz. 102–108. — POMOGÁTS Béla: *A régi Korunk számvetése a magyar irodalommal*. = *Kortárs* 1976. 5. sz. 813–817. — VERES Péter levelei Gaál Gáborhoz. (CZINE Mihály jegyzeteivel.) = *Új Írás* 1976. 4. sz. 109–116.

²⁰ BALOGH Edgár: *A régi és az új Korunk*. = *Tiszatáj* 1976. 5. sz. 18–19.

nyitották rá a figyelmet, amelyek megválaszolása tovább árnyalja a folyóirat-ról kialakult képet, s amelyek érzékeltetni képesek azt a még kellőképpen fel nem mért funkciót, amelyet a lap kora társadalmi valóságában, a művészi és irodalmi életében s a „négyországi” marxista közgondolkodásában kifejtett.

SZABOLCSI Miklós akadémikus vitaindító előadása hangsúlyozottan hívta fel a figyelmet a *Korunk* társadalomtudományi jelentőségére, arra, hogy a folyóirat kora szellemi körképét kívánta nyújtani, s hogy ebben a képben a tudományos elem: a szociológia, a gazdaságtan, a pedagógia, a pszichológia, a jogtudomány, a filozófia s a társadalmi jelenségek elvi-elméleti politikai vetületének a vizsgálata dominált. Az irodalmi-művészi kérdések a lap általános koncepciójának voltak alárendelve, mintegy a társadalmi tudat mozgásainak, változásainak „illusztrációjaképpen”; ugyanakkor azonban mégsem „illusztratívan”, mechanikusan kapcsolódva a közlésrend egészéhez, hanem bizonyos mértékig öntörvényűen, mindig szervesen hangsúlyozva az irodalom és a művészet specifikumát. Az előadás vitába szállt a folyóirat tanulmányozásának hazai gyakorlatával, amely szinte kizárólagosan irodalomcentrikus, nem veszi eléggé tekintetbe lap arculatának társadalomtudományi vonatkozásait.

A *Korunk* szerepét, jelentőségét, SZABOLCSI szerint, csak akkor érzékelhetjük, ha elhelyezzük kora hasonló vállalkozásainak hazai és nemzetközi mezőnyében. A huszas és harmincas évek Európájában több helyütt jelentek meg hasonló koncepciójú folyóiratok, amelyek feladatukat a társadalomtudományi és művészi jelenségek együttes láttatásában, kölcsönhatásaik felmutatásában látták. Párizsban az *Europe* (1923—), Berlinben a *Die Linkskurve* (1929—1932), Prágában a *Tvorba* (1926—1938), Pozsonyban a *DAV* (1924—1926, 1929—1937), Bukarestben az *Era Noua* (1932) indult hasonló programmal. S a *Korunk* állja az összehasonlítást: az *Europe* koncepciója — a marxista elem jelenléte ellenére — lényegében véve a szerkesztésnek azt a gyakorlatát tükrözi, amely a kolozsvári lap első évfolyamaiban dominált. A *Die Linkskurve* viszont túlnem magatartásnak a képviselőtén, egy idő után beszűkült, szektarissá vált. Az *Era Noua* nem tudott a maga teljességében kibontakozni, a hatalom beléfojtotta a szót. A *Korunk* legközelebbi párhuzamait a *Tvorba* és a *DAV* nyújtja: a társadalmi valóság bonyolult összefüggéseit és összképét kívánták adni, de idővel eltolódnak a napi politika irányába, s szerkesztésük helyenként magazinszerűvé vált.

Hasonló eredményre vezet a magyarországi társadalmi-művészeti szemlékkel való összehasonlítás is. A marxista *100%* (1927—1930) és a *Társadalmi Szemle* (1931—1933), a *Die Linkskurve*hez hasonlóan, indulásuk után egyre inkább beszűkültek. Nem így a KASSÁK Lajos szerkesztette *Munka*, amely szocialista programmal jelent meg, de gyakorlatában a művészi elem dominált, lemondott a kor szellemi összképéről, s — objektivizmusát hangoztatva — kategorikusan elutasította a marxizmus pártos propagandáját. A harmincas évek elején megjelent egyéb rövidéletű marxista szemlék (*Forrás* — 1930. *Front* — 1931, *Valóság* — 1932, *Új Harcos* — 1933 stb.) nem tudtak egy-két számnál tovább megjeleníteni, jóformán csak programjuk meghirdetésére volt lehetőségük. A *Korunk* méltó partnerévé egyedül a *Gondolat* (1935—1937) nőtt fel. Igéretes kibontakozásának azonban szintén véget vetett a cenzúra. Ezek a jelzések, összehasonlítások nemcsak a *Korunk* szívós életerejét és koncepcionális fölényét érzékeltetik, hanem a magyarországi marxista sajtóra nehezedő cenzurális nyomást is, amely lehetetlenné tette a *Korunk*hoz hasonló szemle folyamatos megjelenését. E körülmények egyben arra is magyarázatot adnak: miért

orientálódott a harmincas évek elején — biztos publikálási lehetőséget keresve — éppen Kolozsvár felé a magyarországi baloldal szinte minden egyes írástudója és tollforgatója.

Az emlékülés számos hozzászólója, többek közt a második vitaindító előadás (*A folyóirat és a harmincas évek magyarországi szellemi áramlatai*) szerzője, HUSZÁR Tibor viszont e kérdés ellenkező oldalát világította meg: miért éppen Romániában tudott gyökeret verni a kor legtekintélyesebb marxista folyóirata? A közismert körülményen túllépve, ti. hogy a romániai cenzúra — a román nyelvű marxista kísérletek következetes elnyomása mellett — megtűrte a magyar baloldali sajtót, különösen, ha az támadta és bírálta a Horthy-rendszer, HUSZÁR tanulmánya rámutatott arra, hogy e baloldali kezdeményezések mögött az esetek többségében a Tanácsköztársaság emigrációja állt. Ez az emigráció jelen volt más közép-európai államokban, sőt a világ más tájain is, de hiányzott mögüle az a társadalmi bázis, amely biztosította vagy legalábbis közvetítette volna számára a magyarországi valósággal való élő kontaktust. A *Korunk* társadalmi háttere nem volt azonos a magyarországgal, de ez a háttér volt egyrészt, HUSZÁR szerint a legszélesebb; másrészt — számos azonosság mellett, amiben, többek között a földrajzi közelség is szerepet játszott — ebben a közegben keltettek a legerősebb rezonanciát a lapban nyilvánosságot élvező kölcsönös társadalmi kérdésfeltevések.

A fenti objektív körülmények mellett a *Korunk* központi szerepének kialakulásában azonban kiemelkedő szerepet játszott az ún. szubjektív elem, GAÁL Gábor személye, szerkesztői koncepciója is. CSATÁRI Dániel megfogalmazásában ez abban jutott kifejezésre, hogy a szerkesztő „világtörténeti folyamatokban gondolkodott”, túllépve a partikuláris nemzeti, nemzetiségi érdekeken; a nacionalista tudat korlátait szüntelenül bírálva, a munkásosztály internacionalista érdekeit képviselte és szorgalmazta a közép-európai népek összefogását. E. FEHÉR Pál egy részletkérdés (*A Korunk és a szocialista világirodalom*) elemzése során érzékletesen bizonyította, hogyan használta fel GAÁL Gábor a közép-európai baloldal irodalmának legjobb alkotásait e gondolat illusztrálására, propagálására; milyen sarkalatos szerepet játszott a *Korunk* ezen úttörő kezdeményezése az egymást megismerés, az érdekazonosság tudatosítása terén.

E problémakörhöz kapcsolódva több hozzászólás érintette a folyóirat „négyországiságát”. TORDAI Zádor a statisztika módszerével élt. Az 1926/1927, az 1931/1932 és az 1937/1938-as évfolyamok szerzői gárdáját „illetőség szerint” osztályozva arra az eredményre jutott, hogy a *Korunk* tartalma átlagosan egyharmad-egyharmad arányban oszlott meg Románia és Magyarország, illetve Csehszlovákia — Jugoszlávia és a más országokban élő emigráció között. A „romániaiság” — érdekes módon — épp az induló évfolyamokban érvényesült (46,6%), a legtöbb magyarországi szerző 1931-ben szerepelt (45%), Csehszlovákia arányszáma pedig 1937/1938-ban volt a legmagasabb (21%). SÁNDOR László, a folyóirat egykori csehszlovákiai szerkesztője élő vallomásban idézte fel a „négyországiság” élményét, s azt a hatást, amelyet a lap a legkülönbözőbb olvasói rétegekre gyakorolt.

A legszélesebb vita a *Korunk* periodizációja s ezzel összefüggésben a „szek-tátság” kérdése körül bontakozott ki. SZABOLCSI Miklós vitaindítója alapján véve TÓTH Sándor periodizációját fogadta el. Szerinte, az első, ún. premarxista periódust (1926—1929) követő időszakot nem szabad egyneműként felfogni. Az 1929/1930—1931/1932 közötti „szektás” évfolyamok után látnunk kell az ún. „előnépfrontos” elemeket is; azt, hogy a folyóirat szerkesztése már jóval a nép-

front meghirdetése előtt széles teret biztosított a demokratikus gondolatnak. Előadásának újdonsága, hogy az utolsó hat évfolyamot is az eddiginél differenciáltabban ítélte meg. Nem is annyira a népfrontosság koncepcióját, mint inkább a lap színvonalát, „négyországi” funkcióját illetően. A budapesti *Gondolat* (1935—1937) megjelenésével ugyanis, szerinte, fokozatosan gyengül a *Korunk* vonzóereje és középponti szerepe — legalábbis magyarországi vonatkozásban. Érvelését azzal is kiegészítette, hogy ezekben az években a *Gondolat* mellett — nem marxista koncepcióval ugyan, de — számos más orgánus is életre kelt, mint például a *Válasz* (1934—1938), a *Szép Szó* (1936—1939), a *Kelet Népe* (1934—1942), amelyek szintén a fasizmus szellemi oppozícióit képviselték, s helyet adtak a marxista írásoknak. Felhívta továbbá arra is a figyelmet, hogy 1938-tól számolnunk kell a moszkvai *Új Hang* (1938—1941) egyre erősödő kisugárzásával is, amely az előtte — 1929 és 1937 között megjelent — *Sarló és Kalapács*-csal szemben szakított a szektás szemlélettel s mind több objektív, elemző képet adott a magyarországi valóságról.

A harmincas évekbeli *Korunk* szerkesztését illetően más véleményt képviselt HUSZÁR Tibor előadása, amely az évtized közepén nem látott éles, lényegbevágó változást a szerkesztő felfogásában, különösen a magyarországi népi írók megítélésében. A felszólalók többsége nem osztotta ezt a nézetet. Úgy vélték, a periodizáció kérdésében nem lehet perdöntőnek tekinteni egyes, magánjellegű, levelekből idézett kijelentéseket, — a lap szerkezetéből, az írások szelleméből kell kiindulni, amelyek egészükben a népfrontos szemlélet jelenlétéről tanúskodnak.

Az emlékülés legpezsgőbb eszmecseréje az 1929—1932 között tapasztalható szektás jelenségek megvilágítása és értelmezése körül alakult ki. Abban szinte minden egyes felszólaló megegyezett, hogy a *Korunk* legszektásabb időszakában is mindig a legmagasabb szellemi teljesítményt nyújtotta valamennyi magyar nyelvű marxista szemle közül. S egyben azt is hozzátették: e szektáság — mint ezt már TÓTH Sándor monográfiája is kimutatta — nem volt azonos a dogmatizmusmal. LACKÓ Miklós e jelenség lényegét elemezve, rámutatott annak messianisztikus eredetére, amelynek gyökerei az avantgarde ideológiájába nyúlnak vissza. Előadása hangsúlyozta a *Korunk* szektáságának demokratikus indítékát; azt, hogy a türelmetlenség mögött minden esetben a munkásosztály, a nép sorsa iránti elkötelezettség és segítészándék állt, s hogy — továbbá — e magatartás sokkal több előremutató elemet tartalmazott, mint pl., ami a magyarországi marxisták írásaiból kiolvasható. LACKÓ Miklós és mások hozzászólásai rámutattak arra, hogy e differenciáltabb látásmód végső soron a romániai társadalmi viszonyokkal hozható összefüggésbe. CSATÁRI Dániel pl. röviden vázolta a romániai magyarságnak a magyarországitól eltérő osztálystruktúráját, aláhúzva a parasztság és munkásság nagyobb szervezetségét, a belőlük kitermelődött értelmiségi réteg nagyobb súlyát és demokratizmusát. POMOGÁTS Béla az erdélyi és a magyarországi szellemi élet szerkezeti különbségére hívta fel a figyelmet; arra, hogy Erdélyben még a konzervatív akadémizmus is rugalmasabb volt, igényelte a szélesebb és objektívabb tájékozódást. S végül mindhárom kiemelték a kisebbségi lét objektív adottságaiból adódó demokratikus tendenciákat, amelyek bizonyos mértékig a nyelvi, vallási stb. oppozícióra támaszkodtak. Ez a társadalmi-szellemi környezet közvetett módon ugyan, de ott munkált a *Korunk* szellemi közegében is, s arra fokozott valóságigényt, tényzerű tájékozódást, realisabb út- és szövetségkeresést kényszerített.

Mások, köztük K. NAGY Magda — ezzel összefüggésben — arra is rámutattak,

hogy a román kommunista párt, amellyel a *Korunk* a harmincas évek elején összeköttetésbe került, kevésbé volt szektás, mint a magyar; nem húzott merev elválasztó vonalat maga és a szociáldemokrácia közé, s bizonyos mértékig még a polgári radikalizmus elé sem. LACKÓ Miklós szerint, a *Korunk* évfolyamaiban egy helyütt sem fordul elő a megbélyegző „szociálfasizmus” kifejezés, amellyel viszont tele van a 100% utolsó évfolyama.

Többek szerint e körülmény volt az egyik előfeltétele annak, hogy a népfront gondolata már a Komintern V. kongresszusa előtt teret kapott a *Korunk*ban, s természetesen annak is, hogy éppen a kolozsvári szemle valósította meg közléspolitikájában a leghamarabb és a legkövetkezetesebben a nemzetközi munkásmozgalom ezen irányvonalát.

A vita a népfrontpolitika mikéntjének, alapállásának a kérdéseit is felszínre vetette. ILLÉS László felszólalása (*A Korunk és a proletáriróadalom*) adott hangot annak a gondolatnak, hogy a népfront esetében helytelenül állítják előtérbe egyesek a szövetségesek kérdését. A szélesebb társadalmi orientáció, a demokratikus és nemzeti kérdések napirendre tűzése, nem jelenti a munkásorientáció háttérbe szorítását. Mint a *Korunk* évfolyamai is bizonyítják, a népfrontpolitika középpontjában változatlanul a munkásügy kardinális érdekeinek, a szocialista forradalom ügyének képviselője áll, még akkor is, ha ezt — taktikai megfontolásokból — nem hangsúlyozzák minduntalan.

A folyóirat irányvonalának, periodizációjának fő kérdései mellett a Petőfi Irodalmi Múzeumban tartott emlékülés előadásai, korreferátumai a *Korunk* történetének számos más vonatkozását is megvilágították, köztük legrészletesebben azokat a kapcsolatokat, amelyek a lapot a magyarországi szellemi élethez, irodalomhoz fűzték.

TOLNAI Gábor visszaemlékezései azt a hatást elevenítették fel, amelyet a *Korunk* a Szegedi Fiatalok mozgalmára tett. TOLNAI külön szolt a folyóiratnak azokról a kritikáiról, amelyek falukutató mozgalmuk korlátait bírálták, s amelyek a fiatalokat a marxista társadalomszemlélet felé orientálták. Előadásának második részében a *Korunk* és RADNÓTI Miklós kapcsolatait tekintette át. BATA Imre VERES Péter levelezésén keresztül idézte fel azt az egyre mélyülő baráti viszonyt, amely a szegényparasztság íróját és GAÁL Gábort összekötötte. A *Korunk* szerkesztője már a harmincas évek elején felismerte VERES Péter írásainak szocialista ihletését, s szinte bábáskodó gondoskodással ösztönözte az író új és új alkotásra. GREZSA Ferenc a folyóiratnak azokat a közleményeit összegezte, amelyek NÉMETH László alkotómunkásságával foglalkoztak. Egy részük élesen vitázott az író elméleti írásaival, amelyekben kimutatta a jobboldali ideológia elemeit, más részük viszont elismeréssel szolt NÉMETH regényeinek művészi értékeiről, realizmusukról, amellyel szerzőjük meghaladta korábbi gondolkodásának korlátait. Az emlékülés programjában még több hasonló téma szerepelt: TASI József JÓZSEF Attila, CSAPLÁR Ferenc KASSÁK Lajos, E. NAGY Sándor REMENYIK Zsigmond kapcsolatairól tervezett előadást, amelyeket azonban — idő hiányában — már nem tudtak megtartani.

A legizgalmasabb és a legtöbb vitát kiváltó téma a *Korunk* és a népi irodalom viszonya volt. HUSZÁR Tibor vitaindító előadása és HAJDÚ Ráfi korreferátuma (*A Márciusi Front és a Korunk*) egyaránt rámutatott arra, hogy a folyóirat és szerkesztője 1930 elején még gyanúval nézett minden népi-paraszti mozgalomra, mert azokban nem a szocialista elem dominált. A bizalmatlanság csak a népfrontévek felé haladva oldódott, s egyenes arányban volt a szövetségkeresés szándékával, gondolatával. Az előadások és a körülöttük kibontakozó vita

azonban azt is kimutatták, hogy e változás nem egyoldalú: nemcsak a szerkesztői nézőpont változott; megváltozott, differenciálódott maga a népi mozgalom is.

Többen érintették e kapcsolat egyik kényes terminológiáját, a „fasiszta” kitétel, ami nem egy, a parasztmozgalmat bíráló cikkben is előfordult; felhívták a figyelmet arra, hogy ennek a szónak más ma — a népirtás, a koncentrációs táborok szörnyűségei után — a csengése, s más értelemben szerepelt a *Korunk* cikkíróinak az érvelésében. A folyóirat munkatársai rendszerint a parasztság érdekeit előtérbe állító mozgalmaknak azt a vonatkozását jelölték vele, amelyre a fasiszta Németország politikai gyakorlata adott példát: azt ugyanis, hogy e mozgalmak nem alulról, a népből indultak ki, hanem felülről, nemegyszer állami jóváhagyással, sőt felügyelettel, s abból a célból, hogy kifogják a parasztmozgalmak forradalmi szelét, hogy a parasztságot elszakítsák a munkásságtól, mi több szembeállítsák vele.

Ezek a momentumok ma már tisztán felismerhetők pl. a Bartha Miklós Társaság tevékenységében, s különösen élesen kitetszenek a kormányzat által kezdeményezett és irányított Új Szellemi Front elgondolásában és gyakorlatában.

A népi mozgalom e jobboldalról irányított kezdeményezéseinek megítélésében sosem változott, nem is változhatott a *Korunk* magatartása. De igenis változott akkor, amikor a népi írók felleptével differenciálódott mozgalmuk politikai színe. A lap felismerte a balszárny szövetségi lehetőségeit, minden esetben melléállt a szegényparaszti kezdeményezéseknek, így VERES Péter írásainak, s nagy elismeréssel üdvözölte a parasztsors ellentmondásait feltáró szociográfiai műveket, pl. ILLYÉS Gyula *A puszták népe* c. kötetét.

A vita arra is rámutatott, hogy a *Korunk*nak a népi-paraszti mozgalmak megítélésében kialakult irányvonala nemcsak folyamatában változott, hanem e folyamaton belül is differenciálódott. Másképpen, erőteljesebb megfogalmazásban szólt erről a kérdéstről a helyenkint túl sarkítottan fogalmazó ÚJVÁRI László, és ismét másképpen, nagyobb megértéssel GAÁL Gábor vagy KEMÉNY Gábor, aki például a Márciusi Front tizenkét pontjából az előremutató elemeket emelte ki, s taktikusan elhagyta a revízió követelését. További belső differenciája ennek a folyamatnak, hogy eltérően reagált a népi mozgalom magyarországi és romániai jelenségeire. Ez utóbbiak ugyanis jóval közelebb álltak a lap szemléletéhez, erősebben domináltak bennük az osztályszempontok s az internacionalizmus gondolata. Az erdélyi népiesek otthon voltak nemcsak az *Erdélyi Helikonban*, hanem bizonyos mértékig a *Korunkban* is.

Ez a kérdés ismételten visszaüt a *Korunk* mögött álló társadalmi háttér erőteljesebb demokratizmusára, ami a kisebbségi lét adottságaival kapcsolatos. — Ez a háttér magyarázza a lap érzékenységét a nemzet és nemzetiségi kérdések iránt, amiről KEMÉNY G. Gábor előadása szólt. (*Nemzetiségi és Kelet-európai motívumok a Korunk publicisztikájában és műfordítás-irodalmában.*) E kérdéskört a folyóirat sohasem partikulárisan tárgyalta, kivétel nélkül mindig osztálymeghatározottságaiból indult ki, s megoldását mindig a Duna menti népek összefogásában látta. Közlérendjében állandóan napirenden tartotta a közös múlt haladó kezdeményezéseinek feltárását, a jelenkor rokontörekvéseinek ismertetését, propagálását, s a jövő távlatában előre vetítette a közép-európai népek, államok testvéri együttműködését. Különös gonddal ápolta a román szocialista szellemiséggel való kapcsolatait, munkatársai közé számos román szociológust, politikust is bevont. S ezzel a megfontolással nyitotta meg lapjait

a haladó román irodalom előtt is, amiről az emlékülésen BELIA György tartott új szempontokat felvető és az összefüggések egész sorát feltáró előadást.

A tematikus összefoglalók között külön hely illeti meg ZOLTAI Dénes *A Korunk esztétikai nézetei* c. vitaindítóját. ZOLTAI egyik alapgondolata a *Korunk* esztétikai rendszerének önállósága, műhely jellege volt. A marxista esztétika alapkérdéseit, a szocialista művészet mibenlétét, módszerét, normáit, terminológiáját a folyóirat munkatársai a mindennapi kritikai gyakorlatban, a világ-irodalom, de mindenekelőtt a közép-európai művészet jelenségeinek vizsgálatából vonták le; nem függetlenül ugyan a marxista esztétika más műhelyeitől, de mindenképpen önállóan, saját sokoldalú tapasztalataira támaszkodva. E körülmény egyik „mutatója”, hogy a *Korunk* 1928-as évfolyamában FÁBRY Zoltán már szociális realizmusról beszélt, s hogy GAÁL Gábor már 1933-ban, egy évvel a szovjet írókongresszus előtt alkalmazza a szocialista realizmus terminusát.

Az előadás és a körülötte kibontakozott vita nagy figyelmet szentelt ezen esztétikai nézetek forrásvidékének. ILLÉS László részletesen szólt az avantgarde messianisztikus, embermegváltó eszméinek jelenlétéről az első évfolyamokban. FÁBRY Zoltán esztétikai ideálja ekkor még az „emberirodalom”, amelyet azonban rövidesen meghalad, felfedve az általános ember — osztálymeghatározottságát. A másik hagyomány a németországi Neue Sachlichkeit törekvéseihez kapcsolódott, amelyek elvetették a valóságtól „elszakadt” eszményeket, a művészi „fabulát”, azzal érvelve, hogy a valóság pusztá tényei mindennél kifejezőbben vissza képesek adni a társadalmi összefüggések lényegét. E törekvések hatására kezdi használni FÁBRY Zoltán, s nyomában a *Korunk* számos kritikusa a „valóságirodalom” kifejezést.

ZOLTAI Dénes tanulmányának középpontjában a hagyományok meghaladásának a kimutatása állt. GAÁL Gábor cikkeire hivatkozva fejti ki, hogyan kívánta a szerkesztő társadalmi tartalommal megtölteni az avantgarde formai vívmányait, hogyan kívánt túllépní annak lassan megmerevedő akadémizmusán, s hogyan tűzte ő is zászlajára a „tények költészetének” eszményét.

Másrészről ZOLTAI is, és mások is felfedték a valóságirodalomnak, mint a *Korunk* esztétikai ideáljának többrétűségét, többértelműségét. Azt, hogy ez az esztétikai követelmény nemcsak az avantgarde, hanem a sematikus jelszóirodalom ellen is irányult; s éppen ebben a vonatkozásában: abban, hogy az elvontság ellenében a valóság-hűséget hangsúlyozta, magában rejtette a továbblépés elemeit is. Nevezetesen azt az elgondolást, hogy a mű a valóságot tényszerűen, de egyben koncepciózusan, marxista szemlélettel jelenítse meg. GAÁL Gábor: *Az író és a gyakorlat* (1932) cikkére hivatkozva ZOLTAI azt is jelezte, hogy a „valóságirodalom” koncepciója egyúttal új írói magatartást is kialakított; általa az író eljutott a szemlélődéstől az aktív befolyásolás szándékáig, a szocialista elkötelezettség, a pártosság vállalásáig. E szemléletváltás, amely szervesen egybefonódott azzal, hogy az író művészi alk. tón. unkájában tudatosan alkalmazza a marxizmus, a dialektikus materializmus felismeréseit, egyben a terminológiában is kifejezésre jutott: mind többször kerül alkalmazásra a realizmus kifejezés, amit — demonstrálva a múlt századi gyakorlattól való elhatárolást — rendszerint „új realizmus”-ként, illetve a már idézett „szociális”-, illetve „szocialista realizmus”-ként aposztrofáltak.

A harmincas években — ezzel párhuzamosan — egyre többen használták a szocialista művészet jellemzőeként a „teljesség” fogalmát is, ezzel kívánva érzékeltetni azt, hogy a marxista szemléletű író a társadalom *egészének* a moz-

gását kívánja visszaadni; hogy társadalomlátása — osztályelkötelezettsége ellenére — *komplex*, történelmi folyamatba ágyazott. Ezt sugallták a szovjet irodalom klasszikusainak: GORKIJ-nak, SOLOHOV-nak a művei (amint erre BOTKA Ferenc *A Korunk és a Szovjetunió* c. korreferátuma rámutatott), de a közép-európai szocialista irodalmak gyakorlata is.

ZOLTAI Dénes előadásának zárófejezete kiemelte, hogy a *Korunk* legjobb kritikái, de a harmincas évek közepén már esztétikai írásai is kiemelték a művészi alkotások öntörvényűségét, aminek felismerésében nagy szerepet játszottak Lukács Györgynek a *Korunk* szerkesztőségébe közvetlenül eljuttatott tanulmányai.

VADAS József korreferátuma, amely a folyóirat képzőművészeti írásaival foglalkozott, számos példával, — többek között DÉSI HUBER István cikkeivel — támasztotta alá ezt az állítást, s egyben arra is felhívta a figyelmet, hogy az esztétikai vizsgálódásnak túl kell lépnie a még gyakran érvényesülő irodalomcentrikus szemléleten. A folyóirat képzőművészeti „adaléka” ugyanis nemcsak a szektásság kérdését helyezi más megvilágításba (a képzőművészeti kritikákban jóformán sehol sem fordulnak elő türelmetlen és igaztalan túlzások), hanem azt is érzékeltetik: milyen korszerűen és egyetemes módon gondolkodott a szerkesztő — aki helyt adott KÁLLAI Ernő, KEMÉNY Alfréd és MOHOLY NAGY László cikkeinek a szociofotóról, az ipari formatervezésről, a szervezett városépítésről stb. stb. — a szocialista művészet komplex egészéről.

A művészetek ezen egységét láttató szerkesztői közlésrendnek a *Korunk* új folyamában való továbbéléséről adott hírt BÉCSY Tamás hozzászólása, amely a modern színházelmélet körüli vitákat ismertette, kiemelve K. JAKAB Antalnak a gondolati színházról szóló tanulmányait.

Az emlékülés SZABOLCSI Miklós zárszavával ért véget. SZABOLCSI a tanácskozás szellemében nem annyira az emlékülés eredményeivel, mint inkább a fel-szólalásokban kifejtett vagy felszínre vetett problémákkal foglalkozott. E zár-szó mindenekelőtt az alap kutatások továbbfolytatására ösztönözött. Sürgette a már régen készülő, de még hozzá nem férhető teljes és hiteles *Korunk*-reper-tórium megjelentetését; hangsúlyozta azt a igényt, hogy az korszerű formában tükrözze a lap struktúráját, s egyben összegezze a filológiai kutatás eddigi eredményeit, többek között az álnevek feloldását. Felhívta a figyelmet, hogy a repertórium mellett milyen nagy szükség lenne a *Korunk* egyes kevésbé ismert, de a lap történetében jelentős szerepet játszó munkatársai, mint például AGÁR-DI Ferenc, ANTAL János, ERG Ágoston, KÁTAL-HORNER Miklós, KEMÉNY Gábor, ÚJVÁRI László életrajzainak monografikus feldolgozására. Rendkívül fontosnak tartotta, hogy összegyűjtsük a lap még élő munkatársainak: FEDOR Jánosnak, FEJTŐ Ferencnek, HARASZTI Sándornak, SÁNDOR Lászlónak, SZABÓ Imrének stb. visszaemlékezéseit, amelyek még sok adattal árnyalhatják a folyó-irat történetére vonatkozó ismereteinket.

A zár-szó részletesen kitért a tanácskozás során felmerült elvi kérdésekre is, elsőként a korszakolás problémáira. Ismételten hangot adott a meggyőződés-nek, hogy az 1932–1933-as évfolyamok fordulatot képeznek az előzőekhez képest, nemcsak azért, mert ezekben az években — előbb Magyarországon, majd Romániában is — erősödött a lapra nehezedő cenzúrális nyomás, s ez hatott a szerkesztés gyakorlatára, hanem azért is, mert ezek az évfolyamok koncepcio-nálisan — többek között a szövetségkeresés gondolatának a felerősödésében is — előrelépést jelentettek a korábbiakhoz képest. Egyúttal — CSATÁRI Dániel javaslatának helyt adva — szükségesnek látta egy, az 1940–1944. éveket

magában foglaló látens korszak felvételét, amely mintegy „utólétként” — összefoglalná a *Korunk* egykori munkatársainak más, magyarországi orgánumban kifejtett működését; jelezné azt a hatást, amit a *Korunk* szellemisége haladó és szocialista gondolkodásunk továbbformálására gyakorolt.

SZABOLCSI Miklós zárszavában részletesen foglalkozott a szektásság problémájával. Hangsúlyozta, hogy a szektásság *nem hangnem*, hanem *viszony* kérdése; vizsgáltakor azt kell megállapítani, hogy a kérdéses viszonylatban a kritika helyes és jogos volt-e, s hogy e kritika mennyiben állt a marxista gondolat korabeli színvonalán. Ugyanekkor ezt a viszonyítást nemcsak a marxizmushoz kell elvégezni, hanem a megbírált jelenséghez, a „másik oldalhoz” is. Nem kétséges ugyanis, hogy pl. a *Korunk*nak a *Nyugat* bírálatában, illetve azon állásfoglalásaiban, amelyek BABITS Mihály konzervatizmusát vagy MÓRICZ Zsigmond politikai lavírozásait tették szóvá — igaza volt. Ezeket a jelenségeket nemcsak a marxista *Korunk*, de az egész progresszív sajtó is támadta. Továbbá: a jobboldali és konzervatív momentumok bírálatára — még, ha abban mai szemmel fogyatékoságot is látunk — történelmileg szükség volt. A magyar parasztság és középosztály az ellenforradalom uralomrajutása után távolról sem volt egységes, szükség volt differenciálására, a szocialista oldal aktív politizálására, hogy az az ellenforradalom befolyását gyengítse, hogy ellensúlyozza az uralkodó köröknek azt a törekvését, amely az egyes osztályok, rétegek megtevesztését, egymás ellen való kijátszását célozta.

A zárszó a további kutatások alapvető követelményének látta a közép-európai kommunista pártok történetének, mindenekelőtt a romániai kommunista párt történetének a beható tanulmányozását — éppen az előző kérdéskörben érintett viszonyítás objektivitása érdekében. Ezen túlmenően szükségesnek tartotta a *Korunk* közvetlen társadalmi körzetének, a romániai és erdélyi valóságnak minden eddiginél részletesebb megismerését, hogy világosabban láthassuk azt a széles társadalmi környezetet, amely a folyóirat hátterét alkotta. — A történelmi folyamatosság érdekében fokozni kell a lap új folyamának kutatását is; látnunk kell a folyamatosság közös, de egyben eltérő vonatkozásait is.

4. A Petőfi Irodalmi Múzeumban tartott emlékülés mérlegét megvonva, joggal állapíthatjuk meg, hogy az rendkívül pozitív. Legfőbb eredményeként nem elsősorban a felszólalásokban felvetődő új filológiai „hozzáadékok” látjuk, hanem az egész tanácskozást átható vitaszellemet, amely számos új szempontot adott a folyóirat további vizsgálatához. Nem adatokat produkált, inkább feladatokat fogalmazott meg, amelyek tovább mélyíthetik, árnyalhatják a *Korunk* másfél évtizedes történelmének fejlődésvonalát.

E jelzések — megítélésünk szerint — két irányúak. Egyrészt „földrajziak”, másrészt a folyóirat egész koncepciójára vonatkoznak.

A „földrajzi” hiányok a *Korunk* „négyországi” jellegével kapcsolatosak. Ahogyan a folyóirat korábbi kutatásaira a „romániaiság” nyomta rá bélyegét, úgy az emlékülés is erősen a lap „magyarországisága” felől közelítette meg témáját. Holott joggal beszélhetünk a *Korunk* „csehszlovákiaiságáról”, „jugoszláviaiságáról”, sőt — „európaiságáról” és azon viszonylatairól, amelyek egész földgolyónk valóságához kapcsolódtak. „A *Korunk* világtörténelmi folyamatokban gondolkodott” — állapította meg az egyik hozzászóló. Tegyük hozzá: nemcsak e folyamatokból adódó általános, elvi következtetések megfogalmazásával és közép-európai alkalmazásával, hanem e folyamatok részleteinek — lett légyen szó a gazdasági világválságról, a német fasizmus előretöréséről vagy a gyarmati népek harcáról — tényszerű, konkrét kimunkálásával. A fo-

lyóirat e tartalmának vizsgálata, szinte teljes egészében, még előttünk áll. S nemcsak mint filológiai adalék, hanem mint a lap egészének koncepciójának szerves, lényeges vonatkozása.

Mindez ismételten aláhúzza az eddigi irodalomcentrikus megközelítés szűkösségét, tarthatatlanságát, amitől sajnos az emlékülés sem volt mentes, Már az irodalomhoz közelálló képzőművészeti kérdések felvetése is sok tekintetben módosította a lap egyes vonatkozásainak megítélését. Mennyivel másképp, gazdagabban tudnánk érzékeltetni lényegét, fejlődését, ha a jövőbeni kutatás tartaná magát a szerkesztő által legutoljára alkalmazott alcímhez: „Tudomány, irodalom, művészet, élet!”

A *Korunk* szellemi építkezése a szintézis jegyében indult: kora szellemi körképét kívánta adni, amelynek kimunkálása éppúgy a teljesség és a komplex világkép megvalósításának a jegyében folyt, mint a lapjain lefektetett esztétikai normáké. Ahogyan a szocialista irodalom és művészet lépésről lépésre haladt a totalitás eszményének a megközelítése felé, ugyanúgy vállalata a folyóirat egésze is a marxista világnézet többrétű, az emberi tudás mindenoldalú megközelítésének feladatát és összegezését. Döntő módon ugyan a társadalomtudományok állottak figyelmének középpontjában, de a jog, a közgazdaság, a politika, a pedagógia, a pszichológia és a művészetek mellett szüntelenül nyomon kísérte a természettudományok és a technika változásait és az azokból levonható filozófiai általánosításokat. A tudományos diszciplínák egész sora áll előttünk, amelynek jelenléte, a lap egészében betöltött funkciója éppúgy a kutatás tárgya, mint az eddigi megvilágított művészi oldalé. Mindez természetesen már olyan feladat, amelynek megoldásához interdiszciplináris összefogásra van szükség, de amely megéri a fáradságot. A marxista gondolkodásnak azt az egyedülálló és történelmi jelentőségű teljesítményét helyezné korszerű megvilágításba, amelyre joggal lehet büszke Közép-Európa egész tudományossága.

FERENC BOTKA

Les questions de recherche concernant la revue „Korunk”

La revue idéologique „Korunk” (Notre Époque) parût entre 1926 et 1940 en Roumanie (à Cluj-Napoca — Kolozsvár — Klausenburg). Les presque 15.000 pages de ses quinze années sont les sources les plus remarquables de l’histoire de la littérature et idéologie marxiste de l’époque de l’entre-guerre en langue hongroise.

L’Étude résume les recherches antérieures concernant cette revue et donne des détails sur le symposium organisé par l’Institut des Sciences Littéraires de l’Académie des Sciences Hongroise et par le Musée Littéraire Petöfi à l’occasion du cinquantenaire de la „Korunk”.

La communication introductive de la session faisait le parallèle de „Korunk” et de l’„Europe” (française, 1923—), de „Die Linkskurve” (allemande, 1929—1931), de „Tvorba” (tchèque, 1926—1938), de „DAV” (slovaque, 1924—1926, 1929—1937) et de „Era Noua” (roumaine, 1936), marquait la place de la „Korunk” parmi les revues marxistes des sciences sociales, en soulignant le caractère „intra-quatre-pays” de celle-ci, dont les collaborateurs étaient de nationalité roumaine, hongroise, tchécoslovaque et yougoslave.

C’étaient — entre autre — les problèmes de la périodisation de la revue, qui donnaient lieu à discussion, dont le résultat était une conception, selon laquelle dans sa première, „prémarxiste” période (1926—1929) les éléments marxistes en étaient prépondérants. Pendant les années suivantes — à côté des symptômes sectaires — la conception rudimentaire d’un front populaire s’affermissait, — ce que donnait l’occasion d’une large

confrontation des différents points-de vue. Les années dernières représentaient par contre l'idée d'une collaboration antifasciste accentuée d'un vrai front populaire.

La majorité des communications analysait les rapports hongrois de „Korunk”, — les contacts personnels, qui liaient le rédacteur de la revue Gábor Gaál aux représentants prominents de la littérature socialiste de l'époque (Attila József, Lajos Kassák, Zsigmond Remenyik, Péter Veres). Les contributions concernant la rubrique critique de la revue étaient extrêmement intéressants: comment reflétait celle-ci l'évolution de la littérature hongroise progressiste et socialiste, comment faisait-elle écho à l'activité des écrivains „populistes”, qui mettaient jour sur les problèmes vitaux des paysans hongrois.

La session s'occupait avec une profonde attention avec les idées esthétiques de la „Korunk”, dont la base était l'exigence du „néorealisme” et qui entrainait en lice pour l'actualité et pour une haute niveau artistique de la littérature socialiste.

La dernière partie de l'étude donne un coup d'oeil sur les devoirs ultérieurs des recherches concernant de „Korunk”. L'auteur accentue, que, dans l'avenir, l'histoire de cette revue doit être synthétisée aux cadres des relations internationales et qu'il faudrait accorder — à côté de la littérature — une plus grande attention sur sciences „auxiliaires et annexes”: aux publications artistiques, musicologiques, ainsi qu'aux publications sociologiques, pédagogiques, juridiques et philosophiques de la „Korunk”.

KÖZLEMÉNYEK

Az Egyetemi Könyvtár karolingkori Deuteronomium-töredéke a lechnici karthauziak kódexében.* A Biblia könyveit tartalmazó kódexek, kódextöredékek a kéziratosság korai és későbbi századaiból szép számmal maradtak fenn. Ez természetes, hisz a Biblia a legszükségesebb és legfontosabb könyvek egyike volt, amellyel már alapításkor a legkisebb kolostort is ellátták. S hogy a IX. század elején a nagyobb kolostorokban már több példányban is megvolt, arról három karolingkori kolostori könyvtár katalógusa is tanúskodik.¹ St. Gallenben² 29 ószövetségi és 11 újszövetségi, a reichenau kolostorban³ pedig 36 bibliai kódexet őriztek. A St. Riquier-i⁴ könyvtár katalógusában egy 72 könyvből álló, egybekötött Biblia és még 14 bibliai szöveget tartalmazó kódex szerepel.

A gyakori és pontatlan másolgatás következtében a JEROMOS-féle Vulgata szövege megromlott, és NAGY KÁROLY uralkodása idején már számos, egymástól olykor lényegesen eltérő szövegvariánst használtak a birodalom különböző részein.⁵ A Corbie-i apátságból indult ki, és hamarosan más kolostorokban, scriptoriumokban is felvetődött egy jobb, egységesített szöveg szükségességének az igénye. NAGY KÁROLY 789-ben az Admonitio generalisban elrendelte,⁶ hogy a liturgikus könyvek és a Biblia szövegét, amely a „bizonytalan olvasat és a másolók ügyetlensége miatt” a Meroving-korban megromlott, javítsák ki, és pontos, hitelesített szöveget adjanak a scriptorok kezébe.

Az első javított szöveget, amely a különböző szövegvariánsokat is feltünteti, az első modern értelemben vett „kritikai kiadást” THEODOLPHUS orleans-i püspök készí-

* Fragm. lat. m. 3.

¹ MEZEY László: *Forrásszemelvények a kéziratosság korának könyvtörténetéhez*. Bp. 1963. 143–144, 147. — GOTTLIEB, Theodor: *Über Mittelalterliche Bibliotheken*. Leipzig, 1890. 68–69, 72–73, 145 p.

² A bencés kolostort 720-ban alapították, állománya — száz évvel később — kb. 450 kódex volt. A katalógus külön kiemeli a „skót módra”, azaz inzulárisal írt 30 kódexet, amelyet régiségük és nehezen olvashatóságuk miatt a IX. században már külön tartottak.

³ A reichenau kolostort 728-ban alapították, s állománya — a 822-ben készült katalógus szerint — 372 kötet volt.

⁴ A St. Riquier-i könyvtár állománya 831-ben 256 kötet volt, de megemlíti a katalógus, hogy az egyes kolligátumokat külön számítva az állomány több mint 500 kódex.

⁵ A Biblia szövegahagyományozásáról: *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*. Bd. 1. Zürich, 1961. 191–194. — BULLOUGH, Donald: *Le siècle de Charlemagne*. Paris, 1967. 128, 131. — BISCHOFF, Bernhard: *Panorama der Handschriften-überlieferung aus der Zeit Karls des Grossen*. (Sonderdruck aus Karl der Grosse. Bd. 2. Düsseldorf. — *Biblia sacra* ... előszava: l. 19. jegyzetet.)

⁶ MEZEY László: *Paleográfia*. Bp. 1962. 54 l. — FUCHS, Hermann: *Aus Theorie und Praxis der Bibliotheken*. Hamburg, 1952. 64–66. l. — MEZEY László: *Forrásszemelvények* ... i. m. 127.

tette el.⁷ THEODOLPHUS később Fleury-i apát is lett, és az általa kidolgozott Biblia-szöveget ennek a kolostornak a scriptoriumában kezdték 800 körül minuscula írással másolni.⁸

Néhány évvel THEODOLPHUS után elkészült ALCUIN szövegjavítása is, amely az előzőnél sokkal inkább elterjedt. Ennek valószínűleg az az oka, hogy ALCUIN 796-tól haláláig, 804-ig a Tours-i St. Martin kolostor apátja volt, és ebben a kolostorban működött a karoling kor egyik legismertebb és legtermékenyebb scriptoriuma,⁹ ahol néhány évvel ALCUIN halála után már számtalan példányban másolták a Bibliát a birodalom más kolostorai számára is.

A most ismertetésre kerülő fragmentum kódexe a IX. század elején, pontosabban 820—830 körül íródhatott, tehát mindössze néhány évtizeddel a karolingkori szövegjavítás és írásreform után. Írása: karoling minuscula, s leginkább a Tours-i scriptorium hatását mutatja. Más karolingkori kéziratok írásával összehasonlítva¹⁰ a kölni Dombibliotheek több kódexével¹¹ mutatott még paleográfiai hasonlóságot. Bernhard BISCHOFF tanulmányából¹² azonban tudjuk, hogy a Dombibliotheek részére több külföldi scriptoriumban is másoltak kódexeket, s a töredékünk írásával leginkább hasonló kéziratok Tours-i hatást mutatnak.¹³

Paleográfiai összehasonlításunkat a Tours-i scriptorium karoling-korból fennmaradt kézíratainak folytattuk, s valóban sok közös vonást találtunk a két írás között.¹⁴ A legszembetűnőbb a hasonlóság a párizsi Nationalbibliothèque Cod. Lat. 1712. jelzetű kódexének az írásával, amely GREGORIUS TURONENSIS Liber *Miraculorum* c. művét tartalmazza.¹⁵ A Deuteronomium-töredéket tehát nagy valószínűséggel vagy Tours-i iskolázottságú scriptor művének, vagy a Tours-i kolostor kisugárzási körébe tartozó scriptorium termékének tekinthetjük.

Töredékünk írásának egyéni jellemzői:¹⁶ az „a” mindig szemunciális formában fordul elő, az „e” a betűsorból nem emelkedik ki, a „g”-t régies formában írja. Az „m”

⁷ L. 5. jegyzetet.

⁸ BISCHOFF, B.: i. m. 240 p. BISCHOFF szerint a Fleury-i scriptoriumban THEODOLPHUS idején kezdődött a minuscula írás általános használata, de nem egységesen, hanem a különféle típusai keveredve jelentkeztek.

⁹ MEZEY László: *Paleográfia*. im. 52—53 l. — BISCHOFF, B.: im. 240 p. BISCHOFF szerint a Tours-i St. Martin kolostor scriptorai az IX. század egész folyamán *egységes* karoling minusculát használtak.

¹⁰ A következő paleográfiai kézikönyvek és albumok fotóival hasonlítottuk össze a töredéket: RAND, Edward Kennard: *A survey of the manuscripts of Tours. Vol. 1—2.* Cambridge, 1929. — JONES, Leslie Webber: *The script of Cologne from Hildebald to Hermann.* Cambridge, 1932. — *Catalogue of ancient manuscripts in the British Museum. Part. II. Latin.* London, 1884. — *The new paleographical Society. Facsimiles of ancient manuscripts.* Ed by E. M. THOMPSON, G. F. WARNER . . . London, 1903—1912. — *Codices latini antiquiores.* Ed. E. A. LOWE. Part. V—VIII. Oxford, 1950—1959. — *Scriptura latina libraria a saeculo primo usque ad finem medii aevi.* Cura Joachimi KIRCHNER. Oldenbourg, 1955. — *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste.* Par Charles SAMARAN et Robert MARICHAL. Tome III. Paris, 1974. — *Catalogo dei manoscritti in scrittura latine datati o databili. I.* Cura di Viviana JEMOLO. Torino 1971.

¹¹ JONES, L. W.: i. m. l. a következő kódexekről készült fotókat: N° 106 (XXXVI. táblán); N° 75 (LXXXII. táblán); N° 29 (XCI. táblán) és N° 137 (XCVII. táblán). A legközelebbi a hasonlóság a N°; 106-os kódex írásával.

¹² BISCHOFF, B.: im. 235.

¹³ JONES, L. W.: im. 41.

¹⁴ Az „a, e” az „r” megformálása szinte ugyanaz; az „m” és az „n” szárainak egyenes, visszahajlítás nélküli lehúzását is több Tours-i kéziratban megtaláljuk. Nagyon hasonló a ductus, főleg az angulus; az „st” ligatura írása, valamint a rövidítések jelölése.

¹⁵ RAND, E. K.: i. m. Vol. 2. (plate LXXII. 3.), a kódex leírását pedig Vol. 1. 124—125. p.

¹⁶ A töredék paleográfiai leírásában MEZEY László professzor úr segítségét köszönöm.

I. kép

és az „n” lábait visszahajlítja, és az alaponalhoz képest nem függőlegesen, hanem kb. 45°-os szögben fejezi be. Az „st”-t és az „et”-et mindig ligatúrába kapcsolja össze, s az „et” ligatúrát szó belsejében is használja (pl. *det*, *disperdet*). Kevés és szabályos rövidítés jellemzi, és azok megegyeznek a karolingkortól a XV. századig általánosan használatos rövidítésekkel.¹⁷ A Tours-i írásoknak is csak szűk körével egyezik meg abban, hogy a betűket alig köti egymáshoz, betűi inkább hosszúkásak, mint kerekék, és a „t” szárát is kevésbé hajlítja vissza. (A párizsi kódex írásával ezekben a tulajdonságokban is egyezik.¹⁸)

¹⁷ Az „összevonásos” rövidítések közül a *dñs*=dominus, *dñs*=Deus, *oñs* = omnes, *vñi* = vestri, *p̄cipio*=praecipio rövidítéseket használja, az „elhagyásos” rövidítések közül pedig a *q*; = quae, *atq*; = atque, *dū* = dum, *autē* = autem, *quē* = quem rövidítéseket. Az accusativus szóvégi *m*-jét is általában elhagyja (pl. *aquā*, *terrā*). Rövidítései nem mindig következetesek: az *est*-et egyszer kiírja, máskor rövidíti (*ē*), és ugyancsak mindkét alakot használja a *quae* – *q*; esetében is.

¹⁸ L. a 15. jegyzetet.

A töredék mérete: 283 × 50 mm, a beírt sorok száma: 35. (A rektón levő szöveg 8—10 sorát kivakarták.) A sorok távolsága 7 mm. A margó oldalt 15 mm, a lap tetején 23, az alján pedig 11 mm. A tükör csonka, mérete 252 × 32 mm, hosszmérete megegyezik az eredeti fólió kolumnájának hossz méretével. A kolumnát és a sorközt kijelölő lineálás karcolással történt, és jól látható. Ugyancsak jól látható a pergamen felső szélén a két punktórium-lyuk, amellyel a kolumna függőleges vonalát kijelölte a scriptor.

A töredék az eredeti kódex nagyságára, alakjára is enged következtetést. A margó felőli széle végig egy kissé behajlik, tehát egy kettős fólió első lapjából vágta le a XV. századi könyvkötő. Jól látszik az öt lyuk helye is, amelyen keresztül az eredeti kódex ívét összefűzték.

A szöveg rekonstruálása után megállapíthatjuk, hogy az eredeti kódex két kolumnás volt, s töredékünkön a rektó első és a verzó második kolumnájának kb. a fele található. A kolumnák mérete 250 × [70] mm lehetett. Az eredeti kódex egy fóliójának a kikövetkeztetett mérete tehát [285 × 200] mm; s a beírt szöveg 250 × [150] mm-es tükörméretben helyezhető el.

A szöveg beosztása — mint a bibliai kódexeknél általában — római számokkal történt. A XIII. századtól a caputok kezdetét jelöli római számmal a scriptor, a késő-középkori bibliai kódexek szövegbeosztása tehát egységes. A korai kódexeknél — s így a Deuteronomiumot tartalmazó kódexnél is — a szöveg beosztása önkényes, s a Caput 11. versus 22-t L-nel, a 26-ot pedig LI-gyel jelöli a scriptorunk. (Az első kivakart sor előtt lehetett a XLIX-es, a margón látszik a vakarás nyoma.) A töredék rekonstruálható és a kolumna hiányzó részével kiegészített szövege.¹⁹

A rektó szövege: *Liber Deuteronomii* Cap. 11. 16—27.

et recedatis a [Domino serviatisque diis ali-]
 enis et adoret[is eos ¹⁷iratusque Dominus clau-]
 dat caelum et [pluviae non descendant]
 nec terra det [germen suum perea-]
 tisque uelocit[er de terra optima quam]
 dñs daturus es[t vobis ¹⁸ponite haec ver-]
 ba mea in cord[ibus et in animis vestris]
 [et suspendite ea pro signo in manibus]
 [et inter vestros oculos conlocate ¹⁹docete]
 [filios vestros ut illa meditentur quando]
 sederis in dom[o tua et ambulaveris]
 in uia et acc[ubueris atque surrex-]
 eris. ²⁰Scribes [ea super postes et ianuas]
 domus tuae ²¹u[t multiplicentur dies]
 tui et filiorum [tuorum in terra quam]
 iurauit dñs pa[tribus tuis ut daret eis]
 quamdiu celu[m] inminet terrae]
²²Si enim custod[ieritis mandata quae]
 ego ꝑcipro uo[bis et feceritis ea ut dili-]
 gatis dñm dñm [vestrum et ambuletis in om-]
 nibus uis eius [adherentes ei ²³disper-]
 det dñs om̄s g[entes istas ante faciem]
 ur̄am et possi[debitis eas quae maiores]

¹⁹ A szöveg hasonlítása a következő kiadásból történik: *Biblia sacra iuxta vulgatum versionem*. Adiuvantibus Bonifacio FISCHER, Johanne GRIBOMONT.... Recensuit et brev apparatus instruxit Robertus WEBER. Tom. 1. Stuttgart, 1969.

et fortiores u[obis sunt ²⁴omnis lo-]
 cus quem cal[caverit pes vester]
 uester erit [a deserto et Libano a]
 flumine mag[no Eufraten usque ad]
 mare occide[ntale erunt termini]
 ūri ²⁵Nullus [stabit contra vos ter-]
 rorem ūm [et formidinem dabit]
 dñs dš uester [super omnem terram quam]
 calcaturi est[is sicut locutus est vobis]
²⁶En propono i[n conspectu vestro hodie]
 benediction[em et maledictionem]
²⁷Benediction[em si oboedieritis mandatis]

A verzó szövege: Liber Deuteronomii Cap. 12. 15—22.

¹⁵[sin autem comedere v]olueris et te
 [esus carniū delect]ari[t] Occide
 [et comede iuxta bene]dictionem dñi
 [Dei tui quam dedit tibi in] urbibus tuis
 [sive immundum fuer]it hoc ē macula [-]
 [tum et debile sive m]undum hoc est
 [integrum et sine ma]cula quod offer[-]
 [ri licet sicut capre]am et ceruum
 [comedes ¹⁶absque e]su dūtaxat san[-]
 [quinis quod super terr]ā quasi aquā ef[-]
 [fundes ¹⁷non poteris c]ome dere[!] in
 [oppidis tuis decima]m frumenti
 [et vini et olei tui pr]imogenita ar[-]
 [mentorū et pecoru]m et omnia quae
 [voveris et sponte off]erre volueris
 [et primitas manu]m tuarum. ¹⁸Sed
 [coram dño Deo tuo com]edes ea in loco
 [quem elegerit Dñs Dš] tuus, Tu et filius
 [tuus ac filia servus] et famula atq;
 [Levites qui manet in u]rbibus tuis
 [et laetaberis et reficie]ris coram dño
 [Deo tuo in cunctis ad]q; extenderis
 [manum tuam ¹⁹cave n]e derelinquas
 [Levites omni tempo]re quo verse[-]
 [ris in terra ²⁰quando d]ilatauerit dñs
 [Deus tuus terminos tuos si]cut locutus est
 [tibi et volueris vesci ca]rnibus quas de[-]
 [siderat anima tua²¹]ocus autē quē
 [elegerit Dñs Dš tuus u]lt sit[n]omen eius
 [ibi si procul fuerit oc]cides de armen[-]
 [tis et pecoribus quae] habueris sicut
 [praecepi tibi et co]medes in oppidis
 [tuis ut tibi placet ²²sicut] com[e]ditur ca[-]
 [prea et cervus ita v]esceris eis; et
 [mundus et immundu]s in commune

Tördékünk szövege — két kisebb eltérésen kívül ²⁰ — *teljesen* megegyezik a kritikai kiadás szövegével. Nem találhatjuk meg rajta egyik szövegvariánst sem, amelyet a kritikai kiadás lábjegyzetben közöl. Látjuk tehát, hogy szinte hibátlan szöveget őrzött meg a karolingkori fragmentum.

²⁰ Az egyik másolási hiba: comedere helyett come dere; a másik: versaris helyett verserist írt a scriptor. (Ezt a változatot nem tünteti fel a kritikai kiadás!)

A Deuteronomium-töredék az Egyetemi Könyvtár Cod. Germ. 1. jelzetű kódexében maradt fenn. A XV. századi könyvkötő az utolsó ívet erősítette meg és fűzte vele a kötéstáblához.

A kódex²¹ S. EUSEBIUS, S. AUGUSTINUS és CYRILLUS egy-egy levelét tartalmazza,²² amelyben Szent JEROMOS életéről, csodáiról és haláláról értekeznek. A három levellet JOHANN von NEUMARKT (latinosan JOHANNES de NOVO FORO) olmüci püspök fordította németre a XIV. század második felében, és az irodalomtörténet német nyelvemlékként tartja számon.

A kódexben possesszor-bejegyzés nincs. Kötése és tartalma alapján azonban nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a lechnici karthauziak német kódexei közül való. A Szepes megyei kolostorban használták a német nyelvet, a latin kódexekben is maradtak meg német szövegek. (Az Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 48. jelzetű XV. századi sermonariuma például német nyelvű szentbeszédet is tartalmaz.)²³

A lechnici karthauzi kolostorból harminc kódexet őriz az Egyetemi Könyvtár, és ebből 26-nak a kötése megegyezik:²⁴ színezetlen (fehérnek látszó) nyersbőr kötés, a gerincen 5, a kisebb kódexeknél 4 kettős borda, és jól megerősített, kézzel varrott oromszegélyek jellemzik ezeket a kódexeket. A táblák négy sarkában kör (esetleg csillag) alakú réz „csúsztatók” vannak, illetve voltak. A kötéstáblák egy részénél téglalap alakú, ill. a téglalap sarkait átlós irányban összekötő vaknyomást találunk, más kódexek tábláján a vaknyomást elhagyták.

A Cod. Germ. 1. kötése teljesen megegyezik az elmondottakkal.²⁵ A könyvkötő azonban a kódex nyersbőr kötését kék színű festékkel bemázolta, amely az idők folyamán a tábla külső felén zöld színűvé oxidálódott. (A lechnici könyvtárban úgy látszik, hogy a tábla külső színezésével különböztették meg a latin, német stb. nyelvű, eredetileg egyformán kötött kódexeket egymástól.)²⁶

A másik bizonyíték a kódex lechnici eredete mellett a tartalma. Azt a tényt, hogy Szent JEROMOS életének és csodáinak a történetét a XIV. században anyanyelvre fordítják, már a Devotio Moderna hatásának tekinthetjük.

²¹ Cod. Germ. 1.: Johannes von Neumarkt: Hieronymus. Cod. chart.; s. 15/1. (ante 1426). — unica columna. — 300 × 225 mm. — ff. 132. 1.: f. 2.: Widmung an die Markgräfin Elisabeth von Mähren 2.: ff. 2^r–62^v: Eusebiusbrief; 3.: ff. 62^r–74^r: Augustinusbrief; 4.: ff. 74^r–130^r: Cyrillusbrief; f. 131^r: Auzeichnung über die Anstellung der Dorothea von Rastenberg (Oberösterreich): „Item ich han anno XXVI° gedingt mein dirn dorothea von rastenberg ein halbs Jar . . .” (A kódex részletes leírását l. *Beschreibendes Verzeichnis der Alt deutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Bearb. von András VÍZKELETY. Bd. II. Budapest, Debrecen . . . Bp. 1973. 73–74 l.)

²² A latin szöveget l. PL XXII.: Eusebius De morte Hieronymus ad Damasum. Col. 239–282. — Epistola S. Augustini . . . ad B. Cyrillum Jerosolymitanum episcopum de . . . B. Hieronymi. Col. 281–289. — Epistola Cyrilli episcopi . . . de miraculis Hieronymi ad S. Augustinum episcopum Hipponensem. Col. 289–326.

A latin és a német fordítás párhuzamos közlését l. *Vom Mittelalter zur Reformation Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung*. Hrsg. Konrad BURDACH. Bd. 6.: *Schriften Johans von Neumarkt. 2. Theil*. Berlin, 1932. 6–514 p.

²³ MEZEY László: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. 69 l.

²⁴ A négy más kötésben lévő kódex közül három 18. századi papírkötésben van, a negyedik pedig (Cod. lat. 50.) a lechnici ősnymtatványokkal egyező, XVI. század eleji barna bőrkötésben. Az említett 26 kódex kötése a IX. század első felében, ill. a közepén készült. — A kötések leírásában az Egyetemi Könyvtár restaurátorainak a segítségét köszönöm.

²⁵ A legközelebbi rokonságot a cod. lat. 56, 70, 80 és 93. kötése mutatja.

²⁶ A karthauzi kolostorok kódexeinek „házilag készített” kötése szerényebb, dísztelenebb, mint más kódexeké, de „egyéni”. A lechnici kötetet fentebb ismertettük. Az olmüci (dolany) karthauziak a kódexeiket feketére mázolt fatáblára borították, a gerincére pedig fehér „címét” festettek.

JOHANN von NEUMARKT ennek a jelentős, középkorvégi eszmei áramlatnak egyik fontos láncszeme volt. Itáliában tanult, széles körű kapcsolatban állt a korai humanistákkal, személyesen ismerte DANTÉT, PETRARCÁT, és levelezésben állt Cola di RIENZÓVAL. IV. KÁROLY közvetlen környezetéhez tartozott: a birodalmi kancelláriát vezette 1354—1374-ig.²⁷

Irodalmi tevékenységéről — a Jeromos-levelek fordításán kívül — csak annyit tudunk, hogy a bűnbánati zsolnárokat fordította németre a luxemburgi uralkodóház tagjai számára, és neki tulajdonítják a *Quadripartitus* c. példabeszéd-gyűjteményt, amely az igazságosság, a merészség, a mértékletesség és az okosság illusztrálására szolgáló, megszívlelendő történeteket tartalmazott.²⁸

A csehországi Devotio Moderna központja Prága volt, és bölcsoje IV. KÁROLY udvara és az egyetem. A prágai egyetemen az új eszme kialakításában és elterjesztésében betöltött szerepét Eduard WINTER megírta.²⁹ Az ennek megfelelő kolostoralapítási hullámmal pedig MEZEY László foglalkozott,³⁰ és bemutatta, hogy miképp lettek a XIV. századi ágostonos és karthauzi kolostorok az újfajta jámborság, a modern kegyesség megvalósítói és támaszpontjai.

JOHANN von NEUMARKTnak — mint kancellárnak és mint olmüci püspöknek — fontos szerepe és komoly érdemei voltak a Devotio Moderna csehországi elterjesztésében. S hogy hatása szűkebb pátriáján messze túlterjedt, és műveit ismerték és másolták a közép-európai kolostorokban, azt mutatja a fennmaradt példányok nagy száma is.³¹ A Jeromosról írt leveleket a többi karthauzi könyvtárban is megtaláljuk: pl. Aggsbachban,³² Olmücben,³³ Bécsben,³⁴ de latin fordításban megvolt Lechnicen is (EK. Cod. lat. 108.).

A Devotio Moderna tükröződését a lechnici karthauzi könyvtár latin kódexeiben MEZEY László már értékelte.³⁵ Tanulmánya hívta fel a figyelmünket arra, hogy a Devotio Moderna minden kiemelkedő csehországi képviselőjének a művei megvoltak Lechnicen. Úgy gondoljuk, hogy JOHANN von NEUMARKT műve — német fordításban is — meglehetősen a JAN MILIC, NIKOLAUS von PRACHATITZ, HEINRICH EGER von KALKAR, HIERONYMUS ALBERTI de PRAGA és a krakkói MATTHEUS de CRACOVIA műveit tartalmazó lechnici armariumba.

A XV. századi papírkódex harang alakú vízjelét szintén megtalálhatjuk a kolostor latin kódexei között, pl. a szentencia-kommentárokat tartalmazó cod. lat. 60-ban.³⁶

Hogy a karolingkori Deuteronomium kódex mikor és hogyan kerülhetett Lechnicre, és meddig használhatták az ottani szerzetesek, nem tudjuk. Talán hibátlan szövege miatt — esetleg másolási mintapéldányként — még az 1300-as években is kézben volt. Tudjuk ugyanis, hogy a karthauzi szerzetesek a kéziratok szövegtisztaságára, szövegűségére mindig nagy gondot fordítottak,³⁷ és a hibátlan szövegű kéziratokat nagy becsben tartották.

²⁷⁻²⁹ A Johann von Neumarkt személyére vonatkozó adatokat Winter, Eduard: *Frühhumanismus* c. könyvéből vettem. (Berlin, 1964.)

³⁰ MEZEY László: *A Devotio Moderna a dunai országokban (Csehország, Ausztria, Magyarország.) = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*. V. 1970. Bp. 1971. 223—137.

³¹ *Vom Mittelalter zur Reformation* . . . I. a 22. jegyzet.

³² *Mittelalterliche Bibliothekskataloge*. Österreich. Bd. 1. Niederösterreich. Bearb. Theodor GOTTLIEB. Wien, 1915. 539 p.

³³ Az olomouci egyetemi könyvtár M. II. 209-es latin kódexe, amely szent Erzsébet vitáját is tartalmazza, s nem lehetetlen, hogy magyarországi karthauzi kolostorból került Olmücbé.

³⁴ *Vom Mittelalter* . . . Theil. 2. VII p. — I. 22. jegyzet.

³⁵ MEZEY László: *A Devotio Moderna* . . . I. a 30. jegyzet.

³⁶ MEZEY László: *Codices latini* . . . i. m.: 116. sz. vízjel

³⁷ LEHMANN Paul: *Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern*. Erforschung des Mittelalters. Bd. 3. Stuttgart, 1960.

Figyelemre méltó azonban töredékünk sorsában az, hogy a XV. században, amikor a kurzív íráshoz szokott magyarországi szerzetes szeme már csak nehezen tudta olvasni a karoling írást,³⁸ felhasználták a „modern”, újfajta életérzést sugalló kézirat kötéséhez.

FODOR ADRIENNE

„Ad terrorem omnium”. (A középkori vágánsének egy magyarországi változata?) Az Egyetemi Könyvtár Fr. 1. m. 277 jelzetű töredékét 1959-ben vásárolta. A töredék sorsáról egy bejegyzés alapján annyit tudunk, hogy 1920-ban a pécsi püspöki titkár, GEBAUER Miklós kezében megfordult.¹

Az eredetileg sem nagy terjedelmű kódexnek nyolc fóliója maradt ránk. Az egyes lapok mérete 156 × 128 és 141 × 100 mm között ingadozik.² A sorok száma sem állandó, vannak szabályosan megvonalmazott 23 soros oldalak, másutt 46 girbegörbe sor szorul egymásra. Nem egy gondosan kivitelezett, egységes kódex maradéka áll tehát előttünk, hanem az egymásba fűzött lapokra komolyabb rendszer és igényesség nélkül került a szöveg. Az utolsó lapok, mint ezt a csonka, visszahajló szegélyek mutatják, üresen maradtak.

Az első három fólió írása a 14. századi „scriptura gothica textualis”-nak egy meglehetősen gyenge, bizonytalan változata. Az olvasást erősen megnehezítik a szabálytalan, rossz rövidítések; a ductus merev, a betűszárak merőlegesek az alapsorra. Az íráskép egyenetlen, kusza. A következő három lap ugyanennek az írásnak egy szabályosabb, jobban olvasható változata. A megvonalmazott sorokba a scriptor nagyobb gonddal és igénnyel (bár nem nagyobb gyakorlattal) rögzíti a szöveget. A második fólió verzóján és a harmadik rektóján található lapalji bejegyzés viszont egy kiváló scriptor tollából való. A „cursiva notularis,” nemcsak jó iskolázást, de igen nagy írásgyakorlatot is feltételez. Töredékünk nyolcadik fóliója a törzskódex üresen maradt lapjainak egyike lehetett. Ide jegyezték le a könyvírásnál kevésbé igényes, a cursiva notularisnál viszont kevésbé „kiírt” ún. „curziva currens”-sel vágánsénekünket. Alkalmi lejegyzésről van nyilvánvalóan szó, a scriptor emlékezetből rögzíti a verset, töröl, javítgat, a küllemmel nemigen törődik. A kurzívban kétségtelenül járatos, de korabeli okleveleink írásához viszonyítva egy meglehetősen gyakorlatlan kézzel van dolgunk. Nem csak a zilált sorok és a ductus töredezettsége kelti bennünk ezt a benyomást, de hiányzik a betűk formálásának egyfajta kiforrott állandósága. (Pl. a hosszú „s” hasztája hol egyetlen, hol két párhuzamos vonal; a szóvégi „s” nek négy különböző változatát variálja; az „a” néha közelebb van a mai kurzív „a”-hoz, máskor megnyúlt hasztája mellett csak egy pont jelzi az ívet; a kurzív „d” felső hurka hol lendületesen ível balra, hol erőtlenül fut le párhuzamosan.) Az pedig, hogy az „u” alul nem kötött, egy kicsit szálkássá teszi az egész írásképet. Mindezek ellenére korántsem önkényesen vontunk párhuzamot a 14. századi magyar oklevélgyakorlat és versünk írásmódja között. A karakterisztikus kurzív betűk a b, d, e, g, r, s kétségtelemné teszik a rokonságot. Ez pedig nemcsak azt segít eldönteni, hogy scriptorunk magyar iskolázottsá-

³⁸ Megjegyzendő azonban, hogy a XV. században használatos humanista írást a karoling-betűkből alakították ki.

¹ Dr. Nicolaus Gebauer secretarius episcopalis Quinque-Ecclesiarum. 24. Sept. a. 1920. Quisnam scripsit librum hunc? Iam requiescit.

² f₁ 156 × 128 mm r. 46 sor, v. 46 sor; f₂ 166 × 124 mm r. 41 sor, v. 44 sor; f₃ 164 × 115 mm r. 53 s. v. 36 s.; f₄ 151 × 111 mm r. 29 s., v. 28 s.; f₅ 155 × 120 mm r. 32 s. v. 27 s.; f₆ 141 × 100 mm r. 25 s., v. 23 s.; f₇ 141 × 100 mm r. 23 s., v. 18 s.; f₈ 155 × 115 mm r. 5 s., v. 18 s.

gú, hanem a pontosabb datálást is lehetővé teszi. Az írás legközelebb I. LAJOS egy 1344-ben Visegrádon kelt okleveléhez visz.³ Bár ductusának lendülete a gyakorlatlan kézen megtörik, az egyes betűk formálásán túl az íráskép laza könnyedsége elgondolkodtató azonosságot árul el. De nem kerülünk nagyon messze írásunktól az egri káptalan 1334-ben kelt, ERZSÉBET királynőhöz címzett válaszlevelét,⁴ vagy ugyancsak I. LAJOSnak egy, az előzőnél gondosabban megírt 1351-es oklevelét⁵ vizsgálva sem. E két utóbbi oklevelben a szélső időhatárokat szeretnénk megjelölni.

A töredék szövegét tekintve éppoly kevésbé egységes, mint írásában. Az első három oldal a halál utáni ítélet, a bűnhődés vagy megdicsőülés lehetőségeit elemzi, példákkal gazdagon illusztrálva, talán egy nagyobb lélegzetű beszéd részeként. A második fólió verzóján a *Speculum perfectionis*⁶ 15. fejezetét találjuk, mely szent ferenci szellemben int igénytelenségre az öltözködésben és mértékletességre az egyéb szükségletekben. Ezt követően Egyed fráter szavait idézi a scriptor. A következő másfél oldalon ferences generális káptalani határozatok rövid kivonatát találjuk. Teljes terjedelmében került be kódexünkbe a ferences *Regula bullata*.⁷ Az utolsó szövegrész, mely a kódex törzanyagához tartozott, a *Speculum perfectionis* 72. fejezete.⁸ Benne SZENT FERENC a könyörgést és az alázat könnyeit üdvösebbnek véli társai számára a könyvek tudományánál. Mindezek után nem vitás, hogy egy ferences kódex lapjai vannak a kezünkben. A törzskódex datálásában „terminus post quem” a generális káptalani határozatok között az V. KELMENRE (1305–1314) és XXII. JÁNOS pápára való hivatkozás. XXII. JÁNOS avignoni pápa 1321-ben behatóan foglalkozott a minoriták életmódjával, öltözködésével,⁹ s ez, mint aktualitás kerülhetett kódexünkbe.

Mintegy 10–15 évvel a kódex keletkezése után írták tehát az utolsó lapok egyikére az *Ad terrorem omnium* kezdetű vágánséneket. A vers ekkor már több, mint másfélszáz éves; ismerik, éneklik Európa-szerte. A 12. század második felében született valahol Észak-Franciaországban. A vágánsköltészet felvirágzása, a híres-hírhedt HUGUES D'ORLÉANS, a rejtélyes ARCHIPOETA és a mélyen humanista GAUTIER DE CHATILLON kora ez.¹⁰ Énekünk szerzőjét ez utóbbi környezetében, követői-utánpótlói között kell keresnünk. GAUTIER DE CHATILLON nagy ívű, de sok csalódással kísért életútja során Európa szinte minden számottevő helyén megfordult. Tanult Párizsban és Bolognában, él II. HENRIK angol király udvarában és Rómában, jegyző és orator publicus volt Reimsben és kanonok Amiens-ben. A társadalmat módja volt reális keresztmetszetében megismerni, s rajta nagy klasszikus műveltségéből és szilárd keresztény meggyőződéséből táplálkozó szigorú értékrendjét lépten-nyomon számon kérni. Nem kímél senkit. II. HENRIKTŐL BECKET meggyilkolása után éppoly megvetéssel fordul el, mint amilyen elkeseredetten

³ Száray család oklevéltára I. Budapest 1887. VI.

⁴ Visegrád Mátyás király Múzeum H. 67. 36. l.

⁵ Száray V.

⁶ *Speculum perfectionis seu S. Francisci Assisiensis legenda antiquissima auctore fr. Leone*. Editio Paul SABATIER. Paris 1898. (Collection de documents pour l'histoire religieuse et littéraire du moyen âge Tome I. p. 32–33.)

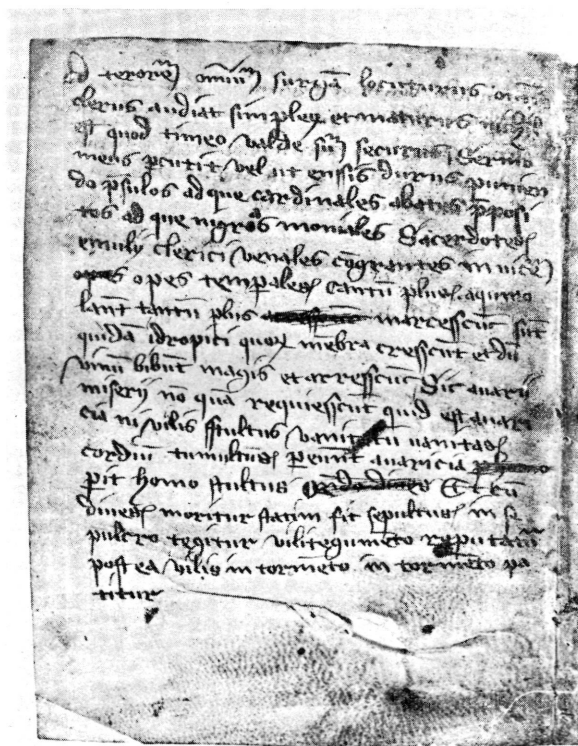
⁷ SZENT FERENC Regulájának harmadik változatát nevezik „Regula bullata”-nak III. HONORIUS pápa 1223-as bullával történt megerősítése után.

⁸ i. m. p. 142–145. A töredék korának történeti meghatározásához talán hozzásegít az a SABATIER-nál található adat (183. l.), hogy MAGYARORSZÁGI FABIÁN a magyar ferencesek ügyeinek intézése végett 1325 körül Avignonban járt és akkor megkapta a ferences generálisától a régebbi Ferenc-legendát, a „Speculum perfectionis”-t. A pápaság ekkor intézkedik a ferences szegénységre vonatkozóan. — I. 9. jegyzet.

⁹ Extravagantes Joh. XXII. Tit. 14. De verborum significatione c. 1.; c. 2.

¹⁰ F. J. E. RABY: *A history of secular latin poetry in the middle ages I–II*. Oxford, 1957. pp. 190–214

ostorozza klerikus-társait vagy magát a pápát.¹¹ Verseinek kemély, szatirikus hangvétellel, merész személyességével s az újonnan divatba jött hangsúlyos ritmus és rím mesteri kezelésével iskolát teremt.¹² K. STRECKER, CHATILLON körének talán legnagyobb ismerője, 1927-es nagy tanulmányában többször is kitér versünkre.¹³ A személyes hang, a fenyegető indulat és szitok-áradat bizonyítják, hogy a szerző nemcsak eszközeiben utánozta a

1. kép

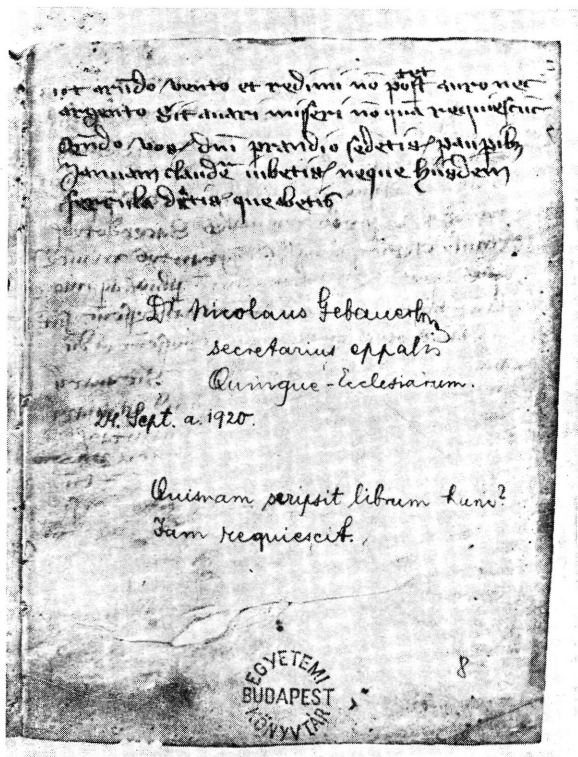
mestert, hanem érzelmeiben is azonosult vele. A „rettenthetetlen költő” az egész klérus füle hallatára „mint éles kard” csap le vádbeszédével a kardinálisokra, apátokra, „fekete apácákra”, a kapzsi és megvesztegethető papokra, klerikusokra. Haragjának csak a ritmus szab határt. Az egész egyházi vezetés romlott, betegségük, mint a vízkór, minél többet harácsolnak, annál sóvárabbak. Pedig a pokolban mitsem segít majd a sok arany, ezüst. Nem kétséges, hogy azoknak a szegényeknek a pozíciójából kéri mindezt számon a költő, akik előtt „bezárulnak a kapuk”, amikor az urak asztalhoz ülnek, mert

¹¹ *Moralisch-satirische Gedichte Walters von Chatillon* Hg. v. K. STRECKER, Heidelberg, 1929.

¹² K. STRECKER: *Walter von Chatillon und seine Schule I—II*. Zeitschrift für deutsches Altertum und Deutsche Litteratur. (64) 1927. 97—125; 161—190.

¹³ i. m. p. 105; p. 185.

az odavetett falatokat is sajnálják tőlük. A vers ugyan sem eredetiségében, sem művészi megoldásaiban nem éri utól G. DE CHATILLON költői erejét, mégis — talán az indulat hitelessége révén — viszonylag hamar közkedveltté vált Európában. Erről a megmaradt variánsok tanúskodnak, közöttük a mienk lenne a hetedik. A kiadás a legismeretebb, 13. századi vorauai változat alapján készült.¹⁴ STRECKER a költeménnyel foglalkozó

2. kép

rávid cikkében öt ismert variánst vet össze filológiailag.¹⁵ Valamennyi terjedelmesebb a mienknél és kisebb vagy nagyobb mértékben eltér tőle. A vorauai Chorherrenstift őriz egy másik, 14. századi változatot is,¹⁶ a legközelebbi rokonságban evvel van költeményünk. A szövegközlésnél a kiadást (V₁) és ezt a változatot (V₂) vesszük figyelembe.

¹⁴ G. M. DREVES: *Anal. Hymn.* 33, 289 = Ein Jahrtausend lateinischer Hymendichtung. II. pp. 434–436.

¹⁵ K. STRECKER: *Ad terrorem omnium.* Zs (65) 1928. p. 93–96.

¹⁶ Ferdinand HUTZ, a Stiftbibliothek könyvtárosa bocsátotta rendelkezésünkre ennek a STRECKER által figyelembe nem vett változatnak a másolatát. (Kod. 374. fol. 132r–134v.) Segítségét ezúton is köszönjük.

1. Ad terorem (!) omnium
surgam locuturus
omnis clerus audiat
simplex et maturus
nichil (!) est quod timeo
valde sum securus
Sermo meus percudit
vel ut (!) ensis durus
2. puniendo presulos (!)
adque cardinales
abates (!) prepositos (!)
ad que(!) nigras moniales
Sacerdotes emulii (!)
clerici venales
congrantes (!) /a/ in vicem
opes temporales
3. Tantum plus acumolant (!)
tantum plus marcescunt
sunt quidam idropici
quorum membra crescunt
et dum vinum bibunt
magis et arrescunt
Sic avarii (!) miserii (!)
non quam (!) requiescunt
4. quid est avaricia
ni (si) vilis stultus
vanitatum vanitas
cordium tumultus
pereunt avaricia
perit homo stultus
Et cum dives moritur
statim fit sepultus
5. in sepulcro tegitur
vili tegumento
reportatur postea
vilis in tormento
in tormento patitur /b/
ut arundo vento
et redimi non potest
auro nec argento
6. Sic avari miseri
non quam (!) requiescunt
Quando vos domini
prandio sedetis
pauperibus Januam
claudere iuberetis
neque huiusdem fercula
datis que (h)abetis /c/

a. congregantes; b. quatitur; c. A gyakori törlések (8. sor opes; 9 s arrescunt; 14 s per homo; 15 s Quando dives), az utolsó versszak kapkodó bizonytalansága, s hogy ezután véleg megszakad a vers, valószínűvé teszik, hogy a scriptor fejből vetette papírra a verset.

- 1.5. V_1 timeam
1.7. V_1 Noster sermo
1.8. V_1 V_2 velut
2.1. V_1 V_2 puniendi praesules
2.2. V_1 V_2 sunt et
2.3. V_1 V_2 abbates et monachi
2.4. V_1 sanctimoniales V_2 nigre moniales
2.5. V_1 V_2 emuli
2.7. V_1 V_2 congregantes iugiter
3.1. V_1 Quanto plus acumulant V_2 Quanto plus accumulans
3.2. V_1 V_2 tanto
3.3. V_1 velut hydropici V_2 velut ydropici
3.5. V_1 cum plus bibunt sitiunt V_2 dum plus bibunt ...
3.6. V_1 exarescunt V_2 et arescunt
3.7. V_1 V_2 avari miseri
3.8. V_1 V_2 nunquam
4.2. V_1 nisi vilis cultus V_2 ni vilis cultus
4.5. V_2 Pereunt divitiae
4.7. V_1 Miser postquam moritur V_2 quando dives moritur
5.1. V_2 in sepulchro
5.3. V_1 Deputatur postea V_2 dum mutatur potius
5.4. V_1 miser
5.5. V_1 Quatitur suppliciis V_2 in tormentis quatitur
5.6. V_1 harundo
5.7. V_1 V_2 redimi non prevalet
6.1. = 3.7
6.2. = 3.8
6.3. = V_1 11.1. Quare dum in prandio
6.4. = V_1 11.2. praesules sedetis

- 6.5. = 11.3. Ostia pauperibus
 6.6. = 11.4. claudere iubetis
 6.7. = 11.7. cui vix de reliquo
 6.8. = 11.8. datur quod habetis

A három szöveg eltérései nem tartalmiak, a helyesírási különbségek mellett egy-egy gondolat elegánsabb vagy nehezkesebb kifejezéséről van csupán szó. Az utolsó sorok ügyetlenségeitől eltekintve szövegünk egyenértékű variáns.

Kérdés, hogy van-e jelentősége egy ilyen sokadik, csonka változatnak. A magyar művelődéstörténetre vonatkozóan minden bizonnyal. A vers élt nálunk is, nyilván, mert problémái elevenek voltak. S miért éppen egy ferences kódex őrizte meg számunkra? Ez sem lehet véletlen. A maguk szegénységi parancsaival, puritán életmódjukkal, s a szegényekkel való állandó érintkezésük révén, a társadalmi igazságtalanságokra a ferencesek reagáltak a legérzékenyebben. A 14. század vagabundusainak, vándordiakjainak életfelfogása sem állhatott messze tőlük. Talán éppen egy ilyen külföldet járt diák hozta magával a verset, s lelt körükben megértő szívekre. A goliárdikus költészet népszerűségéről hazánkban a 15. században a Magyi- és Béli-kódexek révén tudtunk. Ez a töredék egy századdal korábbi értékes adatot jelent.

MADAS EDIT

II. Lajos „atramentariuma”. Néhány évvel ezelőtt az ágostonrendiek római központi levéltárában kutattam.¹ Amikor a generális perjelek registrum-sorozatát néztem át², a 13. kötetben, az 1520. év szeptemberi leveleinek regisztrálása közé illesztve egy szép humanista frásos, egész oldalas levél másolatára lettem figyelmes. Szokatlan volt már az is, hogy a levelet, mely nem a generális priortól kelt, teljes szöveggel őrizték meg, hiszen a generális levelezés túlnyomórészt csupán tartalmi kivonatokban került regisztratúrába. Különös megbecsülés jele lehetett tehát az, hogy — mint rendjüket e korban az ágostoni remeték nevezni szerették — a „respublica Augustiniana” feje, a prior generális, a levelet egészében bemásoltatta registrumába. A levél küldője ugyanis II. LAJOS magyar és cseh király. A király Budán 1520. május 15-én kelt levelében megköszöni az ágostonos rend fejének, Gabriel VENETUSnak (Gabriele della VOLTA) az ajándékba küldött atramentariumot, amit ugyanazon rend magyar tartományi perjele, Pécsi Balázs (Blasius de Quinque Ecclesiis) adott át a királynak. A király hangoztatja köszönőlevelében, hogy frater Balázs provinciálist és az egész rendet különös jóindulatában tartja („Habemus autem fratrem ipsum Blasium provincialem et totum ordinem, cum pro nostra in eum ordinem devotione, tum vero pro uestrae Reuerentiae accedente commendatione, in omnibus commendatum . . .). A maga részéről pedig az összes magyar ágostonosokat rendfőnököknek ajánlja.³

Az írás jól olvasható humanista cursiva textualis az általában szokásos (nazális, contractio, suspensio) rövidítésekkel. A nazális és a suspensio azonban függőleges, míg a contractio vízszintes vonással jelöltetik. Olasz szokás szerint az összevonást a végszótagnak sor fölé írásával (Pro[vincia]lis, Ven[erabi]lis) is jelöli. Konvencionális rövidítésnek tekinthető a .p., .P. (paternitas, paternitati) és az Px (reverendus, reverenda). Interpunctio: a media kettős pont, a finalis pedig az alapvonalra helyezett pont. Megemlítendő még az

¹ A levéltár leírása Benignus A. L. van LUYK, *Sources Italiennes pour l'histoire générale de l'Ordres des Augustins*, Augustiniana 8 (1958) 397–424, 9 (1959) 183–202; extrait Héverlé — Louvain 1959.

² Registri dei PP. Reverendissimi Generali Dd. jelzet alatt. A minket érdeklő kötetek: Dd. 13–15. *Registrum R. P. Gabrielis Veneti 1518–32*; a 15. kötet elveszett (1532–36); Dd. 17. *Registrum R. P. Vicarii Gener. Antonii Aprutii 1537–38*; Dd. 18–24. *Registrum R. P. Hieronymi Seripandi 1538–1552*. Kiegészíti e sorozatot az Aa series (Notizie circale Provincie, Congregazioni et conventi de tutta la nostra Religione.)

³ 1. a mellékletet

ae ragnak e-caudatával (e) írása. E sajátosságok azonban — egészükben — nem az expediáló kancellária, hanem a másolatot készítő ágostonos scriptor ordinis írásgyakorlataira lehetnek jellemzők. A következőkben az ajándékkal és annak átadójával foglalkozunk.

*

A magyar királynak küldött ajándék — a levél szerint — egy ezüstből készült atramentarium. Mit jelent tehát az atramentarium szó? A szó a klasszikus latinban nem fordul elő. De ismert volt alapszava, az atramentum, tinta. Használja CICERO (*Ad Quintum fratrem* 2, 14, 1) és HORATIUS: „sed veluti tractata notam labemque remittunt atramenta, fere scriptores carmine foedo splendida tacta linunt . . .” (Ep. 2, 1, 236.) Az atramentummal származási kapcsolatban van az atramentarium, és mint a tinta maga, ez is az írás mesterségének szókészletéhez tartozik. Pontos jelentését a klasszikus szókincset értelmező *Thesaurus linguae latinae* nem az auktorok, hanem a keresztények latinjából vett példával próbálja megadni.⁴ A példaszöveg (és legrégebb előfordulása) Ezechiél 9, 2 (és 3,11.) Ezechiél próféta látomásának minket érdeklő helye a *Vulgatában* így olvasható: „Et ecce sex viri veniebant de via portae superioris quae respicit ad orientem . . . vir quoque unus in medio eorum vestitus erat lineis et atramentarium scriptoris ad renes eius . . .” „És íme hat férfiú jött az úton az észak felé néző kapu felől . . . az egyik férfiú közölköz gyolesba volt öltözve és írószer volt az oldalán . . .” (9,2.); „hívta a gyolesbaöltözött férfiút, kinek írószer volt az oldalán . . .” (9,3.) „. . . és íme a gyolesbaöltözött férfi, kinek írószer volt az oldalán . . .” (9,11.) Az atramentarium tehát egy 20. századi magyar fordításban írószer. A francia ugyanezen a helyen *ecriture*-t ír, a német Schreiberzeugot mond. Megint kérdezni, lehet, hogy írószer-e, írókészlet-e a helyes értelmezés?

A felelet ama jelentős fordítási különbségből lesz nyerhető, mely EZECHIEL görög fordítása⁵ (a *Septuagintában*) és a *Vulgata* között áll. A görög ugyanis semmiféle írószerről nem tud, hanem a „gyolesbaöltözött férfiút” zafirszínű vagy zafírral díszített övvel ékesíti fel: „καὶ Ζώνη σαπφείρου ἐπὶ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ . . .” A *Vulgatában* olvasható atramentarium görög megfelelője: *μελανόκος κίστη, μελαδοχείον*⁶ a *Septuagintában* az idézett helyen nem található. HIERONYMUS, a *Vulgata* fordítója, a *Septuaginta* és a maga latinja közötti különbségről írva ezt mondja (In Ezechielem): „ubi nos diximus et atramentarium scriptoris . . . LXX posuerunt: et zona sapphirina super renes eius . . .” De más — ámbár nem hivatalos — görög fordítást is idéz. Így AQUILÁT: „μελαδοχείον id est atramentarium scribae ad lumbos eius . . .” SYMMACUHS fordításában az íróstudó (viasz-) tábláit találjuk említve.⁷ A megfelelő héber szó (cesathnak írja át) értelme felől HIERONYMUS egy héber férfiút kérdezett meg, aki azt felelte, hogy görög szóval: *καλαμάριον* mondható azért, mert a calamusokat, tehát az *írónádakat* helyezik el benne. „Nos autem atramentarium ex eo quod atramentum habeat dicimus”, tehát „atramentarium mot mondunk, mert atramentum van benne”. Mi azt mondanánk: tintatartó. Ám ez még mindig nem a helyes szó. HIERONYMUS ugyanis így folytatja: „multo significantius thecas vocant, ab eo quod thecae sint scribentium calamorum . . .” sokkal jellemzőbben tékának hívják, mert írónádak (calamusok) vannak benne.⁸ Ez a téka valamiféle ládikó,

⁴ *Thesaurus Linguae Latinae* II. 1091.

⁵ *Septuaginta* ed. Stuttgart 1958.

⁶ *Thesaurus* L. L. i. h.

⁷ Hieronymus in Ezechiél. 9,3. id. *Thesaurus* L. L. i. h.

⁸ „. . . cesath cum a Hebraeo quaerem quid significaret respondit mihi Graeco sermone appellari *καλαμάριον* ab eo, quod in illo calami reconduntur. Nos atramentarium ex eo, quod atramentum habeat dicimus. Multo significantius thecas vocant, ab eo quod thecae sint scribentium calamorum . . .” Hieronymus in Ezechiél. 9, 2. id. WATTENBACH W., *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig 1896, 228—

doboz értelmet kaphat, s benne elfér mind a tintatartó edény, mind az íróeszköz (HIERONYMUS idejében az írónád), az egész írókészlet.

A középkori latinban egy IX. századi bibliai *Glossarium*, EZECHIEL idézett helyéhez ezt mondja: atramentarium olyan tartály, amiben a scriptor tintástülkét (cornu scriptoris) helyezik el. A XI. században a calamus helyett már a tollal együtt szerepel (atramentarium cum pluma).⁹ A XIV. században egy latin — német szótár az értelmezést, bár nem az atramentariumot, hanem a vele egy jelentésűnek vett calamarét magyarázva így adja: „a scriptor üreges eszköze (instrumentum concavum) kemény bőrből varrva, melyben elhelyezik a scriptor eszközeit, mint a kést és a calamust.” De, mert az ő idejében írónádat már nem használtak (pennát igen), hozzáteszi: „más néven pennalenak mondják.”¹⁰ Calamarium (calamare), pennale tehát az atramentarium szinonimáinak tekinthetők és együtt úgy értelmezhetők, mint olyan doboz, melyben elhelyezhető a tintatartó, a toll és a tollak faragásához szükséges kés, a „tollkés”, együtt: az írókészlet. Gabriele da VENEZIA tehát egy ilyen írószeres dobozt, egy írókészletet küldött II. LAJOSNAK, de nem bőrből, hanem — feltételezhetően — ezüsből.

*

PÉCSI Balázs a magyar ágostonos tartomány az időbeli perjele, az ajándék átadója, a magyar provincia végső évtizedeinek sokat szereplő, vezető alakja. Lectori fokozata, mely nélkül a tartomány feje nem is lehetett volna, igen valószínűvé teszi, hogy tanulmányait — a magyar ágostonosok szokása szerint — Itáliában végezte.¹¹ E tanulmányi idő, vélhetőleg, a század első évtizedére esett. Hazatérve, bizonyára az esztergomi rendi Studium Generalében taníthatott, mikor azt Agostino da VICENZA mester, a neves platonista igazgatta (1512—1518).¹² 1591-ben már magyar provinciális, és részt vesz a generális káptalanon.¹³ A következő évben is még a tartomány élén áll. Azután hosszabb rövidebb időközökben, provinciális társai között mégis a leggyakrabban, 1551-ig találjuk őt a Provincia Hungariae élén. Közben, ha nem volt tartományi perjel, konventi perjelként működhetett. 1523-ban az Ercsi-szigeti Szent Miklós-kolostor perjele. Ez év augusztus 15-én II. LAJOS Ercsi falut a kolostornak adja.¹⁴ Balázs a király és az országnagyok előtt is tekintélyben állott.¹⁵ 1526 májusában Trevisóban tartott generális káptalanon megint mint provinciális vett részt. Magával vitte ismét a királynak Gabriele da VENEZIÁHOZ intézett ajánlólevelét és szóban átadandó üzenetét,¹⁶ továbbá egy hátsa-

⁹ Du CANGE, *Glossarium mediae infimae latinitatis*, I. 453.

¹⁰ WATTENBACH, im. 226.

¹¹ Életéről a magyar ágostonrendiekkel foglalkozó irodalom alig egy-két adattal tájékoztat (v. ö. SCHIER Xystus, *Rosnák Márton nyomán, Fallenbüchl F.* Jóval több adatot találhatunk az említett Registrum-sorozatban.

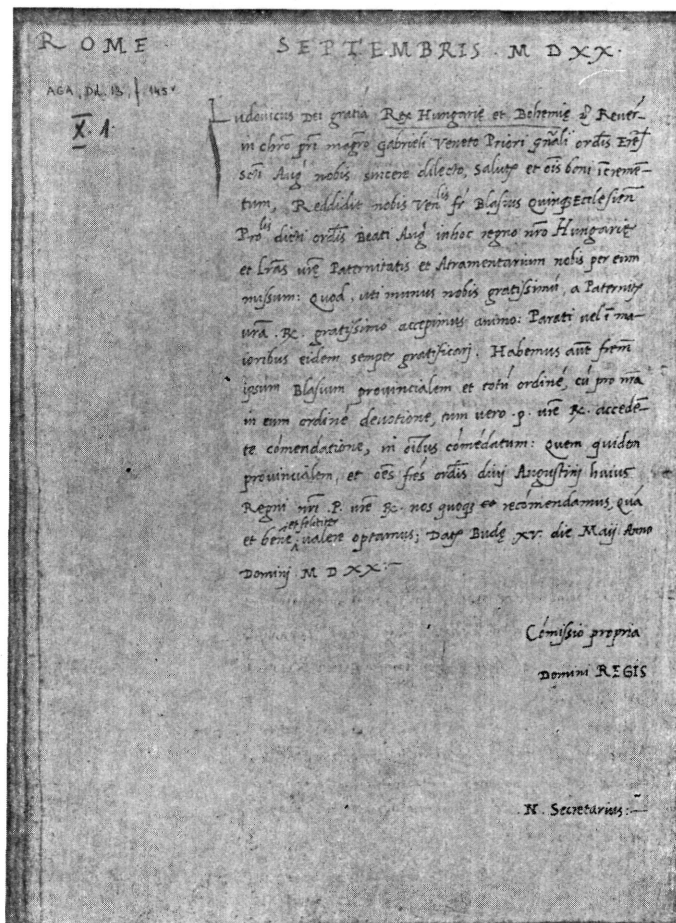
¹² MEZEY László, *Maestro Agostino da Vicenza agostiniano platonista nell' Ungheria Cinquecentesca*. — Studia Humanitatis — Rapporti veneto-ungheresi... Budapest, 1975.

¹³ „... solvit hec provincia Ungarie ducatos viginti quatuor manu fratris Blasii Quinqueecclesiensis provincialis in capitulo Geerali pro collecta presentis (anno) 1519.” Dd. 13, f. 76.

¹⁴ *Egyháztörténeti emlékek a hitújítás korából*. I. 92—93.

¹⁵ Gabriel VENETUS PÉCSI Balázshoz (bár ez akkor nem volt provinciális) 1522. aug. 20.-án (Bagnoreggio) így ír: „fratremque Blasium Quinqueecclesiensem et monuimus et precati sumus, ut ea qua plurimum apud regem et et proceres regni valeat auctoritate, provinciali in omnibus adiumento sit...” Dd. 14, f. 96.

¹⁶ 1526. jan. Denuntiatio Generalis Synodi ad universum Ordinem (Tarvisii 1526 maius). Dd. 15, f. 58; Venetiis 1526 júliusi regisztrálásában a király levele (1526, mai 6.) Litere Regis Ungarie date sunt ad nos tales Reverende in Christo Pater Amice nobis

1. kép

lovat. Ez utóbbi tény, a generális prior 1526 júliusában a királyhoz írt köszönőlevelének regestájából tűnik ki.¹⁷ Ez a levél a Mohács felé tartó királyt már aligha érte el. Kétségkívül Pécsi Balázs, mint provinciális értesítette rendjének fejét a mohácsi veszedelemről. A generális perjel 1526 októberében az egész rendhez intézett körlevelében („Literas in universum ordinem destinavimus . . .”), „a törökök királyának” magyarországi győzelméről így ír: „Magyarország népeit leküzdve és a királyt elveszítvén, magát a ma-

sincere dilecte . . . Vadit nunc istuc in Urbem is fidelis religiosus frater Blasius ordinis sancti Augustini Sacre Theologie lector et prior provincialis provincie huius regni nostri Ungarie pro certis rebus suis. Quem ob eius virtutes spetiali gratia et fauore prosequimur. Eum igitur uestre paternitati ex animo commendamus . . . Referet idem nonnulla nomine nostro eidem. Cuius uerbis uestra paternitas fidem prebebit . . . Dd. 15, f. 94.

¹⁷ Regi Ungarie. Prefato Regi gratias ingentes egimus de equo quem fr. Blasius Provincialis suo nomine dederat nec nos tanto vel munere vel amore dignos respondimus, memoria tamen sue maiestatis atque humanitatis teneri sempiterna . . . Dd. 15, f. 94'

gyar királyságot teljesen elfoglalta, mely pedig egész Itáliának és Germániának igen erős védőbástyája és különleges oltalma volt . . .”¹⁸

Balázs mindvégig beleszól a Mohács utáni ország bajai közt lassan elhaló provinciája sorsába. A negyvenes években 1540-ben, 1542-ben, 1546-ban, 1547-ben és 1549-ben¹⁹ találkozunk még vele, mint a harminckettőből öt kolostorra leolvadt magyar tartomány perjelével.²⁰ Sorsa úgy akarta, hogy ama néhány „ágostyán barát” között maradjon élete végéig, akik — mint Girolano SERIPANDO, a nagy generális prior 1548-ban Pécsi Baláznak írja — „az orozlán és a sárkány torkában még kitartanak”.²¹

PÉCSI Balázs 1542-ben a rend fejétől még tudós szerzetesek (fratres sapientes) Magyarországra küldését kéri. 1547 őszén a maradék magyar ágostonosok ismét őt kérik provinciálisuknak.²² SERIPANDO 1548. április 11-én saját helyetteseként (vicarius prioris generalis) a még létező néhány magyar kolostoruk fölé helyezi. 1551-ben ÚJLAKI János, valószínűleg egri perjel, feljelentésére e hivatalától is meg kell válni, és *Cristoforo da Padova Ujlakit* teszi utódjává.²³ 1554-ben Balázs már vélhetőleg nincs életben. Ez év április 14-én Kristóf generális prior, a még tengődő magyarországi házak fölötti gondviseelésre az esztergomi érseket kéri fel.¹⁴

Ennyi baj között csak természetes, hogy II. LAJOS személyes kultúrájának e szerep, de litterátus emberhez méltó, tárgyi emlékével is az történt, ami az egész „nemzeti nagyléttel” — elveszett.

*

Buda, 1520. május 15.

II. Lajos, Gabriel Venetus magisternek, Szent Ágoston remetéi rendje generális perjelének, az utóbbi által neki ajándékba küldött és Pécsi Balázs magyar ágostonos provinciális által kiadott ezüst írökészletet, a rendet jóindulatáról biztosítva, megköszöni.

Ludovicus Dei gratia Rex Hungarie et Bohemie etc. Reurendo in Christo patri magistro Gabrieli Veneto Priori Generali ordinis Eremitarum Sancti Augustini nobis sincere dilecto salutem et omnia boni incrementum. Reddicit nobis Venerabilis frater Blasius Quinque Ecclesiensis, Prouincialis dicti ordinis Beati Augustini in hoc regno nostro Hungarie et literas uestre Paternitatis et Atramentarium nobis per eum missum: Quod uti munus gratissimum, a Paternitate uestra Reuerenda gratissimo accepimus animo: Parati uel in maioribus eidem semper gratificarij. Habemus autem fratrem ipsum Blasium prouincialem et totum ordinem, cum pro nostra in eum ordinem deuotione,

¹⁸ „. . . Ungarie populis debellatis ac rege perempto ipsius Ungarie regnum penitus occupavit quod universo Italie ac Germanie munitissimum extiterat propugnaculum ac singulare presidium. Jamque sibi ad eius libitum at quosque offerende atque inuadere liceat aditus undique patet . . .” Dd. 15, ff. 110—110’.

¹⁹ A magyar provincia vége: GUTIÉRREZ, D., *Los Augustinos desde el protestantismo hasta le restauración católica 1518—1648*. Roma 1971, 21—26. Pécsi Balázs mint provinciális 1540: Dd. 20, f. 165; 1542; Dd. 20, f. 16; 1548: Dd. 22, ff. 162—163; 1549: Dd. 23, f. 114; Aa 36,4’ és 6—7’.

²⁰ GUTIÉRREZ, i. m. 24. uo. ultra enim quindecim fratres in tota provincia non inueniuntur . . . Aa 36,2.

²¹ Dd. 22, f. 162—162’: „. . . ad retinenda ea, quae in ista regione ab ore leonis et draconis diuino beneficio salua adhuc perseuerant . . .”

²² GUTIÉRREZ, i. m. 25: Aa 36,4.

²³ Aa 36, 6—7.

²⁴ GAVIGAN, J. J.: *Origins of the Province of Styro-Carinthia*, Augustinianum 11 (1971) 293.

tum uero pro uestre Reuerentię accedente commendatione, in omnibus commendatum: Quem quidem prouincialem, et omnes fratres ordinis diui Augustini huius Regni nostri Paternitatis uestre Reuerende nos quoque <co> /a/ recommendamus. Quam et bene /b/ [et feliciter] ualere optamus; Datum Budę XV. die Maji Anno Domini MDXX.

Commissio propria
Domini Regis

N. Secretarius

a co áthúзва

b et feliciter a sor fölött pótolva

Egyszerű másolat az Ágostonos-Rend római központi levéltárában [Archivo Generale Agostiniano] a generalis perjelek registrum sorozatának [Dd] 13. kötetében f. 145' az 1520. év szeptemberi regisztrálásában: Rome Septembris MDXX.

MEZEY LÁSZLÓ

Tersztyánszky Dániel iskolai újság-tervezete. TERSZTYÁNSZKY Dániel a 18. századi Magyarország érdekes és sokat vitatott alakja. Sokáig a Ratio Educationis társszerzőjének tekintették. CSÓKA J. Lajos 1936-ban megjelent műve¹ alapján azonban csak KOLLÁR Ádám pártfogoltja, aki mintegy a nevét adta a Magyarországon népszerűtlen KOLLÁR eszméinek a megvalósításához. Hogy a Ratio Educationisban az újságolvasás gondolata nem KOLLÁRTól ered, már DEZSÉNYI Béla észrevette, s a pozsonyi evangélikus líceumban hét évig kitartó TERSZTYÁNSZKY Dániel felé fordította újból a figyelmet.² DEZSÉNYI még elfogadta azt, hogy az *Allergnädigst privilegirte Anzeigen* aus sämtlich kaiserlich-königlichen Erbländern herausgegeben c. folyóirat (1771–1776) és a tudós társaság szervezése is KOLLÁR ötlete, s a vezetés is az ő kezében volt.³ F. CSANAK Dóra, aki a Ratio Educationis által előírt egyetemi lap létesítésének kudarcával, ill. tervezeteivel legutóbb foglalkozott,⁴ CSÓKA J. Lajos elégtelen indoklására felfigyelve megállapította, hogy az *Anzeigen* tényleges szerkesztését TERSZTYÁNSZKY végezte.⁵ Mi most TERSZTYÁNSZKY Dánielnek az iskolai újságolvasás érdekében kifejtett tevékenysége újabb dokumentumát vizsgáljuk.⁶

A Ratio Educationis 155. §-a szerint a Budán kiadandó lap tervezetének kidolgozásával egyidejűleg 1778. november 2-án a helytartótanács ismételten érdeklődik a latin és a német stílus finomodását elősegítő könyvek ügyében SZABÓ András budai prépostnál, aki az egyetem teológiai fakultásának az igazgatója, s egyúttal az egyetemi tanács vezetője is. Az ilyen könyvek között különös hely illeti meg az *Anzeigen* c. folyóiratot, amely az újságolvasás követelményének is megfelelne, s még Bécsben kapható. Lehetséges-e, hogy ezt a könyvalakban is megjelent folyóiratot az egyetem tanulói és oktatói számára rendszeresen használandó segédkönyvként kötelezően előírják, s ha igen, nem lehetne-e megfelelő példányszámú utánnomást készíteni az egyetemi nyomdában —

¹ CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma 1936.

² DEZSÉNYI Béla: *A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században*. = Magyar Századok. Bp. 1948. 142–163.

³ Uo. 156.

⁴ F. CSANAK Dóra: *A Ratio Educationis és az iskolai újságok*. MKSz. 1975. 243–261.

⁵ Uo. 257.

⁶ Alapul az Országos Levéltár alábbi jelzetek alatt található iratai szolgáltak: C-67. Departamentum litterario-politicum. Universitas Budensis. 1778. Fons 39. Pos. 1–2., 1780. Fons 19. Pos. 1–20. Az iratokról az Irodalomtudományi Intézetben megtalálhatóak KENÉZ Győző kivonatai. Használatukért, továbbá KENÉZ Győző szíves segítéséért ezúton mondok köszönetet.

kérdezi a helytartótanács. SZABÓ András gróf BALASSA Ferencnek, a helytartótanácsban működő tanügyi bizottság elnökének már korábban, október 16-án válaszolt. Szerinte a tervnek nincs akadálya, főleg az oktatói kar számára volna hasznos a szóban forgó kiadvány. De az ára túl magas, a tanárok a saját zsebükből nem tudják megszerezni. A gróf járja ki a királynőnél, hogy az akadémiák legalább 2—2, a gimnáziumok pedig 1—1 példányt kapjanak, rendszeresen és díjtalanul. A költségeket a tanulmányi alapból kellene fedezni („Nempe apud quosvis, etiam, qui nomine magistri gloriantur, potior est auro sapientia, nec pluris aestimata divitiis politior eruditionis disciplina”). Az egyetemi nyomdában való utánnyomásról nem esett szó a levélben, de SZABÓ András arról panaszkodik, hogy SPEISER Krisztián 503 forinttal adósa a nyomdának, s a kurátor ismételt felszólítására sem reagált.⁷

Az egyetemi tanács által javasolt, az *Anzeigen*ből készítendő latin nyelvű kompendiumra vonatkozó adatokat, ill. TERSZTYÁNSZKY *Beiträge zur Kenntniss der königlichen ungarischen Erbländer* címmel tervezett, csak magyar anyagot tartalmazó, negyedévenként megjelentetendő 12 íves új folyóiratának a javaslatát F. CSANAK Dóra ismertette.⁸

1780. július 24-én a helytartótanács gróf BALASSÁHOZ írva megkérdezi, nem volna-e lehetséges, hogy az a társaság,⁹ amely a latin kompendiumot kidolgozta, annak kiadását is magára vállalná, saját kockázatára. A tanügyi bizottság szeptember 4-én tárgyalta az ügyet. Közben kikérték TERSZTYÁNSZKY véleményét is, aki augusztus 30-án kelt levelében keserűen írta, hogy a budai egyetem még a latin kompendiumot sem vállalta, s ezt a felsőbb hatóságok is tudomásul vették. Az, hogy a társaság adjon ki folyóiratot, nem járható út. Mivel közköltségen nem lehet kiadni, várni kell, míg megfelelő alkalom vagy egy könyvtár nem adódik a nyomtatásra.

A helytartótanács felterjesztésére október 6-án a királynő úgy határozott, hogy végleges döntés előtt küldjék fel neki a tervezett kompendium egy összefüggő részét, hogy a kiadás költségeiről nyilatkozhassék. Hogy egyáltalán elkészült-e a kompendium, arról nem tudunk. Úgy tűnik, hogy TERSZTYÁNSZKY és „pozsonyi társasága” ekkor a kompendium helyett már véglegesen új lap kiadásának a tervével foglalkoztak. November 13-i keltezéssel TERSZTYÁNSZKY egy dolgozatot adott be, a *Ratio Educationis* 155. §-ának megfelelő folyóirat kiadásának tárgyában, hivatkozva a királynő február 4-i döntésére, amely két lapfajta (iskolai és tudományos) kiadását rendelte el. Eszerint az iskolai lap a tanügyi bizottság közvetlen ellenőrzése alatt Pozsonyban is készíthető. Feltétele: A *Ratio* céljának megfelelően, s a leendő szerkesztő terjessze fel jóváhagyásra a javaslatát. A meginduláshoz, a kezdeti nehézségekhez a tanulmányi alapból fizetnék a költségeket, de a szerkesztő a maga kockázatára adja ki a lapot.¹⁰

A tervezet szövege:

Idea Ephemeridum publicarum, quae ad praescriptum §. 155. Benigni Systematis Studiorum Budae elaborandae, nunc iuxta Benignam Resolutionem Regiam de die 4. Mensis Februarii anni currentis Posonii concinnandae, atque sub Reuisione et Inspectione Excelsae Studiorum Commissionis edendae sunt

⁷ SPEISER Krisztián 1777. augusztus 30-án a feltétellel kapott kizárólagos szabadalmat címtáras kalendáriumok nyomtatására, hogy azokban az egyetemi tanároktól származó, tudományos értékű szemelvényeket közöljön, a honoráriumot pedig a sajátjából fizesse. E kalendáriumokat köteles az egyetemi nyomdában nyomtatni. (OL. C-67. Dep. litt.-pol. 1780. Univ. Bud. Fons 17. Pos. 11.)

⁸ CSANAK i. m. 257—258.

⁹ Uo. 251.

¹⁰ Uo. 255—256.

§. 1.

Cum ad culturam ciuilis vitae haud parum faciat, multumque non raro commodi adferat notitia rerum earum, quae in variis Orbis partibus in dies aguntur, ideo paragrapho 155. Systematis Studiorum benignissime ordinatum est, ut Ephemerides publicae, res maxime memorabiles complexurae apud Universitatem concinentur, utque, ne iuuentutem nostram Hungaram hac in parte peregrinam esse in futurum contingat:

1. In Gymnasiis super iisdem Ephemeridibus nouorum collegia bis quot hebdomadis, Directores ipsi habeant, pagina 266.

2. In Academiis

a. in Cursu Philosophico, Collegium eorundem nouorum publicorum, Magister eidem praepositus, occasione eventorum (quae in nouis continebantur) enarratorum, utiles animadversiones, vocata in subsidium Geographia, Historia, aliisque affinibus Disciplinis, subnectat; item:

b. In cursu Juridico, pagina 343. Doctoris historiae officium sit Collegium nouorum publicorum, quouis die Sabbathi a Meridie cum Auditoribus Iurium celebrare, iisdemque ex Ephemeridibus Universitatis Regiae, Mundi partium Statum exponere.

§. 2.

Utilitati huic ad iuuentutem pertinenti, alia adhuc accedunt commoda, quae concinnationem et publicationem nouorum indigatorum non modo commendant, verum relate ad executionem Systematis Studiorum necessariam reddunt, etquidem:

1. Ad Senatam Regiae Universitatis §. 172. attinere dicitur in Annos Singulos ex recensitis §. 171. quinque fontibus, et qui his adhuc addi possunt, quaestiones deligere easdem strictim et clare proponere, Scopumque praestitum designare; tum illas Excel-sae Commissionis Studiorum discussioni, et per hanc altissimo Loco substernere, et quae approbatae fuerint, supremis litterarum Directoribus significare, Academiae Praesidibus promulgandas; deinde curare, ut insertae in litterarias Ephemerides per totum late Regnum diuulgentur.

Ratio diuulgationis huius benigne ordinatae, sequenti pagina 297. exponitur, nimirum vt argumenta haec proposita, nonmodo Doctoribus Academicis, sed aliis quisbusuis Magistris, doctisque Viris, seu in Regno, seu foris commorantibus innotescant, quibus integrum foret, ea enotare, atque suo modo ad Praesides Academiae vel Vniuersitatem submittere.

2. Statutum est §. 210., pagina 384., vt Praefectorum et Magistrorum, qui peculiaria in re litteraria promovenda merita posuerint, pro omnium Academiae et Gymnasiorum notitia, Mentio honorifica in iisdem novis publicis fiat, quo medio, alios ad bene audendum excitandi, res patriae litteraria sine damno sane destitui nequit, hoc item canali:

3. Tempus examinum repetentium recipiendorum praestitutum iuxta §. 219. vulgari oportet. Denique:

4. Multa sunt alia, quorum quidem in Systemate litterario mentio facta non est, et quae nec hic commemoranda censentur; de quibus tamen nemo, Rerum harum gnarus dubitauerit, rei litterariae multum interesse, vt similia suo modo vulgentur, atque Moderatoribus Studiorum et Doctoribus non minus, quam aliis eruditis Patriae innotescant; quae autem nullo modo facilius, quam per praescriptas in Benigno Systemate Ephemerides publicari protulerint.

§. 3.

Objecta Nouorum horum in genere, praeter iam ad ductum benigni Systematis recensita, erunt euenta nouissima; attamen memorabilia, et quod caput rei est, quantum fieri potest, indubitata. Habenda autem hac in parte praecipua erit ratio, rerum earum, quae in patria atque provinciis haereditariis, deinde quae in Regnis §-o 177., numero 8., item 189. indigitatis euenerint, ita, ut quidquid memoria dignum in omni historiae et Scientiarum utilium genere, vel per commercium litterarum cognitum, vel repertum in aliis nouis fuerit, in has Ephemerides referatur; quod ad res vero patrias, ea praesertim proponantur, quae uti in Benigna Resolutione praescribitur, praelectiones nouorum habituris, materiam aptam suppeditent, Iuuentuti studiosae Notitiones Historicas, Geographicas, rerum naturalium ac aliarum, quo in primis etiam data Genealogica Familiarum Illustrium pertinebunt, procurandi.

§. 4.

Noua publica extranea, quae hunc in finem necessaria erunt, partim ad maiores sumptus euitandos, partim etiam propterea, quod eadem Materia in omnibus fere successiue recurrat, ad pauciora reduci posse videntur, et quidem

1. Ex Germanicis
 - Wiener Diarium
 - Realzcitung
 - Provinzial-Nachrichten, quae anno futuro impensis Trattnerianis Viennae vulgabuntur.
 - Frankfurter Staats-Ristreto
 - Altonaer Postreuter
 - Brüner Zeitung
 - Leipziger Verzeichniss neuer Bücher
 - Iselius Ephemeriden der Menschheit
 - Büschings wöchentliche statistische und historische Nachrichten
2. Ex Latinis
 - Nova Viennensia
3. Ex Gallicis
 - Annales Politiques Civiles et Litteraires de Linguet, — aut vero, si ob fata auctoris aduersa Annales hos abrumpi contingeret, in eorum locum
 - Journal Encyclopedique de Bouillon
4. Italica:
 - Notizie del Mondo, quae Florentiae prodeunt.
5. His addenda videntur:
 1. Petersburger Journal
 - et
 2. Gazeta Warschaffska

respectu quorum autem, cum eorum procuratio multis circumstantiis sit impedita, recurrendum per Excelsam Cancellariam Regiam Hungaricam Aulicam, ad Excelsam Imperialem Regiam Status Cancellariam foret, vt Ea, pro suo quo in promotionem Studiorum per Provincias hereditarias intentam est Zele, apud legationes Petropoli atque Warsaviae existentes, disponenda disponere dignaretur, quo folia haec, successiue collecta per expediendos, ut tempus et occasio tulerit, ad Aulam Augustissimam Nuncios (Courriers) submitterentur, Instituto huic communicanda.

§. 5.

Et haec quidem, quod ad Ditiones haereditarias, necnon vicina et remotiora Regna, ad, praecauendum, ne iuuentutem nostram studiosam in rebus extraneorum peregrinam esse eueniat, sub initium suffectura videntur, majore vero cum cura ad ea, quae Hungariam Provinciasque ei adnexas spectant, advertendum, hacque in parte, non solum Juuentutis et Docentium verum aliorumquoque, quin immo etiam extraeornm, Noua lectorum habenda erit ratio.

Humillime autem existimatur puctum hoc omne latum iri, si elementissime indultum fuerit, ut:

1. Omnes benignae dispositiones et ordinationes, quorum publicationi nihil obstiterit, praesertim autem eae, quae rem litterariam concernunt, Synoptice;
2. Promotiones in Statu Ecclesiastico, Politico et aliae, in primis vero, quae circa Institutum litterarium Regiae Maiestati reservatae habentur, item Comitatum Restaurationes;
3. Omnes collationes et Donationes Regiae;
4. Praemia, ex liberalitate Regia in bene meritos de Re publica vel litteraria profecta, iisdem inserantur, atque id quidem prius, quam praetium novitatis amiserint, hoc est, antequam in novis aliis publicata fuerint.

Si praeterea, Praesidibus Academicarum, Directoribus Gymnasiorum, Praefectis Paedagogiorum, item Physicis Comitatum et Ciuitatum, atque Geometris et Hydraulicis, suis viis mandatum fuerit, ut quidquid notatu dignum vel inuenerint vel observauerint, id diligentius excussum, Instituto Nouorum significant.

Prolixum foret objectorum omnium, quae notanda et significanda erunt, seriem hic enumerare. — Sequentia temen, ne attentionem corresponsorum, effugiant, recensenda erunt:

1. Libris, qui in quibuscunque Hungariae Typographiis prodibunt, inuiligabunt, eorumque titulos ita diligenter perscribent, vt ne minimus quidem Institutum hocce lateat. Vtilitas, quae hinc ad promovendam rem litterariam sperari potest, major adhuc futura esset, si cujusque praelum deserentis libelli, exemplar unum ad Institutum hocce mitteretur, quo de bonitate ejus iudicium ferri, atque in nouis publicari possit.

2. Natiuitates, connubia et obitus in familiis illustribus euenientes haud negligantur. Hac enim occasione exponentur merita de Principe et Patria, aliaque anecdota, ad excitandam Juuentutem deseruitura.

Quibus dispositionibus factis et aliis praeterea, quod ipsius Instituti erit, mediis adhibitis, non est dubium, materias domesticas, ex quibus objecta majoris momenti, quorum nempe notitia, nostris utilis et extraneis grata futura est, seligenda erunt, sufficientem adfuturam, praesertim, si id accesserit, ut praeter refusionem sumptuum, si quos facere oportuerit, omnibus debitam, iis, qui in subministranda nouorum materia magis assidui atque diligentiores fuerint, sub finem cuiusque anni, Praemium aliquod benignissime decernatur.

§ 6.

Quod ad elucubrationem horum Nouorum attinet, cum ea partim ex Ephemeridibus extraneis, partim ex litteris et relationibus submissis, fini, cui destinantur, conformiter, extrahenda, extractuum autem illorum alii in latinum vertendi alii nonnunquam poliendi erunt; atque his omnibus ipsum correcturae exactioris onus, item ipsorum Nouorum non minus in Urbe, quam ad Postam distributio, residuorum Exemplarium conseruatio, necnon sub finem cuiusque Anni Indicis confectio (ut nova haec compacta in Bibliothecas referri, et loco compendii Annalium nostri temporis in posterum seruire possint) accedat; necessarium omnino esse videtur, prae reliquis omnibus de indiuiduo aliquo providere, cum eoque ita conuenire, ut erga fixum annuum Salarium, non modo omnia supra recensita Onera, et quae praeterea alia adhuc accedere possent, in se recipiat; verum simul etiam, pro maiori hujatis Publici commoditate, fornicem, loco opportuno conducere, illicque folia distribuenda distribuere, atque residua conseruare; item sub finem cuiusque anni, in linea Instituti hujus oeconomica, rationes reddere teneatur.

§. 7.

Praeter exemplaria ex nouis his pro Excelsis Dicasteriis destinanda, quorum numerus altiori determinationi humillime substernitur, iuxta Benignum Systema Studiorum, quemadmodum ex aduoluto sub A. Indiculo patebit, circiter 126 distribuenda requiruntur. Imprimerentur autem exemplaria 500; etquidem 100 in Charta scriptoria, reliqua 400 in impressoria.

Forma eorum et quod ad Chartam ejusque magnitudinem et quod ad Characterem litterarum, in adnexo exemplari altiori discussioni proponitur; hoc humillime addito, eam majorem propterea electam esse, ut noua haec distincta ab aliis, ipsa etiam forma distingui, resque plures in eas referri possint.

Prodibunt ea in media Phylera, bis quot hebdomadis, etquidem die Mercurii et Sabbathi; quod his diebus cursores Postales in majorem partem Hungariae ex urbe hac expediri soleant.

Impressionem atque Chartae tam scriptoriae, quam impressoriae, pro exemplaribus 500 subminationem, pro qualibet hebdomade, erga soluendos florenos 10, hujus Typographus, Franciscus Paczko, ut sub C. in re recipit, cui contractui, sub spe altioris Rati, hac lege accessum est, ut idem, si casu quo publicanda occurrerent, quibus in foiiis his locus non esset, quoties-toties teneatur eadem in Charta separata, partim scriptoria, partim impressoria ipsis nouis adnectanda, gratis etimprimere, et suppeditare.

Constituent itaque Expensae in editionem horum nouorum formandae, respectu Typographi pro 52 Septimanis, seu 104 mediis Phylaris Florenos 520, quibus si addantur 280 Floreni in Salarium Correctoris, et fornicem pro eo conducendum erogationes hae universim ad Florenos 800 assurgent. Pro quibus habebuntur exemplaria 500; quorum si 150 gratis distributa fuerint, distrahendar emanebunt 350; quae etiam quoad majorem partem diuenditum et distractum, hocque modo mox sub initium partem sumptuum resarcitum et refusum iri, nemo facile dubitauerit.

Titulus, quod in aliis nouis fit, non cuiilibet exemplari praefigetur, et quidem ideo, quod credatur fini, qui intenditur, magis consentaneum fore, ut eius non modo inutilis, sed relate ad spacium, quod occupare solet, noxia plane repetitio, ex foliis ad librum, paginis debito ordine sese excipientibus, constituendum, destinatis eliminetur. Erit is: *Selecta Istropolitana*, illoque sub finem cuiusque anni, quoduis exemplar et distributum et remanens, adnexa eidem Praefatione, providebitur. Hic vero Titulus prae reliquis occurrentibus propterea magis placuit, quod et scopo operis, atque ejus internae oeconomiae op[er]ortune respondeat, et aliis, quae Institutum hocce circumstant, rebus, haud refragetur.

Interim haec omnia altiori discussioni humillime substernit Posonii die 13. Novembris 1780

Tersztyanszky m. p.
Consiliarius Regiae Camerae
Hungaricae Aulicae

TERSZTYÁNSZKY már a címben feltünteti, hogy a Ratio szellemében kiadandó lapról nyújtja be a tervezetet, figyelembe véve az 1780. február 4-i királyi resolútiót.

Az 1—3. §-ok a Ratio vonatkozó részeit idézik: az újságok hasznáról és iskolai szerepéről, továbbá a tartalomról beszél a szerző. Bekerül az újságba hazában és az örökös tartományokban, valamint a Ratióban említett országokban a történelem és a „hasznos tudományok” minden fájában való, emlékezetre méltó dolog. Különösen pedig az iskolai újságolvasáshoz alkalmas anyagot nyújtó, hazai dolgokra vonatkozó történeti, földrajzi, természettudományi és más ismeretek, elsősorban az előkelő családok geneológiai adatai.

A 4. §. a szükséges külföldi folyóiratok felsorolásából áll. Számukat a költségek csökkentése érdekében, valamint, mivel ugyanaz az anyag ismétlődik bennük, leszűkíti TERSZTYÁNSZKY. A pétervári és a varsói újság nehézkés beszerzésére való tekintettel ezekben az esetekben a felsőbb hatóságok segítségét kéri.

Az 5. §. az újságba felveendő hazai témákról szól. Nagy figyelmet kell fordítani nemcsak az ifjúságnak és a tanároknak, hanem a külföldieknek is szóló, Magyarországra és kapcsolt tartományaira vonatkozó dolgokra. Közölni kell a rendeleteket és intézkedéseket, különösen azokat, amelyek az iskolaügyre vonatkoznak: az egyházi, politikai és más előléptetéseket, elsősorban pedig azokat, amelyek — tudományos intézetek esetében — őfelségének tartatnak fenn, továbbá a megyei tisztújításokat. Minden királyi adományozást, az állami vagy a tudományos életben elért jutalmakat, még azelőtt, mielőtt azok más újságban megjelenének.

Ha ezeken kívül az akadémiák vezetői, a gimnáziumok igazgatói, a tanítóképző intézetek prefektusai, továbbá a megyei és a városi tisztviselők, a földmérők és az árvízvédelmi mérnökök bármely dolgot ismertetésre méltónak találnak, azt az újság szerkesztőségének gondosan leírva jelentsék.

Hosszadalmas volna mindazokat felsorolni, amely dolgokról jelentés kellene. Mégis, nehogy a korrespondensek figyelmét elkerülje, a következőkre felhívja a figyelmet: ügyelni fognak minden magyarországi könyvnyomdából kikerülő könyvre, azok címét rendre leírják. Még hasznosabb lenne a tudományos élet előmozdítására, ha minden Magyarországon megjelenő könyvből egy példány eljutna a szerkesztőséghez, hogy recenziót írhasson róla, és az újságban azt publikálhassa. Az előkelő családok születési, házasságkötési és elhalálozási napjai se maradjanak el. Ugyanis itt helyezhetők el az uralkodó és a haza iránti érdemek, és más történetek, amelyek az ifjúság serkentésére szolgálnak. A válogatás és a jutalmazás a szerkesztőség dolga lesz.

A 6. §. az újság elkészítésének módjával és terjesztésével foglalkozik. Részint külföldi folyóiratokból, részint levelekből és jelentésekből áll össze egy-egy szám. A kivonatolást és a latinra fordítást kijelölt személyek végzik, ehhez a korrektúrával való munka, a városban (Pozsony) és a postára való szétosztás, a fennmaradt példányok megőrzése és év végén az index elkészítése járul. Szükséges, hogy legyen egy személy, aki állandó fizetésért a fent felsorolt és a rendkívüli terheket is magára vállalja, továbbá, hogy alkalmas helyen boltot béreljen és ott a példányokat szétossza, a visszamaradtakat pedig megőrizze. Mindezekről év végén a szerkesztőségnek anyagilag számoljon el.

A 7. §. 126 kiosztandó példányról beszél. Az A-val jelzett index azonban nincs meg az irat mellett. Összesen 500 példányt nyomtatnának, 100 példányt író-, 400-at nyomópapírra. Az újság formájáról a B-vel jelzett melléklet tájékoztatna, ez azonban szintén hiányzik. Félíves formában, hetente kétszer, szerdán és szombaton fog megjelenni, mivel ezeken a napokon indulnak a postakocsik Pozsonyból.

A 100. ill. 400 példány kinyomtatását hetenként 10 forintért PATZKÓ Ferenc pozsonyi nyomdász vállalta, a C-vel jelzett egység szerint. Sajnos ez a melléklet is hiányzik.

Ha esetenként olyan anyag adódik, amely az újságba nem fér bele, a nyomdász az újsághoz csatolandó mellékleten ingyen kinyomtatja.

Az újság kiadásának költsége: 52 héten át 104 félívért 520 forint a nyomdásznak és 280 forint a korrektornak, azaz évi 800 forint. Ezért 500 példány készül, amelyből 150-et ingyen kiosztanak, a 350 megmaradatot pedig elárúsítják; a költségek így bőven megtérülnek.

Az újság címe, *Selecta Istropolitana*, nem lesz minden számon rajta, mert ez fölösleges ismétlés és csak a helyet foglalná.

A tervezet felterjesztésére, esetleges megvalósulására vonatkozó adatot nem találtunk. Az ügyet a tervezetre írt feljegyzés szerint 1780. november 15-én tárgyalta a helytartótanács. TERSZTYÁNSZKY arra törekedett, hogy elhárítsa azokat az akadályokat, amelyek az eddigi próbálkozásokat megghiúsították. Többek között a kiadás költségeire és a nyomtatásra¹¹ is konkrét javaslattal állt, elő amelyek az eddigi tervezetekből hiányoztak. Javaslataiból az is kitűnik, hogy a korábbi tervezeteket ismerte. Magát az újságot abban a szellemben kívánta napfényre hozni, hogy azzal az általa állandóan napirenden tartott magyar tudós társaság megalakulásának az ügyét is szolgálja.¹²

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Héber könyvek a pesti vásáron 1772-ben. A pesti vásáron 1772. augusztus 18-án a hatóság Samuel KOCH pozsonyi zsidótól elkobzott héber könyveket. Ezeknek egy része Marcus Israel GOLDSCHMID óbudai zsidónál vannak 213 forint tartozás fejében. KOCH ugyanis kimért 92 akó kóser bort, s nem fizetett. GOLDSCHMID megtudta, melyek KOCH könyvei, és lefoglalta azokat. Ennek immár hat hónapja és KOCH azóta hallgat.

A könyvek jegyzéke a következő (Országos Levéltár, Litt. ad Cam. E 41. 1772—439.):¹

1 Chovat Halvovat;² 1 Scheris Israel;³ 1 Jalkut Rubeny;⁴ 1 Sera Jeikob;⁵ 49 Bet Büchlich;⁶ 2 Kleine Machsori;⁷ 3 Teutsche Neviim;⁸ 1 Tschuwas Bet Jehuda;⁹ 1 Essifas Sec-

¹¹ PATZKÓ Ferenc nyomatta a RÁT Mátyás szerkesztésében megjelenő első magyar nyelvű újságot, a *Magyar Hirmondót* is. Ennek első száma arról számolt be, hogy az előfizetési felhívással 318 példányt sikerült lekötni. Az 1779-ben szétküldött *Előre való tudakozás* szerinti terjedelem, megjelenési idő és előfizetési díj: fél-árkusonként, hetente kétszer jelenik meg, előfizetési áruk egy esztendőre 8 forint. (BISZTRAY Gyula: *A prenumeráció. Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből.* = Magyar Századok. Bp. 1948. 180.)

¹² Egy más alkalommal visszatérünk majd (TERSZTYÁNSZKY levelei alapján) arra a szerepre is, amelyet TERSZTYÁNSZKY Dániel a KOLLÁR Ádám által szervezett tudós társaság tervezetének születésénél (1763) játszott. KOLLÁR kiválása (1764) után ő a magyar tudós társaság ügyének egyedüli szószólója az udvarnál, az ő fáradozásainak eredménye az *Anzeigen* mögött lévő társaság.

¹ A számok I. A. BENJACOB bibliográfiájára utalnak: *Ozar Ha-Sepharim* (Wilna 1880).

² 169/129.

³ 562/194.

⁴ 222/233.

⁵ 163/279.

⁶ Imádságos könyv.

⁷ Kis formátumú ünnepi imádságos könyv.

⁸ Proféták német fordításban.

⁹ 73/323.

kenim;^{9a} 1 Gemora Bezza;¹⁰ 2 Tschuvas Alschoch;¹¹ 1 Toras Joseph;¹² 1 Gemora Bezza¹³ 4 Machsorim von Pessach;¹⁴ 1 Maschmia Jeschua;¹⁵ 2 Löw tov;¹⁶ 1 Gemora Moad Koten;¹⁷ 2 Hagodes;¹⁸ 1 Targum Schenij;¹⁹ 1 Kunteris;²⁰ 1 Megila;²¹ 1 Bet Israel;²² 5 Chinuch Lenaar;²³ 8 Techinut;²⁴ 12 Jom Chipur Koten;²⁵ 4 Neue Techinut;²⁶ 100 Calender pro A° Mundi 5532.²⁷ Ezek még megvannak.

1 Talmudot (12 részben) eladott 40 forintért.

Nem érdektelen látnunk, milyen héber könyvek szerepeltek kétszáz évvel ezelőtt a pesti vásáron. Vannak közöttük olyanok, amelyek nem gyakorlati, liturgiai célt szolgáltak, hanem héber olvasottságra engednek következtetni.

Egyébként az 1768-as vágújhelyi összeírásban szerepel egy héber könyvekkel kereskedő: LAZARUS . . . mercatur cum libris judaicis (*Monumenta Hungariae Judaica. XVI.* Ed. A. SCHEIBER. Budapest, 1974. 139.). A győriben 1770-ben: Samuel MOYSES . . . bibliopola (uo. 530.).

SCHEIBER SÁNDOR

Az iskolázottak betegségeiről. 1775-ben és 1836-ban két orvosdoktori értekezést fogadott el a Magyar Tudományegyetem Orvostudományi Kara, amely disszertációk a „literati”, illetőleg az „eruditi”, azaz közös néven az „iskolázottak” betegségeivel, azok klinikai megnyilatkozásával, megelőzésük lehetőségével foglalkozott. E két inauralis disszertatio, jelentőségük ellenére, eddig ismertetésre vagy éppen kritikai méltatásra nem került. Az időrendben első értekezés megjelenésének két évszázados évfordulója különösen időszerűsíti e munkák megbeszélését.

1.

Pozsonyban 1775-ben jelent meg a *Dissertatio inauguralis medica de diaeta literatorum* — azaz „Eredeti orvosi értekezés az írástudók életrendjéről” — A könyvet OERTEL Gottfried Honorius soproni orvosjelölt írta. Ez a könyv az első magyar szerzőtől magyar földön megjelent, az értelmiségiek foglalkozási eredetű egészségártalmaival foglalkozó munka, amely a megelőzést célzó életrendet — életmódot — mai szemmel is korszerűen

^{9a} 46/889.

¹⁰ A Talmud Béca traktátusa.

¹¹ Vö. B. COHEN, *Hazofeh. XIV.* 1930. 165. No. 187.

¹² 647/504.

¹³ Lásd a 9. jegyzetet.

¹⁴ Ünnepi imádságos könyv Peszáchra.

¹⁵ 379/2437.

¹⁶ 254/20.

¹⁷ A Talmud Moéd Kátán traktátusa.

¹⁸ Peszáchi Haggáda.

¹⁹ 673/969.

²⁰ Számos ilyen című könyv van: 524. skk.

²¹ Eszter könyve.

²² 74/340.

²³ 195/718.

²⁴ Imádságos könyv asszonyok számára.

²⁵ Imarend Jóm Kippur Kátánra.

²⁶ Új imádságos könyv asszonyok számára.

²⁷ Zsinagógai naptár az 1772/73. évre.

megszabta. Sem a szerzőről, sem magáról a könyvről nem tesz említést hazai szakirodalmunk. RÉTI Endrének a Magyar Tudományegyetem orvosi karán készült és megvitattott doktori értekezéseket ismertető dokumentáció jellegű könyvéből OERTEL G. Honorius értekezése hiányzik. SZINNYEI Józsefnek a magyar írók bio-bibliográfiájában sem találunk OERTEL G. Honorius személyére vonatkozó adatot. Egyedül DUKA ZÓLYOMI Norbert ismert pozsonyi tudományhistorikusnak a nagyszombati egyetem orvostudományi karával foglalkozó közlemény sorozata ter ki OERTEL tevékenységére is, sőt OERTEL orvosdoktori diplomája fotókópiáját is közli.

A promotíós anyakönyv tanúsága szerint „Gottfried Honorius Oertel Hungarus Soproniensis 1752. december hó 26-án született Sopronban. 1775. augusztus hó 24-én vizsgázott és augusztus hó 31-én ‚De diaeta literatorum’ disputált” — minthogy lutheránus létére az egyetemen nem promoveált, hanem csupán disputált. Orvosdoktori oklevelének elnyerése után szülővárosába tért vissza, ahol 78 éves korában bekövetkezett haláláig orvosi gyakorlatot folytatott.

„Az írástudók életrendjéről” írott orvosdoktori értekezésében egészségrontó hatásának részben a literátusok ülő életmódját, mozgás szegénységét, részben szellemi túltelhelésüket, pszichés fáradtságukat tartja. A lelki életükben a „fantázia felfokozódásának” különös jelentőséget tulajdonít azon akkor szinte általános elfogadott és gyakran a megvédendő tézisek közé felvett felfogás szerint, hogy a szellemi élet felfokozása, a „fantázia csapongása” az elmebetegségek túlnyomó részének kiinduló pontját képezi. A szellemi kifáradás, a fantázia szárnyra eresztése az agyban vértolulást, az „életerőnek” csökkenését, az izomzat tónusának megkisebbedését, a belső szervekben a működésnek idegrendszeri eredetű meglágyulását hozza létre. Az ülő életmód, a meg nem felelő helyiségekben hosszú időn át való tartózkodás további egészségártalmakat jelent. Az írástudók rendszertelenül élnek, nem meghatározott időkből étkeznek, elfogyasztott táplálékaik sem természetesek. Gyakran isznak pálinkát és általában fokozott a szeszfogyasztásuk. Az emésztési zavarok is hozzájárulnak az írástudók búskomorságához — melankóliájához —, amelyre olyan gyakran történik az irodalomban utalás. A rossz kedélyállapot hypochondriát válthat ki. Folyton betegnek érzik magukat és egyenesen keresik magukban a betegségeket. Fantáziájuk rémképeket fest eléjük, amelyeket az orvosok hiába igyekeznek eloszlatni. Javasasszonyokhoz, „kuruzsok”-hoz fordulnak. Állapotuk mind inkább romlik kedélyállapotuk rosszabbodása következményeképpen. Simon András TISSOT francia orvosra hivatkozással OERTEL igyekszik az írástudók egészségártalmait megelőzni, a már meglévőket megszüntetni és meggyógyítani. A szellemi tevékenységnek a fizikaival történő kiegészítése, a testgyakorlás, a sport minden formájában hasznos, sőt szükséges. A szabad levegőn tartózkodjanak sokat a szobában naphosszat dolgozó irodalmárok. A jó levegő, a napfény csodát tehet körükben. De nem hanyagolható el étkezésük rendszeressé tétele, a túlzott fűszerfogyasztás és a szokottnál erősebb sózás megszüntetése sem. Kívánatos, hogy az írástudók szeszfogyasztása, kávéfogyasztása és fantáziájuk csapongására is visszavezethető fokozott szexuális élete mérséklődjön.

Az elmondottak nagy részét megtalálhatni már egy korábbi magyar szerzőnek MAEHRL Jeromosnak 1733-ban Hallében megjelent orvosdoktori értekezésében, amely „*Dissertatio inauguralis de praeservandis literatorum morbis*” címet viseli. Az értekezést a *Magyar Könyvszemlében* 1972-ben megjelent közleményben ismertettem. OERTEL értekezése 1175 sor terjedelmű, ebből megközelítően 800 sor szövege azonos vagy közel egyező MAEHRL-nek annak idején úttörő jellegű művével a melyre OERTEL nagy megbecsüléssel hivatkozik is. Az eltérő közel 400 sornyi szöveg jórésztben TISSOTnak 1769-ben Lipcsében megjelent latin nyelvű könyvében foglaltakra utal. TISSOT műve 1775-ben német fordításban is megjelent. Ennek felhasználására vonatkozó adatunk azonban nincsen. Mind-

két alapul szolgáló mű annyira úttörő jellegű, annyira egyedülálló, hogy a literatusok betegségeivel és azok megelőzésével foglalkozó szerző csakis tőlük meríthetett és a felhasznált szerzőkre megfelelő hivatkozással merített is. Ilyesjellegű forrás felhasználás az akkori orvosdoktori értekezésekben rendszeres volt, sőt ezt a szerzőktől el is várták. OERTEL értekezéséről való megemlékezésünk az értelmiségiek egészségvédelmének indokolatlanul elfelejtett hazai úttörője felidezését kívánja szolgálni.

2.

1836-ban jelent meg tőketerebesi HORVÁTH János Zemplén megyei magyar orvosjelölt könyve: *Dissertatio inauguralis medica de genesi morborum eruditorum adfligentium* (Az iskolázottak betegségeinek keletkezéséről eredeti orvosi értekezés) címen. A könyv Budán az Egyetemi Nyomda betűivel 30 oldalnyi terjedelemben jelent meg. Az értekezést 11 tézis fejezte be, amelyeket nyilvánosan megvédett az orvos-jelölt. Felavatása után Homonnára került 1840-ben, ahol BUGÁT és FLÓR orvosi nyilvántartása szerint járási orvosként működött. További sorsáról nem tudunk.

HORVÁTH János értekezését székhelyi MAJLÁTH Antal grófnak, jótevőjének ajánlja. A bevezetőjében — proemium — azzal indokolja témaválasztását, hogy a tanultak — írástudók, művészek, tisztviselők — körében a jellegzetes egészségártalmak mind gyakoribbá és súlyosabbá váltak. Utal arra is, hogy a literátusok száma jelentősen megszaporodott. A reformkori értekezések körében mind gyakrabban kerül részletes irodalmi felsorolásra is sor. HORVÁTH János munkája sem kivétel az alól. Felsorolásának érdekessége, hogy a két fontos magyar szerzőtől származó értekezést, MAEHL és OERTEL műveit nem említi és hogy felsorolásában 1775-től kiindulva csak a német nyelvű forrásokra hivatkozik. Így TISSOTnak 1775 és 1777-ben németre fordított munkáit, F. Chr. ACKERMANN 1779-ben, Franc MAY 1786-ban, J. H. JORDENS 1797-ben megjelent könyveit említi.

HORVÁTH értekezésében tárgyalása során 1) az irodalommal foglalkozók — eruditus, literatus, artista stb. — fogalomkörét határozza meg, 2) taglalja az írástudók betegségei keletkezésének okait előbb megbeszélve általában a betegségeket létrehozó tényezőket. Hangsúlyozza a szellemi igénybevételnek, az ebből eredő túlterheltségnek a szervezetet károsan befolyásoló hatását. A „vegetalis” és „animalis” élettevékenységek ennek következtében csökkennek. 3) Ezeknek az élettevékenységeknek a meglágyodása és kisebbé válása a szellemi tevékenységet folytatóknál kedélyromlást hoz létre. 4) Megkülönbözteti a szellemi igénybevételnek két alapformáját. 5) A szellemi megerőltetés a hosszas ülőtevékenység főleg az agyban vértolulást hoz létre, 6) az érzékszervek vérellátása megnő. E növekedés már meghaladhatja az egészséges mértékét és betegségeket hozhat egymagában is létre. 7). HORVÁTH értekezésében károsként ítéli meg a szellemnek túlzott fantáziálását, csapongását, amely a kedélyállapotot lényegesen befolyásolhatja, sőt elmebetegségekhez is vezethet. 8) A szellemi tevékenység, amely HORVÁTH szerint az agyon keresztül érvényesíti a szervezetre hatását a) a ganglionáris — vegetatív — idegrendszer, b) az akaratlagos izomrendszer, c) az érrendszer és d) általában az idegrendszer révén. A szervezet egyensúlya zavarttá válik. Míg az agyi funkciók fokozódnak a többi szervek működése csökkent. 9) Kórossá akkor lesz ez az állapot, ha ez erősségében túlzottá válik, vagy tartamában meghosszabbodik.

Érdekes HORVÁTH állásfoglalása, hogy 10) a) a természettudományokkal foglalkozók vizsgálatai, b) a gondolatokkal való túlzott foglalkozás és c) a két csoport egyesítése a döntő a szellemi tevékenységet folytatók betegségeinek létrejöttében. Annál is inkább, mert 11) e szellemi megerőltetés nincsen időhöz kötve, és éjjel—nappal egyaránt foglalkoztatja, még aludni sem hagyja a töprenkedőt.

A betegségek keletkezése képezi a könyv második részét. 12) Miután megbeszélte az

előzőekben az értelmiségiék megváltozott életformáját, szervezetének működését tárgyalja az egyes kórokozó tényezőket ennek alapján. 13) 14) A betegségre hajlamosít a kor, a nem, a testalkat, valamint veleszületett adottság. 15) A fokozott érzékenység (sensibilitas) és ingerlékenység (irritabilitas) az agyon keresztül fejt ki kórokozó hatását. Fiataloknál e károsodások kisebbfokúak, öregeknél a megbetegedések gyakoribbak, figyelemmel a hajlam növekedésére, szellemi és testi merevség kifejlődésére, a reakciókészség meglassúbbodására 16) és 17) A szellemi igénybevétel erősségének és tartalmának fokozódása különösen károsíthat. 18) Nyugtalanlás, álmatlanság, szélsőséges esetekben delirium, vagy éppen ellenkezően lethargia és bénulások jöhetnek létre. 19) Az agyban, az idegrendszerben, az érzékszervekben kimerülés — exhaustio — keletkezhet, amely testi és szellemi betegségeket válthat ki. Így étvágytalanság, emésztési zavarok, székelési nehézségek, túlzott betegségtudat, legyengülés jöhetnek létre. A sérvek létrejöttére készség, epe- és vesekőre való hajlam jellemzik HORVÁTH szerint a szellemi tevékenységet túlzott mértékben folytatókat. 20) A gyógykezelésnél ne az egyes betegségeket, kóros megnyilvánulásokat kezeljük csupán, hanem a literatusok életrendjét is egészséges módon szervezzük meg. 21) Biztosítani kell náluk a szellemi és testi igénybevétel harmóniáját, életmódjuk kiegyensúlyozottságát. Felsorolja 22) 23) a túlzott szellemi tevékenységnek, a mozgáshiánynak, az álmatlanságnak, a túlzott szeszfogyasztásnak (27), az „excedens venerealis” tevékenységnek (28) károsító hatásait. 24) Félti az írástudókat a túlzott indulatosságtól, a szellemi és testi funkcionális zavaroktól. 25) Részletesen taglalja az értelmiségiék mozgásszegénységét és javasolja a testedzést és mindenekelőtt a játékos jellegű, szórakozást is jelentő sportolást. 26) Helyteleníti azt az értelmiségiék között elterjedt szokást, hogy tevékenységüket a csendre, fokozott nyugalomra hivatkozással, főleg éjjel fejtik ki. 29) Mivel a természettudósok mind nagyobb szerepet játszanak az írástudók körében, figyelmeztet a szerző a vegyi kísérleteknél egészségkárosító hatást kifejtő és eddig csak kevéssé figyelembe vett mérgező anyagokra, káros hatású vegyi folyamatokra is, megvetve ezzel a hazai oktatókat, kutatókat érintő munkavédelmi tevékenységet. Végül a 30) záró szakaszban HORVÁTH igen optimisztikusan állást foglal a tekintetben, hogy az írástudók egészségártalmainak okát, megnyilatkozását és gyógykezelését, valamint azok megelőzését ismerve, módunk nyílik valamennyi őket érő ártalom preventiójára és terápiájára egyaránt. A tézisek közül a 8.) „A csapongó fantázia az elmebetegségeknek leggyakoribb forrása”, tartozik csupán szorosán az értekezés tárgyához.

MAEHL, OERTEL és HORVÁTH egy évszázadot meghaladó időszak alatt megjelent és az írástudók betegségeit, megnyilatkozásait, a betegségek megelőzését és gyógyítását tárgyaló értekezései mutatják azt az érdeklődést, amellyel az orvostársadalom a szellemi fejlődés időszakában a szellemi tevékenységet folytatók egészségügyével törődött. Míg MAEHLnek hallei értekezése alapjaiban újszerű volt és addig ismeretlen kérdéseket vetetett fel, addig OERTEL és HORVÁTH mind jobban kitaposott ösvényen haladt, ahol a mindinkább szaporodó külföldi szakirodalom is segítséget nyújtott. Mindhárom értekezés elvitathatatlan érdeme újszerűségük a témaválasztásban, gondolatmenetükben tárgyközlésükben és adatfeldolgozásukban egyaránt. A két magyarországi megjelenésű értekezés megismertetése úttörő voltuk, iránytmutatásuk miatt kívánatos.

BUGYI BALÁZS

Irodalom

- BUGYI Balázs: *Az írástudók betegségeiről és azok megelőzéséről*. Magyar Könyvszemle 1972. 95–97.
- DUKA ZÓLYOMI Norbert: *A nagyszombati orvostudományi kar hallgatói*. Communicationes de Historia Artis Medicinae — a továbbiakban: Communicationes 40 : 17–69 (1966)
- DUKA ZÓLYOMI Norbert: *Orvosképzés a nagyszombati egyetem orvostudományi karán*. Communicationes. 51–53: 35–50 (1969.)
- DUKA ZÓLYOMI Norbert: *L'activité pratique des anciens élèves de la Faculté Médecine de Nagyszombat et leur contribution scientifique*. Communicationes. 57–59.: 71–90 (1971.)
- RÉTI Endre: *Egykori doctori dissertatiók*. Semmelweis Orvostudományi Egyetem Házi-nyomdája. 1974.
- TISSOT, Sim. Andreas: *De valetudine Literatorum*. Schwickert. Lipsiae. 1769. Ennek német fordítása: *Von der Gesundheit der Gelehrten*. Müller. Leipzig. 1775.

Adalék a Kelet Népe vitájának történetéhez. Az 1841-es év a politikában és a publicisztikában a *Pesti Hírlap* éve. Az év első felének szenzációja maga a lap: az új forma, az új hang, a börtönből nemrég szabadult szerkesztő személye, a nyári holtszezon pedig SZÉCHENYI röpirata, a *Kelet Népe* kavargja fel.¹

A *Pesti Hírlap* megtámadását SZÉCHENYI barátai is elhibázott lépésnek tartják.² S mivel szándékának tisztaságát senki sem vonhatja kétségbe, ugyanakkor érvelésének hibáit, elfogultságból eredő torzulásait lehetetlen palástolni, a vita — KOSSUTH védelmében és SZÉCHENYIT cáfolva — kerületi a lényegi kérdéseket, a felszínen marad. Az őszi folyamán megjelennek az első válaszok, FÁY Andrásé, ZÁBORSZKY Alajosé, EÖTVÖSÉ, VÖRÖSMARTY cikkei az *Athenaeumban*, a másik oldalról DESSEWFFY cikksorozata a *Világban*.³ A vitában, amelynek célja inkább az álláspontok közelítése, semmint kiélezett szembeállítás, kiemelt szerepet kap a SZÉCHENYI-röpiratban oly hatásosan poentirozott probléma, az ész és szív kérdése, a logikus érvelés vagy érzelmi hatás létjogosultsága a politikai újságírásban.

SZÉCHENYI egyértelműen az előbbi mellett szavaz:

„elvégre egyenesen megmondom, miben hibáz a *Pesti Hírlap* szerkesztője: Egyedül abban, hogy a képzelet és gerjedelmek fegyverével dolgozik és nem hideg számokkal, vagy is, mind a közéletben a bévett szójárás szerint mondani szokták: a szívhez szól, a helyett hogy az észhez szólna.”⁴

Érvelésében — ha mellékesen is — megtalálható az a gondolat, hogy egyes nemzetek történelmének folyamatában változik az ész és szív hegemoniája:

„... De jaj és kétszerte jaj viszont azon egyénnek és kivált azon nemzetnek is, melly férfiúkorba lépven, mikor az értelem urodalmának kellene kezdődnie, még mindig szíve andalgásai után indul...”⁵

¹ Megjelent 1841. június 25-én.

² DEÁK írja WESSELÉNYINEK, hogy le akarta beszélni SZÉCHENYIT KOSSUTH megtámadásáról. (*Vörösmarty Mihály levelezése*. Bp. 1965. II. kötet 367.)

³ FÁY András: *Kelet Népe, nyugaton*. ZÁBORSZKY Alajos: *A Pesti Hírlap elleni gyanúsítások és a haladás*. EÖTVÖS József: *Kelet Népe és a Pesti Hírlap* (valamennyi Pesten 1841-ben) HAZAY GÁBOR (VÖRÖSMARTY) cikksorozat az *Athenaeumban* 1841. II. 39–45. sz.

⁴ SZÉCHENYI István: *A Kelet Népe*. Pest. 1841. 153.

⁵ Uo. 164. l.

Úgy látja, hogy nemzetünk történetében az ész szavát követni a megmaradás feltétele, a szívuralom, amelyet KOSSUTH lapjában vél felfedezni, a pusztulást kockáztatja.

Az ész és szív dilemmája — amely SZÉCHENYI röpiratában metaforisztikus köntöse csupán a mögötte húzódó politikai tartalomnak — a vitában egyre nagyobb hangsúlyt kap szinte önálló életre kel. Szerepet kap EÖTVÖS értelmezésében, aki azt bizonygatja, hogy az ész és szív elválasztása üres és káros logikai játék,⁶ hivatkozik rá DESSEWFFY, részben igazat adva EÖTVÖSnek, részben vitatkozva vele, s központi helyre kerül a *Kelet Népe*-vita egyik utolsó, nagyobb lélegzetű röpiratában, KUTHY Lajoséban.⁷

KUTHY — talán azért, hogy a lehetőség szerint kerülje a népszerűtlen, nyílt szembenállást KOSSUTH-tal — kötetnyi fejtegetésbe bocsátkozik az észnek és a szívnek a nemzetek, elsősorban a magyarság sorsában betöltött szerepéről. Megállapítja, hogy

„Anglia, a népalkotás ügyében *gyakorlati ésszel*, vigyázatos gond' s súlyegyen' vezér-elve alatt kezelte a szabadság eszméjét: a magyar pedig *szív után indulva, szenvedély* nyomán könnyelműleg bánt vele, s a befolyó párthatás köre szerint szélpontig vivé vagy szorítá.”⁸

Az ész uralmát Anglia és az Egyesült Államok történelmében véli felfedezni, míg minket az érzelem vezényelt, szegénységünket a nemzeti jellem hibái, a restség, góg, balítéletek, a fényűzés okozták.

KUTHY röpirata — érthetően — nem keltett nagy érdeklődést, lévén túlságosan elméletieskedő, s éppen ezért a vita érdemi részét tekintve nem számottevő írás. KUTHY személye azonban érdekessé tette a közepes írást is, s a híres sajtóvita és a hírhedt hozzászóló ébreszti fel a fiatal és tehetséges IRINYI József érdeklődését, készíti arra, hogy oroszlánkörmeit éppen a legnagyobb magyar kavarta sajtó-viharban próbálja ki.

IRINYI József, a centralista *Pesti Hírlap* külpolitikai rovatának későbbi vezetője, néhány hónappal korábban vett búcsút a debreceni kollégiumtól, s 1841—42 fordulóján nyugat-európai útjára készül, amelynek eredménye lesz a 40-es évek legérdekesebb úti könyve.⁹ 1841 novemberében jelenik meg első írása a pozsonyi *Hírnök* melléklapjában, a *Századunkban*,¹⁰ a témaválasztás és a cikkben kifejtett gondolatok azt bizonyítják, hogy jól ismerte KOSSUTH állásfoglalását és a *Pesti Hírlap* cikkeit az adóról, a közteherviselésről és az örökváltságról. Így szinte természetes, hogy nem tudott kívül maradni a *Kelet Népe*-vitán sem.

Cikke, az *Ész és szív* 1841. dec. 14-én jelent meg az *Athenaeumban*. Bár a cím — s továbbiakban a cikk jó része is — azt sugallná, hogy IRINYI is az értelem-szenvedély anti-nómiájának mellékvágányára csúszik, az indítás a vita lényegébe vág:

„Egyébiránt csak azt lehet csodálni, miként állíthatni, hogy honunkban nincs szükség többé, polgártársainkat egyben-másban a haladás sürgősségére figyelmeztetni, szóval az izgatás ideje letűnt: míg más részről olly első szükségű ismeretek fejtegetettnek, minők az ész és szív közötti párhuzamok, mellyek előadásának szüksége inkább azt föltételezné, hogy még ezután derül az izgatás ideje föl, azaz még arra sem értünk még, mint ellenkezőleg azt, hogy az izgatásnak ideje múlt.”

Az állásfoglalás egyértelműen KOSSUTH-párti, a *Kelet Népe*-vitában túlsúlyra jutott ész—szív párhuzamot álproblémának ítéli, és a mögötte húzódó valóságos ellentétre tapint.

⁶ Lásd erről VISZOTA Gyula: *Széchenyi és Kossuth hírlapi vitája*. Bp. 1927. I. LXXIII—LXXXII-ig.

⁷ KUTHY Lajos: *Polgári szózat a Kelet Népehez*. Pest, 1841.

⁸ KUTHY i. m. 35. l.

⁹ IRINYI József: *Német—francia és angolországi úti jegyzetek*. Hála, 1845.

¹⁰ *Századunk* 1841 nov. 8. 90. sz.

Saját véleményének kifejtésére KUTHY röpirata ad alkalmat. A szerző nevének említése nélkül bókol a „jeles elméművek” írója előtt, akinek „tehetségei jogosítanak, hogy hírelt politikai munkájában majdnem remetei szorgalom dús eredményeit birandjuk.” A röpirat egészét bírálni nem akarja, de kiemeli a mű gondolatmenetét és szerkezetét meghatározó kiindulást:

„a nemzetek közléte folyamát az ész vagy szív uralma szerint osztályozni, már magában hibás alap, mert minden nemzet életében találni egyik vagy másik uralomra, s minden uralomból lelni s meglehet, egyiknél vagy másíknál többet, egykori feltűnőbb eseteket, de egyik egyíkből sem annyit, hogy miatta meghatározni lehetne, miként ez vagy amaz nemzet kiválólag az ész vagy szív uralma szerit intézé lépteit.”

Módszere igen egyszerű: anélkül, hogy KUTHY érvelését cáfolni igyekezne, olyan példákat idéz, amelyek a *Polgári szózat* merev minősítésével ellenkező oldalról mutatják be nemzeteket:

„... úgy hiszem, hogy Észak-Amerikát és Angliát a szerző az észuralom befolyása alatti országok közé állítja, s íme 1841-én a szentséges capitoliumban pofozódnak, gyilkoló kések villognak; Angliában egyes ünnepeit nevű férfiak arczképei, s kitömött lakjai felakasztatnak, megégettetnek...”

Az ellenkező példák sorolása ott válik érdekessé, amikor — a cikk indító gondolatához kapcsolódva — IRINYI az ellen tiltakozik, hogy a könnyelmű, pusztulásba sodró szívuralom kategóriáját a *politikai szenvedély*, ha úgy tetszik, látító forradalmiság alapján erőszakolják a nemzetre. Így tartják Franciaországot is „tragico sentimentális” forradalma miatt a szívuralom nemzetének, pedig a hideg ész és a szenvedély sohasem volt a szembenálló politikai ellenfelek kizárólagos jellemzője. S honnan ez a biztonság? IRINYI történelmi olvasmányaira hivatkozik:

„... S íme feltalálom az évlapokban, hogy midőn 1792-ben Franciaország az általános háború elveit hirdeté, midőn Isnard háborúra ingerlő szavai: »Mondják meg önök Franciaország képviselőihez méltó hangon a királynak és Európának« a conventben a legzajosabb karzati és nem karzati osztatlan tetszéssel fogadtattak, addig két lapot fordítván rájövünk: A kicsapongó jakobinusok, s főnökük Robespierre a béke mellett nyilatkoztak.”

Az angol és amerikai példát a napi sajtóból meríthette IRINYI, a franciaországi viszont valóban az „évlapok” forgatását feltételezi. Pusztán logikai úton sem nehéz kikövetkeztetni, hogy forrása THIERS forradalomtörténete volt. A négykötetes mű 1839-ben jelent meg Párizsban, s rövid idő múlva Pesten értelmiségi-politikus körök kedvelt olvasmánya lett.¹⁴ Bár IRINYI adatai pontatlanok, a szövegszerű egyezés is bizonyítja, hogy valóban THIERS művére hivatkozik: Az említett jelenet 1791-ben játszódott le az *alkotmányozó nemzetgyűlésen*.

„Le député Isnard prit le premier la parole . . . Ne craignez pas, disait-il, de provoquer contre vous la guerre des grandes puissances . . . Parlez au ministre, au roi et à l'Europe, le langage qui convient aux représentants de la France . . . L'enthousiasme excité par ces paroles fut tel qu'on se pressait autour de l'orateur pour l'embrasser.” Majd *hármát* fordítva: „Ce qui paraítra singulier, c'est que les jacobins excessifs et Robespierre, leur chef, étaient portés pour la paix, et les girondins, pour la guerre.”

A pontatlanság oka feltehetően az, hogy IRINYI emlékezetből idézett, de az is lehet, hogy ekkor még csak belelapozott az időgényes olvasmányba. Azt viszont biztosan tudjuk, hivatkozásai bizonyítják, hogy az *Úti jegyzetek* megírásának idején már alaposan ismerte THIERS könyvét.

Az a határozottság, amellyel IRINYI szétválasztja a szenvedélyt és a nemzetet veszélybe sodró jakobinus forradalmiságot, KUTHYt és közvetve SZÉCHENYIt is támadja. A cikk végső tanulsága az indításhoz kanyarodik vissza. A vitában az ész és szív taglalása fölösleges, tehát a sommás ítélet jogos:

„s mind az, mit a tárgynak kitűnő nevezettségül felróvhatni, helytelen túlfinomítás, igaztalan állítás-halmaz, apróskodással vegyes fontoskodás, s legalább is szükségtelen okoskodás, vagy előzményi pipere, mellyet előszó gyanánt lehet fontos képpel declamatio ellen eldeclamálni . . .”

A publicista felelőssége szólal meg a fiatal írótól szokatlanul kemény szavakban, a közéleti emberé, aki már önképzőkori jegyző korában is a sajtót a közéleti tisztaság biztosítékának tartotta.

A *Kelet-Népe*-vitában mondott vélemény, ha időnként megbicsakló, bizonytalan hangon is, de már a határozott arcélú, majdan közvéleményt formáló újságíró vetíti elének. Kétségtelenül kezdő író műve, nem gazdagítja nagy gondolatokkal az ellaposodó vitát, de egy-egy mondatában megcsendül az új nemzedék, a márciusi fiatalok friss hangja, akik ekkor kezdenek készülődni arra, hogy néhány év múlva a politika irányítói legyenek.

KOVÁCS MAGDA

Vita a „néplapokról”, a népi ismeretterjesztésről. (Fejezet az abszolutizmus kori sajtótörténetéből.) Jóllehet a *Vasárnapi Újságra* annyian fizettek elő az 1850-es évek derekán, mint még soha lapra magyar földön, a KEMÉNY Zsigmond, CSENGERY Antal szerkesztette *Magyar Nép Könyvéről* pedig a *Pesti Napló* jegyezte föl, hogy „utat nyitott magának mindenüvé, hol csak magyar nép lakik, s valóban azzá lett, mivé magát címeiben vallja”; publicisztikánknak azok a személyiségei, akik a „kevésse tanult sokaság”, a nép műveltségbe való bekapcsolódásának gondját szívükön viselik, a népi ismeretterjesztés ügyének szószólói, az eddig elért eredményekkel korántsem elégedettek.

A liberális gondolkodás a kapitalizmus felmenő szakaszán szinte földöntúli jelentőséget tulajdonít a sajtónak. I. NAPÓLEON nyomán a „nagy hatalmak” sorába szokás számítani. S nemcsak a politika terén vélik korlátlanak lehetőségeit. Nyugaton, főként Angliában a közhasznú ismeretek terjesztésének is egyik leghatásosabb eszközöként könyvelik el.

„Miben áll a 19. század újságírásának nagy jelentősége egyáltalán? — kérdi programcikkében az 1852-ben indult *Süddeutsche Musik-Zeitung* — Milyen többé meg nem szüntethető hatalmat hozott létre? Meggyorsította, mint egy új emelő a gondviselés kezében a népek szellemi fejlődését, olyan mértékben, hogy az a korábbi századok haladásával egybevetve, csodálkozással, sőt bámulattal kell eltöltsön mindenkit. Millió ágával a lakosság legalsóbb rétegei közé hatolt be, a legszegényebbek számára is lehetővé tette a hozzájutást a tudomány kincseihez, amelyek oly hosszú ideig csak kevesek kezében voltak, s a maga részéről, mint modern Anteus, a néppel való kapcsolatából, az állandó cserchatásból mindig megújult erőt merít.”

A magyar sajtóban ilyen himnikus hangvélelű nyilatkozatra talán nem lelhetünk, de a *Családi Lapok* 1853-ban papírra vetett gondolatai a német folyóirat fejtegetéseinek másai: „A népirodalom nélkülözhetetlen eszköze a népnevelésnek. A népet nemcsak iskolában, hanem otthon a tűzhely körül is kell nevelni. Ennek eszközlésére egy igen célszerű mód a néplapok terjesztése.” (Ő természetesen a katolikus szellemiségű néplapokra gondol.)

Az ismeretekkel rendelkező, képzett munkás a termelésnek is produktívabb tényezője ezért minősítette fontosnak a polgári társadalom a népművelés ügyét. Angliában már az 1830-as évek óta százezres előfizető-tábor fölött diszponáltak a munkásság, a népi olvasótábor számára készült filléres lapok, a *Penny Magazine* és társai. Magyarországon az angol minták után csupán néhány évnyi lemaradással induló kísérletek (*Garasos Tár, Filléres Tár*) kudarcra kárhoztak. Ám a forradalom a nép tömegeivel kedveltette meg az olvasást, a siker lehetősége a harmincas években voltnál most biztosítottabbnak látszott.

A *Vasárnapi Újsággal* és a csapásán jelentkezőkkel kapcsolatban azok népissége, néplap-jellege a viták többségének indítója. A *Vasárnapi Újság* — véli a *Budapesti Hírlap* — „eddig négy számából, s kissé tarkán összeállított tartalmából ítélve, semmi határozott tervet és irányt nem mutat, s gyenge fametszései mellett nemigen van a nép számára írva, mit valóban annál inkább lehet sajnálni, mert a vállalat, mint halljuk, máris szép pártfogásnak örvend” (1854. ápr. 2., 2166. sz., Vegyes hírló).

A *Budapesti Hírlapból* a kormány félhivatalosa beszél (bár lapja kezdeti „határozatlanságát” később a szerkesztő, ПАКН is elismeri), s ezzel napirendre térhetnénk a dolog fölött. A *Hírlapban* leírtakat azonban mások is szóba hozzák, közöttük a plebejus-demokrata VAJDA János, aki taktikából elhallgathat, megmáshíthat egyet-mást forradalom előtt és alatt formálódott meggyőződéséből, de 1848/49 örökét lényegében töretlenül őrzi szívében.

Amikor SZILÁGYI Virgil vegetáló lapja, a *Budapesti Visszhang* újabb színeváltozását igéri 1856-ra, gyérülő előfizetőinek, „igen olesó” képes újsággá változtatva azt, az „annyira elterjedt” *Vasárnapi Újság* remélhető versenytársául; a TÖRÖK János szerkesztette *Magyar Sajtónál* „újdondászokodó” VAJDA lelkes örömel méltatja szándékát egyik, írói jelét (—) viselő glosszájában.

„Mi — írja — e vállalat pártolását tiszta meggyőződésből ajánljuk a magyar nép minden, de különösen közép- és alsóbb osztályának, mert ily arányú és tartalmú közlöny az, mit szellemi téren még fejletlen népünkre nézve legszükségesebbnek, legelsőknek tartunk, melynek az anyagi és szellemi előrehaladás minden ágára nézve megmérhetetlen üdvös befolyása. Mi e közlönyben a valódi népirodalom alapkövét, kezdetét látjuk, mi ha azelőtt egy évtizeddel történik, már eddig a magyar olvasóközönség száma legalábbis háromszorosra lenne. Mert ilynemű jól kezelt néplap teremti az olvasóközönséget úgy a tudomány, mint szépirodalmi munkáknak, ez éleszti a nagy alvó tömeget a belső önképzés szükségességének öntudatára, a sajtó nagyszerű rendeltetésének felfogására” (*Magyar Sajtó* 1855. 136. sz. Budapesti újdonságok).

A „legalsó osztály” érdekei szem előtt tartásával bírálja A *Magyar Nép Könyve* szerkesztői elgondolásait is:

„Igen tisztes, becses, tartalmas füzet — olvashatjuk egy másik, jelével jegyzett glosszájában —, de engedjenek meg a nagy tekintélyű tudós, hazafi szerkesztők, kiket mód nélkül tisztelünk — egy szerény észrevételt. Ők a folyóiratot 'Népkönyvének, címezik, tehát hinni tartozunk, hogy a nép számára akarják szerkeszteni, mely név alatt a legalsó osztályt értjük. Ha e népnek, mely alig tud valamit a kunyhója körén kívül eső rengeteg sokaságú, nagyobb érdekű tudni szükséges dolgokról, ha e népnek mondjuk, a kávéról nyole lapon, a csokoládról dettó nyole nagy lapon értekezünk — még pedig Johnston nyomán —, vajjon mennyit kell akkor olvasni annak a népnek, hogy példának okáért a történet, földírás, természettan stb. hasznos és ítélet-képző tudományokból is tudjon valamit? Mi nem vagyunk képesek a választást és az arányt helyesnek találni (...) (*Magyar Sajtó* 1856. 7. sz. Budapesti újdonságok).

Megjegyzései legalább olyan jellemzőek, mint a velük kapcsolatos ellenvetések. „Alighogy mutatványlapunk megjelent — reflektál SZILÁGYI Virgil —, egyfelől a leg-

jobb, másfelől a legrosszabb szándék tüstént néplappá akarta keresztelni ez ártatlan szépirodalmi és ismeretterjesztő közlőnyt." A *Budapesti Visszhang* — szögezi le — „népszerű olvasó lap — anélkül, hogy kizárólag az alsóbb osztályú népnek volna szánva”. Az „olvasni szerető, értelmes magyar közönséghez” szól, „s arra fog törekedni, hogy minden rendű, rangú, foglalkozású s mindkét nembeli olvasó találjon benne tanulságot és mulattatót” (*Egy szó igazolásul*. 1856. jan. 3., 1. sz.).

SALAMON Ferenc pedig *A Magyar Nép Könyvéről* szólva éppen a VAJDA által kifogásoltakat véli erényének:

„Szerkesztők igen helyesen ‚nép’ alatt nem a nép legalsó osztályát értik. Annak egy irodalomban sem írnak, vagy oly műveket írnak, melyek kívül esnek az irodalmon. Minden művelt népnél azon értelemben veszik a népiest, melyben szerkesztők, kik programjokban többször kimondák: nem szükség a nép számára külön irodalmat teremteni; mert a nép — a nagy közönség. Az irodalom föladata nem leereszkedni bizonyos sértő hanggal, mely érezteti az olvasókkal, hogy gyermekekkel, tudatlanokkal van dolga. Emlékszem egy úri emberre, ki mindenkit egyaránt kendezt [Táncsics]. Azt hisszük, ez is helyesebben fogta föl a ‚népiest’, mint azok, kik kétféle irodalmat akarnak alkotni, egyiket az ‚uraim’, másikat a ‚hallják kigyelmetek’ számára. Szerkesztők már ildomosságból is óvakodnak kasztokat állítani föl az irodalomban, midőn a politikában már megszűntek (...)” (*Budapesti Hírlap* 1856. 15. sz.: VAJDÁVAL, illetőleg a *Magyar Sajtó* névtelen glosszáírójával vitatkozik. VAJDA érveire visszhangzó ellenérvei mellett CSENGERY JOHNSTON-fordításának védelmezése is erre utal:

„Miért volna bűn e szakban épen a legjelentősebb népszerű mű átdolgozásával gazdagítani irodalmunkat s gyarapítani a közönség ismereteit?” „S ha ez átdolgozás folytán már szólt a légről, vízről, földről, növényről, kenyérről, húsról: engedjék meg, hogy azon fejezeteket se hagyja ki, melyekben a kávéról, theáról, csokoládéről értekezik a tudós angol.”)

A fenti nyilatkozatokból azonnal kitűnik: másként értelmezi a nép fogalmát, s ebből következően a néplap feladatát VAJDA, illetőleg SZILÁGYI Virgil, SALAMON Ferenc vagy *A Magyar Nép Könyve*, szerkesztői.

„Lapunkat — ismerteti mintegy a *Vasárnapi Újság* küldetését Jókai is — néplapnak neveztük, s mint értelmezte a ‚nép’ fogalmát közönségünk, azt olvasóink lajstroma legjobban magyarázza, hol hazánk első grófi neveinek méltóságos címei mellett láthatók a becsületes mesteremberek s az egyszerű földművelők nevei. Előttünk a ‚magyar nép’ neve összetartó kapocs, nem pedig választófal a különböző osztályokra nézve.

Ezért nekünk minduntalan szem előtt kell tartanunk, miszerint lapjaink nem csupán egy osztály számára vannak írva, s törekednünk kell mindenik igényeit kielégíteni” (*Új év kezdetén*. VU 1855. jan. 7., 1. sz.).

VAJDA — a *Munkások Újságát* szerkesztő TÁNCSCSAL vagy a *Nép Barátja* ügyében levelező PETŐFIVEL, ARANNYAL egyezően — népen a „legalsó osztályt”, a paraszt-, munkás-, iparos-tömegeket (az *Önbírálatban* ezt le is írja), *néplapon* a számukra szerkesztett orgánumot érti. Felfogása plebejus-demokratikus indítékú, s legtöbb egyezést az ARANY Jánoséval mutat, azaz a negyvenes évek demokratikus törekvései ama változatával, amely a népet műveltségileg kívánta felemelni.

A Magyar Nép Könyve vagy a *Vasárnapi Újság* szerkesztői elképzelését — ezzel szemben — a nemzeti egység gondolatának Bach-korszak elején kreált koncepciója alakítja (és ők a modelljei SZILÁGYI *Budapesti Visszhangjának* is). Megfogalmazásukban a nép nemzetet jelent. Nép és nemzet fogalma először az önkényuralom éveiben mosódik egybe, az 1848-ban kimondott polgári jogegyenlőség következményeként, az el-

nyomó osztrák hatalommal szemben bontakozó nemzeti egységfront-törekvések érveitől is támogatottan („szerkesztők már ildomosságból s óvakodnának kasztokat állítani föl az irodalomban — emlékezzünk SALAMON szavaira —, midőn a politikában már megsűntek”).

A forradalom előkészítése helyett — miként az 1848 előtt volt — a nemzeti egység létrehozása lesz a népiesség változott viszonyokhoz alkalmazkodó feladata irodalmunkban, sajtóéletünkben egyaránt. A germanizációs törekvésekkel szemben tömbbé szilárdult nemzet eszménye eleve időszerűtlenné teszi a társadalmi problémák felszínén tartását vagy ábrázolását. A nemzeti egység jegyében fogant „népdalok” egyik legfontosabb missziója éppen ez eszmény szolgálata lesz.

A politikai megfontolásoknak természetesen kezére játszanak a színvonal, az igényesség vigyázóinak jogos ellenvetései. A *Penny Magazine*-ok a néplapok feltűntét őshazájukban, Angliában is az újságírás, az ismeretterjesztés nivóját féltők aggodalma kísérte. Nincs másként nálunk sem. Annál is inkább, mert forradalom után megjelent „népkiadványaink” önmaguk voltak létük legfrappánsabb diszkreditálói. GYULAI, amikor arról ír: „Nem lehet célunk két irodalmat alapítani meg, egy népit s egy mást: nekünk csak egy kell, mely mint isten levegője, mindnyájunké legyen,” érvként — többek között — VAS Gereben tevékenységére hivatkozik: „Kérdezzétek meg csak a közönséget nem unta-e meg az egy húron játszást (. . .), azt a Vas Gereben-féle komédiázást a népivel, mi meggyalázza (. . .)” (*Bajza összegyűjtött munkái*. Értesítő, 1852. máj. 1., 38. sz.).

ARANY — csakúgy mint VAJDA — 1848-ban, PETŐFIhez írt levelében, hitet tesz a küllőn a „kétkeziek” számára készülő orgánus szükség mellett:

„Emelni a népet az irodalomban lassan-lassan nem oly mellékes feladat, hogy már a jelen időben tekintetet sem érdemelne. Ez úton akarnék én hatni, ez lenne elemem. Hiába írunk mi népverset az *Életképek*be, hiába adunk ki pengő forintos *Toldikat* stb., a népre nem hatnak, de ha az ő olcsó — hihetően nagyon elterjedendő — lapjába íránk, az nem lenne sárba dobott gyöngy. Ez a véleményem a néplapról”.

Ami pedig a mikéntet illeti:

„Szerintem a jó néplap — írja ugyancsak PETŐFINEK — csak abban különbözzék más jó politikai vagy szépirodalmi laptól, hogy benne az iránycikk, értekezések tárgya és nyelve a nép által érthető legyen, de azért azok folyvást a kordkérdéseket fejteggessék, a versek a népiességig egyszerűek legyenek, de nem csupán népdalok, hanem kissé emelkedettebb költemények is, hogy általuk a nép ízlése nemesedjék, végre a hírek szinte oly modorban közöltessenek, hogy megértésükre ne kívántassék egyéb a józan természetes észnél s iskolán kívüli tapasztalásnál, hogy a közlő ne tegye fel olvasóinál előleges ismeretét a körülményeknek, honnan hírét meríti”.

Am a VAS Gerebenek által kompromittált néplap-kísérletek és a *Szépirodalmi Lapok* fémjelezte gyakorlat Seyllája és Charibdisé között nehéz utat találni. Annál is inkább, mert a *Vasárnapi Újság* és a vele egyívásúak nem az ARANY-meghatározta módon kívánnak néplappá tenni. Grófhoz, csizmadiához, doktorhoz, bábához szándékoznak egyszerre szólani, „hangot is kell találnunk — írja KAZINCZY Gábornak ПАКН —, mely e tarka népséget egyesíteni, egyiránt érdekelni tudja. Se Toldy Ferenc, se Császár Ferenc, se Vas Gereben, ezt tudjuk, de hát ki? Ezt keressük.”

És amikor az alább következőket leírja, már azt is tudja, hogy nem sikerült megtalálniuk: „A *Vasárnapi Újság* — fejtegeti — *néplap* ugyan (a szó széles, általános értelmében), de nem *népies lap*; célja (mint létének, használatának biztosító föltétele) a *népszerűség*, de nem a *népiesség* (A „*Hírmondó*” című új néplap és a „*Vasárnapi Újság*”. VÚ 1858. nov. 14., 46. sz.).

A néplapok — legalábbis egyelőre — nem váltották be a „kevésbé tanult sokaság” művelődésén fáradozók elképzeléseit, s ebben a nemzet egészéhez szólás követelményét sugalmazó egységfront-törekvések, valamint a *Vasárnapi Újság* honi méretekben páratlan sikere (amely a vázolt problémák végleges és igényes, „összncmzeti” szintű megoldásának illúziójával kecsegtetett) egyaránt fékező szerepet játszott. A színvonal-őrzők „lassanként a középrend közlönyévé képződtek”, mint a *Vasárnapi Újság* vagy a *A Magyar Nép Könyve*, a VAS Gereben-féle *Falu Könyvét* vagy a *Falusi Estéket* modellként választókat pedig „az olvasni szeretők nemcsak megunják, de szégyenlik is” — a *Vasár-Újság* egyik vidéki levelezőjével szólva.

„Azon lapjaink és egyéb vállalatunk — írja a *Szépirodalmi Közlöny* recenzense —, melyek a „nép” cége alatt jelennek meg, még mindig nem a szorosán vett népet tartják szem előtt; nem az ő számára, hanem inkább azon középsztyály számára iratnak, mely áll a falusi lelkészek, tanítók, jegyzők s más honoratiorok s előkelő falusi gazdákból, és mely csak annyiban számláltatik a nép közé, amennyiben a közt forog, s mely úgyszólván a falusi értelmiséget teszi. A tulajdonkép úgynevezett nép, azon osztály, mely leginkább szűkölködik közhasznú s szükségyszerű ismeretek nélkül, a szegény tanulatlan néposztály még a mai napig sem bír irodalommal, még a mai napig sem olvas (...).”

Pedig — vélekedik — „A nép éhezi az ismeretet, a lelki táplálékot, de nincs ínyére való eledele (...). Neki az egész úgynevezett népirodalom görögül van, amelyet nem ért. Más része meg nagyon is kedve szerint akar tenni, hízeleg neki, vagy nagyon is gyermeknek tartja, s mint ilyenlenn szokás bánni, bár elég hibásan, meséket, adomákat ad neki hasznos olvasmány helyett” (*Táncsics Mihály: Bordács Elek, a gyalog árendás. Könyvismertetés. 1858. jún. 10., 72—46. sz.*).

Mondanunk sem kell, hogy ezek a megjegyzések az évtized derekától hangzanak el mind többször, a világgazdasági válságtól sújtott esztendőkkben, a nemzeti egységpolitikai törekvések csődbe jutása idején. A Szent István Társulat 1855/56-os közgyűlésein javaslat hangzik el „egy különálló népirodalmi osztály” létrehívására, „mely csak is a nép szükségei — és értelmi fokához alkalmazkodva, csekélyebb tagsági díj p. o. egy pengő forint fejében, népszerű könyveket bocsátana közre” — jellemző módon — „a gonosz irányú sajtó ellensúlyozására”. Az ötlet ilyen formában nem talál meghallgatásra, de a Társulat „népkiadványaira” ez előzőeknél nagyobb gondot fordít, példa reá a MAJER István-féle *István bácsi naptára*.

1857. júl. 4-én megjelenik a BOROSS Mihály szerkesztette *Kalauz* (1857—59), 1858. nov. 16-án pedig HAJNIK Károly lapja, a *Hírmondó* (1858—1860) első száma. Ezek már valódi néplapok.

„Mi soha nem fogjuk feledni, hogy olvasóink nagyobb száma földműves — jelenti ki *Szerkesztői beközönlőjében* a *Kalauz* —, azért túlnyomólag fogjuk képviselni ezen érdekeket; de földműves olvasóink viszont ne feledjék, hogy eke és könyv szépen megférnek (...).”

„Bátran állíthatjuk — vallja programjában a *Hírmondó* —, hogy honunkban a nép minden igényeinek megfelelő néplap még nem létezik. A „Vasárnapi Újság” bármily nagyszerű sikerek örvendjén is, lassankint a középrend közlönyévé képződött. Többi néplapjaink vagy ugyanezen irányt követik, vagy nem felelhetnek meg eléggé céljoknak, mert a nép anyagi állapotát tekintve fölötté költségesek lévén, alig vannak 1000—2000 példányban elterjedve.”

A *Kalauz* és a *Hírmondó*, ha előzőiket felülmúlták is, mégsem lettek klasszikus értelemben vett néplapokká, mint például az angol filléres újságok, „miket a szombaton délután hazatért munkás csak úgy éhez és szomjaz, nyal és fal” (PÁKH Albert). Nem hódítottak meg „a magyar nép közt legalább 100 000 olvasót”, amiként a *Hírmondó* remélte. „A legelterjedtebb néplapnak csak tízezer előfizetője volt s van jelenleg” — panaszojja a *Kalauz* egyik cikkírója (*Egy pár őszinte szó, 1857. dec. 19., 25. sz.*).

TÁNCSICS Mihály — éppen ezért — a néplapokat nem is tartja a népi ismeretterjesztés elsőrangú lehetőségeinek.

„Hírlapjaink közül — állapítja meg — a Vasárnapi Újság és a Hírmondó a legtöbb előfizetővel dicsekedhetnek, de mily csekély ezek előfizetőinek száma ahhoz képest, ahány vevője a naptáraknak van, mikor csak egyik-egyik kisebbféléből is 10—15 ezer elkel.”

„Az írók maguk adjanak ki naptárt — javasolja — és pedig háromfélé, egy kis, közép és nagy naptárt (...) Tagadhatatlan, hogy az Akadémia a nyelvet sikeresen műveli, a tudományokat ápolja, a hírlapirodalom sok ismeretet terjeszt; másnemű könyvek a közműveltséget fejlesztik, de teljes meggyőződésem szerint semmi sem mozdíthatná annyira elő az egész magyar nép alsóbb rétegei közt az értelmiséget, mint a naptárak, ha irodalmunknak ezen ágát maga az írói testület kizárólag ragadná meg (...)” (*Naptári irodalmunk. A Nép Újsága*, 1859. dec. 11., 11. sz.).

Elgondolásaival ez időben nincs egyedül. A naptárak, kalendáriumok sokáig a népi ismeretterjesztés úgyszólván egyedüli hordozói voltak. Abszolutizmus kori népszerűségüket csak növelte az a tény, hogy a publikációs lehetőségek korlátozott volta miatt jó ideig szinte uralták a könyvkiadást, megjelenési lehetőséget biztosítva számos, valóban színvonalas vállalkozásnak, mint a FRIEBEISZ István szerkesztette *Müller Gyula Nagy Naptára* (1852—56), a TÓTH Lőrinc-féle *Nemzeti Képes Naptár* (1855—56), a *Déliab Képes Naptár* (1857—58), *Színházi Naptár* (1857) stb. E kiváló írói, szakírói erőket felvonultató kezdemények mind az irodalom, mind a tudományos és közhasznú ismeretterjesztés terén igényes termést szüreteltek.

A több tízezer vagy pláne százezer prenumeránst számláló magyar népűjság eljövetele, amely az ARANY János elképzelte módon „korkérdéseket” továbbít „a nép által érthetően” olvasói épülésére, tehát váratott még magára. Ám az évtized vitái azzal, hogy létének szükségét folyvást feladatként égették elmékbe és szívekbe, méltó erőfeszítéseket tettek majdani megvalósulása érdekében.

MIKLÓSSY JÁNOS

A magyar munkásmozgalmi sajtó kezdeteihez. A magyar munkásmozgalmi sajtó kezdeteinek legismertebb testvérlapja a *Munkás Heti Krónika* és az *Arbeiter Wochen Chronik*. Előzményként emlegetni szokás a *Munkások Újságá-t* (1868), TÁNCSICS Arany Trombitáját (1869), a KÜLFÖLDI Viktor szerkesztette *Általános Munkás Újságot* (1870) és a POLITZER Zsigmond-féle *Testvériség-Brüderlichkeit* (1871) c. rövid életű lapalapításokat. Az 1873-ban induló *Munkás Heti Krónika* és az *Arbeiter Wochen Chronik* nemcsak jóval hosszabb életűnek bizonyul, de mellettük — és történetükben némiképp összefonódva — nő fel, alakul és izmosodik: a *Népszava*.

Közismert, hogy a hetvenes évek második felétől egyre-másra alakulnak a hosszabb-rövidebb életű, szinte minden társadalmi réteg és foglalkozás érdekeit, érdeklődését szem előtt tartó ún. „szakmai lapok”, amelyek legtöbbször valamely társulat, egyletek, szövetségek — esetenként a szakszervezetek — égisze alatt működtek. Közöttük az ún. „iparos” lapok egy-egy nagyműltű ipartestület tagjai vagy más szakmák számára készültek az *Asztalostól* a *Vendéglátók Lapjáig*. Németül és magyarul vegyesen, sokszor kétnyelvűen, hagyományaiknak, művelőik hovatartozásának majd később a századvég „magyarosodó” tendenciáinak megfelelően. De olyan „társadalmi és gazdászati”, az egyes szakmák, ipartestületek „felett álló” politikai lapokat, amelyek a szorosan vett munkásmozgalmi sajtó kezdeteihez felsorakoztathatók lennének, az említetteken kívül nemigen ismerünk.

A Fővárosi Levéltárban az *Arbeiter Wochen Chronik* iratcsomójából a lap történetére vonatkozó iratok mellől előkerült számos lapengedélyi és címváltoztatási kérelem és engedély iratanyaga egy *Der Omnibus* címmel induló „társadalmi és gazdasági hetilap” kalandos és ismeretlen történetét tárja elénk.

A *Der Omnibus* c. lap engedélyezéséért KIEHNEL Ferdinánd nyújtott be kérelmet 1881. november 5-én a Budapesti tekintetes Polgármesteri Hivatalhoz:

... bejelentése

Kiehnel Ferdinánd budapesti lakos kiadó szerkesztőnek (:Budapest, VII. ker. Dob utca 33. sz. a.):

„Der Omnibus” cím alatt egy heti lapnak kiadásáról.

Tekintetes Polgármesteri Hivatal!

Van szerencsém a tekintetes Hivatalnak a sajtótörvény értelmében bejelenteni mi szerint a f. évi november hó 1 től kezdve „Ihrlinger Antal és társai” könyvnyomdájában I nyomtatandó társadalmi és gazdasági heti közlőnyt saját kiadóságom mellett és felelősségemre „Der Omnibus” cím alatt szerkesztendék.

A lapot Herausgeber und Redakteur: „Ferdinand Kiehnel” aláírással jegyzendem. Kérem ezen bejelentésemet tudomásul venni.

Teljes tisztelettel

Kiehnel Ferdinand

I Hársfa utca 35.”

A válaszirat kelte 11/XI. száma: 3504/elh.

Tárgy: Kiehnel Ferdinand bejelentése a „Der Omnibus” című lap tárgyában.

Határozat: Kiehnel Ferdinánd úrnak mint kiadótulajdonos és felelős szerkesztőnek ezen bejelentését, mely szerint f. évi november hó 7-től kezdve „Der Omnibus” cím alatt társadalmi és gazdasági hetilapot indít meg, amely Ihrlinger Antal és társai könyvnyomdájában (:Hársfa u. 35. sz.) fog nyomtatni, ezennel tudomásul veszem és felhívom a bejelentőt, hogy az 1848. XVIII. tc. intézkedésének megfelelően a lap kötelespéldányát a bpesti kir. főügyészséghez és a polgármesteri hivatalhoz pontosan szolgáltatassa be és a lap körül netán fölmerülő változásokat hozzám esetről esetre jelentse be.

Miről Kiehnel Ferdinánd urat (:VII. Dob utca 33. sz.): felzetem, a m. kir. belügyminiszter urat feliratilag, — a budapesti kir. főügyész urat és a pesti m. kir. pénzügyigazgató-ságot átíratilag értesítem. Bpest. 1880. nov. 6.”

A lapengedélyi kérelem az IHRLINGER-féle pártnyomda története szempontjából is fontos adatokat közöl. A fentiek szerint 1880 novemberében még a Hársfa utca 35. sz. alatt működött és ez idő szerint a *Munkás Heti Krónika*, az *Arbeiter Wochen Chronik*, az új *Népszava* és a *Volksstimme* mellett vállalkozott egy újabb német nyelvű heti lap ki-nyomtatására.¹ Ez a lapkiadási vállalkozó kedv a pártnyomda megerősödésére is utal.

Az új lap szerkesztőjének lakáscíme — VII. Dob utca 33. sz., a későbbiekben Külső Dob utca 33. sz. — arra az új épületre utal már, ahová alig egy hónap múlva az „Ihrlinger és társai” nyomda is költözni fog. A korszak általános gyakorlatában a kisebb lapok szerkesztősegei a szerkesztő lakásán voltak és természetesen a lapot előállító nyomdákhoz sem szervezetileg, sem helyileg nem kötődtek. Ezzel a gyakorlattal szemben a *Der Omnibus* megindításának fenti körülményei hovatartozását világosan jelzik. A semleges és inkább valamiféle ártatlan családi lapra emlékeztető címének pedig a „társadalmi és gazdasági” jelző mond ellent.

A lapengedély kiadásának keltezése XI. 11., de november 13-án már iktatják KIEHNEL Ferdinánd újabb kérelmét, „melyben tudomásul vétetni kéri, hogy a f. é. november 14-től *Der Zeitgeist* cím alatt társadalmi és gazdasági hetilapot indít”.

¹ A lapok részben szerepelnek a *Magyar Munkásmozgalmi Sajtó bibliográfiájában*. IV. Pótkötet. Bp. 1959.

Tekintetes Polgármesteri Hivatal!

A sajtótörvény értelmében van szerencsém a tekintetes Polgármesteri Hivatalnak tiszteletteljesen tudomására juttatni, miszerint f. é. november 14-étől kezdve „Der Zeitgeist”² című társadalmi és gazdasági hetilapot indítok meg saját kiadóságom és szerkesztésem mellett az ugyancsak kiadóságom és szerkesztésemmel megjelent „Der Omnibus” című heti lap címének megváltoztatásával.

A lapot „Redakteur und Herausgeber Ferdinand Kiehnel” ellenjegyzéssel látandom el.

Kérem a tekintetes Polgármesteri Hivaltal ezen bejelentésemnek tudomásul vételére.

Teljes tisztelettel

Kiehnel Ferdinand.

A válaszirat 3585/eln., kelte 17/XI. és a korábban már idézett szokásos formulák szerint a címváltoztatási engedélyt a „tudomásul veszem” kijelentéssel igazolja. Azonban még egy teljes hónap sem telik el és KIEHNEL Ferdinand — ugyancsak keltezés nélküli — beadványát december 11-iki kelettel iktatják, „melyben tudomásul végett bejelenti, hogy a „Zeitgeist” című heti lap helyett Der Wegweiser című társadalmi és gazdasági hetilapot indította meg f. év december 12-ével.” — 3930/eln. sz.

Ez a kérelem azonban már joggal kelti fel a polgármesteri hivatal gyanúját és a kérvény külső borítóján ott a ceruzával írt megjegyzés: „behív. 14/XII. du. 3 óra.” Az akta mellé csatolták magát az idézést is.

„Meghívó

T.: Cz Kiehnel Ferdinand urat felkérném miszerint holnap azaz f. é. December hó 14-én d. u. 3. óraker a polgármesteri hivatalban (IV. régi Városház I. em. 45. ajtó) megjelenni szíveskedjék.

Bpest 1880. dec. 13-án.

NagyZilievits (!?) János
tan. fogalmazó gyak.

P.

A kihallgatásról jegyzőkönyvet nem készíthettek; az iratok között nem szerepel. Mindezenre az engedélyt 1880 16/XII. 3930/eln. sz. a. kelt iratban megkapják és a kérvényt utólag felrótt, alig olvasható német megjegyzés nyomán az Ithlinger nyomda új címét is megjelölik: a lap „a Külső Dob utca 33. sz.” alatt nyomatik.

Nyugalmas másfél hónap után az elnöki hivatal 1881. január 30-án iktatja „Kiehnel Ferdinand (: lak: VII. külső dob utca 33. sz. a. :)” kérvényét, amelyben „lapjának címváltoztatását jelenti be.

„Tekintetes Polgármesteri Hivatal!

Van szerencsém tisztelettel jelenteni, hogy az eddig megjelent „Der Wegweiser” című lapom címét megváltoztatván és ezentúl „Der Osten” cím alatt fog megjelenni. A „Der Osten” egy hetenként megjelenő társadalmi és gazdasági lap lévén, mely a VII. ker. külső dob utca 33. szám alatti Ithlinger Antal és társai könyvnyomdájában nyomatik.

A szerkesztésért és kiadásért személyesen magam viselem a törvényes felelősséget. Ezen jelentésem tudomásulvételét kérve, maradtam

tisztelettel

Kiehnel Ferdinand.”

A válaszirat és a „tudomásul vétel” száma: 304/en. Kelte: 1881. II. 8.

A kérvény szövegének elejéről elmarad a sajtótörvényekre való hivatkozás, már csak egyszerű bejelentésről van szó és a későbbiekben is ezzel az egyszerű jelentő és csak

² Nem azonos a Pozsonyban megjelenő, ismert, azonos című lappal.

a lényeges mondandót közlő formával találkozunk, ahol a nyomda neve, helye, a szerkesztők lakáscíme azonos, ugyanígy a lap jellegének megjelölése az állandó faktor: csak a lap címek és a szerkesztők változnak.

A *Der Osten* cím azonban csak 1881. április 8-ig érvényes. Április 8. és július 10. között *Gegenwart* címmel jelölik a lapot. — 1163/el. ikt. sz. Kelt: 1881. ápr. 8. Válaszirat kelte: 12/4.

A korszak sajtóügyletének megfelelően a polgármesteri hivatal átirataiban értesíti a fővárosi m. kir. pénzügyigazgatóságot a kiadott lapengedélyekről. A pénzügyigazgatóság nemcsak a kauciók és biztosítékok kérdésében járt el, hanem a biztosíték letételére nem kötelezhető hetilapok és szerkesztők egyéb ügyeiben is. A *Der Omnibus* címmel induló hetilap adatainak nyomonkövetése a pontosan küldözgetett átiratok ellenére is mind nehezebb. 1881. április 12-én a Főv. Pénzügyigazgatóság a 4748/VI e. — 1881. sz. megkereséssel fordul a Budapest főv. tekintetes polgármesteri hivatalához:

„Kiehnel Ferdinand mint a „der Omnibus”, „Der Zeitgeist”, „der Wegweiser” és „Osten” című lapkiadója tett kipuhatólás szerint Budapestről elköltözködve valószínű, hogy az általa megindított lap meg is szűnt.

Vonatkozólag f-évi február hó 4-én 304. sz. a. kelt becses átiratára megkerestetik a tekintetes hivatal, miszerint mielőbb ide tudatni sziveskedjék vajjon és igenlő esetben mikor szűnt meg a „Der Osten” című lap, mely a fentemlített lapok folytatását képezi.

Budapest, 1881. ápril. 12-én.

olvashatatlan aláírás

A megkeresés és a válasz iktatószáma 1692/el. Érkezése: 1881. május 27. Az irat külső borítóján a ceruzával felírt tényállás: „Der Osten» című lap megszűnt 1881 évi ápril 3-án 10-iki számmal, helyette 1881. ápril 10-től kezdve »Gegenwart« című lapot szerkeszt Kiehnel, fővárosi polgármesteri átirat 1881. ápril 28 + 1163 eln.”

A válaszirat — az előbbi tényanyag részletesebb kifejtésével — kelte szokatlanul késői: 7/13. és az újabb fejlemények ismeretében már: érvénytelen.

KIEHNEL Ferdinánd a *Gegenwart* cím alatt jegyezte utoljára a lapot. 1881. július 8-án kiadótulajdonjogot és a szerkesztést SIMONDEL Lajosnak adja át, aki a lap címét azonnal *Neue Zeitre* változtatja.

„2252/el. érk. 1881. július 8-án

Simondel Lajos budapesti lakos (lak: VII. külső dob utca 33. sz.)

a helyben megjelenő „Gegenwart” című társadalmi és gazdasági hetilap kiadója, felelős szerkesztője személyében, valamint a lap címében történt változást tisztelettel jelenti be.

Tekintetes Polgármesteri Hivatal!

Tisztelettel alólírott bejelentem ezennel, hogy a Budapesten Ihrlinger Antal és társai könyvnyomdájában (VII. ker. külső dob utca 33. sz.) eddig nyomtatott „Gegenwart” című társadalmi és gazdasági hetilap kiadói jogát és felelős szerkesztését Kiehnel Ferdinándtól átvettem, minélfogva a „Gegenwart” f. hó 10-én megjelenő száma már a saját kiadásom és felelős szerkesztésem alatt fog kiadatni.

Egyidejűleg tisztelettel jelentem, hogy a lap címét átváltoztatom és a f. hó 10-én megjelenő számától fogva „Neue Zeit” társadalmi és gazdasági hetilap cím alatt fog megjelenni és a fentebb nevezett nyomdában fog nyomtatni.

A „Neue Zeit” című lap kiadásáért és szerkesztéséért magam viselendek a törvényes felelősséget.

Mely bejelentésemet tudomásulvenni méltóztassék.

Tisztelettel

Simondel Lajos

Budapesten, 1881. július hó 7-én.

Póttjelentés, Tisztelettel bejelentem ezennel, hogy a „Gegenwart” című társadalmi és gazdasági hetilap kiadóságától és felelős szerkesztésétől ezennel visszalépek és ezen jogot az itt aláírt Simondel Lajosra ruházom át.

Tisztelettel

Kiehnel Ferdinand

Budapesten, 1881. július hó 7-én.

Válaszirat és engedély száma és kelte: 2252/el. 1881. 14/VII.”

SIMONDEL Lajos szerkesztése mindössze egyetlen számra korlátozódik, az július 10-ire, hiszen a július 15-én iktatott újabb kérvény szerint az július 17-iki számot már ALLONI T. Arthur állította össze.

2337/el. érk. 1881. júl. 15.

Alloni J. Arthur budapesti lakos (Lak. VII. Külső dob utca 33.)

bejelenti, hogy a „Neue Zeit” című hetilap kiadását és felelős szerkesztését Simondel Lajostól átvette.”

A kérvény formulája megegyezik az előző, július hó 7-i átruházási kérelemmel. Dátuma: 1881. július hó 14.

A Pénzügyigazgatósághoz azonban az értesítések úgy látszik késve érkeznek, így még augusztus végén is SIMONDEL Lajos után, mint a *Neue Zeit* szerkesztője után nyomoznak — eredménytelenül.

„M. kir. Pénzügyigazgatóság 35603 n./VI. c. 881. sz. irata:

Budapest főv. tekintetes polgármesteri Hivatal!

Helyben!

Hivatkozással f. évi július hó 8-án 2252. sz. a. kelt becses átiratára, megkerestetik a tekintetes hivatal, miszerint tekintve, hogy Simondel Lajos fel nem található — mielőbb ide tudatni szíveskedjék, vajon nevezett által f. évi július hó 10-én megindított „Neue Zeit” című lap most is jelenik-e meg, illetőleg mikor szűnt meg?

Budapest, 1881. augusztus hó 27.

Polgármesteri Hivatal ikt. sz. 2940/el. 1881. szept. 7. Az átiraton a ceruzával írt megjegyzések: A kérdéses lap most is megjelent, 2-ik számtól kezdve Alloni J. Arthur szerkesztő és kiadója lakik VII. kerület külső dob utca 33. sz. alatt.

Az utolsó példányt ideiglenes használatlaltal küldöm külön iraton is.”

A *Neue Zeit* cím hosszabb életűnek bizonyul. Közel féléves fennállás után október 6-án jelenti be ALLONI a *Fortschritt* címet. — 3299/1881. eln. irat.

Alig egy hónap múlva új szerkesztő jegyzi a lapot. De nemcsak a *Fortschritt* néven szereplő hajdani *Der Omnibust*, hanem az IHRLINGER nyomda sokkal ismertebb német nyelvű munkásújságját, az *Arbeiter Wochen Chronik*ot is. És ezzel az irattal fonódik egybe egyértelműen ennek a sok néven szereplő — és mégis azonos — újságnak története a *Arbeiter Wochen Chronik*kal. Ezért kerültek egymás mellé az irattári csomóban és a továbbiakban a két lapnak nemcsak nyomdájá, szerkesztőségének helye azonos, de a szerkesztője is.

„3747/el. 1881. nov. 15. sz.

Wolffarth József (budapest lakos, lak: VII. külső dob utca 33. sz. a.)

tisztelettel bejelenti, hogy a helyben megjelenő „Arbeiter Wochen Chronik és Fortschritt” című hetilapok felelős szerkesztését és kiadóságát étvette.

Tekintetes Polgármesteri Hivatal!

Van szerencsém tudomásul végett tisztelettel bejelenteni, hogy a helyben megjelenő „Arbeiter Wochen Chronik” és „Fortschritt” című Ihrlinger Antal és társai VII. Külső dob utca 33. szám könyvnyomdájában nyomtatott, társadalmi és gazdasági hetilapok felelős szerkesztését és kiadóságát Alloni J. Arthur úrtól átvettem, és ennél fogva a f. hó 20-án megjelenő számoktól kezdve úgy a szerkesztésért, mint a kiadóságért a törvényes felelősséget magamra vállalom.

A nevezett lapok szerkesztésem és kiadóságom alatt is mint társadalmi és gazdasági hetilapok fognak megjelenni és Ihrlinger Antal és társainak fentebb említett nyomdájában fognak nyomtatni.

Mely változást tudomásul venni méltóztassék.

Teljes tisztelettel

Budapesten, 1881. november hó 13-án

Wohlfarth József

Pótjelentés: Alólírott az „Arbeiter Wochen Chronik” és a „Fortschritt” felelős szerkesztésétől és kiadóságától ezennel visszalépek és ezen jogot az itt aláírt Wohlfarth József úrra ruházom át.

Budapest, 1881. November hó 13-án

Alloni F. Arthur”

A lap önállósága azonban nem változik: címét továbbra is az *Arbeiter Wochen Chronik*tól függetlenül változtatja.

1881. nov. 24-én WOHLFARTH a *Volkszeitung* cím elfogadását kéri, amelyet a nov. 25-én kelt 3910/eln. sz. irat engedélyez is.

A Pénzügyigazgatóság azonban képtelen követni a változásokat. December 11-én kelt átiratában — 40016/14 c. 881. sz. — a még július 10-én megszűnt *Gegenwart* után érdeklődik. Válaszirat: 4295/eln. 1881. dec. 16.

Pedig ez az időszak viszonylag nyugalmasabb periódusa a folyóiratnak — az iratok tanúsága szerint. Az 1882-es év első negyedéből nincsenek feljegyzések. Április 6-án WOHLFARTH a *Volkszeitung* helyett a *Hungaria* címet kérvényezi — 1244/eln. sz. —, a Polgármesteri Hivatal mechanikusan „tudomásul veszi” és kiadja a fenti számon az engedélyt. 1880. november 5. óta — a *Der Omnibus* megindításának kérvényezése óta — tehát alig másfél év alatt a szerkesztőváltásokat nem számítva ez a 8. címváltoztatási kérelem, így talán ez a mechanikus döntés ezzel is magyarázható. Mert például akár a *Népszava* esetében is, az azonos cím ellen tiltakozva az engedélyt azonnal és szigorúan megtagadták, ezúttal nem léptek közbe és maga a szerkesztő április 27-én kelt kérelmében pótolja a Hivatal mulasztását — 1464/eln. 1882. sz. a.

„... Értesülvén arról, hogy a fővárosban már régebben „Hungaria” cím alatt folyóirat jelenik meg és ennél fogva minden félreértés kikerülése végett kénytelen vagyok lapom címét megváltoztatni.

Tisztelettel jelentem ennek következtében, hogy a VII. került külső dob utca 33. sz. a. lévő Ihrlinger Antal és társainak nyomdájában nyomott „Hungaria” című lapom címét „Der Telegraph” címre változtatom át.

Lapom ezentúl is a fentebbi nyomdában fog nyomtatni, és megmarad társadalmi és gazdasági hetilapként egyszer megjelenő néplappá, mely kiadásáért és szerkesztéséért a törvényes felelősséget továbbra is magamra vállalom”

WOHLFARTH József 1882. augusztus 24-én SCHNEIDER Jánosra ruhazza át a most Telegraph néven szereplő lapot az *Arbeiter Wochen Chronik* kiadótulajdonosi és szerkesztői jogával együtt — 2927/eln. ikt. sz. kelt 1882. aug. 25.

Figyelemreméltó, hogy a lap jellegének megjelölésében a társadalmi és gazdasági mellé a „néplap” jelző is odakerült, amelyet most már végig megtartanak.

SCHNEIDER még két címváltoztatási kérelmet nyújt be. Mindkettőt engedélyezik is:

1882. szept. 15-én a *Der Telegraphot Phönixre* változtatja. — 3222/eln. sz. a. —

és 1882. nov. 9-én a *Phönix* cím *Telephonra* való módosítását kérvényezi. 3918/eln. sz. a.

Ezzel a teljesen szakmai lapot sejtető címmel azután vége is szakad a *Der Omnibus* történetének. Megszüntetésének bejelentése ebből az iratesomóból hiányzik. A fennmaradt példányok tanúsága szerint talán 1884-ig élt.

A *Der Omnibus* címmel induló lap rövid két éves története alatt 11 névváltozatban szerepelt, és szerkesztőit is a mindenkori párt és mozgalmi érdekek — talán egyéb okok is — gyakran cseréltették. Ezek a semmitmondó, politikai lapot kevésbé sejtető címek, a szerkesztők alig ismert személye és pályaképe egyaránt érthetővé teszi, hogy a sajtótörténetírás nem figyelt fel rájuk, és nem jelölte ki helyüket a magyar munkásmozgalmi sajtó történetének folyamatában. Az iratanyagból azonban egyértelműen bizonyítható, hogy a *Der Omnibus* és névváltozatai nemcsak az IHLINGER nyomdához, hanem az *Arbeiter Wochen Chronik*hoz is közvetlen szálak fűzték. A szerkesztők azonossága azonban nem jelenti azt, hogy a *Chronik* melléklapjaivá váltak volna 1881. november 13. után. Hiszen két különálló lapengedéllyel rendelkeztek, és a fúzióra való szándékot külön is jelezniök kellett volna — mint például a *Krónika*, a *Volksstimme* és a KÜLFÖLDI Viktor-féle *Népszava* fúziója esetében tették — és tenniök kellett. De a lapok önállóságát bizonyítja, hogy FRANKEL Leó bebörtönzésének idején a pénzbüntetések kiszabását csak az *Arbeiter Wochen Chronik* ellen kívánták fogatosítani. De ez a kérdéskör már az *Arbeiter Wochen Chronik* és az azt szerkesztő FRANKEL Leó kapcsolatának, iratainak történetéhez vezet. Azonban nem FRANKEL Leó az a szerkesztő, aki a két lapot összekapcsolja, és talán éppen az ő kényszerű távozása tette szükségessé a két külön lap azonos szerkesztőjének kijelölését. Hogy FRANKEL Leónak milyen befolyása, szerepe volt a *Der Omnibus* címmel induló lapok arculatára, azt csak e lapok behatóbb ismerete mutathatná meg.

A *Der Omnibus* címmel induló lapok szerkesztőiről is keveset tudunk. Nevüket, pályájukat lexikonaink sem igen jegyzik. Pedig ezek az elfeledett lapok az *Arbeiter Wochen Chronik* mellett a magyar munkásmozgalom történetéhez is hasznos adalékokkal szolgálhatnak. Feltárásuk és elemzésük a további szakkutatásra vár.

VOIT KRISZTINA

FIGYELŐ

Magyar nyelvemlékek. Csaknem száz éve, hogy ZOLNAI Gyula fogalomná vált kitűnő kézikönyve *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* (Bp. 1894.) címmel napvilágot látott, de a közben eltelt évtizedek alatt nem lépett helyébe egyetlen olyan reprezentatív kötet sem, mint MOLNÁR József és SIMON Györgyi most megjelent munkája (Tankönyvkiadó, 1976. 2871.). Mivel középkori írásbeliségünk magyar nyelven fennmaradt dokumentumai a nyelvtudományon kívül számos társtudománynak szolgálnak forrásul, a vállalkozás sokkal jelentősebb annál, mintsem pusztán oktatási célból összeszerkesztett kompendiumot lássunk benne. Maguk a szerzők is hangsúlyozzák bevezetőjükben, hogy munkájuk során nemcsak az egyetemi hallgatók igényeire, de a nagyközönség, sőt a nemzetközi kutatás várható érdeklődésére is tekintettel voltak (5. l.). E helyesen hangsúlyozott *interdiszciplináris szemlélet jegyében*, nem nyelvészeti szempontból, fűzünk néhány megjegyzést ehhez a gonddal, nagy hozzáértéssel készült értékes kiadványhoz.

A könyvön végigvonul egy messzemenően érvényesülő hagyománytisztelet. A szerzők nem akartak mindenáron új művet alkotni, s ennek megfelelően beépítették könyvükbe a jelentős előzmények (ZOLNAI Gyula, PAIS Dezső, JAKUBOVICH Emil és SZABÓ Dénes) minden felhasználhatónak látszó eredményét. Rendszerező elvül a ZOLNAI-tól, PAISTÓL s JAKUBOVICHTÓL is alkalmazott kronológikus tárgyalásmódot fogadták el (bár ehhez nem kell feltételezni előzetes mintákat sem), anyagválogatás tekintetében a korábbiak megrostálásával párhuzamosan jelentős mértékű új anyagot vettek fel frissen felfedezett emlékekből, bibliográfiai apparátus tekintetében viszont megelőztek SZABÓ 1959 előtti szakirodalmi adatainak 1970-ig történő kiegészítésével. Nem kétséges, hogy az elődök nyomdokain történő következetes haladás nem csupán elkerülhetetlen, de helyes is volt, bár a hagyománytisztelettel nem lett volna összeférhetetlen egy kissé tágabb horizontú kitekintés *más szaktudományok felé is*.

Ami a kronológiát illeti, azzal föltétlenül egyet lehet érteni, hiszen a tematikus csoportosítás ismétlődő időrendje helyett (vö. SZABÓ Dénes tankönyvét) csakis így lehet jól illusztrálni egy nyelv történeti fejlődését. Kár azonban, hogy az alapulvül leszögezett szoros kronológia több helyütt mégis megbomlik: CORVIN (máskor: KORVIN) János 1502-ből keltezett levele megelőzi a czenstochowai *Credo*-t (1501), LENCSES György orvosi könyvét az 1577. körüli időkre teszik VARJAS Béla nyomán a szerkesztők, mégis a *Keszthelyi-kódex* (1522) előtt áll, BATHYÁNY Boldizsár levele 1570-ben íródott, tehát nem előzhetné meg a *Kalotaszegi osztozó levél* közlését (1562), KOMJÁTI Benedek evangéliumfordítása 1533-ban jelent meg, SYLVESTER tankönyve viszont 1527-es, így az elsőbbség KOMJÁTI-t nem illeti.

E könnyen javítható kronológiai zavarok helyett érdemesebb közelebről szemügyre venni a kötet egyik sarkalatos problémáját, a válogatás munkáját. Vegyük sorra: 1. mi maradt ki ZOLNAI és SZABÓ köteteihez képest; 2. mi bennük az új; 3. mit hiányolunk. A korábbi nyelvemlék-kötetekkel ellentétben (ZOLNAI, SZABÓ), nem szerepel az új ki-

adványban a XVI. sz. négy kódexe: a *Czech-Jordánszky-, Kazinczy- és Érsekújvári-kódex* (1513—1531 közötti időszakból). Az elhagyottak helyébe egy műfajilag gazdagabb nyelvemlékesoport került, mégpedig egy kódex (*Cornides-k.*), egy imaszöveg (Czenstochowai *Credo*), egy becsületbírósi ítélet 1516-ból és négy missilis levél, nevezetesen CORVIN Jánostól (1502), egy ismeretlen asszonytól (1515), BATHYÁNY Ferenctől (1526) és PUTNOKY Áfrától (1531), ami végeredményben kedvezően élénkítette a XVI. sz. első felének emléktanyagát.

A XVI. század második felében már színtelenebbre sikerült a válogatás, mert itt két erdélyi jogi iratot (osztó levél 1562-ből és tetemrehívás 1589-ből) és két missilist (BATHYÁNY Boldizsárhoz, 1570; VÁRDAY Katához, 1594) találunk a nóvumok között, tehát négy darabból két-két azonos műfajt. Mindezek alapján a kötet új anyagának mérlegét a következőkben vonhatjuk meg: eddig nem tárgyalt forrásokat csak a XVI. sz. vonatkozásában alkalmaznak a szerkesztők a következő műfaji megoszlásban: 6 missilis levél, 3 bírósági perirat, 2 irodalmi szöveg. Véleményünk szerint a levelek szerepeltetésének aránya túlzott, főleg, ha arra gondolunk, hogy nyílt volna bőven alkalom újonnan felfedezett, irodalomtörténeti értékű kéziratok felvételére is.

Lehetett volna gondolni a *Szendrői hegedősének* (STOLL Béla, ItK 1953), a *Fanchali Jób-kódex* BALASSI-dramájának vagy a *Pajkos éneknek* (mindkettő: J. MIŠIANIK—ECKHARDT S.—KLANICZAY T. kiadásában, Bp. 1959.), BALASSI egyetlen autográf verskéziratának (STOLL Béla, MNy XLVIII.; 1952.) bemutatására, vagy a ritkaságszámba menő virágénekek két újonnan felfedezett töredékére (CSAPODI Csaba, ItK 1954., illetve MŰSZÁROS István, ItK 1960.), melyek irodalomtörténeti értékűvé is emelték volna az elemzett nyelvemlékeket. Lehetséges, hogy nyelvtörténeti érdekek szóltak a szerkesztők válogatási szempontjai mellett, de ha meggondoljuk, hogy három esetben ellenőrizhetetlen XIX., illetve XX. századi nyomtatott szövegközlés szolgál a nyelvvállapot megállapítása alapjául (*Egy ismeretlen asszony levele*, kiadva DEÁK Farkastól, 1879-ben, *Erdélyi osztó levél* és *Tetemrehívás*, mindkettő SZABÓ T. Attila gondozásában, MNy 1967., ill. 1958.), akkor ez az érv föltétlenül elesik.

Bármennyire jellemző is a kötet egészére a korábbi nyelvemlékkiadványok tradíciójának ápolása, sőt tiszteletben tartása (gyakran még a kiválasztott szemelvény is mechanikus átvétel valamely — idézett — előzőből), a nyelvtörténeti problémák mellett elkerülhetetlenül felmerülnek más egyebek is, melyekre nincs — és a kutatások előrehaladta folytán — nem is lehetnek precedensek. Irodalomtörténeti szempontból például szóvá kell tenni azt a képtelenséget, hogy a három huszita kódexből négy lesz, mert miközben maguk a szerkesztők szögeznek le világosan a *Huszita Biblia* fogalmának fiktív voltát, s utalnak arra, hogy az nem más, mint a *Bécsi-, Müncheni- és Apor-kódex* összefoglaló neve, a három kódex mellé mégis egy önálló negyediket kreálnak *Huszita Biblia* címen, sőt egy fakszimilét is közölnek belőle. (!) Kell-e mondanunk, hogy a kódexlap a *Müncheni-kódex* naptárkereke, és hogy a fejezet végén beidézett gazdag bibliográfai apparátus 90%-a konkrétan a másik három kódexre vonatkozik? Kevésbé látványos, de irodalomszakos egyetemi hallgatók előtt is evidens melléfogással találkozunk a *Ponciánus*-fejezetben. A könyv ugyanis a bécsi kiadást elemzi és illusztrálja, szövegkiadásként is a HEINRICH-féle publikációt idézi, miközben a szakirodalomban helyet kapnak WALDAPFEL József és NEMESKÜRTY István alapvető dolgozatai, bár ezek tudvalóvően a kolozsvári *Ponciánussal* foglalkoznak elsősorban, s épp azt igyekeznek bizonyítani, hogy a HEINRICH Gusztávtól kiadott bécsi fordításnak semmi köze a HELTAI-féle kolozsvári *Ponciánushoz*.

Nyelvi problémák is felmerülnek a kiadvánnyal kapcsolatban. A szerkesztők mintha megfeledeknének arról, hogy elsősorban tankönyvet készítenek, eredeti nyelven közlik a veszprémvölgyi oklevelet, a tihanyi apátság alapítólevelét, a dömösi prépostság ado-

mánylevelét, a tihanyi apátság birtokösszeírását, valamint a *Váradí Regestrum* szemelvényeit. Hogy a középkori latin oklevél- és jegyzőkönyvszövegeket a nem latin szakos hallgatók megértik-e vagy sem: bizonytalan (érdemes lett volna felfigyelni MÉSZÖLY Gedeon helyes eljárására, aki ómagyar szövegeket tárgyaló tankönyvében pl. megadta az oklevelek magyar fordítását), de hogy a veszprémvölgyi oklevél szövegromlásokkal nehezített középgörög nyelvvel, bizánci népies stílusával, görög–latin szakos bölesészen kívül senki sem fog boldogulni: az bizonyos. Miért nem lehetett párhuzamosan hozni a minden szempontból elfogadható CZEBE Gyula-fordítást?

Filológiai kérdés, de némiképp ide tartozik a latin forrásszövegek közlésének ügye is. Ha a szerkesztők abból indulnak ki, hogy a latin nyelvtudás valamilyen szinten feltételezhető vagy megkívánható a könyvükből tanuló egyetemistáktól (vö. 8–9. l.), akkor önmagukkal kerülnek ellentétbe azáltal, ha ezt a felkészültséget alábecsülik néha. Az *ómagyar Mária-síralom* bemutatásnál például közlik — bevallásuk szerint az *ómagyar olvasókönyvből* — a latin megfelelőt, de sajnos nem eléggé körültekintően, mert ügyet sem vetettek az ottani lábjegyzetekre. Ez azzal a következménnyel járt, hogy épp az irodalomtörténetileg legtöbbet citált négy sor (*Virág virága* stb.) latin forrásszövegét hagyták ki (*Flos florum* etc.), mivel e sorokat (a szekvencia bővebb változatához tartozván) PAIS csak jegyzetben adta ki. A szövegközlés csonkasága folytán tehát az *ómagyar Mária-síralom* itt közölt kétnyelvű szövege alkalmatlan irodalomtörténeti, esztétikai elemzésre és az egyetemi szemináriumi munka során a hallgatóknak épp úgy, mint az érdeklődő magyar és külföldi olvasóknak (vö. 5. l.), ismét vissza kell térniük az 1929-es *ómagyar olvasókönyvhöz*.

Technikai kérdések is jócskán akadnak a kötetben: sok baj van a bibliográfiákkal és az illusztrációkkal. A bibliográfiákban a *Kiadások* és az *Irodalom* c. fejezetek között elmosódnak a különbségek, számos szövegkiadás található az irodalom cikkei közé keverve. Az egyes tételek címléírása következtelen. A folyóiratcikkek címei egyszer felbukkanak, másszor nem, folyóiratoknál néha naptári év és kötetszám van, ugyanazon folyóiratoknál azonban néha csak az egyik vagy a másik adat szerepel. A művek felsorolásának logikája követhetetlen. Nincs sem szerzői betűrend, sem kronológia, hanem ez is, az is, vagy semmi. Rövidség kedvéért vegyük példának a HELTAI-fejezet irodalmát, melynek szerzői alfabetikus sorrendje a következő: B, H, M, V, T, F, W. Kronológiája pedig ez: 1907, 1953, 1963, 1964, 1915, 1967, 1934. De hivatkozhatnánk sok más fejezetre is, mert ugyanilyen rendezetlenség tapasztalható az *ÓMS*, *Tihai*, *Dömösi adománylevel*, *Székelly István*, *Bornemisza Péter* stb. esetében.

Elgondolkoztató, hogyan vehették a szerkesztők alapul SZABÓ Dénes szakirodalmi összeállítását anélkül, hogy megkísérelték volna a nála jelentkező hiányokat pótolni. Így teljesebbé válhatott volna egy-egy nyelvelmélek szakirodalma s nem kellene a kontrollt magának az olvasónak minduntalan elvégeznie. Arra hivatkozni, hogy „a nyelvelmékekkel foglalkozó korábbi kiadványok . . . mind közlik a kutatás akkori állásának megfelelő bibliográfiát s a régebbi alapvető irodalmat is megemlítik”, kényelmes, de nem jó megoldás, mert a szűrőpróbák hiányzó szakcikkek tömegére vetnek fényt (azt az elképzelést, hogy csak nyelvészeti vonatkozásúakat idézzenek, nem tudták — nem is tudhatták — megoldani a szerkesztők). Néhány bizonyíték a teljesség igénye nélkül: *ÓMS*, *KT.*: Császár Elemér: A középkori magyar vers ritmusa. Bp. 1929.; *SchlSzj.*: GÁLDI László, MNy 1941.; *Apor-k.*: LOSONCZI Zoltán, MNy 1929.; *Soproni virágének*: MOLLAY Károly, Soprsz 1939.; *Festetics-k.*: BABOSS R. Ernő, NyK 1941–1943.; *Példák könyve*: KATONA Lajos, ItK 1899.; *Cornides-k.*: HOLIK Flóris, ItK 1922.; *Peer-k.*: DEME László, MNy 1953.; *Keszthelyi-k.*: HARSÁNYI István, It 1912.; *Tihanyi-k.*: HATVANI János, NyF Bp. 1914.; *Bornemisza Péter*: SCHEIBER Sándor, Antik Tanulmányok 1957.; *Károli Gáspár*: KATHONA Géza, Debrecen 1943., RÉVÉSZ Imre, ProtSz 1940. stb.

Nem sikerült beváltaniuk a szerkesztőknek maradéktalanul azt az ígéretüket, miszerint SZABÓ Dénes alapján közlik a régebbi szakirodalmat, de *kiegészítik* „az újabb cikkek, tanulmányok felsorolásával” (9. l.). Anélkül, hogy teljességre törekednénk, ismét csak egy-két kontroll eredményét villatjuk fel. Hiányzik az 1970 előtti megjelent szakirodalomból többek között: *TihAl.*: KOMÁTHY Miklós, *Études historiques*, I. Bp. 1960.; *HB.*: PÁSZTÓ András, MNy 1966., BOROS Tibor, Nyr 1967.; *óMS.*: MEZEY László, *Acta Litteraria* 1969.; *KT és Sz.*: DÉCSY Gyula, *Ural-Altäische Jahrbücher* 1959.; *Apor-k.*: VÉRTES Edit, MNy 1964.; *Winkler-k.*: FARKAS Vilmos, MNy 1961.; *Székelyudvarhelyi-k.*: PÁLFALVI Etelka, *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio ethn. et lingu.* 1967.; *Pesti Gábor*: KUBINYI András, ItK 1968., NEMESKÜRTY István: *A magyar széppróza születése*, Bp. 1963., WALDAFFEL József, It 1933.; *Heltai Gáspár*: NEMESKÜRTY i. m. és számos friss eredmény; *Székely István*: DÁN Róbert, FK 1967. stb.; Mindezek a hiányok nem utolsósorban abból fakadnak, hogy az apparátus fő forrásait csak a nyelvészeti folyóiratok alkoták (vö. 5. l.), de még azok sem mindig.

Arra nem térünk ki, hogy véleményünk szerint lehetett volna 1970-ben megjelent cikkeket is bedolgozni, mivel a kolofon szerint a kézirat 1972. januárban került nyomdába. Például: *TihAl.*: KRISTÓ Gyula, MNy 1970.; *HB.*: IFJ. HORVÁTH János, MNy 1970.; *Nagyszombati-k.*: D. BARTHA Katalin, MNy 1970.; *Lencsés György orvosi könyve*: LÁZÁR SZINI Karola—SPIELMANN J., *Orvosi Szemle (Románia)* 1970.; *Sylvester János*: ERIKA ISING: *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*. Berlin 1970. stb.

Bibliográfiai probléma még az álnevek feloldatlanul hagyása. Közhely, hogy MELEGDI János = MELICH JÁNOS, SZENTJÓBI Sándor = SZENTPÉTERY IMRE, de azonosításuk elmarad, így a pontos adatok ellenére is fennáll a félreértés veszélye. Téves volt szakirodalomként beidézni a *Margit-legendához* RÖSSLER MÁRIA: *Magyar domokos-rendi példák*. Kassa 1927. c. könyvét, mert az kizárólag FERRARI Zsigmond (Sigismundus Ferrari): *De rebus Ungaricae Provinciae Sacri Ordinis Praedicatorum* (Bécs 1637.) c. könyvének magyar vonatkozásaival foglalkozik és még párhuzam kedvéért sem idézi sehol a *Margit-legendát*. (A szerző neve a címlapon: RÖSSLER Mária Irén, a kiadás helye „Košice-Kassa”.)

Technikai szempontból a kötet alatta marad saját lehetőségeinek. Színes illusztráció nincs az egész könyvben, jöllehet a borítón három kódexlap is pompázik többszínnyomásban. Sajnos még illusztráció sincs mindenütt (*Jakab prépost levele, Egy ismeretlen asszony levele, Kalotaszegi osztozó levél, Egy udvarhelyszéki tetemrekhívás*), pedig új anyag beválogatásánál erre is kellett volna ügyelni. Ahol van, ott viszont eléggé széles a skála a kifogástalan produkciótól kezdve (*óMS, SchlSzj, Margit-legendá, Nagyszombati-k., Cornides-k., Lencsés György orvosi könyve, Batthány Ferenc és Putnok Áfra egy-egy levele*) a közepes színvonalún át egészen a gyengéig (*Török Imre verses köszöntője, Corvin János levele, Telegdy Pál levele* és olvashatatlannul apró feliratai miatt valamennyi térkép), melyeket jobb lett volna kihagyni. Amennyire megítélhető, itt a műszaki színvonal nem seíthetett, mert ezek a régi kéziratok nem reprodukálhatók elfogadható színvonalon, s így a szerkesztők szép elképzelése, hogy ti. a hasonmások olvashatók és tanulmányozhatók legyenek, nem valósulhatott meg egészen. De ha csak ez lenne az akadály a könyvben tárgyalt nyelvemlékek használhatóságának, talán még elégedettek is lehetnénk, ám van egy furcsa rejtély is: mi szükség volt egész sor kódexnél és XVI. századi nyomtatványnál 2, 4, 6, 9 sőt 12 lekicsinyített lapot közölni az egyetlen, szükséges és elegendő, tükörnagyságra klisrozott (nagyított vagy kisebbitett) lapnál? A *Jókai-kódexnél* egy oldal duplikálva is van: egyszer kinagyítva, másszor negyedére zsugorítva... Nem időzve tovább az illusztrációk technikai-műszaki kérdéseinél, még csupán annyit jegyzünk meg, hogy szerintünk hiba volt a veszprémvölgyi oklevél mindkét példányát lefotóztatni, ha a görög szövegközlés nincs tekintettel a kettő közötti el-

térésekre, hiba volt továbbá a renovatio szövegét is nem közölni, ha más kódexek latin megfelelői is bekerültek a könyvbe, végül nagy hiba volt a *Váradai Regestrum* XIII. századi lokalizációja után, a fejezeteim alá betördelni a XVI. századi kiadás négy nyomtatott lapját.

A kötet végén alfabetikus felsorolásban található a nyelvtudományi szakirodalomban használatos rövidítések lajstroma. Egy ilyen összeállítás akkor tölti be feladatát, ha egyértelműen, pontosan és hiánytalanul eligazít minden kérdésben. A napi gyakorlat ellentmondásait itt nem szentesíteni kell, hanem a helyesnek látszó irányba terelni. Sajnos ez a jegyzék se egyértelműnek, se pontosnak, sem pedig hiánytalanak nem mondható. Lehet-e fel nem figyelni ilyen következetlenségekre: az *MTA I. Osztályának Közleményei* = „Ak. I. O. K.”, ellenben *II. Osztályának Közleményei* = „II. OK.”, az *Irodalomtörténeti Közlemények* először = „IrtörtKözl”, de két sorral alább „ItK”? Lehet-e pontosnak nevezni ezt a magyarázatot: az *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* rövidítése „ALH”, feloldása pedig a szerkesztők szerint: „Acta Linguistica Hungarica”? És végül, lehet-e hiánytalanak elkönyvelnünk olyan listát, ahol a tárgyalt nyelvmemlékek közül kimarad a *Példák Könyve*, a *Székeljudvarhelyi-kódex* és a *Gyöngyösi Szótártöredék* rövidítése? (Mindhárom előfordul az alapul vett SZABÓ-féle tankönyv hasonló regiszterében.) Az már csak szépséghiba, hogy minden egyes esetben elmarad a címek mellől a nyelvmemlék kiadójának neve, kivéve a *BesztSzj.* esetében, melyről megtudjuk, hogy Finály Henrik bocsátotta közre . . .

Befejezésül néhány rendszertelen marginális jegyzet. A veszprémvölgyi görög oklevél ISTVÁN királya, azért mert kereszténynek mondja magát (*ἔγω στέφανος χριστιανος*) nem föltétlenül I. (SZENT) ISTVÁNNAL azonos, mert GÉZA fejedelem görög keresztény neve is ISTVÁN volt. Az árnyaltabb fogalmazás szükségességére már SZABÓ Dénes is felhívta a figyelmet! A *Tihanyi alapítólevél* szövegének végén nem állhat „P. H.”, csak „L. S.”. Hogy a huszita eredetű bibliafordítások magyar szövegéhez nem párosíthatjuk alapszövegül a *Vulgata* modern kritikai textusát, könnyen belátható az egykorú variánsok nagy számának ismeretében. Török Imre verses köszöntőjét HORVÁTH Cyrill is kiadta (betűhíven, kritikai igénnyel) az RMKT I. második kiadásának 477. lapján, ez azonban hiányzik a mindössze két tételt felvonultató bibliográfiából. A soproni virágéneket nem „egy soproni jegyző”, hanem GUGELWEIT János jegyezte le (MOLLAY Károly ezzel kapcsolatos cikke is hiányzik). A *Festetics-kódex* hiába „a középkorból ránk maradt legfényesebb magyar kézirat” (121. l.), kísérlet sem történik ennek érzékeltetésére. A jellegtelen 12 fekete-fehér kódexlap nem kárpótol az elmaradt egyetlen színes oldalért. Ha a huszita bibliafordítások latin alapszövegét csatolták a szerkesztők, miért maradt el ugyanez a nem huszita *Döbrentei-kódex* esetében? Másodkézből vett cím: „Könyvecske az apostolok méltóságáról”, mert a *Nyelvmemléktárban* így olvasható: *Könyvecse a szent apostoloknak méltóságáról*. A *Nagyszombati-kódex* lelőhelye az esztergomi Főszékesegyházi (és nem: főegyházmegyei) Könyvtár. Hogy a *Peer-kódexben* levő „cantilena” magyar jelentése „ének”, „dalocska”, azt nem kell magyarázni, ha az olvasóról előzetesen feltételeztük, hogy Árpád-kori latin okleveleket is megért, de ha mégis megtesszük, ne a *Pallas lexikonra* való hivatkozással tegyük (!). Miért kellett új anyagként beválogatni egy missillist, ha eredeti híján csak 1879-iki nyomtatott kiadásban hozzáférhető, és a fél nyomtatott hasábnyi szövegről az a szerkesztők véleménye, hogy „A levél rövid volta miatt csak néhány jelenség figyelhető meg.” (163. l.). Semmivel sem indokolható változás a XVI. századi nyomtatványok 12 tétele esetében, hogy a fejezeteimnek alól lemaradnak az évszámok. Miért lenne fontosabb egy kézirat időbeli elhelyezése, mint egy XVI. századi író életrajzi adatai? KOMJÁTI Benedek és PESTI Gábor könyveinek nem lehet a „jelzete: RMNy” stb., mert a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (= RMNy) nem lelőhely. És végül: a kolozsvári *Ponciánus* fordítója nem valaki „más”, hanem HELTAI Gáspár.

Észrevételünk végére érve ismét szeretnénk hangsúlyozni: MOLNÁR József és SIMON Györgyi munkáját a középkori nyelvemlékek interdiszciplináris jellege miatt tartjuk fontos vállalkozásnak. Mint nyelvtudományi mű, bizonyára igen színvonalas, jó teljesítmény és nemzedékek hosszú sora fogja majd egyetemi tankönyvként használni. De éppen a várható további kiadások miatt, nem éreztük elkésletnek — nem nyelvészeti természetű — kritikái megjegyzéseinket a segítség szándékával közzétenni.

V. KOVÁCS SÁNDOR

A II. Olasz—Magyar Tudományos Kongresszus előadásai.* A Reneszánsz Kutatási Központ *Studia Humanitatis* sorozatának második kötete, KLANICZAY Tibor gondozásában, a Magyar Tudományos Akadémia, a velencei Fondazione Cini és a Kulturális Kapcsolatok Intézete által közösen, 1973. június 20. és 23. között Budapesten megrendezett II. Olasz—Magyar Tudományos Kongresszuson elhangzott és megvitatott dolgozatokat közli.

Már a tartalomjegyzék átnézésekor szembeötlik, milyen jelentős anyagot ölel fel a tanulmánykötet, és hogy a reneszánsz-kori Magyarország Itáliával, főként Velencével kialakult gazdasági, politikai, diplomáciai és hadászati kapcsolatairól is átfogó képet ad, nem csak kulturtörténeti vonatkozásairól.

A tanulmányok sok új szemponttal járulnak hozzá annak a szerepnek teljesebb megértéséhez, amelyet a kor gazdasági, politikai és szellemi fejlődésében az adriai terület és a Duna völgye játszott, sőt a dolgozatok egymást kiegészítő, néhol egymással vitázó megállapításai további új gondolatokra és kutatásra serkentve gazdagítani fogják a reneszánszról alkotott képet.

A négy fő téma (JANUS PANNONIUS és a Quattrocento humanizmusa; Gazdaság és társadalom; Diplomáciai, politikai és katonai események; A szellemi élet megnyilvánulásai a Cinquecentóban) szerinti csoportosítás segíti a témakörben való jobb eligazodást.

Az első fejezetet KARDOS Tibor *Giano Pannonio e la civiltà veneta* (Janus Pannonius és a velencei társadalom) című tanulmánya vezeti be. Rövid áttekintést ad a XIV. századi és XV. század eleji itáliai—magyar kapcsolatokról és arról, hogyan került át a magyarok kulturális érdeklődésének középpontja Nápoly és Bologna után fokozatosan Felső-Itáliába, elsősorban Velencébe. Mielőtt JANUS PANNONIUS alakjára, kapcsolataira rátérne, teljességre törekvő képet ad a velencei kulturális szellemi hagyományokról, megvilágítva annak különleges, kettős jellegét; részletesen elemzi GUARINO VERONESE személyiségét és nézeteit, akinek baráti köre a város kulturális eszményét megváltoztatta, reneszánszivá tette.

Érdekes összehasonlításra ad módot Sante GRACIOTTI *Le ascendenze dottrinali dei lodatori italiani di Mattia Corvino* (Mátyás király olasz magasztalóinak ideológiai forrásai) című tanulmányának az a része, amelyik GUARINÓVAL, mint azoknak az itáliai humanistáknak egyikével foglalkozik, akik a monarchista politikai ideológia elméletének képviselőiként kerültek kapcsolatba a magyar humanizmussal. Az olasz humanista politikai-etikai gondolat monarchista államideológiai ágát mutatja ki a magyar királyi udvarban tevékenykedő tudósok és történetírók műveiben, azzal a céllal, hogy megvilágítsa, mennyiben szolgálgják ezek a tézisek MÁTYÁST centralizáló törekvéseiben. Átfogó képet ad a kor olasz humanista politikai ideológiáiról. KARDOS Tiborral ellentétben, nem csak

* *Rapporti Veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*. A cura di KLANICZAY Tibor. (Studia Humanitatis. 2) Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 438 l.

az észak-itáliai humanista központból érkező hatásnak tulajdonít jelentőséget, hanem a nápolyi aragóniai udvarban kialakult udvari kultúrának is. „Azok a nápolyi tudósok s udvari emberek, akik nagy számban kerültek át Budára Beatrix kíséretében vagy egyéb körülmények között, nem csak politikai ideológiát vittek oda magukkal, hanem udvari szokásokat és bizonyos király mítoszt is.” Ugyanakkor leszögezi, hogy a MÁTYÁS király udvarában jelenlévő olasz humanisták által kifejtett ideológiai és publicisztikai tevékenység csak részben tükrözi az olasz földön vitatott eszméket, közülük sok tételt Magyarországon dolgoztak ki, vagy igazítottak át az ország valóságának valamint a királyi politika követelményeinek megfelelően.

Az olasz középkor kutató Raul MANSELLI a magyar humanizmust az európaihoz viszonyítva értelmezi *Umanesimo ungherese ed unanimesimo europeo: primo tentativo d'un bilancio* (Magyar humanizmus és európai humanizmus: első mérlegkészítési kísérlet című dolgozatában, amelyben — többek között — JANUS PANNONIUS és GUARINO VERONESE kapcsolatát ismét más megvilágításban látjuk. A tanulmány írója JANUS PANNONIUS alakjában a humanista neveltetésű költőt hangsúlyozza — ellentétben a KARDOS Tibor által közéleti tevékenységében is jellemzett, NAGY Zoltán értekezésében pedig csillagászati kérdésekkel is foglalkozó költőt és államférfi képpel. A magyar humanizmus első nagy momentuma, amely JANUS PANNONIUS alakja körül koncentrálódik, alapvetően irodalmi — állapítja meg és hiányolja a filozófiai aspektus megjelenését. A Magyarországon fejlődő humanizmus akadályaként merült fel az a kulturális világ, amelytől még addig idegen volt a görög—latin klasszicitás. Ezt a tényt Raoul MANSELLI JANUS PANNONIUS-idézetekkel támasztja alá, és VITÉZ JÁNOSnak, JANUS PANNONIUSnak és főleg magának MÁTYÁS királynak könyvtárteremtő törekvéseit is állítása érvéül hozza fel. A megfelelő visszhang hiányának fő forrásaként a fenyegető török veszélyt jelöli meg. CORVIN MÁTYÁS alakját ez a tanulmány is központi jelentőségűnek mutatja, még ha a megszokottól kissé eltérő MÁTYÁS-képet kapunk is. Az udvarban kialakult humanista kultúrát határozottan a köznéptől elszakadónak és a választottak, arisztokrata világának érzi, de mégsem folytatás nélküli, önmagába bezáródó jelenségnek.

Már Raoul MANSELLI tanulmánya is említést tesz a csillagászati kutatásokról, amelyeket nem csak támogatót MÁTYÁS király, hanem — GALEOTTO MARZIÓt idézve „rex est et astrologus” — ő maga is művelt. NAGY Zoltán bőven dokumentált és illusztrált értekezése — *Ricerche cosmologiche nella corte umanistica di Giovanni Vitéz* (Kozmológiai kutatások Vitéz János humanista udvarában) — betekintést ad VITÉZ JÁNOS és köre humanista tevékenységének műhelyébe. Részletes elemzését adja azoknak a művészeti emlékeknek, amelyek VITÉZ JÁNOS esztergomi érseksége idején készültek, és magukon viselik a nagy államférfi és főpap humanista ízlésének nyomát. A díszítő elemek közül kiemeli a Világegyetem jelképeit ábrázoló Szibillák, Planéták és az Állatöv-figuráit, amelyeket immár nem a megszokott, középkori, hanem reneszánsz felfogásban jelenítettek meg. „Az esztergomi falfestmények jelentősége még nagyobbnak tűnik, ha meggondoljuk, hogy Itália határain túl ebben az időben nem volt még egy hasonló arányú műalkotás-sorozat, amely ilyen mélységig és jól elrendezetten fejezte volna ki a humanista felfogást.” A különböző itáliai hatások elemzése után, NAGY Zoltán felhívja a figyelmet arra a jelentős tényre, hogy „az esztergomi freskók humanista-csillagászati felfogása leginkább a humanizmus helyi fejlődésében gyökerezik, és az előbb Nagyváradon, majd Esztergomban, VITÉZ JÁNOS nagy távlatokkal alakított és fejlesztett humanista körében érlelődött”. Megismerjük közelebbről azt a humanista kört, amely VITÉZ JÁNOST körülvevett. Teljes részletességgel élénk tárul a humanista költőnek, JANUS PANNONIUSnak, a Világegyetemről alkotott képe, kapcsolata GALEOTTO MARZIÓval, és csillagászati nézeteik hasonlósága. De előbb még az értekezés kiterjedt elemzését adja annak a materiális környezetnek, amely a VITÉZ JÁNOS köré gyűlt tudósok számára jelentős csillagászati ku-

tatásaikhoz lehetőséget eremtett: így megismerjük a humanista államférfi természettudományi könyvtárát és a rendelkezésre készült csillagászati műszereket és könyveket.

Influenze veneziane nella miniatura dei codici a Buda (Velencei hatások Budán a kódexek miniatúr-festészetében) címmel közölt tanulmányában CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára újabb kutatási eredményeiről ad számot. Őt olyan eredeti Corvina miniatúráit vizsgálja meg részletesen, amelyeket a legutóbbi időkig mind a magyar, mind pedig a külföldi művészettörténeti kutatás budai eredetűeknek fogadott el. Megállapítja, hogy mind az öt kódex díszítő elemein — bár legalább négy különböző művész munkájáról van szó — közös jegyek fedezhetők fel, és szoros kapcsolatban vannak a kor divatos velencei motívumaival. A tanulmány egyben felhívja a figyelmet a problémával kapcsolatos eddig még megválaszolatlan kérdésekre is.

Cesare VASOLI *Andreas Dudith-Sbardellati e la disputa sulle comete* (Dudith András és az üstökösökről folyó vita) című tanulmánya már a Cinquecento nagy szellemi összecsapásainak egyikéről, a csillagászat felfedezésekkel újuló és babonákkal teli tudományának és a vallási, filozófiai nézetekben igen ellentmondásosan tükröződő egyik fontos állomásának tekinthető, üstökösök körüli vitáról szól. Röviden vázolja a csillagjósolás főleg a Cinquecento második felében felvirágzó történetét, amely kimutathatóan szoros kapcsolatban van a XVI. század vallási és politikai válságával. Kimutatja DUDITH levelezése alapján, hogy a magyar humanista a kor leghaladóbb nézeteinek ismeretéhez jutott el, aminek folytán saját korábbi, még a *Commentariolus de significationibus cometarum* című művében hangoztatott tételeinek felülvizsgálatára, és az üstökösök természetéről szóló arisztotelészi tanítás megtagadására kényszerült.

A platonizmus magyarországi terjesztésében jelentős szerepet játszott az ágostonrendi humanista teológia. Ennek egyik jelentős képviselőjének életútjával és magyarországi működésével foglalkozik MEZEY László *Maestro Agostino da Vicenza, agostiniano platonis a nell'Ungheria cinquecentesca* (Agostino da Vincenza Mester, augusztinus platonista a XVI. századi Magyarországon) című dolgozata.

A Szentháromság-tagadók mozgalmaival három tanulmány foglalkozik. Ezek közül MAKKAI László értekezése arra vállalkozik — *Tamás Arany, primo rappresentante ungherese dell'antitrinitarismo italiano* (Arany Tamás, az olasz antitrinitárius mozgalom első magyar képviselője) —, hogy a XVI. századi prédikátor teológiáját, melyet eredeti formájában és teljességében nem ismerünk, ellenfelei által önkényesen kiragadott, és esetleg helyenként meg is hamisított részleteiből állítsa össze. A tanulmány szerzője ARANY Tamás tanításaiban kimutatja Camillo RENATO tételeit. Nem tartja kizártnak, hogy a prédikátor közvetlen mestere RENATO tanítványa és követője, Lelio SOZZINI volt. Állításának lehetőségét több érveléssel támasztja alá.

Valerio MARCHETTI *Le „Explicationes” giovanee dei Sozzini e l'Antitrinitarismo transilvano del Cinquecento* (A Sozzinik „Explicatio”-i János Evangéliumához és a XVI. századi erdélyi antitrinitárius mozgalom) című dolgozat a Lelio SOZZINI és Fausto SOZZINI által megírt evangéliumi magyarázatok erdélyi sorsát követi végig, heves vitába bocsátkozva a témát illető eddig megjelent PIRNÁT Antal által írt tanulmányokkal.

A tanulmánykötet tartalmazza PIRNÁT Antal újabb kutatásait közzétevő dolgozatát *Per una nuova interpretazione dell'attività di Giorgio Biondrata* (Giorgio Biondrata tevékenységének új értelmezéséért) címen. Ebben néhány jellemző dokumentum alapján azt bizonyítja, hogy Giorgio BIANDRATA társadalmi állása és életmódja cáfolja azokat az állításokat, amelyek szerint bizonyos, névtelenül megjelent teológiai írások BIANDRATÁ-nak lennének tulajdoníthatók. Véleménye szerint BIANDRATA főként szervező és nem teoretikus volt, valószínűleg egyetlen említésre méltó teológiai művet sem írt.

BALÁZS János *L'importanza del „Dictionarium” (1595) e della „Logica Nova” (1616) di Faustus Verancsics, pubblicati a Venezia* (Verancsics Faustus Velencében publikált

„Dictionarium”-ának (1595) és „Logica Nova”-jának (1616) jelentősége című tanulmánya a humanista sokoldalúság eszményét megtestesítő VERANCSICS Faustus életét és műveit mutatja be. Méltatja és elemzi a *Dictionariumot*, amelyet VERANCSICS nem sokkal az első, magyar értelmezést is magába foglaló szótár megjelenése után szerkesztett. A *Logica Novában*, VERANCSICS filozófiai művében a kor gondolkodói, a humanista új logika megalapítói hatását mutatja ki. Képet kapunk VERANCSICS itáliai kapcsolatairól és méltatja műveinek előre, a racionalista gondolkodásmód felé mutató voltát.

Bálint Balassi e l'„Amarilli” di Cristoforo Castelletti (Balassi Bálint és Cristoforo Castelletti „Amarilli”-je) című dolgozatában a tanulmány szerzője, Amedeo DI FRANCESCO azt vizsgálja, hogyan gazdagította BALASSI — részben az alkatahoz közel álló momentumok hangsúlyozásával, részben pedig saját költői világának képei és terminusai átültetésével — az eredetileg nem nagy jelentőségű olasz pástorjátékot, magyarítása során, és részletes elemzéssel kimutat olyan képeket BALASSI költészetében, amelyek az „Amarilli”-vel való találkozással egy időben és azt követően írott költeményeiben fordulnak elő.

A kötetet a velencei Biblioteca Marciana magyar vonatkozású kéziratairól összeállított jegyzék zárja, melynek bevezető soraiban (*Esordio ad un contributo marciano sui manoscritti veneti d'interesse ungherese*) Giorgio E. FERRARI (munkatársai: Franco Mario COLASANTI és Stefania Rossi MINUTELLI) áttekintést ad az eddigi, hasonló célú próbálkozásokról, ismerteti az összeállítás szempontjait, a kritikailag még fel nem dolgozott anyag csoportosításának elveit. E munka a további kutatások szempontjából igen értékes.

KATONA ÁGNES

A kézirat-katalogizálás kérdései Ausztriában. Nagy érdeklődéssel vettük kézbe ezt a mintaszerűen kiállított, komoly kötetet. Kíváncsiak voltunk, vajon mi minden foglalkoztatja az osztrák kézírattári szakembereket a kéziratleírás (katalogizálás) kérdéskörében. Hiszen ez az ügy az utóbbi évtizedekben nálunk, magyar kézírattárosoknál is többször előkerült s máig sincs végérvényesen elintézve. A kötet gondos áttanulmányozása után a benne foglaltakról a következőkben számolhatunk be.

Néhány évvel ezelőtt az Österreichische Nationalbibliothek kézírattára munkatársainak kezdeményezésére, az Österreichische Akademie der Wissenschaften, valamint a Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung támogatása mellett akció indult az osztrák közgyűjteményekben (tartományi és városi könyv- és levéltárakban), valamint a különböző egyházi gyűjteményekben őrzött kéziratállományok országos kataszterének elkészítésére, továbbá egységes szempontok szerint leendő feltárására, katalogizálására. E nagyszabású vállalkozást az tette szükségessé, hogy sok helyen a meglévő, legnagyobb-részt régi keletű kézíratos vagy nyomtatott katalógusok elavultak: napjainkban már sem kodikológiai szempontból, sem tartalmi elemzés tekintetében nem elégítik ki a történetkutatás igényeit.

A felmérő (kataszteri) munkát egy, nagy akribiával megszerkesztett, 9 lapra terjedő kérdőívnek az országban való szétküldésével, illetőleg begyűjtésével bonyolították le. És csak miután ilyen módon tiszta képet nyertek az egyes tartományokban szerteszt előforduló intézményi gyűjtemények kézirat- (és egyszersmind ősnymtatvány-) álló-

Handschriftenbeschreibung in Österreich. Referate. Beratungen und Ergebnisse der Arbeitstagungen in Kremsmünster (1973) und Zwettl (1974). Hrsg. von Otto MAZAL. Wien, 1975. Österreichische Akademie der Wissenschaften. 174. S. XV. T. (Veröffentlichen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters. Reihe: II, Bd. 1.)

mányáról — tűzték napirendre a katalóguskészítés problematikájának megtárgyalását. A gondosan előkészített programot két ülészakban beszélték meg: előbb (1973-ban) a kremsmünsteri apátságban, majd (1974-ben) a zwettl-i apátságban. A kétszer négy napos tanácskozások anyagát: beszámolókat, tanulmányokat és a belőlük kibontakozó eredményeket tartalmazza az előttünk fekvő kötet.

I. A kremsmünsteri ülészakon hét előadás hangzott el. Közülük a kitűzött program szempontjából alapvető jelentőségű a bécsi Nationalbibliothek két vezető munkatársának, a vállalkozás szervezőinek: Otto MAZALnak és Eva ILBRICHnek, továbbá Walter NEUHAUSERnek, az innsbrucki Universitätsbibliothek kéziratárossának tájékoztató előadása. ILBRICH *A kéziratkatalogizálás történetéhez Ausztriában* címen referál: bemutatja az osztrák szövetségi köztársaság területén (közelebről Alsó- és Felső-Ausztriában, Stájerországban és Salzburg tartományban) található latin nyelvű kéziratgyűjteményeknek a középkortól napjainkig készült, meglevő katalógusait. Becses cikk, amely mind a kézirat, mind a nyomtatott katalógusokat nem csupán egyszerű bibliográfiaként, hanem genezisükben ismerteti és értékeli. ILBRICH cikkének folytatásaként NEUHAUSER *A tiroli kéziratárak állományáról és katalógusairól* nyújt külön részletes ismertetést. E történelmi katalógus-hagyaték, vagyis a múlt eredményeinek számbavétele után következik MAZAL előadása *A kéziratfeldolgozás munkája: feladatok, elvárások, problémák korlátozások* címen. A szerző a korszerű kéziratfeldolgozás követelményeit a következő öt tételben foglalja össze: 1. a kéziratárak anyagát tárgyi vagy időbeli rendszerezés nélkül, a raktári felállítás rendjében kell regisztrálni, még a középkori és újkori kéziratokat sem szükséges egymástól elválasztani, 2. minden kodikológiai lényeges adatot a legmondosabban ismertetni kell, vagyis az egyes kódexek külsejére jellemző adatokat tüzetesen le kell írni (az újabkori kódexek leírásában természetesen aprólékos részletezésre nincs szükség), 3. a kéziratok szövegéről és bejegyzéseiről hasonlóképpen körültekintő elemzést kell nyújtani a főszövegtől a glosszáig, sőt az értelmes tollpróbáig, 4. az egyes kéziratokról szóló irodalmat és a kézirat történetét minden esetben ismertetni kell, 5. végül az egész kéziratári állományról analitikus történeti és művelődéstörténeti tájékoztatást kell nyújtani, mégpedig akár külön feldolgozás formájában, akár a nyomtatott katalógus bevezetőjében. A továbbiakban a szerző mindezekkel a követelményekkel kapcsolatban felmerülő fontos kérdéseket és megoldásukat részletezve tárgyalja igen tanulságosan.

Ezek után a fő kérdéssel csak közvetve összefüggő, de azért igen figyelemre méltó értekező jellegű tanulmányokat olvashatunk. Az egyikben, a salzburgi Universitätsbibliothek igazgatója, Karl FORSTNER *A salzburgi írásbeliség kezdetei* címen a koraközépkori (VIII. századi) ostmarki latin paleográfiáról értekezik. — Egy másik cikkben Kurt HALTER *Könyvfestés és tollrajz-iniciálék a XI—XV. századi kremsmünsteri scriptoriumban* címen gazdag illusztrációs anyag (64 kitűnő faksimile) közreadásával tart rendszeres és igen tanulságos könyvművészeti iskolát. — Végül egy harmadik cikk — ismét Walter NEUHAUSER írása — *A Ris-könyvtárról, egy tiroli humanista gyűjteményről* értekezik, amely téka becses kéziratokat, ősnymtatványokat és korai antikvákat tartalmaz 141 kötetben.

Az előadásokkal kapcsolatban felmerült legfontosabb kérdésekről, ti. a latin és német nyelvű kéziratok együttes vagy elkülönített leírásának alternatívájáról, valamint a paleográfiai terminológia egységesítéséről a résztvevők hosszas szemecserét folytattak. Ennek mozzanatait E. ILBRICH egy külön cikkben rögzíti.

II. Ami a Zwettl-ben tartott második ülészakot illeti, annak tárgysorozatán — II referátum keretében — hasonlóképpen érdekes témák szerepeltek. A kérdéskomplexum lényegébe vágó, általános jellegű előadásokat ez alkalommal is O. MAZAL és E. ILBRICH tartotta. MAZAL, miután az előző évben elvi-teoretikus alapon tárgyalta meg a katalo-

gizálás problémáit, most *A kéziratfeldolgozás koordinálása Ausztriában* c. dolgozatában a gyakorlati megvalósítás módjait ismerteti, figyelemmel a tervezett munkáknak az osztrák Akadémia által elkészített kiadói programjára. ILBICH ez alkalommal a már lebonyolított kataszteri munkálatok ismertetésével foglalkozik. *Tájékoztató az ausztriai kézirat-, autográf- és ősnymtatvány-állományok felméréséről, kezeléséről és feltárásáról* c. előadásában az ország minden számba jövő intézményére nézve pontos statisztikai adatokat tárt az értekezlet elé. A többi előadó legnagyobb részt ismét helyi viszonylatban, konkrétan referált a lebonyolítandó kéziratkatalogizálás előzményeiről, eddigi eredményeiről és kilátásairól. Az idevágó beszámolókat a következők: Hauke FILL *A Kremsmünsteri kéziratkatalogizálás helyzetéről*, Gerold HAYER *Salzburg tartomány könyvtáraiban brüött középkori német nyelvű kéziratok katalógusairól*, Annamarie MÜHLBÖCK és Erhard PASCHER *Salzburg tartomány középkori latin kézíratainak katalógusairól*, Walter NEUHAUSER *Az innsbrucki egyetemi könyvtár kéziratárának katalógizálásáról*, Heidelinde HORNINGER *A bécsi Terézianum kéziratáráról* s végül Maria MAIBOLD *A grazi egyetemi könyvtár kéziratgyűjteményében folyó tudományos munkák helyzetéről*. Az *Österreichische Nationalbibliothek*ban folyó katalogizálás legújabb eredményeiről, ti. *A keltezett latin írású kéziratok katalógusáról*, nevezetesen a III. (időben 1451—1500-ig terjedő) kötet elkészültéről és sajtó alá adásáról, valamint a IV. (1500—1600-ig terjedő) kötet munkálatainak megindulásától Franz LACKNER adott az Akadémia részéről rövid tájékoztatót. Mindezeket kívül ebben a kötetben is olvashatunk egy középkori írástörténeti értekezést: Joachim RÖSSL cand. phil. cikkét *A Zwettli scriptorium XII. századi létrejöttéről és fejlődéséről*. Végül itt is, akárcsak a kötet első részében E. ILBRICH foglalja össze az ülésszak tanácskozásának határozatait: a paleográfiai terminológiáról, a kéziratkatalógusok formájáról és szerkezetéről, a tartalmi ismertetés módjáról, a művészeti részletek leírásáról, valamint a regiszter szerkesztéséről.

III. Bármennyire figyelemreméltók és tanulságosak a szóban forgó kiadvány első és második részében foglalt, most ismertetett módszertani és informatív cikkek — a kötet igazi értékét *A kéziratleírás irányelvei és terminológiája* c. harmadik rész jelenti. Itt kapjuk ui. kézbe a referátumokból és megbeszélésekből leszűrt végső eredményeket szabályzatok, útmutatók és példatárak formájában. Az osztrák kéziratkatalogizálók ezekkel olyan kitűnő segédeszközök birtokába jutnak, amelyeket idáig nélkülözni voltak kénytelenek, s amelyek valóban biztosítani fogják a kitűzött célt: az országos kéziratkatalógus egyöntetű elkészítését. Hat segédletről van szó, úm.: 1—2. a középkori, ill. újkori kéziratok leírásának szerkezeti vázáról, struktúrájáról, 3. a latin paleográfia egy-egy terminológiájáról, 4. a középkori kéziratok grafikai kiállításának (írástípusok, inicialék, díszítések) leírás módjáról, 5. a kódexkötések leírásáról, 6. a kéziratkatalógusok regiszterének készítéséről. A 4. számú segédlet olyan példatár, amelyet kódexlapokról készült kitűnő faksimilék (Abb. 65—77.) illusztrálnak. Függelék gyanánt négy középkori kódexről és két újkori kézitről kapunk minden részletre kiterjedő leírásmintát.

Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy az osztrák kézírattani irodalomnak nagy nyeresége e kötet, amelynek jó hatása a gyakorlatban, a készülő új kéziratkatalóguskiadványokban hamarosan jelentkezni fog. De kívánatos lenne, ha ez a jeles vállalkozás nálunk sem maradna hatás nélkül! Ideje lenne már egyszer hozzálátni a magyar kézírattan kidolgozásához is annál inkább, mivel az egyeduralomra törő hazai levéltári gyűjteményi politika a kéziratáraknak csaknem a létjogosultságát is kétségbevonja.

Rákóczi-emlékkiállítás Sárospatakon. Irodalmi és emlékkiállításnak indult ez is, mint a legtöbb, a Gyűjtemények rendezte időszaki kiállítás, s lett belőle, mint mindig, a Gyűjtemények egészére támaszkodó, a könyvtár és a múzeum mellett a levéltár és az adattár anyagát is igénybe vevő „komplex” bemutató. S talán ebben van az érdekessége és ez magyarázza a vonzerjét. Annak ugyan, hogy tömegck tekinthessék meg egyszerre, sajnos akadály a kiállítási tér szűkös volta; kisebb együttesek azonban könnyen mozognak az e célra felhasznált hangulatos folyosón és a hozzá csatlakozó, valamikor ERDÉLYI János felügyelete alatt működő híres főiskolai nyomda régi helyiségében, a Gutenberg-teremben.

Alkalmat a kiállításra a II. RÁKÓCZI Ferenc születésének 300. évfordulójára rendezett országos ünnepség-sorozat adott. Ennek egyik súlypontja Sárospatak, az ősi város, ahol az évenként ismétlődő Tudományos és Művészeti Hetek keretében a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének 18. századi munkaközössége *A Rákóczi-szabadságharc és Európa* címmel május 14—18. között tartott nemzetközi tudományos konferencián emlékezett a fejedelemlre s szabadságharcára. Ehhez a rendezvényhez csatlakozott a kiállítás; megnyitása is ennek volt egyik mozzanata Dr. MAKKAI Lászlónak mint az Országos Református Gyűjteményi Tanács elnökének közreműködésével.

* * *

A kiállítás, ahogy erre elnevezése is felhívja a figyelmet, a RÁKÓCZI-hagyomány sárospataki múltját óhajtja dokumentálni s ezért az az egyik jellemzője, hogy teljes egészében a városhoz, különösen pedig egykori főiskolájához kötött. A történetében és szellemiségében a Rákócziakkal egybefonódott pataki kollégium ugyanis kezdettől fogva, de főként a 18. sz. második felétől kegyelettel őrizte fejedelmi pártfogójának, a RÁKÓCZI-családnak s ezzel együtt a kuruc szabadságharcnak, iratanyagban, könyvben és tárgyakban fennmaradt emlékeit. Ezeknek száma száz esztendő alatt, a kiegyezés korára, úgy megnövekedett — része volt ebben az ERDÉLYI János által meghirdetett pataki „Történelmi arcképcsarnoknak” is —, hogy az előljárárság 1885-ben elérkezettnek látta az időt a „Rákóczi korszak emlékeinek immáron szervezett gyűjtésére”, múzeumában pedig egy Rákóczi Osztály, más nevén, „Rákóczi Tár” létesítésére. Nos, a kiállítás ennek az Osztálynak, amely, máig is gazdagodva” felöleli a RÁKÓCZI-családdal kapcsolatos nyomtatott, írott és tárgyi emlékeket, a II. RÁKÓCZI Ferencel és a kuruc szabadságharcral kapcsolatba hozható dokumentumait mutatja be oly módon, hogy a folyosón, mintegy bevezetőként is az egykorú emlékek láthatók, a Gutenberg-teremben pedig a RÁKÓCZI-hagyomány sárospataki dokumentumaiból ad ízelítőt.

A korabeli múzeális tárgyak, elsősorban harci eszközök, zászlók és kevésbé ismert portrék mellett — egyiknek hátlapján KAZINCZY tájékoztat gyöngybetűivel a kép származásáról — előbb a bécsújhelyi szökéskor kiadott elfogató parancs, eredetiben („még az arany porzó is látszik Leopoldus császár aláírásán”) hívja fel magára a figyelmet, majd rendre következnek a *Kiáltványnak*, *Rákóczi imádságának*, egykorú kiadásai, harcba szólító és oltalomlevelekkel együtt. Külön tárló mutatja be SZATHMÁRY KIRÁLY György gyűjteményes kollégiumtörténeti feljegyzéseiben OROSZ Pálnak, RÁKÓCZI tábornokának 1703. szeptember 2-án kelt rendelkezését, amellyel „restituálja” a kollégiumot, amikor megengedi, hogy 32 évi száműzetésük után „hadd szívárojanak haza, a szegény deákok régi fészkekre, Kassáról Patakra”. A Regulamentumok, Csécsi János naplója, a tábor általa készített eredeti alaprajzával, az 1705-i országgyűlés sárospataki vonatkozású egyházi határozatai és a „concurrunt ut alant” ezüst emlékérmek emlékeztetnek Szécsényre; ismét mások Ónódra. Végül, a szatmári békekötésnek Eleonóra császárnő által szig-

nált szövegével, a szabadságharcra foglalkozó külföldi irodalom néhány ismertebb példányával, a fejedelem memoárjaival, s MIKES leveleinek első magyar kiadásával zárul az egykorú emlékek sora.

A kiállítás másik részlegébe átvezető felirat elmondja, hogy „miután a szatmári békekötés folytán idegenek kezére került a pataki vár, a város pedig függő helyzetbe a hercegi uradalomtól, csak a létét évtizedes szívós küzdelem árán megőrzött iskola rendelkezett azzal a viszonylagos szabadsággal, amelyben, a nemzet Majtény utáni némaságában — erősítve a mindig Habsburg ellenes magyar protestáns hagyományokkal — tovább éltek a szabadságharc politikai és társadalmi törekvései”. Naplók, feljegyzések, az ifjúság melodiáriumos könyvei — köztük a *Rákóczi-nóta* szövegét legkorábról őrző Herschmann melodiáriummal —, Mindenes Gyűjtemények, dokumentálják a kuruc hagyomány folytonosságát Észak-kelet-Magyarországon, búvópatakként összekötve a fejedelem korát a századvéggel és a magyar reformkor hajnalával, KAZINCZY, KÖLCSEY, VÖRÖSMARTY és végül, szinte az 1848–49-i szabadságharcba nyúlóan PETŐFI-hagyományt ébresztgető, erősítő munkásságával.

Külön tárló ad kóstolót arról, hogyan fordul a Bach korszak vége táján a tudományos érdeklődés is a fejedelem és szabadságharc eseményeinek, emlékeinek feltárása felé. THALY Kálmán kora ez már, akinek kuruc szemlélete termékeny talajra talált Patakon is, annál is inkább, mivel a tanári kar több tagjához baráti szálak fűzték, amint ezt a levéltárban s kéziratárban őrzött és a kiállított levelek is bizonyítják. A kuruc szabadságharc zászlóbontásának 200. évfordulója, majd RÁKÓCZI és bujdosó társai hamvainak hazaszállítása és ezzel a RÁKÓCZI évfordulók kampányszerű ismétlődése is ebből a szellemiségből táplálkozik országszerte, de Patakon úgy, hogy ezek és a máig következő magas szintű megemlékezések csupán erősítik azt a RÁKÓCZI-hagyományt, amely nemcsak alkalmakhoz kötött, hanem állandóan jelen van a pataki tudatban, városában és a kollégium ifjúságában egyformán.

Ezért gazdag a 200. évforduló pataki ünnepeinek irodalmi dokumentációja s még gazdagabb, tárgyi emlékekkel is színezett, a hamvak sárospataki fogadásának emléksanyaga. Ezért tartották az előjárók természetesnek, hogy megőrizzenek minden, a kassai temetéssel összefüggő, de helyi vonatkozású feljegyzést, a gyászünnepeken részt vevő 300 diák útiköltség kimutatásától kezdve a díszzászlók árának számlázásáig. De ezért hazája a századelő kurucnóta költőinek Sárospatak. Külön tárlók mutatják be BATHÓ János és NOVÁK Sándor kurucnótáit, köztük az egész országban elterjedt *Nagymajtényi síkon letörött a zászló* . . . kezdetű dal eredeti szövegét; s ezért állandóan témája akkor a pataki művészeknek — amint azt néhány kiállított festmény is illusztrálja — a kuruc szabadságharc egy-egy mozzanata.

Sajátosságuk azonban ezeknek a képeknek, mint a pataki születésű „kuruc” nótáknak is, hogy nem a reprezentatív, látványos kuruckori eseményekkel foglalkoznak, hanem inkább a szabadságharc népi vetülete felé fordulnak, annak paraszti indulását idézik, mint ahogy ezeknek állít örökség emléket *Esze Tamás*ában már ADY kuruc szemléletétől megerősítve, a századelő pataki diákja, KOMÁROMI János is.

Szoborpályázat gipszei, köztük MEDGYESINEK egy remeke, emlékeztetnek 1935 megint országos arányú sárospataki ünnepeire és egy nagyméretű plakát 1953-ra. Szövegírója jogos büszkeséggel hangsúlyozza: „Patak vára volt egykor középpontja annak a hatalmas szabadságmozgalomnak, amelyet a haza függetlenségéért, a nép jogaiért indítottak a hős kurucok 250 évvel ezelőtt!”

A terem közepén elhelyezett pudpolóci „asztal”, a fejedelemnek 1703. június 28-án az országba lépve, első fekvőhelye is azt bizonyítja, hogy milyen mélyen a népben gyökerezett és gyökerezik — nemcsak Patakon, a Hegyalján, hanem a Tiszaháton is, el egészen a Kárpátok gerincéig — a RÁKÓCZI-hagyomány, amelynek kedves visszfényeként tekint-

hetjük a fejedelemre és szabadságharcára emlékeztető, azokat az olajnyomatokat is, amiket pataki polgárlakásokban, üzletekben, vendéglátó helyeken máig megtalálhatunk. Közülük néhánynak bemutatásával zárul a mennyiségében és minőségében is megszürt dokumentáció.

Igy is érdekes lehet szakembereknek és a nagyságos fejedelem emlékének nyomait Sárospatakon kereső tízezreknek, iskolásoknak és felnőtteknek egyaránt.

ÚJSZÁSZY KÁLMÁN

Pázmány első munkájának hasonmás kiadása.* A Klagenfurtban élő kitűnő PÁZMÁNY-kutató, a jezsuita ÓRY Miklós (lásd *Handbuch des ungarischen Katholizismus*. Wien, 1975. S. 177. és POLGÁR: *Bibliographia de historia Societatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis. 1560—1773. Romae, 1957. nr. 1208, 1275.* — PÁZMÁNYRÓL uo. teljességre törekvő bibliográfiája nr. 1150—1416.) közel 40 lapos magvas bevezető tanulmánnyal tette közzé az elmúlt évben hasonmás kiadásban PÁZMÁNY első latin munkáját, a *Diatriba theologica. De visibili Christi in terris ecclesia-t*, mely először Grazban jelent meg 1605-ben Georgius WIDMANSTADIUS nyomdájában.

A katolikus hitvitázó irodalom fejének, BELLARMINO Róbertnek (1542—1621) tanítását WITHAKER Vilmos (1548—1595) cambridge-i tanár, a század legbecsültebb anglikán teológusa, a puritán pietizmus legtehetségesebb angol képviselője támadta meg.

WITHAKER műveiben elismeri BELLARMINO nagy tudását és a vitában tanúsított nemes lelkületét. BELLARMINO is becsülte ellenfelét. Ő maga már nem is válaszolt WITHAKER írására, hisz mint pápai teológus és 1599. márc. 3 óta bíboros érsek erősen be volt fogva a központi munkába. WITHAKERnek az egyházzal írott és halála után 1599-ben megjelent munkájára BELLARMINO helyett PÁZMÁNY válaszolt *Diatriba theologica*-jában, e népszerűen megírt vitairatában, mely kompromisszum az értekezés és a dialógus között. WITHAKER műve megjelenése után nem sokkal PÁZMÁNY kezébe került, aki első gráci tartózkodásának utolsó két évében állítja össze vitairatát, de csak később nyílik módja a publikálásra. Tartalma röviden: kik tartoznak az egyházhoz, Krisztus egyháza látható, örök, nem tévedhet, mik az igazi egyház ismertető jelei, csak a római egyház Krisztus igazi egyháza. ÓRY tanulmányában összeállította a *Diatribában* idézett korabeli katolikus, evangélikus, református és anglikán teológusok jegyzékét (34—35. lap) és a bibliográfiát (36—38. lap).

BELLARMINO a neki küldött példányt 1605. május 30-án köszöni meg az Örök Városból PÁZMÁNYNAK: „annál inkább lekötelezett Főtisztelendőség, hogy önként elvállalta védelmemet”, mivel „hasznára van az egyháznak, hogy a gyengék miatt ne hiányozzanak olyan férfiak, akik új könyvekre megadják az új feleleteket” — idézi ÓRY BELLARMINÓT (16—17. lap).

PÁZMÁNYNAK e BELLARMINO helyett készített válasza, bár a régebbi bibliográfiák (pl. a brüsszeli Philippus ALEGAMBE a Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu antwerpeni 1643-as kiadásában, továbbá a múlt században PEINLICH, aki a gráci egyetem 1573—1773 közt megjelent nyomtatványait jegyzékelt — 14. lap) említették és maga PÁZMÁNY is nem egyszer hivatkozott rá (pl. MAGYARI ellen írt *Feleletében*, a *Tíz Bizonyágban*, a *Rövid Tanúságban*, a *Keresztyéni Feleletben* — 14—16. lap), sokáig rejtve maradt.

* *Pázmány Péter Krisztus látható egyházáról. Diatriba theologica.* PÁZMÁNY első latin munkája. Bevezetéssel kiadja ÓRY Miklós. Eisenstadt, 1975, Prugg Verlag.

ÓRY a mű stílusával, mint belső érvel is bizonyítja, mégpedig meggyőzően PÁZMÁNY szerzőségét (19—21. lap). Figyelmet érdemel az a rész, melyben elemzi az ilyen libellusok szerzőségének kérdését, különös tekintettel a jezsuita egyetemekre (9—12. lap).

1941-ig ÓRY szerint egy példányról volt tudomásunk, ezt a múlt század végén HELLEBRANT Árpád fedezte fel a prágai egyetemi könyvtárban (RMK III. 1018.). Mivel a cím szerint ezt a Krisztus látható földi egyházáról WITHAKER elleni tételt PÁZMÁNY Péter gráci egyetemi tanár elnöklete alatt BRENNER Frigyes, a bölcselet magisztere, a teológiai baccalaureusi szigorlat alkalmával 1605. március 30-án védte meg, nem tulajdonították PÁZMÁNY munkájának, és ezért nem került be a századfordulón megjelent összes munkáinak gyűjteményes kiadásába. Ez a BRENNER Frigyes — ki 1605-ben a grazi domonkos apácák házi lelkésze volt — az ajánlásból kitűnően családi kapcsolatban állott BRENNER Mártonnal (1548—1615), kora egyik legmarkánsabb püspök egyéniségével, Seckau-Graz főpásztorával, Stájerország apostolával, PÁZMÁNY jó emberével (lásd *Lexikon für Theologie und Kirche* 2, 1958, 670). Az 1605-ös grazi kiadásból a prágai példányon kívül, melyet PÁZMÁNY ajándékozott az ottani jezsuita kollégiumnak, ÓRY egy rómat (Biblioteca Nazionale Centrale, jelzete 6. 38. I. 33., kötéstábláján BELLARMINO bíborosi jelvényeivel) és három grazi példányt ír le (Egyetemi Könyvtár, jelzete I. 10250., talán PÁZMÁNY példánya, Püspöki Levéltár BRENNER könyvtára, jelzete 54 I. A 2/7-15., ebbe kézzel beírva a disputáció napja és a Ferences könyvtár, jelzet nélkül, ezt BRENNER Frigyes ajándékozta ferences gyóntatójának).

A hasonmás kiadás kézhezvétele után az Országos Széchényi Könyvtárban eredménnyel járt kutatásunk PÁZMÁNY *Diatribája* után. 1939-ben 1424. szám alatt került be ERNST Lajos (1872—1937 — lásd róla *M. Életrajzi Lexikon* 1, 1967 442—443) gyűjteményéből a Széchényi Könyvtárba 18. századi papírkötésben, pergamencesík gerinccel, rajta a régi jelzettel „18₂”. Mai jelzete RMK III. 1018.

PÁZMÁNY sajátkezűleg írta be az ajánlást a ZRÍNYI-családnak: „Illustriss^o Dño Comiti Zrini obseruantia' ergo' P. Pazmanj.” Az A₂ levél rektóján olvasható tintával írt bejegyzés: „Pázmán Péter Zrínyi Péternek ajánlja. Ernst Lajos gyűjtése” minden bizonnyal téves. Valószínűleg ZRÍNYI VI. MIKLÓSNAK († 1625) vagy ZRÍNYI V. Györgynek († 1626) szól az ajánlás, melynek írása az 1605 körüli Pázmány kezére vall — amint ezt ÓRY 1976. ápr. 10-én e sorok írójához intézett levelében megállapítja —, semmiképp sem ZRÍNYI Péternek (1621—1671). A Zrínyiek tulajdonából LACZKOVICH Pálhoz került. Bár NAGY Iván, SZINNYEI József és KEMPELEN Béla is említ LACZKOVICH-családokat, mivel a keresztnév nem egyezik, egyelőre nem sikerült megállapítanunk, melyikről van szó. Egykori tulajdonosai közül az egyik számára fontosabb részeket itt-ott tintával aláhúzta.

Bevezető tanulmányában ÓRY beszámol arról, hogy a *Diatribával* kapcsolatos kutatásai során még négy másik libellusra bukkant, melyeknek szerzője szintén PÁZMÁNY. Ezek filozófiai tételeket tartalmaznak és PÁZMÁNY elnöksége alatt kerültek disputációra Grazban (32—33. lap, könyveszeti leírásuk 38. lap). Értékes adalékokat szolgáltathatnak PÁZMÁNY filozófiai tanához.

ÓRY Miklós bevezetéssel együtt közzétett hasonmás kiadása nyereség a 17. századi hitvitázó irodalom kutatóinak, s egyben gazdagítja PÁZMÁNY-képünket. Reméljük, hogy a magyar, elsősorban az egyházi könyvtárakban jelenleg folyó felmérések még újabb hazai példányokat hoznak elő rejtkehelyükről. S ugyanez vonatkozik a külföldi könyvtárakra is.

KOVÁCH ZOLTÁN

SZEMLE

Hiller István: Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása. Az Erdészeti és Faipari Egyetem Könyvtárának története.
Sopron, 1975. 291 l.

Az utolsó évtizedekben fellendülő magyar könyvtár-történetírás egyik lényeges adóssága a hazai szakkönyvtárügy történetének számbavétele. Összefoglaló munka elkészítésére csak jelentékeny, nagy múltú szakkönyvtáraink történetének egyenkénti megírása után lehet majd vállalkozni, s e leendő szintézis létrehozásához jelent fontos hozzájárulást — MÓRA Lászlónak a budapesti műegyetem könyvtáráról írt munkája (*A Műegyetemi Könyvtár története 1848—1948.* Bp. 1971.) után — HILLER István monográfiája. HILLER terjedelmes összefoglalása többet nyújt annál, mint amit a címe ígér. Tulajdonképpen nemcsak a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem Könyvtárának történeti fejlődését tartalmazza, hanem ezzel együtt a vele 1952-ig közös szervezetben működő s ekkor önállósult miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Könyvtárát is a selmecbányai kezdetektől különválásukig.

A szerző feladata nem volt könnyű. Hazánk e legrégebb szakkönyvtáráról meglehetősen kevés publikáció látott napvilágot, s a történetének megírásához szükséges források szétszórtnak találhatók, és közülük az intézmény viszontagságos sorsa miatt számos elkallódott. Hogy mégis meglehetősen teljes képet tudott rajzolni a könyvtár fejlődéséről, állományának alakulásáról, az annak köszönhető, hogy — a megjelent és vonatkozó magyar könyvtörténeti közleményeken kívül — körültekintő alaposággal összegyűjtötte és feldolgozta a publikálatlan kéziratokat (hazai, ausztriai és szlovákiai levéltárakból, az intézmény irattárából), továbbá felhasználta az itthon és a külföldön (elsősorban Csehszlovákiában) publikált intézménytörténeti irodalmat, s végül számba vette a könyvtár állományának elsősorban azokat az értékes, 1920 előttről

fennmaradt darabjait, amelyek 1966-ban a miskolci Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának, illetve a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem Központi Könyvtárának műemlékkönyvtárába kerültek, továbbá a későbbi szerzeményeket is.

HILLER István logikus szerkezetben, öt történeti fejezetre tagolva dolgozta fel az összegyűjtött irodalmat és forrásanyagot. Munkájának első fejezete az 1735 és 1808 közti első fejlődési szakaszt veszi számba: az 1735-ben Selmechányán alapított bányásziskola mellett létrehozott könyvtár történetét a kezdetektől az Erdészeti Tanintézet 1808-i felállításáig, amikor is a könyvtár állománya már kb. 3600 kötetet tett ki. E nagyobb fejezeten belül ajánlatos lett volna az 1770-es esztendő jelentőségét jobban kiemelni: az uralkodó ekkor a bányásziskolából bányászati akadémiát alapított, s ennek a hatása a könyvtár történetében is megmutatkozott. A szerző — bár cáfolni kívánja a korábbi szakirodalom 1770-re, mint fontos fejlődési szakasz kezdetére vonatkozó megállapítását — maga is azt szögezi le, hogy 1770 után vált „a tudatos könyvbeszerzés és állománygyarapítás rendszeressé” (12. l.). A második fejezet az Erdészeti Tanintézet 1808-i felállításától 1919-ig terjed, amikor a könyvtárnak egy meglehetősen egyenesvonalú fejlődési szakasza után az anyaintézménnyel együtt el kell hagynia Selmechányát. (Állománya 1916-ban majdnem 38 000 kötet.) 1919 és 1933 között rossz ellátási, személyzeti és helyiségviszonyokkal küszködve (1926-ban 23 000 kötetes, tehát az előző időszakhoz képest csökkent állomány) az önálló Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola könyvtáraként működik új helyén, Sopronban — így összegezhetjük egyetlen mondatban a harmadik fejezetben részletesen tárgyalt történeti szakasz mondanivalóját. A negyedik fejezet a könyvtár 1933-tól 1945-ig tartó történetét veszi számba: a főiskola az óriási egyetemmé fejlesztett „M. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem” Bánya-

Kohó- és Erdőmérnöki Karaként működik ekkor, s 1 kari és 22 tanszéki könyvtárával beletartozik a budapesti műegyetem könyvtári szervezetébe. Az 1942-ben 60 000 kötetes állomány elhelyezése nincs megoldva, a helyhiány mellett a személyzet és a dotáció elégtelensége is akadályozza a hatékony könyvtári munkát, a fővárosi központi könyvtárral nem épül ki szerves kapcsolat és együttműködés. A háborús eseményeket átvészelő és a Németországba való kitelepítés elől elrejtett és így megmentett értékes könyvanyag birtokában kezdhetette meg a könyvtár felszabadulás utáni működését, amelyet az ötödik fejezetben (1945–1972) tárgyal HILLER István. A kezdeti nehézségek után, amelyek a főiskola, majd az egyetem életében bekövetkezett szervezeti változások is tetézték, 1952-től, az erdőmérnök-képzés, illetve a bánya- és kohómérnök-képzés szétválásával indul meg a könyvtár intenzív fejlődése: egyrészt belső fejlődése (történetében először főfoglalkozású vezetőt kap s megkezdődik a korszerű feldolgozás, bibliográfiai és dokumentációs tevékenység stb.), másrészt az erdészeti és faipari felsőfokú szakemberképzés könyvtári támogatása mellett beilleszkedése a kiépülő szocialista könyvtárügy egészébe, részvétele — a rokon profilú és feladatkörű könyvtárakkal együttműködve — a magyar erdészeti és faipar országos feladatainak megoldásában a maga speciális eszközeivel.

Rövid recenzióink keretében nincs módunk számba venni mindazokat az eredményeket, amelyek HILLER István monográfiáját jellemzik. Munkája minden fejezetében részletesen és körültekintően elemez állománygyarapítási, feldolgozási, raktározási, könyvtárhasználati, személyzeti és helyiségproblémákat. A könyvtár történetét a főiskola, illetve az egyetem életével szoros összefüggésben vizsgálja: szól azokról a szükségletekről, amelyek az intézmény fejlődése, képzési profiljának változása során a könyvtárra és könyvtárosokra hárultak, s azokról a törekvésekről és eredményekről is, amelyek e szükségletek kielégítése során születtek. Minden elismerésünk mellett mégis meg kell említenünk tanulmányával kapcsolatosan egy hiányérzetünket. Elsősorban a könyvtár külső történetéről s állományának számszerű alakulásáról ad képet, de nem elemzi a könyvanyag tartalmi, szakok szerinti összetételét. Szerző és cím szerint megemlíti ugyan néhány fontos művet az állományból s néhánynak a címlapját is közli facsimilében, de nem méltatja tartalmi, tudománytörténeti, illetve könyv- és nyomdászattörténeti jelentőségüket. Különösen a műemlékkönyvtárba tartozó régebbi kiadványokról olvasnánk szívesen ilyen jellegű ismertetéseket, s

szeretnénk hinni, hogy HILLER István, e könyvtár legjobb ismerője, a későbbiek során elvégzi ezt a feladatot is. Jelenlegi munkájának komoly eredményein túl nagy szolgálatot tenne vele a magyar könyvtártörténeti kutatásnak.

FÜLÖP GÉZA

Lukáts János: A magyar irodalom története. A—P. Bp. 1973—1975. 541 l. Petőfi Irodalmi Múzeum. (A PIM Bibliográfiai Füzetek, C. sorozat, 1—6. füz.)

A Petőfi Irodalmi Múzeum koncepciózusan kidolgozott szisztéma szerint, évről évre megbízható rendszerességgel adja közre bibliográfiai füzetait. A sorozatokra bontott tematika új és sajátos színfoltját alkotja az a C-sorozat, melynek nyitó füzei *A magyar irodalom története* címet viselik. Bibliográfiáról lévén szó, ez a cím föltétlenül magyarázatra szorul, s ez valóban olvasható is a legelső füzet élén.

LUKÁTS JÁNOS dicsérendő lakonikussággal, mindenre kiterjedő gondnal megfogalmazott előszavából megtudjuk, hogy a cím azt jelzi: az egész magyar irodalom bemutatásáról van szó a szövegkiadások és a szakmunkák bibliográfiájának tükrében. A füzetben való szereplés fő kritériuma tehát a tudományos, pontosabban szólva a filológus munka volt. Azt is megtudjuk, hogy a felgyűjtés bizonyos korlátok között, csupán az önállóan megjelent kiadványokból folyt (könyvek, különlenyomatok). A szövegkiadások közül nem kerülhetett be más, csak irodalomtörténeti igénnyel gondozott korpuszok (LUKÁTS megjegyzi, hogy pusztán a kritikai kiadásokra azért nem lehetett szorítkozni, mert még klasszikusaink sincsenek megfelelően képviselve, például CSOKONAI sem).

A több füzetre tervezett, de egyelőre még befejezetlen irodalomtörténeti bibliográfia két nagy részre oszlik: egyes írókra és általános részre. Az egyes írók egységes, szoros betűrendben követik egymást, független attól, mikor éltek és működtek (kronológia csak a füzetsorozat végén lesz). Egy-egy íróról szóló fejezet további két egységre válik szét: műveinek kiadásaira, címük szerinti betűrendes felsorolásban, illetve az íróra vonatkozó szakirodalomra, a szerzők nevének alfabetikus rendjében. Hogy kik és miért kerülhettek bele a névsorba, azt a kötet szerkesztőjének, LUKÁTS Jánosnak kellett legjobb tudása szerint eldöntenie számos körülmény mérlegelése után, mivel semmiféle válogatást nem lehet abszolút tárgyilagossággal végezni (közbeszól a rendelkezésre álló ívkeret és sok

más). Megnyugtatóan azonban megtudhatjuk, hogy a bibliográfia csakugyan az egész magyar irodalmat iparkodik átfogni, szerzői listája „Anonymussal kezdődik és napjainkig tart” (7. l.), szűkkeblűséget tehát nem kell föltételeznünk a régebbi korszakok iránt. De nemcsak térben és időben törekszik e bibliográfia egyensúlyra, kvalitások, irodalomtörténeti jelentőség tekintetében is, ezért a klasszikusok mellett ott találjuk azoknak a másodvonalbeli íróknak neveit is, akik koruk irodalmi életének jellegzetes egyéniségei voltak.

LUKÁTS előszavából ennyi mindenről tudomást szerezve, és áttanulmányozva az eddig megjelent füzeteket, legyen szabad néhány megjegyzést fűzni az egész vállalkozáshoz. Akármit is akar kifejezni a cím, véleményünk szerint félrevezető (legalább alcíme lenne!). Egy bibliográfia nem viselhet más műfajt, monográfiát ígérő címet. A füzetben szereplés elvi kritériumaival egyetértünk, de hogy gyakorlati megvalósulása egyértelműen helyeselhető lenne, abban kételkedünk. Sajnos, ezeket az aggályainkat az eddigi füzetek a legkevésbé sem tudták eloszlatni.

Elfogadhatatlan véleményünk szerint például önállót műnek tekinteni a különlenyomatokat. Tudjuk, hogy a különlenyomatok készítése a szerzőtől függ, léte vagy hiánya alkalmatlan tehát bármiféle tudományos besorolásra, semmiképp sem jogos az önálló kiadvány rangjára emelni. (Ez az elv talán a könyvtári katalógusokból való gyűjtőmunka lecsapódása lehet.) Ha különlenyomatokat idézünk az önálló művek között, torzulást okozunk a ténylegesen számontartandó szakirodalmi termés összképében. Elhamarkodott döntés volt a kizárólagos magyar nyelvűség szerepeltetése is. LUKÁTS valószínűleg nem tájékozódott alaposan abban a kérdésben, helyese s milyen következményeket vonhat maga után idegen nyelvű munkák kirekesztése. Csak így következhetett be az a helyzet, hogy DÁVID Ferenc szakirodalmából az egyetlen eddigi értékes, marxista monográfia, PIRNÁT Antal könyve csupán azért hiányzik, mert az Akadémiai Kiadó — nemzetközi fontosságára való tekintettel — német nyelven adta ki (*Die Ideologie der Siebenbürger Antitritinarianer in der 1570er Jahren*, Bp. 1961.).

Szövegkiadások tekintetében kissé szubjektívan hangzónak érezzük azt az ítéletet, hogy alig vannak kritikai kiadásaink s például CSOKONAMnak sincs. A szövegkritikai elvek, s egyáltalán a textológia — mint minden tudományág — történetileg fejlődik, és ami egykor nagy lépést jelentett előre (pl. CSOKONAI kiadása HARSÁNYI István és GULYÁS József részéről), azt ma

már elégtelennek ítéljük. Nem tudunk egyetérteni az egész bibliográfia rendszerét illetően sem LUKÁTS JÁNossal. Lehet, hogy gyakorlati (antikváriusi) használatban jó szolgálatot tesz, de tudományosan az mégsem válhat javára, hogy sokatígérő címe ellenére nyoma sincs benne az irodalomtörténeti szemléletnek, e helyett inkább az irodalomtörténet hőskorát idéző historia litterariák halvány emlékei, a tudós lexikonok XVIII. század műfaja, CZVITTINGER, BOD és BÉL elvei kísértének a betűrendes „irodalomtörténetben”.

Mi tagadás, az alfabetikus rendszerezésnek csak hátrányai ütözköznek ki akkor is, ha az egyes írók fejzetének felépítését vesszük szemügyre. Milyen kutatói gyakorlatot segít a szövegkiadások címeinek ábécébe rakása? A szétzilált kronológia nemcsak a történetiséget szünteti meg, de természetesen azt sem teszi lehetővé, hogy egy rápillantással megállapíthassuk: melyik az utolsó, feltehetően legteljesebb, legfrissebb kiadás, amit érdemes felkutatni valamely könyvtárban s kézbe venni. Hasonlóképp áll a helyzet a szakirodalom frontján is. Minden érdeklődő, aki LUKÁTS János bibliográfiájából kíván tájékozódni a tudomány berkeiben, általában azt a tanulmányt, könyvet, monográfiát fogja keresni, amely a legtöbbet nyújtja. Ehhez azonban — vegyük példának a VÖRÖSMARTY-irodalmat — végig kell olvasni az ábécét, míg rátalálunk TÓTH Dezső és WALDAFEL József műveire.

Azon nincs mit vitáznunk, hogy kik kaptak helyet a bibliográfiában. LUKÁTS igen jól megválogatott névsorral dolgozik s ez megnyugtató. Kevésbé megnyugtató azonban az a korábban már idézett mondata, mely szerint a magyar írók ANONYMUSTÓL napjainkig szerepelnek összeállításában, mert meggyőződünk róla, hogy ANONYMUS előtt csakugyan kimaradt mindenki, így például a nemzetközi középkori kutatások egyik állandó célpontja, GELLÉRT püspök is. Ezt azért tesszük szóvá, mert GELLÉRTTŐL nemcsak régi, de friss szakirodalom is rendelkezésre áll, sőt, művének kritikai kiadása épp befejezéséhez közeledik KARÁCSONYI Béla gondozásában.

Ennyi irodalomtörténeti vonatkozású aggály és probléma után talán hozzátehetjük: LUKÁTS János szorgalommal, jó bibliográfusi felkészültséggel szerkesztett munkája megérdemelt volna egy irodalomtörténetész lektort is, aki nem várva meg a füzetek megjelenését, már kéziratban is fölvetett volna egyet és más, s így a buktatók egy része elkerülhető vagy legalábbis ki-védhető lett volna.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv 1774—1974. Szerk. FÉNYES Miklós. Pécs 1974. 219 l.

A pécsi Egyetemi Könyvtár, mint a KLIMÓ György által alapított első magyarországi közkönyvtár utóda, jubileumi évkönyv közreadásával ünnepelte meg alapításának kétszázadik évfordulóját. Az igényes kiállítású, nagyszámú illusztrációval díszített kötet négy tanulmányt tartalmaz, ebből kettő a könyvtár történetével, kettő pedig állományának bizonyos részeivel foglalkozik.

Az évkönyv legterjedelmesebb művét FÉNYES Miklós írta — ő egyúttal a kötet szerkesztője is — *A Pécsi Egyetemi Könyvtár története I. Pécsi püspöki könyvtár 1774—1923* címmel. A könyvtár kétszáz esztendő történetéből másfél évszázadot felölelő munka nem azt adja, amit a címe ígér. A szerző a bevezetésben kijelenti, hogy „nem célja összefoglaló, minden kérdésre kiterjedő könyvtártörténet megírása...”, aminek „feltételei még mindig nem adóttak”. E hiányolt feltételeket nyilvánvalóan maga a munkára vállalkozó kutató teremtheti csak meg a szükséges forráskutatások elvégzésével. Nem illik persze olyan célkitűzést számon kérni egy tanulmánytól, amelyet írója hangsúlyozottan és ismételtelen elutasít, e dolgozat esetében azonban a recenzens nem tehet egyebet, mint hogy megkérdőjelezi a kitűzött célt és a választott módszert is. A szerző ugyanis nemcsak a még feltáratlan, részben kéziratos források feldolgozásáról, tehát új eredményeket közlő összefoglalásról mond le, hanem arról is, hogy a nyomtatásban már eddig közreadott, KLIMÓ személyével vagy a könyvtár történetével foglalkozó írásokat kritikus módon számbavéve alkotson szintézist, megfelelő arányú és terjedelmű fejezetekben ismertetve a könyvtár történetéből logikusan kibontakozó korszakokat s bennük a legfontosabb problémaköröket.

A tanulmány ebben a formájában nem egyéb, mint szemelvénygyűjtemény a legkülönbözőbb jellegű dokumentumokból; találunk közöttük eredeti forrásokat (halotti versek, pásztorlevél, schematizmus stb.), valamint tudományos és ismeretterjesztő céllal készült feldolgozásokat, könyvrészleteket, folyóiratekkeket, múzeumi katalógusban közölt tárgyleírást stb., s a közölt részletek kiválasztásának szempontjai, ahogyan a szerző többször is hangsúlyozza, teljesen esetlegesek. Az összekötő szövegek sem hatolnak a felszínél mélyebbre.

A kötet második könyvtártörténeti tárgyú tanulmánya BODA Miklósné FÜZ József és a Pécsi Egyetemi Könyvtár című

munkája mintegy öt esztendő óta fel a püspöki könyvtár, a pécsi városi könyvtár és a Pécsre helyezett Erzsébet Tudományegyetem céljait szolgáló gyűjtemény könyveiből létrehozott pécsi Egyetemi Könyvtár történetéből: FÜZ József igazgatói működésének korszakát, aki a gazdasági válság legsúlyosabb éveiben szervezte meg Pécs korszerű felsőoktatási és közművelődési könyvtárának működését. A könyvtártörténeti tárgyú munkák között ritkaság a 20. századi témát feldolgozó írás, ez a tanulmány pedig FÜZ József személyében a két világháború közötti időszak egyik olyan vezető könyvtáros személyiségével foglalkozik, aki az első könyvtárigazgatói megbízását jelentő pécsi egyetemi könyvtári posztról az OSZK főigazgatói székébe került.

BODA Miklós tanulmánya, a *Három évszázad könyvtörténeti emlékei a Klimó-gyűjteményben* a MOSSÓCZI Zakariás és NÁDASY Ferenc könyvtárából KLIMÓ tulajdonába került könyveket veszi számba, továbbá KLIMÓ pécsi püspökségét megelőző esztergomi évei során beszerzett könyveit emeli ki a könyvtár állományából. A tanulmány nyomán időben kitáguló a KLIMÓ-gyűjtemény története, mivel egyrészt a közkönyvtár megalapítását megelőző gyűjtőperiódusról szól, másrészt egy 16. és egy 17. századi könyvtár fennmaradt darabjainak számbavételével korábbi századok művelődéstörténeti képét is gazdagítja.

A kötet negyedik tanulmánya, HOÓZ Istvánné *A Pécsi Egyetemi könyvtár folyóiratállományának alakulása és összetétele* című munkája a könyvtár periodikáit ismerteti. Egyúttal arra is törekszik, hogy az állományban őrzött hirlapokat és folyóiratokat elhelyezze a sajtótörténet és — amennyiben lehetséges — a könyvtár történetének megfelelő korszakában, s szól az Egyetemi Könyvtár kapcsolatáról a helyi sajtóval.

A pécsi Egyetemi Könyvtár jubileumi évkönyve eredményeivel és hiányosságaival egyaránt annak szükségességét tudatosítja, hogy e nagymúltú könyvtár történetéről eredeti források feltárása és az eddigi szakirodalom kritikai feldolgozása alapján mielőbb szintetizáló monográfia lásson napvilágot.

F. CSANAK DÓRA

József Attila bibliográfia. Összeállította REGULI Ernő. Bp. 1975. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 319 l.

Kötetnyi életmű — könyvtárnyi szakirodalom — ezzel a publicisztikai hangvételű „tömörítvényvel” lehetne jellemezni

azt a jelenségkört, amelyet REGULI Ernő bibliográfiája tükröz.

JÓZSEF Attila alkotómunkássága az utóbbi évtizedekben XX. századi irodalomtörténetírásunk középpontjába került. A róla szóló szakirodalom évről évre egyre gyorsuló mértékben nő, áttekintése — bibliográfiai műszer nélkül — ma már elképzelhetetlen. E mennyiségi növekvést szemléltetően jelzi — REGULI Ernő jelenlegi munkájának — az első kísérlettel, az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1955. évfolyamában megjelent összefoglalójával való összehasonlítása. Az *Írások József Attiláról* c. bibliográfia még 886 tételből állt — a húsz évvel később kiadott kötet tételeinek száma 2481 ...

E hatalmas adathalmaz megszerkesztése során REGULI Ernő a személyi bibliográfiák hagyományos formáját követte: műve első fejezetében az életmű szövegeit, a másodikban pedig a költőről szóló irodalmat regisztrálta. Az életmű bemutató rész műfajonként tagozódik: előbb a verskötetek, majd utána a prózai művek, a műfordítások, s végül a zeneművek és hanglemek következnek. Analitikus bontásban csak az utóbbi hármat adja. A versek részletes felsorolásától eltekint, feltehetően azért, mert az 1953-ban megindult kritikái kiadás jegyzetapparátusa azt a munkát már elvégezte.

A költőről szóló irodalom regisztrálása szigorú kronológiában történt, függetlenül az írások jellegétől és terjedelmétől. Első pillantásra ez a módszer szokatlannak tetszik, hiszen az időrend mechanizmusában egymás mellé kerülnek a néhány sornyi recenziók a terjedelmesebb tanulmányokkal, sőt a költőről írt testes monográfiákkal. A kötet végén közölt mutatók azonban pontosan eligazítanak. Nemcsak a nevekre tudunk visszakeresni bennük, hanem a verskötetek és monográfiák ismertetőire, sőt az egyes nagyobb tanulmányok kritikai visszhangjára is. A gyakorlatias mutatórendszer ezenkívül megkönnyíti a filológiai irodalomban való eligazodást is, kiemelve az egyes posztumusz vers- és prózaközléseket, leveleket, ajánlásokat, bibliográfákat és az egyes versekről írt szövegelemzéseket is.

A bibliográfia külön fejezetben szól a költő külföldi kiadásairól, fordításairól. Kár viszont, hogy az idegen nyelvű kötetkiadások és azok ismertetőinek összekapcsolása kimaradt a mutatóból.

A bibliográfia gondos és alapos filológiai apparátussal készült: lehetőség szerint feloldotta a szignókat és álneveket, nyomon követte az egyes írások utóközléseit: szükség esetén rövid annotációk egészítik ki a bonyolultabb címfelvételeket.

E téren azonban néhány kiegészítésünk és megjegyzésünk lenne. A 318. tételben szereplő FÜLÖP Ernő, aki a *Korunk* 1935. évfolyamában *József Attila költészete* címmel írt összefoglalót — azonos FEJTŐ Ferencel. Az egyébként jól eligazított annotációk sorából hiányoljuk az egyes levelek címzettjeinek és a levelek dátumainak a fel tüntetését, így pl. a 647., és 703. tételekben. Ha a posztumusz versközlések esetében a szerkesztő — igen helyesen — megnevezi a közzétett versek címeit, a levelek esetében is joggal várhatjuk el, hogy az azonosításhoz szükséges adatokat megismerjük.

Az utóközlések esetében viszont soknak találjuk azt, amit a bibliográfia ad. Az természetes, hogy BALINT György, BÓKA László, DÉRY Tibor, NAGY Lajos, NÉMETH László, NÉMETH Andor, MÓRICZ Zsigmond stb. első közlésű cikkei mellett felveszi írásaik kötetben megjelent publikációit is. Azzal azonban nem értünk egyet, hogy a kötet-közléseket önálló tételekként kezeli, különválasztva azokat az első megjelenéstől, s a köztük levő összefüggésre külön utalókat vesz igénybe. Egy és ugyanazon írásműről van szó, nem látszik szükségessé a megjelenések adta duplikálás vagy triplikálás. — Apró kiegészítés: NÉMETH Lászlónak a *Tanú* 1933. évfolyamában megjelent *Magyar líra 1932-ben* c. írása (312. tétel), amely többek között a *Külvárosi éj* c. kötetéről is szól, megjelent 1970-ben is, a szerző *Két nemzedék* c. tanulmányai között. (NÉMETH László e gyűjteményes kötetére egyébként — JÓZSEF Attila egyik más művével kapcsolatban REGULI Ernő hivatkozik a bibliográfia 2093. tételében.)

Az összeállítás méretei (különösen az 1970 — 1974 közötti pótlások) nem hagynak kétséget affelől, hogy a következő években, évtizedben tovább fog gyarapodni a JÓZSEF Attila irodalom, s mennyiségében lassan vetekedni fog ADY Endre és MÓRICZ Zsigmond életművének filológiájával, amelyről már a korábbiak során készült hasonló személyi bibliográfia. Ez a körülmény arra serkentheti REGULI Ernőt, hogy gyűjtését tovább folytassa, s a témáról egy idő után újabb összefoglalót adjon. Ez esetben talán el lehet gondolni a szerkesztet további finomításán. E célból célszerűnek látszana a szövegek és az életműről szóló irodalom mellett erőteljesebben kiemelni az ún. „utóélet” kérdéseit, külön fejezetbe vonva JÓZSEF Attila emlékének szentelt költeményeket, zeneműveket és a költő verseinek megzenésítéseit, ill. hanglemze-változatait. Talán abban a fejezetben lenne a helye JÓZSEF Attila ikonográfiájának és a költeményei nyomán készült képzőművészeti alkotásoknak, illusztrációjuknak is.

LAKATOS ÉVA

A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája. Héthy Zoltán—T. Horváth Péter—Ormosi László: Évkönyvek és folyóiratok repertórium, 1945—1974. Bp. 1975. Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ. 291 l.

A múzeumok rendeltetésüknél, helyzetüknél fogva sokoldalú tudományos és ismeretterjesztő tevékenységet fejtenek ki. Kutatási eredményeikről, munkájuk gyakorlati kérdéseiről elsősorban a múzeumi kiadványok alapján alkothatunk képet, de e fontos terület áttekintése mindaddig nem volt egyszerű dolog. A tájékozódás és tájékoztatás esetlegessége a múzeumi kutatómunka figyelemre méltó eredményeinek megismerését és a szaktudományokra való átáramlását nem biztosította kellőképpen. Az egységes és szervezett, de területileg széttagolt múzeumi hálózat belső igénye is a rendszeres és kölcsönös információ-cserét kívánja, nem szólva a külföldi szakemberek tájékoztatásának szükségességéről. A múzeumi kiadványok bibliográfiai számbavétele tehát időszervi és nemcsak a hazai információk apparátusban, hanem nemzetközi szempontból is nagyjelentőségű kezdeményezés.

A Debreceni Déry Múzeum könyvtáros munkatársai felismerték a feladatot és hozzáálltak az országos múzeumi „szakterületi repertórium” megvalósításához. A hat kötetesre tervezett bibliográfiai vállalkozás első kötete 1975 decemberében jelent meg, s néhány hónap leforgása alatt szinte teljesen kifogyott.

Ez a kötet tartalmazza a magyar múzeumok felszabadulás után megjelent évkönyveinek és folyóiratainak teljes bibliográfiai leírását, szám szerint 82 periodika sajtó-bibliográfiai ismertetését, példás pontossággal, regisztrálva a kiadványok oldalszámát, illusztrációs tábláit és példányszámát is. Ehhez a részhez tanulságos statisztikai összefoglalót írt a kiadvány szerkesztője, Éri István.

A nagyobb terjedelmű részt a múzeumi évkönyvekben és folyóiratokban 1945—1974 között a muzeológia és restaurálás témakörében megjelent leírása alkotja: több, mint 2500 cím! Ez a mennyiség még azok számára is meglepő, akik figyelemmel kísérték a magyar múzeumügy harminc éves fejlődését. Nem alaptalan az előszóban DANKÓ Imre megállapítása: „az elmúlt három évtized alatt nemcsak kialakult, hanem erőteljes tudománygá is vált a magyar muzeológia...” Új tudományágról lévén szó, a repertórium szakrendjének kialakítása — a muzeológia interdiszciplináris összefonódása miatt — nem volt könnyű feladat. Nem kívánunk e helyen

tudományelméleti kérdések fejtegetésébe bocsátkozni, de jelezzük, hogy a szisztematizálással kapcsolatban problémákat látnunk.

Fontosabb fejezeteimék, főcsoportok: Múzeumok általában, szervezeti, irányítási kérdések. — Személyzeti kérdések. — Kongresszusok. — Tanulmányok. — Múzeumtörténet, múzeumszervezés, múzeum ismertetés. — Múzeumi-, muzeológiai tudományos munka. — Gyűjtőmunka. — Nyilvántartás, leltározás, revízió, raktározás. — Műtárgyvédelem. — Adattár. — Könyvtár. — Múzeumok közművelődési tevékenysége. — Honismeret-helytörténet. — Ismertetések. — Hírek. A főcsoportokon belül szaktudományi, regionális, kronológiai, illetve betűrendes besorolás következik. Az elosztás szempontjainak ésszerű érvényesítése a szerkesztői munka érdeme, hasonlóképpen a takarékoság elvének szem előtt tartása; a több csoporthoz tartozó közleményekről is egy címleírás került a repertóriumba és utalások adnak további tájékoztatást. A periodikák címét következetesen rövidítik (a rövidítésekről betűrendes jegyzékkel készítették), címkiegészítést csak indokolt esetben adnak. Kár, hogy az összevont címleírás lehetőségét nem aknázták ki, holott néhány közleménytípus (évi jelentések, gyűjtemények gyarapodásáról szóló beszámolók, múzeumi dolgozók publikációiról készített jegyzékek, sajtószemle) leírásánál ez ésszerűbb megoldásként kínálkozott. A bibliográfiai leírásnak szerves része az idegen nyelvű összefoglalások címének regisztrálása, s ezzel sem maradt adós a repertórium. Az orosz nyelvű címek transliterálása viszont kifogásolható, a célnak ellentmondó eljárás, hiszen az átírással aligha ér valamit az orosz nyelven értő kutató. Bízunk benne, hogy a további kötetekben az orosz nyelvű címek círell betűvel fognak megjelenni.

A repertóriumhoz név, múzeumi és földrajzi mutató járul, jó segítséget nyújtva e három szempontú kereséshez. Nem titkolhatjuk, hogy az alapos és gondos munka ellenére is nehézségeink vannak a repertórium használatával, s ennek elsősorban kiadványtechnikai okai vannak: nincs élőfej; nincs tipográfiai kiemelés, nem segít a korszerű, tizedes számrendszerű szerkezetjelzés sem. Attekinthetőbb formára volna szükség, mert — mint általában a nem nyomdai úton előállított kiadványok — ez a kötet is kissé levegőtlen, zsúfolt képet mutat.

KOROMPAI GÁBORNÉ

Otto Mazal: Buchkunst der Gotik. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1975. (Buchkunst im Wandel der Zeiten Bd. 1.)

A gráci akadémiai nyomda és kiadó a kötet új vállalkozásba kezdett: a könyvművészettel foglalkozó monográfia-sorozatot indított el. Észükre szabott részlettémának, a könyvművészetnek számos kultúrtörténeti összetevője van; nehezen is helyezhető el a hagyományos művészettörténeti diszciplínák között. A könyvet mint a tárgyi kultúrtörténet egyik különös jelentőségét, nem is lehet kizárólag művészeti szempontok alapján vizsgálni, viszont a többi, a könyvvel kapcsolatos vizsgálódás sem vonatkoztathatja el magát esztétikai szempontoktól. Ebből adódik a feladat alapvető problematikája. Vegyük még ehhez hozzá, hogy MAZAL monográfiája a gótika önmagában is összetett és vitatott korszakán belül foglalkozik a könyvművészettel, s akkor előttünk áll e vállalkozás nehézsége.

Ha a gótikát évszámokkal akarjuk jelölni, úgy 1300–1500 közé helyezhetnénk, jöllehet gótikus stílusjegyek, éppen a paleográfiában előbb is és utóbb is éltek, és velük egyidőben már más irányok is jelentkeztek, ill. még életeresek voltak. Sőt e korszak nemcsak a kéziratosság, hanem már az ősnymotatványok kora is, tehát a betűöntés és a fametszés művészetére is tekintettel kell lennünk.

MAZAL első feladata volt tehát, hogy a gótika szokásos, elsősorban képzőművészeti, sőt építészeti fogalmát, mint általános kultúrtörténeti kategóriát interpretálja, amelyet a feudáliszmus ellentéit még többé-kevésbé sikeresen kiegyensúlyozó romantika és a minőségileg új szintézist megkísérlő reneszánsz közé helyez. Bár a látszólagos egyensúlyi helyzetet felbomlasztó erők hatása már 1300 előtt is észlelhető, és a reneszánsz is 1500 előtt már virágzik, a gótika formanyelve természetesen nem azonnal alakul ki és hal el.

A monográfiának talán egyik legjobb része a kultúrtörténeti összefoglalás, amely hangsúlyozza, hogy a gótika lényege nem egység; hanem a gótika különböző szellemi és stílári mozgalmak és ugyanakkor ellentételeknek gyűjtőneve. Ezeknek az ellentételeknek a kiegyenlítésére és ezek hatása alatt két intézményt — egy elsősorban tudományos és egy komplex szociális intézményt — hozott létre a késő-középkor, amelyek nélkül, mint erre már Friedrich HERER különös hangsúllyal rámutatott, a modern Európa elképzelhetetlen: a középkori egyetemet és a középkori várost. Mindkettejüknek nagy jelentősége volt az

írásbeliség és a könyvkultúra alakulásában. Mindkettő a laikus intelligencia születését és megélhetését segítette elő.

A gótika fenti értelmezésének megfelelő azoknak a részeknek a tartalma, amelyek a szakmai, kodikológiai részeket tárgyalják: a paleográfiai, könyvfestészeti és könyvkötészeti fejezet, valamint a nyomtatott könyvnek szánt külön, önálló rész. Az egyes fejezetek után állnak a rávonatkozó szemléltető táblák bőséges magyarázatokkal. A kötet végén jól válogatott és jól csoportosított bibliográfia segíti elő a további, elmélyültebb tájékozódást.

A fejezetekben sokszor érvényesül az az ellentét, ami a részlettémák tudományos igényéből és az írói szándékból fakad, amely nem kodikológiai szakemberekre, hanem kultúrtörténeti érdeklődésű közönségre számít. Látható pl. a paleográfiai részben, hogy a szerző nem akarja információkkal túlterhelni az olvasót, mégis a gótikus könyvirásfajták hiánytalan jellemzésére törekszik. A megoldást egyrészt a színes fogalmazás segítségével keresi, másrészt spirális körökön haladva vissza-visszatér bizonyos jelenségekhez és azokat más és más összefüggésben megvilágítja. Ez azonban a betűformák, ligatúrák, elnevezések idegen sokaságával elárasztott, paleográfiai alaprűveltséggel nem rendelkező olvasó számára helyenként nem kis nehézséget okoz.

A paleográfiai rész LIEFTINCKnek (B. BISCHOFF — G. J. LIEFTINCK — G. BATTELLI: *Nomenclature des écritures livresques de IXe au XVIe siècle*. Paris 1954; a gótikus írásról szóló részt LIEFTINCK írta), különösen pedig KIRCHNERnek (E. CROUS — J. KIRCHNER: *Die gotischen Schriftarten*. Második kiadás: Braunschweig 1970.) van elkötelezve, átveszi KIRCHNER-től a basztarda-formák rendkívül kiterjedt értelmezését és a törekvést, hogy a különböző formákat német nyelvterületen belül 6–8-féle tájegységhez kösse. (BISCHOFFnak mind ezzel, mind pedig a basztardának a notulával szemben való kiterjesztésével kapcsolatban már 1957-ben kétségei voltak: *Deutsche Philologie im Aufriß*, 1957, 379–452.)

A két követező fejezet rendkívül világosan tagolt. A kódex-illuminálással foglalkozó azáltal, hogy a művészi feladat és az alapvető művészeti technikák ismertetése után országok szerint tárgyalja a könyvfestészetet. A magyar könyvfestészettel is az adott keretek között méltóan foglalkozik, csak a bibliográfiából hiányoljuk az *Anjou-legendáriumot*. (Talán a kézirat leadásakor még nem jelent meg?) A követező, a nyomtatott könyvvel foglalkozó fejezet pedig átgondoltan támaszkodik az előzőkre. Rendkívül körültekintő,

de rövidrefogott az utolsó rész, amely a könyv burkát, a kötést tárgyalja. A szerző itt összefoglalhatta saját kötéstörténeti kutatásait.

A tartalmi érdemen kívül meg kell emlékeznünk még a könyv szép kiállításáról, a táblák jó megválogatásáról és a kitűnő reprodukciós technikáról.

VÍZKELETY ANDRÁS

Józef Szczepaniec: Drukarze Jego Królewskiej Mości w życiu literackim polskiego Oświecenia. Wrocław 1975. PAN WDN 51.

A lengyel felvilágosodás irodalmi életében s az egész lengyelországi felvilágosodás irodalmában kiemelkedő szerepet játszott a könyvkiadás és a sajtó, illetve a korabeli nyomdászat. De nem minden nyomda vett részt egyenlő súllyal a társadalmi szükségletek és művelődési lehetőségek szemszögéből adódó új feladatok végzésében, a felvilágosult eszmék terjesztésében; részesedésük mértéke megoszlott.

A szerzőnek a Wrocławski Drukarnia Naukowa fennállása harmincadik évfordulója alkalmából korlátozott számban kiadott, korabeli jeles kiadványok reprodukcióival díszített kötete a királyi udvari nyomdászok működéséről szól. J. SZCZEPANIEC azoknak a lengyelországi, elsősorban varsói nyomdászok és kiadók emlékének szentelte könyvét, akik a felvilágosodás eszméitől áthatva a legtöbbet tették. Voltak köztük külföldi és hazai származásúak, mint a szászországi Wawrzyniec MITZLER DE KOLOF és Michał GRÖLL, királyi konziliárius, a párizsból a varsói óvárosba letelepült, királyi privilégiummal rendelkező Piotr DUFOUR vagy a lengyel Piotr ZAWADZKI, valamint a Krakóban tevékenykedő sziléziai Ignacy Antoni GRÖBL és mások.

Ezekhez hasonlóan fontos szerepet játszottak egyes szerzetesi, egyházi, iskolai-akadémiai, mágnás-mecénás és különösen polgári kezekben levő nyomdai műhelyek. Jelentős számban voltak olyanok is, amelyek elszórtan, a korszak szellemi, kulturális és irodalmi változásainak távoli perifériáin működtek a régi és új eszmék s változó ízlésáramlatok között. Kiemelendők azok a nyomdai műhelyek, amelyek lengyel nyelvű terméskükkel álltak az anyanyelvi kultúra szolgálatába Lengyelország első felosztása után az idegen befolyás alá került területeken, mint például a SZLICHTYNEK és PILLEREK Lwowban (Lembergben) vagy Antoni MAJASZEWSKI Przemyslnben.

A lengyel felvilágosodás időszakáról vázolt kép tehát differenciált, s a XVIII. század második fele nyomda- és művelődéstörténeti fejlődési tendenciáit alaposan

ismerő szakember keze érődik a könyv irodalmi érdekű anyagának összeválogatásában is.

Figyelmet érdemel a Stanisław August PONIATOWSKI trónralépésétől a Kościuszkó-felkelés végéig tartó időszak varsói kiadói krónikája, amely a *Kurier Warszawski*, a *Wiadomości Warszawskie*, a *Gazeta Warszawska*, a *Gazeta Narodowa i Obca*, a *Gazeta Wolna Warszawska* v. *Gazeta Powstania Polski*, a *Korespondent Narodowy i Zagraniczny* új kiadvány-hirdetéseinek alapul. Többek között hírt adnak a jezsuita nyomda KOCHANOWSKI verseskötetéről, Karol WYRWICZ, a Collegium Nobilium rektora geográfiajáról, DUFOUR héber nyelvű és zenei könyveiről, Adam NARUSZEWICZ: *Historii narodu polskiego* kötetéről, katonai matematikai, természettudományi művek, tankönyvek megjelöléséről, DUFOUR francia szólásokat német, latin és lengyel nyelvre átültető szótáráról, a piarista nyomda népszerű kiadványairól, Ignacy KRASICKI: *Pan Podstoli* GRÖLL által közzétett munkájáról, az 1791. május 3-i alkotmányt ünneplő nyomtatványokról, Łukas Bogusławski megjelölt komédiájáról, s más korabeli irodalmi érdekességekről.

A művelt olvasó „Pan Literacki” és „Pan Monitor” közti fiktív levélváltás közlése az olvasó és az irodalom kapcsolatára, a könyvkiadás nehézségeire vet fényt. Szerzője Franciszek BOHOMOLEC, az új eszmék szolgálatába állított *Monitor* c. folyóirat szerkesztője és a jezsuita nyomda prefektusa, költő és komédiáíró, aki a varsói Irodalmi Társaság népszerűsítésére is módot talál, amelynek ekkori elnöke a jeles literátor, tudós és mecénás, Józef Andrzej ZAŁUSKI, a híres Biblioteka Załuskich alapítója volt. A közönség és az irodalom, a nyomdászok és írók kapcsolatára is rávilágító nyomtatvány-részletek, ajánlóversek, a wilnói piarista nyomdában megjelent Andrzej Frycz MODRZEWSKI: *O poprawie Rzeczypospolitej* új kiadása mecénásához írt levél, DUFOUR, GRÖLL királyi nyomdászok köszöntő levelei, kiadók, írók, olvasók levelezései, mind a felvilágosodás kori irodalmi élet megújulását idézik. Ez az atmoszféra sugárik ebből a hiteles illusztrációkkal és korabeli dokumentumokkal jól megszerkesztett kötetből.

HOPP LAJOS

Shunami, S.: Bibliography of Jewish Bibliographies. Supplement to second edition enlarged 1965. Jerusalem, 1975. XVII, 464, XVI l.

S. SHUNAMI művének első kiadása 1936-ban, a második 1965-ben jelent meg. Az

utóbbiról folyóiratunkban beszámoltam (LXXXII. 1966. 43–44.). Közben, 1969-ben, kiadták fényképezetten, javításokkal. Ebben már tekintetbe vették igazításainkat. Az elmúlt tíz évben kb. kétezzer zsidó bibliográfia jelent meg, ezért vált szükségessé a pótkötet. Hatalmas munka.

Bármilyen körülmétekintéssel dolgozott is a szerző, elkerülhetetlen, hogy hiányok ne mutatkozzanak. Gondolom, azzal nyilvánítjuk leginkább iránta és könyve iránti figyelmünket, ha kiegészítéseinket közöljük.

7. I. Az Orsz. Rabbiképző Intézet kéziratából, ősnymtatványaiából és antikvárióból felsorolást ad SCHEIBER Sándor: Könyvtári Figyelő. XIX. 1973. 170–175. I.; PINTÉR Márta (szerk.): Régi könyvek és kéziratok. Bp. 1974. 257–263. I.

29. I. DÁN Róbert további folyóirat-repertóriumi: A pozsonyi *Judaica* (Zeitschrift für die Geschichte der Juden. IV. 1967. 40–54. I.). — *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* (Uo. V. 1968. 27–49. I.). — *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Tschechoslowakischen Republik*; *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in der Tschechoslowakei* (Uo. V. 1968. 177–201. I.).

68. I. A magyar irodalom biblikus vonatkozásaihoz: SCHEIBER: *A Biblia a magyar irodalomban. 1945–1973*. MIOK Évkönyve. 1973/74. 359–380. I.; *Folklór és tárgytörténet. II*. Bp. 1974. 450–464. I.

187. I. A magyarországi héber ősnymtatványok katalógusa: G. SAJÓ — E. SOLTÉSZ: *Catalogus Incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–II*. Bp. 1970.

A személyi bibliográfiákból kimaradtak a következők (alfabetikus sorrendben):

236. I. E. VÉRTES: *Veröffentlichungen von D. R. Fokos–Fuchs. 1905–1973*. Acta Linguistica. XXIV. 1974. 15–27. I.

244. I. SCHEIBER Sándor: *Házi Jenő tudományos publikációi*. MZsO. XV. Bp. 1972. 5–12. I.

248. I. 6133. szám. URIEL HEYD bibliográfiája angol nyelven: *The Works of Professor Uriel Heyd*. Asian and African Studies. V. 1969. 203–207. I.

263. I. Löw Immanuel bibliográfiájának folytatása: I. Löw: *Fauna und Mineralien der Juden*. Ed. A. SCHEIBER. Hildesheim, 1969. 284–286. I.

275. I. AZ OBADJA-irodalom bibliográfiája: A. SCHEIBER: *Die Johannes–Obadja-Bibliographie*. Antiche Civiltà Lucane. Ed. P. BORRARO. Galatina, 1975. 240–244. I.

286. I. DÁN Róbert: *Scheiber Sándor irodalmi munkásságának bibliográfiája*. Folklór és tárgytörténet. II. Bp. 1974. 467–527. I.

288. I. I. SCHMELCZER: *Martin Schreiner, 1863–1926*. SBB. X. 1973/74. 83–93. I.

295. I. 6443. szám. STERN Sámuel Miklós bibliográfiája bővítve újból megjelent: S. M. STERN: *Hispano-Arabie Strophic Poetry*. Oxford, 1974. 231–245. I.

296. I. M. BERLÁSZ — I. HOMOLYA: *Bence Szabolcsi's Works*. Studia Musicologica. XI. 1969. 7–25. I.

296. I. SCHEIBER Sándor: *Szemere Samu irodalmi munkássága*. Szemere Samu kilencvenedik születésnapjára. Bp. 1971. 33–59. I.

Végezetül: a POLLÁK Miksa-bibliográfia (277. I. 6329. szám) szerzője nem én vagyok, hanem DÁN Róbert.

352. I. 6788. szám=266 I. 6253. szám.

SHUNAMI azt írja bevezetője végén, hogy többé nem kíván a tárggyal foglalkozni: „I feel it my duty to inform the readers that I have no intention of continuing this work. After publication of the present volume I shall no longer compile the Bibliography of Jewish Bibliographies. However, I am prepared to help anyone willing to take up the challenge” (XIV. I.).

Hisszük, hogy lesz művének folytatója!

SCHEIBER SÁNDOR

Grönroos, Henrik: Suomen bibliografisen kirjallisuuden opas. Helsinki, 1965. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 291 I. (Tietolipas 42) **úó.: Finlands bibliografiska litteratur. Kommenterad förteckning.** Ekenäs, 1975, Ekenäs Tryckeri Aktiebolags Förlag. 388 I.

Finnországról nálunk számos írás jelenik meg, a finn kultúra egy-két területén — főleg a nyelvészetben, az irodalomban és a néprajzban — számba veendő magyar kutatások is folynak. Az e tudományokra vonatkozó anyag fontosabbjain kívül a finn(országi) bibliográfiai munkákat Magyarországon alig ismerik. Pedig nyilvánvaló, hogy ezek megalapozottabbá és színvonalasabbá tennék rokon népünkről való ismereteinket. Általában a könyvtár-tudományi kapcsolatok terén, a hagyományosan jó viszony alapján is, lényegesen többet kellene tenni.

A kutatóknak és az érdeklődőknek Finnországról már korábban rendelkezésre állt egy bibliográfiai kalauz, a *Suomen bibliografisen kirjallisuuden opas*. Ez a könyvecske a Finn Irodalmi Társaság egy közismert sorozatában jelent meg, nálunk tudtommal még nem recenzálták. A finn és francia nyelvű bevezető (5–26) után a munka a mutatókon kívül négy fő részt tartalmaz: Az I. az *Általános bibliográfiák* (26–40),

amely például Finnország nemzeti bibliográfiájának, s külön a finn, svéd és lapp nyelvű kiadványok könyvészetének az adatait sorolja föl. Megjegyzendő, hogy az ottani (tudományos) gyakorlat szerint a finnországi (Suomen) és a finn (suomalainen) szó között különbség van: az utóbbi csak a finn nyelvvel, a finn anyanyelvűekkel kapcsolatos dolgokra vonatkozik, az előbbi azonban Suomi svéd és lapp nyelvű kisebbségére is. Ugyanitt találjuk a kiadói, nyomdai katalógusokat, az írói álnévlexikonokat és a folyóirat-repertóriumot. A II. rész (*Finnország a külföldi irodalomban – külföldi országok Finnország irodalmában*; 41–52) többek között a kölesónös fordításokra, a kivándorlásra vonatkozó anyagot hoz. A *Speciális bibliográfiák* c. III. fejezet (53–124) a legkülönbözőbb témák, szakterületek bibliográfiáit gyűjti egybe. Ezután ábécérendben a személyi bibliográfiák listája (IV; 125–188) következik. A könyvet tárgy- és szerzőmutató, az anonym bibliográfiai kiadványokra vonatkozóan meg címmutató zárja. A perszonál bibliográfiákat pedig egy kimutatás egészíti ki, amely a személyeket foglalkozás szerinti csoportosításban és időrendben sorolja fel. A munka egyaránt tartalmaz önállóan, folyóiratokban vagy könyvek részeként megjelent bibliográfiákat. A szerző több tételhez kommentárt fűz, és rendszeresen közli a tételekről megjelent ismeretéseket adatait.

GRÖNROOS munkájának finn kiadását tíz évvel később egy igényesebb kivitellű, bővített, némileg átdolgozott svéd nyelvű változat követte. Ebben az elmúlt tíz év gazdag anyaga is benne van, sőt a készülőben levő bibliográfiákra szintén történik utalás. De ugyancsak van pótlás a régebbi adatokhoz, és a kommentálás is bővebb. A *Finlands bibliografiska litteratur* egyik célja az volt, hogy az északi országoknak az élet szinte minden területére kiterjedő intenzív együttműködésében a svédek, a skandináv országok segítségére legyen. De – mivel a címek, a svéd nyelvű fordítás vagy kommentár mellett, természetesen eredeti nyelven szerepelnek – a csak finnül tudók szintén jó haszonnal forgathatják. Ezt segíti, hogy a könyvbemutató a svéd–finn mellett finn–svéd tárgymutató is van. Újdonság még, hogy GRÖNROOS, ha sikerült megszereznie, közli a bibliográfiák készítőinek születési és halálozási évét, az 1972-ben vagy később megjelent könyvek esetében pedig azok ISBN számát is. A könyv felépítése különben megegyezik a finn nyelvű változatával, a bibliográfiák már említett négy fő csoportja között a tételek számok így oszlanak meg (a számozás százanként újra kezdődik): I. (1–63), II.

(101–177), III. (201–945), IV. (1001–1497).

A II. csoportban szereplő magyar anyag KULAI Sándor, KOZCSA Sándor és RADÓ György, SZÁSZ Levente, WEÖRES Gyula bibliográfiáiból, s két recenzióból áll. Ez még kiegészíthető: KERTÉSZ János: *Ezer tanulmány az ezer tő országból. Finn bibliográfia*. Bp. 1940, 66 l.; *Periodica Hungarica. Catalogus Hungaricorum periodicarum generalium et scientiarum humanorum, juridicarum, politicarum, socialium, mathematicarum naturaliumque*. Composuit Martti KAHLA. Helsingiae, 1968, 68 l. [Soksz.] (Ism. A. MOLNÁR Ferenc: MKsz. 1970: 424.); DOMOKOS Péter: *A finn irodalom fogadtatása Magyarországon*. Bp. 1972. 211 l. (Modern filológiai füzetek 15.) [A fordítások, cikkek bibliográfiája 160–211. l.]; A. MOLNÁR Ferenc: Gyula WEÖRES: *Suomalainen Unkari-Kirjallisuus 1863–1967* [Magyar vonatkozású finn irodalom 1863–1967]. Helsinki, 1969. [ism.] MKsz. 1970: 424–5; *Helikon* 18 [1972]: 274–5. GRÖNROOS gyűjtésének lezárása után is jelentek meg munkák e tárgykörből: *A finnugor népek irodalmának bibliográfiája*. Összeállította JAVORI Jenő. Bp. 1975. 631 l. [Ebben a finn irodalom fordításai, a finn irodalomról szóló írások a 16–236. lapokon.]; A. MOLNÁR Ferenc: *Hozzászólás Domokos Péter „A finn irodalom fogadtatása Magyarországon” című könyvéhez. Könyv és Könyvtár X* (1975 [1976]): 141–153. Ezenkívül megemlítjük, hogy a magyarról finnre fordított drámák anonym bibliográfiáját – amely a *Heimotjó* 2-es, 1939-ben kiadott kötetében jelent meg – minden bizonnyal KULAI Sándor készítette, ugyanis néhány lappal korábban ő közöl kimutatást a prózai és verses átültetésekről.

A magyarországi anyag hiányossága egyáltalán nem jellemző a könyv egészére, s megint csak a jobb finn – magyar könyvtári együttműködés szükségességét mutatja. A szerző figyelmeztetése nyomán kiigazítjuk még a bibliográfia egy hibáját. A 711. tételnél tévesen említették, hogy Eeva HALMÉNÁK a cigánykérdésről készített bibliográfiája 1973-ban bővítve különnyomatban is megjelent. Ennek a megjegyzésnek az ugyanazon szerző készítette 332-es számú, a fényképezéssel kapcsolatos bibliográfia alá kellett volna kerülnie.

Összefoglalásképp megállapítjuk, hogy Henrik GRÖNROOS, a Helsinki Egyetemi Könyvtár negyven évi szolgálat után nyugdíjba vonult könyvtárosa igen hasznos és színvonalas művet bocsátott a Finnország iránt érdeklődők rendelkezésére. Feltétlenül érdemes lenne a bibliográfiát angol nyelven is kiadni.

A. MOLNÁR FERENC

TARTALOM

<i>Soltész Zoltánné</i> : Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai	321
<i>F. Csanak Dóra</i> : Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása	333
<i>Steiner, Gerhard</i> : Das Ungarnbild des deutschen Verlegers Joseph Meyer	350
<i>Botka Ferenc</i> : A Korunk-kutatás problémái	358

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Fodor Adrienne</i> : Az Egyetemi Könyvtár karolingkori Deuteronomium töredéke	373
<i>Madas Edít</i> : Ad terrorem omnium (Középkori vágásének magyarországi változata?)	380
<i>Mezey László</i> : II. Lajos „atramentarium”-a	385
<i>Szelestei N. László</i> : Tersztyánszky Dániel iskolai újság-tervezete	390
<i>Scheiber Sándor</i> : Héber könyvek a pesti vásáron 1772-ben	396
<i>Bugyi Balázs</i> : Az iskolázottak betegségeiről	397
<i>Kovács Magda</i> : Adalék a Kelet Népe vitájának történetéhez	401
<i>Miklóssy János</i> : Vita a „néplapok”-ról, a népi ismeretterjesztésről	404
<i>Voit Krisztina</i> : A magyar munkásmozgalmi sajtó kezdeteihez	409

FIGYELŐ

<i>V. Kovács Sándor</i> : Magyar nyelvemlékek	416
<i>Katona Ágnes</i> : A II. Olasz—Magyar Tudományos Kongresszus előadásai	421
<i>Berlász Jenő</i> : A kéziratkatalogizálás kérdései Ausztriában	424
<i>Újszászy Kálmán</i> : Rákóczi-emlékkiállítás Sárospatakon	427
<i>Kovách Zoltán</i> : Pézmány első latin munkájának hasonmás kiadása	429

S Z E M L E

<i>Hiller István</i> : Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása. Sopron, 1975. (<i>Fülöp Géza</i>)	431
<i>Lukáts János</i> : A magyar irodalom története. (Bibliográfia). Bp. 1973—1975. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	432
<i>Pécsi Egyetemi Könyvtár</i> . Jubileumi évkönyv 1774—1974. Pécs, 1974. (<i>F. Csanak Dóra</i>)	434
<i>Reguli Ernő</i> : József Attila bibliográfia. Bp. 1975. (<i>Lakatos Éva</i>)	434
A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája. Bp. 1975. (<i>Korompai Gáborné</i>)	436
<i>Otto Mazal</i> : Buchkunst der Gotik. Graz, 1975. (<i>Vízkelety András</i>)	437
<i>J. Szczepaniecz</i> : Drukarze Jęgo Królewskiej Mości w życiu literackiej polskiego Oświecenia. Wrocław, 1975. (<i>Hopp Lajos</i>)	438
<i>S. Shunami</i> : Bibliography of Jewish Bibliographies. Suppl. Jerusalem, 1975. (<i>Scheiber Sándor</i>)	438
<i>H. Grönroos</i> : Finlands bibliografiska litteratur. Helsinki, 1975. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	439

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1976. VIII. 5. Terjedelem: 10,5 (A/5 ív)
77.3441. Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TABLE DES MATIÈRES

<i>Soltész, Elisabeth</i> : Les imprimeurs jusqu'ici inconnus de quelques tracts relatifs à la Hongrie	321
<i>F. Csanak, Dóra</i> : La fondation de la Société pour la Publication des Sources Historiques Transilvaines	333
<i>Steiner, Gerhard</i> : Das Ungarnbild des deutschen Verlegers Joseph Meyer	350
<i>Botka, Ferenc</i> : Les problèmes des recherches de la revue Korunk	358

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fodor, Adrienne</i> : Le fragment de Deuteronomium de la Bibliothèque de l'Université, provenant de l'époque carlovingienne	373
<i>Madas, Edit</i> : Une variante de Hongrie de la chanson vagante médiévale „Ad terram omnium”	380
<i>Mezey, László</i> : L'„atramentarium” de Louis II, roi de Hongrie	385
<i>Szelestey N., László</i> : Un projet de journal écolier de Dávid Tersztyánszky	390
<i>Scheiber, Sándor</i> : Des livres hébraïques à la foire de Pest en 1772	396
<i>Bugyi, Balázs</i> : Sur les maladies des instruits	397
<i>Kovács, Magda</i> : Contribution à l'histoire de la discussion sur la revue Kelet Népe (Peuple de l'Orient)	401
<i>Miklóssy, János</i> : Discussion sur les „journaux du peuple”, sur la propagation des connaissances parmi le peuple	404
<i>Voit, Krisztina</i> : Sur les origines de la presse du mouvement ouvrier	409

CHRONIQUE

<i>V. Kovács, Sándor</i> : Les monuments de la langue hongroise	416
<i>Katona, Ágnes</i> : Rapport Veneto-Ungheresi all'epoca del Rinascimento	421
<i>Berlász, Jenő</i> : Les problèmes du catalogage des manuscrits en Autriche	424
<i>Újszászy, Kálmán</i> : Une exposition de Rákóczi à Sárospatak	427
<i>Kovách, Zoltán</i> : L'édition facsimile du premier ouvrage latin de Pázmány	429

REVUE

Hiller, I.: La formation de la première bibliothèque spéciale de notre pays. (<i>Fülöp, Géza</i>)	431
Lukáts, János: L'histoire de la littérature hongroise. (Bibliographie.) (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	432
La Bibliothèque de l'Université de Pécs. Annuaire jubilaire. (<i>F. Csanak, Dóra</i>)	434
Reguli, Ernő: La bibliographie d'Attila József (<i>Lakatos, Éva</i>)	434
La bibliographie des publications des musées hongrois (<i>Korompai, Mme Gábor</i>)	436
Mazal, Otto: Buchkunst der Gotik (<i>Vízkelety, András</i>)	437
Szczepaniec, J.: Drukarze Jego Królewskiej Mości (<i>Hopp, Lajos</i>)	438
Shunami, S.: Bibliography of Jewish Bibliographies. 1975. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	438
H. Grönroos: Finlands bibliografiska litteratur. (<i>A. Molnár, Ferenc</i>)	439